

Kranjski zbornik 1970

KRANJSKI ZBORNIK 1970

V Kranju 1970

Izdala skupščina občine Kranj

~~G 34/1973~~

G 911/1970

OSREDNJA KNJIŽNICA OBČINE KRANJ

D 1204/1975

OB PETINDVAJSETLETNICI OSVOBODITVE

UVODNA BESEDA

Tako kot ob vsakem prazniku se moramo še posebej ob 25-letnici osvoboditve, ki jo praznujemo v teh dneh, za trenutek ustaviti in pregledati uspehe in neuspehe pa tudi težave, s katerimi se je srečaval naš delovni človek v povojni graditvi novih družbenih odnosov, v graditvi gospodarstva in v razvoju družbenih služb. Ta zbornik, ki je že tretji po vrsti, je s svojo vsebino prav gotovo eden izmed dokumentov, ki bodo vsaj delno pričali prihodnjim rodovom, kaj je kranjski občan ustvaril v zadnjem desetletju, v letih od 1960 do 1970. To ne dokazujejo le prispevki, ki osvetljujejo našo preteklost, predvsem so to članki o našem družbenem in gospodarskem razvoju v zadnjih desetih letih, ki so pravzaprav logično nadaljevanje podobnih prispevkov spominskega zbornika »900 let Kranja« iz leta 1960. Tako sta torej oba zbornika tudi pomemben vir za spoznavanje družbene in gospodarske zgodovine občine Kranj. Iz tega opisa je razviden velik napredek, ki ga je dosegla naša občina po vojni, posebno pa še v zadnjih desetih letih.

Povsem razumljivo je, da so se delovni ljudje Kranja in okolice zaradi bogate tradicije v bojih za delavske pravice takoj po zmagoviti oboroženi borbi vključevali v graditev novih družbenih odnosov. Marxovo geslo »tovarne delavcem« se je na območju Slovenije uresničilo najprej prav v kranjski tovarni SAVA, kjer so 7. januarja 1950 izvolili svoj prvi delavski svet. To pomeni novo etapo v razvoju delavskega gibanja in socialistične demokracije ne samo v Jugoslaviji, ampak tudi v svetu. Novim proizvodnim odnosom, ki so nastali z uvedbo samoupravljanja v gospodarstvu, je bilo treba prilagoditi tudi odnose na drugih področjih družbenega življenja ter na ta način doseči, da se upravljanje v imenu ljudstva spremeni v neposredno odločanje delovnega človeka. Aktivnost Kranja je bila posebno vidna pri uvajanju in uveljavljanju novega komunalnega sistema. Z uvajanjem tega sistema so posebno v zadnjem desetletju začele preraščati politične teritorialne enote, predvsem občine, iz organov oblasti v samoupravne skupnosti, ki vse bolj z najrazličnejšimi oblikami neposredne demokracije urejajo pomembna vprašanja gospodarskega in družbenega življenja.

To dejstvo dokazuje vrsta političnih akcij. Prva in največja politična manifestacija novih odnosov v naši komuni je bil dogovor občanov, delovnih organizacij in občinske skupščine leta 1964 o izgradnji mreže osnovnih šol. Vse od takrat dalje je bil družbeni dogovor eden najbolj pomembnih in učinkovitih načinov za urejanje skupnih problemov na področju celotne občine ali pa v posameznih krajevnih skupnostih in naseljih. Pri vsem tem seveda ne smemo pozabiti, da tudi druge oblike našega samoupravnega sistema dajejo možnost za neposredno odločanje velikemu številu občanov. Tako je na primer v letu 1969 sodelovalo v delavskih svetih okoli 1.600 proizvajalcev, v upravnih odborih 417, v organih občinske skupščine in krajevnih skupnosti pa okrog 1.600 občanov. Pomembno vlogo imajo zbori volivcev, zbori delavcev v delovnih organizacijah, referendum itd.

Velik napredek je dosegel Kranj v zadnjih desetih letih tudi na gospodarskem področju. Družbeni proizvod je v prvih petih letih naraščal letno po stopnji 15,4 %, v zadnjih petih letih pa 13,8. Bistveno se je spremenila struktura gospodarstva, saj so se nekatere panoge razvijale hitreje kot industrija, npr. promet in zveze, gradbeništvo, trgovina itd. Pomemben faktor v razvoju gospodarstva je bilo novo zaposlovanje, saj je bila desetletna poprečna stopnja rasti 3,8, zato se je bistveno spremenila struktura prebivalstva. Tako je bilo še v letu 1953 v naši občini 23,5 % kmečkega prebivalstva, v letu 1969 pa samo še 9 %.

Vse te velike spremembe so povzročile hitro urbanizacijo in tudi mnogo problemov in uspehov, ki nastajajo v zvezi z njo. Novim razmeram so se zlasti morale prilagoditi tudi družbene službe. Zelo močan je bil razvoj šolstva, zdravstva in kulturnih dejavnosti. Tako je na primer bilo samo v šolskem letu 1966—1967 vpisanih na fakultetah in visokih šolah več študentov iz naše občine, kot je bilo še leta 1948 vseh občanov z visokošolsko izobrazbo. Velika večina učencev osnovnih šol danes obiskuje

pouk v modernih šolah, ki so bile zgrajene v zadnjih desetih letih. Zelo se je razširila zdravstvena služba, saj so danes praktično vsi občani zdravstveno zavarovani. Povečala se je življenjska raven občanov; v preteklem letu je bil na območju naše občine na tri prebivalce en radio aparat, na osem en televizor, na sedem eno motorno vozilo; samo v zadnjih desetih letih je bilo zgrajenih okoli štiri tisoč stanovanj v družbeni ali zasebni lastnini.
Ti in še mnogi drugi podatki kažejo, da so bili na območju naše občine doseženi veliki uspehi. Premagovati je bilo treba velike težave, ki so izhajale iz tradicije, iz naše, včasih še tudi zaostale miselnosti. S temi in drugimi težavami se srečujemo še danes in se bomo tudi v prihodnosti. Rezultati, ki smo jih dosegli v teh 25 letih, zagotavljajo, da bo tudi pot v prihodnost uspešna, če bomo enotni, odprti, demokratični, samoupravno organizirani in če bomo sledili novim tokovom v razvoju našega političnega in gospodarskega sistema.

SLAVKO ZALOKAR
predsednik skupščine občine Kranj

KRANJSKE PARTIZANSKE ENOTE V LETU 1941

IVAN KRIŽNAR

Iz prvih mesecev narodnoosvobodilnega boja se nam je ohranilo le malo pisanih virov o partizanskih enotah, ki so nastale v okolici Kranja. Ker so Nemci skrbno zasledovali dejavnost komunistov in drugih patriotov, ki so pripravljali in začeli oboroženi boj, iz teh časov nimamo zapisov o številnih sestankih in dejavnosti organizatorjev oborožene vstaje. Vsak tak zapis, ki bi prišel okupatorju v roke, bi povzročil velike žrtve v krogu ljudi, ki so se odločili za upor, in prepečil izvedbo njihovih načrtov; zato si je vsakdo raje skrbno zapomnil svoje naloge. Tudi v navodilih CK KPS, IOOF in Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, ki pozivajo k enotnosti slovenskega ljudstva in k odločnemu oboroženemu uporu, ne najdemo podrobnih navodil, kako naj posamezne terenske organizacije in prve partizanske enote začno in širijo vstajo na svojem območju. Ohranila so se le skopa poročila o pomembnejših akcijah, ki so bila objavljena v Slovenskem poročevalcu. O uporniškem delovanju je ohranjenih mnogo več dokumentov okupacijskih organov, zlasti pa orožniških postaj in njihovih poveljstev. Ker pa je bila vstaja pripravljena zelo konspirativno, nemška obveščevalna služba pa takrat še šibka in njena evidenca o ljudeh, ki so odšli v partizanske enote, precej nepopolna, tudi iz teh dokumentov zvemo razmeroma malo o nastanku in razvoju prvih kranjskih partizanskih čet.

Ustanove, ki hranijo arhivsko gradivo, so hitro ugotovile, da samo iz pisanih virov, ki so se nam ohranili iz leta 1941, ne bo mogoče zbrati podatkov za opis nastanka in razvoja prvih partizanskih čet na kranjskem območju. Zato so zlasti občinski odbor ZZB NOV Kranj, Pokrajinski muzej za Gorenjsko v Kranju in arhiv CK ZKS poskrbeli za zapis spominov kranjskih prvoborcev, ki so preživeli vojno in ostali priče viharnih dni vstaje v Kranju in okolici. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani pa je pred nekaj leti poskrbel za podroben popis partizanov iz leta 1941.

Čeprav je o prvih kranjskih partizanskih enotah zbranega precej gradiva, pa je zaradi pomanjkanja primarnih pisanih virov iz leta 1941 ostalo še marsikaj nepojasnjenega. Tudi v objavljenih spominskih člankih so pogosto dogodki opisani preveč splošno in neredko v njih o istem dogodku najdemo zelo različne in nasprotujoče si podatke. Popolnejši oris vstaje in dejavnost partizanskih enot na kranjskem območju v letu 1941 najdemo v članku Franca Štefeta Prvo leto partizanskega gibanja na kranjskem območju, ki je izšel v spominskem zborniku 900 let Kranja leta 1960, v članku Ivana Bertonclja Ljudska vstaja v zgornjem delu Gorenjske leta 1941, objavljenem v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja za leto 1961, in v sestavkih, ki jih je objavil Muzej revolucije v Kranju v svojem glasilu Gorenjska v borbi za svobodo.

Priprave za osvobodilni boj so se pričele v Kranju že v prvih dneh po okupaciji. Prebivalci Kranja so si 12. aprila s prezirom ogledovali enote italijanske vojske, ki so vkorakale v mesto. Pričakovanega množičnega sprejema tudi niso dočakali Nemci, ki so nekaj dni kasneje zamenjali Italijane. Kranjčani so bili potrti in zaskrbljeni, kako bodo z njimi ravnali okupatorji. Nemška propaganda, ki je obetala brezposelnim zaslužek in skrb za družine delavcev, je začasno med delom prebivalstva ustvarila varljivo upanje, da se bo tudi v novih razmerah dalo nekako živeti. Nemci so nekatere brezposelne delavce zaposlili pri obnavljanju med vojno porušenih prometnih sredstev in okupacijski aparat je hotel s svojo pedantnostjo ustvariti videz, da je nacistična ureditev trdna in da bo Hitlerjeva Nemčija odločno uresničila svoje načrte.

Toda vdanost nekaterih meščanov v usodo, ki so jo krojili tujci, ni mogla prikriti dejstva, da se pripravlja upor. Kranjski komunisti, ki so imeli že pred vojno močno organizacijo, so začeli takoj po okupaciji zbirati orožje; pojasnjevali so ljudem resnične namene nemških nacistov in jim dokazovali, da morajo Slovenci le z oboroženim uporom preprečiti nemške načrte. Komunisti so vedeli, da bo narodnoosvobodilni boj uspešen le, če jim bo uspelo pritegniti v ta boj vse resnične slovenske patriote ne glede na njihovo predvojno socialno, politično in svetovnonazorsko pripadnost; zato so začeli ustanavljati odbore protiimperialistične fronte. Te odbore so najprej

ustanavljali po tovarnah, nato pa tudi v mestu in na podeželju. Delavce iz tovarne gume je zbral že v začetku maja sekretar organizacije KP v tovarni Ludvik Vitez v gozdu med Kokrico in Naklem. Zbrane delavce je seznanil s sklepi ustanovnega sestanka protiimperialistične fronte v Ljubljani, nato pa so se domenili o svojem delovanju proti okupatorju. Organizacijo protiimperialistične fronte, ki se je kasneje preimenovala v Osvobodilno fronto, so ustanovili po vseh oddelkih v tovarni. Dne 13. junija so razdelili med delavce letake, tiskarne v Ljubljani, ki so pozivali k uporu.[1]

Ob popisu prebivalstva in njegovi kategorizaciji glede na rasno in politično pripadnost so mnogi ljudje spoznali, da pripravlja okupator izseljevanje. Preden pa so Nemci začeli s preseljevanjem Gorenjcev, so hoteli zapreti ljudi, ki bi jim mogli pri tem nasprotovati in zanetiti odpor. Dne 14. maja so aretirali nekaj kranjskih in tržiških komunistov, medtem ko je bil iskani Henrik Biček že zaprt v Ljubljani, kamor se je pred aretacijo umaknil tudi Alojz Colnar; Nemcem tedaj tudi ni uspelo aretirati Andreja Stegnarja, doma iz Tržiča.[2] Zaradi nevarnosti so v ilegalo odšli tudi Anton Nartnik, gradbeni delavec iz Kranja, Janez Bartol, mehanik iz Kranja, Jože Fink, delavec iz Tržiča, in Stane Janežič, orodjar iz Tržiča. Ker se je aretaciji izognilo več komunistov, so Nemci spoznali, da gre za organiziran odpor. Komandant varnostne in redarske policije je 22. maja opozoril okrožnega žandarmerijskega vodjo v Kranju, da je bila KP na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske pred vojno delovna. Sodil je, da je bila dejavnost z zasedbo prekinjena, vendar je pričakovati, da bo KP zopet začela delovati. Zato je ukazal, da je treba to dejavnost ugotoviti po možnosti s pomočjo prejšnjih orožnikov.[3]

Ta ocena sicer ni bila pravilna, saj je KP nadaljevala s svojim delom tudi po okupaciji, pravilno pa so Nemci računali na njeno povečano dejavnost. Pri OK KPS Kranj je bil v zadnjih dneh maja ali v prvih dneh junija ustanovljen vojnorevolucionarni komite, ki so ga sestavljali Franc Vodopivec, sekretar OK KPS v kranjskem okrožju, Rudi Papež, Anton Nartnik, Franc Mrak — vsi delavci iz Kranja — in Jože Janežič, delavec iz Tržiča. V prvih dneh junija je dobil Franc Vodopivec na konferenci v Ljubljani konkretnejše naloge za delo OK KPS in vojnorevolucionarnega komiteja v Kranju. Ker so slovenski komunisti na tej konferenci ocenili, da bodo Nemci kmalu napadli Sovjetsko zvezo, so pravilno sklepali, da bodo tudi v okupirani Jugoslaviji kmalu nastali pogoji za uspešen začetek narodnoosvobodilnega boja; zato so sklenili, da se je treba nanj skrbno pripraviti. S takimi nalogami se je Franc Vodopivec vrnil iz Ljubljane. CK KPS je poslal vojnorevolucionarnim komitejem na Gorenjsko v pomoč tudi Alojza Kebeta-Štefana, Toma Brejca-Pavla in Miro Svetino-Metko. Ti so pomagali tudi kranjskemu vojnorevolucionarnemu komiteju razplesti mrežo zanesljivih zaupnikov narodnoosvobodilnega gibanja, ki so podpirali ilegalce, zbirali orožje in spodbujali ljudi z novicami, da se pripravlja upor.

Kljub najstrožji ilegalnosti ta dejavnost ni mogla ostati povsem prikrita okupatorju, vendar je uspelo Nemcem presenetiti samo nekatere komuniste in jih zapreti. Drugi niso več prenočevali doma in tudi na službenem mestu so se dogovorili, da jih bodo tovariši pravočasno obvestili, če bi jih Nemci iskali. Tako sta se sredi junija rešila pred aretacijo Ludvik Vitez in Stane Toplak, delavca tovarne gume v Kanju. Stane Toplak je odšel s Stanetom Gorjancem, ki je bil tudi zasledovan, na Jelovico, po nekaj dneh pa je dobil nalogo, da gre na Okroglo pri Naklem in z Gabrom Medetom iz Strahinja pripravlja ustanovitev II. kranjske partizanske čete, ki naj bi delovala na levem bregu reke Save.[4] Dne 15. junija je zbežal pred aretacijo Stane Bečan, mizarski pomočnik iz Tržiča, 20. junija pa Jože Janežič in Anton Štefe, delavca iz tovarne Trio v Tržiču. Ti so se umaknili iz mesta, kjer jih je okupator iskal. Podnevi so se zadrževali pri svojih zaupnikih po vaseh in v bližnjih gozdovih, zvečer in ponoči pa so se sestajali s svojimi tovariši, katerih ilegalno delovanje okupatorji še niso izsledili. Hkrati so navezovali prve stike s kmeti po vaseh, v katere Nemci niso pogosto prihajali, in pridobivali nove zaupnike, pri katerih so kasneje našle partizanske enote vso podporo.

Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo so nameravali Nemci aretirati vse ljudi, ki so bili pred vojno osumljeni komunistične dejavnosti. Takoj je moral v ilegalo Janez Mlakar, delavec iz Šenčurja, v naslednjih dneh pa tudi Peter Ahačič in Tončka Mokorel, delavca iz tržiške predilnice; 29. junija sta se z doma umaknila kranjska delavca Jože Bitenc in Franc Buser, 1. julija pa Peter Uzar iz Tržiča. Komandant nemške varnostne in redarske policije je 30. junija naročil žandarmerijskim postajam v kranjskem okraju, naj poostrijo opazovanje in boj proti komunistom, ki bodo poskušali zunanjepolitični položaj izkoristiti za propagando. Zato naj vse vodilne komuniste in tudi vse tiste, ki bi mogli delovati za KP, takoj zapro in

pošljejo v Begunje. Obvestil jih je, da so nekateri komunisti po objavi vojne z Rusijo zbežali; ker pa je pričakovati, da bodo znova prišli na svoje bivališče, je treba njihova stanovanja zastražiti.[5]

Dne 5. julija zjutraj je začel 181. policijski bataljon s pomočjo orožnikov seliti iz kranjskega okraja izobražence in nekatere druge ugledne nacionaliste, ki bi s svojim vplivom mogli zanetiti odpor proti nemškemu raznarodovanju. Selitev ni prišla nepričakovano, vendar je Nemcem uspelo zapreti skoraj vse, ki so jih nameravali izseliti v prvem evakuacijskem valu. Le nekaj jih je zbežalo v Ljubljano. Kljub temu pa so tudi te selitve pripomogle, da so organizacije OF v Kranju postale aktivnejše in da so zlasti delavci, zaposleni v kranjskih tovarnah, ki so stanovali v okoliških vaseh, tudi na podeželju okrepili misel na upor in razširili mrežo zaupnikov OF.

Težje delo so imeli Nemci s komunisti. Do srede julija so se umaknili v ilegalo Anton Janežič in njegov brat Stanko, Stanoje Radenković in Stanko Uzar iz Tržiča. Med dvajsetimi ilegalci, ki so se sredi julija zadrževali v okolici Kranja in Tržiča, je bilo 16 delavcev, 3 obrtniški pomočniki in 1 aktivni podporočnik jugoslovanske vojske. Med njimi je bilo 13 članov KPS, 2 simpatizerja KPS, 3 člani SKOJ in 1 socialist; aktivni oficir pa se pred okupacijo politično ni udejstvoval, takoj po okupaciji pa je postal vnet pristaš OF. Ti podatki kažejo, da so prišli zaradi priprav na vstajo v konflikt z okupacijsko oblastjo najprej komunisti in da je bilo med njimi največ delavcev. Tudi dejavnost komunistov, ki so še ostali doma, je neprestano rasla in pripravljali so se na vse težje naloge. Ko so 16. julija Nemci aretirali Janeza Markuna, so se zvečer zbrali komunisti in nekateri člani OF iz Šenčurja in sklenili, da bodo napadli orožniško postajo v Šenčurju in Markuna osvobodili. Ker pa so Nemci Markuna medtem že odpeljali v Kranj, šenčurški aktivisti orožniške postaje niso napadli.[6]

V takih razmerah je bilo na Gorenjskem že mogoče začeti oboroženo vstajo. Ko je sredi julija prišel iz Ljubljane na Gorenjsko član Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Stanko Žagar, so mu zastopniki kranjskega in jeseniškega vojnorevolucionarnega komiteja na Mohorju poročali, da so razmere za začetek oborožene vstaje ugodne. Stanko Žagar je nato določil, naj povabijo na posvet širši krog komunistov, kjer se bodo konkretneje dogovorili o vstaji. Tega posveta, ki je bil 20. julija na Jelovici pod Malim Gregorjevcem, sta se udeležila tudi Lojze Kebe in Tomo Brejc, pa tudi zastopniki vojnorevolucionarnega komiteja Kranj, le iz Tržiča ni bilo nikogar. Sklenili so, da je treba skupine ilegalcev seznaniti s partizanskim zakonom, jih oborožiti in povezati v čete, ki naj takoj pričnо z diverzantskimi akcijami na pomembnejše sovražnikove objekte in napadati manjše sovražne enote. Načrte za te napade naj pripravijo vojnorevolucionarni komiteji, izvedejo pa naj jih partizani s pomočjo bojnih skupin, sestavljenih iz najbolj borbenih patriotov. Le-ti naj se po opravljenih akcijah vključijo v partizanske čete ali pa naj vojnorevolucionarni komiteji iz njih ustanovijo nove čete, ki naj se v vsakem partijskem okrožju združijo v bataljon. Razpravljali so tudi o ljudeh, ki naj bi tem bataljonom poveljevali, vendar so končno odločitev prepustili vojnorevolucionarnim komitejem. Da bi postali tudi terenski odbori OF aktivnejši, so sklenili, da se morajo partizanske enote oskrbovati samo s pomočjo terenskih organizacij.[7] Po izjavi Toma Brejca so udeleženci posvetovanja pod Malim Gregorjevcem sklenili, naj vojnorevolucionarni komiteji pripravijo načrte za akcije do 27. julija, ko je treba začeti oboroženi upor.

Za izvedbo tega sklepa v kranjskem partijskem okrožju je bil odgovoren vojnorevolucionarni komite, pri tem pa sta mu pomagala tudi Alojz Kebe in Tomo Brejc. Ker je bilo več članov komiteja že v ilegali, se je komite sestal 23. ali 24. julija v Udin borštu pod Seničnim. Navzoči so sklenili, da bodo 27. julija ilegalci in člani bojnih skupin izvedli več diverzantskih akcij in kaznovali izdajalce in predstavnike okupacijske oblasti, nato pa bodo ustanovili partizanske čete. Kranjska in Tržiška četa naj bi se nato združili v bataljon. Komite je po daljši razpravi določil za komandanta bataljona pravnika in rezervnega letalskega oficirja bivše jugoslovanske vojske Jožeta Pesjaka, ki je za akcije pripravil podrobne načrte, o katerih so na sestanku razpravljali. Po teh načrtih naj bi kranjska bojna skupina zažgala nemške garaže in zaloge bencina na Primskovem ter vdrla v vojaško skladišče in odnesla orožje; šenčurska skupina naj bi napadla orožniško postojanko v Cerkljah in požagala telefonske drogove med Britofom in Šenčurjem,[8] bojna skupina iz Naklega naj bi justificirala izdajalca Rebernaka iz Naklega, požagala naj bi telefonske drogove v okolici ter zažgala cestni most čez Bistrico.[9]

Načrt za diverzantske akcije in napade na najbolj vnete nemčurje so pripravili tudi organizatorji vstaje v Tržiču. Da bi izvedli akcije čimbolj organizirano in pritegnili v partizane kar največ ljudi, so ustanovili 26. julija

nad Veternim Tržiško partizansko četo. Vodil jo je aktivni podoficir bivše jugoslovanske vojske Stanoje Radenković, njen prvi politkomisar pa je bil Jože Janežič.

Vojnorevolucionarni komite je medtem pripravljal tudi ustanovitev dveh partizanskih čet v okolici Kranja. V gozdovih na desnem bregu Save je zbiral ilegalce Anton Nartnik-Črnivc v I. kranjsko četo, ilegalci iz Kranja in okolice na levem bregu Save pa naj bi ustanovili II. kranjsko četo. Za komandirja II. kranjske čete je vojnorevolucionarni komite določil Franca Mraka, za politkomisarja pa Staneta Toplaka. Njuna naloga je bila zbrati ilegalce in jih oborožiti ter pozvati svoje zaupnike, naj odidejo v partizane. Na sestankih pri Kopaču v Naklem, na Cegelnici, Okroglem in Kokrici sta se s svojimi zaupniki dogovorila, da se bodo 26. julija zbrali na Cegelnici in prinesli s seboj orožje, nato pa bodo izvedli prve sabotažne in druge akcije. Ilegalec Ludvik Vitez je medtem pripravljal večjo skupino delavcev iz Kranja za odhod v partizane. Nastale pa so prve težave. Nekateri zaupniki, ki so prej zatrjevali, da imajo doma skrito orožje, ga sedaj niso hoteli izročiti ilegalcem in so se izgovarjali, da je izginilo, za takojšen odhod v partizane pa se tudi niso mogli odločiti. Na Cegelnici se je zato zbralo 26. julija le 9 mož in še ti niso bili oboroženi, zato čete ni bilo mogoče ustanoviti. Pač pa so bile v noči med 26. in 27. julijem prepleskane napisne deske na cestnih križiščih in razglasna deska v Predosljah s komunističnimi emblemi, na cestnem tlaku na Brdu je bilo napisano »Živela svoboda«, na Kokrici pa razobešena slovenska zastava.[10] V zvezi s to akcijo so Nemci aretirali Ignaca Rancingerja iz Huj in Alojza Zupana iz Kranja, ker so sumili, da sta v akciji sodelovala.[11]

Vojnorevolucionarni komite si je prizadeval dobiti orožje iz Poljanske doline, kjer so ga aktivisti OF kupili od kmetov, ki so orožje skrili ob razpadu jugoslovanske vojske. Posebna patrulja naj bi to orožje prinesla do Save pri Okroglem, vendar jo je Stanko Toplak ponoči med 26. in 27. julijem čakal zaman, naslednjega dne pa je bil obveščen, da je patrulja naletela na Nemce in ji je bilo orožje odvzeto. Ker ni bilo mogoče zbrati potrebnega orožja in so se zdele Jožetu Pesjaku priprave za akcije premalo skrbne, je 27. julija popoldne sporočil Bergantu v Podgorje pri Kamniku, pa tudi svojim zaupnikom v okolici Kranja, v Tržič in Škofjo Loko, da Kranjčani zvečer akcij ne bodo izvedli.[12]

Zaradi Pesjakovega sporočila je akcije Tržiška četa odložila, a tudi šenčurska skupina 13 mož in fantov, ki se je zbrala pri ilegalcu Janezu Mlakarju v gozdu pri Šenčurju, se je razšla; drugod pa se je vstaja pričela. Član vojnorevolucionarnega komiteja Anton Nartnik je 27. julija zbral ilegalce, ki so se zadrževali v gozdovih okrog Sv. Jošta in na Mohorju, in pridobil za odhod v partizane nekaj svojih zaupnikov ter ustanovil partizansko četo, ki je dobila ime I. kranjska četa ali pa Nartnikova četa.[13] V njej je bilo sedem partizanov in tri partizanke. Razen enega pleskarskega pomočnika so bili vsi delavci in delavke. Med njimi je bilo šest članov KPS, trije simpatizerji KPS in en član Sokola. Četo je vodil Anton Nartnik, njen politkomisar pa je bil Jože Bitenc. Četa je ob ustanovitvi nameravala kaznovati nekega izdajalca iz Orehka pri Kranju, kar pa ji ni uspelo. Istega dne so se sestali pri Sv. Lenartu nad Selcami aktivisti OF iz Selške in Poljanske doline in se dogovorili, kako bodo pričeli z uporom. Dne 29. julija pa je bila na Vodiški planini nad Kropo ustanovljena Jelovška partizanska četa, v kateri je bilo tudi nekaj partizanov, ki so bili doma iz Kranja.

Tudi drugod po Gorenjskem se je vstaja začela. Kamniški komite je kljub Pesjakovemu obvestilu, da so Kranjčani vstajo odložili, vztrajal pri svojih sklepih, sprejetih 25. julija na sestanku v Volčjem potoku, zato so izvedle bojne skupine v noči med 27. in 28. julijem v Kamniku in okolici več pomembnih akcij in nato ustanovile partizanske čete, ki so se 17. avgusta združile v Kamniški bataljon.

Nemci so spoznali, da je nastal na Gorenjskem pravi upor, zato so pripeljali na Gorenjsko nove policijske in manjše vojaške enote, ustanovili posebno sodišče, ki naj po hitrem postopku sodi upornikom, in sporočili orožniškim postajam, naj ne hodijo v patrulje posamezni orožniki, temveč najmanj po dva.[14]

Instruktorja CK KPS na Gorenjskem Alojz Kebe in Tomo Brejc sta se 31. julija ali morda naslednjega dne sestala v hosti med Trbojami in Prebačevim s Francem Vodopivcem in Jožetom Pesjakom. Ostro sta obsodila Pesjakovo samovoljno odločitev, da akcij v Kranju in okolici niso izvedli. Pesjak se je izgovarjal, da je odložil akcije, ker zaradi nezadostnih priprav ni mogel jamčiti, da bodo uspele, ni pa hotel razumeti Žagarjevega nasveta, da bi bile istočasne akcije po vsej Gorenjski učinkovitejše in bi Nemcem onemogočile hitro ukrepanje. Na sestanku pri Prebačevem so sklenili, da mora kranjski vojnorevolucionarni komite čimprej uresničiti sklepe, sprejete na posvetu pod Malim Gregorjevcem na Jelovici in na seji kranjskega vojnorevolucionarnega komiteja v Udin borštu. Franc Vodopivec je dobil nalogo, da okrepi OK

KPS Kranj z novimi člani in čimprej ustanovi partizanski bataljon.[15]

Tržičani in Kranjčani so si prizadevali čimprej nadoknaditi zamujeno. Kako bodo izvedli sabotažne in diverzantske akcije v Tržiču in okolici, so se ilegalci in terenci zmenili 31. julija najprej v gozdu nad Veternim, nato pa je zbranim terencem iz okoliških vasi razložil načrt za akcije Jože Fink v Pelarjevi uti in pri Žepičevi hiši. Dogovorili so se, da se bodo po opravljenih akcijah kompromitirani terenci umaknili s partizani, drugi pa se bodo vrnili domov. Nemci so akcije pričakovali in so zvečer poslali iz postojanke v Križah patruljo, ki naj bi partizanom preprečila prihod v vas. Partizani Tržiške čete, razdeljeni v več skupin, so s pomočjo terencev napadli orožniško postajo v Križah z mitraljezom in ročnimi bombami, ki pa niso eksplodirale. Nemci so začeli obstreljevati skupino partizanov, ki je postajo napadla. Ko je partizane napadla v bok še nemška patrulja, so se partizani umaknili. Tudi napad na občinskega komisarja Nikolaja Klemenca, župana Mihaela Primožiča in nočnega čuvaja Ivana Belaja ni uspel, ker partizani niso znali ravnati z ročnimi bombami. Pač pa so diverzanti pod vodstvom Stanoja Radenkovića razbili napisne deske na cestnih križiščih in razglasne deske pred občinskim uradom; požagali so nekaj telefonskih drogov in zažgali delavnico gradbenega podjetja Raubal, v kateri so izdelovali barake za nemško vojsko, vendar se je ogenj sam pogasil. Zbrala se je tudi skupina 24 ilegalcev in terencev, ki je pod vodstvom Janeza Perka nameravala napasti orožniško postajo na Golniku. Zaradi visokega obzidja, ki je obdajal postojanko, je skupina napad opustila, pač pa je požagala nekaj telefonskih drogov med Križami in Golnikom. Po opravljenih akcijah so nekateri svojci partizanov in nekateri drugi terenci odšli s partizani na Svarje nad Golnikom, drugi pa so se vrnili domov.[16]

Naslednjega dne so Nemci v Tržiču aretirali 17 ljudi, nekateri pa so se aretacijam izognili in odšli za partizani čez Križko goro pod Storžič, kjer se je zbralo okrog 30 tržiških partizanov in odšlo na Veliko Poljano. Zato tudi skupina 30 nemških orožnikov in policistov pod vodstvom kapetana Rigerla ni našla Tržiške čete, čeprav jo je dva dni iskala v gozdovih okrog Tržiča.[17]

Tudi ilegalci, ki sta jih zbrala Stanko Toplak in Franc Mrak na Cegelnici pri Naklem, so sklenili, da bodo do 2. avgusta ustanovili četo. Prve štiri puške so dobili 27. julija na Okroglem. Nato so ponovno sklicali sestanek zaupnikov na Cegelnici in se domenili, kdo bo prišel v soboto 2. avgusta v partizane in kdo bo prinesel orožje. Več pušk je prinesel v partizane Gaber Mede in njegov brat Rudolf iz Strahinja, ki je naslednje leto postal komandant slavnega Pohorskega bataljona. Zbrano orožje so na Fistrovem skednju v Naklem skrbno očistili. Ludvik Vitez in dva druga kranjska aktivista so prinesli ilegalcem na Cegelnico dva zaboja municije, nekaj pištol in 18 ročnih bomb. Vitez je tedaj sporočil, da kranjska skupina ne bo prišla na zborno mesto na Cegelnico, temveč bo z zbornega mesta pri Gorenjah odšla na Storžič in se tam vključila v II. kranjsko četo.

V teh dneh je sklical vojnorevolucionarni komite v Kranju in okolici več sestankov, na katerih so razpravljali o odhodu v partizane. Eden izmed teh sestankov, ki ga je 31. julija zvečer vodil Andrej Kmet pri Pičmanu v Britofu, je bil izdan. Vendar so Nemci obkolili hišo šele potem, ko so se zborujoči že razšli. Nemci so aretirali le Andreja Kmeta, ki pa jim je med potjo ušel in se ranjen zatekel k sorodnikom v Predoslje, nato pa se je pridružil partizanom pod Storžičem.[18]

V soboto, 2. avgusta popoldne, so prišli na Cegelnico vsi tisti, ki so se odločili, da bodo odšli v partizane. Nekateri so s seboj prinesli orožje. »Imel sem občutek, da je Cegelnica za nas pravo osvobojeno ozemlje,« je povedal o tem dogodku Stanko Toplak. Ob 6. uri popoldne je Franc Mrak razporedil na robu gozda okrog 20 borcev v zbor in jim sporočil, da je četa ustanovljena. Tej svečanosti so prisostvovali tudi nekateri svojci partizanov, ki so obljubili, da bodo četi pomagali.

Takoj po ustanovitvi je II. kranjska četa krenila čez Udin boršt pod Storžič in zvečer prišla na Malo Poljano, kjer je prenočila. Na Storžič je 3. avgusta privedel Ludvik Vitez še 12 novih borcev iz Kranja in okolice.[19] Tako je II. kranjska četa po prihodu na Veliko Poljano, kjer je taborila Tržiška četa in pri kateri sta bila tudi Jože Pesjak iz Kranja in Jaže Janežič iz Tržiča, ki sta bila določena za komandanta in politkomisarja Storžiškega bataljona, štela 35 borcev. Razen dveh obrtnikov, štirih obrtniških pomočnikov, enega vajenca in enega kmečkega delavca so bili vsi partizani II. kranjske čete delavci. Pred odhodom v partizane jih je bilo enajst zaposlenih v tovarni Semperit, sedem v Jugočeški (en delavec iz Jugočeške pa se je vključil v Tržiško četo), dva v Inteksu, eden v Jugobruni, eden v tekstilni zadrugi v Otočah, eden v elektrarni Majdič, štirje pa so bili gradbeni delavci. Od teh je bilo enajst članov KPS, pet kandidatov za člane KPS, en član SKOJ, štirje člani Sokola, trije kršč. soc., en nar. soc., deset

pa jih pred vojno ni bilo organiziranih, pač pa so že tedaj sodelovali s komunisti. V II. kranjski in Tržiški četi je bilo po spominih Petra Debeljaka skupno 68 partizanov.[20]

Ker Kranjska četa ni prinesla s seboj dovolj hrane, so nastale prve težave. Borci so posedli okrog koče, na bližnjem hribu pa so postavili stražo. Ker je bila nedelja, so na planino prišli svojci partizanov, pa tudi planinci, med njimi dva Nemca. Na prvega je stražar streljal, a je pobegnil, drugi pa se je zaradi goste megle nenadoma znašel med partizani. Borci so ga obstopili in ugotovili, da je član nacistične stranke. Ko je poskušal pobegniti, so za njim streljali. Na mestu, kjer je obležal, so ga pokopali. To je bil nemški bančni uradnik iz Kranja Walter Hecker.

Po teh srečanjih z nemškimi turisti so partizani zasumili, da jih Nemci zasledujejo, zato so pustili na Veliki Poljani le manjšo patruljo, ki naj bi vzdrževala zvezo z dolino in v četo pošiljala nove borce, ki bi iskali zvezo s partizani. Obe četi pa sta popoldne odšli pod severno steno Storžiča. Na poti so partizani srečali nekega trgovca iz Križ, ki je bil član Kulturbunda. Moral je priseči, da ne bo nikomur povedal, da je srečal partizane, nato so ga izpustili. V kočah pod severno steno Storžiča so partizani našli tržiške pevce in druge turiste, ki so si partizane z zanimanjem ogledovali. Ko pa so proti večeru izletniki odšli v dolino, so se partizani utaborili v Jesenu v lovski koči trgovca Verbiča iz Tržiča. Okrog koče so izkopali zaklone.

Popoldne sta prišla za partizani pod Storžič tudi člana vojnorevolucionarnega komiteja Franc Vodopivec in Rudi Papež. Z Jožetom Pesjakom in Jožetom Janežičem ter s poveljniki obeh čet sta razpravljala o akcijah, ki naj bi jih četi izvedli. Ljudje v dolini so mnogo govorili o začetku vstaje, pa tudi o tem, da so Nemci zaprli več gorenjskih aktivistov v Begunje in tam prve zapornike ustrelili.

Rudi Papež je odšel na Jelovico, kjer je Stanku Žagarju sporočil, da taborita Tržiška in Kranjska četa pod severno steno Storžiča in sta pripravljeni na akcije. Ker je medtem prišla k Jelovški četi na Vodiško planino tudi Jeseniška četa, je med organizatorji vstaje dozorela drzna misel, naj bi partizanske enote napadle nemške zapore v Begunjah in rešile jetnike. Organizatorji vstaje so bili prepričani, da se bodo pozivu za sodelovanje v tej akciji odzvali mnogi gorenjski patrioti, zato bo vstaja v osrednjem delu Gorenjske s to akcijo postala res množična, partizanske čete pa se bodo ob tem okrepile z novimi borci. V vasi okrog Jelovice so bili poslani kurirji, ki so pozvali komuniste in druge zanesljive patriote, naj takoj odidejo na Jelovico in s seboj prinesejo orožje. Tine Teran iz Dupelj je o tem sklepu 4. avgusta obvestil partizane pod Storžičem.

Proti večeru 4. avgusta je politkomisar Jože Janežič zbranim borcem Tržiške in Kranjske čete prebral partizansko prisego, borci pa so za njim ponavljali besedilo, da se bodo požrtvovalno borili do popolne osvoboditve slovenskega naroda. Po zaprisegi, ki je hkrati pomenila ustanovitev Kranjsko-tržiškega ali Storžiškega bataljona — ki je bil prvi partizanski bataljon na Slovenskem — je komandant Jože Pesjak borcem sporočil, da bodo odšli v Begunje in skupno z jelovškimi in jeseniškimi partizani napadli tamkajšnjo nemško posadko, ki je stražila zapore, in rešili jetnike, kar so partizani z navdušenjem sprejeli. Nato je Stanoje Radenković začel izbirati borce za napad na nemško posadko v Begunjah.

O tem dogodku se je ohranil zapisnik zaslišanja Gabrijela Sušnika, krojaškega pomočnika iz Tržiča, ki ga je 2. avgusta poslal občinski komisar Nikolaj Klemenc iz Tržiča vohunit za partizani. Partizanom se je zdel Sušnik sumljiv, zato so ga zadržali v koči, ob napadu Nemcev pa je pobegnil in je 5. avgusta na orožniški postaji v Tržiču izpovedal: »... Ob 21. uri so imeli komunisti zbor. Ustanovili so čete po 10 ljudi. Vodja teh komunistov je bil najbrž neki Kranjčan, bivši jugoslovanski graničar, vitek, star okrog 35 do 40 let (Stanoje Radenković op. I. K.); to sodim po tem, ker je on razporejal ljudi v posamezne čete. Prvo četo je vodil pobegli nočni čuvaj in bivši jugoslovanski graničar Milorad Stošić, drugo četo Stanko Bečan, tretjo Anton Štefe, četrto in peto pa sta vodila dva kranjska komunista, katera ne poznam. Teh pet čet je bilo še pod nekim poveljnikom, nekim bivšim jugoslovanskim kapetanom, katerega so tako imenovili (Jožetom Pesjakom, op. I. K.). Star je okrog 30 do 35 let, majhen, oblečen v zeleno športno obleko s šoprtnim klobukom. Kolikor sem mogel slišati, so od koče hoteli iti čez Lom-Bistrico—Bistriško planino in Dobrčo v gozd, kjer bi dobili zvezo z jeseniškimi komunisti. V ponedeljek zvečer okrog 21. ure in 10 minut so čete odšle ... Prva, druga in tretja četa so bile oborožene vsaka z lažjo strojnico, vsak moški pa je imel 1 vojaško puško in opasač s torbico za naboje, obe sestri Mokorel Antonija in Ana pa sta bili oboroženi vsaka s samokresom ... Grupa, ki je ostala, je morala vse pospraviti in se preseliti na Javornik, kjer bi se nastanila v neki drugi koči. Hočem še omeniti, da sem slišal, da je skupina, ki je ostala v koči, obžalovala, ker so nekateri Tržičani zbežali proti Medvodam kot npr. Karel in Mihael

Našič, Viktor Srečnik in drugi. Ti se tam zadržujejo pri kmetih . . .«[21]

Medtem ko je 45 borcev povedel Stanoje Radenković proti Begunjam in je komandant bataljona Jože Pesjak odšel na Jelovico, kjer naj bi s Stanetom Žagarjem in komandantom Cankarjevega bataljona Jožetom Gregorčičem izdelali podroben načrt za napad na Begunje, pa je skupina 17 partizanov in 4 partizank ostala pod vodstvom bataljonskega politkomisarja Jožeta Janežiča v Verbičevi koči. Ta skupina, ki naj bi vzdrževala zveze s terenskimi organizacijami in sprejemala nove borce, je bila slabo oborožena. Imela je le nekaj pušk, pištol in ročnih bomb.

Nemce je o prihodu partizanov pod Storžič nekdo obvestil. Iz orožnikov in policistov 181. rezervnega policijskega bataljona v Kranju so sestavili posebno enoto in mobilizirali v Tržiču vodiče, ki so v noči med 4. in 5. avgustom povedli to skupino proti Verbičevi koči. Med vodiči sta bila tudi Jože Kralj iz Tržiča[22] in neki Rozman.[23]

Zgodaj zjutraj, 5. avgusta, je partizanski stražar Stane Fister za Verbičevo kočo opazil Nemce in proti njim ustrelil. Partizani so planili pokonci. Franc Mrak, ki je ponoči nadziral stražarje, je povedal, da so Nemci kočo že obkolili. Poziv na predajo so partizani odklonili. Tedaj so Nemci začeli streljati v kočo, iz katere so se zaslišali kriki ranjenih partizank. Politkomisar Jože Janežič se je skušal s skupino partizanov prebiti proti dolini, vendar so jih nemške strojnice hitro pokosile. Nekateri partizani so bili hudo ranjeni, saj so še dolgo po napadu ječali. Padle so 3 partizanke, doma iz Tržiča, in sicer Marija Bečan, Marija Štefe in Marija Solnar, in 5 partizanov — politkomisar bataljona Jože Janežič, Peter Ahačič in Jože Gradišar iz Tržiča ter Anton Guček iz Strahinja ter Andrej Kmet iz Britofa pri Kranju. Nemški vohun Gabrijel Sušnik in 5 partizanov se je že zjutraj prebilo skozi nemški obroč proti Javorniku, pri čemer je bil ranjen komandir II. kranjske čete Franc Mrak, ki je le s težavo prišel na Kokrico, od koder so ga poslali na zdravljenje v Ljubljano. Partizani, ki so se rešili iz nemškega obroča, so se na Javorniku dogovorili, da se bo vsak vrnil v domači kraj in se povezal s terensko organizacijo.

Drugih 7 partizanov se je pritajilo v dveh skupinah v skalni škrbini desno nad kočo. Tu so ostali prikriti, ker so od vseh strani slišali glasove Nemcev in njihovih vodičev, nad njimi pa je krožilo nemško letalo. Iz skrivališča so opazovali, kako so Nemci padle partizane prinesli pred kočo in jih fotografirali.[24] Popoldne so Nemci kočo zažgali in trupla padlih partizanov zmetali v ogenj.

Nemci so svoj uspeh pod Storžičem objavili in razglasili, da se partizani v Verbičevi koči niso hoteli predati brez boja. Tudi Slovenski poročevalec je prinesel novico o tragediji pod Storžičem in pri tem opozarjal druge partizanske enote na previdnost pred izdajstvom in nenadnimi sovražnimi napadi. Kdo je Nemcem izdal partizane pod Storžičem, iz ohranjenih dokumentov ni mogoče ugotoviti, pač pa je bil konec decembra 1941 predlagan orožnik Johan Mühlbacher za nagrado, češ da je on izsledil skupino partizanov pod Storžičem in po napadu našel v Verbičevi koči seznam 63 partizanov.[25] Okrožni komite KPS Kranj je dne 21. februarja 1944 sporočil Pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko, da so partizani justificirali Jožeta Kralja, »ki je izdal že leta 1941 našo četo pod Storžičem.[26]

Skupina partizanov, ki se je prikrila v skalni razpoki nad Verbičevo kočo, je po odhodu Nemcev odšla v dolino Kokre. Naslednjega dne ob 13. uri je sporočil Jožef Černič nemškim orožnikom, da je v Dolu opazil pet partizanov in eno partizanko. Nemci so poslali za partizani patruljo, ki je Stanka Toplaka in Ivana Urbanca ujela,[27] drugi pa so se razbežali.

Ob nemškem napadu na partizansko skupino pod Storžičem je bil močnejši in bolje oboroženi del Storžiškega bataljona že daleč na poti proti Begunjam. Partizani so pozno zvečer odšli mimo Loma, prečkali v Čadovljah cesto in odšli proti Počivalniku. Od tam so se spustili proti cesti, ki vodi iz Tržiča proti Sv. Ani, pri nekem kmetu dobili hrano,[28] nato pa so odšli proti Bistriški planini. Tja so prišli 5. avgusta ob zori in slišali streljanje pod Storžičem. Med pohodom sta se partizanom pridružila še dva ilegalca, ki sta pobegnila iz nemškega taborišča na Koroškem. Popoldne so partizani odšli proti Breški in Leščanski planini, zvečer pa so se spustili po pobočju Dobrče proti Begunjam. V gozdu nad cesto, ki vodi iz Begunj v Drago, so tri ure čakali partizane, ki naj bi do polnoči prišli z Jelovice in bi skupno z njimi 6. avgusta med 1. in 2. uro napadli zapore v Begunjah.

Jelovška in Jeseniška četa sta se med pripravami za napad na zapore v Begunje okrepili z novimi borci in iz njih je bil 5. avgusta ustanovljen Cankarjev bataljon. Vendar bataljon zvečer ni mogel priti v Begunje, ker so Nemci medtem zvedeli, da gorenjski partizani pripravljajo napad na Begunje in so zastražili vse savske mostove.

Ko je bil Storžiški bataljon proti jutru 6. avgusta obveščen, da partizanov z Jelovice ne bo in da se v dolini zbirajo nemške enote, je poslal izvidnico 11 partizanov, ki so

bili doma iz Naklega in okolice, v Dvorsko vas po hrano, kamor so se že pripeljali Nemci.[29] Drugi borci Storžiškega bataljona so se v zgodnjih jutranjih urah začeli umikati na Dobrčo. Nemci, ki so bili na cesti nad Begunjami, so ta premik opazili in začeli za partizani streljati. Stanoje Radenković je borce razporedil v strelce in ukazal protinapad. Ko pa je streljanje prenehalo, so se partizani ponovno umaknili na Dobrčo. Utaborili so se v Langusovi koči in postavili okrog nje zasede. Proti Podgorski planini so poslali partizanko Antonijo Mokorel, da ugotovi, če tudi s Tržiške strani prihajajo Nemci.

Ko so Nemci spoznali, da so uničili v Verbičevi koči le manjšo skupino borcev Storžiškega bataljona in je Gabrijel Sušnik poročal 5. avgusta nemškemu komisarju Klemencu v Tržiču, da je večji del bataljona krenil proti Begunjam, so se odločili, da bodo bataljon uničili na Dobrči. Popoldne 5. avgusta so zbrali v Tržiču 16 vodičev, od katerih so bili nekateri nemčurji, drugi pa tržiški planinci, ki so se vabilu neradi odzvali. Okrog 23. ure so se v Tržič pripeljali s kamioni nemški policisti. Del svojih enot so Nemci razporedili na cesti, ki vodi iz Tržiča pod Dobrčo proti Begunjam in v dolino Drage. Ob enih ponoči pa je osem vodičev povedlo štiri nemške kolone na Dobrčo. Prva kolona Nemcev, ki jo je vodil Josef Schubert, naj bi odšla čez Dolenčeve gube in Dolenjčevo frato in obkolila Bistriško planino s severne strani. Druga kolona se je vzpenjala po pobočju Dobrče čez Kramarjevo gubo, tretja čez Kajžarjevo gubo in četrta čez Cenovo gubo. Zaradi hudega naliva se je prva kolona močno zakasnila in na planino ni prišla pravočasno. Druga skupina je prva prišla na Bistriško planino in jo obkolila z vzhodne strani ter zasedla gozd severno od koče. Tretja in četrta kolona sta prišli na Bistriško planino z južne strani.

Ko so Nemci prišli z Bistriške in Breške planine na Leščansko planino, so dobili radijsko sporočilo, naj se ena kolona spusti po dolini Blajšnice na cesto pri Sv. Neži, druga kolona pa naj odide proti Podgorski planini. Zaradi goste megle je bila orientacija zelo težavna. Nemci so zalotili partizane v Langusovi koči, kjer so si kuhali zajtrk. Partizani so se začeli umikati proti zahodu. Stanoje Radenković je sredi planine zbral skupino borcev in z mitraljezcem Jernejem Slaparjem za nekaj časa zaustavil Nemce, nato pa se je prebil v dolino, večina partizanov pa se je umikala v zahodno smer. Ko je začelo deževati, je nemška kolona odšla proti Hudemu grabnu.[30]

Na Dobrči tedaj ni padel noben partizan in tudi ranjen ni bil nihče. Vendar je Nemcem uspelo Storžiški bataljon razkropiti. Bataljon še ni bil organizacijsko utrjen in tudi ni imel za boj nobenih izkušenj. Večina borcev se je sprva razkropila po Dobrči, nato pa se je poskušala prebiti nazaj pod Storžič ali v bližino svojega doma. Manjša skupina je bežala proti Begunjščici. Nekaterih partizanov se je lotilo malodušje. Tako je predvojni graničar Milorad Stošić dal partizanom orožje in odšel na cesto, ki vodi v Tržič in katero je skupina že prešla; tam so ga Nemci ujeli in v Begunjah strašno mučili. 19. avgusta so ga obsodili na smrt in ga 23. avgusta javno obesili v Kranju. Razglasili so, da je bil član komunistične tolpe in da je ustrelil nemškega državljana Walterja Heckerja.[31]

Po napadih na partizansko taborišče pod Storžičem in na Dobrči so Nemci zaplenili tudi nekaj partizanskega orožja. Orožniški poveljnik v Tržiču Hugo Frank je 8. avgusta obvestil orožniškega poveljnika v Kranju, da je orožniška postaja v Tržiču zaplenila 8 pušk, 4 bajonete, 10 ročnih bomb in 90 nabojev za puške.[32]

Ker Nemcem ni uspelo na Dobrči uničiti Storžiškega bataljona, so razkropljene borce pozvali z letaki, naj se prijavijo najbližji orožniški postaji, in jim obljubili, da se jim ne bo ničesar zgodilo. Trije partizani so tej propagandi nasedli in se javili Nemcem. 9. septembra 1941 so jih poslali v taborišče Krieselsdorf, od koder so se v začetku decembra vrnili in se ponovno pridružili partizanom. Nemci so v naslednjih dneh ujeli dva borca Tržiške čete, tri pa so aretirali doma ali pri sorodnikih; enega so ustrelili, druge pa poslali v hujša koncentracijska taborišča.

Z razbitjem Storžiškega bataljona je Nemcem uspelo za nekaj časa zaustaviti organsko rast partizanskih enot na območju Kranja in Tržiča. V prvih dneh avgusta, ko je val vstaje zajel osrednji del Gorenjske, je odšlo v gozdove okrog Tržiča še 6 mož, ki so zaman iskali Storžiški bataljon. Ker niso našli partizanov, so se po nekaj dneh vrnili domov, nekateri pa so bili pred nemško oblastjo že toliko kompromitirani, da si niso upali domov, zato so ilegalno odšli v Ljubljano.

Čeprav udarci, ki jih je doživel Storžiški bataljon že v prvih dveh dneh po ustanovitvi, niso bili katastrofalni, pa so mlade partizane le demoralizirali. Skupina 11 partizanov iz Naklega, ki je odšla 6. avgusta zjutraj v vasi pod Dobrčo po hrano in je tako ostala zunaj nemškega obroča, je odšla proti Udin borštu. Ker so Nemci tudi tam zasledovali partizane, se je skupina razšla, še prej pa so se partizani dogovorili, da se bodo ponovno zbrali čez 14 dni.[33] Skupina 6 ali 8 partizanov, v kateri je bila tudi Anica Mokorel, je ostala na Dobrči in prihajala po mleko k

planšarju Ivanu Bohincu.[34] Karel Kraucar je nekaj dni po nemški hajki na Dobrči prišel v staro taborišče pod Storžičem in tam našel šest partizanov.[35] Drugi borci Tržiške in II. kranjske čete so se vrnili v bližino svojih domov, nekateri pa so ilegalno odšli v Ljubljano.

Ludvik Vitez je odšel k Logarju na Mlako in ga prosil, naj poišče Toma Brejca in ga obvesti, kaj se je zgodilo s Storžiškim bataljonom. Tomo Brejc, Alojz Kebe in Franc Vodopivec so se 8. ali 9. avgusta sestali v Vogljah in sklenili, da je treba razkropljene partizane ponovno zbrati. O tem sklepu je po nekaj dneh dobil Ludvik Vitez pri Logarju pismeno obvestilo. Ko pa je Tomo Brejc prišel k partizanom, so se zbrali v gozdu pri Kokrici. Najprej jih je oštel zaradi premajhne vztrajnosti, nato pa so se dogovorili, kako bodo obnovili partizansko enoto in kako naj bi četa pričela z akcijo.[36] Skupino partizanov iz starega taborišča pod Storžičem je pripeljal v Udin boršt Janez Perko iz Dupelj. Okrog 20. avgusta se je zbralo 21 borcev, iz katerih je Franc Vodopivec ustanovil Kranjsko-tržiško četo. Za komandirja čete je določil Jožeta Pesjaka, za politkomisarja pa Antona Štefeta, ki je bil pred prihodom v partizane delavec v Tržiču. Šele sedaj je bilo mogoče spoznati težke posledice razbitja Storžiškega bataljona. V Kranjsko-tržiško četo se je vključilo le devet partizanov razbite II. kranjske čete. Dva borca te čete sta padla, dva so Nemci ujeli v Kokrški dolini, dva so aretirali takoj po prihodu domov, eden je bil hudo ranjen, deset jih je odšlo v Ljubljansko pokrajino, eden je odšel na Primorsko, drugi pa so odšli domov in se legalizirali.

Partizani, ki so odšli v Ljubljansko pokrajino, so pustili orožje na Gorenjskem. Zato so bili borci Kranjsko-tržiške čete dobro oboroženi. Nekaj pušk so celo skrili za vodovodom pri Strahinju. Četa je imela tudi mitraljez.

Prve dni po ustanovitvi je četa vzpostavljala stike z aktivisti OF v okolici Kranja. Obnovitev partizanske čete je vplivala tudi na povečano aktivnost terenskih organizacij. Šest kranjskih mladincev je 26. avgusta požgalo drog, na katerega so Nemci obesili Milorada Stošića,[37] med Šenčurjem in Naklom pa so šenčurski aktivisti streljali na orožnike, ki so spremljali filmski voz »Krad«.[38] Dne 1. septembra sta dva Slovenca med Rupo in Kranjem napadla Freda Berra, vodjo okrajne hranilnice v Kranju, in ga ranila.[39]

Nekaj akcij je medtem izvedla tudi I. kranjska ali Nartnikova četa, ki je nastala 27. julija na vrhu Mohorja pri Mežnarju; njeno operativno območje je bilo med Mohorjem, Joštom, Martinjim vrhom, Poljansko dolino in Podkovskim vrhom. Po ustanovitvi se je četa nekaj dni zadrževala na Mohorju, nato pa je odšla na Laški vrh in se tam utaborila. Pri Kocjanovih v Bukovščici je dobila municijo in aktivisti so prinašali tja hrano za partizane. Z Laškega vrha je četa odšla v gozdove nad Besnico in se utaborila pod Špičastim vrhom, od tam pa je odšla v Poljansko dolino. O I. kranjski četi je prevladovalo mnenje, da ni izvedla večjih akcij, da pa je s svojo prisotnostjo v Selški in Poljanski dolini močno vplivala na odporniško razpoloženje ljudi. Nekaj dni je taborila tudi na Gabrški gori, kjer pa jo je izsledil nek lovec in pripeljal Nemce, vendar je medtem četa že odšla na Bukovo goro. V Poljanski dolini je četa s pomočjo aktivistov OF izvedla več diverzantskih akcij in dobila iz Rovt dve češki zbrojevki.[40] Iz ohranjenih nemških spisov se vidi, da je četa v avgustu izvedla več akcij. Dne 19. avgusta je eksplodirala mlatilnica na Tavčarjevem posestvu na Visokem, vendar so Nemci ugotovili, da se je v prostoru, kjer je bila mlatilnica, aprila 1941 zadrževal oddelek jugoslovanske vojske, ki je morda tam pustil eksploziv.[41] To akcijo je izvedla I. kranjska četa, ki je kljub nemški postojanki v neposredni bližini odpeljala s posestva več glav živine.[42] Četa je v noči med 29. in 30. avgustom minirala cestni most pri Brodeh v Poljanski dolini.[43] V noči med 31. avgustom in 1. septembrom ječeta odnesla precej hrane in drugega blaga iz trgovin v Poljanah, katerih lastnike so Nemci izselili, in poskušala razstreliti poslopje orožniške postaje v Poljanah.[44] Nemci so našli zjutraj 1. septembra pred vhodom v postajno poslopje kocko eksploziva z zažgano vrvico, ki pa ni dogorela. V zvezi s to akcijo so Nemci obsodili Luznarjevega očeta in sina iz Selc, da sta imela eksploziv in se hotela pridružiti partizanom in ju zato ustrelili.[45]

Po akciji v Poljanah je četa odšla na Mrzli vrh in se nato vrnila na Mohor, kjer je poiskala zvezo s Kranjsko-tržiško četo.

Iz zapisanih spominov kranjskih prvoborcev ni mogoče ugotoviti, kdaj je I. kranjska četa prišla na levi breg Save. Partizanka Tilka Busar se spominja, da je šla s četo čez Savo dvakrat, Jože Laharnar pa trdi, da je mlinar in brodnik Pater Markovič z Okroglega četo večkrat prepeljal čez Savo. Borci Kranjsko-tržiške čete v svojih spominih navajajo, da je četa prišla čez Savo prvič konec avgusta ali v začetku septembra, iz nemških dokumentov pa je mogoče sklepati, da je bila I. kranjska četa v noči med 31. avgustom in 1. septembrom v Poljanah, v prvi polovici septembra pa še vedno v Poljanski in Selški dolini. Tako je šef civilne uprave za zasedeno ozemlje Koroške in

Kranjske dne 1. septembra sporočil orožniškemu okrožju v Kranju, da so ljudje opazili v krajih severno od Železnikov skupino partizanov in da je bil obveščen, da je vojaška cesta na Blegoš zaradi miniranja neprehodna.[46] Nemci so bili obveščeni, da so ljudje videli 2. septembra med Črno vasjo in Logom pri Loki štiri partizane.[47] Dne 4. septembra 1941 so bili opaženi trije partizani in ena partizanka na Ratitovcu.[48] Naslednjega dne je bilo pet partizanov v Zadobju.[49] Dne 6. septembra 1941 je nek partizan v Črnem vrhu pri Poljanah poizvedoval o carinikih. Orožniška postaja v Gorenji vasi je prejela 10. septembra 1941 anonimno sporočilo, da je skupina partizanov med Gorenjo vasjo in Sorico. Dne 9. septembra je prišel nek partizan v bližino Sorice.[50] Dne 13. septembra 1941 dopoldne so prišli trije partizani v Knape, kjer so spraševali, kje vodi pot v mlin Matije Dolenca v Praprotnem.[51]

Nemška poročila ne navajajo, kateri partizanski enoti so ti partizani pripadali. Zato je mogoče domnevati, da bi bile to manjše skupine partizanov, ki so čez Selško in Poljansko dolino odhajale proti Ljubljanski pokrajini, ali da so bili to člani Poljanske partizanske čete, ki jo omenja Peter Debeljak v svojih spominih, zapisanih 1944. leta, in o kateri je prevladalo mnenje, da je bila le četa narodne zaščite. Najbrž pa so bili partizani, ki so jih ljudje opazili v Selški in Poljanski dolini, člani I. kranjske čete. Če navedeni nemški dokumenti govore o borcih I. kranjske čete, potem je ta četa prišla prvič čez Savo sredi septembra.

Tudi Kranjsko-tržiška četa se je pripravljala na večje akcije. Dne 3. septembra 1941 ob eni uri ponoči je skupina partizanov zažgala žago Franca Gorjanca na Rupi. Del žage in večje skladišče lesa je požar uničil.[52] Že naslednjega dne je orožniško okrožje Kranj obvestilo orožniške postaje, da morajo zaradi požigov industrijskih podjetij in groženj komunistov, da bodo uničili vsa podjetja, ki delajo za nemško gospodarstvo, ta podjetja ponoči zastražiti z zanesljivimi ljudmi.[53]

V noči med 5. in 6. septembrom je takoj po polnoči skupina partizanov Kranjsko-tržiške čete odšla v diverzantske akcije proti Tržiču in uničila notranje naprave električne centrale na Pristavi, ki je z električnim tokom napajala Tržič in okolico. Nočni čuvaj Peter Purger je po ukazu partizanov moral nasuti pesek v ležaje in tako so bili poškodovani tudi stroji v elektrarni. Čuvaja Purgerja in njegovo ženo so partizani privezali k drevesu v bližini elektrarne, kjer so ju našli Nemci. Partizani so demolirali tudi telefonski vod v bližini elektrarne.[54] Manjša skupina partizanov Kranjsko-tržiške čete je v tej noči hotela požgati žago v bližini tržiškega kolodvora, vendar so jih v bližini žage opazili Nemci.[55] Po krajšem obstreljevanju so se morali partizani umakniti ob Bistrici proti Loki. Nemci so partizane zasledovali s policijskimi psi, vendar so ob državni cesti sled izgubili.[56]

Po tej akciji so bili Nemci obveščeni, da je v trikotu med Savo, Bistrico in Naklom skupina partizanov. Še istega dne, to je 6. septembra, so to ozemlje Nemci pregledali pod poveljstvom nadporočnika varnostne policije Haenischa. V gozdu so opazili dva partizana, o katerih so menili, da sta drvarja, ki sta zbežala. Streljali so tudi za partizanom Stanetom Bečanom, ki se je pripeljal s kolesom, vendar je uspel pobegniti. Na begu je Bečan naletel na dva Nemca in proti njima streljal, nato pa se je skril v tolmunu Bistrice, kjer ga tudi nemški policijski psi niso izsledili. Partizanskega taborišča Nemci niso našli.[57]

Po poškodbi električne centrale na Pristavi in poizkusu vdora partizanov v Tržič so Nemci 9. septembra okrepili svoje posadke v Tržiču in okolici s 66 možmi. V Tržič je prišel 1. vod 3. čete 922. bataljona deželnih strelcev. S pomočjo obvestil domačih izdajalcev in na zaslišanjih ujetih partizanov so Nemci zbrali podatke o aktivistih OF v Tržiču in o tržiških partizanih, ki so zbežali v Ljubljano. Tam so jih iskali predvsem v menzi za begunce; nekatere so našli in jih privedli v zapore v Begunjah ter jih ustrelili kot talce ali pa poslali v koncentracijsko taborišče.

Nemške patrulje so v naslednjih dneh brez uspeha iskale partizane v gozdovih okrog Tržiča in Udin borštu. Partizani so medtem pregazili Savo v bližini izliva Bistrice in odšli na Mohor. Tam so ostali okrog 14 dni, nato so se vrnili čez Savo in se utaborili v Udin borštu med Strahinjem in Naklom, začasno taborišče pa so imeli tudi sredi Udin boršta. Nemci so večkrat v strelcih prešli Udin boršt, niso pa pregledali roba gozda pri Strahinju, kjer je bilo partizansko taborišče, ker so menili, da se tam partizani zaradi bližine vasi ne zadržujejo.[58]

Kranjsko-tržiški četi so se medtem pridružili še trije novi borci in tudi nekateri partizani, ki so se vrnili iz Ljubljane, tako da je štela okrog 25 partizanov.[59] Pridružila se ji je tudi I. kranjska četa, ki je prišla z Mohorja čez Savo. V noči med 19. in 20. septembrom sta četi odšli v mlin izseljenega Ivana Drinovca na Bistrico in vzeli nemškemu zaupniku, ki je gospodaril na posestvu, dva prašiča in 100 kg moke.[60] Moko so partizani dali zanesljivim ljudem v Dupljah in Strahinju, ki so jim spekli kruh. V naslednji noči sta nameravali četi uničiti telefonski vod pri

Seničnem. Ker pa sta partizana Božo Ručigaj in Franc Šiška med pohodom odšla v neko hišo po cigarete, sta prišla za partizani šele potem, ko so ti že vpletali žice med telefonskimi vodi. Ko so ju opazili, so menili, da jih zasledujejo Nemci, zato so začeli nanju streljati z mitraljezom. Tudi onadva sta menila, da sta zašla v nemško zasedo, zato sta začela streljati proti svojim tovarišem. Tudi nemške posadke v bližnjih postojankah so slišale streljanje in so pravilno sklepale, da se obstreljujeta dve skupini partizanov.[61]

Po tem spopadu je večina borcev odšla v gozd med Savo in Naklom, nekateri pa so se zbrali v taborišču pri Strahinju in nato poiskali četo. V noči med 23. in 24. septembrom je skupina partizanov prišla po hrano na Okroglo in v Marijin dom pri Malem Naklu, kjer jim pa redovnice niso hotele odpreti.[62] Četi sta nato odšli skozi Udin boršt v Bašelj. 24. septembra proti večeru sta poslali v Mače pri Preddvoru tri može naročit kmetom, naj pripravijo večerjo. Vendar je kmet Alojz Aleš o tem takoj obvestil Nemce. Nemški orožnik in lovski čuvaj sta partizane zasledovala. Pregledala sta gozd, v katerem naj bi bili izdani partizani, vendar jih tam nista našla. Ko pa sta se vrnila v vas, sta naletela na skupino partizanov, ki je bila oborožena z mitraljezom. Po krajšem spopadu sta se nemški orožnik in lovski čuvaj umaknila v Preddvor. Naslednjega dne so nemški orožniki pregledovali okolico, vendar partizanov niso več našli.[63]

Partizani so se medtem vrnili v Udin boršt. Na cesti, ki vodi na Golnik, so napadli avtomobil, vendar je uspelo Nemcem zbežati.[64] Ker so Nemci četo v Udin boršt stalno zasledovali, jo je Jože Pesjak razdelil v tri skupine. Ena skupina je ostala v Udin borštu in ta je 2. oktobra ponoči nalepila v Križah lepake, s katerimi je pozvala delavce in kmete k uporu in zagrozila s smrtno kaznijo nemškim funkcionarjem in izdajalcem. Druga skupina je še 14 dni taborila v gozdu pri Strahinju in v gozdu nad Savo pri Okroglem. Ker so Nemci skupino stalno zasledovali in je bilo bivanje v gozdu vse težje, se je nekaterih partizanov lotilo malodušje, ker so spoznali, da vojne ne bo tako hitro konec, kot so prvotno menili. Začeli so se pripravljati za odhod v Ljubljano, kamor jih je okrog 10. oktobra nekaj odšlo. Tretji, najštevilnejši del Kranjsko-tržiške čete je Jože Pesjak zopet povedel čez Savo pod Mohor, kamor se je vrnila tudi I. kranjska četa.

Sredi oktobra je Tomo Brejc poslal z Mohorja Ludvika Viteza zopet čez Savo po Moravško četo, ki jo je vodil Janez Bizjak. Moravška četa je bila poklicana na levo stran Save po dogovoru med Stanetom Žagarjem, Alojzem Kebetom in Tomom Brejcem, ki so se sestali sredi oktobra na Mohorju in sklenili, naj začasno pridejo zaradi povečanega nemškega pritiska gorenjske partizanske enote iz najbolj ogroženih krajev v Selško in Poljansko dolino, kjer bodo laže kljubovale nemškemu pritisku. Menili so, da bo na tem hribovitem svetu uspelo ustvariti gorenjskim partizanskim enotam zaledje nujno potrebno za prezimovanje in razširitev vstaje, zlasti med kranjskimi in jeseniškimi delavci.[65]

Ludvik Vitez je našel Moravško četo v gozdu pri Šenčurju. Moravški partizani so bili dobro oboroženi in so zahtevali, naj jih skozi Predoslje vodi kar po cesti. Ustavljali so delavce, ki so se vračali iz tovarn, in jih pozivali k uporu. Ob cesti med Kranjem in Naklom je četo čakal Franc Šiška. Moravško četo je odpeljal na Okroglo, kjer so si partizani izposodili vaški brod in se sami prepeljali čez Savo. Moravška četa je proti jutru prišla v taborišče I. kranjske in Kranjsko-tržiške čete, ki sta taborili v gozdu nad Besnico. Po prihodu Moravške čete je nastala močna partizanska enota, ki je štela okrog 60 partizanov, ki so imeli več mitraljezov. Jože Laharnar se spominja, da so to enoto, ki je nastala z združitvijo treh čet, imenovali Kranjski bataljon. Komandant te enote je bil Jože Pesjak, politkomisar pa Anton Štefe. Po dveh dneh je enota odšla v Poljansko dolino.[66] Na poti je bil 13 ur.[67] Partizani so si nabavili hrano v trgovini v Lučnah, kjer so zaplenili tudi nekaj šivalnih strojev. Izvedli so tudi nekaj diverzantskih akcij, niso pa napadli zaporov v Škofji Loki in osvobodili jetnikov, čeprav so to akcijo pripravljali. Partizani so obsodili na smrt tudi nekega izdajalca.[68]

Ko je 22. oktobra zapadel prvi sneg, je Pesjakova skupina taborila na Črnem vrhu. Tu so nastali nesporazumi med Pesjakom, Štefetom in Bizjakom. Pesjak je zahteval, naj partizani odidejo čez nemško-italijansko mejo v Ljubljansko pokrajino, ker je menil, da bodo tam laže prezimovali, Štefe in Bizjak pa sta hotela, naj gorenjski partizani ostanejo v Poljanski dolini. Pesjak je odvedel skupino čez mejo mimo Polhovega gradca in Prapreč na Babno goro, kjer so se partizani utaborili pod šotori. Organizacija OF jim je iz Ljubljane pošiljala živež in druge potrebščine. Prišel je tudi zdravnik in vse borce pregledal. Bolne partizane in vse partizanke je poslal v Ljubljano. Tudi Jože Pesjak je odšel v Ljubljano in se ni več vrnil. Poveljstvo nad partizansko skupino je po Pesjakovem odhodu prevzel Janko Bizjak, ki pa je 27. oktobra v zasedi pri Šujici nad Dobrovo padel. Sredi novembra se je skupini pridružilo

še 12 borcev Rašiške čete in nekaj novincev iz Ljubljane, ki jih je vodil Milan Špacapan-Igor. Nekaj partizanov se je odločilo, da bodo odšli na Primorsko. Ti so pod poveljstvom Mileta Špacapana odšli v taborišče na Samotorico, kjer je že prej taborila Rašiška četa.[68a] Jože Laharnar se spominja, da je v partizansko taborišče na Babni gori prišlo 12 Ljubljančanov, ki pa so ponoči skrivaj odšli v Ljubljano. Vodstvo partizanske enote na Babni gori je prevzel Matija Blejc. K partizanom so prihajali vojaški instruktorji iz Ljubljane in borce učili, kako naj napadajo in kako naj uporabljajo eksploziv pri miniranju objektov, ki so služili okupatorju. Obiskal jih je tudi Stane Žagar in jih bodril k novim akcijam.[69]

V noči med 4. in 5. decembrom sta partizanski enoti z Babne gore in Samotorice sodelovali pri napadu na preserski most, naslednjega dne pa se je enota spet razdelila. Skupina partizanov, ki je taborila na Samotorici, se je pod vodstvom Milana Špacapana v hribih nad Logatcem poskušala prebiti na Primorsko, vendar ji to razen Jožeta Laharnarja in Staneta Grilanca, ki sta prišla na Predmejo pri Vipavi, ni uspelo, partizani s taborišča na Babni gori pa so 7. decembra pod vodstvom Matije Blejca odšli v Poljansko dolino. Iskali so zvezo s Cankarjevim bataljonom, ki pa so ga prav tedaj na Mohorju napadli Nemci. Ko pa je 14. decembra Cankarjev bataljon prišel na Polhovec, so se mu pridružili partizani, ki so se vrnili iz Ljubljanske pokrajine.[70] Konec decembra so ii borci sodelovali v hudih bojih proti Nemcem v Poljanski dolini, nato pa so se vrnili na levo stran Save, nekateri pa so odšli čez Savo šele po bitki v Dražgošah.

Vrzel, ki je nastala v osrednjem delu Gorenjske po odhodu Kranjsko-tržiške in I. kranjske čete v Poljansko dolino, je nekoliko izpolnil Cankarjev bataljon, ki se je v drugi polovici oktobra utaboril na Mohorju in pošiljal svoje patrulje v dobro pripravljene akcije po vsem osrednjem delu Gorenjske. Razen Cankarjevega bataljona pa so bili v pozni jeseni na kranjskem območju tudi nekateri drugi partizani.

Na ozemlju Zaplata—Jezersko—Krvavec je ostala peterica partizanov.[71] Nedaleč od Baldajaurjeve koče na Storžiču je 17. novembra našel nadzorni lovec tri partizane. Med obstreljevanjem je bil en partizan ranjen. Dva dni kasneje so prišli zvečer štirje partizani k trgovcu Koširju v Retnje pri Križah.[72] V okolici Kranja pa je ostalo tudi nekaj drugih partizanov, ki so začeli pripravljati ustanovitev nove čete.

Dne 27. novembra 1941 so začeli Nemci množično aretirati gorenjske aktiviste; aretacije so najbolj prizadele kranjsko okrožje, saj je bil aretiran tudi novi sekretar OK KPS Lucijan Seljak. Kljub tem aretacijam pa so prebivalci Kranja po nalogu OF dne 1. decembra 1941 med 19. in 20. uro izpraznili ceste, partizani pa so justificirali enega izdajalca iz Čirč, drugega pa na Pševem.[73]

Decembrska vstaja, ki je zajela jugozahodni del Gorenjske, se je začela v Kranju in njegovi okolici. Čeprav vstaja na kranjskem območju še zdaleč ni bila tako množična kot v Poljanski dolini, v gorjanskih vaseh in v gornji savski dolini, pa je okrog 10. decembra odšlo iz Kranja osem mož v Cankarjev bataljon. Lojze Kebe in Stanko Bečan sta na sestankih konec novembra in 9. decembra zadolžila komuniste v Šenčurju, naj ustanovijo Kokrško četo. Na Štefanjo goro pod Krvavcem so 10. decembra prišli prvi štirje borci, tem pa so se v decembru in začetku januarja 1942 pridružili nekateri drugi kranjski partizani in novinci iz Šenčurja in Vogelj ter okolice. Tako je nastala Kokrška partizanska četa,[74] ki je spomladi prerasla v Kokrški bataljon.

Prve kranjske partizanske enote niso izpolnile vseh načrtov svojih ustanoviteljev, kljub temu pa so opravile pomembne naloge. Začele so z vstajo v času, ko so nemški in italijanski fašisti gospodarili velikemu delu Evrope in prodirali vse globlje na ozemlje Sovjetske zveze. Začele so z oboroženim bojem brez zadostnega orožja in primerne vojaške usposobljenosti. V prve partizanske čete so odšli kranjski proletarci, ki so najprej spoznali, da je svobodo mogoče doseči le z odločnim bojem in ki so bili pripravljeni za osvoboditev mnogo pretrpeti in žrtvovati. Čeprav so hoteli Nemci z najbolj krutimi sredstvi upor zatreti ali vsaj pregnati kranjske partizane z njihovega operativnega območja, jim to v celoti nikoli ni uspelo. Šele v bojih in tudi porazih so si kranjski partizani pridobivali prve izkušnje o uspešnem partizanskem vojskovanju, kar je mnogo koristilo kasnejšim partizanskim enotam. Krepili so upornost med ljudstvom in pridobivali vedno nove borce v svoje enote, zato se je kljub začasnim porazom oboroženi boj nadaljeval in se razplamteval vse do popolne zmage nad nemškimi okupatorji.

OPOMBE

[1] Spomini Staneta Toplaka, zapisani 3. 10. 1960, Gorenjski muzej, Kranj.
[2] Poročilo orožniške postaje Kranj, dok. št. 202, Gorenjski muzej, Kranj.
[3] Dopis komandanta Sipo in SD žandarmerijskemu vodji okrožja v Kranju 22. 5. 1941, arhiv IZDG, fasc. 11/VI/2, Jezersko.
[4] Izjava Staneta Toplaka iz Kranja.
[5] Dopis komandanta Sipo in SD orožniškim postajam, arhiv IZDG, fasc. 11/VI, Jezersko.
[6] Janez Mlakar, Občinski praznik v Šenčurju, Glas Gorenjske, 1955, št. 29.
[7] Ivan Bertoncelj, Ob 20. obletnici vstaje, Gorenjska v borbi za svobodo, št. 5, str. 10.
[8] Franc Štefe, Prvo leto partizanskega gibanja na kranjskem območju, 900 let Kranja, str. 365.
[9] Spomini Staneta Toplaka, zapisani 3. 10. 1960, Gorenjski muzej, Kranj.
[10] Poročilo občinskega komisarja v Predosljah 29. 7. 1941, Gorenjski muzej, Kranj.
[11] Poročilo orožniške postaje Kranj 5. 8. 1941, Gorenjski muzej, Kranj.
[12] Izjava Toma Brejca.
[13] Izjava Jožeta Laharnarja iz Kranja.
[14] Dopis komandanta orožniškega okrožja Kranj 29. 7. 1941, arhiv IZDG, fasc. 11, I/II, Jezersko.
[15] Izjava Toma Brejca.
[16] Narodnoosvobodilno gibanje v občini Tržič v mesecih julij, avgust in september 1941, arhiv IZDG.
[17] Narodnoosvobodilno gibanje v občini Tržič v mesecih julij, avgust in september, str. 12, 34—38, 66, arhiv IZDG.
[18] Dore Oražem, Občinski praznik v Predosljah, Glas Gorenjske, 1954, št. 32.
[19] Pismo Ludvika Viteza 8. 12. 1961, arhiv IZDG.
[20] Peter Debeljak, Spomini, arhiv IZDG, fsc. II/2.
[21] Narodnoosvobodilno gibanje v občini Tržič v mesecih julij, avgust in september 1941, str. 73, 74, arhiv IZDG.
[22] Narodnoosvobodilno gibanje v Tržiču v mesecih julij, avgust in september 1941, str. 65. arhiv IZDG.
[23] France Škerl, Kdaj je bila prva akcija kranjskih prvoborcev, Borec 1960, str. 424.
[24] Spomini Staneta Toplaka, zapisani 3. 10. 1960, Gorenjski muzej, Kranj.
[25] Dopis žandarmerijskega okrožja Radovljica žandarmerijskemu glavarstvu Kranj 26. 12. 1941, arhiv IZGD, fasc. št. 24/II/4.
[26] France Škerl, Kdaj je bila prva akcija kranjskih prvoborcev, Borec 1960, str. 424.
[27] Dopis orožniške postaje Jezersko Gestapu v Kranj, arhiv IZDG, fasc. št. 11, Jezersko, VI/2.
[28] Hajka na Dobrči, Tržiški vestnik, 13. 5. 1961.
[29] Izjava Franca Fistra iz Naklega.
[30] Narodnoosvobodilno gibanje v občini Tržič v mesecih julij, avgust in september 1941, str. 94—102, arhiv IZDG; spomini Ludvika Viteza, zapisani 3. 10. 1961, Gorenjski muzej, Kranj.
[31] Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov VI/I, dok. št. 136.
[32] Narodnoosvobodilni boj v občini Tržič v juliju, avgustu in septembru 1941, str. 119, 120, arhiv IZDG.
[33] Izjava Franca Fistra iz Naklega, arhiv IZDG.
[34] Poročilo orožniške postaje Podbrezje pri Naklem 15. 8. 1941, dok. št. 433, Gorenjski muzej.
[35] Zapisnik sestanka borcev Kokrškega bataljona, arhiv IZDG.
[36] Izjava Toma Brejca in Ludvika Viteza.
[37] Prvi zločin okupatorja in prva akcija napredne kranjske mladine, Kranj v borbi in svobodi.
[38] Tedensko poročilo propagandnega urada na Bledu propagandnemu uradu za Koroško v Celovcu, arhiv IZDG, fasc. 1003.
[39] Poročilo orožniškega okrožja Kranj, vloženo 2. 9. 1941, dok. št. 587, Gorenjski muzej, Kranj.
[40] Izjava Jožeta Laharnarja iz Kranja.
[41] Poročilo orožniške postaje Poljane 21. 8. 1941, dok. št. 2386, Gorenjski muzej, Kranj.
[42] Izjava Jožeta Laharnarja iz Kranja.
[43] Poročilo orožniške postaje Loka 30. 8. 1941, dok. št. 562, Gorenjski muzej, Kranj; izjava Jožeta Laharnarja.
[44] Izjava Jožeta Laharnarja iz Kranja.
[45] Telefonsko obvestilo orožniške postaje Poljane 1. 9. 1941, dok. št. 477 in 576, Gorenjski muzej, Kranj.
[46] Obvestilo šefa civilne uprave orožniškemu okrožju Kranj 1. 9. 1941, dok. št. 586, Gorenjski muzej, Kranj.
[47] Telefonsko obvestilo orožniške postaje Loka 2. 9. 1941, dok. št. 578, Gorenjski muzej, Kranj.
[48] Poročilo orožniške postaje Železniki 6. 9. 1941, Gorenjski muzej, Kranj.
[49] Poročilo orožniške postaje Gorenja vas 5. 9. 1941, dok. št. 3059/41, Gorenjski muzej, Kranj.
[50] Poročilo orožniške postaje Sorica 10. 9. 1941, dok. št. 710, Gorenjski muzej, Kranj.
[51] Poročilo orožniške postaje v Železnikih 13. 9. 1941, dok. št. 701, Gorenjski muzej, Kranj.
[52] Poročilo orožniške postaje Kranj, dok. št. 2896/41, Gorenjski muzej, Kranj.
[53] Dops orožniškega okrožja Kranj 4. 9. 1941, arhiv IZDG, fasc. 11/1/VI.
[54] Poročilo orožniške postaje Križe 6. 9. 1941, dok. št. 639, Gorenjski muzej, Kranj; izjava Ludvika Viteza.
[55] Ludvik Vitez, spomini, zapisani 3. 10. 1960, Gorenjski muzej, Kranj.
[56] Narodnoosvobodilno gibanje v občini Tržič v mesecih julij, avgust in september 1941, str. 130—133, arhiv IZDG.
[57] Poročilo poveljnika orožniškega okrožja Kranj 7. 9. 1941, dok. št. 647, Gorenjski muzej, Kranj.
[58] Izjava Franca Fistra iz Naklega.
[59] Izjava Franca Fistra iz Naklega.
[60] Poročilo orožniške postaje Naklo 20. 9. 1941, dok. št. 764, Gorenjski muzej, Kranj.
[61] Spomini Franca Fistra in Ludvika Viteza; poročilo političnega komisarja v Kranju poveljniku 922 bataljona deželnih strelcev in poveljniku 181 rezervnega policijskega bataljona ter tele-

fonska depeša orožniške postaje v Križah, dok. št. 794 in 767, Gorenjski muzej, Kranj.

[62] Poročilo orožniške postaje Kranj 24. 9. 1941, Gorenjski muzej, Kranj.

[63] Poročilo orožniške postaje Preddvor 25. 9. 1941, dok. št. 815, Gorenjski muzej, Kranj.

[64] Izjava Jožeta Laharnarja iz Kranja.

[65] Izjava Toma Brejca.

[66] Izjava Jožeta Laharnarja iz Kranja.

[67] Izjava Ludvika Viteza.

[68] Izjava Ludvika Viteza.

[68a] Izjava Rezke Traven, sodelavke IZDG v Ljubljani.

[69] Izjava Franca Šiške, zapisala Rezka Travcu, sodeavka IZDG v Ljubljani; izjava Jožeta Laharnarja iz Kranja.

[70] Peter Debeljak, Spomini, arhiv IZDG, fasc. št. 2/II.

[71] Izjava Ivana Štucina iz Tržiča.

[72] Poročilo namestnika poveljnika policije Alpenland na Bledu o dogodkih 1. decembra 1941, fasc. št. 46/I/1, arhiv IZDG.

[73] Kronološki pregled dogodkov na Gorenjskem 1941, Gorenjska v borbi za svobodo, št. 4, str. 43.

[74] Franc Štefe, Prvo leto partizanskega gibanja na kranjskem območju, 900 let Kranja, str. 370.

DIE KRAINER PARTISANEN-EINHEITEN IM JAHRE 1941

Nach dem Verfall der königlich-jugoslawischen Armee haben auch die Krainer Kommunisten und einige andere Patrioten kleinere Mengen von Waffen vor den Okkupanten verborgen. Auf Anregung der KP Sloweniens begannen die Kommunisten damit, zunächts in den Fabriken, sodann in der Stadt und auf dem Lande Ausschüsse der Osvobodilna fronta (OF, Befreiungsfront) aufzustellen. Diese Ausschüsse bereiteten den Aufstand vor. Die Deutschen haben Mitte Mai einige Kommunisten inhaftiert und Anfang Juli national gesinnte Intelektuelle zwangsevakuiert. Die Mehrzahl der Kommunisten konnte der Verhaftung entgehen, indem diese sich in der Umgebung bei Freunden verbargen. Der Kriegsrevolutionärsausschuß unter Führung des Sekretärs des Bezirksauschußes KPS und der Instruktoren des ZK KPS, entwarf den Plan für einen bewaffneten Aufstand für Ende Juli. Die Kommunisten und die übrigen Patrioten sollten Sabotage- und Diversantenaktionen durchführen, später sollten aber Partisanentruppen gebildet werden. Am 27. Juli formierte man auf dem rechten Ufer der Save die I. Krainer Truppe, auf dem linken Ufer am 3. August die II. Truppe. Die erste Gruppe bestand bei der Formierung aus 11 Arbeitern (8 Männern und 3 Frauen) einschließlich eines Malergehilfen, die zweite Gruppe aus 35 Mann, die alle, außer 2 Handwerkern, 4 Handwerksgesellen, 1 Lehrling und 1 Landarbeiter, Industrie- und Bauarbeiter waren. In den beiden Krainer Partisanengruppen waren 17 Mitglieder der KPS, 1 Mitglied des SKOJ (Kommunistische Jugend), 5 Sokol-Mitglieder, 3 christliche Sozialisten, 1 nationaler Sozialist. Die übrigen 13 gehörten keiner politischen Organisation an, hatten aber schon damals mit den Kommunisten zusammengearbeitet.

Die I. Krainer Truppe hatte schon im August mehrere Diversantenaktionen in den Selška und Poljanska dolina hinter sich gebracht. Die II. Krainer Truppe vereinte sich am 4. August mit der Partisanengruppe in Tržič und aus dieser Vereinigung entstand das Bataillon STORŽIČ. Sofort nach der Formierung des Bataillons setzte sich der größte Teil der Mannschaft nach Begunje ab. Dort sollte sie zusammen mit dem Bataillon CANKAR, dar sich in den Bergen von Jelovica formierte, die deutsche Besatzung in Begunje überfallen und die dort im Gefängnis befindlichen Aktivisten der OF befreien. Da aber die Deutschen nach dem Aufstand die Besatzungen im Gebiet von Gorenjsko (Oberkrain) verstärkt haben, ist der Überfall auf Begunje mißlungen. Am 5. August überfielen die Deutschen unterhalb des Berges Storžič eine Partisanengruppe und dabei fielen 8 Partisanen (5 Männer und 3 Frauen). Tags darauf überfielen sie auf Dobrča auch den zweiten Teil des Bataillons STORZIC. Die im Kampf unerfahrenen Partisanen zerstreuten sich. Einige gerieten in Gefangenschaft, andere kehrten nach Hause zurück oder gingen nach Ljubljana, die übrigen vereinigten sich um den 20. August mit der Truppe Kranj—Tržič (Kranjsko-tržiška četa). Diese Truppe steckte das Sägewerk in Kokrica in Brand und beschädigte das Elektrowerk in Pristava, wonach sie sich vor der Verfolgung durch die Deutschen in die Wälder des rechten Save-Ufers zurückzog. Um den 20. September kehrten die Partisanen zusammen mit der I. Krainer Truppe über die Save in die Umgebung von Naklo zurück und belästigten die Deutschen ununterbrochen. Da die Partisanen in den Wäldern nordwestlich von Kranj zu starkem deutschem Druck ausgesetzt waren, zogen sie sich größtenteils auf den Berg Mohor zurück, kleinere Gruppen hielten sich aber noch immer in den Wäldern hinterhalb Storžič, in den Höhlen von Okroglo und in der Nähe von Strahinj. Vor Winterbeginn ging die Mehrheit der Gruppe in die Poljanska dolina, von wo sie Ende Oktober über die deutsch-italienische Okkupationsgrenze in das Gebiet von Notranjsko übersetzte. In diesem Gebiet hielten sich militärische Instruktoren auf, welche die Partisanen im Kampf gegen die Besetzungstruppen und für die Ausführung von Diversantenaktionen ausbildeten. Nach dem erfolgreichen Unternehmen auf die Brücke von Preserje bei Ljubljana kehrte der größte Teil der Partisanen aus Kranj und Kamnik am 7. Dezember in die Poljanska dolina zurück, wo sich dem Bataillon CANKAR anschloß. Diese Partisanen nahmen an dem erbitterten Kampf in Dražgoše, der seinen Höhenpunkt zwischen dem 9. und dem 12. Januar 1942 erreichte, teil.

Während des Dezemberaufstandes hatte sich auf der Stefanja gora (Stefanja Berg) in Gorenjsko der Kern einer neuen Partisanengruppe gebildet, die im Frühling 1942 in das Bataillon KOKRA übernommen wurde.

Die ersten Partisanen-Einheiten, welche die Krainer Arbeiter unter Führung der Kommunisten bildeten, hatten den Kampf gegen die Okkupationstruppen mit mangelhafter Bewaffnung aufgenommen. Trotzdem konnten die Deutschen sie unter größtem Kraft- und Terroraufwand nicht vernichten. Auch gelang es den Deutschen nicht, die Partisanen von ihren Operationsgebieten fernzuhalten. In den ersten harten Kämpfen haben die Krainer Partisanen in der Guerilla-Kriegsführung wertvolle Erfahrungen erworben. Sie stärkten bei der Bevölkerung den Widerstandswillen und immer neue Kämpfer meldeten sich in ihre Reihen. Der Widerstand konnte trotz der vielen Opfer weitergeführt werden. Der Kampf brach los und dauerte bis zum völligen Sieg über die deutschen Okkupanten.

OKROŽJE KRANJ V NOB

Rekonstrukcija in kratek pregled dejavnosti OK KPS in OO OF

MARIJA OBLAK-ČARNI

Pred okupacijo Jugoslavije je v kranjskem okrožju deloval Okrožni komite KPS. Ta je ob napadu na Jugoslavijo ustanovil Vojni komite za kranjsko okrožje z nalogo, da mobilizira prostovoljce in organizira zbiranje orožja. Tako so bili tudi v kranjskem okrožju dani pogoji za začetek narodnoosvobodilnega gibanja.

Na osnovi arhivskega gradiva in spominov želim rekonstruirati organizacijsko strukturo in dejavnost Okrožnega komiteja KPS in Okrožnega odbora OF med narodnoosvobodilnim bojem. Ta rekonstrukcija, zasnovana na arhivskem gradivu in dopolnjena s spomini, naj služi nadaljnjemu preučevanju narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije v kranjskem okrožju. Predvsem naj bo opora pisanju spominov. Le z njihovo pomočjo bo mogoče podrobneje razčleniti in podati sintezo narodnoosvobodilnega boja v okrožju, zlasti v prvih dveh letih.

Podoba je, da moramo med narodnoosvobodilnim bojem v delovanju partijske organizacije v kranjskem okrožju ločiti več obdobij:

— od okupacije Jugoslavije do konca januarja 1942, ko deluje Okrožni komite, ustanovljen še pred vojno;

— od februarja 1942 do konca poletja 1942, ko ni organizirane dejavnosti aktivistov KPS na terenu;

— od jeseni 1942 do poletja 1943, ko se aktivnost partije obnovi, partijska organizacijska mreža zajame celoten teren;

— od poletja 1943 do konca leta 1944 je doba živahne vsestranske aktivnosti, ko je organiziran zelo visok odstotek prebivalstva;

— od zime 1944/45, ko organizacija zaradi hudih razmer nazaduje in razpada.

Teh obdobij ni mogoče ostro razmejiti med seboj, pa tudi v posameznih razdobjih so zastoji in celo nazadovanja zaradi pogostih obsežnih kadrovskih sprememb, izdajstev, okupatorjevega terorja itd.

Ker je bila partijska organizacija iniciator aktivnosti na terenu, se je delovanje drugih političnih organizacij in organov narodnoosvobodilnega gibanja ujemalo z njeno aktivnostjo.

Narodnoosvobodilno gibanje se je poleti in jeseni 1941 zelo razmahnilo. Po 22. juniju je večina komunistov odšla v ilegalo. Okrožni komite KPS je takrat vodil France Vodopivec. Poleti 1941 se je zlasti razvila partijska organizacija na terenu. V tem času so prišli na Gorenjsko instruktorji CK KPS Lojze Kebe, Mira Svetina in Tomo Brejc. Organizacija se je širila in utrjevala, ustanovili so številne nove partijske organizacije. Delovati sta začeli dve ilegalni tehniki, organizirane so bile dobre kurirske zveze z Ljubljano, z jeseniškim in kamniškim okrožjem. Ustanovili so številne odbore OF, septembra pa tudi Okrožni odbor OF za kranjsko okrožje, ki je tedaj obsegalo območje Kranja, Tržiča in Škofje Loke. Pozimi 1941/42 je gibanje zaradi nemških represalij začelo upadati. Dokončno je okupator uničil organizacijo februarja 1942 po izdaji člana Okrožnega OF odbora.[1]

Okupatorjeve represalije so bile tako temeljite, da v naslednjih mesecih ni bilo nobene organizirane dejavnosti aktivistov KPS. Politično delo, kar ga je bilo, so tudi na terenu opravljali partizani in partizanske enote. Sliko tedanjega stanja dobimo tudi iz poročila Maksa Krmelja Edvardu Kardelju, v katerem je med drugim zapisal, da je bila partijska organizacija na terenu skoraj popolnoma iztrebljena. Na terenu ni ostala nobena partijska organizacija, razen kakega posameznega člana. Prav tako je bilo z organizacijami OF, ostalo je le še nekaj vaških terenskih odborov OF, ki pa so bili v najgloblji ilegalnosti.[2]

Poleti 1942 se je pojavila nujna potreba oživiti partijsko organizacijo na Gorenjskem, da bi partizanskim enotam organizirala pomoč ljudi s terena. Pokrajinskemu komiteju s sekretarjem Lojzetom Kebetom je naloga uspela. Proti koncu poletja 1942 se je začela aktivnost partije krepiti, kar potrjujejo poročila Lojzeta Kebeta Centralnemu komiteju KPS. Septembra je med drugim poročal, da so odšli s potrebnimi navodili trije tovariši v kranjsko okrožje, eden v Tržič in dva v Kranj. Ljudje, zlasti mladina, so hoteli dobiti zvezo z Osvobodilno fronto, zlasti so hoteli literature. Poročila tovarišev s terena so bila ugodna. Politično delo se je pojačalo po vsem Go-

renjskem. V Kranju so dobili zvezo s posamezniki, v kratkem pa bodo postavili odbore.[3] Maloštevilni aktivisti so v tem času imeli bazo pri partizanskih enotah, po terenu so potovali s partizanskimi patruljami. Delo je bilo naporno; zahtevalo je skrajno budnost in temeljitost, saj je bilo treba ustvarjati skoraj od začetka in postaviti vsaj najosnovnejši zarodek partijske organizacije. Kjer ni bilo mogoče ustanoviti celotnih okrožnih in okrajnih komitejev, so postavljali domačine za poverjenike. Na terenu pa so poskušali postaviti predvsem mrežo zaupnikov OF, okrog katerih naj bi se postopno zbirali terenski odbori. Osnovna naloga aktivistov na Gorenjskem je bila mobilizirati prebivalstvo v partizane in s tem preprečiti nemško mobilizacijo.[4]

29. novembra 1942 je odšel na Gorenjsko Boris Kidrič,[5] da bi pomagal pri osnovanju organizacije. V skladu z navodili Centralnega komiteja KPS so iz vojske vzeli najboljši kader in prostovoljce ter jih postavili za člane okrožnih komitejev in za sekretarje okrajnih komitejev. Boris Kidrič je ob svojem prehodu usmeril tudi organiziranje odborov OF.[6]

V kranjsko okrožje so prišli aktivisti iz Poljanskega bataljona. Tudi tehnika tega bataljona, ki jo je prevzel Pokrajinski komite KPS za Gorenjsko, je decembra 1942 delala za kranjsko okrožje. Formiran je bil Okrožni komite KPS, za katerega je dal iniciativo že 20. oktobra 1942 padli sekretar Pokrajinskega komiteja KPS Lojze Kebe. Kranjsko okrožje je sedaj obsegalo le območje Kranja in Tržiča, Škofja Loka je verjetno že postala samostojno okrožje.[7]

Sekretar Okrožnega komiteja KPS Anton Nartnik-Črnivec je sredi decembra poročal Pokrajinskemu komiteju KPS o ustanavljanju terenskih odborov v tovarnah; kjer pa teh ni bilo mogoče ustanoviti, so postavili zaupnike, katerih naloga je bila postaviti terenske odbore. Po poročilih Antona Nartnika so že konec decembra začeli z mobilizacijo za partizane.[8]

Spomladi 1943 se je organizacija na terenu razširila, oblikovali so se rajoni in postavljena so bila rajonska partijska vodstva. Rajoni so bili razdeljeni na četrti ali okraje. Aktivisti niso imeli lahkega dela, kajti ljudje so bili še pod vtisom divjanja okupatorja leta 1942.[9]

Trdo in vztrajno delo aktivistov od začetka jeseni 1942 do poletja 1943 pa je vendarle rodilo želen uspeh. Dokaz tega je bilo sklicanje I. okrožne konference. Pred konferenco je bilo okrožje po vsej verjetnosti razdeljeno na 6 rajonov, v katerih so bili rajonski komiteji KPS. Po poročilih rajonskih sekretarjev KPS na konferenci je bilo stanje po rajonih naslednje:

— V mestu Kranju in bližnji okolici so mobilizirali okrog 40 prostovoljcev, ker prisilno mobilizirati v tem rajonu ni bilo mogoče, Mesto z najbližjo okolico je bilo razdeljeno na osem mestnih okrajev. V šestih od njih so bili NO odbori. V odborih so bili poleg sekretarja še trije člani, ki so bili odgovorni za Slovensko narodno pomoč, Narodno zaščito in Slovensko protifašistično žensko zvezo. Narodno zaščito so organizirali v dveh obratih. Samostojne organizacije SPŽZ še niso imeli, pač pa so bile ženske zastopane v NO odborih. Tudi odbora ZSM še ni bilo.

— V rajonu Tržič so organizirali devet odborov, v eni vasi pa so postavili zaupnika. Niso še imeli organizacije ZSM, SPŽZ niti NZ. Mobilizirali so šest oseb.

— V rajonu Bitnje—Stražišče—Besnica so mobilizirali 91 oseb. Organizirali so devet vaških NO odborov, 18 tovarniških in en predmestni NO odbor. V rajonu so osnovali organizacijo ZSM. Pripravili pa so organizacijo ZSM v devetih tovarnah. Predmestje, ki je bilo razdeljeno na štiri okraje, je imelo organizacijo ZSM v vseh okrajih in glavni odbor za predmestje.

— V rajonu Šenčur je mobilizacija zaradi izdaje slabo uspela. Organizirali so pet NO odborov. NZ so organizirali po odborih. V rajonu je bil en odbor SPŽZ, organizacije ZSM še ni bilo.

— V rajonu Jelovica so mobilizirali 52 oseb. Organizirali so šest NO odborov, ki pa niso bili še polnoštevilni, dve desetini NZ z dvema desetarjema, tri odbore SPŽZ in tri odbore ZSM.

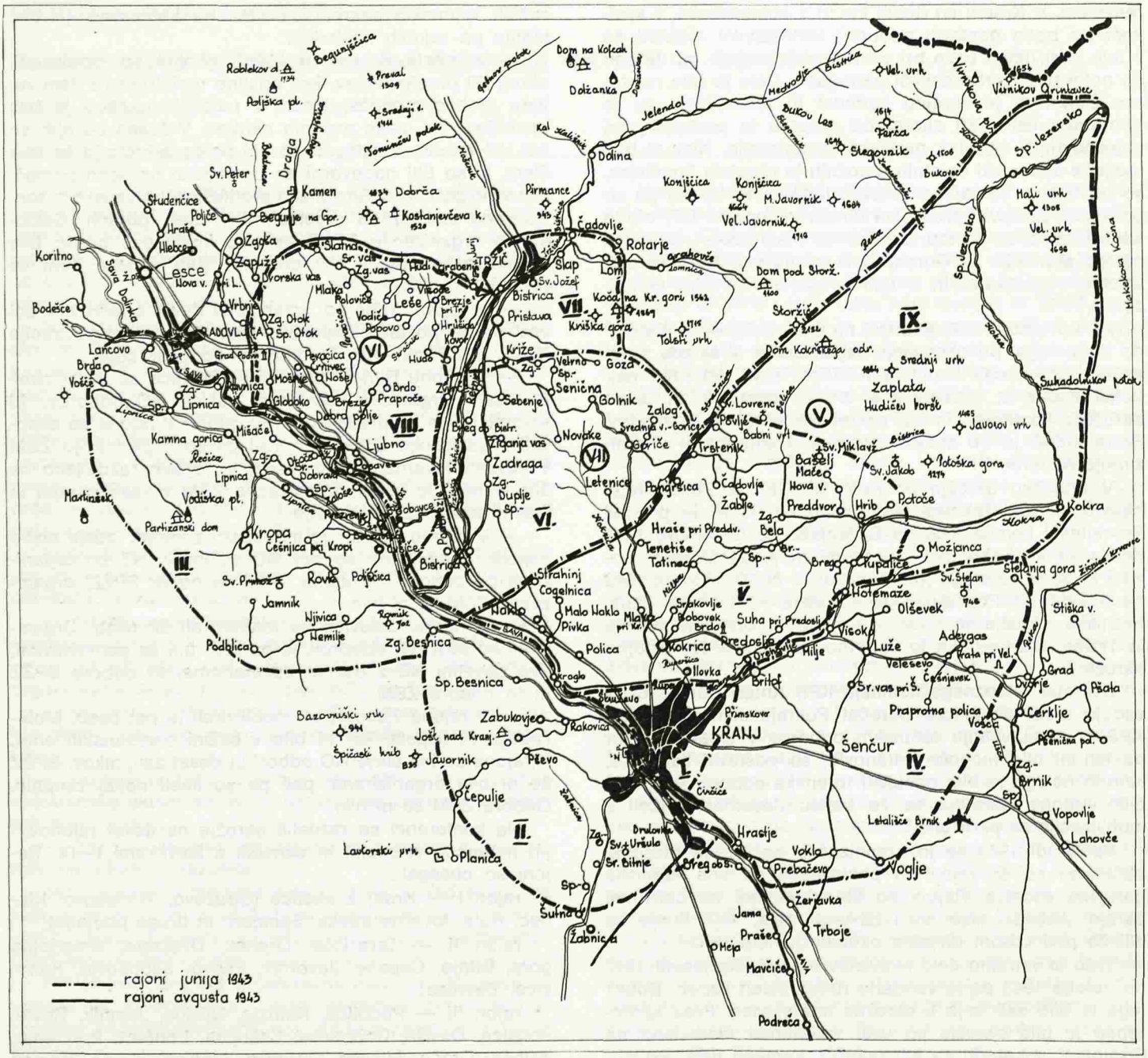
— V rajonu Zaboršt so mobilizirali le pet oseb. Mobilizacija ni uspela, ker ni bilo v bližini partizanskih enot. V rajonu so bili štirje NO odbori in deset zaupnikov. SPŽZ še ni bila organizirana, pač pa so imeli nekaj zaupnic. Odbora ZSM še ni bilo.

Na konferenci so razdelili okrožje na devet rajonov,[10] jih natančno razmejili in označili s številkami I—IX. Rajoni so obsegali:

rajon I — Kranj z okolico (Struževo, Primskovo, Klanec, Huje, tovarne Inteks, Semperit in druga podjetja);

rajon II — Stražišče, Orehek, Drulovka, Šmarjetna gora, Bitnje, Čepulje, Javornik, Pševo, Zabukovje, Rakovica, Besnica;

rajon III — Podblica, Nemilje, Njivice, Jamnik, Rovte, Poljšica, Ovsiše, Dobravica, Češnjica, Podnart, Prezrenje, Zaloše, Otoče, Mišače, Dobrave, Lipnica, Kropa, Kamna

rajoni junija 1943
rajoni avgusta 1943
KRANJ
TRŽIČ
Bistrica
Lesce
Radovljica
Jesenice
Kranjska gora
Golnik
Šenčur
Cerklje
Naklo
Zg. Besnica
Sp. Besnica
Podbrezje
Visoko
Predoslje
Hotemaže
Olševek
Luže
Adergas
Velesovo
Britof
Primskovo
Zabukovje
Rakovica
Jošt nad Kranj.
Javornik
Čepulje
Planica
Lavtarski vrh
Šutna
Žabnica
Jama
Prašev
Trboje
Mavčiče
Podreča
Hrastje
Vokla
Voglje
Prebačevo
Žerjavka
Brnik
Letališče Brnik
Vopovlje
Lahovče
Šmartno
Praprotna polica
Pšenična pol.
Pšata
Stiška v.
Stegovnik
Vel. vrh
Dom pod Storž.
Storžič
Dom Kokrškega odr.
Žaplata
Hudičev vrh
Javorov vrh
Ratoška gora
Sv. Jakob
Sv. Miklavž
Babji Mače
Preddvor
Hrib
Potoče
Kokra
Možjanca
Stefanja gora
Tupaliče
Brezje
Hraše pri Preddv.
Tenetiše
Tatinec
Žabja
Čadovlje
Trstenik
Pavlje
Sv. Lovrenc
Zalog
Srednji v.
Gorice
Križe
Velmo
Goza
Senična
Sebenje
Zg. Duplje
Sp. Duplje
Zadraga
Ziganja vas
Novake
Letenice
Pongrešica
Bistrica ob Sotli
Podbrezje
Dobrava
Poljčica
Rova
Sv. Primož
Kropa
Češnjica pri Kropi
Partizanski dom
Vodiška pl.
Martinšek
Kamna gorica
Mišače
Lipnica
Zg. Lipnica
Sp. Lipnica
Ljubno
Dobrava
Dobrava
Dobrava

gorica, Brezovica, Mošnje,[11] Lancovo, Brdo;

rajon IV — Šenčur, Čirčiče, Hrastje, Prebačevo, Voklo, Voglje, Kurja vas, Srednja vas, Štefanja gora, Luže, Visoko, Milje, Hotemaže, Velesovo, Trate, Adergas, Praprotna polica, Češnjevek, Britof, Gorenje;

rajon V — Predoslje, Rupa, Suha, Tupaliče, Preddvor, Potoče, Mače, Bašelj, Bela, Žablje, Čadovlje, Povlje, Babni vrt, Tenetiše, Mlaka, Kokrica, Ilovka, Okroglo, Naklo, Pivka, Polica, Strahinj;

rajon VI — Zgornje in Spodnje Vetrno, Gozd, Senično, Golnik, Zalog, Srednja vas, Žiganja vas, Zadraga, Zgornje in Spodnje Duplje, Žeje, Breg, Retnje, Zvirče, Podtabor, Podbrezje, Dolenja vas, Bistrica;

rajon VII — Tržič, Sv. Ana, Slap, Putrhof, Lom, Pristava, Loka, Kovor, Bistrica;

rajon — Posavec, Ljubno, Praproče, Hudo, Sv. Neža, Popovo, Peračica, Leše, Visoče, Hudi graben, Paloviče, Sv. Lucija, Srednja vas, Slatna, Brezje, Dobro polje, Črnivec, Mošnje, Zgornji in Spodnji Otok, Globoko;

rajon IX — Zgornje in Spodnje Jezersko, Zgornja in Spodnja Kokra.

Na konferenci so imenovali začasne rajonske sekretarje in jim dali navodila za nadaljnje delo. Rajone naj razdelijo na občine, postavijo občinske sekretarje, določijo desetarje NZ in se povežejo s partizanskimi enotami zaradi mobilizacije. Postavljajo naj nove NO odbore in vodijo njihovo delo. V najkrajšem času naj uredijo ilegalne in legalne veze v rajonih, med rajoni in z vojsko. Največ skrbi naj posvetijo organizaciji SPŽZ in ZSM.[12]

Za čas od poletja 1943 dalje je ohranjeno precej arhivskega gradiva. Navodila, okrožnice in dopisi, ki jih je pošiljal Pokrajinski komite KPS kakor tudi poročila okrožja in rajonov pričajo, da se je organizacija v tem obdobju razvijala v širino in se kadrovsko krepila. Zaradi tega je bila kontrola nad kadri težka in okupatorju je uspelo, da je ponekod v organizacijo vrinil svoje ljudi. Od začetka jeseni 1943 naprej so se presenetljivo pogosto menjali kadri, tako v okrožnih vodstvih kot v vodstvih nižjih organizacijskih enot. Čestokrat je bilo treba postaviti nove aktiviste na mesta padlih ali tistih, ki so odšli na nove dolžnosti. Mnogokrat pa je bilo z menjavo kadra treba onemogočiti okupatorjeve vrinjence, mnogokrat preprečiti ali vsaj zajeziti posledice izdaj.

Septembra 1943 je Pokrajinski komite KPS za Gorenjsko in Koroško[13] z namenom, da zaradi aretacij v rajonu I avgusta 1943 okrepi kontrolo na terenu, povečal število članov Okrožnega komiteja KPS. Okrožni organizacijski sekretar Beno Andervald-Benko je bil imenovan za okrožnega tehnika. V Okrožni komite pa so bili poleg sekretarja Antona Nartnika imenovani še: Stane Konstantin-Borut, Ivo Slavec-Borovc, Pavle Kavčič-Miha in Ivan Bertoncelj-Johan. Zamenjani so bili tudi sekretarji v vseh sedmih rajonih.[14]

O nevarnosti okupatorjevih vrinjencev so razpravljali na seji Pokrajinskega komiteja KPS 27. oktobra 1943. Po seji so člani Pokrajinskega komiteja odšli v okrožja in sklicali okrožne in okrajne konference, na katerih so izvedli določene kadrovske spremembe. S tem namenom je Pokrajinski komite KPS poslal v kranjsko okrožje Avguština Barleta-Ambroža.[15] Na seji Okrožnega komiteja KPS Kranj, 29. novembra 1943, so imenovali novo okrožno vodstvo. Za sekretarja je bil imenovan Pavle Kavčič (odgovoren za KP), za člane pa: Ivo Slavec-Jokelj (odgovoren za NOO in gospodarsko finančno komisijo), Tine Zaletel-Tine (odgovoren za NZ), Anton Pezdir-Vojteh (odgovoren za SNP), Milena Korbar-Irena (odgovorna za SPŽZ in ZSM). Delno so izmenjali tudi sekretarje rajonskih komitejev KPS.[16] Zaradi teh sprememb je delo nekaj časa zastalo.[17]

V začetku januarja 1944 so ustanovili Okrožni odbor Osvobodilne fronte in okrožne odbore drugih organizacij. Člani Okrožnega odbora OF so bili: Ivo Slavec-Jokelj, član Okrožnega komiteja KPS, sekretar Anton Pezdir-Vojteh, Franc Koželj-Vanjo Kukovica (odgovoren za gospodarsko finančno komisijo), Bogo Mohar-Ston (odgovoren za ZSM), Maks Jeza-Droh (odgovoren za agitprop); predlagana je bila še Milka-Ljudmila Mandelc (za SPŽZ), ki pa je bila še legalka. Do srede januarja so bili imenovani rajonski odbori OF v petih od sedmih rajonov v okrožju, ponekod tudi terenski delavci po posameznih področjih. Vsak rajon je bil razdeljen na tri do štiri področja.[18] Tudi Okrožni komite KPS je do sredine januarja imenoval petčlanske rajonske komiteje KPS v vseh sedmih rajonih. Posamezni člani so bili odgovorni za KPS, OF, SPŽZ, ZSM in dejavnost gospodarsko finančne komisije (GFK).[19]

Zgodaj spomladi 1944 je na Gorenjskem spet padlo mnogo aktivistov. V razpravi na seji Pokrajinskega komiteja KPS (18. marca 1944) so ugotovili, da je vzrok predvsem v nepravilni kadrovski politiki in slabi kontroli Okrožnih komitejev KPS na terenu. Sledila je reorganizacija škofjeloškega, kranjskega in kamniškega okrožja. Sekretar Okrožnega komiteja KPS Kranj je bil imenovan za namestnika politkomisarja Gorenjskega odreda, pred kratkim imenovan član Okrožnega komiteja KPS Kranj Andrej

Stegnar je bil poslan za sekretarja v kamniško okrožje, Ivo Slavec, dosedanji član Okrožnega komiteja KPS in sekretar Okrožnega odbora OF, je bil imenovan za sekretarja Okrožnega komiteja KPS Kranj, Anton Pezdir pa za sekretarja Okrožnega odbora OF. Sestava Okrožnega komiteja KPS je bila naslednja: sekretar Ivo Slavec-Jokelj, člani pa Milena Korbar-Irena, Anton Pezdir-Vojteh in Tone Hafnar-Robnik. V Okrožnem odboru OF pa so bili: sekretar Anton Pezdir-Vojteh, člani pa Primož,[20] Stane Završnik-Pšoba, Ivo Slavec, Lojze Snedic-Vrabec, Jože Vrhovnik-Stanko in Vladovita Vidmar-Majda.[20a] 21. marca 1944 so Nemci napadli bunker v Šorlijevem mlinu v I. okraju, ki je bil izdan. V napadu sta padla Milena Korbar-Irena, članica Okrožnega komiteja KPS, in Maks Jeza, član Okrožnega agitpropa. Namesto padle Milene Korbar je bila imenovana v OK KPS Vida Šinkovec-Janina.[21] Sredi aprila 1944 sta postala člana OK KPS še Milan Janežič-Milan in Tine Kalan-Dolinski.[22]

Zaradi neusklajenosti dela med partijskimi komiteji in frontnimi odbori je Oblastni komite KPS[23] na seji 7. maja 1944 sklenil, naj bodo sekretarji partijskih komitejev obenem tudi sekretarji odborov Osvobodilne Fronte. Po uresničitvi tega sklepa je bila sestava Okrožnega komiteja KPS Kranj naslednja: Ivo Slavec-Jokelj, sekretar, Milan Janežič, organizacijski sekretar, Vida Šinkovec-Janina, Stane Konstantin-Borut, Tine Kalan-Dolinski, Iztok Žagar in Pavle Kavčič-Miha, načelnik Okrožne izpostave NZ. V Okrožnem odboru OF pa so bili: Ivo Slavec-Jokelj, sekretar, Primož,[24] Lojze Snedic-Vrabec, Jože Vrhovnik-Stanko in Vladovita Vidmar-Majda.[25]

Konec maja 1944 je bil ustanovljen Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Ta je skušal poživiti in uskladiti izpolnjevanje že začetih nalog ter izvesti tudi nekatere upravne, prosvetne in druge naloge, kolikor so to razmere na Gorenjskem dovoljevale. 7. junija 1944 je bilo zborovanje političnih aktivistov okrožja Kranj, ker se niso mogli udeležiti zborovanja vseh gorenjskih aktivistov konec maja 1944, ko je bil ustanovljen Pokrajinski odbor OF. Okrajni[25a] sekretarji so na zborovanju poročali o uspeli mobilizaciji in narodnem tekmovanju v vseh okrajih. Zaradi novih nalog, ki jih je postavilo pred organizacijo na Gorenjskem majsko posvetovanje aktivistov, so okrepili Okrožni odbor OF na deset članov: Ivo Slavec, sekretar, Jože Vrhovnik-Stanko, Lojze Snedic-Vrabec, Karel Eržen-Rastko, Štefka Puh-Štefka, Vladovita Vidmar-Majda, Iztok Žagar, Anton Pezdir-Vojteh, Tomše in Ivo Topориš-Sine.[26]

Ker je sekretar Okrožnega komiteja KPS in Okrožnega odbora OF 21. junija 1944 padel, je bil na seji Oblastnega komiteja KPS imenovan za sekretarja Iztok Žagar. Ugotovili so, da je samo junija 1944 v Kranju padlo okrog 21 aktivistov. V tem času je bilo v okrožju 57 celic z 233 člani in 10 kandidati za člane KPS, SKOJ pa je imel 60 skupin s 332 člani. Ker je Iztok Žagar kmalu za tem odšel na partijski tečaj, je Oblastni komite KPS na seji 30. junija 1944 imenoval za sekretarja Jožeta Mraka, za člana pa Rada Stepančiča; Milan Janežič, organizacijski sekretar OK KPS, je postal član OO OF, Staneta Konstantina-Boruta so odpoklicali.[27]

Zaradi povečane aktivnosti bele garde, nekaj hudih izdajstev po okrajih in še vedno neurejenih odnosov med Okrožnim komitejem KPS in Okrožnim odborom OF so na izrednem sestanku Okrožnega komiteja KPS Kranj v prisotnosti člana Oblastnega komiteja KPS (7. septembra 1944) delno izmenjali in okrepili okrožna in okrajna vodstva. Novi Okrožni komite so sestavljali: Jože Mrak, sekretar, Anton Pezdir-Vojteh, organizacijski sekretar, Tine Kalan-Dolinski (odgovoren za vojsko), Franc Koželj-Vanjo (odgovoren za Delavsko enotnost), Vida Šinkovec-Janina (odgovorna za agitprop), Pavle Kavčič-Miha (načelnik okrožne izpostave NZ), Lojze Podobnik-Švejk (odgovoren za SKOJ), Rado Stepančič in Vladovita Vidmar-Majda.[28] Okrožni odbor so zaradi novih nalog, ki naj bi jih prevzel — osnovati je bilo treba odseke za ugotavljanje zločinov, za saniteto, za finance, za Rdeči križ — okrepili z novimi člani: v. d. sekretarja je bil Jože Mrak, Anton Pezdir-Vojteh (kadrovik), Tine Kalan-Dolinski (odgovoren za vojsko), Franc Koželj-Vanjo (odgovoren za D E), Iva Borštnar-Rada (odgovorna za D E), Vida Šinkovec-Janina (odgovorna za agitprop), Maks Stupica-Dražgost, Lojze Snedic-Vrabec (odgovoren za NZ), Karel Eržen-Rastko (odgovoren za finance), Štefka Puh (odgovorna za SPŽZ), Josip Dolinar-Bojeviti (odgovoren za ZSM), Franc Benedik-Korenina (odgovoren za gospodarsko komisijo), Marija Slavec-Petrovna, legalka. Postavljen je bil tudi Okrožni odsek za propagando; za člane so bili imenovani Maks Stupica, Vida Šinkovec in Marica Holcar-Aleksandra. Novim vodstvom je član Oblastnega komiteja KPS, ki je seji prisostvoval, razložil nove naloge: urediti okrajne odbore za prevzem oblasti in pripraviti za to množice. Pri Okrožnem odboru OF je treba osnovati nove odseke. Izvesti je treba splošno mobilizacijo. Posebej je poudaril, da je potrebno kolektivno delo in odločen boj proti sektaštvu.[29]

Že konec septembra je bila politična situacija dokaj ugodna. Deloma je bila to posledica dela okrepljenega

vodstva, deloma ugodnega političnega položaja v svetu. Ljudje so z velikim navdušenjem sprejeli novico, da se je naša vojska združila z rdečo armado. Iz vseh centrov na Gorenjskem so se javljali prostovoljci, ki jih doslej ni bilo mogoče pridobiti, v kranjskem okrožju je bilo v enem mesecu mobiliziranih 176 ljudi.

Čeprav je bilo skoro vse ozemlje na Gorenjskem pod kontrolo okupatorja, so bile tudi tu v jesenskih mesecih 1944 volitve. Zaradi podtalnega delovanja gestapa in s tem v zvezi okupatorjevih represalij nad ljudmi, ki so bili kompromitirani, volitve niso mogle doživeti večjega razmaha.[30]

Jeseni 1944 so tudi na Gorenjskem ustanovili partizanske šole. V kranjskem okrožju je bilo šolstvo najprej organizirano v okraju Brezje, kamor je bil v začetku oktobra poslan učitelj Viktor Plemelj-Vitor, še preden je bil imenovan za okrožnega šolskega nadzornika. Ko se je ta v novi funkciji konec oktobra 1944 vračal na sedež okrožja, je na poti ugotovil, da je v II. okraju šest šolskih krožkov, šest osnovnih in ena šola s tremi razredi, na katerih učijo tri strokovne moči. V V. okraju bo mogoče v 18 od 31 krajev postaviti šole, za deset krajev so učne moči določene.[31] Novembra je v okrožju Kranj hodilo v šolo 390 učencev v 15 šol, v katerih je poučevalo 15 učnih moči.[32]

Oktobra 1944 je dal Centralni komite KPS vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja na Gorenjskem vrsto navodil, o katerih je Oblastni komite KPS razpravljal 19. oktobra 1944. Med drugim je Cenetralni komite KPS naročal ustanoviti Mestne komiteje KPS in tako popolnoma mobilizirati centre na Gorenjskem, očistiti teren nepotrebnih ilegalcev in prenesti delo predvsem na legalne kadre, nadaljevati z mobilizacijo, povečati budnost proti okupatorju in predvsem proti vrivanju gestapovcev, boriti se proti sektaštvu, združiti okraje in teko okrepiti okrajna vodstva.[33] V skladu s temi navodili so na izrednem organizacijskem sestanku Okrožnega komiteja KPS Kranej (31. oktobra 1944) pripravili načrt za reorganizacijo okrajev in zadolžili člane Okrožnega komiteja, da organizirajo okrajne konference in izvedejo reorganizacijo. Prejšnjih šest okrajev so združili v tri: Kranj—Jelovica, Šenčur—Naklo in Brezje—Tržič. Delo v Okrožnem komiteju so si razdelili takole: Jože Mrak, sekretar, je bil odgovoren za narodno oblast, Anton Pezdir, organizacijski sekretar, odgovoren za vojsko, Lojze Podobnik, odgovoren za mladinski sektor, Vida Šinkovec, odgovorna za ženski sektor in agitprop, Franc Koželj, član.[34]

Novembra 1944 so v gorenjskih okrožjih izvedli volitve v plenume in okrožna tajništva OF. V okrožju Kranj so bile volitve 19. novembra 1944. Na okrožni konferenci, ki je bila v okraju Tržič—Brezje na Putrhofu, je bilo navzočih 73 aktivistov, predstavnikov in borcev NOV. Zaradi izrednega terorja na tej konferenci niso bili navzoči delegati okraja Kranj—Jelovica, ker je bil prehod čez Savo nemogoč. Na konferenci so izvolili 31 članov v Okrožni plenum in 8-člansko okrožno tajništvo: Anton Pezdir, Franc Koželj, Lojze Podobnik, Iva Borštnar, Rado Stepančič, Vida Šinkovec, Karel Ržen, Josip Dolinar. Vsi sklepi so bili sprejeti s pripombo, da jih sprejme tudi zbor delegatov onstran Save.[35] Okrajna konferenca v okraju Kranj—Jelovica, ki je bila 30. novembra 1944 v Kropi, je soglasno potrdila vse sklepe okrožne konference.[36]

Novi okrožni in okrajni odbori so opravljali vse naloge narodnoosvobodilnih odborov. Za posamezne upravne posle so imeli strokovne moči — referente. Število teh so skrčili na minimum in vse aktiviste, sposobne za orožje, poslali v vojsko. Odpravili so vse funkcije, ki so bile marsikje brez praktične vrednosti, kajti razmere na Gorenjskem niso dopuščale specializacije v upravnih poslih v nižjih organizacijskih enotah. Več referentov je imel le Pokrajinski odbor OF: za šolstvo, za zdravstvo, finance, obnovo, gozdarstvo, upravo narodne imovine, socialno skrbstvo itd.

Konec novembra 1944 je padel sekretar kranjskega okrožja Jože Mrak. V začetku decembra 1944 pa je v velikih vpadih v zvezi z zajetjem Karla Ržena-Rastka padlo v okrožju več kot 60 aktivistov. Po Mrakovi smrti je začasno prevzel mesto sekretarja Anton Pezdir-Vojteh. Oblastni komite je zato na seji 29. decembra 1944 imenoval za vršilca dolžnosti sekretarja okrožja Kranj Toneta Hafnarja-Robnika, instruktorja Oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko. Anton Pezdir je bil imenovan za pomočnika sekretarja in kadrovika.[37] Tone Hafnar naj bi ostal v okrožju toliko časa, da bi delo poživil in pravilno usmeril. Ostal je v. d. sekretarja do osvoboditve. Stalni vpadi in dolgotrajna okupatorska ofenziva spomladi 1945 so delo otežile, včasih popolnoma onemogočile.[38] Zaradi izdaj ljudje niso več zaupali drug drugemu, niti političnim aktivistom ne. Sestankov skoro ni bilo mogoče več sklicevati, organizacija je prehajala spet na zaupniški sistem. Mobilizacije ni bilo več. Tako delo ni moglo roditi večjih uspehov. V hudih okoliščinah je bilo pomembno že to, da organizacija ni zamrla in je v kratkih obdobjih zatišja vedno znova oživela.[39]

Okrožni komite KPS in Okrožni odbor OF sta do osvo-

boditve doživela še nekaj sprememb. 30. januarja 1945 je bil imenovan za propagandista pri OK KPS Rado Stepančič, marca 1945 je odšla na Primorsko članica OK KPS Vida Šinkovec,[40] v začetku maja so sprejeli v OK KPS Ivo Borštnar.[41] Anton Pezdir in Franc Koželj sta bila aprila 1945 po nalogu Oblastnega komiteja KPS razrešena članstva v OK KPS in poslana na novo dolžnost, Lojze Podobnik je 7. aprila 1945 padel v nemški ofenzivi. Sestava Okrožnega komiteja je bila maja 1945 naslednja: Tone Hahnar, Rado Stepančič in Iva Borštnar.[42] Okrožni odbor OF pa je v začetku januarja 1945 imel naslednje člane: Tone Hafnar, v. d. sekretarja, Anton Pezdir (odgovoren za kadre), Rado Stepančič (odgovoren za graditev narodne oblasti), Lojze Podobnik (odgovoren za vojsko), Lojze Snedic (odgovoren za NZ), Franc Benedik (odgovoren za industrijo in trgovino), Franc Koželj (odgovoren za agitprop), Iva Borštnar (odgovorna za SPŽZ in DE), Vida Šinkovec (odgovorna za ZSM). Posebej so bili pri okrožnem odboru OF še referenti: za prehrano in kmetijstvo Filip Mohorič-Jurman, za industrijo in trgovino Franc Benedik-Korenina, za Tanjug Ciril Murnik-Črtomir. Okrožni šolski nadzornik je bil v skladu z mobilizacijo političnih delavcev poslan v vojsko.[43] Mesec dni za tem se je število referatov pri okrožju povečalo, število referentov pa je ostalo isto. Le referent za kmetijstvo in prehrano Filip Mohorič je dobil pomočnika Josipa Žumra, dotedanjega sekretarja okraja Tržič. Franc Benedik je ostal referent za trgovino, industrijo in obrt, Ciril Murnik pa je bil referent za socialno skrbstvo, zdravstvo, RKS, šolstvo, ugotavljanje zločinov, za gradnjo in statistiko ter propagando in kolportažo.[44] Delo odborov OF se je v zadnjih mesecih pred osvoboditvijo omejevalo na najnujnejše naloge, med njimi je bila organizacija prehrane.

OPOMBE

[1] V. Hafner, Razvoj partijske organizacije na področju mesta Kranja in okolice, spomini, rokopis v Arhivu CK ZKS.

[2] Poročilo začasnega sekretarja PK KPS za Gorenjsko Maksa Krmelja Edvardu Kardelju, Dokumenti ljudske revolucije, knj. IV., dok. št. 177, str. 195.

[3] Poročili sekretarja PK KPS za Gorenjsko Lojzeta Kebeta CK KPS 21. IX. in 1. X. 1942. Jesen 1942, dok. št. 6 in 8, str. 42 in 49—50.

[4] Pismo Edvarda Kardelja Lojzetu Kebetu, sekretarju PK KPS za Gorenjsko, 14. X. 1942. Jesen 1942, dok. št. 11, str. 60.

[5] Isto, op. 2.

[6] Poročilo Maksa Krmelja Edvardu Kardelju 17. XII. 1942, Dokumenti IV., dok. št. 177, str. 199.

[7] Lojze Kebe omenja v svojih poročilih le kranjsko-tržiško ali kranjsko okrožje (gl. op. 3), v poročilu Maksa Krmelja pa je omenjen še rajon Škofja Loka (gl. op. 6).

[8] Poročili sekretarja OK KPS Kranj Antona Nartnika 20. in 22. XII. 1942, Dokumenti IV, dok. št. 186 in 190, str. 221 in 227.

[9] Primerjaj poročilo enega četrtnih sekretarjev I. rajona OK KPS Kranj, 29. IV. 1943, kjer med drugim piše: »Organizacija se širi zelo počasi, ker imajo ljudje velik strah pred njo, zaradi ponesrečenih poskusov pred letom. Omejila se bo začasno na ozek krog zanesljivih, ki bodo imeli nalogo spoznati vse stanovalce rajona. Mišljenje ljudi je na splošno dobro, boje pa se aktivno sodelovati.« Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (odslej AIZDG), fasc. 672.

[10] V virih zasledimo po 23. VI. 1943 naslednje spremembe politično teritorialne delitve okrožja:

1. Na II. okrožni konferenci 1. do 3. VIII. 1943 so iz devetih rajonov naredili sedem, in sicer tako, da so rajon VI razdelili med rajona VII in VIII. Rajon VIII je dobil številko VI in se povečal za ozemlje na desnem bregu Tržiške Bistrice. Rajon IX so priključili rajonu V. (AIZDG, fasc. 672).

2. Spomladi leta 1944 so združili rajona Kranj in Stražišče, nastalo je šest rajonov.

3. Novembra leta 1944 so združili šest okrajev v tri.

Razen pri združevanju rajonov avgusta leta 1943 ni več omenjeno, da bi bilo ozemlje rajonov deljeno. Zato moremo sklepati, da je bila razmejitev na I. okrožni konferenci osnova politično-teritorialni delitvi okrožja do osvoboditve.

[11] Verjetno napaka v viru, Mošnje tudi v rajonu VIII.

[12] Zapisnik I. okrožne konference okrožja Kranj, 23. VI. 1943, AIZDG, fasc. 672.

[13] Leta 1943, ko dobi Gorenjsko partijsko vodstvo zvezo s Koroško, se PK KPS za Gorenjsko preimenuje v PK KPS za Gorenjsko in Koroško; proti koncu leta 1943 pa je ustanovljen samostojni PK KPS za Koroško.

[14] Dopis PK KPS za Gorenjsko in Koroško Antonu Nartniku, 7. IX 1943, AIZDG, fasc. 672.

[15] ACK ZKS, fasc. III.

[16] Zapisnik seje OK KPS Kranj, 29. XI. 1943, AIZDG, fasc. 672.

[17] Glej okrožnico PK KPS za Gorenjsko, 31. XII. 1943, AIZDG, fasc. 672.

[18] Dopis sekretarja OO OF Kranj PP IOOF za Gorenjsko, 22. I. 1944, AIZDG, fasc. 675.

[19] Dopis OK KPS Kranj PK KPS za Gorenjsko, 14. I. 1944, AIZDG, fasc. 672.

[20] Pravega imena mi ni uspelo ugotoviti.

[20a] Zapisnik seje OBKOM KPS za Gorenjsko, 18. III. 1944, AIZGD, fasc. 662.

[21] Poročilo OO OF Kranj PP IOOF za Gorenjsko, AIZDG, Fasc. 675.

[22] Dopis OBKOM KPS za Gorenjsko CK KPS, 14. IV. 1944, ACK ZKS, fasc. III.

[23] Februarja 1944 je CK KPS sprejel sklep, da se pokrajinski komiteji preimenujejo v oblastne, rajoni pa v okraje. Sklep uveljavijo na terenu spomladi 1944. leta.

[24] Glej opombo 20.

[25] Zapisnik seje OBKOM KPS za Gorenjsko, 7. V. 1944, ACK ZKS, fasc. III.

[25a] Glej opombo 23.

[26] Zapisnik zbora političnih aktivistov okrožja Kranj, AIZDG, fasc. 675.

[27] Zapisnik seje OBKOM KPS za Gorenjsko 29. VI. 1944, AIZDG, fasc. 622; in ACK ZKS, fasc. III.

[28] Vladovite Vidmar tedaj ni bilo več na Gorenjskem. Podatek Ivke Križnar.

[29] Zapisnik izrednega sestanka OK KPS Kranj, 7. IX. 1944, AIZDG, fasc. 672.

[30] Poročilo PO OF za Gorenjsko, AIZDG, fasc. 668.

[31] Zapisnik rednega organizacijskega sestanka OO OF Kranj, 23. X. 1944, AIZDG, fasc. 675.

[32] Poročilo odseka za šolstvo pri PO OF za Gorenjsko, 11. XII. 1944, AIZDG, fasc. 668.

[33] Zapisnik seje OBKOM KPS za Gorenjsko, 19. X. 1944, ACK KPS, fasc. III.

[34] Zapisnik izrednega organizacijskega sestanka OK KPS Kranj, 31. X. 1944, AIZDG, fasc. 672.

[35] Zapisnik konference, 19. novembra 1944, AIZDG, fasc. 675.

[36] Poročilo PO OF za Gorenjsko IO OF, 31. XII. 1944, AIZDG, fasc. 466.

[37] Zapisnik seje OBKOM KPS za Gorenjsko, 29. XII. 1944, ACK ZKS, fasc. III.

[38] Anton Hafnar, Spomini, rokopis v Gorenjskem muzeju v Kranju.

[39] Poročili OK KPS Kranj Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko, gradivo v Gorenjskem muzeju, fasc. 3.

[40] Poročilo OBKOM KPS za Gorenjsko, 14. III. 1945, ACK KPS, fasc. III.

[41] Dopis OBKOM KPS za Gorenjsko CK KPS, 4. V. 1945, Gorenjski muzej, fasc. 3.

[42] Poročilo OK KPS Kranj OBKOM KPS za Gorenjsko, 1. V. 1945, Gorenjski muzej, fasc. 3.

[43] Poročilo PO OF za Gorenjsko, 18. I. 1945, AIZDG, fasc. 688.

[44] Zapisnik I. rednega organizacijskega sestanka OO OF Kranj, 13. II. 1945, AIZDG, fasc. 675.

PARTIZANSKE TEHNIKE IN TISKARNE NA GORENJSKEM

ANA BENEDETIČ

Ko je sovražnik leta 1941 zasedel Jugoslavijo, je Komunistična partija Jugoslavije kot organizatorica upora dala tudi na področju tiska in propagande osvobodilnemu gibanju na razpolago vse svoje sile, sredstva in bogate izkušnje, ki si jih je pridobila z ilegalnim delom v bivši Jugoslaviji. Zato so bile nekatere tehnike v letu 1941 v bistvu nadaljevanje dela prejšnjih ilegalnih partijskih tehnik, ki so delovale tudi na Gorenjskem. Slovenski narodnoosvobodilni tisk je leta 1941 organizirala Centralna tehnika KPS, ki jo je v začetku vodil organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič. Poleg literature, ki jo je pošiljala do vseh okrožnih vodstev in partijskih enot, je Centralna tehnika tudi pomagala pri organizaciji samostojnih tehnik v posameznih okrožjih in pri vojaških enotah.

Gorenjska je v začetku narodnoosvobodilnega boja dobivala večji del literature iz ilegalnih tiskarn in ciklostilnih tehnik, ki so delovale v Ljubljani in v njeni okolici. Zaradi dolge in stalno ogrožene poti, zlasti na prehodu čez nemško-italijansko okupacijsko mejo, pa se je precej poslanega gradiva zgubilo. Ena prvih sicer nestalnih zvez, prek katere so prihajale matrice in tiskana literatura na Gorenjsko, je bila v hiši kolarja Selana v Klečah, kjer je bila že pred vojno vzpostavljena zveza med Ljubljano in Gorenjsko in se je obdržala še vse leto 1941. V drugi polovici leta 1941 je bila vzpostavljena zveza med Ljubljano in Gorenjsko tudi po železnici; vzdrževal jo je Milan Zlatnar, prometnik v Žabnici in pozneje v Kranju. Novembra 1941 pa je bila vzpostavljena redna zveza med Ljubljano — središčem narodnoosvobodilnega boja — in Gorenjsko prek Toškega čela; to zvezo je leta 1941 in prvo polovico leta 1942 nekajkrat tedensko vzdrževala vojaško organizirana patrulja pod vodstvom Pavla Zibelnika-Paja. Ta zveza Centralne tehnike KPS v okupirani Ljubljani je bila tedaj med največjimi uspehi v prizadevanju CK KPS, da obdrži in razširi stike s slovenskimi pokrajinami, okupiranimi od Nemcev. Tiskarski material in gradivo, ki ga je Zibelnikova skupina prinašala čez nemško-italijansko okupacijsko mejo, je prek Medna in Medvod prišlo v Stražišče k Tonetu Hafnerju, kjer je bilo do konca februarja leta 1942 glavno skladišče za vso Gorenjsko. Prihajale so matrice in izdelana glasila Slovenski poročevalec, Ljudska pravica, letaki, brošure itd., kar vse je potem Tone Hafner razpošiljal na razne načine v posamezna okrožja Gorenjske.

Narodnoosvobodilni tisk, ki je prihajal iz ilegalnih tiskarn v Ljubljani, pa ni zadoščal za potrebe vse Gorenjske; zato so že poleti 1941 začele delovati tudi gorenjske ciklostilne tehnike. Organizator partizanske tiskarske dejavnosti na Gorenjskem vse do leta 1942 je bil predvsem Lojze Kebe-Štefan. Tako srečamo junija 1941 eno prvih ilegalnih tehnik na Gorenjskem, in sicer na Javorniku pri Jesenicah v hiši Tineta Noča. Tam so razmnoževali tekste oziroma matrice, ki jih je pošiljal Aleš Jelenc; teksti so prihajali iz Ljubljane, radijska poročila pa sta sestavljala skrivaj v svoji pisarni v jeseniški Železarni Aleš Jelenc in Pajer. V omenjeni tehniki je razmnoževal predvsem Peter Koder, sodelovali pa so: Tine Noč, Zofija Traven, Francka Logar, Marija Burnik in Janez Šmid; razmnoževali so ponoči, podnevi pa so razmnoževalni aparat skrivali v krušni peči, kjer so v ta namen pripravili dvojni strop. Decembra 1941 se je omenjena tehnika z Javornika preselila na Jesenice h Karlu Kozarju, kjer je delovala še nekaj časa, razmnoževal pa je Karel Kozar sam.

Omeniti je treba tudi tehniko, ki je delovala julija in avgusta 1941 v Spodnjih Dupljah pri Grašičevih. Organiziral jo je Jože Janežič, pri delu mu je pomagala Milka Stegnar. V podstrešni sobici sta s šapirografom izdelovala trosilne listke in prva navodila za diverzantske akcije proti okupatorju.

Od septembra 1941 do februarja 1942 je delovala ciklostilna tehnika v Kranju; organiziral jo je Janez Poljanec. Najprej je bila v tedanji tekstilni šoli, oktobra 1941 pa se je preselila na Klanec v hišo Jožeta Žana, kjer je vodil tehniko požrtvovalni Franc Gajšek; sodelovali pa so: Francka Poljanec, Marija in Jože Žan, Gregor in Slava Jelenc, Cirila Kozjek-Curk, Francka Ferlič in Milka Stegnar, ki je pisala matrice. Marija Žan je zlasti skrbela za hrano in za varnost tehnikov. Razmnoževali so Slovenski

poročevalec, Ljudsko pravico, pesmi, letake in drugo takratno literaturo ter jo po posebnem ključu razpošiljali v razne kraje Gorenjske. Ko so Nemci aretirali Jožeta Žana, Janeza Poljanca in nato še Franca Gajška, je tehnika pri Žanovih prenehala. Marija Žan je ciklostil odpeljala k Škrljevim na Primskovo, kjer sta kak mesec še razmnoževala, predvsem letake, Anica Škrlj in Ivan Strehovec.

Novembra 1941 je začela razmnoževati literaturo tudi prva loška tehnika v Primoževi žagi v Škofji Loki, v sobi Gašperja Dolinarja-Mihajla. Danes je tu kožarna tovarne Šešir. Omenjeno tehniko je ustanovil prvoborec Jože Kavčič-Jernač skupaj s tovariši Justinom Dolinarjem-Adamom, Gašperjem Dolinarjem-Mihajlom in Francetom Potočnikom-Perunom. Tekste, ki jih je prinašala Tončka Mokorel, je razmnoževal Justin Dolinar-Adam; Gašper Dolinar-Mihajlo pa je skrbel za ves potrebni material in raznašal literaturo. Ko pa so konec decembra 1941 odšli člani tehnike v Primoževi žagi v partizane, je delo v njej prenehalo; pozneje, leta 1943, pa je tu nadaljeval delo Miloš Ziherl-Prešeren.

Na Kamniškem so v letu 1941 razmnoževali ilegalno literaturo v Nevljah pri Kamniku v hiši Ivana Medmeša.

V avgustu in v septembru leta 1941 je delovala tudi tehnika pri Rašiški četi. Bila je to prva vojaška tehnika med NOB na Slovenskem, ki je razmnoževala razne proglase, letake in zlasti radijske vesti. Tehniko je vodil Cene Štupar, pri razmnoževanju pa mu je pomagal Jože Ravbar-Jošt.

Ilegalne tehnike so v letu 1941 opravile na Gorenjskem obsežno razmnoževalno dejavnost; žal, da se je gradiva do danes ohranilo zelo malo, od nekaterih tehnik celo ničesar. Poleg ponatisov Slovenskega poročevalca in drugih časopisov, ki jih je izdajala Centralna tehnika, so razmnoževali tudi gorenjske izdaje teh glasil, pesmarice, radijska poročila in zlasti veliko število trosilnih listkov in letakov s parolami, ki so pozivale k uporu. Značilno za gorenjske tehnike v letu 1941 je, da so bile v stanovanjskih prostorih zanesljivih posameznikov, večinoma predvojnih komunistov, ki so sodelovali pri tem delu. Razmnoževali so na pisalnem stroju, na šapirografu ali na ciklostilnem aparatu. Nekatere teh tehnik so že konec leta 1941, druge pa v začetku leta 1942 prenehale delati. Vzrok temu sta bila odhod nekaterih tehnikov v partizane in zlasti vse večji nemški teror, združen z vpadi v politične organizacije decembra 1941 in januarja 1942. Gorenjska se je v prvi polovici leta 1942 znašla brez lastnega partizanskega tiska. Posamezne številke Slovenskega poročevalca in drugih glasil, ki so ilegalno prihajale iz Ljubljane, so razmnoževali s pisalnim strojem. Tako je bila Gorenjska spomladi 1942. leta v glavnem navezana na literaturo, ki je še vedno prihajala iz Ljubljane prek Toškega čela do Medna in potem naprej. Po prenehanju delovanja Zibelnikove patrulje marca leta 1942 so prinašali tisk na Gorenjsko kurirji Dolomitskega odreda. Seveda pa pri tem ne moremo prezreti nekaterih manjših tehnik, ki so ponekod po Gorenjskem leta 1942 kljub izrednemu okupatorjevemu pritisku spontano nastajale in delovale brez medsebojne povezanosti in koordinacije ter razmnoževale ilegalno literaturo v manjšem obsegu. Tako je treba omeniti tehniko pri Okrožnem komiteju KPS Jesenice, ki je v začetku delovala v sklopu komiteja priložnostno in katere temelji so bili postavljeni že leta 1941 v Doslovičah pri Žirovnici, kjer je Ivan Gašperin-Mitja začel razmnoževati razna gesla in odlomke iz Slovenskega poročevalca na pisalnem stroju. Novembra 1941 so prenesli pisalni stroj v Valvasorjevo kočo pod Stol, februarja 1942 pa za hrib Ajdno, kjer je bil sedež Okrožnega komiteja KPS Jesenice; kasneje leta 1943 se je omenjena tehnika preselila v Radovno.

Od februarja do julija 1942 je delovala v Radovljici ilegalna tehnika, ki je vse — ciklostil, papir in barvo — dobivala v nemškem uradu; v stari graščinski stavbi v Radovljici, kjer so Nemci imeli svoje uradne prostore, je namreč v drugem nadstropju Bronka Ostaševska, uslužbenka na nemškem okraju, skrivaj razmnoževala partizansko literaturo. Pri delu te tehnike sta sodelovala tudi Slavko Trelc in Edi Gnilšak.

V začetku leta 1942 je Dušan Črička, čuvaj v železniški čuvajnici pri Radovljici, razmnoževal razna gesla in pozive za boj proti okupatorju. Tekste in papir mu je prinašal Slavko Trelc.

Od spomladi 1942 do marca 1943 je delovala na Rečici pri Bledu v hiši Novakovih tehnika, ki jo je organiziral in vodil Franc Lakota; pomagala pa sta mu Mirko Lakota in Jože Novak. Tu so spomladi 1942 nastajali prvi blejski ciklostilni izdelki in lomili okupatorjeva propagandna prizadevanja. Poleti 1942 so se jim pridružili še izdelki, ki so jih razmnoževali v hiši gostilne Zrimc na Bledu.

Avgusta leta 1942 se je na svojem pohodu na Štajersko ustavila na Gorenjskem Druga grupa odredov, ki je imela tudi svojo tehniko in je na Jelovici, kljub težkim pogojem, razmnožila precej literature. Prihod Druge grupe odredov in njena živa tiskarska dejavnost pod vodstvom

Sl. 1 Pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko; kolportažni oddelek

Mitje Ribičiča-Cirila sta dala novih pobud gorenjskemu partizanskemu tiskarstvu, ki ga poslej tudi najhujši nemški teror ni mogel več zaustaviti. Velikega pomena za rast narodnoosvobodilnega tiska po pokrajinah pa je bil tudi sklep CK KPS v aprilu 1942 o odhodu prvih organizatorjev ilegalnih tehnik iz Ljubljane na teren z nalogo, da sistematično organizirajo in razširijo partizansko tiskarstvo. Vodstvo Centralne tehnike KPS je to nalogo zaupalo tovarišem, katerih delo je bilo v tesni zvezi z razvojem in organizacijo ilegalnega tiska v Ljubljani in ki so si s svojo predanostjo in natančnostjo pri delu to zaupanje tudi zaslužili. Tako je 17. avgusta 1942 prišel na Gorenjsko v štab Prve grupe odredov Adolf Arigler-Bodin, ki je organiziral partizansko tiskarsko dejavnost na Gorenjskem. Najprej je organiziral in vodil tehniko pri štabu Prve grupe odredov, imenovano »Meta«; ta je v začetku delovala v neki oglarski koči ob cesti Jamnik-Mošenjska planina, oktobra 1942 pa se je preselila v skalno votlino na Jelovici nad vasjo Jamnik. Tu je vse, od tipkanja do razmnoževanja na ciklostil in raznašanja tiska, opravljal Adolf Arigler-Bodin sam. Razmnoževal je zlasti Slovenskega poročevalca, razne letake, poročila in drugo. Decembra 1942 se je tehnika »Meta« zaradi visokega snega preselila v vas Mišače pri Otočah v hišo Cirila Pečnika. Ko je marca 1943 odšel Adolf Arigler-Bodin k Pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko, je vodstvo tehnike v Mišačah prevzel Viktor Jurkas-Bine z Okrožnega komiteja KPS Jesenice. Zaradi izdaje so Nemci tehniko v Mišačah 8. aprila 1943 nenadoma napadli in uničili. Že v napadu sta izgubila življenje Viktor Jurkas-Bine in sekretar jeseniškega okrožja Karel Prezelj, ki je bil tedaj po naključju v tehniki; kurirja Ivana Pogačnika-Ivka in gospodarja hiše Cirila Pečnika so Nemci ustrelili kot talca, Pečnikovo družino pa izselili. Tehnika »Meta« je bila v drugi polovici leta 1942 (poleg tehnike pri štabu Poljanskega bataljona) najmočnejša tehnika, ki je preskrbovala Gorenjsko z literaturo vse do spomladi leta 1943.

Jeseni 1942 se je na pobudo politkomisarja Poljanskega bataljona Maksa Krmelja-Matije ustanovila tudi tehnika pri štabu Poljanskega bataljona in začela delati z materialom, ki je bil poslan iz Ljubljane. Tehniko je od oktobra 1942 do februarja 1943 vodil Miloš Ziherl-Prešeren, ki je 20. oktobra 1942 prišel iz Dolomitskega odreda; v tehniki so bili še Niko Kavčič-Gorazd, Edo Bregar-Don in kurir Groga Rupnik. V začetku leta 1943 je morala tehnika prenehati z delom, ker so ji bili Nemci na sledi. Bila je najprej v opuščenem bunkerju v Logeh pri Srednji vasi v Poljanski dolini; januarja 1943 pa se je selila v grapo za Jageršnikovo hišo. Mezekova, po domače Jageršnikova družina iz Srednje vasi v Poljanski dolini, je z materialnimi in človeškimi žrtvami veliko pomagala pri razvoju partizanskih tehnik na Poljanskem. Marca 1943 je omenjena tehnika zopet začela delovati. Ko je aprila 1943 prišel v Poljansko dolino Adolf Arigler-Bodin, so postavili tej tehniki, ki so jo imenovali Tehnika Pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko, bolj konspirativen bunker, in sicer v Žabenski grapi pod Vinharji v Poljanski dolini. Vodstvo omenjene tehnike, ki je razmnoževala Slovenski poročevalec in druga periodična glasila, radijske vesti, brošure, letake itd., je prevzel Edo Bregar-Don. Adolf Arigler- Bodin in Niko Kavčič-Gorazd sta nato odšla v kranjsko okrožje, Miloš Ziherl-Prešeren pa je prevzel vodstvo tehnike, ki je začela delovati sredi Škofje Loke.

Novembra 1942 je bila ustanovljena tehnika Kokrškega odreda, ki jo je vodil Bojan Ilich-Kostja. Delovala je v Dobrči nad Tržičem oziroma tam, kjer je bival Kokrški odred. Ob napadu Nemcev na Kokrški odred, januarja 1943 na Kališču, je tehnika prenehala. Po poročilu Adolfa Arigleria je omenjena tehnika med svojim obstojem izdelala okrog 5000 do 8000 strani literature.

Tudi partizanska literatura, nastala v letu 1942, se je do danes malo ohranila. Zlasti ploden pisec številnih brošur,

člankov in letakov, ki so izšli iz gorenjskih partizanskih tehnik in kasneje iz tiskarn, je bil Oskar Šavli-Jakob; le-ta je bil odgovoren za agitacijo in propagando pri Pokrajinskem komiteju KPS za Gorenjsko. Zaradi vse večjih potreb po literaturi sta se v začetku leta 1943 spremenili organizacija in delo partizanskih tehnik na Gorenjskem na osnovi smernic, ki jih je nakazalo pismo CK KPS Pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko z dne 1. decembra 1942. Med prvimi večjimi spremembami je bila januarja 1943 izvedena priključitev tehnike v Mišačah k Pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko in premestitev Adolfa Ariglerja-Bodina zaradi novih nalog v pokrajinsko vodstvo tehnik. Spremenila se je tudi naloga tehnike Poljanskega bataljona, ki je iz vojaške tehnike pri štabu Poljanskega bataljona, povečana z novimi močmi, začela delati kot tehnika Pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko in je v tej obliki delala do spomladi leta 1944. S prvimi ukrepi v smeri reorganizacije tehnik se pričenja novo obdobje razvoja in delovanja partizanskih tehnik na Gorenjskem. Spremembe pa so tedaj nastopile tudi v pokrajinskem vodstvu zaradi smrti Jožeta Gregorčiča in Lojzeta Kebeta-Štefana. Novo politično vodstvo se je oblikovalo v Poljanski dolini. Sekretar novega Pokrajinskega komiteja KPS je postal Maks Krmelj-Matija. Zaradi splošnega položaja na frontah in tudi zaradi politične situacije na Gorenjskem se je omenjeno vodstvo znašlo pred pomembnimi nalogami. Partizanske čete na Gorenjskem so morale preiti v izrazito ofenzivnost; razviti je bilo treba čimvečjo agitacijo proti mobilizaciji v nemško vojsko in hkrati začeti z delom za takojšnje vstopanje v partizansko vojsko. V Osvobodilno fronto je bilo treba zajeti vse, kar čuti slovensko in preiti na množično obveščanje o položaju na frontah. Vse te smernice za nadaljnje delo, ki jih je nakazalo pismo CK KPS Pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko z dne 1. decembra 1942, so zahtevale načrtni razvoj narodnoosvobodilnega tiska in v zvezi s tem tudi že omenjene organizacijske spremembe tehnik. Vodstvo Pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko je torej postavilo za pokrajinskega tehnika Adolfa Ariglerja-Bodina, ki je z neposredno pomočjo okrožnih in rajonskih partijskih vodstev začel organizirati okrožne tehnike v kranjskem, jeseniškem, škofjeloškem in kamniškem okrožju. Poleg njih so rasle tudi rajonske tehnike in konec leta 1943 je Gorenjska dobila tudi že prvo tiskarno.

Aprila 1943 je Niko Kavčič-Gorazd organiziral okrožno tehniko v Škofji Loki v kleti pod Primoževo žago; vodstvo tehnike je prevzel Miloš Ziherl-Prešeren, ki je v njej stalno delal sam in prebival tam noč in dan. Hude okoliščine za delo v tehniki so mu razjedle zdravje in je leta 1944 v Bariju v Italiji, kamor je šel na zdravljenje, umrl. V omenjeni tehniki so izšli prvi listi gorenjskega Pionirja in gorenjske Mladine, ki jih je sestavil in lično urejal večinoma Miloš Ziherl sam; dvakrat tedensko so izhajala tudi radijska poročila, dalje so tu izšli razni proglasi OF, propagandni listki ipd. Miloš Ziherl podaja v poročilu seznam opravljenega dela med 27. aprilom in 8. septembrom 1943, in sicer 52.949 strani izdelane literature. Poleg tega tudi poroča, da je od 20. aprila do 8. septembra samo trikrat zapustil prostor tehnike, skupaj za 28 dni.

Poleti 1943 je začela delovati v Zalem Logu pri Jožetu Jenšterlu okrajna, pozneje okrožna tehnika Selške doline, imenovana tudi »Črni dvor«. Avgusta 1943 se je ta tehnika preselila v Davčo k Španu, v klet pod kozji hlev. Tehniko v Selški dolini je najprej vodil Ivan Bertoncelj-Janoš, nato pa nekaj časa Silva Janša-Darja. Po njenem odhodu je postal vodja selške tehnike Andrej Jesenovec-Rudi. Oktobra 1944 se je selška okrožna tehnika preimenovala v tehniko »Darja«, v spomin na padlo Silvo Janša-Darjo, ki je zgubila življenje februarja 1944 v tehniki v Vešterskem mlinu pri Škofji Loki. Selška tehnika je poleg periodičnih, zlasti mladinskih in drugih glasil, razmnoževala tudi knjige za partizansko šolo.

Decembra 1943 je v Vešterskem mlinu pri Škofji Loki nastala rajonska tehnika, ki je bila zgrajena pod svisli in bila z enim samim izhodom vsa v zemlji. Organiziral jo je Pavle Gosar-Razin. Omenjena tehnika se je imenovala »Rajonska tehnika 3« in je delala do 8. februarja 1944, ko so Nemci poslopje zažgali. Pri tem so zgoreli člani tehnike: Pavle Gosar-Razin, Benjamin Anderwald-Benko, Silva Janša-Darja in Matevž Markič. Delo uničene tehnike je potem nadaljevala tehnika na Martinj vrhu »T 1 A« oziroma pozneje imenovana »Benko«.

V skalah nad Povšno, ob desnem bregu Kokre, so Niko Kavčič-Gorazd, Adolf Arigler-Bodin, Maks Drobež-Nande in še nekateri zgradili bunker, kamor se je poleti 1943 naselila kranjska okrožna tehnika, ki je do tedaj delovala pri Okrožnem komiteju KPS Kranj pod vodstvom Benjamina Anderwalda-Benka. Adolf Arigler-Bodin in Niko Kavčič-Gorazd sta namreč že maja 1943 začela graditi bunkerje za tehnike pod Povšno, julija in avgusta pa sta gradila pod Storžičem. Jeseni 1943 se je kranjska okrožna tehnika preselila v Kranj v bunker k Macarolovim; tu so od oktobra 1943 do februarja 1944 pisali matrice in tekste, razmnoževali pa so jih v Čirčičah, kjer je inž. Maks

Stupica-Dražgost vodil tehniko Okrožnega komiteja KPS Kranj. Kurirske posle pa je opravljala pogumna Jerica Fajgelj. V bunkerju pri Macarolovih so delali zlasti Benjamin Anderwald, Marjan Bajželj in prof. Miha Mohor. Februarja 1944 se je kranjska okrožna tehnika zopet selila nazaj v dolino Kokre, in sicer v korito, v zgornjo lovsko kočo, nato na Leskovc, marca 1944 v Heinricharjevo lovsko kočo, od tam pa v novo zgrajeni bunker v dolini Lobnice, ki ga je v aprilu oziroma v maju 1944 zgradil inž. Maks Stupica-Dražgost, vodja omenjene tehnike s sodelavci. Tehnika se je tu imenovala »Taganrog« — »Jošt«. Za Dražgostom je junija 1944 prevzel vodstvo kranjske okrožne tehnike oziroma tehnike »Jošt« Hinko Ciglič-Crni, za njim pa oktobra 1944 Lojze Dežman-Branko. 13. decembra 1944 so tehniko »Jošt« uničili Nemci.

Avgusta 1943 je začela delovati tudi kranjska rajonska tehnika, ko so prišli tehniki v zgornji bunker nad Povšno. V začetku je delala skupaj z okrožno tehniko. Izdelali sta razne letake, okrožnice, radijska poročila, Delavsko enotnost, Slovenski poročevalec, Ljudsko pravico, Kmečki glas, Glas mladine, Našo ženo, številne brošure, prepustnice, dovolilnice itd. Med skupnim delovanjem sta tehniki izdelali 83.950 strani raznega tiska. V začetku novembra 1943 pa se je kranjska rajonska tehnika, imenovana »RT VII«, selila iz Kokre proti Tržiču in bivala po raznih krajih od kokrškega do tržiškega območja. V zimi 1943/44 je delovala nekaj časa na Gubi pri Tribušonovih. Pri delu so se tehniki posluževali ciklostilnega aparata in tudi šapirografa. Od februarja 1944 se je omenjena tehnika imenovala »T I OK Kranj«; njen vodja je bil do aprila 1944 Maks Drobež-Nande, za njim pa Sašo Vrtačnik-Očka. Nato srečamo na tem območju pod Storžičem tehniko »T 1 Tržič«, ki jo je zgradil nad Gabrcem Miro Oven; vodil jo je najprej Sašo Vrtačnik-Očka potem pa Miro Oven. Omenjena tehnika se je preimenovala v tehniko »Greben« in je bila 6. decembra 1944 pod Storžičem uničena. Njeno osebje se je preselilo v dolino Kokre v tehniko »Jošt«.

Ob vznožju Jelovice je avgusta 1943 Slavko Benedik-Vinko organiziral in vodil rajonsko tehniko, ki se je leta 1944 preimenovala v tehniko »Jelovica«. Najprej je delala pod vasjo Jamnik, potem pa v bližini vasi Rovte pri Podnartu. Med člani omenjene tehnike srečamo poleg že omenjenega Slavka Benedika še Janeza Pogačnika-Mirka, Marijo Strajnar in Stanka Pogačnika-Jurčka. Po odhodu Slavka Benedika k Pokrajinski tehniki KPS za Gorenjsko je vodstvo tehnike pod Jelovico prevzela Marija Strajnar. 22. oktobra 1944 so tehniko »Jelovica« napadli in uničili kranjski domobranci, tehnikom pa je uspelo pobegniti. Omenjena tehnika se je odlikovala po zelo lično izdelanih brošurah, pesmaricah, časopisih, letakih itd.

Na Kamniškem je spomladi leta 1943 začela delovati Okrožna tehnika KPS Kamnik na Duplici pri Kamniku, v hiši Vengustovih, ki jih je okupator izselil. Najprej je razmnoževal Albin Vengust-Hrast sam. Že januarja 1943 je nastala v Petelinjskih gozdovih pri Dolskem še rajonska tehnika za Zasavje, ki jo je vodil Karel Zupančič-Žan. V hribih nad Vinjami, kamor se je selila, se je združila z že omenjeno Okrožno tehniko KPS Kamnik v tehniko »T 2«, ki je postala okrožna, vodstvo pa je obdržal Karel Zupančič-Žan. Nekaj časa je kamniška okrožna tehnika »T 2« delovala v notranjosti Kramarjevega silosa na Oklem. Ker pa delo okrožne tehnike »T 2« zaradi vse večjih zahtev ni zadoščalo, je začel Albin Vengust-Hrast po sklepu Okrožnega komiteja KPS Kamnik organizirati številne rajonske ciklostilne tehnike na Kamniškem. Med prve po sklepu Okrožnega komiteja KPS Kamnik ustanovljene rajonske tehnike sodi rajonska tehnika v Domžalah, ki je delala jeseni 1943 pri Varškovih in kjer je s pisalnim strojem razmnoževal Lojze Praprotnik-Samo.

Septembra 1943 je nastala tehnika rajonskega komiteja KPS Mengeš v Loki pri Mengšu v hiši Ivana Stoparja; oktobra 1943 se je preselila v zidani podzemski prostor gospodarskega poslopja k Antonu Vavpotiču v Črnuče, kjer je delala do marca 1944. Omenjeno tehniko je vodil Lado Trampuž-Moris; v začetku je v njej delal tudi Lojze Praprotnik-Samo, kasneje pa je prišel Slavko Oblak-Sašo. Pri delu omenjene tehnike je sodeloval tudi gospodar hiše Anton Vavpotič, ki je prinašal in odnašal material ter skupaj s člani svoje družine skrbel za hrano in varnost tehnikov.

Jeseni 1943 je začela delovati v Kovačevi hiši v Krtini pri Domžalah rajonska tehnika »T 2«, ki se je večkrat selila in jo je vodil Lovrenc Cerar-Tugo.

Oktobra 1943 se je ustanovila rajonska tehnika Lukovica ali »T 4« v hiši Ivana Ložarja na Mali Loki pri Ihanu. Njen vodja je bil Tomaž Kvas-Simon.

V gozdu blizu razvalin smledniškega gradu je oktobra 1943 začela z razmnoževanjem rajonska tehnika Smlednik, v kateri sta delala Ivan Bokal-Slavko in Vinko Bajželj-Darko. Najprej sta razmnoževala kar na prostem; pozneje pa se je omenjena tehnika preselila v Smlednik k žagarju Johanu v podzemski prostor pod žago. Tu je delovala vse do aprila 1944, ko je po nemškem napadu oziroma po nemški obkolitvi Johanove žage prenehala z delom.

V Stahovici je pri Pavlu Alpnerju nastala novembra 1943 okrajna tehnika Kamnik. Organiziral jo je in v začetku tudi vodil Albin Vengust-Hrast. Omenjena tehnika se je večkrat selila. Leta 1944 se je preimenovala v tehniko »Grintavec«. Vengustu je kot vodji tehnike sledil Marjan Cajhen-Uroš, njemu pa Slavko Oblak-Sašo iz Črnuč.

Omenjene tehnike so razmnoževale razna periodična glasila, kot na primer: Slovenski poročevalec, Kmečki glas, Ljudsko pravico, Mladino, Pionirja, Našo ženo itd., razne letake in pozive na boj, trosilne listke in drugo.

Prvo ilegalno partizansko tiskarno je dobila Gorenjska konec novembra leta 1943. Imenovala se je najprej »Tiskarna OK KPS Kamnik«, pozneje pa tiskarna »7 A«. Delati je začela v Šrajevi opekarni v Radomljah, v zorilnici za opeko, kjer je Janče Šraj dal na razpolago prostor. Nemci so obljubili 30.000 mark nagrade tistemu, ki bi jim izdal tiskarno; to je dokaz, da so se uspeha partizanskega tiska dobro zavedali tudi Nemci. Omenjeno tiskarno je organiziral Karel Zupančič-Žan, ki je bil organizator tudi drugih partizanskih tiskarn na Kamniškem. V tiskarni »7 A« so tiskali Slovenski poročevalec, Ljudsko pravico, Kmečki glas, Mladino itd., letake, voščilnice za novo leto, živilske nakaznice za potrebe gospodarske komisije, partizansko pesmarico in drugo. Med najzanimivejše tiske, nastale v radomeljski tiskarni, sodi ustava ZSSR. Iz Šrajeve opekarne se je tiskarna »7 A« leta 1944 preselila v Rudnik nad Radomljami, junija 1944 v Kamniško Bistrico, jeseni 1944 pa v osvobojeno Zgornjesavinjsko dolino. V odsotnosti tov. Žana je tiskarno »7 A« vodil glavni grafičar Lojze Praprotnik-Samo.

Tudi v jeseniškem okrožju se je leta 1943 razvila živahna razmnoževalna dejavnost. Poleti 1943 je prišel v jeseniško okrožje pokrajinski tehnik Adolf Arigler-Bodin in pričel s pripravami za postavitev jeseniške okrožne tehnike, ki je jeseni istega leta že začela razmnoževati v gozdnatem pobočju Radovne. Omenjena tehnika se je večkrat selila, menjavali so se tudi njeni vodje, med katerimi srečamo jeseni 1943 Draga Višnarja-Stojana. Idejni in organizacijski vodja jeseniške okrožne tehnike je bil Ivan Gašperin-Mitja. Sredi leta 1944 se je jeseniška okrožna tehnika v Radovni preimenovala v »Planiko«. Med njenimi člani so bili tudi Ivan Golc-Stanko, Milena Cerkvenik-Vlasta, Lovro Mandeljc-Tomiks in drugi. V jeseniški okrožni tehniki so razmnoževali Slovenski poročevalec, Ljudsko pravico, Jeseniškega kovinarja, Našo ženo, Mladino in druge časopise, letake, poročila, tekmovalne vestnike in partizansko pesmarico. Po požigu Srednje Radovne (20. septembra 1944) se je tehnika »Planika« preselila k bohinjski rajonski tehniki »Emil-Škrjanc« in tedaj sta se obe tehniki združili v novo tehniko »Zlatorog«, ki je bila na Uskovnici nad Bohinjem.

Tehnika »Emil-Škrjanc« je bila rajonska tehnika za Bohinj in je nastala jeseni leta 1943 kot tehnika »T 1 OK Jesenice«. Njen ustanovitelj in vodja je bil Vinko Beznik-Orel. Jeseni 1944 pa se je omenjena tehnika združila z jeseniško okrožno tehniko »Planiko« v tehniko »Zlatorog«, ki je delala do januarja 1945.

V Zapužah pri Begunjah na Gorenjskem je v mizarski delavnici oskrbnika Rudija Koširja, v Egrovi vili, delala od jeseni 1943 do poletja 1944 rajonska tehnika za Radovljico, imenovana »T 2 OK Jesenice«. Organizator in vodja omenjene tehnike je bil inž. Janez Tepina-Žane. Tu so razmnoževali Slovenski poročevalec, Ljudsko pravico, Mladino, Delavsko enotnost, Kmečki glas, Našo ženo, letake in radijska poročila.

Po nalogu pokrajinskega tehnika za Gorenjsko Adolfa Ariglerja-Bodina je jeseni 1943 Lado Torkar-Matija organiziral in vodil tehniko »T 3 Jesenice«, ki je začela delovati v Lescah; aprila 1944 pa se je preselila v Drago pod Begunjščico z lepim razgledom po dolini do gradu Kamen. Julija 1944 se je preimenovala v tehniko »Nagelj«, oktobra 1944 pa v »Špik«. Vodstvo omenjene tehnike je kasneje prevzel Anton Prešeren-Gorazd; med njenimi sodelavci je bil tudi Gašperin Franc-Cet iz Begunj, le-ta je požrtvovalno zbiral in donašal hrano ter ves potrebni material tehnikom omenjene tehnike, ki ves čas svojega obstoja ni bila izdana.

V letu 1943 pa do spomladi 1944 je delala na Martinj vrhu vojaška »tehnika A« Gorenjskega odreda, ki jo je vodil Niko Žumer. v njej so bili še Marjan Masterl-Brenko, Mitja Valenčič-Sonc, Franjo Kosec, Nuša Fajgelj, ki jo srečamo že prej tudi v kranjski okrožni tehniki kot strojepisko in razmnoževalko, Dušan Jakše in kurir Jaka Benedičič. Ko se je leta 1944 Gorenjski odred razformiral v tr ienote, v Škofjeloški, Jeseniško-bohinjski in v Kokrški odred, je na Martinj vrhu nadaljeval s tehniko Škofjeloški odred. »Tehnika A« Gorenjskega odreda oziroma kasnejša tehnika Škofjeloškega odreda je imela svoj prostor v šolskem poslopju na Martinj vrhu pod stopniščem. V »tehniki A« Gorenjskega odreda so razmnoževali razna glasila: Gorenjski partizan, letake, radijska poročila in drugo.

Kot poroča Adolf Arigler-Bodin, je bilo ob koncu leta 1943 na Gorenjskem 14 tehnik in ena tiskarna; Gorenjska je lahko tedaj pokazala kompletno vezano ciklostirano

knjigo Zgodovina VKP (b), ki jo je izdelala Pokrajinska tehnika KPS pod vodstvom Eda Bregarja-Dona. »Zgodovina VKP (b) je bil tedaj največji uspeh gorenjskih tehnik, uspeh, ki je pokazal vztrajnost, iznajdljivost ter premagovanje zaprek in težav.«

Vzporedno z razvojem mreže ciklostilnih tehnik po okrožjih in rajonih se je razvijalo in organizacijsko utrjevalo tudi centralno vodstvo partizanskih tehnik in tiskarn na Gorenjskem. Že v letu 1943 je to vodstvo v marsičem koordiniralo delo tehnik; še bolj pa je prišlo do izraza v letu 1944, ko je dosegla partizanska tiskarska dejavnost na Gorenjskem svoj vrh. Leta 1944 je bila ustanovljena Pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko v Davči z več oddelki, in sicer kot center, ki je usmerjal delo v vseh gorenjskih tehnikah in tiskarnah. Najprej je bila v kleti hiše pri Podgrivarju v Davči; zaradi konspiracije pa se je novembra 1944 preselila v novozgrajeni bunker ob potoku Zali v Davči. Ta center, kjer je delalo več kot 25 oseb, je organiziral nove tehnike, dajal smernice, naloge in navodila za njihovo delo, določal način razdelitve izdelane literature, razporejal osebje in ga strokovno usposabljal, organiziral zbiranje papirja in drugega materiala za potrebe tehnik. Pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko, ki je razpolagala celo z malo električno centralo, je vključevala v svoj sestav radiotehnično delavnico, kolportažni oddelek, ki je po vsej Gorenjski vodil kontrolo nad naklado, razdeljevanjem in rednim plačevanjem poslane literature, ciklostilni in nabavni oddelek, grafični atelje, ki je izdeloval žige in linoreze, ter fotografski oddelek, ki ga je vodil Evgen Sešek. Partizanski tisk se je vse bolj izpopolnjeval, postajal je vsebinsko in oblikovno vse bogatejši in lepši. Že jeseni 1944 je imela Pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko lastno električno centralo, ki je dajala tok za polnjenje akumulatorjev, za razsvetljavo in za radijske aparate; januarja 1945 pa je bila zgrajena nova elektrarna ob deset metrov visokem slapu, ki so ga zajezili. Pokrajinsko tehniko KPS za Gorenjsko je vodil Adolf Arigler-Bodin in je nemoteno delovala vse do osvoboditve.

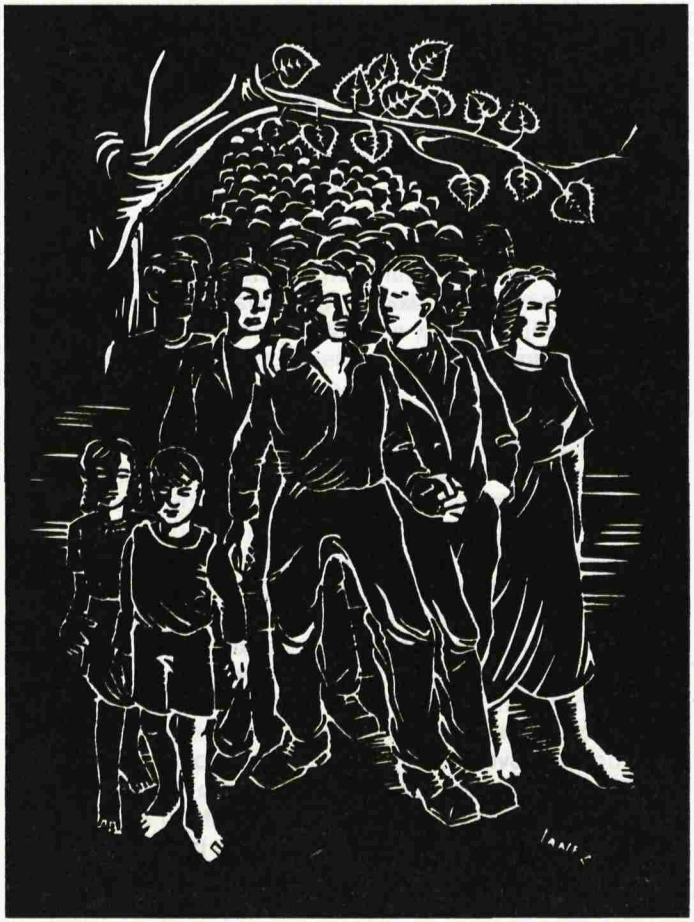
Oktobra 1944 je bila izvedena reorganizacija ciklostilnih tehnik; ukinjene so bile okrožne tehnike oziroma vse ciklostilne tehnike so postale odgovorne ciklostilnemu oddelku Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko, od katerega so tudi dobivale delo. Ukinjeni so bili okrožni tehniki in postavljeni pokrajinski tehnični kontrolorji, ki so kontrolirali tehnike, jim svetovali, hodili po terenu ter nadzorovali intendanco in kolportažo. Nekatere tehnike so konec leta 1944 prenehale delovati; mnogim pa je kljub hudim ofenzivnim sunkom okupatorja v zadnjih mesecih na Gorenjskem uspelo opravljati svoje delo vse do osvoboditve. V letu 1944 so nastale na Gorenjskem še nekatere nove ciklostilne tehnike, zlasti pa so nastajale nove tiskarne. Tako je maja 1944 začela delovati ciklostilna tehnika »T 3 A Medvode« in obstajala do konca leta 1944 nad vasjo Rakovnik pri Medvodah; sledovi nekdanjega bunkerja omenjene tehnike, ki je razmnoževala predvsem radijska poročila, so še ohranjeni in vidni. Tehniko »T 3 A Medvode« je vodil najprej Ivan Bokal-Slavko, pozneje pa Marjan Sadar-Peter; v njej pa srečamo še Jožeta Pogačarja-Urha, Angelo Knific-Barbko in druge.

Oktobra 1944 je bila ustanovljena partizanska tehnika »Drava«, ki je delovala v bunkerju v bližini vasi Rudno pod Jelovico; vodil jo je Jože Pogačar-Urh. Omenjena tehnika je razmnoževala razne brošure in radijska poročila. Izdelovali so tudi žige in večkrat je izšel »Obveščevalec«, sicer pa drugih periodičnih glasil niso razmnoževali.

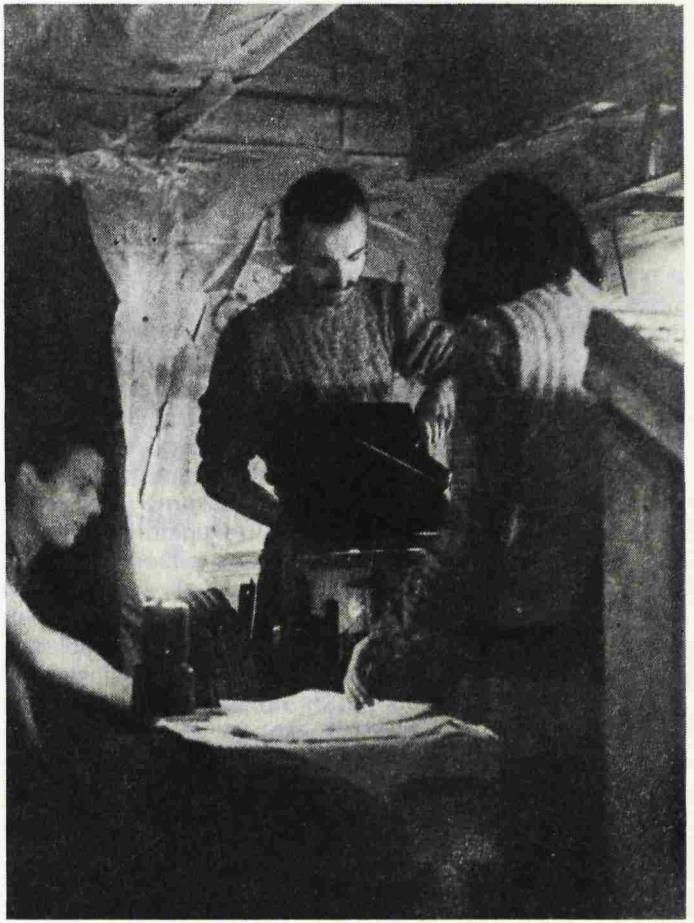
Poleti 1944 je začela z delom v prostorih pod šolo na Martinj vrhu tehnika Škofjeloškega odreda, katere vodja je bil Franc Grohan-Čedo. Istočasno je v območju Kokre nastala nova tehnika — tehnika Kokrškega odreda, ki sta jo organizirala Marjan Masterl-Brenko in Mitja Valenčič-Sonc; bila je v bunkerju, zgrajenem v hribih nad Tržičem pod Kočno in prislonjena k skalni steni nad cesto Tržič—Jelendol. Omenjeno tehniko je najprej vodil Marjan Masterl-Brenko, nato pa Štefan Urbanc-Štefko; v njej so delali še Tone Mrčan-Borut, Mitja Valenčič-Sonc, Marjan Belec-Nande in kurir Milan Regovc. V Kokri sta Marjan Masterl-Brenko in Mitja Valenčič-Sonc nadaljevala s tiskom »Gorenjskega partizana«. Ilustrator izdelkov tehnike Kokrškega odreda je bil France Slana, takrat še mladinec, a danes priznani akademski slikar.

Marca 1944 je začela delovati partizanska tiskarna »Julija« pri vasi Log na desnem bregu Poljanske Sore. Organizator omenjene tiskarne je bil Edo Bregar-Don; ime pa je tiskarna dobila po Nasti Sešek-Juliji, ki je s pogumnimi akcijami mnogo pripomogla za postavitev te tiskarne. Ni se ustrašila nobene akcije in je bila eden glavnih sodelavcev Eda Bregarja-Dona pri organizaciji partizanskih tiskarn na Gorenjskem. Prvi večji tisk v novi tiskarni »Juliji« je bila druga številka Delavske enotnosti z dne 6. aprila 1944. Tiskarno »Julijo« je vodil črkostavec in risar Franc Boštjančič-Boš, Edo Bregar-Don pa se je medtem posvetil konstrukciji novega tiskarskega stroja.

Julija 1944 je že bila v Ločniški dolini pri Medvodah

Sl. 2 Eden od osmih linorezov Prešernove Zdravljice nastale v partizanski tiskarni Trilof. Linoreze je izdelal Janez Vidic

Tiskarna Trilof Sl. 3

(v grapi pod Ažmanovim posestvom) postavljena nova tiskarna »Trilof«, ki jo je tudi organiziral Edo Bregar-Don. Dal ji je ime »Trilof«, kar pomeni tri leta Osvobodilne fronte, ker je začela delati v tretjem letu obstoja OF Slovenskega naroda. Tudi v tiskarni »Trilof« je bilo vodstvo izročeno Francu Boštjančiču-Bošu, ki je postal tako odgovoren za obe tiskarni, za »Julijo« in za »Trilof«. Tiskarna »Trilof« je bila po svoji zmogljivosti precej večja od tiskarne »Julije« in novi stroj, ki ga je skonstruiral Edo Bregar-Don, je bil primeren za tiskanje časopisov. Septembra 1944 se je omenjena tiskarna preselila iz Ločniške doline pri Medvodah v Davčo, in sicer najprej v grapo za Podgrivarjevo domačijo, pozneje pa v opuščene barake v grapi pod Španovo kmetijo, ki jih je dala na razpolago Pokrajinska tehnika. V Španovi grapi so tehniki tudi proizvajali elektriko za polnjenje baterij za radijske sprejemnike in tudi za razsvetljavo. Novembra 1944 so začeli v tiskarni »Trilof« izdajati svoje glasilo »Naš krog«, v katerega so pisali člani tiskarne. Najlepši in tehnično najzahtevnejši izdelek tiskarne »Trilof« je bila ilustrirana iz-

daja Prešernove Zdravljice, ki je bil istočasno tudi najlepši izdelek partizanskih tehnik na Gorenjskem in celo na Slovenskem sploh. Izdal jo je Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko ob 100-letnici njenega nastanka. Natisnjena je bila decembra 1944 v 1512 izvodih. Vinjete je izdelal inž. Marjan Šorli, osem linorezov pa je delo tedaj sedemnajstletnega Janeza Vidica, danes priznanega akademskega slikarja.

Avgusta je začela delovati tudi tiskarna »Donas« v Ločniški dolini pri Medvodah, v bližini tiskarne »Trilof«. Tiskarno je organiziral in vodil Edo Bregar-Don, ime pa je dobila po Edu Bregarju-Donu in Nasti Sešek-Juliji, ki sta imela največ zaslug pri izdelavi novega tiskarskega stroja oziroma pri postavitvi tiskarne, v kateri so lahko tiskali tudi časopise in letake večjega formata. Tiskarna »Donas« se je večkrat selila in je končno novembra 1944 prišla na Jelovico blizu vasi Rudno, v grapo pod strmim skalovjem Orli. Prvi izdelek omenjene tiskarne je bil lepak z naslovom »Slovenskim delavcem v okupatorjevih tovarnah . . .«, ki so ga izdali člani glavnega odbora Delavske enotnosti. Tiskarna »Donas« je imela tudi svoje glasilo »Naši utrinki«; izšla je samo ena številka. Že v tiskarnah »Juliji« in v »Trilofu« pa tudi v »Donasu« srečamo zelo prizadevnega stavca Stanka Haina-Risa. Po zadnji nemški ofenzivi, spomladi 1945, ki je težko prizadela tiskarno »Donas«, se je le-ta preselila v bohinjsko dolino, v vilo dr. Roberta Neubauerja v Ukancu. 8. maja 1945 so tu natisnili zadnje delo, ki je istočasno tudi zadnji izdelek partizanskih tiskarn na Gorenjskem, to je lepak z naslovom »Slovenci in Slovenke na Gorenjskem«.

Tudi na Kamniškem so v letu 1944 nastajale še nove tehnike in tudi tiskarne. Marca 1944 je Albin Vengust-Hrast organiziral in v začetku tudi vodil okrajno tehniko Komenda, ki je delovala najprej v Kapli vasi pri Mejaču; to je bila poslednja v vrsti tehnik, ki jih je Hrast ustanovil med svojim bivanjem na Kamniškem. Za Vengustom je prevzel vodstvo omenjene tehnike Anton Okorn-Sigma. Pozneje se je ta tehnika imenovala »Tehnika T 6« in se je preselila v Suhadole, nato pa v Mlako; tedaj so v njej začeli razmnoževati vso tedanjo literaturo, od periodičnega tiska (Slovenski poročevalec, Mladina, Naša žena itd.) do letakov in brošur.

Na pobudo Okrožnega komiteja KPS Kamnik je bila ustanovljena tiskarna »30 A«, ki je začela delovati marca 1944 v kletnih prostorih hiše Antona Rožiča na Viševku. V zvezi s tem je bila tedaj izvedena elektrifikacija treh vasi: Žeje, Viševka in Trojice. Ustanovitelj in organizacijski vodja tiskarne je bil Karel Zupančič-Žan. Kot poklicni grafičar pa je v njej delal Lojze Praprotnik-Samo. Anton Rožič in njegova žena sta dala tiskarni »30 A« prostor, hrano in drugo. Omenjena tiskarna je delala na istem mestu vse do septembra 1944, ko so vas in hišo, v kateri je bila, požgali Nemci. Tiskarna »30 A« je tiskala Slovenski poročevalec, Mladino, radijska poročila in vso drugo takratno partizansko literaturo.

Da bi prikrili delo tiskarne »30 A«, sta Okrožni komite in Okrožna tehnika Kamnik organizirala v njeni bližini še eno tiskarno na Kamniškem, imenovano »4 M«. Z delom je začela maja 1944 v vinjskih hribih oziroma v Matetovem hribu, nato pa se je selila bliže k Trojici. Glede osebja je bila tiskarna »4 M« številčno zelo močna. Ime je dobila po svojih štirih članicah, katerih imena so se začenjala s črko M; ena od teh štirih je bila tudi Marija Škerjanec-Milka. Jeseni 1944 so se tiskarne, ki so delovale na Kamniškem, selile v osvobojeno Zgornjesavinjsko dolino.

V vseh naštetih tehnikah in tiskarnah, ki so v letih 1941 do 1945 ilegalno delovale na Gorenjskem, je nastalo ogromno tiskanega gradiva — periodičnih glasil, brošur, letakov, radijskih vesti, pesmaric, slikovnega gradiva itd. V težavnih razmerah, v bunkerjih, skritih po gozdnih grapah ali po vaseh, so delali tehniki noč in dan ter s svojimi deli dvigali socialno in nacionalno zavest ljudstvu, ga krepili v boju za svobodo, ga obveščali o vojaških dogodkih doma in po svetu, razgaljali okupatorjeve načrte in protinarodno dejavnost domačih izdajalcev. Mimo številnih ovir so tiskarji tovorili papir in drug material; mnogi so pri tem izgubili življenje. Dneve in noči so presloneli nad tiskarskim strojem in vstavljali črko za črko. Tako je dan za dnem izhajala partizanska literatura, ki so jo raznašali pogumni kurirji; tudi oni so opravljali zelo pomembno delo; težko otovorjeni so odnašali literaturo skozi sovražnikove zasede, čez hribe in doline, pozimi in poleti, do vasi in mest. Razmere za delo partizanskih tehnih in tiskarn na Gorenjskem so bile izredno hude. Vse je bilo treba ustvariti v neposrednem boju s sovražnikom. Uspehi so bili doseženi predvsem zato, ker je delo partizanskih tehnikov in tiskarjev slonelo na široko razpredeni organizaciji, v kateri je sodelovalo na stotine ljudi in ker je Komunistična partija dajala temu delu veliko podporo. Zato imajo zasluge za delo partizanskih tehnik in tiskarn vsi, od terenskih delavcev, ki so gradili bunkerje, dajali na razpolago svoja stanovanja ali hiše, skrbeli za hrano, obleko in drugi material tehnikov ali opravljali obveščevalno službo, pa do

vseh kuharjev v tehnikah, strojepiscev, risarjev in črkostavcev oziroma razmnoževalcev, vodij tehnik in kurirjev. Prav vsem gre priznanje, da je partizanski tisk na Gorenjskem dosegel tako stopnjo kvalitete pa tudi priznanja med ljudstvom, ki je z veseljem sprejemalo tisk našega narodnoosvobodilnega boja.

Poleg civilnega partizanskega tiska, ki so ga izdajali organi narodne oblasti, je med NOB na Gorenjskem krožil tudi vojaški tisk, ki so ga izdajale posamezne vojaške enote. Ponekod so izhajala glasila posameznih čet, pisana in razmnožena kar s pisalnim strojem; v njih so borci v pesmi ali v prozi opisovali svoje boje in zmage, se spominjali padlih tovarišev, pisali o svobodi, za katero so šli v boj ipd. Gradivo so sami ilustrirali in razmnoževali. Med mnogimi glasili je bil zlasti pomemben Partizanski dnevnik, ki je začel izhajati novembra 1943 kot glasilo 31. divizije, od februarja 1944 dalje kot glasilo 9. korpusa, junija 1944 pa je postal glasilo Osvobodilne fronte za Primorsko in Gorenjsko. Vendar pa v bistvu ne moremo ločiti vojaškega tiska od drugega tiska, ki je nastajal v ilegalnih tehnikah in tiskarnah na Gorenjskem, kajti oba sta bila med seboj povezana in namenjena ljudstvu ter njegovemu boju za svobodo.

Ko je 9. maja 1945 moral sovražnik zapustiti našo deželo, so gorenjski partizanski tiskarji zasedli tiskarno v Kranju in v svobodi nadaljevali delo, ki so ga s tolikim trudom in žrtvami opravljali v narodnoosvobodilnem boju v svojih skrivnih tehnikah in tiskarnah.

Gorenjski partizanski tehniki in tiskarji zbrani na posvetu marca leta 1945 v Divači Sl. 4

PARTISAN TECHNIQUES AND PRINTING ESTABLISHMENTS IN GORENJSKA

In summer 1941 the first clandestine Cyclostyle techniques and printing establishments were begun. It was to satisfy the needs of people from Gorenjska to have the liberal printed word. On the typewriter, on a duplicating machine and on the cyclostyle, the newspaper Slovenski poročevalec was manifolded as well as the news by the radio, poems and especially leaflets that called for struggle against the enemy. The decision of CK KPS in April 1942 to send the first organizers of clandestine techniques out of Ljubljana, was of great importance for the development of national liberation printing. Their task was to organize and spread partisan printing. So in the middle of the year 1942 Adolf Arigler-Bodin, the organizer of partisan printing activity, came to Gorenjska. This activity reached its climax in 1944 when the District technique of KPS for Gorenjska was found at Davča. This was the center which directed the work in all printing establishments and techniques in Gorenjska but it had also many departments. Partisan printing progressed as to contents and to form from year to year. The best work of all Slovene partisan printing was the illustrated volume of Prešeren's Zdravljica which was printed in the printing establishment Trilof in 1944. This was the centenary of the poem's first issue.

Working conditions for partisan techniques and printing establishments in Gorenjska were very hard because they were hidden in ravines and villages. Everything had to be done within the struggle with the ennemy. The printers spent days and nights inserting the letters and thus making possible that partisan literature could be issued every day. This literature was then distributed by brave partisan couriers through ambushes and other dangers. Success was attained because the organization of partisan technicians and printers was largely spread (hundreds of poeple collaborated) and also because the Communist Party greatly supported its work.

PARTIZANSKA SANITETA NA GORENJSKEM

FRANC BENEDIK

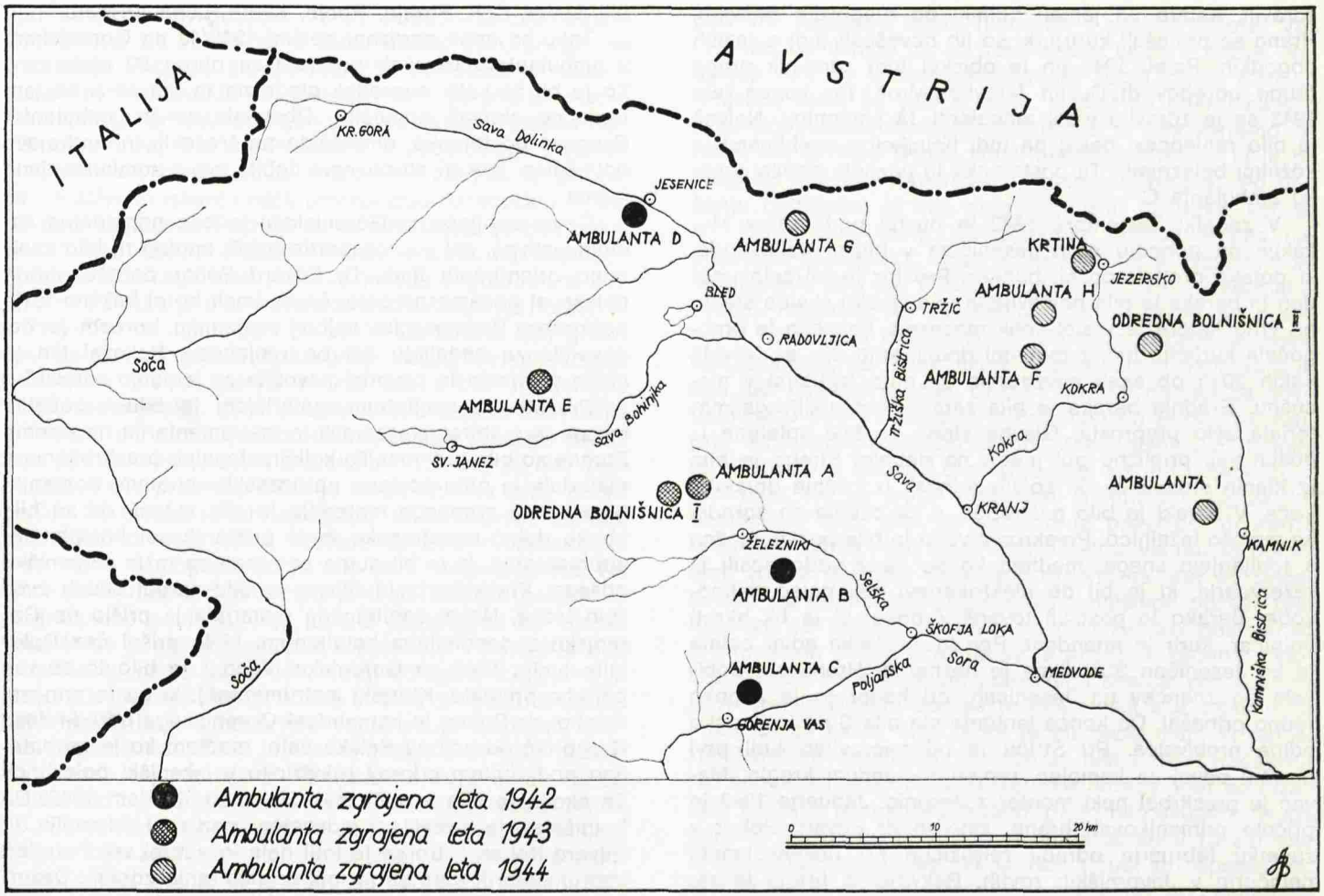
Nemci so smatrali Gorenjsko za sestavni del svoje države in zato niso varčevali z materialom ter vojaško silo v boju proti partizanskemu gibanju. Po vsem teritoriju so razpredli zelo gosto mrežo svojih postojank, tako da so dobro obvladali ves teren in poskušali zavreti vsakršno aktivnost partizanskih enot. Nemški vojak je bil zelo borben in organizacijsko sposoben. Z največjo pozornostjo so zasledovali partizansko gibanje na Gorenjskem, z isto natančnostjo so zasledovali tudi sanitetne postojanke.

Prvi partizani na Gorenjskem niso imeli organizirane zdravniške službe. Med borci so se našli ljudje, ki so se nekoliko razumeli na prvo pomoč. To so bili navadno tisti partizani, ki so kadrovski rok v stari Jugoslaviji služili v sanitetnih vodih. Vendar to delo ni bilo dovolj strokovno in so opravljali le bolničarske posle, medtem ko so bili pri vseh večjih poškodbah vezani na pomoč s terena.[1] Tako so prihajali zdravniki iz okolice: dr. Strnadova, dr. Komatar, dr. Volf, dr. Hafner, dr. Bežek in drugi. Ta strokovna pomoč je imela to pomanjkljivost, da je bila v večini samo enkratna in so bili nadaljnji negovalci predvsem domačini, ki so ranjence skrivali.[2] Tako se je npr. ranjenec iz bojev za Dražgoše zatekel k nekemu kmetu v Selški dolini. Ta mu je napravil skrivališče v gnoju pred hišo, kamor je vsak dan na skrivaj nosil hrano in zdravila. Majhna odprtina ob glavi ranjenca je bil edini stik z zunanjim svetom. Skoraj tri mesece je preležal v tem prostoru brez svetlobe. Tajanje gnoja in vedno močnejši curki gnojnice so ga prisilili, da se je še ves oslabel izvlekel iz luknje in odtaval v gozd. Drugi tak ranjenec se je s prestreljeno in zlomljeno stegnenico privlekel do neke hiše v loških hribih, kjer ga je domača hči skrila in mu nosila hrano več mesecev, ne da bi še kdorkoli v hiši slutil, da je pri njih skrit partizan. Spomladi so tega ranjenca ilegalno prepeljali v ljubljansko bolnišnico na kirurški oddelek, kjer so ugotovili, da je kost sicer zaraščena, vendar je noga ostala krajša, ker se je rast premaknila.[3]

Ta način zdravljenja, t. i. »zabijanje« ranjencev na terenu, je trajal od začetka boja do poletja 1942. Prvi sanitetno usposobljen partizan je bil neki medicinec ali izšolani bolničar France, ki se je udeležil tudi dražgoške bitke in je kasneje padel blizu Škofje Loke. Prvi partizanski zdravnik na Gorenjskem je bil dr. Jože Gabrovšek, ki je prišel v partizane julija 1941 in se je po boju na Partizanskem vrhu na Jelovici vrnil v Ljubljano. Do pomladi 1942 ni bilo nobenega novega zdravstvenega osebja s terena. Konec pomladi 1942 sta prišla iz Ljubljane medicinca Mirko Kmet-Janez in Emil Štraus. Prvi je deloval v Selški, drugi pa v Poljanski četi, medtem ko druge čete še niso bile sanitetno oskrbljene. Junija sta prišla čez Dolomite na Gorenjsko dr. Edvard Pohar in dr. Milan Cunder, ki je imel s seboj izšolanega bolničarja Iztoka; le-ta je bil dodeljen Kamniškemu bataljonu. Dr. Edvard Pahor je odšel v Cankarjev bataljon pod Stol z operativnim področjem na Karavankah, Mežaklji in Pokljuki. Zaradi tako dobrega stanja medicinskega osebja v partizanskih enotah so ranjenci dobivali hitro in učinkovito zdravniško pomoč, vendar je to ugodno stanje trajalo le nekaj mesecev. V zimi 1942/43 sta bila ujeta dr. Cunder in medicinec Štraus, medicinec Kmet pa je prešel na politično delo, tako da je ostal dr. Edvard Pohar edini zdravnik v partizanskih enotah na Gorenjskem.

Velika nemška ofenziva poleti 1942 je trajala več kot tri mesece in je bila zelo huda. Razbita sta bila Kokrški in Kamniški bataljon ter Selška četa. Rešili so se samo zdravi borci, število rešenih ranjencev je bilo v velikih nemških ofenzivah zelo majhno, ker je bilo reševanje ranjencev zaradi velike nemške premoči zelo težavno. Med neprestanimi ofenzivami tudi ni bilo mogoče graditi stalnih sanitetnih postojank. Ranjence so skrivali v težko dostopne in nekompromitirane kraje v gozdovih, kjer so napravili majhna zasilna bivališča in jim preskrbeli negovalce, po možnosti bolničarja ali enega izmed borcev, ki je znal vsaj zasilno prevezovati, da je neposredno negoval bolnika, medtem ko je drug borec skrbel za hrano in stražil. Taka preskrba ranjencev še zdaleč ni bila idealna, vendar je bil to že prehod k boljšemu.[4]

Kljub nemškemu terorju je nastala prva sanitetna usta-

Sl. 1. Partizanske bolnišnice in ambulante na Gorenjskem

nova na Gorenjskem že marca leta 1942. Njen ustanovitelj Gregor Rupnik-Groga piše, da sta s sinom iskala primeren prostor, kjer naj bi zgradili barako za zaklonišče in zdravljenje. Prostor sta dobila med Gorenjo vasjo in Poljanami na terenu, ki se imenuje »za Križem«. Z gradnjo so pričeli marca 1942, baraka je bila zgrajena 1. aprila 1942. Pokrita je bila s strešno lepenko, zasuta pa z debelim slojem zemlje, da se ne bi čutilo, če bi kdo hodil po njej. V baraki so bili postavljeni pogradi za ležišča, v kotu pa je stala železna peč, ki je služila za kuhanje bolnikom in osebju. Kuhali so samo ponoči, da se z dimom ne bi izdali. Prvi bolnik je imel ozebljeno nogo in je prišel že 5. aprila. S strokovnimi nasveti je pomagal dr. Milan Gregorčič. Pripravljal in pošiljal je zdravila ter potrebni sanitetni material, opravljal laboratorijske preglede urina, ki so ga nosili od bolnikov, ter dostavljal izvide s priloženimi

zdravili, katere so jemali bolniki po njegovem nasvetu. Hrano so prinašali kurirji, ki so jih obveščali tudi o raznih dogodkih. Poleti 1942 jih je obiskal tudi zdravnik druge grupe odredov dr. Dušan Mravljak-Mrož. Do konca leta 1942 se je zdravilo v tej ambulanti 14 pacientov. Največ je bilo ranjencev, nekaj pa tudi bolnikov z ozeblinami in kožnimi boleznimi.[5] Ta postojanka je pozneje dobila oznako ambulanta C.

V začetku decembra 1942 je nastal pod vrhom Mežaklje na pobočju proti Jesenicam v bližini daljnovoda, ki poteka proti Radovni, bunker. Prostor je bil zelo ugoden in baraka je bila postavljena pod visoko skalno steno, na vrhu katere je rastel velik macesen. Lokacija je omogočala kurjenje tudi z mokrimi drvmi, kajti dim se je valil kakih 20 m ob skali navzgor in se nato izgubljal v macesnu. Gradnja barake je bila zaradi pomanjkljivega materiala zelo preprosta. Glavne stene so bile spletene iz gostih vej, približno pol metra na debelo. Streha je bila iz klanih strešnikov, ki so jih prinesli iz bližnje drvarske koče. V baraki je bilo pet ležišč, a za osebje so zgradili še manjšo ležalnico. Preskrba z vodo je bila pozimi možna s topljenjem snega, medtem ko so sicer vodo nosili iz rezervoarja, ki je bil ob elektrikarjevi hiši poleg daljnovoda. Barako je postavil tovariš Zvonko, ki je bil hkrati bolničar, kurir in intendant. Prvi in spočetka edini bolnik je bil Jeseničan Stric (ime je neznano). Hrano sta dobivala od znancev na Jesenicah, od koder jo je Zvonko redno prinašal. Do konca januarja sta bila Stric in Zvonko edina prebivalca. Pri Stricu je bil napravljen tudi prvi mavčni povoj za komolec, ranjen z dumdum kroglo. Mavec je preskrbel neki monter z Jesenic. Januarja 1943 je pričelo primanjkovati hrane, zato je dr. Edvard Pohar v začetku februarja odredil rekvizicijo pri nekem kmetu nemčurju v Javorniških rovtih. Rekvirirana hrana je zadoščala skoraj za mesec dni. Kmalu nato so pričeli prihajati tudi drugi ranjenci iz čet pod Stolom in s Pokljuke, v aprilu pa celo avstrijski partizan s Koroške, ki je imel zastaran izpah rame in jo je dr. Pohar s težavo namestil v narkozi.[6]

Konec leta 1942 ali v začetku 1943 je nastala še tretja postojanka, to je Andrejeva bolnišnica. Ta ambulanta je stala blizu Ojstrega vrha in jo je postavil čevljar Andrej. Kot poroča kronist, je bilo treba deske in potrebni material znositi ponoči oziroma so uporabljali samo gozdno gradivo. Ta postojanka je nastala iz okroglih smrekovih debel. Žeblje je bilo treba zabijati na ta način, da so jih prekrili z gumo ali pa z zloženimi krpami. Prvi bolniki so bili Stane, Čuk, Franjo, Robin, Miran, Leon in Mato.[7]

Tako so imeli partizani pozimi 1942/43 na Gorenjskem v ambulantnih barakah prostora za okrog 20 ranjencev. To je bil že velik napredek glede na to, da so pred tem ranjence skrivali domačini. Obstajale so tri ambulante: Grogova postojanka, ambulanta na Mežaklji in Andrejeva bolnišnica. Vse tri so pozneje dobile svoja administrativna imena.

Četna saniteta na Gorenjskem je bila popolnoma samoiniciativna, saj v prvih partizanskih enotah ni bilo sanitetno orientiranih ljudi. Dr. Edvard Pohar poroča, da je obiskoval posamezne čete, če so imeli borci kakšne težje poškodbe. Posameznim najbolj razumnim borcem je dal navodila za nadaljnjo oskrbo ranjencev. Pokazal jim je način povijanja in povedal navodila za jemanje zdravil.[8]

Preskrba s sanitetnim materialom je bila v začetku možna le z zbiranjem zdravil in instrumentarija na terenu. Zbrane so bile tudi manjše količine legalno preskrbljenega materiala in nato poslane partizanskim enotam. Pomanjkljivost tako zbranega materiala je bila v tem, da so bile zbirke dokaj enostranske in je primanjkoval komplet instrumentarija, ki je bil nujno potreben za težje zdravniške posege. Preskrba iz Ljubljane je bila zaradi slabih zvez zelo težka. Nekaj sanitetnega materiala je prišlo na Gorenjsko z dopolnilnim bataljonom, ki je prišel čez Dolomite junija 1942 na Gorenjsko. Vendar je bilo to za vse potrebe premalo. Kirurški instrumentarij, ki ga je prinesel s seboj dr. Pohar, je komandant Gorenjskega odreda Jože Gregorčič odredil za Selško četo, medtem ko je za bataljon pod Stolom odredil rekvizicijo v jeseniški bolnišnici. Ta akcija je bila v noči med 20. in 21. junijem 1942. Do bolnišnice je odšel s petdesetimi partizani zdravnik dr. Edvard Pohar. Hitro se je lotil dela in nabral ves potrebni instrumentarij, nato se je lotil še nabiranja zdravil. Dežurni zdravnik, ki so ga medtem poklicali, se je močno čudil partizanu, ki je zahteval razna zdravila. Razlagal mu je celo, da je nesmiselno s seboj jemati injekcijske ampule, češ da niso za pitje, ampak se jih mora z brizgalko in iglo dajati pod kožo. Ta akcija je med gorenjskim ljudstvom vzbudila zelo širok odmev.[9]

Poleti 1943 je prišel na Gorenjsko štab Alpske cone s komandantom Petrom Popivodo in komisarjem dr. Jožem Brilejem. Štab cone je odredil, naj se zgradi velika bolnišnica s kapaciteto vsaj 60 postelj. Namen odredbe je bil, da se ustvarijo podobne sanitetne postojanke, kot so v tem času že obstajale v Kočevskem Rogu. Razmere na Gorenjskem so bile dugačne od tistih v Kočevskem Rogu,

kjer so prostrani gozdovi, ki so varovali zakonspirirane postojanke. Dr. Pohar se je temu načrtu uprl, privolil pa v gradnjo večjega števila manjših postojank s skupno kapaciteto zahtevanih 60 postelj.[10] Tako je bilo s štabom Gorenjskega odreda sklenjeno, da se zgradi odredna bolnišnica v bližini Prtovča-Podlonka. V sodelovanju z domačimi aktivisti, predvsem z Andrejem Tolarjem iz Brsnic, so po daljšem iskanju našli prostor pod Ratitovcem desno od poti, ki pelje iz Prtovča na ta vrh. Mesto je bilo dokaj visoko med velikimi skalami in smrekami na dnu skalnega pobočja Gladkega vrha. Težava je bila z gradbenim materialom. Deske je bilo treba dovažati iz žage na Podlonku v Prtovč in od tam nositi po veliki strmini na kraj graditve. Barako so gradili počasi, ker zaradi dekonspiracije niso smeli zabijati žebljev s silo. Vse je bilo zgrajeno iz tankih štirimetrskih desk in zato je bila baraka tudi velika 4 × 4 m. Tudi streha je bila lesena, vendar premalo strma, zato je ob večjih nalivih zamakalo.[11] Znotraj je bilo predeljena v dva prostora, eden je bil za bolnike drugi pa za osebje. Po stenah je bil napit papir, da bi bilo več toplote, bolj čisto in manj vetra. Ležišča so bila v nadstropjih, med steno in pogradi pa je bilo zelo malo prostora. Na sredi med obema prostoroma je stala železna pečica, ki je grela obe sobi. Kuhinja je bila postavljena na koncu, tako da se je skoznjo vstopilo v barako.[12] V baraki je bilo prostora za osem pacientov. Kurili so samo z ogljem, ki ga je bilo na tem mestu dovolj in zato ni bilo nevarnosti dekonspiracije z dimom. Prvi ranjenec je bil Romi. Število ranjenih pacientov je hitro naraščalo in dela je bilo kar dovolj, saj sta bila v bolnišnici le kurir in dr. Pohar. Zvečer sta nanosila oglje in vodo, ponoči pa iskala hrano. Po več ur daleč sta nosila 25 do 35 kg težke nahrbtnike. Delo je bilo zelo olajšano, ko je stopil v bolnišnico Miha Tolar-Zoro iz Brsnic in je Romi po ozdravitvi prevzel bolničarske posle. Bolnik Štefan Dijak iz Gorij pa je po ozdravljenju prevzel kuhanje. Tako je nastalo osebje bolnišnice, ki je v enaki zasedbi ostalo do februarja 1944. Dotok ranjencev je bil zelo velik, baraka pa za vse premajhna; zato so ob bolnišnici dograjevali majhne bunkerje iz lesa v obliki šotorov. Julija 1943 je bila ustanovljena Prešernova brigada, ki je takoj pričela z akcijami. Nemci so odgovorili z veliko julijsko ofenzivo, v kateri je bil ranjen komandant Igor, ki so ga nosači prinesli v bližino bolnišnice. Dan za tem, ko so prinesli ranjenega komandanta, so Nemci nenadoma prišli v Prtovč in se takoj umaknili. Ker je eden od nosačev pobegnil, se je osebje v bolnišnici zelo vznemirilo. Bolnike so prenesli v skale pod vrh Ratitovca in jih namestili v zasilne šotore. Ves inventar bolnišnice pa so poskrili pod skale v bližini. Naslednji dan so Nemci navsezgodaj zopet prišli, zato so ranjence skrili še više v skale. Nemci so odkrili barako in jo popolnoma razdejali. Bolnišnica je bila verjetno izdana, saj so med Nemci videli mladega civilista, ki je bil eden od nosačev ranjencev v Prešernovi brigadi. Po uničenju bolnišnice ni bilo mogoče misliti na novo, ker so bili Nemci zelo aktivni. S pomočjo šotorov je bila napravljena postojanka, ki se je večkrat selila. Nazadnje se je umaknila pod vas Podlok v gozd pod cesto Železniki—Prtovč. Računali so, da nikomur ne bo prišlo na misel, da bi tukaj iskal bolnišnico. Prešernova brigada je odšla na Dolenjsko, na Gorenjskem ni bilo večjih akcij, zato je bilo tudi malo ranjencev. Določili so tudi prostor za novo bolnišnico pod Vancovcem v Brsnicah pri Podlonku. Najprej so napravili zasilne šotore. Med najhujšimi bolniki je bil Drago iz Škofje Loke, ki je imel kostno tuberkulozo. Dr. Pohar mu je moral amputirati stegnenico na zasilni operacijski mizi, eter za narkozo je preskrbel dr. Petrič iz Kranja. Sama rana se je dobro celila, vendar je bolnik umrl zaradi obolenja celotnega organizma. Ker so pričakovali, da bo dostop do te nove bolnišnice pozimi zelo težaven, so sklenili postaviti solidno zimsko postojanko iz smrekovih debel. Gradnja se je pričela v začetku oktobra. Gradili so štirje člani bolniškega osebja, pomagal pa je Andrej iz Brsnic. Baraka je bila velika 4 × 4,5 m in je imela dvoje oken. Med hlodi je bil nabit mah, ki naj bi zadrževal mraz in veter. Ležišča so bila v dveh nadstropjih, spodaj za hudo ranjene, zgornje ležišče, kjer so ležali lažji ranjenci in rekonvalescenti, pa je bilo skupno. Druga oprema bolnišnice je bila še: majhna omarica za zdravila in obvezila, dolga klop, ki je rabila tudi pri operacijah, in manjša za pisalni stroj, ki je rabila pri operacijah za instrumente. Ob vratih je bila pečica, kuhinja pa je bila prislonjena na barako pri vhodu in zgrajena iz desk. Kurili so samo z ogljem, tako da ni bilo nobene nevarnosti dekonspiracije zavoljo dima. Dokončno zgraditev barake so preložili do spomladi, ker so računali, da bo zaradi kapitulacije Italije konec vojne. Prešernova brigada je prinesla s Primorskega tri hude, nepremične ranjence in sedem lažje ranjenih. Z velikimi težavami so te ranjence spravili v bolnišnico. V začetku decembra leta 1943 je imela Prešernova brigada hude boje blizu Škofje Loke. Ranjen je bil komandant Svarun, nekaj dni kasneje pa tudi namestnik komandanta in več drugih borcev. Sanitetnega materiala je bilo dovolj, tako da so z njim preskrbo-

Sl. 2. Sanitetni referent Gorenjskega odreda dr. Edvard Pohar z osebjem in ranjenci Odredne bolnišnice I

vali tudi bližnje ambulante in partizanske enote, kasneje jih je nekaj dobila tudi Slovenska vojaška partizanska bolnica (SVPB) Franja.[13]

Avgusta leta 1943 se je dr. Edvard Pohar odločil ustanoviti odredno ambulanto A. To je bilo med nemškimi ofenzivnimi akcijami, zaradi česar so morali delati zelo konspirativno. Najprej je bilo treba postaviti barako, vendar je primanjkovalo materiala, še bolj pa ljudi. Za bolničarja je bil postavljen tovariš Bežo, Janez in Jernej pa za nosača in oskrbnika pri ambulanti. Prostor so zelo dolgo iskali, nazadnje so izbrali področje v območju vasi Podlonk in Prtovč. Z delom so morali takoj začeti, ker so imeli bolnike brez strehe. Mučno je bilo, ker je bilo treba delati vse ponoči, podnevi se niso smeli premikati. Prvi bolniki so bili Iztok, Golob, Jože, Peter, Jokel. Bolehali so večji del na želodcu in revmatizmu. Število bolnikov se je iz dneva v dan večalo. Prihajali so iz čet Gorenjskega odreda. Sprva niso imeli intendanta, za hrano so morali skrbeti sami in so živež dobivali pri tamošnjih kmetih. Da bi se stanje izboljšalo, so postavili za intendanta tovariša Milana, za kurirja pa tovariša Vohuna. Ker so Nemci pogosto patruljirali okrog Podlonka in Prtovča, se je vodstvu ambulante zdelo to nevarno. Umaknili so se na drugo varnejše mesto. Postavili so boljšo in večjo barako, ker so dobili tudi več bolnikov iz Prešernove brigade. Vseh skupaj je bilo okrog 18. Medtem je bil za politkomisarja postavljen tovariš Franjo, za bolničarko tovarišica Cilka, za nosača tovariš Podolski in za kurirja tovariš Živko. Premaknili so se v drugo taborišče, ki je bilo že prej pripravljeno za zimo. Pričela se je tudi nemška ofenziva in v ambulanti so zmrzovali ter gledalj Nemce, kako so hodili okrog.[14]

Po katastrofi 3. bataljona Prešernove brigade na Pokljuki decembra 1943 je bila ustanovljena na Gorenjskem še ena ambulanta tako imenovana ambulanta E. Ranjenci in ozebli so se zatekli v kočo na Jereki pri Koprivniku. Ker so bili potrebni zdravniške pomoči, je prišel dr. Pohar in začel operirati. Skoro vsem borcem je bilo treba amputirati prste na nogah, ki so se od ozeblin vneli in nato ognojili.[15]

Grogova postojanka, ki je dobila oznako ambulanta C, je januarja 1943 večkrat preživljala kritične trenutke, saj se je v njeni okolici večkrat slišalo streljanje. Od pokrajinskega odbora OF so zvedeli, da je bolnišnica verjetno izdana in naj jo izpraznijo. Ko je sneg skopnel, so se odločili, da bodo zgradili novo postojanko. Stara postojanka je ostala vse do 8. aprila 1943, ko so jo Nemci odkrili in zažgali. Do konca aprila so potem zgradili novo ambulanto, v kateri je bil pograd za ležišča, za kuhanje pa so si preskrbeli štedilnik. Prvi bolnik je bil Jože Galičič iz Suhe. S strokovnimi nasveti je še vedno pomagal dr. Gregorčič. Prek poletja in v jeseni 1943 ni bilo v postojanki pomembnejših dogodkov. Prihajali so ranjenci in bolniki, odhajali pa so zdravi.[16]

V Andrejevi bolnišnici (ambulanta B) so srečno prestali zimo. Spomladanska nemška ofenziva v Selški dolini jih ni prizadela, pač pa so bili aprila 1943 neko noč obveščeni, naj se premaknejo. Ne ve se, ali je bila bolnišnica izdana; material so pustili, nekaj lažjih bolnikov pa je odšlo v svoje enote. Ostali so Jaka, Andrej, Črt, Leopold in Žane, ki so se umaknili in poiskali nov prostor, ki je bolj ustrezal poletnim razmeram. Od tam se je lepo slišalo zvonjenje iz cerkvice sv. Miklavža. V tej hajki je bil ujet in pozneje ustreljen le tovariš Mišo. Preko poletja so postavili novo zimsko postojanko, selili pa so se septembra. Do tega časa je bolnišnica spadala pod terensko upravo, odtlej pa se je podredila vojaški upravi Gorenjskega odreda in dobila ime ambulanta B. Na Koroško je odšel tovariš dr. Mirko, ki jim je do tedaj dajal potrebno zdravniško pomoč. Obiskovati jih je pričel sanitetni referent Gorenjskega odreda dr. Pohar. Nove ranjence je bilo treba učiti na polglasno govorjenje, vendar jih je bilo

težko na to navaditi. Bolnišnica oziroma ambulanta je ostala do konca leta 1943 skoraj prazna, primanjkovati pa je pričelo tudi obvez.[17]

Partizanska saniteta na Gorenjskem je dosegla v letu 1943 lep napredek, saj sta bili zgrajeni dve novi ambulanti in osrednja postojanka odredna bolnišnica I. Na Gorenjskem so imeli konec leta 1943 šest ambulant oziroma bolnišnic. Odredno bolnišnico I pod Ratitovcem, ambulanto A pri Podlonku, ambulanto B Ojstri vrh, ambulanto C v Poljanski dolini pod Blegošem, ambulanto D na Mežaklji in ambulanto E nad Jereko pri Koprivniku. Te ambulante in bolnišnica so bile vse na desnem bregu Save, na levem še ni bilo nobene. Odredna bolnišnica je bila namenjena huje ranjenim, v njej je bil vedno zdravnik. Poleg te ustanove so obstajale tako imenovane odredne ambulante, ki so bile ustanovljene kot zdravstvene postaje za lahke ranjence in so bile na raznih krajih.

Četna saniteta je ostala na stari stopnji. Prišlo je sicer nekaj medicincev in bolničarjev, niso pa bistveno spremenili tedanje organizacije. Prešernova brigada, ki je bila ustanovljena julija 1943, ni imela vse leto 1943 nobenega zdravnika.[18]

Tudi lekarniška služba še ni napredovala. Zdravila so se zbirala po lekarnah in prek zdravnikov splošne prakse. Tako poroča magister Kmet, da so v Kranju pogosto zahajali v Rauchovo in Šavnikovo lekarno dr. Petrič, dr. Fajdiga, dr. Bežek in dr. Škulj ter vsakič nabrali polne torbe obvezilnega materiala.[19] Vendar je sanitetni material prihajal s terena že v večjem obsegu. Nekatera dragocena zdravila, ki so jih v lekarnah izdajali na grame, so prihajala v partizanske ambulante v kilogramih. Ker je bilo za bolnišnice dovolj zdravil, so oskrbovali tudi posamezne enote, kasneje pa je nekaj dobila tudi bolnišnica Franja.[20]

Do jeseni 1943 še niso obstajale gospodarske komisije in so morali skrbeti za vso hrano intendanti. V ta namen so imeli svoje terensko omrežje, ki jim je zagotavljalo nemoteno preskrbo. Od jeseni 1943 je preskrba prihajala prek gospodarskih komisij, te pa so včasih odpovedale in vodje ambulant so se morali v takih primerih zopet zanašati na lastne moči, tako da skoraj ni bilo težav v sanitetnih postojankah.

V letih 1944 in 1945 se število postojank na desnem bregu Save ni spremenilo. Ambulanta C (Grogova postojanka) se je morala 12. marca 1944 seliti. Za evakuacijo so mobilizirati dva konja in voza za prevoz hudih ranjencev in materiala. Ranjence so skrili h kmetom, hudega ranjenca pa oddali v bolnišnico Franja. Vodja ambulante Groga se je odločil, da bodo zgradili novo postojanko. V njej so bili pogradi za ležišča in štedilnik za kuhanje hrane, ki so ga pripeljali iz prejšnje postojanke. Sprejeli so vse bolne in ranjene, ki so bili v hišah pri kmetih, prav tako pa tudi nove ranjence in bolnike. Septembra 1944 so dobili sporočilo, da so izdani. Bolnišnico so zapustili ter ranjene in bolne premestili v zapuščeno partizansko čevljarsko delavnico. Ker je bilo veliko domačinov pri domobrancih, so ti zelo dobro poznali domače gozdove. Zato je Groga spremenil način preskrbe in zavarovanja ranjencev ter bolnikov. Odslej niso bili več navezani na stalno mesto, pač pa so se premeščali iz čevljarske delavnice v hiše, pa zopet v kakšno zapuščeno barako. Hude ranjence in bolnike so odpremljali v bolnišnico Franja. Kljub temu, da je bila ambulanta pokretna, se je povečalo število ranjenih in bolnih. V župnišču na Javorju so si uredili celo kopalnico, tako da so laže zdravili kožne bolezni. Iz Javorja so se preselili v Jazbine v Koščančevo hišo, tam pa so jih opazili domobranci, jih pregnali, hišo pa zažgali. Na zimo 1944/45 so se umaknili v čevljarsko delavnico, od tam pa v neko kurirsko barako. V to barako je bil vstop samo po vodi, ki je ponekod segala do pazduhe. Proti koncu vojne se niso več zadrževali po hišah; bilo je prenevarno, ker so se poleg Nemcev in belogardistov pojavili še četniki in ustaši. Najbolj varno je bilo v gozdu na prostem, kjer so postavili šotore iz šotorskih kril, rjuh in vejevja. Svobodo so dočakali na Mladem vrhu, spustili so se v Češnjico in uredili v tamkajšnji gostilni ambulanto.[21]

Tudi v ambulanti B (Andrejeva bolnišnica) so spomladi 1944 pričeli misliti na obnovo ali gradnjo nove ambulante. Konec maja, ko so že skoraj zgradili novo barako, so izvedeli, da je dezertiral Rado, in spet so se morali seliti. Hude ranjence so odpeljali v . . . . ., drugih pet pa v šotore, kjer je bilo čet poletje kar udobno. Po teh dogodkih je bilo nekaj časa mirno. Ob vsakem ropotu motorjev in streljanju je upravnik Lojze plezal na bukev. Nekega dne je opazil avtobus in oklepnike. Z avtobusom so se pripeljali vojaki, ki so se usmerili ravno v tisto smer, kjer so taborili. Nemci so našli samo staro oglarsko barako, ki so jo zažgali. Osebje in bolniki pa so se umaknili na nasprotni grič in opazovali nemško početje. Nemci so se umaknili, tako da postojanka ni imela nobenih žrtev. Uresničile so se kitice, ki jih je napisal ranjenec Slavko:

Tam gori, tam v gozdu pa nekaj stoji
kar dobro je skrito za švabske oči.

Ni hiša ni bajta, pa tudi ne grad,
notri le prideš, če zdravje bi rad.

Tako jim je minilo poletje. V začetku septembra je ambulanta prešla pod upravo Škofjeloškega odreda. Ambulanta je sprejemala tudi hude ranjence. Obiskoval jih je sanitetni referent Škofjeloškega odreda dr. Levko. 11. novembra 1944 so doživeli še zadnjo preselitev. Od tega časa dalje pa je ambulanta do konca vojne živela brez večjih pretresov. V ambulanti je 8. marca 1944 umrl tovariš Perun, ki so ga pokopali pri cerkvi sv. Lenarta. Ambulanto sta zapustila tudi dva vojna invalida, vsi drugi pa so jo zapuščali zdravi in se vračali v svoje enote.[22]

Odredna bolnišnica I je bila z imenom Pokljuka 10 priključena 1. junija 1944 bolnišnici Franja, 21. septembra 1944 se je preimenovala v SVPB (Slovenska vojaška partizanska bolnišnica) Gorenjski sektor, nato pa v S-Stol. Bolnišnica je imela tri postojanke, ki so bile med seboj oddaljene po več ur hoje.[23] Ohranjena je kronika prvega oddelka S-Stol od 1. januarja do 1. marca 1945. Baraka je stala v gozdu, narejena iz lesa in pokrita z deskami. Imela je dva prostora, enega za bolnike in ranjence, drugega za osebje. V začetku januarja 1945 so imeli šest pacientov. Življenje je potekalo po ustaljenem ritmu. Po zajtrku so obvezovali bolnike, osebje pa je šlo po hrano, tako da so ostali samo bolniki in bolničarka. Konec januarja so dobili tudi nekega Francoza, ki je bil ves ožuljen, vendar so se mu rane dobro celile. Začeli so popravljati tudi barako, ki so jo malo povečali, pred njo pa posekali nekaj smrek, da je bilo bolj svetlo. Zapustil jih je tudi upravnik dr. Anton, ki jih je večkrat obiskoval. Čeprav je bil Italijan, se je dobro naučil slovenščine in so ga imeli vsi zelo radi. Novi pacienti, ki so prihajali, so imeli običajno ožuljene noge, ki so bile včasih tudi že malo zastrupljene. Pričelo je primanjkovati hrane. Jedli so samo ričet. Kruha ni bilo že ves teden. Proti koncu februarja pa se je hrana izboljšala.[24] Iz mesečnega poročila bolnišnice S-Stol od 25. februarja do 25. marca izvemo, da so prejeli 12 ranjencev in dva bolnika, odpustili pa sedem pacientov. Ostalo je še 12 ranjencev in 10 bolnikov, od teh 16 nepremičnih in 6 premičnih. Imeli so 4 invalide, infekcijskih bolezni ni bilo kot tudi ne smrtnega primera. Iz bolnišnice Franja so dobili 11 ranjencev in jih glede na njihovo stanje razdelili v vse tri oddelke. Večjih operacij ni bilo. Sanitetni material so v redu dobivali iz apoteke »Sever«, tam so jim naredili tudi pasove za nosila in razne opornice, s čimer postojanka do tedaj sploh ni razpolagala, ravno tako je bilo z instrumentarijem, ki je bil večinoma neraben. Na njihovem področju se je ravno tedaj mudila zobozdravniška ekipa. Sklenili so tudi čimprej zgraditi novo postojanko za oddelek I, ker se jim je zdel stari za poletni čas neprimeren. 21. marca 1945 pa je vdrl sovražnik na področje oddelka I. Na srečo je Nemce opazil stražar, hitro so evakuirali ranjence in se razdelili v dve skupini. Ena skupina se je umaknila čez potok na nasprotni breg brez izgub, druga pa se je prebijala skozi zasede, pri tem so izgubili oba pacienta. Naslednje dni je sovražnik z zasedami in stalnimi patruljami ves čas kontroliral sektor postojanke, tako da so morali biti v stalni pripravljenosti. Oddelek II je zadnjo hajko preživel v miru.[25]

Iz poročila od 25. marca do 25. aprila 1945 bolnišnice S-Stol je razvidno, da so sprejeli 14 ranjencev in 4 bolnike, odpustili pa osem pacientov. Ostalo je 25 ranjencev in 9 bolnikov, od teh 11 nepremičnih in 23 premičnih. Infekcijskih bolezni ni bilo kot tudi ne smrtnega primera. Sovražnik je požgal oddelek I. Osebje in pacienti so postavili šotore na drugem, bolj skritem mestu, vendar tudi tam niso mogli ostati, ker so Nemci to področje zelo natančno preiskovali. Umakniti so se morali še globlje in so potem skupaj z oddelkom II postavili barako in kuhinjo s skupno kapaciteto 15 pacientov. 26. marca so se morali umakniti tudi s centralne postojanke. S tem v zvezi so bili tudi hudi napori zaradi slabega terena, nepremičnih ranjencev in pomanjkanja nosačev. Tako je moral invalid Tine Hribar sam po kolenih slediti koloni. Postojanka ni bila odkrita, tako da so se lahko kmalu vrnili. Po tej hajki se je pokazalo pomanjkanje bunkerjev za ranjence, zato so jih zgradili takoj naslednji dan, vendar zaradi težavnega terena manjše obsežnosti. Najtežji ranjenec je bil Martin Urh z zdrobljeno stegnenico. Nogo so mu morali zaradi naporov pri transportu amputirati. Zaradi dolgotrajne sovražnikove kontrole na področju, kjer sta bila bolnišnica in ekonomat, so se pričele težave s hrano. Ekonomat je dal upravi zadnjo rezervno hrano za 14 dni, vendar v zmanjšani količini. Ko so zvedeli za večje količine zaplenjenega sladkorja, so se pozanimali zanj in ga tudi dobili. Štab IX. korpusa je izdal naredbo Jeseniško-bohinjskemu in Škofjeloškemu odredu, naj pomagajo pri nabavi hrane. Ekonomat je tako z akcijo nabral hrano za ves mesec. Po končani hajki so pričeli graditi novo postojanko za osebje, poleg te so zgradili tudi pomivalnico, stranišče z greznico ter bunker za rezervno hrano. Težave so nastale z opremo, posebno še zato, ker

Sl. 3. Ranjenci in bolniki iz bolnišnice S — Stol II januarja leta 1945

Sl. 3. Zdravnik v ambulanti E na Pokjuki dr. Ivan Hribernik-Matjaž in upravnik Ravnik Jože-Izidor septembra leta 1944 v Srednji vasi v Bohinju

je bilo treba opremiti požgani oddelek I. Ekonomat ni imel posteljnine in posod, pacienti pa tudi niso s seboj prinašali odej, tako da so v hladnih nočeh prezebali. 22. aprila so razpolagali v vseh treh postojankah s 35 prostimi posteljami. Oddelek S-Stol jih je imel 15, oddelek I 8 in oddelek II 12, vendar ta ležišča niso imela nobene opreme, rjuh, odej itd.[26]

Ambulanta E je sprejemala ranjence s Pokljuke in vsega Bohinjskega kota; s tem je odpadel transport v bolnišnico blizu Podlonka ali na Mežaklјo. Spomladi 1944 se je zatekel iz nemškega ujetništva na Gorenjsko češki zdravnik dr. Kadlik. Poslali so ga v ambulanto E, kjer je nekaj časa opravljal zdravniško službo, potem pa je bil premeščen v IX. korpus. Na njegovo mesto je prišel dr. Hribernik-Matjaž, ki je vodil ambulanto do zime 1944/45. Bil je dober organizator in mnogo ranjencev iz te postojanke se je zopet vrnilo v svoje enote. Ambulanta je brez nezgode dočakala svobodo.[27]

V ambulanti D je v začetku leta 1944 pričelo primanjkovati hrane, zato so se udeležili prehranjevalne akcije s Koroškim bataljonom, pri čemer so imeli eno žrtev. Januarja 1944 je umrl tudi Ivan Novak, ki mu je dumdum krogla zdrobila piščal leve noge. Hoteli so mu amputirati nogo nad kolenom, pa na to ni pristal; zahteval je odrez

pod kolenom. Noga se je po amputaciji pričela ponovno gnojiti, pristal je na amputacijo nad kolenom, bilo pa je že prepozno in je med operacijo umrl.[28] Za leto 1944 ni nobenih poročil o delu ambulante. V veliki marčni ofenzivi leta 1945 je bila ambulanta odkrita in požgana. Ker niso mogli takoj postaviti novega taborišča, je okrožni odbor OF na Jesenicah zahteval, naj se ambulanta razpusti. Vodja ambulante Vinko je pisal: »Ne vem, kako da se zahteva razpust ambulante, saj mi je šef sanitetnega odseka IX. korpusa major dr. Edvard Pohar vedno naročal, da se polaga čim večja pažnja ambulantam in naj se delajo v večjem obsegu, ne pa razpuščajo. Čeprav je ambulanta včasih prazna, se nikdar ne ve, kaj bo čez nekaj dni.«[29]

Ambulanta A je dobila po premestitvi bolničarke Cilke novega zdravnika dr. Pavleta (dr. Pavle Ivanov). Bil je Rus, ki je dezertiral iz nemške bolnišnice. Pokazal se je zelo dobrega in je dajal bolnikom vso pomoč. V začetku leta 1944 je bilo v ambulanti 25 ranjencev in članov osebja, 25. aprila 1944 so dr. Pavleta premestili v divizijsko gibljivo bolnišnico. Ambulanta A je delala do konca vojne in je potem sprejemala le lažje ranjence. Za potrebe majhnih enot in terenskih delavcev so na severni strani Jelovice konec poletja 1944 izdelali majhno barako, ki je služila kot ambulanta in jo je vodil medicinec Štangl iz Radovljice.[30]

Vse te ambulante in bolnišnice so delovale na desnem bregu Save. Razen ambulante D, ki je bila na Mežaklji, in ambulante E, ki je bila na Pokljuki, so bile vse druge na Jelovici.

Sredi februarja 1944 se je štab Gorenjskega odreda preselil na levo stran Save, ker je vojaški položaj narekoval okrepljeno akcijo zavoljo naraščajočega števila domobranskih postojank in njihove politične dejavnosti. Organizirati je bilo treba vojaške enote, kurirsko službo, tehniko, saniteto in drugo. Tako je odšel tudi dr. Edvard Pohar s svojima kurirjema. Pričeli so iskati prostor, kjer bi postavili barake za bolnišnico. Ko so pregledali že veliko terena in je sneg že skopnel, so našli primeren prostor pod Kočno, in to nad Suhadolnikovo hišo. Začeli so pripravljati teren in prinašati deske. Delo je počasi napredovalo, ker so morali paziti na konspiracijo in nositi material samo ponoči. Prve dni aprila je bila bolnišnica že toliko zgrajena, da so v njej spali, sredi aprila pa je bila dograjena in je takoj sprejela nekaj bolnikov. Ker je v tem času še obstajal Gorenjski odred, je dobila postojanka ime Odredna bolnišnica II. Stala je na zelo dobro izbranem kraju; to se je izkazalo tedaj, kadar so Nemci prihajali v njeno bližino, saj niso nikdar prišli po stezah, namenjenih za prihod vanjo. Bolnišnica je bila dobro opremljena, stene so bile obite z belim papirjem, imela pa je troje oken. Kuhinja je bila v posebni baraki. V bolnišnici je bilo stalno na zdravljenju 5 do 8 ranjencev. Zaradi bližine avstrijske meje so prihajali tudi nekateri partizani s Koroškega. Junija 1944, ko so Nemci poostrili kontrolo po dolini Kokre, so se preselili proti Krvavcu. S seboj so imeli 4 premične ranjence, zato so lahko odnesli dokaj velike količine materiala. Pa dveh dnevih so se prvič ustavili na južnem pobočju Krvavca. Ker pa se jim kraj ni zdel najbolj primeren, so se umaknili v bližnjo, 200 m oddaljeno grapo, kjer so se takoj lotili gradnje. Niso gradili barake, ampak šotorom podobna bivališča iz smrekovega lubja, ki se je dalo lepo namestiti na ogrodje. V vsakem šotoru je bilo dvoje ležišč, po sredi pa je bil dohod. Iz lubja so naredili tudi barako, ki naj bi rabila za operacijsko sobo, za shrambo hrane in zdravil, pa tudi za bivanje najhuje ranjenih, ki so potrebovali posebno nego. Kmalu po začetku delovanja bolnišnice so prinesli vanjo hudo ranjenega komandanta bataljona, nato pa še ranjene kurirje in terence. Število šotorov so povečali po potrebi, vendar največ za 12 ranjencev. Hrano so dobivali od gospodarskih organizacij, kar je pogosto šepalo, mleko in maslo pa so dobivali na planini pri Jezercih. Konec avgusta so začutili, da Nemci vse pogosteje patruljirajo pod Krvavcem, zato so se odločili, da se preselijo. Imeli so samo enega nepremičnega ranjenca in zato transport ni bil težak. Iz taborišča so se povzpeli na Križko planino in se nato spustili proti Kamniški Bistrici.[31] Bolnišnico so postavili na veliko strmino, na ozemlju zanesljivega kmeta. Zgradili so kar šotore, ker na kakšno trdnejšo gradnjo ni bilo misliti zaradi pomanjkanja materiala. Računali so s tem, da se bo treba na zimo zopet seliti in pripraviti zimsko postojanko. Kmet, na čigar zemlji so taborili, jih je preskrboval s hrano in vodil vso oskrbovalno službo. Bolnišnica se je potem umaknila pod Kamen in tam dočakala svobodo.[32]

Sredi marca leta 1944 je dr. Pohar poslal svojega kurirja Zorota na teren pod Storžič z nalogo, da tam najde ljudi in kraj za zgraditev ambulante. Najprej so se posvetili nabavi orodja in hrane. Primeren prostor so dobili blizu vasi. Ko pa so po tridnevnem napornem delu izkopali temelje, so zaslišali neko hojo. V daljavi so videli nekoga bežati; naleteli so na sled, vendar so dobili samo srnjaka, ki je bil ujet v zanko. Ta dan so imeli dobro hrano. Zvečer

so šli zopet v akcijo. Kmetica, h kateri so prišli, jim je pravila o srnjaku in o nekih ljudeh, ki tam okrog kopljejo bunkerje. Videli so, da je prostor za ambulanto kompromitiran, zato so se odločili, da zgradijo barako drugod. Naslednjega dne so izbrali nov prostor v grapi pod Bašeljskim sedlom. Delali so noč in dan. Podnevi so kopali, žagali, sekali, tesali, nosili deske in zabijali, ponoči pa hodili v akcije, nosili orodje, žeblje, deske, pločevino in hrano. Veliko materiala so dobili z razdiranjem okoliških lovskih in pastirskih koč. V prvih dneh aprila je že stala baraka. V njej so bile 4 postelje. Nad posteljami pa je bilo napravljeno skupno ležišče, postlano s slamo, na katerem je lahko ležalo 6 do 8 bolnikov, če je bilo treba pa tudi 10. Skupno bi ambulanta lahko sprejela kakih 15 bolnikov. Postavili so pečko, ki se je zelo kadila. V notranjosti je bila še miza, klop, nekaj polic ter obešalniki. 15. aprila 1944 je prišel dr. Pohar in pokazal še mnoge podrobnosti ter pomagal z dejanji in nasveti. 19. aprila so dobili prve ranjence, od katerih je eden naslednjo noč umrl, z njimi pa je prišla tudi bataljonska bolničarka Marina, ki je začasno ostala v ambulanti kot bolničarka. Postojanka je dobila ime ambulanta F. Ohranjena je kronika te ambulante, iz katere izvemo, da je 22. aprila prevzela vodstvo ambulante bolničarka Aleksandra. Po 1. maju se jim je pričel sušiti studenec, vendar so kmalu izkopali novega. Sredi maja so se morali umakniti iz ambulante zaradi nemške hajke. Poiskali so prostor za novo postojanko in se 31. maja vanjo vselili.[33]

Dr. Edvard Pohar in kurir Cveto sta odšla v drugi polovici aprila 1944 na teren pod Stol, kjer je bil zelo aktiven Planinčev bataljon, ki pa ni imel svoje ambulante. Komandant je dobil navodila, naj določi nekaj zanesljivih ljudi, ki bodo prevzeli skrb za ranjence in v kratkem času zgradili postojanko za stalno ambulanto. Za prostor je bilo izbrano pobočje Begunjščice, kjer se je bataljon v glavnem zadrževal. Hkrati je bilo tudi ukazano, da se v bližini bodoče sanitetne postojanke ne smejo postavljati taborišča. Nenadna nemška hajka je onemogočila mirno izpolnitev naloge. Ranjenci in njihovi skrbniki so se zatekli v pobočje Stola nad Završnico, kjer so jih zaradi nepazljivosti Nemci presenetili. Žrtvi sta bila dva ranjenca. Vsi drugi so se zatekli na Begunjščico in tam začeli graditi barako za ambulanto. Prostor so si izbrali v bližini Poljške planine. Ranjenci so prihajali v glavnem iz Planinčevega bataljona. Tu so iskali pomoči tudi terenski delavci. Postojanka je dobila ime ambulanta G. V začetku je bila brez zdravnika. Kasneje je Planinc mobiliziral dr. Debevca iz Radovljice, ki je že dolgo pomagal na terenu. Ambulanta se je zaradi večkratnega patruljiranja močnih nemških sil kasneje preselila proti planini Preval, tako da je ležala sredi pobočja Begunjščice, nekako nad dolino Drago.[34] Mesto, kjer je ležala, se je imenovalo »Na vratih«. Ambulanta je tu ostala do konca vojne. Imela je dve sobi in kuhinjo, sprejela pa je lahko do 30 pacientov, stalno pa jih je bilo okrog 22. Voda je bila oddaljena kakih deset minut, v neposredni bližini so imeli izkopana bunkerja, eden je bil za hrano, eden pa za zdravila. Za težke ranjence je bil za primer hajke zgrajen 300 m nad ambulanto bunker, ki je imel prostora za 6 oseb. V ambulanti sta umrla dva pacienta. Preživeli so tri hajke, med katerimi so se premični bolniki umaknili pod vrh, med zadnje smreke na pobočju Begunjščice. V ambulanti je bil zdravnik in še tri bolničarke. V letu 1945 je ambulanta sprejemala tudi huje ranjene s področja od Jesenic do Kokre, ker je bil tu edini zdravnik na levem bregu Save po odhodu dr. Edvarda Poharja.[35]

Med bivanjem štaba Gorenjskega odreda pri Koritih je bilo pri štabu nekaj bolnikov. Bolničar Gregor jih je prve dni marca odpeljal v majhno lovsko kočo pod Storžič. Tako je bil postavljen za vodjo ambulante H (Hribar). Ta ambulanta je bila že od vsega začetka določena, da sprejema samo lažje bolnike, ki ne morejo živeti v enotah, v skrajni sili tudi hujšega ranjenca, če ne bi bil sposoben za prenos. Ta ambulanta se je držala terena okrog Storžiča, na njegovi severni strani proti Javorniku in Jezerskem.[36] Ohranjena je kronika ambulante H od začetka marca 1944 do konca maja. Ambulanta je dobila prvega bolnika 1. marca. Imel je ozeble roke. Drugi bolnik je bil tovariš Jože, ki je pravil, da je bil ranjen že leta 1942 v Udin borštu. Od septembra 1942 do marca 1944 je bil zabit pri kmetih. Ambulanta je bila nastanjena v neki lovski koči. 10. marca ob pol enajstih zvečer je prišel kurir povedat, naj se pripravijo za umik. Vsi so bili kmalu pripravljeni. Snega je bilo več kot meter, v hrib so prodirali po kurirski stezi. Po dveurni težki hoji so prispeli v štab. Preiskali so vso kočo in našli le listek, na katerem je pisalo, naj se zabijejo, kakor vedo in znajo. Odločili so se, da bodo krenili naprej proti tehniki, o kateri so mislili, da se ni premaknila. Ko so prišli do tja, so našli prazne prostore. Tu so si prisvojili nekoliko moke in magi juhe. Iz tehnike so šli po hribu navzdol proti Zaplati in po sledi prišli do puškarske delavnice. Tam so se odpočili in skuhali žgance. Ob dveh zjutraj so krenili dalje in ob devetih prišli v Hudičev boršt v Dolenčevo kočo in v njej prespali.

Naslednji dan so v lepem vremenu krenili proti Kališču, kjer so dobili štabnega kurirja, ki je dal vsakemu kos kruha. Kurir in bolničar Grega sta odšla proti štabu, bolničar Veter pa je nadaljeval pot prek Bašeljskega sedla nazaj v isto kočo, v kateri so bili pred hajko. 16. marca se je vrnil Grega v ambulanto, ki se je medtem premaknila v drugo kočo. Dobili so tudi dva nova bolnika. V začetku aprila so bili zopet obveščeni, da se bližajo Nemci. Konec aprila so odpustili prve rekonvalescente iz ambulante, ostalo je še pet bolnikov. Sredi maja je ponovno prišla novica, da namerava sovražnik preiskati sektor, kjer je njihova ambulanta. Premaknili so se v bližnji gozd, kjer so postavili šotore. Nevarnosti ni bilo nobene, zato so se vrnili v stare prostore. Pričeli so tudi graditi novo barako, 23. maja so prenesli hrano in opremo, 25. maja pa so se vsi preselili tja. Bolniki so bili toliko pri močeh, da jih ni bilo treba prenašati. Do konca maja so postavili še novo skladišče za hrano, tako da so staro postojanko popolnoma opustili.[37]

V začetku junija je dobil štab Gorenjskega odreda sporočilo okrožnega komiteja KPS Kamnik, da je na njegovem terenu organizirana zakonspirirana ambulanta. Na okrožnem komiteju je bilo sklenjeno, da se bolnišnica prepusti odredu in dobi ime ambulanta I (i). Vodja ambulante je bil dr. Tine Zajc. Konspiracija je bila zelo pomanjkljiva. Ambulanta je bila zgrajena v majhni globači, v katere breg so bile izkopane luknje, ki so bile obložene s pločevino. Ti bunkerji so bili različno veliki, v njih pa je bilo prostora za pet do sedem ljudi. V enem bunkerju je bil prostor za bolnike, v drugem pa za osebje. Pri površnem pregledu se res ni opazilo, da je v globači partizanska postojanka. Pri natančnem pregledu pa se je videla shojena steza ter obrabljena in zmečkana trava. Ambulanta je bila bogato založena s hrano, zdravili in povoji, posoda v kuhinji pa je bila vsa iz dragocenega porcelana, ki je izviral iz nekega gradu pri Komendi. Bilo je pričakovati, da bodo Nemci kmalu pričeli iskati postojanko. Dr. Pohar je naročil, naj se umaknejo in prek poletja postavijo šotore in šele na zimo zgradijo barako. Ambulanto so sredi junija obkolili raztrganci in pobili vse ranjence ter osebje, zdravnika dr. Zajca pa po dolgem mučenju ubili in vrgli v goreč bunker. Kasneje se je izkazalo, da je bila ambulanta izdana. Preselili se verjetno niso zaradi tega, ker so v ambulanto ravno v tistem času dobili devet ranjencev.[38]

Septembra 1944 je bila na Jezerskem zgrajena ambulanta Zahodnokoroškega odreda. Nosila je ime bolnišnica Krtina, velika je bila 4 × 5 m. V njej je deloval medicinec Jože Kenda iz Ljubljane, ki je pozneje padel. Krtina je delovala do 13. januarja 1945. Belogardisti so si tedaj na Spodnjem Jezerskem postavili svojo postojanko. Dva borca, ki sta se zdravila v bolnišnici, sta brez dovoljenja odšla h kmetu Ažmanu. Belogardisti so enega izmed njiju ujeli in ta je izdal bolnišnico. Naslednjo noč je bila napadena, rešili so se vsi, razen hudega ranjenca, ki so ga ustrelili, barako pa požgali. Novo ambulanto so zgradili na Obirskem na Koroškem.[39]

Četna saniteta je bila v začetku leta 1944 na stopnji prvih organizacijskih poizkusov. Vsaka brigada je imela poleg sanitetnega referenta po enega ali dva bolničarja, sanitetni vodi v brigadah pa še niso bili formirani, ker ni bilo na razpolago dovolj moštva, zdravnikov, bolničarjev. Higienske razmere so se spomladi 1944 zelo izboljšale. V maju je bilo dvakrat razuševanje. Tudi nalezljivih bolezni ni bilo, razen nekaj primerov gripe. Aprila in maja so se pričeli formirati sanitetni vodi: v četi je bil četni bolničar in četni nosilci ranjencev (dva do štiri), v bataljonu je bil bataljonski bolničar, v brigadi pa brigadni sanitetni referent in brigadna sanitetna ekipa. V avgustu je bila na novo formirana korpusna kirurška ekipa, ki jo je vodil bivši asistent kirurgične klinike v Ljubljani dr. Derganc. Nabavljen je bil ves kirurški instrumentarij. Pri vseh akcijah je bila evakuacija brezhibna. Evakuiranih je bilo tudi 78 pacientov na teritoriji VII. korpusa, od tam pa v Italijo. Zdravstveno stanje v enotah je bilo dobro, v glavnem so nastopale diareje. Jeseni se je ušivost nekoliko zmanjšala, otežkočeno pa je bilo pranje, ker je primanjkovalo mila. Obleka in obutev sta bili v slabem stanju. Primanjkovalo je tudi šotorskih kril. Na zimo 1944/45 se je higiena zopet poslabšala. Zaradi mrzlega vremena so enote prenočevale na senikih in so bile 100 % zaušene, ker je bilo pranje in parjenje v tem letnem času skoro nemogoče. Obleka, obutev in hrana se je izboljšala, ni pa bilo dovolj perila. Sanitetna služba je potekala v redu, glavna napaka je bila brezglavost nekaterih bolničarjev oziroma sanitetnih referentov, ki so pošiljali ranjence brez spremstva in nepravilno opremljene. Po poročilu iz konca januarja 1945 se je higiena zelo izboljšala, v glavnem zaradi počivanja enot. Pred tem časom ni bilo možno sistematično razuševanje, kopanje, pranje in likanje, ker so bile enote na položajih zaradi ofenzive. Hrana v glavnem ni bila dobra in je bila večinoma neslana. Obleka, obutev in perilo so se izboljšali zaradi zavezniških pošiljk.[40]

Začetek civilne partizanske sanitete moremo zaslediti tudi na Gorenjskem, kjer je pri POOF za Gorenjsko začel junija 1944 delovati sanitetni referent. Do zime so postavili sanitetne referente pri vseh okrožnih odborih OF. Poizkušali so tudi z zelo intenzivno mobilizacijo zdravnikov, ki pa je le delno uspela; boljši je bil odziv lekarniškega kadra. Sanitetni referent pri POOF za Gorenjsko dr. Koko (dr. Stane Skulj) je v začetku junija 1944 razposlal svojim kolegom pozive, naj vstopijo v partizane. Konec junija je dr. Koko poročal, da zdravnike mobilizirajo, ni pa še imel poročila o uspehih. Pri okrožnih odborih OF so bili že postavljeni sanitetni referenti s pomočniki, ki pa še niso poslali poročil o svojem delu. O uspešnem delu je poročal dr. Koko šele februarja 1945. Od 28 za mobilizacijo sposobnih (vseh je bilo takrat 58) se je mobilizaciji odzvalo 12 zdravnikov in 6 zobotehnikov. Velik del se ni odzval. Le pri jeseniškem okrožnem odboru OF je bil sanitetni referent zdravnik, v kranjskem in škofjeloškem sta bila laika, iz kamniškega odbora pa še ni bilo poročil. Če civilnemu prebivalstvu niso mogli pomagati zdravniki okupiranih področij, so mu pomagali partizanski zdravniki, bolničarji in bolničarke. V načrtu je bilo, da se postavi civilna partizanska bolnišnica v bohinjskem kotu, v Selški dolini pa porodnišnica. Ko so četniki prinesli pegavi tifus, je sanitetni referent pri Pokrajinskem odboru OF za Gorenjsko opozarjal na nujno potrebo razuševanja. V začetku marca 1945 civilnih ambulant ni bilo, zdravstveno stanje pa je bilo zadovoljivo.[41]

Lekarniške službe na Gorenjskem ni bilo mogoče organizirati, dokler ni bil ustanovljen IX. korpus. Enote so sicer dobivale sanitetni material, toda bil je racionalno razdeljen. Z ustanovitvijo IX. korpusa in imenovanjem lekarniškega referenta 1944, je bila prvič dana možnost, da se centralizira zbiranje in obenem kontrolira razdeljevanje sanitetnega materiala. Centralna postojanka je stala pri neki votlini pri Lokvah. Kljub težavnemu stanju je bilo treba postaviti tudi terenske apoteke.[42] Na Gorenjskem je na desnem bregu Save delovala terenska apoteka »Sever«. Formirana je bila v začetku leta 1944, ustanovil jo je študent farmacije Ivan Toporiš. Postojanka je stala na pobočju strmega hriba blizu Davče. Javka za to postojanko je bila v Davči pri Robovcu. Ta lekarna je oskrbovala predvsem enote XXXI. divizije in skrbela za sanitetni material, zbran na Gorenjskem, predvsem iz lekarn Rauch in Šavnik v Kranju. Sanitetni material pa je prihajal tudi iz Št. Vida ob Glini, z Dunaja, nekoč pa je prispela pošiljka celo iz Prage. Ves material se je zbiral v Kropi in se

Sl. 6. Zobna ambulanta v Brezovici pri Kropi leta 1944

nato transportiral v Davčo. Ob nekem takem transportu januarja 1945 je padel tovariš Toporiš z obema kurirjema v zasedo. Po tem udarcu je vodstvo lekarne prevzela tov. Alenka. V pomoč pa ji je bila Anica. Javka se je preselila k Ocvirku, za pomoč pa so dobili dva kurirja. Tov. Alenka je pričela graditi novo postojanko, ker prva ni več zadoščala. Druga postojanka je stala na nasprotni strani istega hriba in je bila urejena tako, da se je v njej lahko laboriralo in receptiralo. V začetku septembra 1944 je prišel iz centralne lekarne mg. ph. Jože Oblak, a je že konec meseca odšel v VII. korpus. Obe postojanki sta ostali do konca vojne neodkriti in sta odlično opravljali svojo funkcijo.[43]

Do konca januarja 1944 ni bilo v IX. korpusu nobenega dentista in tudi ne nikakršnega dentističnega dela. Šef dentističnega odseka Zupet Gustav je februarja našel dentista. Takoj so pričeli z delom in zbiranjem materiala. Pozneje sta prišla še Franc Jereb in Nace Prvanja. Stalno je bila v teku akcija za zbiranje materiala. S sanitetnim referentom so poslali tudi mobilizacijske listke, vendar se ni nihče prostovoljno javil. Januarja 1945 je bila potem formirana nova zobozdravniška ekipa pod vodstvom zdravnika Vekoslava Šmida.[44]

Saniteta na Gorenjskem se je razvijala docela samoiniciativno v silno težkih okoliščinah, ob pomanjkanju

zdravstvenega osebja in navodil. Ambulante so nastale predvsem zaradi členovitega terena, ker je bil prenos v eno samo sanitetno ustanovo nemogoč in je bila najboljša rešitev, da se ranjenci prenesejo v sanitetno ustanovo, ki leži blizu kraja ranitve. Te sanitetne postojanke so bile zaradi potrebe po dobri konspiraciji vse manjhne. Vodili so jih bolničarji, ki so poznali osnove prve pomoči, dr. Pohar pa je kot odredni zdravnik redno obiskoval te ustanove, da bi pregledal delo in zdravil hudo ranjene borce. Ustanoviti večjo centralno postojanko ni bilo mogoče. Možne so bile le majhne, strogo zakonspirirane postojanke, da je imela vsaka četa svojo malo ambulanto. Prenašanje ranjencev v oddaljene postojanke je bilo zaradi stalne kontrole terena in mejnika Save ter železnice skrajno nevarno. S prenašanjem ranjencev in hrane bi zaradi dobre obveščevalne službe kmalu odkrili bolnišnico. Najtežji udarec je doživela ambulanta I (i), ki je bila izdana in uničena. Padli so vsi: osebje in bolniki. Pri drugih dveh postojankah, ki sta bili napadeni (oddelek I SVPB S-Stol pod Ratitovcem in ambulanta D pod Mežaklјo) je dobra konspiracija in izkušenost osebja rešila položaj in ni bilo večjih žrtev.

OPOMBE

[1] E. Pohar, Začetki sanitetne službe na Gorenjskem, Letopis Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani 1957, str. 129.
[2] Institut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fasc. 417.
[3] Začetki sanitetne službe na Gorenjskem, isti, str. 129.
[4] E. Pohar, Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, str. 541.
[5] G. Rupnik, Spomini partizanskega bolničarja, Loški razgledi, X. (1963) str. 45—48.
[6] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 546.
[7] Izdg. fasc. 363.
[8] Začetki sanitetne službe na Gorenjskem, isti, str. 130.
[10] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 552.
[11] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 550.
[12] J. Jarc, Partizanske bolnišnice in ambulante na Gorenjskem, Priroda človek in zdravje III (1947-1948), str. 98.
[13] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 555—560.
[14] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 562.
[16] Spomini partizanskega bolničarja, isti, str. 49—50.
[17] Izdg. fasc. 363.
[18] Izdg. fasc. 417.
[19] M. Kmet, Še nekaj drobnih spominov iz NOB v Kranju in na Gorenjskem, Farmacevtski vestnik, XIV (1963), str. 158.
[20] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 561.
[21] Spomini partizanskega bolničarja, isti, str. 50—54.
[22] Arhiv Gorenjskega muzeja v Kranju, fasc. 25.
[23] M. Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, Ljubljana 1967, str. 267.
[24] Izdg. fasc. 417.
[25] Arhiv Gorenjskega muzeja, fasc. 25.
[26] Arhiv Gorenjskega muzeja, fasc. 25.
[27] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 562.
[28] Izdg. fasc. 417.
[29] Arhiv Gorenjskega muzeja, fasc. 25.
[30] Izdg. fasc. 417.
[31] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, str. 564.
[32] Izdg. fasc. 417.
[33] Izdg. fasc. 417.
[34] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 566.
[35] Arhiv Gorenjskega muzeja, fasc. 25.
[36] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 566.
[37] Izdg. fasc. 417.
[38] Partizansko zdravstvo na Gorenjskem, isti, str. 568.
[39] R. Čarman, Partizanska bolnišnica na Jezerskem, TV-15, 6. VII. 1965, str. 7.
[40] Izdg. fasc. 355.
[41] Oris partizanske sanitete na Slovenskem, isti, str. 275.
[42] A. Priveršek, Lekarniška služba IX. korpusa, Farmacevtski vestnik XIV (1963), str. 105—108.
[43] U. Rupreht, Postojanke TA »Jug«, TA »Sever« in CA »Nevenka« na delu v bojih za svobodo, Farmacevtski vestnik XIV (1963), str. 43—49.
[44] Izdg. fasc. 355.

In Gorenjska the health-service began in 1942. Before that time the wounded soldiers got help but this wasn't organised. When Edvard Pohar came to Gorenjska in June 1942, the quick professional and organised improvement of the partisan bealth-service began. The best conditions for the formation of field hospitals in Gorenjska were on Jelovica, the mountain that is covered with woods. There is comparatively enough water there and a quick access is possible to the villages, that is, to the base of supply. From the six field hospitals on the right bank of the Sava, four of them were on Jelovica ,among them also was SVPB S — Stol (Slovene military partisan field hospital). On the left bank of the river, the first field hospitals were formed not before spring 1944. On that bank there are no longer so many woods which would give shelter to bigger partisan groups and to hospitals. All field hospitals on the left bank of the river were smaller, except medical post "G" which was the only one which had a permanent doctor. In spite of the fact that in Gorenjska there were no bigger healt establishments, in these smaller ones the wounded and the patients were extremely well taken care of and many lives were saved.

SPOMINI NA OSVOBODITEV KRANJA

FRANC PUHAR

Razmere pred zmago

Bližajoči se poraz fašistične Nemčije je v zadnjih tednih narekoval nekatere vojaško-strateške ukrepe, ki naj bi zagotovili končno uresničitev ciljev narodnoosvobodilnega boja na Primorskem in na Koroškem.

Tako so bile sile IX. korpusa v pretežni meri usmerjene proti Trstu, a gorenjski odredi na Koroško. Jeseniško-bohinjski, Koroški in Škofjeloški odredi so v tistih dneh tvorili edino večjo oboroženo moč na Gorenjskem. Po odhodu vseh treh odredov je na celotnem področju ostalo le malo oboroženih enot, nobena pa po številu mož in kvaliteti oborožitve ni bila sposobna večjega odpora ali se lotiti pomembnejše vojaške akcije. V zadnjih dnevih pred osvoboditvijo so se na celotnem področju zadrževale naslednje enote: komanda gorenjskega vojnega področja, 8 komand mesta, nekaj partizanskih straž, komanda IV. relejnega sektorja in večje število političnih delavcev, ki so stalno delovali v raznih forumih Osvobodilne fronte in komunistične partije. Po raznih krajih Gorenjske so bili: pokrajinski odbor OF, oblastni komite KPS, okrožni odbor OF in okrožni komite KPS, rajonski odbori OF in rajonski komiteji KPS, organizacije SKOJ pri oblastnem, okrožnem in rajonskih komitejih KPS, večje število gospodarskih komisij, partizanskih tehnik, nekaj vojaških obveščevalcev in pa vodstva VOS za posamezna okrožja. Zaradi funkcije, ki jo je vsak od teh forumov moral opravljati, so bili izredno raztreseni po vsej Gorenjski, med seboj pa jih je še ločevala Sava.

Sovražnikovih vojaških sil v zadnjih dnevih naša obveščevalna služba ni mogla več natančno ocenjevati. Bolj ko so se bližali dnevi zmage, hujše so bile razmere na Gorenjskem. Pritisk partizanskih brigad z Dolenjske in Notranjske proti Ljubljani je pospeševal umik nemških vojaških sil in beg belogardistov. Zadnji teden so se noč in dan valile čez Gorenjsko vsemogoče enote nemške soldateske, četnikov. vlasovcev in belogardistov. Z belčki so se umikale tudi številne družine, ki so se bale osvoboditeljev. Zaradi tega se je število oboroženih okupatorskih sil po posameznih postojankah stalno menjalo. Ko so eni odšli, so se vselili drugi. Taborili so ponekod med potjo, ob cestah in celo v gozdovih. Medtem pa so še vedno bili nasilni in ropali po hišah. Vsa Gorenjska, zlasti pa levi breg Save, je bila preplavljena z njimi, kar je našim enotam, zlasti političnim forumom, onemogočalo kakršnokoli večjo aktivnost, čeprav bi se prav v dnevih pred polomom radi temeljiteje pripravili na naloge, ki so bile pred njimi. Oblastni komite KPS je vse okrožne komiteje KPS že mesec dni prej obvestil, naj se pripravljajo na naloge, ki jih bo zahtevala zmaga, naj se skušajo približati mestom, da bi lahko vkorakali, takoj ko se bodo umaknile okupatorske sile. Vendar je bilo gibanje v zadnjih dnevih skoraj nemogoče in je preprečevalo žive stike med partizani, ki so delovali v posameznih forumih.

Osvoboditev begunjskih zapornikov

Največja fašistična mučilnica na Gorenjskem, v kateri je na stotine gorenjskih borcev, političnih aktivistov in rodoljubov dalo svoja življenja za svobodo, je bila še vedno v rokah nemške policije. Kako osvoboditi 632 političnih zapornikov iz begunjskega gradu, je bila nerešena naloga Kokrškega odreda. Znan je bil Himmlerjev nalog, da je pred umikom dolžnost policijskih in SS enot likvidirati vse zapornike in ujetnike. Ali bi v begunjskih zaporih to storili pred umikom, je težko presoditi, vendar ta ukaz je bil in nič čudnega bi ne bilo, če bi ga neusmiljeno izvedli.

Zaradi tega se je štab Kokrškega odreda odločil napasti begunjske zapore in osvoboditi zapornike.

V noči med 2. in 3. majem so enote dveh bataljonov in jurišna četa stisnile obroč okrog zaporov, a pretežni del je napravil obrambni obroč, da bi onemogočili vdor policistov iz postojanke v Poljčah in kakršenkoli poizkus pomoči iz drugih postojank. Nemška pomoč je že 3. maja prišla do položajev Kokrškega odreda. Pritisk je trajal ves dan in se je 4. maja še stopnjeval, ko so na položaje od-

reda začele pritiskati številne in močno oborožene sile nemških policistov, SS enot, četnikov, vlasovcev in belogardistov. Če bi jim uspelo vdreti v zapore, bi prav gotovo bila množična morija. Tega so se borci Kokrškega odreda zavedali in zato tudi junaško odbijali vse napade. V boju jim je pomagalo celo naše letalstvo.

Štab odreda pa je medtem posvetil vso skrb osvoboditvi zapornikov, čeprav bi se odred po nalogu štaba IV. operativne cone moral že premakniti na Koroško. Komandant Kokrškega odreda Janko Prezelj, komisar Peter Bratkovič, njegov namestnik Andrej Bohinc in načelnik štaba Boris Globočnik so vodili boj in hkrati uspeli organizirati pogajanja s komando postojanke v zaporih. Ker prodor nemških sil ni uspel, je komanda zaporov 4. maja ob 13. uri pristala na predajo. Na dvorišču je 92 policistov položilo orožje. Nekdanji čuvarji, mučitelji in ubijalci so postali zaporniki.

Z zaplenjenim orožjem je štab odreda oborožil precej zapornikov. Tako se je udarna moč povečala in je odredu uspelo največji pritisk okupatorjevih sil na obrambne položaje odbiti in jih celo prisiliti na umik proti Radovljici. Begunje so bile svobodne. Tisti del zapornikov, ki je dobil orožje, se je priključil odredu, drugi pa so se na razne načine skušali približati svojim domovom. Kranjčane je prav v Begunje že 5. maja prišla iskat s kmečkim vozom takratna sekretarka SKOJ in aktivistka Majda Česen.

Kokrški odred je s to akcijo častno zaključil svojo operativno delovanje na Gorenjskem. 5. maja so se čete odreda čez Zelenico usmerile na Koroško in se 8. maja ustavile v Celovcu.

Dogodki v Kranju in okolici

Skozi Kranj so se pomikale okupatorske enote dan za dnem. Med njimi je bilo veliko četnikov, zlasti pa vlasovcev. Od vseh pa so še v zadnjih dnevih bili najbolj nasilni belogardisti. Teden dni pred koncem so belogardisti iz dolinskih postojank pridrli celo na Jezersko, vendar so se kmalu umaknili v svoje postojanke. V okolici mesta pa so delali dnevne izpade, zastraševali ljudi in nasilno pobirali kmetom konje in vozove, kar jim je služilo za umik svojih družin. Zato so kmetje s konji odhajali v bližnje gozdove, ker so se bali zaplembe. Nemci so iz Kranja odšli že v noči med 7. in 8. majem. 7. maja so še zažgali Sirčevo tovarno v Stražišču, v kateri so med vojno delali ladijska torpeda.

Po odhodu Nemcev so belčki zasedli tudi njihove postojanke. Celo v prostore »gestapa« so se vselili. Po mestu so še strahovali in preganjali ljudi. Pod njihovimi streli je v zgodnjih jutranjih urah 8. maja padel znani predvojni rokoborec Šotlar. Ranjen je bil pred puškarno Mišič, a izkrvavel je v Kocbekovi veži. Sekretarko SKOJ Majdo Česen so še 8. maja zvečer aretirali pri Ogrizku in jo odvlekli na zaslišanje v prostore »gestapa«. Po 10. uri zvečer, ko so se pripravljali na umik, so jo odvlekli na streljanje, vendar grožnje niso uresničili.

Tudi v okolici niso mirovali. Večja skupina belih iz Žabnice, ki so bili že pomešani z umikajočimi se pajdaši z Dolenjske in Notranjske, je 8. maja napravila pogon na posamezne partizane v vaseh pod Joštom in nato povsem nenadno vdrla v Spodnjo Besnico. Ko so naleteli na partizana Petra Bajželjna, je bil ta primoran potopiti se v ledeno mrzlo Savo in tam čakati, dokler niso prenehali s hajko. Takoj zatem so v vasi naleteli na mojega očeta Leopolda in ga ustrelili. Vsa ta početja dokazujejo popolno zaslepljenost. Širili so govorice, da so po umiku Nemcev gospodarji in osvoboditelji belogardisti.

Na področju Cerkelj in okoliških vasi je bila dejavnost domačih belogardistov najbolj očitna. Od 5. maja dalje so se skozi Cerklje valile kolone umikajočih se belčkov in njihovih družin z Dolenjske in Notranjske ter okolice Ljubljane. Po vaseh so kradli konje, vozove, motorje in druga prometna sredstva. Med prebivalstvom so širili govorice: »Kamor pridejo partizani, ljudi obešajo — rešite se in pojdite z nami!« Na splošno pa je med njimi vladalo prepričanje, da se umikajo začasno in da se bodo čez teden ali dva vrnili.

Pod pritiskom aktivnih domačih belogardistov in vplivom propagande belčkov, ki so se skozi te vasi umikali, se je število družin, ki so se odločile za pobeg na Koroško, povečalo. Iz vasi, ki so do leta 1960 spadale pod občino Cerklje, je pred koncem vojne pobegnilo 62 družin s 304 člani. Večina pobeglih se je še isto leto vrnila na svoje domove. Tako kot na tem področju se je dogajalo tudi po drugih vaseh, kjer so bile belogardistične postojanke, čeprav ne tako številno kot na Cerkljanskem.

Domači belogardisti so v Cerkljah raznašali celo letake, na katerih je pisalo, da so po umiku Nemcev prevzeli oblast in da se bodo v nekaj dneh vrnili. Celo svojega »župana« so ustoličili ta dan. Pri »Jančetu« so pred umikom domači fantje — belčki pred svojo hišo sami razstrelili voz municije in tako uničili svoj lastni dom.

Iz teh vasi so se beli umikali 8. maja, nekateri pa šele

Sl. 1. Pohod borcev Gor. voj. področja skozi Selško dolino proti Škofji Loki. Prva dva na konjih Janko Urbanc — komisar (levi), Albin Drolc — komandant (desni)

zjutraj 9. maja. Nekaj skrivačev pa so partizanske enote ujele na tem področju še konec maja 1945.

Ne glede na prisotnost Nemcev in belogardistov pa so aktivisti v Kranju hiteli s pripravami na osvoboditev. Majda Česen in Mara Ravnikar sta vzdrževali zvezo s komando mesta v Podblici. Z vodstvom komande mesta in funkcionarji nekaterih drugih forumov sta se dogovorili o nekaterih podrobnostih glede vkorakanja v Kranj. Ob njunem zadnjem obisku so se med drugim dogovorili, da bodo v Kranju zatulile vse tovarniške sirene, takoj ko v mestu ne bo več sovražnikov. Tako se je na dan zmage 9. maja tudi zgodilo.

Kranjski aktivisti so v tekstilni tovarni dobili velike količine blaga za izdelovanje zastav. Aktivistke so zastave za okrasitev mesta pripravljale že teden dni prej. V popolni tajnosti so se z vso vnemo pripravljali na veliki dan zmage.

Tudi na drugih področjih so se razne enote pripravljale na osvoboditev. Na Jezerskem je skupina partizanov, povečini domačinov, zadnje dneve imela stalne zasede ob cesti. Strojnična gnezda so postavili tako, da manjša enota ne bi uspela prodreti skozi dolino. Vendar so se vse nemške in belogardistične enote pomikale v smeri Tržič. Kanjon Kokre so ocenjevali za prenevaren prehod čez mejo.

Dne 7. maja so enote gorenjskega vojnega področja uničile žandarmerijsko postajo v Sorici, v noči med 7. in 8. majem pa so že napadli žandarmerijsko postojanko v Selcah. Nemci so se raje umaknili proti Dolenji vasi in nato v Škofjo Loko. Tako je bila Selška dolina osvobojena do Škofje Loke že 8. maja 1945.

Moja pot v Kranj

Zlom fašističnih sil je bil na vidiku, vendar je bilo raznih vojaških formacij na umiku prek Gorenjske toliko, da je bila vsaka akcija brez večje, dobro oborožene partizanske enote nemogoča. Izpadi belogardistov 8. maja pa so še bolj motili naše ocene o stvarnem položaju. Položaj se je menjal stalno, dobljeni podatki o številu sovražnikov so bili neuporabni, ker so bili premiki umikajočih se stalni. Tudi informacije prostovoljcev, ki so zadnje dneve prihajali v Podblico, niso bile vedno zanesljive. Obveščevalci, ki so bili v teh dneh na obronkih Mohorja, se niso mogli dokopati do jasne predstave o razmerah v mestu. Umik tisoče in tisoče fašističnih vojakov vseh vrst prek Gorenjske je onemogočil redno obveščevalno mrežo in zbiranje podatkov po ustaljenih kanalih. Poleg tega pa je tudi preprečil, da bi dobili informacije o položaju na drugih predelih Gorenjske.

Ker sem bil ta čas na tem področju kot obveščevalec VDV, sem tudi sam skušal ugotoviti stvarni položaj. Že v zgodnjih jutranjih urah sem šel na lov za informacijami. Domačini iz Besnice so mi sporočali različne ocene, iz katerih se ni dalo natančno sklepati, kako je v mestu. Pod vasjo sem srečal Pavleta Kancilijo, ki je prihajal iz mesta in je bil namenjen h komandi mesta v Podblici. Iz njegovih besed sem sklepal, da je pot verjetno prosta, čeprav še vedno tvegana. S kolesom sem se peljal precej zaupljivo proti Kranju. Vendar sem že na Gorenji Savi zašel v neprijeten položaj. Nad nekdanjo gostilno »Pri Vilfanu« je v bregu počivala skupina oboroženih četnikov. Takoj ko sem jih opazil, sem še med vožnjo skočil s kolesa v zaklon ob vogalu hiše. Pripravil sem brzostrelko na strel in jih pričel opazovati. Vstajali so, poraščeni, v ponošenih, starih jugoslovanskih uniformah in s puškami v rokah.

Odločil sem se za pogajanje. Na moj poziv se je iz skupine izločil postaven oficir. Med seboj so se nekaj sumljivo dolgo dogovarjali. Končno je ta oficir prišel k meni. Z naperjeno brzostrelko sem ga ustavil nekaj korakov pred seboj. Pričela sva se pogovarjati. Zahteval sem, da odložijo orožje, tako da bodo eden za drugim korakali mimo mene. Ni hotel zlepa pristati. Spomnil sem se uspeš-

ne ukane, ki smo jo v bojih večkrat uporabljali. Dejal sem, da sem v predhodnici in da se za menoj po cesti vali brigada, ki bo vsak čas tukaj. To ga je zbegalo in je pristal na razorožitev. Verjetno je tudi sam sprevidel, da je umik zamudil in da ni nobene možnosti več za prestop čez Karavanke.

Odpel je pas s samokresom in mi ga vrgel pod noge. Postavila sva se na sredo ceste, vsak na eno stran, obrnjena drug proti drugemu. Imel sem ga stalno na muhi brzostrelke.

Četniki so drug za drugim prihajali, med nama odlagali orožje ter odstopali v vrsto za cesto. Ko je bilo to mimo, sem še oficirja poslal v vrsto in se postavil pred kup orožja.

Kaj sedaj, ko je najhujše mimo? Zaupal jim nisem, ker je še marsikdo lahko imel v žepu samokres ali ročno bombo. Iz zadrege me je rešil »Štorman«, ki se je z nezaupljivimi koraki približeval od svoje kmetije, ko je videl, kako se je zadeva iztekla.

Pozval sem ga, naj poišče še nekaj mož in naj pridejo sem. In res je bila kaj kmalu pri meni trojica starejših mož. Na mojo zahtevo so vzeli v roke puške in prevzeli stražo nad četniki. Z veseljem so prevzeli prvo vojaško nalogo zadnji dan vojne.

Kam sedaj? Če jih je bilo že na Gorenji Savi toliko, koliko jih je lahko še v mestu. Torej so bile informacije napačne, preveč površne. Vendar nisem odnehal. V velikih dvomih in dosti bolj previdno sem šel proti savskemu mostu. Nič sumljivega ni bilo videti.

Ko sem prišel čez most, sem se ustavil pri mehaniku Francu Rozmanu. Njegove besede so me nekoliko ohrabrile. Šel sem dalje in na vrhu Jelenovega klanca sem se obrnil proti mestu. Korak za korakom sem se pomikal proti mestu z napeto brzostrelko v roki. Mesto je bilo res okrašeno, vsaka hiša je bila polna naših zastavic. A zakaj je vse prazno, nikogar na cesti? Okna zaprta — kot da je mesto izumrlo. To me je begalo; prepričan sem bil, da nekaj ni v redu. Osem je bila ura, pa nikogar na spregled. Računal sem tudi na najhujše. Vendar sem se trmoglavo pomikal dalje do cerkve in zavil proti gestapu.

Vstopil sem v poslopje, bilo je prazno, po hodnikih je ležala slama, razna vojaška oprema in podobno. Od tu sem šel še do župnišča, kjer je bila vso vojno policijska postaja. Tudi tam je bilo vse prazno, rzametano, kot da se je tistim, ki so odhajali, zelo mudilo. Ohrabren sem šel nazaj na trg. Stal sem sredi trga pred staro občinsko hišo sam.

Med vrati »Pavšlerjeve« hiše se je takrat pojavil fotograf Jug. Izpod »velba« je zatem prišel Peter Arnšek, za njim pa še nekdo, ki ga nisem poznal. Končno. To so bili prvi živi ljudje v mestu, ki so se upali stopiti na cesto. Jug je takoj storil svojo poklicno dolžnost in je napravil lep posnetek.

Vrnil sem se po isti poti skozi še vedno prazno mesto. Ko sem prišel zopet do Rozmana, je bil pri njem Tone Pogačnik. Na mojo zahtevo me je z motorjem zapeljal do poslopja žandarmerije pri »Majdiču«. Tudi ta postojanka je bila prazna. Nato sva z motorjem šla še do »prevaljskih« kasarn. Obhodil sem vse prostore, vendar nisem našel nikogar. Torej je Kranj dejansko prazen, o tem sem se prepričal. Zunaj mesta pa ni bilo tako. V smeri proti Cerkljam, Predosljam, zlasti pa v smeri proti Tržiču so se še vedno klatile posamezne skupine belčkov. Dogodki v naslednjih dnevih so to potrdili.

Tako se je zame končal dan zmage. Mislim, da je bila ura nekaj več kot devet, ko sem se vračal proti Besnici.

Kranj v pričakovanju

Izumrto, štiri leta zastrašeno mesto, je začelo oživljati. Ob 11. uri so zatulile sirene, kot je bilo dogovorjeno. Naše organizacije so se pričele pripravljati na prihod osvoboditeljev. Tovarišice Majda Česen, Mara Ravnikar in Nuša Kancilija so šle partizanom naproti do Gorenje Save. Ker se še niso približevali mestu, je šla Majda Česen še dalje proti Besnici in se je nato z njimi vrnila v Kranj. Tudi v Podblici je bilo živahno in vse pripravljeno na pohod proti Kranju.

Komanda mesta Kranj z nekaterimi političnimi aktivisti, posameznimi člani oblastnega in okrožnega komiteja KPS, pokrajinskega in okrožnega odbora OF in delom vodstva VOS za okrožje Kranj so se pomikali skozi Zgornjo in Spodnjo Besnico proti Kranju. Celotna skupina, ki je štela nekaj nad 30 partizanov, je prva prišla v mesto, in sicer okrog 14. ure. Kranj jih je pričakal okrašen in prazničen. Že na mostu, na Jelenovem klancu, zlasti pa v mestu je osvoboditelje pričakalo tisoče Kranjčanov, ki so z radostjo in celo s solzami veselja pozdravili prihod partizanov. Zdaj so se končno prepričali, da je konec vojne, nasilja, strahot in prelivanja krvi.

Tovariš Franci Koželj-Vanjo je kot član okrožnega komiteja KPS pozdravil množico. Svoj govor je imel kar na kamionu, na katerem je bil še komandant komande mesta

Sl. 2. Franc Koželj-Vanjo govori Kranjčanom 9. maja leta 1945 na Titovem trgu

Sl. 3. Prihod borcev komande mesta v Kranj 9. maja leta 1945

Kranj. Tovariš Ažman je pozdravil osvoboditelje v imenu meščanov in odprl vrata občine. Oficialni prevzem so odklonili zaradi razmer, ki so vladale zunaj mesta, saj okolica še ni bila svobodna. Večina se je nastanila kar v prostorih občine. Največ jih je prespalo nemirno noč v sedanji poročni sobi.

Pritok partizanskih enot v mesto se je nato nadaljeval. Del članov oblastnega komiteja KPS in SKOJ je z zaščitno četo prišlo v mesto še isto popoldne. Pripeljali so se s konji na kmečkih vozovih.

Komanda vojnega področja, ki je že prejšnje dni pregnala sovražnika iz Selške doline, je po vkorakanju v Škofjo Loko nadaljevala pohod proti Kranju. Dolga kolona oboroženih mož se je pomikala iz Loke, skozi Žabnico in Bitnje proti Kranju. Približno 400 oboroženih borcev vojnega področja je popoldne okrog 17. ure vkorakalo v mesto. To je bila prva večja oborožena enota, ki je prišla v Kranj. Vodila sta jo komandant tov. Andrej Drol-Krtina in komisar tov. Janko Urbanc.

Člani okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF so bili pred osvoboditvijo v Dovžanki in so se prek Tržiča lahko premaknili v Kranj šele 10. maja. To skupino je vodil tov. Tone Hafner-Robnik, ki je bil ta čas sekretar okrožnega komiteja KPS Kranj.

Taki so bili dogodki prvega, najsrečnejšega dne. Mesto se ni moglo umiriti, vse je bilo v nekem nepopisnem,

enkratnem vzdušju. Toliko let pričakovana, s toliko žrtvami plačana svoboda, ki je bila dan prej tiha, goreča želja, je bila dne 9. maja 1945 resnica. Vodstvo komande mesta je moralo zvečer prebivalstvo opozarjati, naj gre na svoje domove. Razmere so bile še toliko nejasne, da je bilo možno pričakovati tudi še kakšen izpad belogardistov.

Komanda gorenjskega vojnega področja, ki je zasedla prostore nekdanjega Narodnega doma, hotela »Jelen« in Polakovo tovarno, je takoj ukrepala. Kmalu po prihodu v mesto so zastražili vse pomembne objekte, kot so železniška postaja, mostovi, elektrarne, pošta, tovarne itd. Varnost in red sta bila že prvo noč vzpostavljena, čeprav je za vrsto nalog manjkalo oboroženih partizanskih sil.

Na pomoč so priskočili aktivisti in terenski delavci, naslednji dan pa že večje število meščanov, ki so se odzvali pozivu o splošni mobilizaciji. Prehrana je bila takoj organizirana na več krajih; glavna kuhinja, ki je služila partizanom, pa je bila prve dni pri Starem Mayerju. Pavle Kancilija in njegova žena sta nesebično postregla vsakomur, ki je nosil partizansko uniformo.

Dne 10. maja je komanda vojnega področja svoje varnostne ukrepe razširila tudi na področje zunaj mesta. Tako je odšla četa, ki jo je vodil tovariš Aleksandrov, proti Cerkljam, kjer so bile razmere najbolj negativne, in dve skupini proti Kokri in Golniku.

Isti dan so se že v zgodnjih dopoldanskih urah pričele valiti skozi mesto močne, dobro oborožene motorizirane sile XXIX. hercegovske divizije iz sestava IV. armije. Iz Ljubljane so se prek Kranja usmerile proti Tržiču in Jesenicam, da so pregnale še zadnje ostanke begajočih okupatorskih sil in tudi zaprle vsako možnost pobega prek Karavank.

Enote komande vojnega področja so 10. maja pri Cerkljah naletele na umikajočo se kolono nemškega 92. korpusa, ki mu je bil onemogočen umik po Dravski dolini in je iskal pot prek Tuhinjske doline—Cerklje v smeri Preddvora, Kokre in Jezerskega vrha. Njihov umik je bil ustavljen, komanda korpusa pa prepeljana v Kranj, ker se je želela pogajati z višjimi vojaškimi oblastmi, kot pa je komanda področja. V Kranju so štab korpusa zaprli, v Cerklje pa poslali sla, ki je povedal, da je štab že podpisal kapitulacijo. Nato se je ves korpus, ki je na umiku štel še vedno več tisoč mož, predal in odložil orožje. Po oceni takratnega komisarja komande gorenjskega vojnega področja je korpus štel okrog 20.000 mož.

Od Brnikov do Cerkelj je bilo polno vojaških kamionov, raznega težkega orožja in druge vojne opreme. Nem-

Sl. 4. Tankovske enote naše armade ob prihodu v Kranj

Sl. 5. Na tisoče nemških ujetnikov se pomika skozi Kranj

ški vojaki so zasedli v Cerkljah vse vrtove in polja ob cesti do Brnikov. Po hišah so prosjačili za hrano, ponujali ure za skromno malico. Razorožitev je trajala 3 dni. Nato je komanda mesta ujetnike postopno premeščala v Kranj v nemške vojaške barake na Golniški cesti.

Ni bilo slabo, da je »nepremagljiva« nemška vojska, doživela svoj klavrni konec prav v Cerkljah, v kraju, ki je med vojno predstavljal politično najbolj delikatno področje na Gorenjskem.

Dne 10. maja popoldne sta vodstvo oblastnega in okrožnega komiteja KPS in OF organizirala na glavnem trgu miting — veliko zborovanje ob osvoboditvi. Večtisočglavi množici radostnih Kranjčanov so spregovorili v imenu pokrajinskega odbora OF Mavricij Borc-Šimen, v imenu oblastnega komiteja pa tovarišica Angelca Bratko in domačinka tovarišica Mihaela Gostiša kot predstavnica oblastnega komiteja mladine.

Vzporedno z veseljem, radostjo mesta, ki je v zgodovini lahko samo enkratna, pa so posamezne organizacije in vodstva imela na pretek dela. Potrebno je bilo misliti na prevzem oblasti, na splošno varnost, preskrbo prebivalstva itd.

Komanda mesta Kranj je dobila nalogo, da že 10. maja 1945 odide v Kamnik in tam prevzame komando mesta. Zaradi tega se je komanda gorenjskega področja takoj preimenovala v komando mesta Kranj in prevzela vse njene funkcije. S tem je prenehala obstajati komanda gorenjskega vojnega področja. Z novo upravno vojaško razdelitvijo je Gorenjska od tega dne dalje spadala pod ljubljansko vojno področje.

Ukrepi za normalizacijo življenja

Okrožni odbor OF je takoj po 9. maju izdal vrsto objav, proglasov in navodil za normalizacijo poslovanja. Tako je bilo objavljeno, naj uradniki v javnih službah takoj nastopijo delo, tisti, ki so jih okupatorji med vojno pregnali, naj se vrnejo v isto službo, ki so jo opravljali pred 6. aprilom 1941. Tako so zopet pričele poslovati javne službe.

Med druge odredbe, ki so bile za takratne razmere zelo pomembne, sodijo še:

— služba PTT mora takoj pričeti normalno poslovati,

— vse trgovine se zaradi popisa blaga in zalog za 3 dni zapro,

— vsi vojaški predmeti se morajo takoj oddati komandi mesta ali najbližjemu krajevnemu odboru OF,

— vsi arhivi in drug material so državna last in jih je treba ohraniti,

— industrija in obrt naj pričneta normalno delati,

— zasebno klanje živine je začasno prepovedano,

— banke se zapro in zapečatijo,

— nemške živilske karte se razveljavijo,

— prehrano civilnega prebivalstva naj do nadaljnjega vodijo mestni in krajevni odbori OF,

— gibanje ponoči med 21. in 4. uro je prepovedano,

— do nadaljnjega je še obvezna zatemnitev.

Nedvomno so ti ukrepi bili za takratne razmere nujni, zlasti zaradi tega, da ne bi nastale zlorabe, sabotaže in da bi bilo življenje v mestu čimbolj varno in mirno. Sicer so bili ti ukrepi le začasni. Kasneje je bil del teh ukrepov dopolnjen s predpisi, del ukrepov pa je postal neveljaven, ker ni bilo več potrebe za njihovo izvajanje.

Na področju oblasti so tudi nastajale že v prvih dneh svobode pomembne spremembe. Pokrajinski odbor OF, ki je prek Bleda prišel v Kranj, se je razformiral in spojil z okrožnim odborom OF za Ljubljano, medtem ko se je okrožni odbor OF razformiral.

Ukinili so tudi okrajni odbori OF Kranj, Šenčur, Naklo, Brezje, ki so opravljali svojo funkcijo med vojno. Tako so na Gorenjskem nastali novi okrajni odbori OF Kranj, Jesenice, Tržič, Radovljica, Škofja Loka, Kamnik in Domžale.

Hkrati pa je bilo v pripravi tudi formiranje krajevnih (vaških) narodnoosvobodilnih odborov. Obseg krajevnih upravnih enot takrat z zakonom ni bil določen ter so se odbori oblikovali po neki zaokroženosti, zgodovinski opredelitvi in volji prebivalcev za eno ali več vasi skupaj.

Poleg organov OF in KPS, ki so se v glavnem nastanili v poslopju okraja (medvojni Landrat), je za sektor javne varnosti začela delovati tudi OZNA, ki je svoj prvi sedež imela nad takratno trgovino Adamič na Maistrovem trgu.

Za področje mesta je pomembno, da se je že 11. maja formiral mestni odbor OF na prvi seji. S tem se je izvajanje določenih upravnih funkcij, ki jih je med vojno in prva dva dneva po vojni opravljala komanda mesta, v celoti preneslo na mestni odbor OF, kar pomeni prvi korak v urejevanju mirnodobskega poslovanja oblasti.

Novi mestni odbor OF je sprva imel še sekretarja in 15 članov. Prvi sekretar mestnega odbora OF je bil tov. Bruno Kobal. Mestni odbor OF je kaj hitro oblikoval svoje upravne referate, kar je bil prvi pogoj za solidno poslovanje. Takoj po formiranju novega mestnega odbora so začeli poslovati naslednji referati:

— za notranje zadeve (tudi statistični prijavni urad),
— za socialno skrbstvo (tudi stanovanjske zadeve),
— za trgovino,
— za prehrano,
— za prosveto,
— za promet,
— za gradnje,
— za obrt in industrijo,
— za sodstvo (ni deloval),
— za zdravstvo,
— za Rdeči križ,
— za povezavo z narodno zaščito,
— za ugotovitev zločinov okupatorja in njegovih pomagačev,
— za upravo narodne imovine.

Tako je mestni odbor oblikoval delo svoje prve povojne javne uprave, za vsako področje dela pa je odgovarjal eden od članov odbora kot neke vrste povezava (poročevalec) med mestnim odborom in posameznimi upravnimi referati.

Teritorij MO OF je zajemal poleg mesta zaselke in vasi: Čirčiče, Planino, Huje, Klanc, Primskovo, Gorenje, Rupno, Zlato polje, Struževo, Gorenjo Savo, Gaštej, Stražišče in Šmartno. To je prvi primer, da je celotno področje postalo upravno enotno. Ta teritorij se je razdelil na 14 kvartov, kar je bila druga novost za Kranj v pogledu teritorialne razdelitve.

MO OF je za vsak kvart določil iz vrst aktivistov kvartne odbore, ki so imeli sekretarja in 6 odbornikov. Funkcije dela so bile razdeljene podobno kot pri MO OF.

Ker so drugi družbenopolitični in varnostni organi, zlasti pa partijski forumi, s svojo aktivnostjo in tudi takratnimi pristojnostmi reševali vrsto vprašanj normalizacije življenja v komaj osvobojenem mestu, je MO OF posvetil glavno pozornost obratovanju obrti in industrije ter preskrbi civilnega prebivalstva. Boj za surovine — je bilo prvo geslo v osvobojenem Kranju. Zbiranje železa, stekla, papirja in vseh mogočih odpadkov je postala množična akcija mladine, da bi omogočili vsaj delno obratovanje v kranjskih tovarnah. Poleg tega problema, ki ga je MO OF s pomočjo mladinskih in drugih družbenopoliitčnih organizacij samoiniciativno reševal, je imel dosti dela s preskrbo.

Ker še niso bile vpeljane enotne živilske nakaznice v republiki, je MO OF izdal lastne, posebne prehrambene bone, s katerimi je omogočil najbolj potrebnim prebivalcem mesta nakup najnujnejših živil. V ta namen je MO OF odprl posebno trgovino pri Rantu na Maistrovem trgu (seja MO OF 15. maja 1945). Po majskih dogodkih in akcijah MO OF je sledilo še vrsto pomembnih odločitev in ukrepov. Iz šol se je umikala armada, da bi se čimprej pričel redni pouk.

MO OF je z letaki pozval prebivalstvo, naj prijavlja zločine okupatorja in njegovih pomagačev (24. maja 1945). Julija je že pričel delovati senat kranjskega sodišča slovenske narodne časti. V teku je bila tudi akcija za prijavljanje vojne škode in odvzemal se je vojni dobiček. Tudi z obnovo porušenih objektov in naselij se je pričelo že prve mesece po osvoboditvi.

Zadnja in večja manifestacija je bila še v majskih dneh, ko je 21. maja na trgu govoril tov. Franc Leskošek-Luka o novih nalogah, ki jih mora prebivalstvo osvobojenega Kranja reševati.

Dne 15. avgusta 1945 so bile že prve volitve po vojni v nov mestni narodnoosvobodilni odbor in v krajevne narodnoosvobodilne odbore. Prva seja novoizvoljenega narodnoosvobodilnega odbora je bila 22. avgusta. Za predsednika je bil izvoljen tovariš Rudi Hlebš, za tajnika pa tovariš Rado Stepančič.

MNOO je štel 15 članov-odbornikov. S tem je prenehala funkcija MO OF in se je v celoti prenesla na demokratično izvoljeno novo oblastno telo, na mestni narodnoosvobodilni odbor Kranj.

Leta strahot, trpljenja in žrtev so se v noči med 8. in 9. majem sprevrgla v nepopisno radost. Ta radost pa se je kaj kmalu obogatila z novimi nalogami pri utrjevanju oblasti, utrjevanju javnih služb, skrbi za prehrano prebivalstva, naporih za proizvodnjo in končno z glavno nalogo — obnovo domovine.

Vendar so dolžnosti in delo od dneva osvoboditve dalje terjale čimvečjo enotnost in neomajno voljo prebivalstva, da so se prebrodile prve in največje težave in posledice štiriletne vojne, terorja in uničevanja. Vendar so prebivalci mesta in celotne okolice z veliko vnemo in prizadevnostjo premagovali vse težave tistih dni, zavedajoč se, da je Kranj z 9. majem 1945 prvič v zgodovini stopil kot druga mesta nove socialistične Jugoslavije, na pot obnove, neslutene rasti in napredka.

KRANJSKA KOMUNA OD LETA 1960 DO 1970

PAVLE ZUPANČIČ

Splošno

1. Po določbah splošnega zakona o ureditvi občin in okrajev z dne 16. julija 1955 je občina temeljna političnoteritorialna organizacija samouprave delovnega ljudstva in temeljna družbenoekonomska skupnost prebivalcev na njenem območju, okraj pa je političnoteritorialna organizacija samouprave delovnega ljudstva in družbenoekonomska skupnost občin in prebivalcev na njegovem območju. Občina opravlja vse pravice in dolžnosti pri vodstvu družbenih zadev, razen tistih, ki so z ustavo in zakonom določene za okraj, republiko ali federacijo, in tistih, ki pripadajo samoupravnim gospodarskim organizacijam in družbenim ustanovam, okraj pa opravlja pravice in dolžnosti pri vodstvu zadev, ki so skupnega pomena za občine, in drugih splošnih družbenih zadev, za katere to določa zakon (2. in 3. člen).

Omenjeni zakon je bil 8. junija 1957 spremenjen in dopolnjen. Po teh spremembah in dopolnitvah sestavljata občinski ljudski odbor občinski zbor in zbor proizvajalcev (v federaciji, republiki in okraju so bili zbori proizvajalcev že od leta 1953). Ker je okraj tudi skupnost občin, določa zakon razen tega, da odbornike okrajnega zbora in okrajnega zbora proizvajalcev volijo izmed svojih članov občinski zbori oziroma občinski zbori proizvajalcev.

Pri volitvah leta 1957 je bilo v občinski ljudski odbor Kranj prvič izvoljenih tudi 40 odbornikov zbora proizvajalcev. ObLO Kranj je v okrajni zbor izvolil 16 odbornikov, v okrajni zbor proizvajalcev pa v industrijski skupini 16 in v kmetijski skupini 2 odbornika.

2. V decembru 1960 je zvezna skupščina ugotovila, da so po prvi ustavi iz leta 1946 in po ustavnem zakonu iz leta 1953 v družbenem in gospodarskem razvoju nastale pomembne spremembe družbenih in političnih odnosov v naši državi, da je zato treba ustavni sistem prilagoditi tem spremembam in zaradi nadaljnjega razvoja socialističnih družbenih odnosov tudi spremeniti tedanje ustavne predpise. Skupščina je ustanovila posebno komisijo za ustavna vprašanja; ta naj bi začela pripravljati novo ustavo, ki bi odsevala takratno stopnjo družbenega in gospodarskega razvoja socialistične Jugoslavije ter nove družbene in politične odnose in postavila pravne okvire in institucije za nadaljnji demokratični razvoj. Enako komisijo je za pripravo republiške ustave ustanovila republiška skupščina LRS 28. septembra 1961.

Občinski in okrajni ljudski odbori so bili leta 1957 izvoljeni za 4 leta; ker pa sta se pripravljali zvezna in republiška ustava, je slovenska skupščina že 28. septembra 1961, nato pa ponovno 19. julija 1962 mandate takrat izvoljenih odbornikov podaljšala (najprej za eno leto, nato pa brez omejitve), in sicer za toliko časa, da bodo »v skladu z novimi ustavnimi predpisi izvoljeni novi ljudski odbori«. Volitve novih občinskih skupščin so bile v letu 1963 že po sprejetju zvezne in republiške ustave.

Nova zvezna ustava je bila sprejeta 7. aprila 1963, spremenjena in dopolnjena (z amandmaji) aprila 1967 in decembra 1968, nova republiška ustava Slovenije pa je bila sprejeta 9. aprila 1963, dopolnjena in spremenjena pa z amandmaji aprila 1967 in januarja 1969.

Okraj Kranj je bil 1. januarja 1963 združen z okrajem Ljubljana, z ustavnim zakonom z dne 12. marca 1965 pa so bili v Sloveniji okraji odpravljeni. Ukinitev okrajev pomeni enega od pomembnih korakov v postopnem večanju pravic in obveznosti ter v krepitvi samoupravnosti občin.

3. Ustava iz leta 1963 postavlja kot temelj družbenoekonomske ureditve svobodno združeno delo s produkcijskimi sredstvi, ki so družbena lastnina, ter samoupravljanje delovnih ljudi v produkciji in delitvi družbenega proizvoda v delovni organizaciji in v družbeni skupnosti. Družbeno samoupravljanje postane pravica in dolžnost delovnih ljudi, nedotakljiva družbenoekonomska in politična osnova celotnega družbeno-političnega sistema.

Po novi ustavi (96. čl. ustave SFRJ in 86. člen ustave SR Slovenije) je občina temeljna družbenopolitična skupnost, v kateri se:

zagotavljajo materialni in drugi pogoji za delo ljudi in za razvoj produkcijskih sil, usmerja in usklajuje razvoj gospodarstva in družbenih služb, določajo in razporejajo

sredstva za občinske potrebe, ustvarjajo pogoji za zadovoljevanje materialnih, socialnih, kulturnih in drugih skupnih potreb občanov, posamični in skupni interesi spravljajo v sklad s splošnimi interesi;

uresničuje čimbolj neposredno družbeno samoupravljanje, organizirajo organi oblasti, družbeno samoupravljanje in družbene službe, ki so skupnega pomena, zagotavljajo pogoji za uresničevanje svoboščin in pravic občanov, urejajo razmerja, ki imajo neposreden pomen za občane v občini, določajo splošni pogoji za dejavnost komunalnih in podobnih organizacij, varujeta zakonitost in varnost ljudi in premoženja, zagotavlja javni red in mir, opravlja družbeno nadzorstvo;

uresničuje druge funkcije družbene skupnosti, izvzemši tiste, ki so po ustavi pravica in dolžnost republike ali federacije.

Iz navedenega je razvidno, da nova ustava glede mesta in vloge občine v našem političnem sistemu ne prinaša nekih bistvenih načelnih sprememb, temveč predvsem utrjuje s prehodom na komunalni sistem postavljene odnose in nadalje razvija nekatere osnovne, s prakso potrjene elemente tega sistema.

Današnja občina je rezultat hitrega razvoja družbenoekonomskega in političnega sistema pri nas v povojnih letih, posebno pa od leta 1950. Poleg naglega gospodarskega vzpona so za ta razvoj značilna naslednja dejstva: postopno teritorialno večanje in s tem gospodarska krepitev upravnih enot (KLO, občin), decentralizacija oblasti in pristojnosti od zveznih in republiških organov na občine ter krepitev samostojnosti in samoupravnosti občin. Osnova takemu razvoju je bilo razvijanje delavskega in družbenega samoupravljanja v gospodarskih organizacijah, družbenih službah in v vsem javnem življenju; začelo se je s prenosom gospodarskih podjetij v upravljanje in gospodarjenje delovnim kolektivom julija 1950. Od tega časa dalje pa do leta 1957 je bilo družbeno samoupravljanje uvedeno na vseh področjih družbenega življenja (gospodarstvo, socialno zavarovanje, zdravstvo, šolstvo, kultura, prosveta, zaposlovanje, PTT, železnice itd.), v letu 1964 pa tudi v državnih organih (upravni organi, sodišča, tožilstva itd.). V letu 1968 je v kranjski občini v delavskih svetih in upravnih odborih gospodarskih organizacij ter v svetih in drugih kolegijskih organih na področju družbenih služb (zdravstvo, šolstvo, kultura, socialno varstvo itd.) delovalo več kot 2300 članov.

Po novi ustavi so predstavniška telesa družbenopolitičnih skupnosti (občine, republike, federacije) skupščine kot organi oblasti in družbenega samoupravljanja. Pomembno je, da so vse skupščine izpeljane naravnost iz občin in delovnih organizacij: sestavljajo jih delegati občanov in delovnih ljudi v delovnih skupnostih, volijo pa jih v splošne zbore volivci neposredno, v samoupravne zbore pa občinske skupščine. Kot je bil z uvedbo zborov proizvajalcev v okviru skupščin in ljudskih odborov napravljen velik napredek v smeri neposredne udeležbe proizvajalcev in njihovih organov samoupravljanja pri sprejemanju odločitev predstavniških organov, tako je bil z novo ustavo napravljen nadaljnji korak v razvoju samoupravljanja s tem, da zbori proizvajalcev postanejo samoupravni zbori posameznih področij (v republiki in federaciji), v občini pa se razširijo še z delegati s področja zdravstva, socialnih služb, šolstva, kulture, prosvete itd. Občinsko skupščino sestavljata občinski zbor in zbor delovnih skupnosti; tu ni samoupravnih zborov, ker se sestava tega zbora v občini naslanja neposredno na delovne skupnosti in se tudi problematika rešuje v neposrednem kontaktu z delovnimi in drugimi organizacijami. Zato je v občini enoten, razširjen samoupravni zbor delovnih skupnosti.

4. V skladu z načeli nove ustave je občinska skupščina Kranj, izvoljena leta 1963, v širokem sodelovanju z občani ter delovnimi in drugimi organizacijami dne 26. marca 1964 sprejela statut občine Kranj. Statut podrobneje ureja občinsko samoupravo in konkretizira ustavna načela o občini kot komuni. Kot statut, sprejet ob prehodu na komunalni sistem (16. avg. 1955), je bil tudi statut iz leta 1964 nekajkrat spremenjen in dopolnjen, nazadnje 13. februarja 1969.

Ureditev komunalne samouprave v kranjski občini

5. Območje kranjske občine je po priključitvi občine Cerklje ostalo nespremenjeno in obsega naslednja naselja in krajevne skupnosti z naslednjim številom prebivalcev:

Krajevna skupnost Naselje	31. III. 1953	31. III. 1960	31. III. 1969
Mesto Kranj	17.827	20.484	26.310
Bela	787	795	768
Bašelj	199	196	188
Hraše pri Preddvoru	32	39	28
Spodnja Bela	74	80	81
Srednja Bela	219	210	200

Krajevna skupnost Naselje	31. III. 1953	31. III. 1960	31. III. 1969
Zgornja Bela	263	270	271
Besnica	872	940	991
Spodnja Besnica	265	278	327
Zgornja Besnica	336	372	417
Javornik	57	58	34
Jošt nad Kranjem	7	6	5
Njivica	42	37	24
Pševo	46	55	53
Rakovica	61	73	69
Zabukovje	58	61	62
Bitnje	1.180	1.314	1.541
Srednje Bitnje	388	401	428
Spodnje Bitnje	153	157	174
Zgornje Bitnje	639	756	939
Britof	635	783	1.029
Britof	550	674	911
Orehovlje	85	109	118
Brniki	807	841	808
Spodnji Brnik	314	327	308
Zgornji Brnik	493	514	500
Cerklje	634	869	1.025
Cerklje na Gorenjskem	482	709	871
Pšenična polica	91	93	86
Vašca	61	67	68
Duplje	785	806	842
Spodnje Duplje	400	409	436
Zgornje Duplje	305	314	323
Zadraga	80	83	83
Golnik	636	813	881
Golnik	636	813	881
Grad	951	855	821
Ambrož pod Krvavcem	58	59	56
Dvorje	393	335	350
Grad	280	254	238
Stiška vas	86	84	70
Štefanja gora	134	123	107
Goriče	617	648	732
Goriče	188	202	286
Letenice	98	101	85
Srednja vas — Goriče	93	97	99
Tenetiše	177	188	202
Zalog	61	60	60
Jezersko	822	832	788
Spodnje Jezersko	152	133	139
Zgornje Jezersko	670	699	649
Kokrica	1.122	1.381	2.029
Bobovek	141	153	142
Ilovka	49	43	48
Kokrica	701	911	1.408
Mlaka pri Kranju	150	193	334
Srakovlje	46	38	50
Tatinec	35	43	47
Mavčiče	1.158	1.168	1.252
Breg ob Savi	226	213	231
Jama	157	155	152
Mavčiče	320	316	321
Meja	22	30	25
Podreča	285	296	327
Praše	148	158	196
Naklo	1.448	1.667	1.985
Cegelnica	102	99	124
Malo Naklo	47	57	51
Naklo	516	648	877
Okroglo	89	88	101
Pivka	132	184	246
Polica	47	93	74
Strahinj	432	419	450
Žeje	83	79	62
Podblica	277	273	252
Jamnik	67	69	61
Nemilje	73	77	75
Podblica	137	127	116
Podbrezje	728	761	769
Bistrica	124	126	105
Gobovce	22	50	61
Podbrezje	582	585	603
Poženik	491	483	454
Poženik	204	205	198
Pšata	140	139	126
Šmartno	147	139	130
Preddvor	1.658	1.613	1.766
Breg ob Kokri	105	96	86
Hrib	—	47	77
Kokra	428	356	298
Mače	72	71	60
Možjanca	52	48	43
Nova vas	89	83	89
Potoče	194	221	340
Preddvor	456	409	479
Tupaliče	262	282	294
Predoslje	731	805	856
Predoslje	533	587	657
Suha pri Predosljah	198	218	199
Šenčur	1.509	1.726	2.067
Srednja vas pri Šenčurju	272	309	339
Šenčur	1.237	1.417	1.728

Krajevna skupnost Naselje	31. III. 1953	31. III. 1960	31. III. 1969
Šenturška gora	280	243	241
Apno	68	59	59
Lenart na Rebri	37	34	35
Sidraž	40	49	38
Šenturška gora	107	76	85
Višavca	13	13	13
Vrhovlje	15	12	11
Trboje	403	445	448
Trboje	372	407	401
Žerjavka	31	38	47
Trstenik	403	378	378
Babni vrt	60	62	66
Čadovlje	46	38	42
Pangeršica	43	42	37
Povlje	66	43	43
Trstenik	169	170	171
Žablje	19	23	19
Velesovo	801	787	808
Adergas	167	172	174
Češnjevek	129	137	137
Praprotna polica	158	148	148
Trata pri Velesovem	80	78	87
Velesovo	267	252	262
Visoko	1.239	1.355	1.475
Hotemaže	216	236	256
Luže	269	265	260
Milje	74	95	128
Olševek	318	295	291
Visoko	362	464	540
Voglje	438	498	528
Voglje	438	498	528
Voklo	830	1.003	1.295
Hrastje	177	311	572
Prebačevo	254	276	287
Voklo	399	416	436
Zalog	872	868	888
Cerkljanska dobrava	46	42	46
Glinje	79	74	73
Lahovče	322	329	337
Vopovlje	91	93	81
Zalog pri Cerkljah	334	330	351
Žabnica	648	643	688
Čepulje	28	22	22
Dorfarje (del)	—	—	—
Lavtarski vrh	24	23	22
Planica	27	26	20
Šutna (del)	252	260	295
Žabnica	317	312	329
Občina Kranj	41.587	46.077	54.715

6. Občina usmerja razvoj gospodarstva in družbenih služb z letnimi in perspektivnimi plani, s programi razvoja posameznih panog gospodarstva in drugih družbenih dejavnosti, kakor tudi z regionalnimi prostorskimi plani ter z urbanističnim programom (50. člen statuta občine Kranj).

Občina zagotavlja na osnovi programov skladno z gospodarskim in družbenim razvojem skupnih potreb občanov na področju izobraževanja in vzgoje, prosvete in kulture, telesne kulture in rekreacije, zdravstva, socialnega varstva, dela in zaposlovanja, stanovanjske ter komunalne dejavnosti in preskrbovanja, zlasti s tem, da:

— ustanavlja splošnoizobraževalne in strokovne šole;

— daje štipendije, brezobrestna posojila in razne oblike pomoči učencem, dijakom in študentom;

— ustanavlja vzgojno-varstvene zavode za predšolske in šolske otroke;

— zagotavlja vsem šoloobveznim otrokom osemletno šolanje, brezplačen prevoz iz bolj oddaljenih krajev in del sredstev za prehrano v šoli;

— skrbi za izobraževanje odraslih;

— skrbi za delovanje muzejev, knjižnic, čitalnic, gledališč, glasbene in koncertne dejavnosti, galerij, kinematografov in drugih kulturno-prosvetnih organizacij;

— skrbi za varstvo in vzdrževanje kulturnih spomenikov;

— skrbi za napredek telesne vzgoje in rekreacije (v organizacijah, društvih in šolah) ter za izgradnjo in vzdrževanje telesnovzgojnih, športnih in rekreacijskih objektov;

— skrbi za telesno in duševno zdravje občanov, za ugodne zdravstvene pogoje matere, otroka ter za zdrav razvoj otrok in mladine;

— skrbi za odpravljanje vzrokov in pojavov, ki povzročajo vzgojne in socialne probleme;

— skrbi za zagotovitev pravic občanov do dela;

— daje sredstva za gradnjo stanovanj in skrbi za pravilno razdeljevanje stanovanj;

— s komunalnimi službami zagotavlja preskrbo z elektriko, toplotno energijo in vodo ter skrbi za opravljanje požarno-varnostne službe, za gradnjo in vzdrževanje cest in potov, kanalizacije, javnega zelenja in nasadov, javne razsvetljave, lokalnega prometa, tržnic, pokopališč, za vzdrževanje čistoče, zunanjega videza krajev ter za urejanje sprehajališč, razglednih točk in drugih naprav;

— s trgovsko mrežo skrbi za redno preskrbo občanov;

— organizira in zagotavlja pogoje za delo drugih javnih

služb, kot veterinarske, službe pravne pomoči in drugih.

Zadovoljevanje skupnih potreb občanov zagotavlja občina po posebnih organizacijah javnih služb, delovnih organizacijah in po svojih organih. Službe za zadovoljevanje skupnih potreb občanov se financirajo iz proračunskih dohodkov, skladov, lastnih sredstev delovnih in drugih organizacij, prispevkov občanov in delovnih organizacij ter drugih dohodkov.

Občina uresničuje svoje naloge s sredstvi, ki so ustvarjena v občini in ji pripadajo iz osebnih dohodkov občanov, iz prispevkov, davkov in taks ter s sredstvi, ki jih na podlagi proste odločitve združujejo delovne in druge organizacije ter občani v občini (56. člen statuta občine Kranj). V obravnavanem obdobju so npr. leta 1960, 1965 in 1969 sredstva kranjskega občinskega proračuna in skladov znašala:

Glavni namen	1960	1965	1969
03 Kulturno-prosvetna dejavnost . . .	523.392,23	2,147.239,40	2,700.000,00
04 Socialno skrbstvo . . .	319.611,58	1,554.344,49	2,445.500,00
05 Zdravstveno varstvo	409.660,28	601.932,59	746.800,00
06 Komunalna dejavnost . . .	469.520,83	1,047.474,35	1,420.000,00
07 Delo državnih organov . . .	1,190.648,91	4,051.289,43	6,692.550,00
12 Dejavnost krajevnih skupnosti . . .	238.843,36	740.800,00	1,321.730,00
13 Dejavnost družbeno-političnih organizacij	211.093,26	514.310,00	730.500,00
14 Negospodarske investicije . .	632.065,21	4,224.250,65	3,220.280,00
16 Gospodarski posegi	542,92	1,000.225,99	4,915.000,00
17 Proračunske obveznosti iz preteklih let . .	230.000,00	27.675,79	200.000,00
19 Nerazporejeni dohodki . . .	58.698,24	185.849,13	359.340,00
Skupaj	4,284.076,82	16,095.391,82	24,751.700,00
Šolstvo	2,192.975,58	10,855.355,45	15,300.000,00
Rezervni sklad . .	—	769.136,69	200.800,00
Skupaj	2,192.975,58	11,624.492,14	15,500.800,00
Skupaj	6,477.052,40	27,719.883,96	40,252.500,00

7. Občinska skupščina je najvišji organ oblasti in organ družbenega samoupravljanja v okviru pravic in dolžnosti občine.

Občinska skupščina določa politiko in odloča o drugih temeljnih vprašanjih, ki imajo pomen za politični, gospodarski, kulturni in družbeni razvoj občine, sprejema predpise, družbeni plan in proračun ter druge splošne akte, določa temeljno organizacijo in pooblastila svojih organov, voli javne funkcionarje, obravnava stanje in splošne probleme pravosodja, opravlja proračunsko kontrolo, kontrolo nad delom politično-izvršilnih in upravnih organov in družbeno nadzorstvo v občini (68. člen statuta občine Kranj).

Občinsko skupščino Kranj sestavljata občinski zbor in zbor delovnih skupnosti. Število odbornikov se je nekajkrat spremenilo in je znašalo: od 1. septembra 1955 dalje 45, od 22. avgusta 1957 za vsak zbor po 40, od 24. maja 1963 do 13. februarja 1969 po 50 in od 13. februarja 1969 po 40 odbornikov.

Od leta 1957 do 1969 je v občinskem ljudskem odboru oziroma v občinski skupščini delovalo skupno 376 odbornikov. Volilni rezultati pri volitvah odbornikov so bili v tem obdobju naslednji:

Občinska skupščina opravlja zadeve iz svojega delovnega področja na sejah svojih zborov, po svojih svetih kot politično-izvršilnih organih in po organih občinske uprave.

Samo na sejah občinska skupščina sprejema občinski statut, družbeni načrt, programe razvoja, proračun in druge splošne predpise, voli in razrešuje svoje organe ter opravlja družbeno nadzorstvo nad delom organov in organizacij v občini.

Zbora občinske skupščine delata in odločata skupno ali na ločenih sejah. Skupščina deluje po delovnem programu, ki ga sestavi v začetku vsakega leta.

V obdobju od prehoda na komunalni sistem (1. septembra 1955) je občinska skupščina (prej ObLO) sprejela naslednje število splošno veljavnih predpisov (odlokov) za posamezna področja:

Pristojnosti občinskih skupščin (in prej občinskih ljudskih odborov) so določene večinoma z zveznimi in republiškimi predpisi. Posebej so bile pristojnosti urejene ob prehodu na komunalni sistem v letu 1955. Po takratnih predpisih je bilo v pristojnosti občinskih ljudskih odborov, njihovih svetov in upravnih organov skupno več kot 1350 zadev, v pristojnosti okrajnih ljudskih odborov in njihovih organov za približno 800 zadev. Ko so bile v letu 1957

Datum volitev	Število vpisanih volivcev	Volivcev, ki so glasovali štev.	%	Glasovali za kandidate	Neveljavne glasovnice štev.	%	Volivcev, ki niso glasovali štev.	%
OBČINSKI ZBOR								
20. X. 1957	27.920	23.194	83,1	21.426	1.768	7,6	4.726	16,9
26. V. 1963	33.796	30.755	91,0	28.586	2.169	7,0	3.041	9,0
28. III. 1965	18.395	16.472	89,7	15.336	1.164	7,1	1.895	10,3
23. IV. 1967	17.353	15.335	88,4	14.019	1.316	8,5	2.018	11,6
13. IV. 1969	37.652	32.861	87,3	30.582	2.279	6,9	4.791	12,7
Zbor proizvajalcev oziroma delovnih skupnosti								
26. X. in 27. X. 1957	17.099	14.603	85,4	13.789	814	5,6	2.496	14,6
24. V. in 26. V. 1963	25.162	23.273	92,5	21.459	1.814	7,9	1.891	7,6
26. III. in 28. III. 1965	13.248	12.055	91,0	11.253	802	6,7	1.193	9,0
19. IV. in 23. IV. 1967	12.108	10.755	88,8	9.834	921	8,6	1.353	11,2
9. IV. in 13. IV. 1969	26.811	24.214	90,3	23.170	1.636	6,8	2.597	9,7

(Opomba: v letih 1965 in 1967 je v vsak zbor približno polovica volivcev volila polovico odbornikov.)

Število odlokov po področjih

Leto	gospodarstvo	finance	st., gr., kom. urban. zadeve	šolstvo kultura	zdravstvo soc. var.	organ. predpisi	drugi predpisi	Skupaj
1955	2	—	—	—	—	1	—	3
1956	4	4	2	2	1	—	1	14
1957	2	4	3	2	1	—	—	12
1958	3	6	4	—	—	1	—	14
1959	9	8	7	—	2	2	1	29
1960	6	7	17	—	1	7	3	41
1961	10	11	2	3	2	2	—	30
1962	5	21	6	2	1	3	3	41
1963	2	12	1	—	1	4	—	20
1964	6	33	13	1	4	4	2	63
1965	10	32	13	1	4	7	—	67
1966	4	18	6	2	3	4	2	39
1967	9	13	17	—	6	8	4	57
1968	11	11	12	2	—	2	—	38
1969 30/9	9	7	12	2	2	6	—	38
Skupaj	92	187	115	17	28	51	16	506

pristojnosti ljudskih odborov na novo urejene, so se njihove naloge številčno znatno povečale (več kot 3000 zadev), razmerje med občinskimi in okrajnimi organi pa se ni spremenilo (63 proti 37 %). Tako ob ureditvi pristojnosti leta 1955 kot tudi v letu 1957 so bili upravni organi pristojni v približno 50 % primerov, ljudski odbori ca. 27 %, sveti in drugi organi pa ca. 23 %.

Po letu 1957 je bila vrsta pristojnosti prenesenih na samoupravne in samostojne zavode in druge organe, tako da je po stanju 1969 v pristojnosti občinskih skupščin in njihovih organov približno 1700 zadev. Pri tem je zanimivo, da se je pristojnost upravnih organov sorazmerno povečala (v ca. 1000 primerih), medtem ko je v 660 primerih pristojna občinska skupščina in le v 35 primerih občinski sveti.

Že zgornji številčni podatki kažejo, da so bile pristojnosti občinskih skupščin, upoštevajoč njihov značaj, funkcijo in vlogo, neustrezno urejene, ker je pretežna večina predpisov določala pristojnost skupščine, svetov in upravnih organov, in sicer ne glede na njihov značaj in funkcijo. Zato je občinska skupščina Kranj konec leta 1969 po posebnem pooblastilu zvezne in republiške skupščine uredila pristojnosti tako, da je od 662 zadev, ki so bile dotlej v njeni pristojnosti, prenesla na občinske svete in na upravne organe več kot polovico sicer izvršilnih in upravnih zadev.

Zgornji številčni podatki o odlokih, ki sta jih sprejela občinski LO oziroma občinska skupščina v petnajstletnem obdobju, kažejo, da je bila zakonodajna dejavnost ljudskega odbora oziroma skupščine znatna in obsežna. Pri tem je treba vendarle ugotoviti, da je bila pretežna večina predpisov sprejetih na podlagi zveznih in republiških zakonov in drugih predpisov in zaradi uresničitve teh predpisov, le manjši del pa v tako imenovani lastni oziroma originalni občinski pristojnosti (le ca. 15 %). Računati je treba tudi s tem, da je v zgornjem številu splošnih predpisov občine skoraj polovica takih, ki že sprejete odloke spreminjajo oziroma dopolnjujejo.

8. Organi občinske skupščine so: predsednik, komisije, sveti in upravni organi.

Predsednik predstavlja občinsko skupščino in zastopa občino kot pravno osebo pred državnimi in drugimi organi ter v pravnih razmerjih nasproti fizičnim in pravnim osebam, skrbi za pripravo sej občinske skupščine in njenih zborov, sklicuje in vodi seje, skrbi za delo občinske skupščine in njenih organov in za uresničitev sklepov občinske skupščine, usklajuje delo komisij, svetov in upravnih organov ter skrbi, da ti opravljajo svoje funkcije.

Skupščina ima enega ali več podpredsednikov; podpredsednik opravlja določene zadeve iz delovnega področja predsednika v mejah, ki jih določi občinska skupščina, in nadomestuje predsednika, če je ta odsoten ali zadržan.

V času od leta 1945 do konca leta 1969 so bili v Kranju predsedniki, podpredsedniki in tajniki narodnoosvobodilnega odbora, (kasneje) ljudskega odbora mestne občine, občinskega ljudskega odbora in občinske skupščine Kranj naslednji:

a) predsedniki:
Rudolf Hlebš od 1. IX. 1945 do 31. XII. 1946,
Marjan Brilly (v. d.) od 1. I. 1947 do maja 1947,
Mara Ogrizek (v. d.) od maja 1947 do 16. I. 1948,
Andrej Brovč od 10. I. 1948 do 29. IV. 1952,
Cene Beznik od 29. IV. 1952 do 13. II. 1953,
Vinko Hafner od 13. II. 1953 do 18. IV. 1958,
Franc Puhar od 18. IV. 1958 do 13. IV. 1961,
Ivo Šefic (nadomeščal preds.) od 13. IV. 1961 do 23. XI. 1961,
Jože Mihelič od 23. XI. 1961 do 10. I. 1963,
Martin Košir od 10. I. 1963 do 4. V. 1967,
Slavko Zalokar od 4. V. 1967 dalje;

b) podpredsedniki:
Franc Pagon od 4. VII. 1946 do 31. XII. 1946,
Mitja Valenčič od 10. I. 1948 do 14. II. 1949,
Peter Cuderman od 4. IV. 1949 do 3. III. 1950,
Stanko Završnik od 3. III. 1950 do 5. X. 1950,
(podpredsednika ni bilo od 5. X. 1950 do 29. IV. 1952)
Rudi Balderman (nam. preds.) od 29. IV. 1952 do 13. II. 1953,
Cene Beznik od 13. II. 1953 do 8. VI. 1956,
Janko Rehberger od 8. VI. 1956 do 5. XI. 1957,
Franc Puhar od 5. XI. 1957 do 18. IV. 1958,
Anton Seljak od 18. IV. 1958 do 28. IV. 1960,
Franc Vršnjak od 11. XII. 1958 do 28. IV. 1960,
Tone Hafner od 23. VI. 1960 do 22. XII. 1960,
Ivo Šefic od 22. XII. 1960 do 3. VI. 1963,
Alojz Založnik od 22. XII. 1960 do 3. VI. 1963,
Slavko Beznik od 3. VI. 1963 do 4. IV. 1965,
Edgar Vončina od 3. VI. 1963 do 4. V. 1967,
Janez Sušnik od 4. V. 1967 dalje;

c) tajniki:
Rado Štefančič od 1. IX. 1945 do 25. II. 1946,
Janko Ravnik (v. d.) od 25. II. 1946 do 4. VII. 1946,
Ivan Šuc od 4. IV. 1946 do 20. XII. 1946,
Janko Ravnik (v. d.) od 20. XII. 1946 do 31. XII. 1946,
Andrej Brovč (v. d.) od 1. I. 1947 do 10. I. 1948,
Franc Vodenik od 10. I. 1948 do 27. X. 1949,
Bruno Škrabelj od 27. X. 1949 do 15. IX. 1952,
Peter Tulipan od 15. IX. 1952 do 1. XII. 1952,
Franc Pucihar od 1. XII. 1952 do 1. III. 1953,
Gabrijel Čop od 1. III. 1953 do 1. IX. 1955,
France Potisek od 1. IX. 1955 do 30. IX. 1960,
Rudi Balderman od 1. X. 1960 do 10. I. 1963,
Pavle Zupančič od 10. I. 1963 do 30. XI. 1964,
Vid Pogačnik od 30. XI. 1964 do 30. IV. 1967,
Pavle Zupančič od 1. V. 1967 dalje.

Za preučevanje posameznih vprašanj, za pripravo predlogov in za opravljanje drugih zadev iz svojega delovnega področja ima občinska skupščina stalne in začasne komisije. Komisije preučujejo in obravnavajo posamezna vprašanja in probleme ter pripravljajo predloge občinski skupščini oziroma posameznemu zboru.

Po določbah statuta ima občinska skupščina tele skupne in stalne odborniške komisije: za volitve in imenovanja, za družbeni nadzor, za prošnje in pritožbe, za gospodarstvo, za predpise. Vsak zbor pa ima še svojo mandatno-

imunitetno komisijo.

Sveti občinske skupščine kot politično-izvršilni organi občinske skupščine in organi družbenega samoupravljanja na področju, za katerega so ustanovljeni, skrbijo za uresničevanje politike in za izvajanje zakonov, družbenih planov in drugih aktov skupščine, dajejo predloge za določitev politike občinske skupščine in za sprejem njenih aktov, sprejemajo predpise, za katere so pooblaščeni, določajo splošne smernice za delo upravnih organov in opravljajo druge politično-izvršilne zadeve.

Od leta 1955 dalje je občinski ljudski odbor imel devet svetov, ti pa po 7 do 9 članov, od 31. avgusta 1956 dalje 16 svetov (sveti po 9 članov), od 15. januarja 1959 do 25. marca 1965 17 svetov (vsak svet po 9 oziroma 13 članov), od 25. marca 1965 dalje 15 svetov, od 2. novembra 1967 pa ima občinska skupščina Kranj 12 svetov; ti so prvotno imeli po 15, od 13. februarja 1969 pa imajo po 11 članov.

Ti sveti so naslednji:
— za občo upravo in notranje zadeve;
— za finance;
— za industrijo in obrt;
— za turizem in blagovni promet;
— za kmetijstvo in gozdarstvo;
— za delo;
— za urbanizem, gradbene in komunalne zadeve;
— za vzgojo in izobraževanje;
— za prosveto, kulturo in telesno kulturo;
— za zdravstvo in socialno varstvo;
— za zadeve borcev NOV in VVI;
— za narodno obrambo.

Vsak svet ima predsednika in 10 članov; imenuje jih občinska skupščina izmed svojih odbornikov, članov delovnih skupnosti, delovnih in drugih organizacij in izmed drugih občanov.

Ustavni amandmaji iz februarja 1969 so prinesli znatno spremembo pri formiranju in organizaciji organov samoupravljanja v delovnih organizacijah, pri čemer je dan poudarek na povečanju samostojnosti delovnih organizacij pri določanju organov upravljanja, njihovih funkcij, nalog in podobno. Tudi v organizaciji politično-izvršilnih organov občinskih skupščin (svetov), njihove sestave, načina imenovanja in trajanja mandata je samostojnost občinskih skupščin večja. Od omenjenih amandmajev dalje oziroma od spremembe občinskega statuta (dne 13. februarja 1969) se odborniki občinske skupščine volijo za 4 leta vsi naenkrat (ne več polovica odbornikov vsako drugo leto, kot je bilo v veljavi od ustave leta 1963 dalje), pa tudi mandatna doba članov svetov, odborniških komisij in članov svetov krajevnih skupnosti je štiriletna.

Občinski upravni organi uresničujejo zakone, družbene plane in druge akte občinske skupščine, izvajajo politiko, ki je bila določena, spremljajo stanje na ustreznem področju, organizirajo in upravljajo določene službe, odločajo v upravnih stvareh, izvajajo upravno nadzorstvo in druge upravne dejavnosti, pripravljajo akte in opravljajo druge strokovne zadeve za občinsko skupščino ter za komisije in svete občinske skupščine.

Upravni organi so temeljni in posebni. Tudi njihovo število in organizacija sta se od leta 1955 menjali; po statutu z dne 13. februarja 1969 so občinski upravni organi naslednji:

temeljni:
oddelek za občo upravo in družbene službe,
oddelek za finance,
davčna uprava,
oddelek za gospodarstvo,
oddelek za splošno upravne zadeve,
oddelek za narodno obrambo;

posebni upravni organi:
skupščinska pisarna,
zavod za kataster in izmero zemljišč,
krajevni uradi Besnica, Cerklje, Goriče, Jezersko, Mavčiče, Naklo, Preddvor, Predoslje, Šenčur, Trboje in Žabnica.

Posebna organa v občini sta občinsko javno pravobranilstvo in občinski sodnik za prekrške.

Upravni organi opravljajo zadeve iz svojega delovnega področja samostojno v mejah pooblastil, ki jim jih daje zakon in na njegovi podlagi izdani predpisi ter po smernicah občinske skupščine in njenih svetov. Upravni organi morajo skupščino in ustrezni svet redno seznanjati s problemi svojega delovnega področja. Za svoje delo so odgovorni svetom in občinski skupščini.

Uslužbenci in delavci, zaposleni v občinskih upravnih organih, sestavljajo enotno delovno skupnost, ki v mejah zakonov in na podlagi izdanih predpisov po načelu samoupravljanja samostojno urejajo vprašanja, ki zadevajo notranja razmerja v občinski upravi. Pravico samoupravljanja

uresničujejo neposredno in po svetu delovne skupnosti kot svojem predstavniškem organu.

Tako občinska skupščina kot tudi sveti lahko za opravljanje določenih nalog imenujejo občasne ali stalne komisije, odbore in druge kolegijske organe. Take organe v določenih primerih imenujejo tudi upravni organi. Teh organov je skupno več kot 50, število pa se menja glede na dejavnosti in naloge, ki jih rešujejo občinska skupščina in njeni organi. Po podatkih, ki se zbirajo letno, se da ugotoviti, da imajo občinska skupščina, njeni sveti in drugi kolegijski organi letno poprečno več kot 500 sej in sprejmejo nad 5000 različnih sklepov in odločitev.

Število zaposlenih v občinski upravi se je od leta 1963 dalje manjšalo in je v letu 1963 znašalo 177 redno zaposlenih uslužbencev in 72 delavcev ter honorarno oziroma nepolno zaposlenih uslužbencev, leta 1968 pa 143 rednih uslužbencev ter 58 delavcev, uslužbencev z nepolnim delovnim časom itd. Ti podatki pa dejansko predstavljajo sistemizirana delovna mesta, od katerih je vsaj 5 % zmeraj nezasedenih; upoštevati je tudi treba, da se je ob zmanjševanju števila upravnih uslužbencev zaradi prenašanja pristojnosti večalo število uslužbencev v zavodih javnih služb.

9. Statut kranjske občine posveča posebno skrb funkciji in vlogi krajevne skupnosti kot samoupravne skupnosti občanov za naselje, del naselja ali več naselij oziroma za del mesta. V krajevnih skupnostih organizirajo občani komunalne, stanovanjske, gospodarske, socialne, zdravstvene, kulturne, prosvetne, vzgojne in druge dejavnosti, in sicer zaradi neposrednega zadovoljevanja svojih potreb ter potreb družin in gospodinjstev kakor tudi za razvoj naselja. Krajevne skupnosti skrbe za napredek stanovanjskega gospodarstva in strokovno pomagajo hišnim svetom in občanov pri upravljanju in vzdrževanju stanovanjskih hiš (120. člen statuta občine Kranj).

Do leta 1964 so v mestu poslovale stanovanjske skupnosti (8), zunaj mesta pa krajevni odbori (28). Po novem statutu je v občini od leta 1964 dalje 37, od 1968 dalje pa 38 krajevnih skupnosti. Vse krajevne skupnosti so ustanovili občani na zborih volivcev. Krajevna skupnost je pravna oseba in ima svoj statut. Njen organ je zbor volivcev, izvršilni organ zbora volivcev pa svet krajevne skupnosti. V svetih, komisijah in drugih kolegijskih organih krajevnih skupnosti deluje stalno več kot 1300 občanov.

Krajevne skupnosti poslujejo po delovnem programu in finančnem načrtu, ki ga sestavljajo vsako leto. Za redno poslovanje dobivajo sredstva v obliki financiranja programa od občinske skupščine, in sicer v proračunu občine. Krajevne skupnosti lahko za opravljanje svojih nalog najemajo posojila, predvsem pa so vir njihovih dohodkov krajevni samoprispevek, dohodki iz lastne dejavnosti ter dohodki in prispevki od delovnih in drugih organizacij.

Pri zadovoljevanju vsakodnevnih potreb občanov in pri urejanju in vzdrževanju komunalnih objektov in naprav (cest, javne razsvetljave, kanalizacije, parkov, kulturnih domov itd.) v kraju in naselju so krajevne skupnosti izredno aktivne; sredstva, ki jih dobivajo iz občinskega proračuna, koristno in smotrno uporabljajo in v znatni meri povečajo s prispevki delovnih organizacij in občanov ter z njihovim prostovoljnim delom. Tako so npr. v letu 1968 vse krajevne skupnosti iz občinskega proračuna prejele 924.000 dinarjev, s temi in dodatnimi sredstvi pa so ustvarile vrednost 2,390.000 dinarjev, od tega za več kot 640.000 s prostovoljnim delom in za 180.000 s prostovoljnimi prispevki občanov.

10. Na občinskem referendumu občani neposredno odločajo o skupnih vprašanjih, ki imajo pomen za posamezni kraj ali občino kot celoto.

Občinski referendum se lahko opravi zato, da občani potrdijo odlok ali sklep, ki ga je občinska skupščina že sprejela, ali pa zato, da se izjavijo o predlogu odloka oziroma sklepa vnaprej, preden ga je sprejela. Referendum razpisuje občinska skupščina. Odločitev, ki jo sprejmejo občani na referendumu, je za občinsko skupščino obvezna in ta ne more v enem letu po izvedbi referenduma izdati nobenega akta, ki bi bil v nasprotju z izidom referenduma.

V obravnavanem obdobju je občinska skupščina Kranj v letu 1964 na podlagi večinske odločitve občanov na referendumu uvedla samoprispevek za izgradnjo šol v občini in v triletnem obdobju zbrala 3,105.562,40 din sredstev s samoprispevkom, z dogovorom z delovnimi organizacijami pa v 6 letih vsako leto poprečno 1,600.000,00 din sredstev.

11. Na zborih volivcev obravnavajo občani vprašanja, ki imajo splošen pomen za življenje in delo v naselju ali v krajevni skupnosti, pa tudi za življenje v občini in v širših družbeno-političnih skupnostih; občani predlagajo rešitve takih vprašanj, opravljajo volilne funkcije, ki so določene z zakonom, in neposredno odločajo o vprašanjih, ki so določena z zakonom ali s statutom.

Občinska skupščina mora dati zborom volivcev v ob-

ravnavo predloge družbenih načrtov, programov razvoja posameznih področij gospodarskih in družbenih dejavnosti, občinskega proračuna in urbanističnega načrta.

Na zborih volivcev poročajo odborniki občinske skupščine o delu skupščine, pa tudi organi samoupravljanja in organizacije, ki opravljajo zadeve javnega pomena v občini, morajo zborom volivcev dajati potrebna pojasnila in poročila, če zbori to zahtevajo.

Zbori volivcev se v kranjski občini sklicujejo praviloma za območja krajevnih skupnosti.

12. Usmerjanje in družbeno nadzorstvo gospodarstva in drugih družbenih dejavnosti v občini ter samostojnost in samoupravnost delovnih organizacij so temelj medsebojnih razmerij med občino in njenimi organi ter delovnimi in drugimi organizacijami. Občinska skupščina in njeni organi skrbijo, da delovne in druge organizacije skrbno gospodarijo z zaupanimi sredstvi, da izpolnjujejo programe in da ne zaidejo v gospodarske težave, ki bi bremenile organizacije in družbo. Pri opravljanju družbenega nadzorstva občinska skupščina obravnava splošna vprašanja, ki zadevajo razpolaganje z družbenimi sredstvi, delitev dohodka in način uresničevanja pravic in dolžnosti organov samoupravljanja delovnih organizacij.

V ta namen občinska skupščina in njeni organi zbirajo podatke o uspešnosti dela delovnih in drugih organizacij, delajo ustrezne analize in izdajo potrebne ukrepe ter priporočila organizacijam za odpravo pomanjkljivosti.

Občinska skupščina in njeni organi sodelujejo s samoupravnimi skupnostmi, samoupravnimi organizacijami, delovnimi organizacijami ter znanstveno raziskovalnimi in drugimi strokovnimi organizacijami. Pri opravljanju svojih nalog se občinska skupščina povezuje neposredno z organi samoupravljanja samoupravnih skupnosti ter delovnih in drugih organizacij. Organi občinske skupščine vabijo na svoje seje predstavnike samoupravnih skupnosti ter delovnih in drugih organizacij, da z njimi izmenjujejo mnenja o vprašanjih z njihovega delovnega področja. Od teh organizacij si lahko tudi preskrbijo mnenja o predlogih posameznih splošnih predpisov in drugih sklepov ali o posameznih vprašanjih, ki jih rešujejo.

Pri opravljanju svojih nalog se občinska skupščina opira na Socialistično zvezo delovnega ljudstva in sodeluje z drugimi družbenopolitičnimi organizacijami in društvi v občini. Na skupni seji obeh zborov občinska skupščina skupaj s predstavniki teh organizacij kot splošni zbor obravnava vprašanja, ki so za občino splošnega pomena.

V kranjski občini delujejo (po stanju 1. januarja 1969) naslednje družbenopolitične in druge organizacije in društva:

— Občinska konferenca ZKS s 23 organizacijami ZK, od tega 13 krajevnih in 10 v delovnih organizacijah, 3 tovarniški komiteji ZK, ki so razdeljeni na 22 osnovnih organizacij ZK;

— Občinska konferenca SZDL s 40 krajevnimi organizacijami SZDL,

— Občinski komite ZMS — 55 aktivov mladine,

— Občinski sindikalni svet — 113 sindikalnih podružnic,

— Zveza združenj borcev NOV,

— Zveza borcev z 31 krajevnimi organizacijami,

— Zveza vojaških vojnih invalidov s 13 krajevnimi organizacijami in 4 sekcijami,

— ZROP s 15 krajevnimi organizacijami,

— Občinski odbor RKS s 37 krajevnimi organizacijami,

— Občinska zveza DPM — 9 društev, 27 pionirskih odredov,

— Občinska zveza kulturno-prosvetnih organizacij:

— DPD »Svoboda« in prosvetna društva . . . 25

— kulturni aktivi in klubi 3

— samostojne skupine v mestu 13

(pihalni orkester, simfonični orkester, godalni orkester Glasbene šole, pevski zbor France Prešeren, mladinski gimnazijski mešani zbor, dekliški zbor Ekonomske srednje šole, obrtniški moški zbor, likovna sekcija, filmska amaterska skupina, plesna in baletna šola, plesno-športni klub, pevski zbor »Sava«, učiteljski pevski zbor Stane Žagar);

— Občinska zveza za telesno kulturo — 9 TVD Partizan, 1 telesnovzgojno društvo, 8 športnih društev, 1 brodarsko društvo, 1 športni klub, 2 mladinska športna aktiva; v teh je naslednje število klubov in sekcij: 2 atletika, 1 judo klub, 1 košarka, 2 kegljanje, 1 kolesarstvo, 9 nogomet, 16 namizni tenis, 3 orodna telovadba, 2 odbojka, 1 plavanje, 6 rokomet, 9 smučanje, 2 sankanje, 1 tenis, 3 splošna telesna vzgoja, 1 šahovski;

— Občinska strelska zveza — 24 strelskih družin,

— Občinska gasilska zveza — 5 industrijskih gasilskih društev in 36 prostovoljnih gasilskih društev,

— Gorenjska turistična zveza z 8 društvi na območju občine Kranj,

— Lovska zveza — 6 lovskih družin,

— Zveza tabornikov — 4 taborniški odredi,

— Zveza ribiških družin Gorenjske — 2 družini,

— Planinska društva — 3,
— Ljudska tehnika — 5 društev ljudske tehnike, 3 avto-moto društva, 1 društvo izumiteljev, 1 foto-kino klub, 1 radio klub;
— Občinski odbor društev inženirjev in tehnikov z naslednjimi društvi: gradbenih inženirjev in tehnikov, elektroinženirjev in tehnikov, strojnih inženirjev in tehnikov, gozdarskih inženirjev in tehnikov, geodetov, orodjarjev, kemijskih inženirjev in tehnikov, varilnih tehnikov, inženirjev in tehnikov tekstilcev, inženirjev organizacije dela;
— Društvo bibliotekarjev,
— Društvo veterinarjev in veterinarskih tehnikov,
— Društvo rejcev golobov pismonoš »Kurir« Kranj,
— Društvo traktoristov in kmetijskih strojnikov,
— Klub kulturnih delavcev,
— Klub študentov,
— Združenje šoferjev in avtomehanikov,
— Društvo akvaristov,
— Čebelarsko društvo,
— Filatelistično društvo — 2,
— Hortikulturno društvo,
— Društvo upokojencev,
— Društvo rejcev malih živali,
— Druga društva s sedežem v Kranju: društvo ekonomistov, knjigovodij, pravnikov, zdravnikov, medicinskih sester, bolničarjev, socialnih delavcev, defektologov, rentgenskih tehnikov, fizioterapevtov, farmacevtov, stenografov in strojepiscev, slavistov, učiteljev in profesorjev telesne vzgoje, zgodovinarjev, geografov, likovnih pedagogov;
— Sankaška zveza Slovenije v Kranju,
— Zveza slepih Slovenije v Kranju,
— Počitniška zveza.

Občinska skupščina in njeni organi sodelujejo z republiško skupščino in njenimi organi, zlasti z njenimi zbori, komisijami in odbori, in sicer tako, da izmenjujejo mnenja, predloge in stališča pri obravnavanju zadev iz vseh področij dejavnosti skupščine in pri odločanju o teh zadevah dajejo mnenja, predloge in stališča. Posebej po amandmaju republiške ustave iz leta 1969 sodeluje občina po svojih delegatih na zasedanju v Skupščini SR Slovenije, kadar se obravnavajo temeljna vprašanja s področja komunalnega sistema, financiranja družbenopolitičnih skupnosti, družbenega planiranja, komunalnega in stanovanjskega gospodarstva ter stanovanjske politike, prostorskega planiranja in urbanizma, javne varnosti, izobraževanja, ter zdravstvenega in socialnega varstva ali druga vprašanja, ki so skupnega pomena za občane v občinah in v samoupravnih skupnostih.

13. Občina Kranj izredno intenzivno sodeluje z drugimi občinami v Sloveniji in Jugoslaviji, neposredno ali prek pogodbene skupnosti Občan oziroma (zvezne) Stalne konference mest, posebno pa še z gorenjskimi občinami; z zadnjimi ima organiziranih več kot 50 različnih skupnih organov, služb, organizacij itd.

Občina Kranj sodeluje tudi z občinami in mesti v tujini, posebno z obmejnimi (koroškimi) občinami Železna Kapla-Bela in Beljak. Od leta 1958 je Kranj pobraten s francoskim mestom La Ciotat, od leta 1959 pa je povezan z angleškim mestom Oldham. Z obema, posebno pa z Oldhamom, vsako leto izmenjujemo mladinske kolonije, pa tudi razne kulturne skupine, štipendiste itd. Od leta 1958 je Kranj član Svetovne federacije pobratenih mest.

PRAVOSODJE V KRANJSKI OBČINI PO OSVOBODITVI

IVAN REPINC

Naša današnja sodišča nimajo nobene pravne povezave s sodišči stare Jugoslavije. Stara sodišča so bila odpravljena na revolucionaren način kot ves drugi državni aparat stare Jugoslavije. V krvavem boju z okupatorjem in domačimi izdajalci je med osvobodilnim bojem nastajala nova ljudska oblast in v zvezi z njo so nastajala tudi nova ljudska sodišča, pri čemer so se uveljavljala demokratična organizacijska načela, kot so npr.: volilnost sodnikov, zbornost, neodvisnost sodišč, sodelovanje ljudstva v sodstvu in druga načela ljudskega sodstva.

Po osvoboditvi Beograda je AVNOJ izdal odlok o odpravi javnih notarjev in javnonotarskih zbornic. Dne 5. februarja 1945 sta izšla odloka o ustanovitvi vrhovnega sodišča DFJ ter o ustanovitvi ter pristojnosti javnega tožilca DFJ. Za javnega tožilca DFJ je bil imenovan dr. Jože Vilfan.[1] Ta je 6. aprila 1945 imenoval dr. Vita Kraigherja[2] za javnega tožilca Slovenije, ki je kmalu nato padel 4. maja 1945 na Turjaku. S posebnimi odloki je bilo poslovanje predvojnih sodišč, ki so ostala od okupatorskega režima, odpravljeno in zanje so bili postavljeni posebni delegati, ki so čuvali ustanove in premoženje. Naši narodi so tako dočakali osvoboditev svoje države z že popolnoma zgrajenim in široko razvejanim sodnim aparatom.

Poslovanje okrajnega sodišča in okrajnega javnega tožilstva v Kranju od osvoboditve do leta 1960

Takoj po osvoboditvi je narodna vlada Slovenije 15. maja 1945 izdala uredbo o začasni delni ustavitvi poslovanja sodišč v Sloveniji.[3] S to uredbo se je ustavilo poslovanje vseh sodišč, ki niso bila ustanovljena na osnovi odloka predsedstva SNOS o začasni ureditvi narodnih sodišč in o narodnih sodnikih z dne 3. septembra 1944.[4] Po tej uredbi so se vse tekoče sporne zadeve prekinile, vse tekoče izvršbe so se odložile, novih vlog niso jemali v delo, kazensko sodstvo so opravljala vojaška sodišča, nepravdni oddelki pa so poslovali le v najnujnejših zadevah (overitve in podobno). Istega dne je narodna vlada Slovenije izdala tudi uredbo o postavitvi delegatov pri sodiščih v Ljubljani, v mesecu juniju pa tudi pri okrajnih sodiščih. Posebne delegate so dobile tudi odvetniške in javnonotarske zbornice.

Komanda mesta Kranj je po prihodu v osvobojeno mesto imenovala za čuvarja sodišča in poveljnika zaporov v Kranju Borisa Kmeta, sodniškega pripravnika iz Kranja. Že 18. maja 1945 pa je bil poslan v Kranj kot odposlanec ministra za pravosodje narodne vlade Slovenije dr. Božidar Zega, ki je sodišče prevzel, ugotovil stanje in poslal ministru obširno poročilo. Na sodišču takrat slovenskih sodnikov ni bilo.[5] Na delovnem mestu pa je bilo 11 uslužbencev, ki so delali na sodišču še pred vojno in deloma med vojno in ki so prosili za ponovni sprejem v službo. Zemljiške knjige so bile popolnoma ohranjene in v odličnem stanju. Prav tako zbirka listin in drugi sodni arhiv. Ni manjkalo ničesar, razen mape katastrske občine Štefanja gora, ki se je izgubila junija 1944, ko je šel višji oficial Stanko Čuk na cenitev na Štefanjo goro in se ni več vrnil. Tudi poslopje sodišča je bilo dobro vzdrževano. Nemci so opremo nadomestili z novo, napravili novo kopalnico za jetnike in stanovanje za jetničarja. Komisija za ugotovitev škode na kulturnih in zgodovinskih predmetih je kasneje ocenila škodo le v višini 13.000 din. 18. junija 1945 pa je bil imenovan za prevzemnika in čuvarja okrajnega sodišča v Kranju in pozneje za delegata ministra za pravosodje Ferdinand Nečemar, ki je bil v stari Jugoslaviji že 18 let sodnik v Kranju. Ta je prevzel posle od Borisa Kmeta in ostal kot delegat na sodišču do konca avgusta 1945, ko je nastopil delo kot sodnik okrajnega sodišča v Ljubljani.

Pred začetkom rednega poslovanja okrajnega sodišča v Kranju pa je bilo 5. junija 1945 ustanovljeno in tudi že 26. avgusta 1945 ukinjeno posebno (izredno) sodišče slovenske narodne časti. To sodišče je sodilo po zakonu o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast tiste Slovence, ki so med okupacijo omadeževali svojo slovensko čast s tem, da so na katerikoli način sodelovali z okupatorjem. Sodišče je sodilo v senatu

petorice, obtožbo pa je zastopal javni tožilec Slovenije. Sodbe so bile izdane »v imenu slovenskega naroda«. Sodišče je potovalo po okrožjih in sodilo praviloma na sedežih okrajnih NOO. V Kranju je delalo v dveh senatih. Enemu je predsedoval Jože Fister, drugemu pa dr. Viljem Muc. Za preiskovalca je javni tožilec Slovenije imenoval Borisa Kmeta, njemu pa sta pomagala Hubert Korošec in Vladimir Jevšek.[6]

Z zakonodajnimi odloki in nato z zakoni so od februarja 1945 do avgusta 1945 nastajali drug za drugim, na prvi pogled brez kake medsebojne povezanosti, tudi predpisi, ki so jih sodišča v celoti uveljavljala v življenje ali pa so jih uveljavljala poleg drugih organov. Med drugimi so bili tudi naslednji zakoni: odlok o prehodu sovražnikovega premoženja v državno last, o državnem upravljanju premoženja odsotnih oseb in o zasegi premoženja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno prisvojile; zakon o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže; zakon o odvzemu vojnega dobička; zakon o prepovedi izzivanja narodnega, rasnega in verskega sovraštva in razprtij; zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije; zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo; odlok oziroma zakon o razveljavljanju pravnih predpisov, izdanih pred 6. aprilom 1941 in med sovražnikovo okupacijo, ki ga sodišča še danes uporabljajo na vseh tistih področjih, kjer nimamo pravnih predpisov. Da bi se zagotovilo izpolnjevanje novih zakonov, se ni moglo več odlašati tudi s sprejemom zakona o sodiščih, s katerim bi se izvedla enotna organizacija sodstva in razmejilo področje vojaškega sodstva od funkcije rednega sodstva. Tako je začasna narodna skupščina sprejela zakon o ureditvi in pristojnosti vojaških sodišč v JA, 26. avgusta 1945 pa še zakon o ureditvi ljudskih sodišč.[7] Po tem zakonu se mora nova organizacija izvesti do 1. januarja 1946.

V Sloveniji sta bili v izvedbo tega zakona izdani uredbi o povzemu sodnega poslovanja, ki je stopila v veljavo 15. septembra 1945,[8] in o ustanovitvi narodnih in likvidaciji dotedanjih sodišč v Sloveniji z dne 21. septembra 1945. Uredbi določata, da posle sodišč, ki niso bila ustanovljena na temelju odloka predsedstva SNOS z dne 3. septembra 1944, prevzamejo nova sodišča, brž ko začnejo poslovati. Ustanovljena so bila: vrhovno sodišče federalne Slovenije, 4 okrožna sodišča in 25 okrajnih sodišč. Na Gorenjskem so bila ustanovljena: okrajno sodišče na Jesenicah, v Kranju in v Škofji Loki. Gorenjska pa je spadala pod območje okrožnega sodišča Ljubljana. Sodno območje okrajnih sodišč je zajemalo območje, določeno z zakonom o upravni razdelitvi federalne Slovenije, ki je stopil v veljavo 8. septembra 1945. Tako je okrajno sodišče v Kranju poslovalo za območje tedanjega okraja Kranj, ki je v glavnem obsegalo območje sedanjih občin Kranj in Tržič.

Na zasedanju zbora odposlancev okrajnega NOO v Kranju dne 30. avgusta 1945 so bili izvoljeni za stalne sodnike okrajnega sodišča v Kranju:

dr. Aleksander Grobelnik, sodnik okrožnega sodišča v Ljubljani, za predsednika sodišča, in

Tine Eržen, okrajni sodnik na Brdu pri Lukovici,

Gojko Kitek, okrajni sodnik na Vranskem,

dr. Ludvik Grobelnik, bivši javni notar v Mariboru,

dr. Igo Šilar, bivši odvetnik v Kranju za sodnike.

Za sodnike prisednike pa je bilo hkrati izvoljenih 60 občanov.

Izvoljeni sodniki so nastopili delo sredi meseca septembra 1945. Dne 21. septembra 1945 je minister za pravosodje začasno sprejel v pravosodno službo 11 uslužbencev in jih dodelil okrajnemu sodišču v Kranju. 3. oktobra so zaprisegli tudi sodniki prisedniki, 8. oktobra pa je bil postavljen za tajnika — pripravnika — pri okrajnem sodišču Vladimir Jevšek. Tako je konec septembra 1945 začelo poslovati okrajno sodišče v Kranju. V istem času so začela poslovati tudi druga sodišča.

Na drugem zasedanju okrajnega NOO v Kranju 6. januarja 1946 sta bila na novo izvoljena za sodnika Stanko Vertovšek in Boris Roblek, razrešena pa sta bila Tine Eržen kot sodnik in dr. Aleksander Grobelnik kot predsednik sodišča. Dr. Grobelnik je ostal še naprej kot sodnik tega sodišča. Boris Roblek, ki je bil nameščenec v predilnici Tržič in nepravnik, pa funkcije sodnika ni nastopil. Stanko Vertovšek je nato od 1. februarja 1946 opravljal posle predsednika sodišča kot vršilec dolžnosti do 29. avgusta 1946, ko je bil izvoljen za predsednika sodišča in je na tej dolžnosti ostal do 31. januarja 1963, ko je bil izvoljen od republiškega skupščine SRS za sodnika okrožnega sodišča v Kranju. 6. januarja 1946 je bilo izvoljenih še 10 porotnikov, ki so zaprisegli 17. januarja 1946. Tako je imelo okrajno sodišče v Kranju 70 porotnikov.

Pred vojno je bilo okrajno sodišče tudi v Tržiču. Na sodišču je bil zaposlen dr. Josip Sfiligoj kot starešina in še pet uslužbencev. 15. septembra 1944 je nemški okupator to sodišče ukinil in spisi so bili odstopljeni sodišču v Kranju. Po osvoboditvi je 21. maja 1945 dr. Božidar Zega kot odposlanec ministra za pravosodje sodišče pre-

vzel in postavil za čuvarja nekdanjo sodno uslužbenko Martino Grčar. 30. junija 1945 pa je nastopil kot delegat ministra za pravosodje dr. Josip Sfiligoj, ki je ostal na tej dolžnosti oziroma od ustanovitve novih okrajnih sodišč v funkciji čuvarja sodišča do novembra 1945, ko je nastopil delo sodnika okrajnega sodišča v Ljubljani. Tudi sodno poslopje v Tržiču in inventar sta se dobro ohranila med okupacijo. Poslopje so Nemci tudi nanovo opremili. Okrajno sodišče v Kranju je 14. julija 1945 odstopilo vse nerešene spise iz območja okrajnega sodišča Tržič in tudi drugo opremo, ki je bila med vojno prenesena v Kranj. Takrat je bilo še mišljeno, da bo ustanovljeno tudi okrajno sodišče v Tržiču. Po izdaji uredbe o ustanovitvi narodnih in likvidaciji dotedanjih sodišč v Sloveniji pa je bilo mišljeno, da bi novo ustanovljena okrajna sodišča imela podružnice oziroma poslovalnice na sedežih bivših okrajnih sodišč, ki so bila ukinjena. Tam naj bi bila tudi zemljiška knjiga.[9] Toda tudi ta misel ni bila ustvarjena in je bilo okrajno sodišče v Tržiču odpravljeno 7. novembra 1945. Okrajno sodišče v Kranju pa je imelo enkrat na teden uradni dan v Tržiču. Na uradnih dnevih so sodniki dajali pravne nasvete, sklepali poravnave in opravljali tudi manjše in preproste zapuščinske razprave. Zaradi stalnega upadanja strank so bili tudi uradni dnevi v Tržiču 1. novembra 1947 ukinjeni z odredbo ministrstva za pravosodje. S tem pa se takratni ljudski odbor Tržiča ni strinjal.

V začetku januarja 1946 je začelo delovati tudi javno tožilstvo okraja Kranj za območje sedanjih občin Kranj in Tržič. Že v oktobru 1945 je javni tožilec FLRJ izdal navodilo, da se imenujejo okrajni javni tožilci v večjih okrajih. Prvi javni tožilci so bili postavljeni že v decembru 1945 in so bili imenovani za pomočnike javnega tožilca za okrožje. Tako je bil kot pomočnik javnega tožilca za ljubljansko okrožje (za okraj Kranj) postavljen v decembru 1945 Franc Mišič, ki je nato postal okrajni javni tožilec. Njega je zamenjal v mesecu juliju 1947 Ivan Šiftar, Šiftarja pa meseca julija 1948 Ivo Drobnič, ki je nato ostal javni tožilec okraja Kranj do leta 1961, ko je začelo poslovati okrožno javno tožilstvo v Kranju. Z začasnim sedežem v Kranju so bili postavljeni kot pomočniki javnega tožilca za ljubljansko okrožje za okraj Jesenice Marko Prezelj, za okraj Škofjo Loko Izidor Kovaljev in za okraj Kamnik Jože Suhadolnik. Okrajno javno tožilstvo na Jesenicah je začelo poslovati v začetku julija 1946 pod vodstvom Marka Prezlja, v Škofji Loki v mesecu septembru pod vodstvom Izidorja Kovaljeva in v Kamniku aprila 1947 pod vodstvom Jožeta Suhadolnika. Kot preiskovalka okrajnega javnega tožilstva v Kranju je od januarja 1946 delala v Kranju Ivana Stepančič, vodja pisarne pa je bil od začetka poslovanja Ivan Košir, v pisarni pa so bile zaposlene še tri pisarniške delavke. Od maja do septembra 1946 sta kot referenta delala na okrajnem javnem tožilstvu še Jože Pernuš in Srečko Skrt. Do leta 1954 so bile pogoste kadrovske spremembe na okrajnem javnem tožilstvu,[10] od leta 1954 pa do januarja 1961 pa sta delala Ivo Drobnič kot javni tožilec in Pavle Gantar kot njegov pomočnik.

Javno tožilstvo je postalo organ ljudske skupščine FLRJ z nalogo, da nadzoruje natančno izpolnjevanje zakonov in drugih predpisov, tako na področju državne uprave kakor tudi na področju pravosodja. Na področju uprave in pravosodja je imelo pravico sprožiti sodni in upravni postopek in se teh postopkov udeleževati zato, da bi se izrekale zakonite odločbe. Javna tožilstva, ki so bila dolžna, da varujejo splošne ljudske koristi, so na kazenskem področju dela usmerila svojo dejavnost v pregon ostankov ljudskih sovražnikov, ki so hoteli po osvoboditvi izpodkopavati ljudsko oblast, škodovati ljudskemu premoženju in onemogočiti obnovo in izgradnjo.

Javno tožilstvo je bilo organizirano na načelu organizacijske enotnosti. Na čelu je bil javni tožilec FLRJ, ki ga je volila ljudska skupščina FLRJ in je bil za svoje delo odgovoren samo njej in njenemu prezidiju. On je imenoval javne tožilce ljudskih republik, potrjeval okrožne in okrajne javne tožilce, ki jih je imenoval republiški javni tožilec.

Poglavitna vez med javnimi tožilci in ljudstvom so bili ljudski tožilci, ki jih je ljudstvo po prosti izbiri volilo iz svoje srede. Ti niso bili službeni organi javnega tožilca, pač pa množična organizacija ljudstva in so imeli dolžnost podpirati javnega tožilca pri njegovem delu. Bili so prostovoljni delavci javnega tožilca, izvoljeni pa so bili v gospodarskih podjetjih, ustanovah, terenih večjih mest in v vaseh. Na območju okrajnega javnega tožilstva v Kranju je bilo 48 terenskih in vaških ljudskih tožilcev ter 59 tožilcev po uradih, podjetjih in ustanovah.

Po sprejetju ustave FLRJ 31. januarja 1946 je opravljala zakonodajno oblast glede ureditve sodstva, javnega tožilstva in odvetništva izključno ljudska skupščina FLRJ. S tem je bilo izraženo načelo, da imamo v vsej novi Jugoslaviji sodišča, ki niso le enako urejena, ampak imajo tudi isti postopek ter imajo v njegovi posledici tudi odločbe sodišč moč na vsem ozemlju FLRJ. Ljudska skupščina je tudi potrdila zakone, ki so bili sprejeti pred sprejetjem ustave, jih deloma dopolnila oziroma spremenila, da so

bili usklajeni z ustavo. Tako je bil dopolnjen in usklajen z ustavo tudi zakon o ureditvi ljudskih sodišč dne 21. junija 1946.[11] Poleg tega je do leta 1948 sprejela celo vrsto zakonov, ki so pomembni za delo pravosodnih organov, kot so: zakon o odvetništvu, zakon o javnem tožilstvu z dne 22. julija 1946,[12] kazenski zakon — splošni del, zakonodajo s področja rodbinskega prava itd.

Okrajno sodišče v Kranju in okrajno javno tožilstvo sta do 5. aprila 1948 poslovala za območje sedanjih občin Kranj in Tržič. V marcu 1948 pa je izšla uredba o številu okrožnih in okrajnih sodišč in njihovi krajevni pristojnosti ter določila v Sloveniji pet okrožnih sodišč, za Gorenjsko pa dve okrajni sodišči, ki sta spadali pod ljubljansko okrožno sodišče. To sta bili okrajno sodišče v Kranju in na Jesenicah. Okrajno sodišče in okrajno javno tožilstvo v Škofji Loki pa sta prenehali poslovati in sta njune posle prevzela okrajno sodišče v Kranju oziroma okrajno javno tožilstvo v Kranju. Okrajno sodišče v Kranju je nato v letu 1948 imelo uradne dneve enkrat na teden v Škofji Loki, enkrat na mesec pa v Žireh, Gorenji vasi in Železnikih. 20. junija 1949 pa so bili ukinjeni uradni dnevi v Gorenji vasi, v Škofji Loki pa omejeni na en dan v mesecu. 27. julija 1949 pa so bili ukinjeni tudi uradni dnevi v Žireh in Železnikih. Okrajno sodišče v Škofji Loki je bilo nato ponovno ustanovljeno 1. februarja 1954, medtem ko okrajno javno tožilstvo ni bilo več ustanovljeno in je še naprej opravljalo posle za območje Škofje Loke okrajno javno tožilstvo v Kranju.

Poleti 1950 se je iz okraja Kranj izločilo mesto Kranj kot samostojen okraj. Mestni ljudski odbor Kranja je nato 16. decembra 1950 potrdil izvolitev predsednika in enega sodnika ter 16 porotnikov, na novo pa je izvolil 24 novih porotnikov; OLO Kranj pa je 18. decembra 1950 potrdil izvolitev 3 sodnikov in 49 sodnikov porotnikov, na novo pa je izvolil 11 sodnikov porotnikov. Okrajno sodišče v Kranju je imelo tedaj 6 sodnikov, 100 porotnikov in 13 uslužbencev. Sodniki so bili: Gojko Kitek, dr. Ludvik Grobelnik, Karel Misjak, Valentin Janc, dr. Igo Šilar in Stanko Vertovšek kot predsednik sodišča.[13] Nato do leta 1961 ni bilo sprememb v organizaciji sodišč in javnega tožilstva v občini Kranj.

Ustanovitev okrožnega sodišča in okrožnega javnega tožilstva Kranj in razvoj pravosodja do danes

Ljudska skupščina LRS je na skupni seji republiškega zbora in zbora proizvajalcev dne 27. maja 1959 sprejela resolucijo, ki je med drugim priporočala, naj se pripravljajo predlogi in ukrepi za nadaljnje ustanavljanje okrožnih sodišč in za prenos obveznosti vzdrževanja okrožnih sodišč na okrajne ljudske odbore. Po tej resoluciji je bilo nato v letu 1961 ustanovljeno okrožno sodišče v Kranju, 1 aprila 1961 pa okrajno sodišče na Jesenicah.[14]

Ustanovitev okrožnega sodišča v Kranju se je pripravljala že za leto 1960, a uresničena ni bila, ker ni bilo mogoče dobiti ustreznih prostorov za namestitev. Konec leta 1960 pa je prevladalo stališče, naj se okrožno sodišče v Kranju ustanovi takoj, začne naj se z izgradnjo novega sodnega poslopja v Kranju za potrebe vseh pravosodnih organov, začasno pa naj se namestita okrožno sodišče in okrožno javno tožilstvo v prostorih okrajnega zavoda za socialno zavarovanje na Cesti JLA. Tako je republiški zbor skupščine LRS dne 16. decembra 1960 sprejel odlok o ustanovitvi in krajevnem območju okrožnega sodišča v Kranju,[15] ki bo poslovalo za območja okrajnih sodišč Jesenice, Kranj, Radovljica in Škofja Loka. Ta območja so bila s tem izvzeta iz krajevnega območja okrožnega sodišča v Ljubljani. Istega dne so bili na skupni seji republiškega zbora in zbora proizvajalcev tudi izvoljeni sodniki in predsednik okrožnega sodišča, in sicer:

Ivan Repinc, sodnik okrožnega sodišča v Ljubljani, za predsednika sodišča, za sodnike pa:

Jože Fister,

Ferdinand Nečemar, oba sodnika okrožnega sodišča v Ljubljani,

Karel Misjak,

dr. Marjan Ogrizek in

Edgar Vončina, sodniki okrajnega sodišča v Kranju.

Okrajni ljudski odbor pa je na skupni seji obeh zborov 27. decembra 1960 izvolil tudi 219 sodnikov porotnikov. Odredba o pričetku poslovanja okrožnega sodišča v Kranju in o prenosu opravil na okrožno sodišče v Kranj, ki jo je izdal državni sekretar za pravosodje LRS Jože Pavličič 29. decembra 1960, je določila, da okrožno sodišče začne poslovati 1. januarja 1961, prenos opravil iz okrožnega sodišča v Ljubljani pa mora biti opravljen do 31. januarja 1961. Tudi sekretariat zveznega izvršnega sveta za pravosodne zadeve je 21. decembra 1960 izdal odločbo o spremembi in dopolnitvi odločbe o območjih okrožnih in okrajnih javnih tožilstev ter ustanovil okrožno javno tožilstvo v Kranju, ki posluje za območje okrožnega sodišča v Kranju. Zvezni javni tožilec pa je 21. decembra 1960 izdal odločbo, da bo okrožni javni tožilec v Kranju od 1. ja-

nuarja 1961 opravljal tudi zadeve iz pristojnosti okrajnega javnega tožilstva v Kranju.[16] Na podlagi te odločbe je okrožno javno tožilstvo opravljalo do 1. julija 1965 tudi posle okrajnega javnega tožilstva za območje okrajnih sodišč v Kranju in Škofji Loki. Republiški javni tožilec je s pritrditvijo republiškega izvršnega sveta imenoval za okrožnega javnega tožilca v Kranju Srečka Skrta, okrožnega javnega tožilca iz Novega mesta, za njegovega namestnika pa Iva Drobniča, okrajnega javnega tožilca v Kranju, in Pavla Gantarja, namestnika okrajnega javnega tožilca v Kranju. Tako je tudi okrožno javno tožilstvo v Kranju začelo poslovati 1. januarja 1961.

S tem je bila dotedanja organizacija sodišč in javnih tožilstev v Kranju zaključena. Okrajno sodišče in okrajno javno tožilstvo sta se po ustavi iz leta 1963 preimenovala v občinsko sodišče oziroma občinsko javno tožilstvo. Od 1. februarja 1963 do julija 1963 je bil predsednik občinskega sodišča v Kranju Edgar Vončina, njega pa je zamenjala Breda Lokar, poročena Gaspari, sodnica občinskega sodišča v Kranju in ostala do 15. januarja 1965, ko je odšla za strokovno sodelavko k službi pravne pomoči v Kranj.

Za novega predsednika pa je bil izvoljen Damjan Mozetič, ki je na tem mestu od 1. aprila 1965. Kot sodniki pa danes delajo na občinskem sodišču še: Jože Gerželj, Marija Humer, Kristina Kobal, Ivan Košir, Anton Pavliha in Jože Regovc, medtem ko eno mesto ni zasedeno.[17] Sodišče ima 84 sodnikov porotnikov, in sicer 52 iz občine Kranj in 32 iz občine Tržič. Na sodišču pa je zaposlenih še 23 pisarniških in drugih delavcev, kamor so vštete 3 snažilke, hišnik in kurir, ki delajo tudi za potrebe okrožnega sodišča in obeh tožilstev.

Okrožno sodišče v Kranju ima danes 8 sodnikov, vključno s predsednikom sodišča. Ob reelekciji 30. junija 1967 so bili ponovno izvoljeni vsi sodniki okrožnega sodišča, ki so ponovno kandidirali za sodnike, in sodnica občinskega sodišča Radovljica Martina Černe, ki je prav tako kandidirala za sodnika okrožnega sodišča. Tako so danes sodniki: mr. Lojze Cuznar, Martina Černe, Alojz Marolt, Karel Misjak, dr. Marjan Ogrizek, Anton Terpin, Stanko Vertovšek in predsednik sodišča Ivan Repinc. V razdobju od leta 1961 do danes je bil zaradi upokojitve razrešen 9. oktobra 1962 Ferdinand Nečemar, ki je delal kot sodnik v Kranju več kot 20 let, in sicer pred vojno, neposredno po vojni kot delegat ministra za pravosodje in nato od leta 1961 kot sodnik okrožnega sodišča v Kranju. Jože Fister pa je 2. oktobra 1964 umrl. Jože Fister je začel kot sodnik okrajnega sodišča v Lenartu, nadaljeval v Ljutomeru in Radovljici pred vojno, po vojni pa je bil prvi predsednik okrajnega sodišča na Jesenicah in pozneje v Radovljici, nato pet let sodnik okrožnega sodišča v Ljubljani in končal svoje delo kot sodnik okrožnega sodišča Kranj. Ves čas delovanja kot sodnik okrožnega sodišča je bil tudi sodnik za mladoletnike.[18]

Od leta 1963 do leta 1965 je bilo na okrožnem sodišču 192 sodnikov porotnikov, od leta 1966 dalje pa 140 sodnikov porotnikov, in sicer iz občine Jesenice 22, Kranja 66, Radovljice 22, Škofje Loke 16 in Tržiča 14. Na okrožnem sodišču je zaposlenih še 10 pisarniških delavcev in 2 pripravnika.

Okrožno javno tožilstvo v Kranju je od 1. januarja 1961 do 1. julija 1965 opravljalo tudi zadeve iz pristojnosti okrajnega javnega tožilstva v Kranju. 1. julija 1965 pa je začelo poslovati občinsko javno tožilstvo Kranj, ki je bilo ustanovljeno z odločbo o ustanovitvi nekaterih občinskih javnih tožilstev za območje dveh ali več občinskih sodišč z dne 30. februarja 1965. Odločbo je izdal javni tožilec SR Slovenije Bojan Škrk v soglasju s skupščinami občine Kranj, Škofje Loke in Tržič, ker občinsko javno tožilstvo posluje za območje vseh treh občin. Republiški javni tožilec je v soglasju z omenjenimi občinami imenoval za javnega tožilca mr. Lojzeta Cuznarja, ki je ostal na tej funkciji do 24. oktobra 1968, ko je bil izvoljen za sodnika okrožnega sodišča v Kranju. Na njegovo mesto je bil imenovan Borut Kobi, ki je bil od 1. septembra 1967 namestnik občinskega javnega tožilca. Poleg tega sta bila imenovana za namestnika občinskega javnega tožilca še Marjana Armič (1. julija 1965) in Stane Boštjančič (1. novembra 1968).

29. marca 1969 je umrl okrožni javni tožilec Srečko Skrt, znani športni in družbenopolitični delavec, ki je delal na tožilstvu od leta 1946 dalje; najprej v Kranju, nato na Jesenicah, kot okrajni javni tožilec v Grosupljem in Brežicah ter namestnik okrožnega javnega tožilca in okrožni javni tožilec v Novem mestu, od leta 1961 pa kot okrožni javni tožilec v Kranju. Republiški javni tožilec je v soglasju z republiškim izvršnim svetom imenoval za novega okrožnega javnega tožilca Marjana Markoviča, šefa službe pravne pomoči v Kranju, ki je nastopil novo delovno mesto 1. julija 1969. Njegova namestnika sta Ivo Drobnič in Marko Prezelj. Na obeh tožilstvih so zaposlene 4 pisarniške moči.[19]

Posebno po letu 1960 sta sodišči v Kranju posvečali posebno skrb sodniškim in drugim pripravnikom, ki so

bili v praksi na sodišču, da bi potem delali pravosodni izpit. Okrožno sodišče ima sistemizirana tri delovna mesta za sodniške pripravnike. Od leta 1961 pa do danes je imelo zaposlenih 12 sodniških in odvetniških pripravnikov.[20] Na občinskem sodišču pa imajo sistemizirano eno mesto za sodniške pripravnike in je bilo do sedaj deset pripravnikov.[21] Od leta 1960 do danes pa je bilo na enoletni praksi na okrožnem sodišču in deloma tudi na občinskem sodišču v Kranju ter obeh tožilstvih še 26 diplomiranih pravnikov, ki so bili v delovnem razmerju pri upravnih organih, gospodarskih in drugih delovnih organizacijah oziroma na drugih občinskih sodiščih na Gorenjskem in na javnem tožilstvu.[22]

Temeljna načela pravosodne organizacije

Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti z dne 13. januarja 1953 ni prinesel bistvenih novosti v pravosodju, temveč je v glavnem le registriral tedanje stanje v družbenopolitičnem življenju. Sodstvo je na novo organiziral zakon o sodiščih z dne 5. julija 1954, katerega prvo poglavje je bilo sprejeto po postopku za spremembo ustave in ki zato velja kot ustavni zakon ter je razveljavil poglavje o sodstvu, ki je ostalo v ustavi iz leta 1946. Istega dne je bil razglašen tudi zakon o gospodarskih sodiščih. Sodni sistem je bil tedaj izpopolnjen s tem, da je uveljavil na podlagi enotnih načel tri vrste sodišč: redna, gospodarska in vojaška sodišča. Spremembe v gospodarskem sistemu in planiranju so zaradi gospodarske krepitve in samostojnosti gospodarskih organizacij ter povečane vloge v uravnavanju njihovih medsebojnih odnosov zahtevale preobrazbo prejšnje državne arbitraže v gospodarska sodišča. Za območje Gorenjske je pristojno okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani. Gospodarska sodišča sodijo v gospodarskih, odškodninskih in pomorskih sporih med gospodarskimi organizacijami ter opravljajo tudi druge civilne zadeve (izvršbo, likvidacijo, registrske zadeve). Poleg tega pa tudi sodijo gospodarske organizacije in odgovorne osebe v teh organizacijah za gospodarske prestopke.

Z ustavnim aktom je bilo tudi odpravljeno poglavje ustave o javnem tožilstvu. Po zakonu o javnem tožilstvu z dne 26. novembra 1954 je javno tožilstvo državni organ, ki opravlja funkcijo kazenskega pregona in ima druge z zakonom določene pravice in dolžnosti. Prenehalo je biti nadzorni organ. Na čelu je zvezni javni tožilec, ki ga postavlja in razrešuje zvezni izvršni svet. Republiške javne tožilce in njegove namestnike imenuje in razrešuje zvezni javni tožilec s pritrditvijo republiškega izvršnega sveta, okrožne in okrajne javne tožilce in njihove namestnike pa republiški javni tožilec s pritrditvijo republiškega izvršnega sveta.

Tudi ustava iz leta 1963 potrjuje dosedanje temelje pravosodne organizacije, posebno sodne. Osnovna organizacijska in funkcionalna načela, ki veljajo za vsa sodišča v SFRJ in jih predpisujejo zvezna in republiške ustave, so postale sestavni del zvezne zakonodaje o pravosodnih organih, in sicer: temeljnega zakona o sodiščih splošne pristojnosti, zakona o gospodarskih sodiščih, zakona o vojaških sodiščih, zakona o javnem tožilstvu in zakona o vojaškem tožilstvu z dne 17. februarja 1965 in temeljnega zakona o javnem pravobranilstvu od 5. aprila 1965. Zvezna zakona o sodiščih splošne pristojnosti in o javnem pravobranilstvu sta temeljna zakona. Zato urejata organizacijo in osnovne značilnosti pravosodnega sistema tako, da prepuščata republikam, da sprejmejo o določeni materiji dopolnilne predpise. Drugi navedeni zakoni, ki glede gospodarskih sodišč in javnih tožilstev samo pooblaščajo republike, da s svojimi zakoni uredijo določene zadeve, so popolni zakoni. Tako je SR Slovenija izdala 23. junija 1965 zakon o sodiščih splošne pristojnosti in zakon o gospodarskih sodiščih. Ti zakoni v ničemer ne spreminjajo in tudi ne zmanjšujejo pomena osnovnih načel sodstva iz prvih povojnih obdobij ,temveč jih razvijajo, poglabljajo in prilagajajo tedanji stopnji razvoja skupščinskega sistema, samoupravljanja ter družbenih in človeških odnosov. Skladno z določili ustave dobé pravosodni organi tudi dolžnosti obveščati ustrezne družbenopolitične skupnosti o uporabi zakonov in problemih svojega dela. Razen sojenja, ki je in še ostane osnovna funkcija sodstva, pa nalaga ustava in novi zakon sodiščem še dolžnost spremljati in preučevati družbene odnose in pojave, ki so pomembni za opravljanje njihovih funkcij in dajati predloge za preprečevanje družbeno nevarnih in škodljivih pojavov in za utrjevanje zakonitosti. V vseh pravosodnih organih se tudi uvaja samoupravljanje tako, da delovna skupnost podobno kakor v drugih državnih organih sodeluje pri upravljanju v mejah, ki ga omogoča narava pravosodne dejavnosti. Republiški zakon o sodiščih splošne pristojnosti določa krajevno območje in sedež sodišč, pri čemer potrjuje takratno stanje.

Ustavni amandmaji od aprila 1967 prinašajo določene spremembe glede volitev sodnikov zveznih sodišč in vr-

hovnega sodišča SRS, višjega gospodarskega sodišča, okrožnih in okrožnih gospodarskih sodišč oziroma imenovanja zveznega in republiškega javnega tožilca.

V začasni narodni skupščini avgusta 1945 je določilo o sodelovanju ljudstva v sodstvu bilo sprejeto kot nujna posledica osnovnega načela, da se oblast nikoli ne izvršuje prek posameznikov, ampak v »odborih« kot posledica načela zbornosti. Sodniki porotniki so popolnoma enakopravni s sodniki pri sojenju. Zakon iz leta 1954 je določil za sodnike porotnike minimalno starost 27 let, medtem ko zakon iz leta 1965 to starostno omejitev opušča, ohranja pa njihovo mandatno dobo 2 let. Sojenje se opravlja praviloma v senatih, kar velja za vsa sodišča. Senate občinskega sodišča in okrožnega sodišča, kadar sodijo na prvi stopnji, sestavljajo en sodnik kot predsednik senata in dva sodnika porotnika. Kadar pa okrožna sodišča sodijo o kaznivem dejanju, za katerega je določena smrtna kazen ali kazen strogega zapora 15 let, pa v senatih, ki jih sestavljajo dva sodnika in trije sodniki porotniki. Kadar odločajo na drugi stopnji ali na prvi stopnji zunaj glavne obravnave, pa odločajo v senatu treh sodnikov. Noveli zakona o kazenskem postopku (v nadaljnjem besedilu ZKP) in zakona o pravdnem postopku (v nadaljnjem besedilu ZPP) iz leta 1965 pa razširjata sodelovanje sodnikov porotnikov na pritožbeni postopek pred sodišči splošne pristojnosti, kadar odločajo na podlagi glavne obravnave. Tedaj je senat sestavljen iz dveh sodnikov in treh sodnikov porotnikov.

Le izjemoma sme v pravdnem in kazenskem postopku soditi sodnik posameznik. Izjema je bila najprej uvedena iz praktičnih razlogov v letu 1954 v kazenskem, v letu 1955 pa v pravdnem postopku. Sodnik posameznik sodi na občinskem sodišču o kaznivih dejanjih, ki so v zakonu natančno določena in ki njihova družbena nevarnost ne zahteva zbornega sojenja. To so kazniva dejanja, kjer je kot glavna kazen določena kazen zapora do 1 leta ali denarna kazen. V civilnih zadevah pa sodnik posameznik občinskega sodišča sodi spore o premoženjskopravnih zahtevkih, če vrednost spornega predmeta ne presega 2.000,00 din, in spore zaradi motenja posesti. Sodnik posameznik pri občinskem in okrožnem sodišču opravlja tudi preiskavo.

Sodnike in sodnike porotnike volijo in razrešujejo ustrezne skupščine: sodnike in sodnike porotnike občinskih sodišč občinske skupščine, sodnike in sodnike porotnike okrožnih sodišč pa skupščine republik. Zakon o sodiščih iz leta 1945 je določal mandatno dobo sodnikov okrajnih sodišč na 3 leta, okrožnih in drugih sodišč pa na 5 let. Kasnejši zakoni mandatne dobe sodnikov niso določali. Na novo je mandatno dobo uvedla ustava iz leta 1963 oz. zakoni o sodiščih iz leta 1965. Odslej se sodniki vseh sodišč volijo za 8 let in so po tej dobi ponovno izvoljeni, razen če se izrecno ne udeleže razpisa. Isto velja za javne tožilce in javne pravobranilce.

Za sodnike in prav tako za javne tožilce zakoni iz leta 1945 oz. 1946 niso zahtevali posebnega strokovnega znanja, ker je obstajala bojazen, da bo zaradi pomanjkanja pravnikov prevzel sodstvo v roke stari sodni aparat s starim pojmovanjem prava. Zakoni iz leta 1954 pa zahtevajo, da morajo sodniki imeti pravno fakulteto in sodniški oziroma odvetniški izpit.

Tudi druga ustavna načela, kot so: neodvisnost sodišč, zakonitost sojenja, načelo enakosti pred sodiščem, načelo pravice pritožbe, načelo javnosti, pravica obrambe, pravica uporabe svojega jezika itd., ki so bila uveljavljena v sodstvu že v času NOV, so povojni zakoni razvijali in prilagajali razvoju socialističnih družbenih odnosov.

Od osvoboditve do leta 1956 so bila vsa sodišča in tožilstva finansirana iz republiških sredstev. Z novo komunalno ureditvijo pa se je finansiranje tako uredilo, da so okrajna sodišča finansirali okrajni ljudski odbori. Od leta 1962 pa so finansirali okrožna redna in okrožna gospodarska sodišča ter okrožna javna tožilstva okrajni ljudski odbori, okrajna sodišča in okrajna javna tožilstva pa občinski ljudski odbori. Sodišča in javna tožilstva, ki obsegajo območje več okrajev oziroma občin, kot je to okrajno sodišče in okrajno javno tožilstvo v Kranju, pa imajo svoje predračune v proračunih tistih občin, kjer imajo svoj sedež, druge občine pa prispevajo k finansiranju teh organov. Za občinsko sodišče v Kranju zagotavljata sredstva za delo od leta 1962 proračuna občin Kranj in Tržič, za občinsko javno tožilstvo v Kranju pa sredstva zagotavljajo proračuni občin Kranj, Tržič in Škofja Loka. Okrožno sodišče v Kranju je do konca leta 1962 finansiral okraj Kranj, nato pa do leta 1965 okraj Ljubljana. V letu 1965 je finansiranje okrožnega sodišča ponovno prešlo na republiški proračun, ker so bili okraji konec marca 1965 v Sloveniji odpravljeni.

Pristojnosti sodišč in javnih tožilstev

Civilno sodstvo okrajnih sodišč je bilo v začetku dokaj zoženo, saj so bili spori o zadevah, pri katerih je bila

ena stranka država, državno podjetje ali ustanova, izključeni ali izvzeti iz razpravljanja civilnih sodišč. Medsebojne spore državnih podjetij so razsojale arbitraže, njihove odločbe pa so imele moč pravnomočne sodbe rednega sodišča. Državne arbitraže, ki so bile ustanovljene v letu 1947, niso bila sodišča, ampak posebni organi za utrditev ekonomsko-pravnih odnosov med gospodarskimi organizacijami. Po letu 1950 pa se začenja novo obdobje, ki ga označuje prehajanje državne lastnine proizvajalnih sredstev v splošno ljudsko premoženje v upravi samih proizvajalcev oziroma družbenih organizacij. Začetek te dobe predstavlja zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih. Temu zakonu je treba dodati še druge zakone in ukrepe, ki so bili sprejeti, da se ustvari zamisel o samoupravljanju proizvajalcev v gospodarstvu in ki so zavrli dobo administrativnega socializma in dali materialnemu pravu novo vsebino. S tem se je tudi povečal promet pravnih dobrin, zlasti po uredbi o upravljanju s stanovanjskimi zgradbami in po uredbi o dajanju poslovnih prostorov v zakup. Podobno je omogočil zakon o prometu z nepremičninami in zgradbami, da so postale nepremičnine predmet pravnega prometa. Pred sodišča so začele prihajati pomembnejše stvari in tudi novi predmeti. Sodstvo je tako začelo postajati vse bolj učinkovito sredstvo varstva zakonitosti, enotnosti in napredka socialistične družbe.

Spremenjeno naziranje o vlogi sodišč kot posledica spremenjenih socialnih razmer je prišlo do izraza tudi v noveli zakona o ureditvi sodišč, zakonu o upravnih sporih in zakonu o javnem pravobranilstvu v aprilu 1952. Novela zakona o sodiščih je razširila pristojnost okrajnih sodišč. Zakon o upravnih sporih je uzakonil sodni nadzor nad zakonitostjo konkretnih upravnih aktov in odkazal pristojnost vrhovnim sodiščem LR in zveznemu vrhovnemu sodišču. Z zakonom o javnem pravobranilstvu pa je bil ustanovljen nov pravosodni organ za zastopanje federacije, ljudskih republik, avtonomnih pokrajin, fakultativno pa tudi večjih mest in okrajev glede premoženjskih pravic in obveznosti pred sodišči in drugimi državnimi organi.

V nadaljnjem razvoju se neprestano krepi pristojnost okrajnih sodišč in zakoni prenašajo na sodišča še dodatne pristojnosti. Po ustavi iz leta 1963 postane občinsko sodišče osnovna enota sodnega sistema, ker bo njegova stvarna pristojnost obsegala pretežno večino sodnih zadev. Tako je že novela ZPP iz leta 1965 zelo razširila pristojnost občinskih sodišč. Danes so občinska sodišča pristojna, da odločajo na prvi stopnji o vseh kazenskih in civilnih zadevah, kolikor ne spadajo v pristojnost okrožnih sodišč, poleg tega pa opravljajo tudi druge zadeve, ki so po zakonu v njihovi pristojnosti (npr. zemljiške knjige, izvršilni postopek, nepravdni postopek, pravna pomoč itd.). Tako odločajo občinska sodišča v civilnem postopku o vseh premoženjskopravnih sporih, katerih vrednost ne presega 10.000,00 din, o sporih o zakonitem preživljanju ter o varstvu in vzgoji otrok (če se ne rešujejo v postopku, za katerega je pristojno okrožno sodišče), o sporih zaradi služnosti ter motenja posesti, o sporih v stanovanjskih zadevah itd.

Okrožna sodišča splošne pristojnosti so pristojna, da odločajo na prvi stopnji o kazenskih, civilnih in drugih zadevah, ki so po zakonu v njihovi pristojnosti, na drugi stopnji pa o pravnih sredstvih zoper odločbe občinskih sodišč (v kazenskih, civilnih in drugih zadevah). V civilnih zadevah sodijo o premoženjskopravnih zahtevkih, če vrednost spornega predmeta presega 10.000,00 din, ne glede na vrednost spora pa o ugotovitvi ali izpodbijanju očetovstva, v sporih o obstoju ali neobstoju, o veljavnosti ali neveljavnosti ali o razvezi zakonske zveze, o zakonitem preživljanju, če so zahtevki združeni s takimi spori, v sporih o avtorskih pravicah in v drugih podobnih sporih, odločajo o pritožbah zoper odločbe, ki jih izrekajo občinska sodišča na prvi stopnji.

Po členu 65 zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o upravnih sporih od aprila 1965 odločajo okrožna sodišča o predlogih za varstvo z ustavo določenih pravic samoupravljanja in drugih temeljnih pravic in svoboščin, kadar prekrši tako pravico oziroma svoboščino uradna oseba upravnega organa oziroma odgovorna oseba delovne ali druge organizacije s svojim dejanjem, s katerim v nasprotju z zakonom preprečuje ali omejuje posamezniku ali organizaciji njeno opravljanje.

Na civilnem področju sodišča še danes v veliki meri uporabljajo stare predpise, ker novi še niso bili izdani. Tako nimamo civilnega zakonika, ki naj bi uredil jedro civilnega prava (pogoje za sklepanje pravnih poslov, same pravne posle, odškodninsko pravo itd.). Prav tako nimamo urejenega izvršilnega prava, nespornega postopka itd. Tako sodišča uporabljajo pri svojem delu še predvojna pravna pravila. Dedovanje in zapuščinski postopek pa je leta 1955 uredil zakon o dedovanju. 24. aprila 1957 pa je stopil v veljavo zakon o pravdnem postopku in tako so sodišča v civilnem procesu prenehala uporabljati pravna pravila civilno pravnega postopka z dne 13. julija 1929.

Tudi v kazenskem sodstvu je vloga sodišč v kazenskem postopku v začetku znatno utesnjena. Po zakonu o kazenskem postopku iz leta 1948 je ves pripravljalni postopek v rokah javnega tožilca. Njemu so podrejeni tudi preiskovalni organi. Tožilec ima pravico izbrati celo krajevno pristojno sodišče. Prav tako so bile omejene pravice oškodovanca in obdolženca. Pristojnost sojenja na prvi stopnji je bila od vsega začetka razdeljena med okrajnimi in okrožnimi sodišči. Od leta 1951 so okrajna sodišča presojala vsa kazniva dejanja, za katera se sme po zakonu izreči kazen največ 5 let strogega zapora ali kaka milejša kazen, okrožna sodišča pa so sodila o vseh drugih kaznivih dejanjih, za katera se sme po zakonu izreči hujša kazen od 5 let strogega zapora. Za nadaljnji razvoj pravosodja in še posebej kazenskega sodstva ima poseben pomen IV. plenum CK KPJ, ki je bil 3. junija 1951. V resoluciji o krepitvi pravosodja in zakonitosti je opozoril, da je treba sodstvo prilagajati odnosom socialistične demokracije in ga uveljavljati kot neodvisen instrument socialistične zakonitosti. Razširiti je treba tudi pristojnost okrožnih sodišč in na sodišče prenesti kazensko preiskavo. Zakon o kazenskem postopku, ki je začel veljati 1. januarja 1954, je bil prvi poskus uveljaviti stališča tega plenuma. Ta zakon je ločil funkcijo pregona od izvajanja predhodnega postopka, sodiščem je odprl pot v to fazo postopka, potrdil in razširil je osnovne garancije obdolženca, oškodovancu pa je dal večje možnosti za uveljavljanje njegove lastne vloge v kazenskem postopku. Okrožno sodišče je postalo z institucijo preiskovalnega sodnika in senata treh sodnikov tudi odločujoči organ v ugotavljanju dejstev v predhodnem postopku in dobilo pravico odločanja tudi v tej fazi postopka. Stvarno pristojnost sodišč je določil tako, da so okrajna sodišča pristojna za sojenje na prvi stopnji o tistih kaznivih dejanjih, za katera zakon določa kot glavno kazen denarno kazen ali zapor do dveh let, in o kaznivih dejanjih, ki so v zakonu natančno določena, razen tega sodelujejo v poizvedbah in preiskovalnem postopku.

Zaradi sprememb, ki so nastale po letu 1954, so bile potrebne tudi spremembe na področju kazenskega prava. Te spremembe so imele namen omejiti represijo in še nadalje humanizirati uporabo in uresničevanje kazenskih ukrepov. Poleg tega so postale na tedanji stopnji družbenega razvoja nekatere dotedanje inkriminacije v kazenskem zakonu (v nadaljnjem besedilu KZ) brezpredmetne, novi pojavi pa so zahtevali nove oziroma drugačne inkriminacije. Tako je bila sprejeta novela KZ, ki je začela veljati 1. januarja 1960; le-ta je poleg kazni in varnostnih ukrepov predpisala tudi vzgojne ukrepe. Smrtna kazen je postala izjemen ukrep, trajanje kazni strogega zapora je skrajšana od 20 na 15 let, trajanje kazni zapora pa od 5 na 3 leta. Razširjena je možnost, da se izreče pogojna obsodba in uvaja se sodni opomin. Storjen je velik napredek v omejevanju pravnih posledic obsodbe. Bistveno je spremenjeno tudi obravnavanje mladoletnih storilcev kaznivih dejanj.

Ta novela je povezana tudi z novelo ZKP, ki je prav tako stopila v veljavo 1. januarja 1960, in z zakonom o gospodarskih prestopkih z dne 20. aprila 1960. Novela ZKP konkretizira načela, sprejeta v KZ. Razširja pravice in dolžnosti preiskovalnega sodnika med poizvedbami in preiskavo, pravice in dolžnosti sodišča glede odločanja o uvedbi kazenskega postopka oziroma o tem, ali naj se kazenski postopek nadaljuje ali ustavi, pravice strank v pripravljalnem postopku, oškodovančeve pravice v pritožbenem postopku, razširja obdolženčeve pravice, inštitut obvezne obrambe, določa posebnega sodnika za mladoletnike, ki je tudi glavni poizvedovalni organ v pripravljalnem postopku, posebne senate za mladoletnike, ki so sestavljeni od določenih sodnikov in sodnikov porotnikov, voljenih izmed profesorjev, učiteljev, vzgojiteljev ali drugih oseb, ki imajo izkušnje v vzgoji mladoletnikov itd. Z novelo ni spremenjena temeljna koncepcija o vlogi okrožnih sodišč v kazenskem postopku.

Novela KZ iz leta 1962, ki je stopila v veljavo 9. avgusta 1962, pa pomeni delno zaostritev kazenske represije; zvišuje npr. kazen za posamezna kazniva dejanja, zvišuje se splošni minimum in oba splošna maksimuma za denarne kazni, predvidena je možnost izreči kazen 20 let strogega zapora itd.

Tudi novela ZKP iz leta 1965, ki je stopila v veljavo 1. julija 1965, ni razčlenila vseh tistih izhodišč o položaju človeka in občana v pogojih samoupravljanja, ki jih je v skladu z objektivnimi pogoji začrtala ustava. Novela razširja pristojnost občinskih sodišč na sojenje vseh tistih kaznivih dejanj, kjer je zagrožena kot glavna kazen denarna kazen ali zapor ali strogi zapor do 5 let. V zvezi s tem se je spremenila tudi pristojnost okrožnih sodišč; le-ta so izgubila okoli 40 % kazenskih zadev, ki so jih prej reševala in seveda tudi pristojnost vrhovnega sodišča SRS in vrhovnega sodišča Jugoslavije kakor tudi pristojnost javnih tožilstev. Prav tako je novela KZ od 5. aprila 1967 zaradi valorizacije denarnih zneskov, kjer višina pridobljene premoženjske koristi oziroma povzročene škode

pomeni kvalifikatorno okolnost, znatno okrepila pristojnost občinskih sodišč in s tem tudi občinskih javnih tožilstev. Tako npr. sodijo občinska sodišča o kaznivih dejanjih zoper družbeno in zasebno premoženje, o večini kaznivih dejanj zoper splošno varnost ljudi in premoženja itd. Okrožna sodišča pa sodijo na prvi stopnji o kaznivih dejanjih, za katera je z zakonom določena kazen strogega zapora nad 5 let, in o kaznivih dejanjih, za katera je po zakonu pristojno okrožno sodišče, opravljajo preiskave itd.

Uveljavitev ustave, družbeni in politični ukrepi v zvezi z gospodarsko in družbeno reformo so terjali ponovno spremembo ZKP, ki je imela za cilj »izboljšati kazenski postopek, da bi postal čimbolj uspešen in da bi se z razširitvijo procesnih pravic udeležencev v postopku, zlasti pa obrambe, okrepila zakonitost in zagotovilo, da ne bi bili nedolžni klicani na kazensko odgovornost« (iz obrazložitve zakonskega predloga). Ta novela je stopila v veljavo 1. januarja 1968. Novela jasno razdeli delo med organi kazenskega postopka. Samo sodišče po preiskovalnem sodniku in kolegijskih organih je tisti državni in tudi deloma družbeni organ, ki naj razrešuje osnovna vprašanja kazenskega postopka. Vloga organov za notranje zadeve je postavljena na drugačne temelje, postali so organi odkrivanja kaznivih dejanj in storilcev. Tudi javno tožilstvo je izgubilo tisti položaj, ki ga je imelo pred novelo. Kot edina oblika pripravljalnega postopka v predhodnem postopku je preiskava, in to izključno sodna preiskava. Tudi občinska sodišča imajo preiskovalne sodnike in izvenobravnavni senat za reševanje pritožb v pripravljalnem postopku. Tega senata nimajo tista občinska sodišča, ki ga zaradi nezadostnega števila sodnikov ne morejo sestaviti. Za ta sodišča opravljajo zadeve iz njihove pristojnosti okrožna sodišča. Občinsko sodišče v Kranju ima senat za odločanje zunaj glavne obravnave, za občinska sodišča Jesenice, Radovljica in Škofja Loka pa te posle opravlja okrožno sodišče v Kranju. Če se občan v katerikoli funkciji in vlogi znajde v kazenskem postopku, mu novela zagotavlja v socialistični družbi takšen položaj, ki mu gre kot članu družbene skupnosti, katere član ostane kljub storjenemu kaznivemu dejanju.

V skladu s to novelo ZKP in pobudami, ki so pripeljale do te novele, je tudi novela zakona o izvršitvi kazenskih sankcij, ki je začela veljati 1. julija 1968. Izvrševanje kazenskih sankcij je s tem zakonom preneseno iz republiškega sekretariata za notranje zadeve ter občinskih organov za notranje zadeve na sodišče in republiški sekretariat za pravosodje in občo upravo oziroma zvezni svet za pravosodje. Predsednik občinskega sodišča je s tem dobil pooblastilo poklicati obsojenca na prestajanje kazni, odložiti izvršitev kazni in ukrepati za pravilno izvršitev kazni. Pritožbe zoper odločbe predsednika občinskega sodišča pa rešuje predsednik okrožnega sodišča. Sodišča so dobila pravico za nadzorstvo nad zakonitostjo dela kazenskih poboljševalnih zavodov.

Delo občinskega in okrožnega sodišča v Kranju[23]

Od leta 1945 do leta 1968 se je obseg dela občinskega sodišča v Kranju povečal za več kot tri in polkrat. Medtem ko je to sodišče obravnavalo v letu 1945 2.970 raznih kazenskih in civilnih zadev, jih je v letu 1968 obravnavalo že 11.332. Toda ni le naraščalo število zadev, ampak se je spreminjala tudi vsebina sporov in struktura kaznivih dejanj. Največ kazenskih zadev je pripadlo sodišču od leta 1952 do leta 1961, in sicer poprečno več kot 750 na leto, po letu 1961 pa poprečno 550 na leto. Pravdne zadeve pa so začele naraščati po letu 1951. Leta 1950 jih je sodišče obravnavalo 500, leta 1968 pa 688 pravdnih zadev in 958 plačilnih nalogov.

V celoti je v 24 letih po osvoboditvi obravnavalo več kot 218.350 raznih zadev, in sicer:

poizvedovalnih in preiskovalnih	3.542[24]
kazenskih	14.000
kazenskih mladoletniških	354[24]
pomilostitvenih	534
drugih kazenskih	3.382
pravdnih	14.432
plačilnih nalogov	7.961
zapuščinskih	14.300
izvršilnih	15.251[25]
overitev	49.564
zemljiškoknjižnih predlogov	42.931
zemljiškoknjižnih izpiskov	16.039
drugih civilnih in zemljiškoknjižnih zadev	36.060[26]

Tudi obseg dela okrožnega sodišča v Kranju se je od ustanovitve leta 1961 do danes povečal za 43 %. Medtem ko je leta 1961 rešilo skupaj 1274 raznih zadev, jih je v letu 1968 rešilo 1820. Najbolj se je povečalo število pritožbenih civilnih zadev (za več kot 109 %), kar je razumljivo glede na povečano pristojnost občinskih sodišč. Tudi število pravdnih zadev, ki jih je okrožno sodišče reševalo na prvi stopnji, se je povečalo v tem času za 91 %, čeprav se je povečala pristojnost občinskih sodišč. Tako je v

letu 1961 rešilo 287 pravdnih zadev, v letu 1968 pa 548. Nasprotno pa se je zmanjšalo število preiskovalnih zadev za 53 % in kazenskih zadev prve stopnje za 62 %. Tako je npr. leta 1964 rešilo 314 kazenskih zadev prve stopnje, leta 1968 pa 71. Število pritožbenih kazenskih zadev pa je naraslo za 16,5 %, mladoletniških kazenskih zadev pa za 58 %. Vsega skupaj je okrožno sodišče v tem razdobju rešilo 13.604 kazenskih in civilnih zadev, in sicer:

preiskovalnih kazenskih	1826
kazenskih prve stopnje	1468
mladoletniških kazenskih	218
pritožbenih kazenskih	1517
pomilostitvenih	103
drugih kazenskih	1513
pravdnih prve stopnje	3590
plačilnih nalogov	376
pritožbenih civilnih	2611
drugih civilnih	382

Med kazenskimi pritožbami, ki jih je obravnavalo okrožno sodišče, je bilo leta 1961 52 % pritožb zoper odločbe obč. sodišča v Kranju, leta 1968 pa 48 %. Od civilnih pritožbenih zadev pa je bilo leta 1961 34 %, v letu 1968 pa 42 % pritožb od občinskega sodišča v Kranju.

Struktura civilnih sporov, ki jih obravnava občinsko sodišče v Kranju, se v zadnjih 10 letih ni bistveno spremenila. Prevladujejo preživninski spori, nato slede spori iz stvarnega prava in pogodbenih pravnih poslov ter stanovanjskih razmerij. Očitno pa naraščajo spori iz odgovornosti za škodo iz prometnih nesreč. V letu 1968 jih je bilo 77. Spori iz delovnih razmerij so razmeroma redki. V letu 1958 jih je bilo 29, v letu 1968 pa 26. Tudi na pritožbeni stopnji je okrožno sodišče v letu 1961 obravnavalo le 11 takih sporov, v letu 1968 pa 20.

Razvezni spori so narasli od 211 v letu 1961 na 316 v letu 1968, kar predstavlja več kot 63 % vsega civilnega pripada na okrožnem sodišču. Možje so nastopali kot tožniki leta 1961 v ca. 40 %, v letu 1966 pa v približno 30 %, žene pa leta 1961 v približno 50 %, v letu 1966 pa v 57,4 %. Število sporazumnih predlogov za razvezo zakona raste. Raste število sporov iz obveznostnega prava. V letu 1961 jih je bilo 14 %, v letu 1968 pa 21,4 %. Število sporov iz odgovornosti za škodo pa je naraslo za 106 % in je sodišče v letu 1968 obravnavalo 70 takih sporov.[27] Sporov o ugotavljanju očetovstva je bilo leta 1961 30, v letu 1968 pa 41, o izpodbijanju očetovstva pa v obeh letih po 6. Očetovski spori so se znižali v strukturi sporov od 18,8 % v letu 1961 na 9,4 % v letu 1968. Od drugih 10 % sporov v letu 1961 oziroma 6 % v letu 1968 pa odpade polovica na spore iz stvarnega prava, druga polovica pa na spore iz dedovanja, delovna razmerja in druge.

Poprečno letno je okrožno sodišče v preteklih 8 letih obsodilo 160 storilcev kaznivih dejanj, občinsko sodišče v Kranju pa 300. Število obsojenih pri okrožnem sodišču zaradi spremenjene pristojnosti se niža tako, da je v letu 1968 bilo obsojenih le 71 polnoletnih oseb. Poprečno na leto pa vsa sodišča na Gorenjskem obsodijo 790 polnoletnih oseb.

Struktura kaznivih dejanj se je po osvoboditvi zelo spremenila. Medtem ko so po vojni bila v ospredju kazniva dejanja utaje prehrambenih predmetov zaradi obveznega odkupa,[28] kazniva dejanja zoper ljudstvo in državo, zoper narodno gospodarstvo in druga, pa prihajajo sedaj v ospredje in naraščajo kazniva dejanja zoper svobodo in pravice državljanov, zoper zasebno in družbeno premoženje, zoper uradno dolžnost in še posebej zoper varnost ljudi in premoženja zaradi vse bolj naraščajočega prometa. Koliko je bilo poprečno letno polnoletnih obsojencev v preteklih 10 letih (od vključno leta 1959 do vključno leta 1968) iz gorenjskih občin in zaradi katerih kaznivih dejanj (po poglavjih kazenskega zakonika), nam pokažejo naslednji statistični podatki:[29]

Kazniva dejanja zoper:	Skupaj	Občine prebivališča: Jesenice	Kranj	Rad.	Šk. L.	Tržič
življenje in telo	157	33	68	20	21	15
splošno varnost ljudi in premoženja	131	22	49	27	23	10
zasebno premoženje	130	29	54	19	16	12
čast in dobro ime	108	18	50	14	17	9
družbeno premoženje	94	27	32	16	12	7
uradno dolžnost	42	9	15	7	6	5
narodno gospodarstvo	41	8	14	7	8	4
javni red in pravni promet	29	7	13	2	4	3
svobodo in pravice državljanov	22	6	10	4	1	1
zakonsko zvezo in rodbino	17	5	6	3	2	1
pravosodje	15	3	7	3	1	1
druga (osebno dostojanstvo in moralo, ljudstvo in državo, del. razmerje, človeško zdravje in oborožene sile)	15	4	5	3	2	1
skupaj	801	171	323	125	113	69

Na prvem mestu so obsojenci za kazniva dejanja zoper življenje in telo. Od leta 1962 število teh rahlo upada. Prevladujejo lahke telesne poškodbe. Ubojev je na leto 2 do 3.

Na drugem mestu so obsojenci za kazniva dejanja zoper splošno varnost ljudi in premoženje. Večino predstavljajo prometni delikti, ki kljub spremenjeni politiki pregona naraščajo. Leta 1960 je bilo za kazniva dejanja iz tega poglavja KZ obsojenih 125 polnoletnih oseb, leta 1968 pa 192. Poprečno letno odvzamejo sodišča 30 voznikom vozniško dovoljenje.

Več kot 16 % obsojencev odpade na kazniva dejanja zoper zasebno premoženje in so obsojenci za ta kazniva dejanja na Gorenjskem na tretjem mestu. Več kot polovico jih je bilo obsojenih zaradi navadnih tatvin, ena četrtina zaradi velikih tatvin, drugi pa zaradi goljufij in zatajitev.

Na četrtem mestu so obsojenci kaznivih dejanj zoper čast in dobro ime. Zaradi teh kaznivih dejanj je bilo poprečno letno 13 % polnoletnih obsojencev, iz Kranja pa celo 15,5 %.

Približno 12 % vseh polnoletnih obsojencev — iz Kranja pa okoli 10 % — je obsojenih za kazniva dejanja zoper družbeno premoženje. Tudi tu prevladujejo tatvine, vlomnih tatvin je kakih 15 do 20 na leto. Število obsojencev je sicer manjše, toda višina povzročene škode pri posameznih storilcih raste. Leta 1960 je bilo 133 polnoletnih oseb obsojenih za ta kazniva dejanja, leta 1968 pa 83.

Na šestem mestu so kazniva dejanja zoper uradno dolžnost. Prevladujejo kazniva dejanja poneverbe in neupravičene uporabe, v novejši dobi pa imamo tudi kazniva dejanja jemanja oziroma dajanja podkupnine.

Nato pridejo obsojenci zaradi kaznivih dejanj zoper narodno gospodarstvo. V strukturi predstavljajo le nekaj nad 5 % in število obsojencev je iz leta v leto manjše. Leta 1960 je bilo za ta kazniva dejanja obsojenih 61 polnoletnih oseb, leta 1968 pa 30. Med temi kaznivimi dejanji so še vedno v ospredju nedovoljene trgovine, ki dobivajo nove in bolj premetene oblike, in kazniva dejanja davčne zatajitve.

Le nekaj nad 10 % polnoletnih oseb je bilo obsojenih za kazniva dejanja zoper javni red in pravni promet, zoper svobodo in pravice državljanov, zoper zakonsko zvezo in rodbino, zoper pravosodje in za druga kazniva dejanja. Število obsojencev za kazniva dejanja zoper svobodo in pravice državljanov je naraslo od 6 v letu 1960 na 31 v letu 1968. Število obsojencev zoper osebno dostojanstvo in moralo je na leto okoli 12, zoper oborožene sile pa sta bili v letu 1963 obsojeni 2 osebi, leta 1968 pa 3, zoper ljudstvo in državo pa leta 1962 2 in leta 1968 1 oseba.

V preteklih 6 letih (od leta 1963 do vključno leta 1968) je bilo poprečno letno 52 mladoletnikov obsojenih, in sicer iz občine Jesenice 6, iz občine Kranj 21, iz občine Radovlijca 11, iz občine Škofja Loka 9 in iz občine Tržič 5. Mladoletniki storijo v glavnem kazniva dejanja zoper družbeno in zasebno premoženje (tatvine in vlomne tatvine).

Samoupravljanje v pravosodnih organih

Samoupravljanje na sodiščih in tožilstvih v Kranju se je začelo uveljavljati že v letu 1962 z izvolitvijo začasnih svetov delovnih skupnosti in s sprejemom pravilnikov o samoupravljanju. Najprej so uveljavljali samoupravljanje kot preizkusni organi, od leta 1965 pa na podlagi splošnega zakona o samoupravljanju delovnih ljudi v upravnih organih in ustreznega republiškega zakona z dne 23. junija 1965. Načela, ki veljajo za upravne organe, po teh zakonih veljajo tudi za sodišča, javna tožilstva in javna pravobranilstva. Delovne skupnosti sodelujejo v samoupravljanju s samostojnim odločanjem, z odločanjem v soglasju s predstojnikom organov ter z mnenji in predlogi, ki jih dajejo predstojniku organa. Obe sodišči in tožilstvo imajo pravilnik o samoupravljanju, delovnih razmerjih in notranji organizaciji ter pravilnike o delitvi dohodkov ter pravilnik o kreditiranju individualne stanovanjske izgradnje. Sedaj veljavni pravilniki so bili sprejeti v letu 1965. Okrožno sodišče in občinsko sodišče v Kranju imata tudi svete delovnih skupnosti. Na okrožnem in občinskem javnem tožilstvu pa pravice samoupravljanja uresničujejo delovni ljudje neposredno in nimajo svetov. Na okrožnem sodišču je bil izvoljen prvi začasni svet delovnega kolektiva 12. decembra 1961 in od tedaj so bili predsedniki svetov po vrstnem redu: dr. Marjan Ogrizek, Edgar Vončina, Milan Gaspari, Anton Terpin, Janez Šlibar, Stanko Vertovšek in mr. Lojze Cuznar. Na občinskem sodišču so bili predsedniki svetov: Zvonimir Zalar, Janez Šlibar, Andrej Hrovat, Hugo Zaplotnik in Anton Pavliha. Na javnem tožilstvu v Kranju pa so bili predsedniki delovnih skupnosti od 30. januarja 1962: Marko Prezelj, Marjana Armič, Borut Kobi in Stane Boštjančič.

Javno pravobranilstvo

Z zakonom o javnem pravobranilstvu iz leta 1955 so bila ustanovljena pravobranilstva tudi za vse okraje, ki obvezno zastopajo še občine. Na podlagi 25. člena zakona o pristojnosti občinskih in okrajnih ljudskih odborov in njihovih organov so se lahko ustanovila javna pravobranilstva tudi za občine ali več občin kot skupne službe. Za gorenjske občine je bilo ustanovljeno okrajno javno pravobranilstvo Kranj leta 1956, za pravobranilca pa je bil imenovan dr. Teodor Sbrizaj, ki je deloval vse do ukinitve okraja Kranj leta 1962. Za njegovega pomočnika pa je bil imenovan leta 1960 dr. Gabrijel Čop.

Po ukinitvi okraja Kranj je dejansko pravobranilstvo v Kranju delalo kot podružnica okrajnega javnega pravobranilstva v Ljubljani do 31. marca 1963. Tedaj pa so gorenjske občine ustanovile občinsko javno pravobranilstvo v Kranju kot medobčinsko službo. Za pravobranilca so imenovale dr. Gabrijela Čopa, ki to funkcijo opravlja še danes. Na javnem pravobranilstvu je zaposlena še ena pisarniška delavka. Javno pravobranilstvo je organ družbenopolitične skupnosti, ki uporablja z zakonom določene ukrepe in pravna sredstva, da varuje njene premoženjske koristi in pravice ter premoženjske pravice in koristi družbene skupnosti. Javno pravobranilstvo zastopa pred sodišči in drugimi organi družbenopolitične skupnosti, krajevne skupnosti, državne organe in organizacije, ki so v zakonu določene.

Odvetništvo in službe pravne pomoči

Že med narodnoosvobodilno vojno so pred vojaškimi sodišči nastopali branilci obdolžencev. Po osvoboditvi so bili postavljeni delegati pri odvetniških zbornicah. Do izdaje zakona o odvetništvu 12. decembra 1946 je veljal začasen režim. V postopku pred sodišči so lahko stranke imenovale zastopnike, da so zastopali njihove interese poleg same stranke ali namesto nje, če ni mogla pristopiti k sodišču. Za zastopnike se ni zahtevala strokovna pravniška izobrazba. Čeprav je bilo med odvetniki veliko udeležencev NOV, ki so dosegli visoke položaje že med NOV in po osvoboditvi, ali pa so padli za svobodo, je bilo po osvoboditvi nekaj let nezaupanje do tega poklica.[30]

Iz sodnih spisov je razvidno, da so prva leta po osvoboditvi imeli pravico zastopati stranke kot začasni zastopniki v Kranju dr. Franjo Macarol in dr. Stanko Sajevic, v Radovljici dr. Ivan Dobravec, dr. Mirko Triller in Vladimir Krištof, z Bleda dr. Janko Olip, v Škofji Loki Stevo Šink in na Jesenicah dr. Fran Penko.

Zakon o odvetništvu od 12. decembra 1946 je v 1. členu določil, da je naloga odvetništva dajati v mejah zakona pravno pomoč ustanovam, podjetjem, organizacijam in posameznikom za dosego njihovih pravic in z zakonom zavarovanih koristi in da na ta način pomaga državnim organom pri pravilni uporabi zakonov in okrepitvi pravnega reda v državi.

Vlada LRS je 10. januarja 1947 imenovala komisijo treh članov, ki je morala v roku 3 mesecev odločiti o tem, kateri od dotedanjih odvetnikov obdrže pravico opravljati odvetništvo po novem zakonu o odvetništvu. Kot prvi odvetnik po uveljavitvi novega zakona je odprl odvetniško pisarno v Kranju 16. septembra 1947 dr. Franjo Macarol na Maistrovem trgu št. 17 in deloval do svoje smrti v juniju 1956. V aprilu leta 1951 pa je odprl pisarno dr. Peter Bradaška. Od leta 1947 do leta 1954 so bili na Gorenjskem še naslednji odvetniki: v Radovljici dr. Mirko Triller do novembra 1950, ko je umrl; dr. Ivan Dobravc do decembra 1957, ko je prav tako umrl; od septembra 1951 dalje pa Marko Frlan; na Bledu dr. Janko Olip do 12. oktobra 1967, na Jesenicah pa dr. Fran Penko do 21. julija 1966 in v Škofji Loki Stevo Šink do 31. maja 1965.

Zakon o odvetništvu z dne 10. aprila 1957 opredeljuje odvetništvo kot javno službo, ki zagotavlja pravno pomoč državljanom, zavodom in organizacijam zaradi uveljavitve in varstva njihovih zakonitih pravic in koristi. Odvetniki so združeni v organizacije, ki temeljijo na načelih samoupravljanja. Javno službo odvetnika smejo poklicno opravljati le odvetniki. Druge osebe, ki niso odvetniki, smejo biti pooblaščenci strank in zagovorniki obdolžencev samo ob pogojih, ki so predpisani v zakonu. Pri opravljanju svojega poklica so neodvisni. Združujejo se v zbornice; organi zbornice so zbor, svet in upravni odbor. Svet odvetniške zbornice je sestavljen iz članov, ki jih voli republiška skupščina, in članov, ki jih izvoli zbor odvetniške zbornice (sestavljajo ga vsi člani), in iz enega predstavnika odvetniških pripravnikov. Poleg tega pa zakon omogoča razen klasične oblike zasebne odvetniške pisarne tudi odvetniške pisarne družbenega značaja, ki jih imenujemo zavode za pravno pomoč. Dopušča tudi, da občine, delovne in družbene organizacije lahko ustanove službe pravne pomoči.

Po letu 1951 so nastale naslednje spremembe med

odvetniki na Gorenjskem: pisarno v Kranju so odprli Miro Možina 1. novembra 1956, Stanislav Klep 16. avgusta 1957, Janez Pernuš 1. februarja 1959 in dr. Anton Megušar 15. aprila 1961. V Škofji Loki pa delajo: Marja Polak od 1. januarja 1958 dalje, Marinka Kržišnik od 15. novembra 1967 dalje in Peter Osolnik od 1. januarja 1968 dalje. V Radovljici: Marko Frlan od 1. septembra 1951 in France Goličič od 1. februarja 1959 dalje. Na Jesenicah pa France Lavtižar od 1. novembra 1968 dalje.

Na podlagi 4. člena zakona o odvetništvu ter na njegovi podlagi izdanem pravilniku o službi pravne pomoči je bila v Kranju z odločbo skupščine občine dne 19. decembra 1963 ustanovljena služba pravne pomoči. Po pogodbi z dne 9. januarja 1965 pa je kot soustanovitelj sicer samostojnega zavoda pristopila tudi občina Tržič. Zavod je začel poslovati šele 1. decembra 1964, vodil pa ga je Pavle Zupančič. 15. januarja 1965 so bila delovna mesta izpopolnjena tako, da poslej delata v zavodu dva diplomirana pravnika, ki imata oba pravosodni izpit. Pavle Zupančič je bil šef zavoda do 30. aprila 1967, ko je bil imenovan za tajnika skupščine občine Kranj. Nato je postal šef Marjan Markovič 1. julija 1968 in ostal do 30. junija 1969, ko je bil imenovan za okrožnega javnega tožilca Kranj. Kot strokovna sodelavca sta delala Breda Lokar Gaspari od 15. januarja 1965 do 30. maja 1967, ko je bila izvoljena za sodnico občinskega sodišča v Ljubljani, in mr. Janez Jocif od 1. junija 1967 dalje. Področje zavoda je določeno s statutom službe pravne pomoči, ki je bil sprejet 24. septembra 1965 na skupni seji upravnega odbora in delovne skupnosti, ter s pravilnikom o delitvi dohodka, osebnih dohodkov in o delovnih razmerjih istega datuma. Organa zavoda sta upravni odbor, ki je sestavljen iz 5 članov in ki jih imenuje skupščina občine Kranj, ter svet delovne skupnosti, sestavljen iz zaposlenih v zavodu. Šef zavoda je imenovan na podlagi razpisa s sklepom upravnega odbora.

Poravnalni sveti

Poravnalni sveti so se začeli ustanavljati že v letu 1959 na podlagi splošnega zakona o stanovanjskih skupnostih kot družbeni organi s posebnimi nalogami. Izvolili in odpoklicali so jih sveti stanovanjskih skupnosti. Imeli so predsednika in dva člana. Njihova naloga je bila, da so posredovali med strankami v vseh sporih, ki so izvirali iz stanovanjskih odnosov. Toda kmalu so začeli obravnavati še druge spore med strankami civilno pravnega in kazenskega značaja, ki se preganjajo na zasebno tožbo in katere rešujejo občinska sodišča (različni mejni spori, odškodninski, spori zaradi časti in dobrega imena). Omogočali so strankam sklenitev poravnave, preden so se odločile za tožbo pred sodiščem. V letu 1960 je bilo v Kranju 21 poravnalnih svetov, od tega 13 zunaj stanovanjskih skupnosti. V letu 1963 pa že 40, in sicer v stanovanjski skupnosti 8, zunaj nje pa 32.

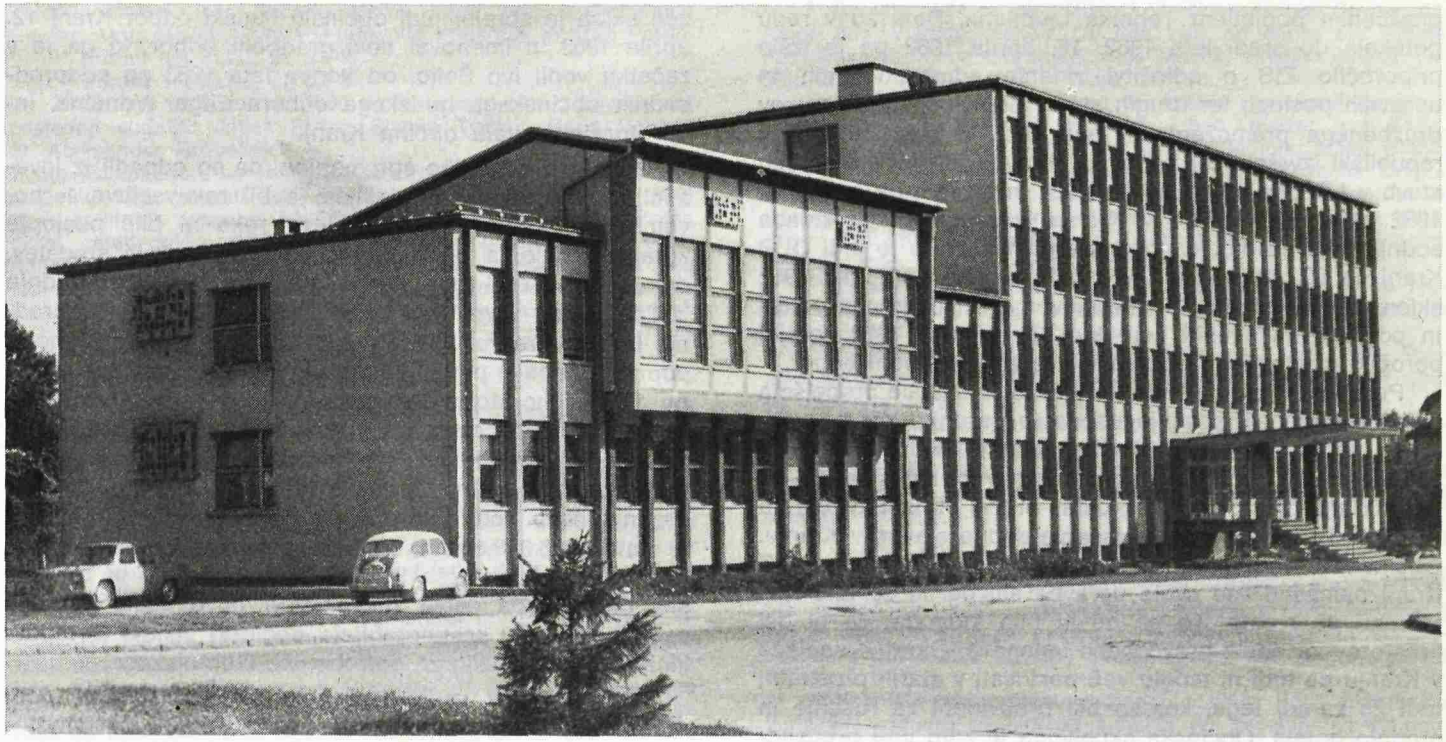
Pravno je stanje uredil splošni zakon o poravnalnih svetih in republiški zakon od 15. novembra 1967. Poravnalni sveti po teh zakonih so samostojni in neodvisni družbeni organi, za posredovanje v izvensodnem poravnanju sporov med občani, občani in organizacijami ali sporov med organizacijami. Ustanavljajo jih krajevne skupnosti ali več krajevnih skupnosti in delovne organizacije. Sestavljajo jih predsednik in dva člana ter njihovi namestniki, ki jih volijo zbori volivcev za dve leti.

S poravnavo sporov pomagajo pri razvijanju dobrih odnosov med občani. Lahko posredujejo v vseh sporih med občani, razen v primeru, ko gre za zahtevke, s katerimi ti po veljavnih predpisih ne morejo prosto razpolagati. Postopek je usten, neposreden, hiter, enostaven in brezplačen. Sporazum pred njimi ima pomen izvensodne poravnave.

Dejavnost poravnalnih svetov je v zadnjem času nekoliko popustila. V letu 1968 so obravnavali v občini Kranj in Tržič samo 24 zadev, nerešenih je ostalo 6 zadev, druge pa so rešili s poravnavo. Tudi število poravnalnih svetov se je zmanjšalo. Tako je bilo konec leta 1968 v občini Kranj 16 poravnalnih svetov v krajevnih skupnostih zunaj mesta in 6 v mestu, v Tržiču pa en poravnalni svet v mestu, eden pa zunaj mesta.

Izgradnja nove sodne stavbe v Kranju

Občinsko sodišče v Kranju oziroma prejšnje okrajno sodišče je poslovalo v isti stavbi kot okrajno sodišče pred vojno, in sicer na Koroški cesti št. 7, okrajno javno tožilstvo pa na Maistrovem trgu št. 1. Sodna stavba je bila stara že več kot 300 let in je bilo sodišče v njej že od leta 1849. Prostori že dolgo časa niso več ustrezali sodnemu poslovanju. Po osvoboditvi so bili poskusi, da bi takratno okrajno sodišče dobilo druge prostore, a za to ni bilo denarja. V letu 1959 pa je takratni okrajni ljudski odbor pod predsedstvom Vinka Hafnerja začel s pripra-

Sl. 1. Sodna stavba v Kranju, arh. Janez Trenz, 1961—1966

vami za ustanovitev okrožnega sodišča in okrožnega javnega tožilstva v Kranju. Ker ni bilo ustreznih prostorov za namestitev obeh ustanov, je bilo sklenjeno, da se začne s pripravami za gradnjo sodnega poslopja, v katerem naj bi dobile prostore vse pravosodne ustanove v Kranju, okrožno sodišče in okrožno javno tožilstvo pa naj se začasno namestita v prostore okrajnega zavoda za socialno zavarovanje v Kranju, to je v pritličje poslopja SGP Projekt na Cesti JLA št. 8 oziroma Nazorjeva št. 15. Tako je 27. oktobra 1959 OLO Kranj sklenil, naj se izdelata investicijski program in idejni projekt. Na 54. skupni seji obeh zborov OLO Kranj dne 30. junija 1961 je bilo ugotovljeno, da je gradnja sodne stavbe v Kranju nujna, da se z gradnjo začne že leta 1961, konča pa 1. julija 1963. Za reševanje vseh vprašanj v zvezi z gradnjo je OLO imenoval posebni gradbeni odbor, ki ga je vodil Sveto Kobal, podpredsednik OLO Kranj. Okrajni ljudski odbor je bil investitor stavbe ob finančni udeležbi republiškega sklada sodnih taks in občine Kranj. Po sklenjenih pogodbah je podjetje Slovenija projekt iz Ljubljane — projektant je bil inž. arh. Janez Trenz — izdelalo investicijski program 14. junija 1961. Komisija izvršnega sveta LRS ga je potrdila z odločbo RK 2119/4-61 z dne 20. oktobra 1961. V letu 1962 se je spremenilo poslovanje republiškega sklada sodnih taks in od tedaj je ta sklad dajal družbenopolitičnim skupnostim kredite za gradnjo sodnih poslopij. OLO Kranj je na 58. skupni seji 20. marca 1962 sklenil pristati na spremembe stališča LR Slovenije, da se sredstva iz sklada za gradnjo sodnih stavb ne dajejo več kot dotacija, ampak kot posojilo s predpostavko, da se iz republiških virov zagotovi polovica vseh potrebnih sredstev. Nato je bila sklenjena gradbena pogodba z

gradbenim podjetjem Tehnika Ljubljana. Dela so v redu potekala do sredi leta 1962. 18. aprila 1962 pa je izšlo priporočilo ZIS o odložitvi zidanja administrativnih in upravnih poslopij ter drugih stavb, določenih uporabnikov družbenega premoženja v letu 1962. V zvezi s tem je republiški izvršni svet ponovno obravnaval gradnjo sodnih stavb v LRS na seji 1. junija 1962 in sklenil, da se v letu 1962 za sodno stavbo v Kranju iz republiškega sklada sodnih taks ne dajejo nobena sredstva. Nato je tudi OLO Kranj na 60. skupni seji obeh zborov dne 12. junija 1962 sklenil, da se gradnja sodne stavbe do nadaljnjega odloži in pozneje na skupni seji dne 17. avgusta 1962 sprejel poročilo gradbenega odbora in razrešil gradbeni odbor.

Po odpravi okraja Kranj leta 1963 je nastala precejšnja nejasnost glede nadaljnje usode te gradnje, ker so vodstveni ljudje iz OLO Ljubljana nadaljnji gradnji nasprotovali. Okrožno sodišče in okrožno javno tožilstvo naj bi zasedlo del prostorov, ki so ostali prazni ob ukinitvi okraja Kranj. Tako naj bi rešili vprašanje sodne stavbe v Kranju. Občinska skupščina Kranj pa je hotela v prostore OLO Kranj namestiti vse svoje upravne službe, ki so bile raztresene po mestu. To pa ne bi bilo mogoče, če bi del prostorov zasedale pravosodne ustanove. Okrajno sodišče v Kranju pa tudi ni moglo več poslovati v starih prostorih, tudi že zaradi tega, ker so bili predvideni za rušenje in gradnjo hotela. Občinska skupščina je zato pod predsednikom Martinom Koširjem vztrajala, da se sodni prostori v Kranju zgrade; predsednik Košir je sam posredoval tudi pri predsedniku republiškega izvršnega sveta. Končno je prevladalo stališče, da se z izgradnjo prostorov nadaljuje, okrožno sodišče Kranj naj do vselitve ostane v starih prostorih, okrožno javno tožilstvo pa naj dobi začasno prostore v poslopju OLO Kranj oziroma sedaj občinske skupščine Kranj. Končno je tudi republiški izvršni svet pod predsedstvom Viktorja Avblja 20 marca 1963 sprejel sklep, da se izgradnja sodnega poslopja v Kranju nadaljuje in to potrdil s tem, da je odobril takoj 20 milijonov S din. Ustrezen sklep je sprejel tudi občinski ljudski odbor Kranj 12. aprila 1963 in imenoval novi gradbeni odbor, ki ga je v začetku vodil Ivo Šefic, od konca leta 1963 pa podpredsednik občinskega ljudskega odbora Edgar Vončina. Investitor je postala občina Kranj.

Projekt je bil toliko spremenjen, da so odpadli iz investicije sodni zapori. Postavljen je bil rok vselitve 1. november 1964. Toda tudi do tega roka ni bilo poslopje zgrajeno; deloma zaradi pomanjkanja finančnih sredstev, deloma pa zaradi tega, ker je izvajalec SGP Novogradnje iz Tržiča delo zavlačeval in šel končno v likvidacijo. Gradnjo je nato prevzel SGP Projekt Kranj, ki je najprej moral popraviti napake prejšnjega graditelja in je končno uspešno in solidno dokončal gradnjo do 1. novembra 1966. Zadnje dni oktobra so se v novo stavbo vselili občinsko sodišče in okrožno sodišče v Kranju ter občinsko javno tožilstvo in okrožno javno tožilstvo v Kranju. Celotna gradnja nove sodne stavbe na Cesti Moše Pijade št. 2 je stala 3,558.318,66 din, od tega sama zgradba 2,833.093,00 din, ureditev zemljišča 312.928,55 din, oprema in telefonska centrala pa ostali znesek. Ker novo poslopje nima sodnih zaporov, se uporabljajo občinski zapori v Radovljici, ki hkrati služijo za potrebe vse Gorenjske.

Sodstvo je v vseh družbenih sistemih bistveni del državnega aparata, orodje, ki ima v celotni oblasti določenega razreda zelo pomembno vlogo, tako da bi lahko ocenjevali stabilnost položaja in vlogo vladajočega razreda z njenim odnosom do pravosodja.

Iz dosedanjih izkušenj lahko zaključimo, da si je tudi pravosodje v Kranju ves čas prizadevalo biti trdna opora našemu nadaljnjemu socialističnemu in demokratičnemu družbenemu razvoju in da se je tudi organsko vključevalo v samoupravno, družbeno strukturo. Uspešno je izpolnjevalo svojo vlogo varovanja ustavnosti in zakonitosti, sledilo je družbenemu razvoju in njegovim dosežkom ter skladno s tem uravnavalo svoje delovanje.

OPOMBE

[1] Dr. Jože Vilfan je bil pred vojno odvetnik v Kranju.

[2] Dr. Vito Kraigher je bil pred vojno nekaj časa odvetniški pripravnik v Kranju.

[3] Uradni list SNOS in NVS št. 5/45.

[4] Uradni list SNOS št. 4/44.

[5] Neposredno pred okupacijo so bili sodniki okrajnega sodišča v Kranju: Jože Pfeifar, predsednik sodišča, in Franc Poljanec, Vital Oblak ter Ferdinand Nečemar kot sodniki.

[6] Člani sodišča so med drugimi bili: Boris Roblek iz Tržiča, Tine Janc iz Radovljice, Jelo Mohar, Mirko Cegnar, Stanko Toplak in Rudolf Hlebš iz Kranja.

[7] Uradni list DFJ št. 67/45.

[8] Uradni list SNOS in NVS št. 35/45.

[9] Okrožnica ministrstva za pravosodje št. 1760/45 od 19. oktobra 1945 — arhiv občinskega sodišča Kranj.

[10] Od leta 1946 do leta 1954 so kot referenti, nižji referenti in pripravniki delali na okrajnem javnem tožilstvu: Ivo Drobnič od 6. januarja 1947 do julija 1948, Ludvik Majer, Rajko Zupanc,

Valentin Kalan, Jože Roblek, Janko Jurca, Ivan Košir, Pavle Gantar, Alojz Mlakar, Zvone Gjurin, Vid Pogačnik in Jože Petrič.

[11] Uradni list FLRJ, št. 51/46.

[12] Uradni list FLRJ, št. 60/46.

[13] Od leta 1946 do leta 1950 so bili izvoljeni in tudi razrešeni naslednji sodniki: Janez Fister, Stanko Toplak, Boris Roblek, dr. Aleksander Grobelnik.

[14] Po zakonu o spremembah in dopolnitvah zakona o upravni razdelitvi LRS (Uradni list LRS, 20-170/50 z dne 21. jun. 1950) se je iz okraja Jesenice izločilo mesto Jesenice kot samostojen okraj, ostali del okraja Jesenice pa se je preimenoval v okraj Radovljica. Sedež okraja je bil premeščen v Radovljico in tako tudi sedež sodišča, ki se je nato imenovalo okrajno sodišče v Radovljici. Tako od 1. julija 1950 do 1. aprila 1961 na Jesenicah ni bilo okrajnega sodišča.

[15] Uradni list LRS, št. 39/60.

[16] Uradni list FLRJ, št. 51/60.

[17] Od leta 1950 do leta 1969 so tudi delali na okrajnem oziroma občinskem sodišču v Kranju kot sodniki: dr. Marjan Ogrizek od 1. nov. 1951 do 31. dec. 1960; Karel Misjak od 3. dec. 1949 do 31. dec. 1960; Tine Janc od 13. avg. 1949 do marca 1958, Gojko Kitek do 30. sept. 1952; dr. Ludvik Grobelnik do 31. marca 1954; Mirjam Kovačič maj—avgust 1955; Vladimir Tance od septembra 1955 do julija 1958; Anton Razpotnik od aprila 1957 do januarja 1959; Adolf Bibič od julija do decembra 1958; Edgar Vončina od marca 1958 do 31. dec. 1960; Zvonimir Zalar od februarja 1959 do 1. febr. 1963; Breda Lokar, poročena Gaspari, od 15. jan. 1959 do julija 1963; Milan Gaspari od 1. jan. 1961 do 10. apr. 1962; Janez Šlibar od 16. dec. 1961 do 10. febr. 1965; Jože Vidmar od 4. jan. 1962 do 30. jun. 1964; Nada Šval od 1. jun. 1962 do 31. dec. 1966; Alojz Marolt od 1. jun. 1963 do 28. febr. 1967; Vladimir Badovinac od 1. okt. 1963 do 31. maja 1964; Andrej Hrovat od 18. apr. 1964 do 30. jun. 1966; Peter Lubej od 11. dec. 1964 do 30. jun. 1967 in Hugo Zaplotnik od 4. jun. 1965 do 31. maja 1969.

[18] Sodniki okrožnega sodišča so še bili: Milan Gaspari od 10. apr. 1962 do 31. jan. 1964; Zvonimir Zalar od 1. febr. 1963 do 30. sept. 1963; Jože Vidmar od 1. jul. 1964 do 31. avg. 1967; Janez Šlibar od 10. febr. 1965 do 31. jan. 1967.

[19] Od leta 1961 do danes so bili na obeh tožilstvih pripravniki: Lojze Cuznar, Marija Romih, Stane Boštjančič, Borut Kobi in Emil Tomc.

[20] Sodniški pripravniki: Hugo Zaplotnik, Peter Lubej, Aleš Maček, Anton Pavliha, Jože Gerželj, Jože Regovc, Danica Zbil, poročena Klemenc, Jože Pavlič, Zdravko Tomažej; odvetniški pripravniki: Ambrož Koritnik, Janez Premk in Jože Kovač.

[21] Do leta 1954 so bili: Milan Ločniškar, Zvonko Savnik, dr. Anton Žun, Vladimir Kenda. Od leta 1961 do danes pa: Albina Palovšnik, poročena Grabrijan, Aleš Maček, Kristina Kobal, Tadeja Žumer, Joža Osolnik in Mara Debevc.

[22] Pavle Zupančič, mr. Janez Jocif, Mija Bertoncelj, Adrijana Okorn, Ivan Šoberl, Slavko Osredkar, Franc Lavtižar, Ivan Košir, Marjan Markovič, Vera Pungeršek, Janez Osojnik, Matej Bečić, Majda Por, Mila Seljak, Franc Jamnik, Franc Kovačič, Brigita Šifkovič, Janez Mlakar; z drugih občinskih sodišč Gorenjske in javnega tožilstva pa: Marija Humer, Joža Osolnik, Borut Kobi, Stane Boštjančič, Lojze Cuznar, Dušan Ogrizek, Franc Skodlar in Tone Žitko.

[23] Zaradi odmerjenega prostora za ta prispevek se ne morem spuščati podrobneje v vsebino dela obeh sodišč, ampak bolj navajam le statistične podatke.

[24] Poizvedbe opravlja občinsko sodišče od leta 1954. Prav tako se posebej vpisujejo kazniva dejanja mladoletnikov šele od tega leta.

[25] Med izvršilnimi zadevami so vštete tudi zaplembene zadeve od leta 1945 do junija 1947, in sicer skupaj 1309.

[26] Statistični podatki o obravnavanih raznih kazenskih in civilnih zadevah so zbrani iz arhiva občinskega in okrožnega sodišča v Kranju.

[27] V letu 1967 so tožniki zahtevali odškodnino iz prometnih nezgod za fizične in psihične bolečine v višini 629.124,21 din, materialno škodo so uveljavljali v višini 218.825,04 din, iz obratnih nezgod pa so bili odškodninski zahtevki v višini 299.000,00 din za bolečine in trajne posledice, materialno škodo pa so uveljavljali v višini 25.611,00 din. Druge odškodnine pa so znašale 173.485,00 din.

[28] Poročilo predsednika okrajnega sodišča Kranj okrajnemu ljudskemu odboru za čas od 1. julija do decembra 1948 ugotavlja, da je bilo v tem času odtegnjeno prehrani 7743 kg žita in 9489 kg krompirja.

[29] Po kazenskem statističnem gradivu SR Slovenije »Kazenska sodna statistika« Zavoda SR Slovenije za statistiko. Polnoletni obsojenci so zbrani po prebivališču, ne glede, od katerega sodišča v Sloveniji so bili obsojeni.

[30] Pred vojno so bili v Kranju odvetniki: dr. Marjan Brecelj, dr. Jože Vilfan, dr. Anton Megušar, dr. Beno Sabothi, dr. Stanko Sajevic, dr. Igo Šilar in dr. France Ženko, v Tržiču pa dr. Josip Gruden. Notarji pa so bili: v Kranju dr. Ivo Šorli in v Tržiču Janko Svetlič.

Odvetniki iz Gorenjske, ki so sodelovali v NOV so med drugimi bili: dr. Jože Vifan, dr. Marjan Brecelj, dr. Miha Potočnik, dr. Jože Pokorn, dr. Vito Kraigher, dr. Aleš Stanovnik, ustreljen 2. junija 1942.

JUDICIAL SYSTEM IN THE COMMUNE OF KRANJ AFTER THE WAR

The author treats the beginning of the administration and the development of judicial authorities in Kranj after the War. These are: Municipal Court and Municipal Public Prosecution, District Court and District Public Prosecution, Municipal Public Court for the Defence, advocacy and welfare office for legal assistance. He discusses the fundamental principles of the organization of the judicial system, its jurisdiction, the extent of its work, the structure of civil and criminal law affairs of both Courts and he chronologically quotes the staff changes. He speaks separately about self-government in judical system in Kranj, about locally elected committees for the settlement of private arguments and about the building of a new Court in Kranj.

O RAZVOJU KRANJSKEGA GOSPODARSTVA V LETIH 1959—1969

MARJAN ROPRET

Če govorimo o razvoju gospodarstva v kranjski občini v letih 1959 do 1969, ne moremo mimo določenih značilnosti dobe in mimo objektivnih okoliščin gospodarjenja, ki so v tej dobi vladali. Prav tako ne moremo mimo subjektivnih vplivov, ki so v tej dobi spodbujali hitrejši gospodarski razvoj. Med subjektivne vplive štejemo zlasti zavestno usmerjanje gospodarskih tokov, tako s pomočjo podjetniškega kot družbenega načrtovanja v sistemu samoupravno organizirane proizvajalne in širše družbene skupnosti.

Med objektivne pogoje gospodarjenja je treba v prvi vrsti šteti determiniranost gospodarskega prostora, v katerem deluje vsako še ne dovolj razvito gospodarstva, in model gospodarjenja, ki se je v desetih letih naravnost presenetljivo izpopolnjeval, seveda na osnovah družbene lastnine nad proizvajalnimi sredstvi in samoupravnega izvajanja pravice gospodarjenja (s proizvajalnimi sredstvi).

Glede na izpopolnjevanje sistema gospodarjenja in glede na odločilne subjektivne vplive na dinamiko gospodarskega razvoja kot celote ali njegovega posameznega dela ločimo v desetletnem razvoju dvoje značilnih dob: pred reformnimi ukrepi in po njih v letu 1965. Vsi razpoložljivi kazalci gospodarskega razvoja dokazujejo upravičenost take delitve dobe; dokazujejo pa tudi, kako močan vpliv imajo lahko tako objektivni kot subjektivni pogoji gospodarjenja na gospodarstvo.

Skozi vso dobo, ki je predmet opisa, se namreč odvijajo kot rdeča nit določeni procesi v zvezi z ekonomskimi in družbenimi kategorijami; ti procesi so z večjo ali manjšo močjo znatno vplivali na rezultate gospodarjenja. Tako smo na primer imeli opraviti z razvojem amortizacije osnovnih sredstev kot z administrativno kategorijo, ki se je spreminjala polagoma v ekonomsko kategorijo, v funkcionalno amortizacijo, v del stroška v ceni proizvoda. Prav tako smo imeli opraviti s podjetjem, ki je imelo vse »lastnosti« (zunanje znake) boljše samoupravnosti, pa ni samostojno delilo dohodka, temveč je bilo v tem pogledu vezano na določene administrativne kategorije s podjetjem, ki ni bilo sposobno nositi razširjene reprodukcije, in s takim podjetjem, ki ni samostojno določalo sredstev za osebne dohodke. Današnja samostojnost podjetij tako v gospodarjenju kot v poslovnih odločitvah predstavlja torej pred nas popolnoma drugačne naloge, ki dajejo drugačno vlogo družbenemu načrtovanju.

Poleg opisanih splošnih okoliščin gospodarjenja v kranjski občini so delovali na pospešeno rast gospodarstva tudi posebni subjektivni pogoji gospodarjenja. Brž ko je bilo možno, so subjekti gospodarskega razvoja v Kranju, zlasti glede amortizacije in glede modernizacije industrije, storili nadvse pomemben in v tedanjem trenutku edino pravilen sklep, da je treba po vsej sili začeti kranjsko industrijo modernizirati. Rezultati take odločitve so že vidni v precejšnji meri, saj se kranjska industrija uspešno vključuje z izvozom pretežno v konvertibilno območje, in sicer ob dokaj stalnih poprečnih letnih stopnjah dohodka in akumulativnosti. Prvi začetki preustroja gospodarstva v kranjski občini se začenjajo v začetku obravnavanega desetletja.

Reorganizacija kmetijstva in trgovine je omogočila hitrejši razvoj teh panog. V začetku tega desetletja se je začela razvijati z izredno naglico tudi elektronska industrija. Vse hitrejša rast gospodarstva, s tem v zvezi pa tudi standarda, je narekovala družbeni skupnosti — občini večji intelektualni poseg na področju postavljanja osnovnih razvojnih zamisli, s čemer so bili postavljeni temeljni cilji srednjeročnega plana 1966 do 1970 in seveda tudi cilji gospodarske in družbene reforme v občini. Pri tem je uspelo občinski skupnosti dokaj smotrno povezovati z dogovori oziroma z določenimi odredbami cilje srednjeročnih predvidevanj z realno bilanco sredstev. V drugi polovici tega desetletja je bil storjen tudi začetni korak v prostorskem načrtovanju s pomočjo katerega skuša občinska skupnost vplivati na smotrnost gospodarjenja in olajšati poslovne odločitve zlasti podjetjem in drugim delovnim organizacijam.

Glede na opisane okoliščine gospodarjenja lahko delimo obravnavano desetletje v dvoje značilnih obdobij. na obdobje od leta 1959 do 1964 in na dobo od 1965 do

1969. Za dobo od leta 1959 do 1964 so značilne visoke stopnje rasti, vendar predvsem ob visoki stopnji zaposlovanja in manjši materialni bazi podjetij, za dobo od 1965 do 1969 pa so značilne manjše stopnje rasti ob jačenju materialne baze podjetij in majhni stopnji zaposlovanja.

Podatki o razvoju posameznih ekonomskih kategorij v omenjenih časovnih razdobjih

	1964/1959	Poprečna letna stopnja rasti	1969/1965	Poprečna letna stopnja rasti
Družbeni proizvod	205,2	15,4	167,7	13,8
Amortizacija	260,4	21,1	289,7	30,4
Narodni dohodek	202,4	15,1	157,7	12,0
Bruto OD	311,6	25,5	180,1	15,8
Skladi	257,0	20,7	161,8	12,8
Gospod. investicije	260,4	21,1	156,2	11,8
Real. količinske poizv.	150,4	8,5	159,8	12,4
Izvoz	273,6	22,2	158,3	12,1
Zaposlenost	116,1	3,0	103,2	0,8

Nedvomno je, da je bil v občini Kranj v povojnih letih, zlasti pa v zadnjih desetih letih, dosežen velik gospodarski napredek. Bistveno se je spremenila struktura gospodarstva, ker so se panoge promet in zveze, gradbeništvo, trgovina in tudi kmetijstvo razvijale hitreje kot industrija. Glede na stanje v letu 1968 pa sta v razvoju zelo zaostali panogi gostinstvo in obrt.

Struktura družbenega proizvoda po panogah

Panoga	Leto 1954	1957	1961	1965	1968
Industrija	90,1	89,5	76,6	60,9	59,6
Kmetijstvo	0,6	0,9	1,8	3,7	3,8
Gozdarstvo	1,5	0,6	1,2	3,3	2,7
Gradbeništvo	2,9	2,1	6,1	5,9	5,0
Promet in zveze	0,2	0,4	3,0	6,8	7,5
Trgovina	2,5	3,7	5,4	11,2	12,4
Gostinstvo	0,5	0,4	0,9	1,7	1,8
Obrt	1,7	1,8	3,7	4,5	4,2
Komunala	—	0,6	1,3	2,0	3,0
Skupaj	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Iz strukture družbenega proizvoda po panogah je razvidno, da so v letih 1954—1968 nastali znatni premiki v korist trgovine, prometa in zvez, komunale in delno gradbeništva.

Prevladujoč dejavnik v razvoju gospodarstva je bilo novo zaposlovanje, saj je bila desetletna poprečna stopnja rasti 3,8 %, kar je povzročilo močno zaposlovanje aktivnega kmečkega prebivalstva in priseljevanja z drugih območij republike in države. Bistveno se je spremenila struktura prebivalstva; leta 1953 je bilo 23,5 % kmečkega prebivalstva, v letu 1968 pa samo še 9,1 %. Tako je bil dosežen velik delež zaposlenega prebivalstva (nad 48 %).

Zaposlenost

	1968/1959	Poprečna letna stopnja rasti	1964/1959	Poprečna letna stopnja rasti	1968/1965	Poprečna letna stopnja rasti
Industrija	125,8	2,5	113,1	2,4	106,6	2,1
Kmetijstvo	136,1	3,4	131,3	5,6	99,1	—
Gozdarstvo	219,3	9,1	224,8	17,5	85,6	—
Gradbeništv	86,4	—	91,7	—	84,2	—
Promet in zveze	908,9	27,8	563,7	41,3	103,5	1,1
Trgovina	140,0	3,8	113,3	2,5	117,1	5,4
Gostinstvo	141,7	3,9	107,5	1,4	96,0	—
Obrt	112,6	1,3	109,8	1,9	92,9	—
Komunala	56,9	—	71,3	—	82,4	—
Skupaj	129,3	2,9	116,1	3,0	103,2	0,8

Oboje je povzročilo pospešeno stanovanjsko gradnjo, nadalje velike komunalne (vodovod, kanalizacija, ceste) in še nekatere druge probleme — najbolj v mestu, pa tudi v drugih naseljih občine. Hkrati je velika zaposlenost prispevala k sedanji stopnji življenjske ravni občanov, in sicer zaradi sorazmerno visokega deleža aktivnega prebivalstva.

V letih po vojni je bilo zgrajeno skupno 3.196 stanovanj v družbeni lastnini.

Investicije v osnovna sredstva so bile naslednji pomemben dejavnik razvoja, saj je bilo investirano poprečno le okoli 10 % ustvarjenega družbenega proizvoda, kar je za polovico manj, kot to zahteva razvito gospodarstvo, da dohaja razvoj moderne tehnike.

Vzroki za sorazmerno nizke investicije pred letom 1964 so bili v pomanjkanju sredstev. Lastna sredstva za razvoj so bila zelo majhna zaradi odvajanja akumulacije v družbene in investicijske sklade, tako da je bila investicijska aktivnost vezana na kredite. Glavni krediti iz družbenih investicijskih skladov so bili odobreni v letih 1964 do 1966. Čeprav se je v letu 1967 delež vloženih lastnih sredstev bistveno povečal, so se investicije zaradi hudo znižanih

Stanovanjska gradnja

	1953	1954	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Družbena stanovanja . .			63	55	163	318	289	305	236	408	381	20	72	256
Zasebna stanovanja . .			85	111	92	40	86	95	59	43	120	208	142	192
Zadružna stanovanja . .							10	49	31	68	60	38	26	—
Skupaj	89	86	168	166	255	358	385	449	326	519	561	266	240	448

kreditov močno zmanjšale. V letu 1968 pa so se investicijska vlaganja ponovno nekoliko povečala, tako da je razmerje med lastnimi sredstvi in krediti ostalo skoraj enako kot v letu 1967. To pomeni, da je dinamika investicijskih vlaganj bila odvisna predvsem od lastnih sredstev podjetij — amortizacije in akumulacije, ki pa niso bila dovolj velika, da bi bilo mogoče dohajati razvoj tehnike in tehnologije.

Investicije v osnovna sredstva po panogah

	1969/1959	Poprečna letna stopnja rasti	1964/1959	Poprečna letna stopnja rasti	1969/1965	Poprečna letna stopnja rasti
Industrija	430,3	15,7	161,2	10,0	132,0	7,2
Kmetijstvo	327,0	12,5	441,0	34,5	166,4	13,6
Gozdarstvo	121,1	1,9	110,1	1,9	81,9	—
Gradbeništvo	110,2	0,9	114,8	2,8	135,1	10,3
Promet in zveze	18.101,9	68,1	2.374,3	88,4	237,8	24,1
Trgovina	439,3	15,9	265,6	21,5	237,8	24,1
Gostinstvo	588,9	19,4	219,0	16,9	380,2	39,6
Obrt	279,2	10,8	148,1	8,2	268,4	28,0
Komunala	203,0	7,3	41,6	—	407,5	42,1
Skupaj	447,7	16,1	260,4	21,1	156,2	11,8

Glede na velike spremembe v družbenoekonomskem sistemu v obdobju zadnjih dvanajstih let je treba omeniti tudi organizacijsko kadrovske razmere kot bistveno sestavino gospodarskega razvoja. Ugotoviti je treba, da je kljub uresničitvi nekaterih osnovnih združevanj (trgovina, kmetijstvo) ostalo naše gospodarstvo razdrobljeno na področju proizvodnje in storitev. Sredstva za razvoj so ostala razdrobljena, zato tudi ni bilo širših, modernejših konceptov razvoja. Razen sredstev je prispevala k temu položaju tudi sorazmerno šibka kadrovska struktura zaposlenih oziroma določneje — delovnih skupin, ki bi v podjetjih stalno študirale možnosti za razvoj in izdelovale programe.

Sedanja stopnja razvoja gospodarstva, ki je bila dosežena v takih okoliščinah, torej dokazuje, da bi dana izhodišča omogočala hitrejši razvoj, kot smo ga dosegli, če bi bili pri gospodarjenju v večji meri upoštevali principe poslovnosti.

Industrija

Za razvoj industrije, ki je glavna gospodarska panoga v občini, je za celotno obdobje značilna znatna dinamika rasti količinske proizvodnje in izvoza, predvsem od leta 1960 dalje. Pomemben je bil tudi razvoj kapacitet in končno še finančni razvoj. Od skupno vloženih sredstev v gospodarske zmogljivosti jih je bilo vloženo v industrijo v obdobju 1959—1969 60,7 % (345.38 milijonov).

Velik razvoj so dosegle nekatere tovarne, posebno Iskra in Sava. Nastale so tudi povsem nove tovarne, ki so osvojile novo proizvodnjo, npr. Exoterm. Tovarna Sava je na novi lokaciji zgradila nove proizvodne prostore, v katere bo preselila vso proizvodnjo že v naslednjih letih. V letu 1969 pa sta se združili Sava in Standard.

Seveda pa so se v obdobju desetih let znatno spremenili in dopolnili proizvodni programi v vseh podjetjih: v zvezi z razvojem tržišča in izvoza ter z razvojem tehnologije in opreme.

Preteklo desetletno obdobje, razdeljeno na troje značilnih obdobij razvoja gospodarskega sistema, kaže na različno dinamiko razvoja industrijske proizvodnje. V letih 1957—1961 je bila dosežena 8,6 % letna stopnja rasti količinske proizvodnje, kar je znatno manj kot v obdobju 1954 do 1958 (11,0 %). Če povežemo dinamiko v naraščanju obsega proizvodnje z investicijskimi vlaganji v tem in predhodnem obdobju, ugotovimo, da je bila zmanjšana dinamika rasti proizvodnje v neposredni zvezi z vlaganji v osnovna sredstva. Še manjša je bila dinamika finančnega razvoja. Družbeni proizvod je naraščal po poprečni stopnji 4,5 % ob 8,6 % stopnji rasti količinske proizvodnje, narodni dohodek po 4 % stopnji in sredstva za bruto

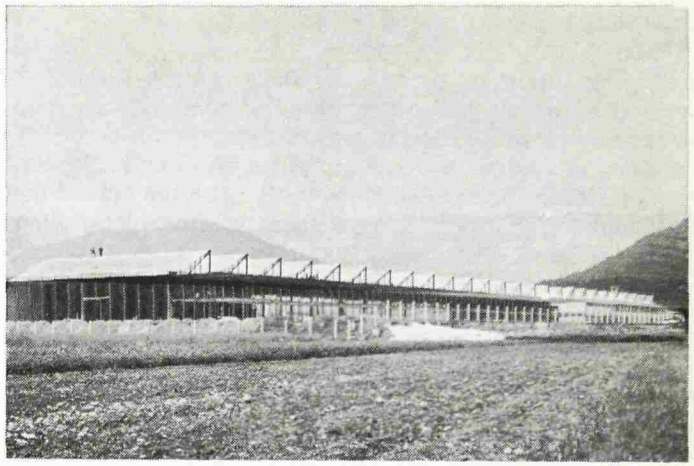
osebne dohodke po 19 % stopnji. Zaposlenost je rastla po 3,8 % stopnji, tako da je naraščala produktivnost na leto poprečno le za 0,7 %.

Za obdobje 1961 do 1965 je bila značilna relativno umirjena rast količinske proizvodnje (7,4 % stopnja) in za malenkost večja dinamika rasti družbenega proizvoda (8,0 %), oboje pa je bilo pod vplivom povečanega deleža amortizacije v strukturi delitve celotnega dohodka, tako da je narodni dohodek naraščal po 7,1 % stopnji. Sredstva za bruto osebne dohodke so rastla nekoliko počasneje kot v prejšnjem obdobju, vendar je bila dinamika velika, saj je znašala poprečna stopnja rasti 19 %. Zaposlenost je rastla hkrati po stopnji 2,7 %. Ker je bila dinamika rasti družbenega proizvoda večja kot v predhodnem obdobju, dinamika naraščanja zaposlenosti pa manjša, je bilo naraščanje produktivnosti znatno hitrejše (5,1 % letna stopnja).

Investicije, ki so bile v tem obdobju vložene (170,18 milijonov din), so pripomogle k dinamiki razvoja proizvodnje in k finančnemu razvoju vendar ne v možni meri. Kapitalni koeficient za to obdobje znaša le 0,39, se pravi, da je bilo na vloženi dinar ustvarjeno le 0,39 din več družbenega proizvoda. Na tak rezultat so vplivali tako dolgi roki za aktiviranje investicij kot tudi nezikoriščenost aktiviranih kapacitet zaradi pomanjkanja reprodukcijskega materiala in verjetno tudi zaradi tega, ker je imel velik del investicij značaj nadomestitvenih naložb ob znani veliki izrabljenosti delovnih sredstev.

Obdobje 1961 do 1965 je tudi obdobje porasta cen za gradnje in investicijsko opremo, medtem ko so cene tekstilnih pa tudi gumarskih izdelkov stagnirale; tekstilna in gumarska industrija pa predstavljata večino industrijske proizvodnje v občini.

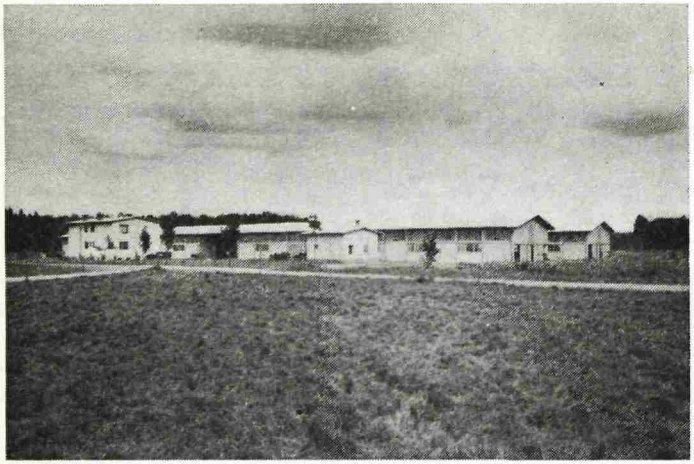
V zadnjih štirih letih (1966 do 1969) je bila dinamika razvoja količinske proizvodnje najugodnejša v obdobjih od leta 1955 dalje. Poprečna letna stopnja rasti je znašala 13,6 %. K temu so največ pripomogla največja podjetja, kot npr. Iskra, ki je povečala proizvodnjo za 62,8 %, Sava za 46 %, Standard za 65 %, Exoterm za 55 %, Tekstilindus za 39,3 %, Planika za 33 %. Tak razvoj je bil mogoč predvsem zaradi investicijskih vlaganj v prejšnjem obdobju, še neizkoriščenih kapacitet in delno seveda tudi zaradi novih vlaganj v tem obdobju, posebno v opremo. Delež investicij v industrijo od skupnih investicij v gospodarstvo je znašal 62 %, medtem ko je bil v prejšnjem obdobju 58,5 %, ko so bile velike investicije v promet in zveze ter v kmetijstvo. V zvezi z navedenimi okoliščinami glede investicij se je izboljšal tudi kapitalni koeficient, in sicer na 0,73.

Sl. 1. Proizvodne hale tovarne Sava v Stražišču

Čedalje pomembnejša je postajala tudi vloga izvoza, ki se je v 12 letih povečal za 6,2-krat. V obdobju 1956 do 1961 je bila dinamika rasti skromna (6 % letno). V letih 1961 do 1965 je znašala poprečna letna stopnja rasti 31,6 %, v letih 1965 do 1968 pa 15,5 %. Glede na že doseženi obseg izvoza, ki je v letu 1968 pomenil toliko kot 81 % vrednosti uvoza reprodukcijskega materiala, je dinamika zadnjih 5 let zelo pomembna.

Ugodna so bila tudi finančna gibanja. Družbeni proizvod je naraščal na leto poprečno po 14,6 % stopnji, to je nekoliko hitreje kot za celotno gospodarstvo, zato se je nekoliko povečal delež industrije v strukturi celotnega gospodarstva. K povečanju družbenega proizvoda je prispevala poleg povečanja obsega in spremembe izbora proizvodnje tudi sprostitev cen nekaterim proizvodom. Narodni dohodek je naraščal nekoliko počasneje (po 13,2 % stopnji) zaradi povečanja udeležbe amortizacije v delitvi celotnega dohodka. Po revalorizaciji osnovnih sredstev v letu 1966 in po uporabi možnosti za povečanje amortizacijskih stopenj v podjetjih se je amortizacija zelo približala vsoti ustvarjenih skladov. Tako so se sredstva podjetij, namenjena za enostavno in razširjeno reprodukcijo, vendarle vsako leto povečevala. V usmerjanju oziroma uporabi razpoložljivih sredstev pa se je bistveno

Sl. 2. Farma molznic v Žabnici

spremenilo, in to zaradi vse intenzivnejših vlaganj v obratna sredstva.

Produktivnost, računana na podlagi družbenega proizvoda, se je v obdobju po letu 1965 bistveno povečala, poprečna stopnja rasti je znašala 12,4 % ob rasti zaposlenosti za 1,9 %. Sredstva za bruto osebne dohodke so naraščala po 19,5 % stopnji; to je celo nekoliko hitreje kot v obdobju 1961 do 1965 in tudi hitreje, kot je rasla produktivnost, pač v skladu s smernico v družbenem načrtu razvoja v obdobju 1966 do 1970, da se družbeni proizvod porazdeli tudi v korist osebnih dohodkov.

Kmetijstvo

Pomembnejši napredek v kmetijski proizvodnji je bil zabeležen šele po letu 1956, ko je bila prvikrat presežena predvojna raven proizvodnje in ko je družbena skupnost pričela vlagati večja sredstva za napredek kmetijstva.

Nagel razvoj industrije v preteklih letih in znaten porast življenjske ravni zaposlenih v industriji je pričel spreminjati strukturo kmečkega prebivalstva. Kmetije je zapuščala predvsem mladina. Po popisu prebivalstva iz leta 1953 je bilo na območju občine 23,5 % kmečkega prebivalstva, v letu 1961 16,8 % in v letu 1968 le še 9,1 %. Po letu 1965 število kmečkega prebivalstva sicer stagnira, vendar se njegov odstotek ob naraščanju celotnega prebivalstva stalno zmanjšuje.

Na razvoj družbene kmetijske proizvodnje je v preteklem obdobju v znatni meri vplivalo podružbljanje kmetijske zemlje in razvoj proizvodnih kapacitet. V letu 1956 je bilo v družbenem sektorju le 3,8 % kmetijske zemlje v občini. To so bila predvsem zemljišča DL, raztresena po vsem območju občine, vendar prva osnova za nadaljnje podružbljanje in arondacijo zemljišč. Najmočnejše podružbljanje kmetijske zemlje je bilo v obdobju 1960 do 1964, medtem ko pridobivanje zemlje po letu 1964 stagnira. V letu 1964 je bilo v družbeni lasti 24,6 % kmetijske zemlje oziroma 16,6 % obdelovalne zemlje celotne občine. Podružbljanje je omogočilo gradnjo in specializacijo na družbenih obratih. V letu 1963 se je na območju občine združilo 18 kmetijskih zadrug v tri kmetijske zadruge, ki organizirajo proizvodnjo v zasebnem sektorju in lastno proizvodnjo. Ravno tako se je 6 družbenih posestev združilo v eno posestvo, ki je v letu 1964 preraslo v kombinat s predelovalnimi in industrijskimi kapacitetami (mlekarna, klavnica in oljarica).

Količinska proizvodnja je od leta 1959 do leta 1962 naraščala izredno počasi in je ni mogoče primerjati s porastom po letu 1963, ko so bila farmska središča dograjena, rastlinska proizvodnja ustaljena, vendar pa še ne usklajena s potrebami živalske proizvodnje. Količinska proizvodnja je naraščala v obdobju od leta 1963 do 1969 po stopnji 13,5 %.

Tudi dinamika finančnega razvoja v družbenem sektorju kmetijstva je bila v preteklem desetletnem obdobju neenakomerna. V obdobju od leta 1959 do 1961 je družbeni proizvod naraščal po poprečni stopnji 29,6 %, narodni dohodek po stopnji 25,2 % in sredstva za bruto osebne dohodke po stopnji 39 %. Zaposlenost je v tem obdobju naraščala po letni stopnji 11,9 % ob naraščanju produktivnosti po 16,6 % stopnji.

Dinamika porasta je bila največja v obdobju 1961 do 1965, in to predvsem zaradi dograditve farmskih središč, ki so omogočile povečano proizvodnjo. Povečale so se tudi odkupne cene kmetijskih pridelkov. Tako je v tem obdobju družbeni proizvod poraščal po 36 % stopnji, narodni dohodek po 37,3 % stopnji in bruto osebni dohodki po 38,7 % stopnji. Zaposlenost je porastla po stopnji 9,7 % ob istočasni povečani stopnji produktivnosti za 24,1 % letno. Po letu 1965 je bila dinamika finančnega razvoja počasnejša, in sicer je družbeni proizvod naraščal le po stopnji 13,8 %, narodni dohodek 12,8 % in bruto

osebni dohodki po stopnji 11,8 %. Stopnja porasta produktivnosti pa je bila v poprečju 14,4 %.

K tako dinamičnemu razvoju proizvodnje in k finančnemu razvoju družbenih kmetijskih organizacij so v znatni meri pripomogle vložene investicije v preteklem obdobju (50.919.642 N din). Vendar pa je kapitalni koeficient za preteklo obdobje izredno spremenljiv. Za obdobje 1959 do 1960 znaša 0,17, za obdobje 1961 do 1965 0,36, medtem ko se v obdobju 1965 do 1969 zopet zniža na 0,14. Na vloženi dinar je bilo ustvarjeno le v obdobju 1961 do 1965 za 0,36 din več družbenega proizvoda, medtem ko je bilo v drugih dveh obdobjih ustvarjeno le 0,17 din oziroma 0,14 din več družbenega proizvoda. Na tak rezultat so vplivali predvsem dolgi roki za aktiviranje investicij, neizkoriščenost kapacitet in neusklajenost med kapacitetami (rastlinska in živalska proizvodnja) ter v zadnjem obdobju (1965 do 1968) tudi neskladja na tržišču in znižanje odkupnih cen za kmetijske pridelke.

V obravnavanem obdobju delež kmetijstva v celotnem gospodarstvu občine narašča. Tako je v strukturi družbenega proizvoda v letu 1957 kmetijstvo zastopano z 0,9 %, medtem ko je bila ta udeležba v letu 1968 že 3,6 %.

V zasebni lasti je bilo na območju občine po letu 1964 še 83,4 % obdelovalne zemlje, na kateri proizvajalci proizvajajo od 40 do 90 % vseh tržnih viškov. Vrednost proizvodnje v zasebnem sektorju pa kljub razkosanosti zemljišč porašča z uvajanjem sodobne mehanizacije, agrotehnike in glavnih tržnih proizvodov, vendar je na ustvarjeni narodni dohodek v preteklih letih izredno močno vplivala nestabilnost cen, zvišali pa so se tudi proizvodni stroški.

Kmetijstvo na območju občine Kranj je tako v družbenem kot zasebnem sektorju usmerjeno v proizvodnjo treh glavnih proizvodov, in sicer v pridelovanje mesa, mleka in krompirja. To so tudi glavni tržni viški zasebnega in družbenega sektorja. Vendar lahko trdimo, da je bila proizvodnja omenjenih proizvodov v preteklem obdobju v znatni meri odvisna od trenutne cene in ne toliko od potreb trga. Meso kot tržni višek je naraščal v preteklem obdobju počasi, čeprav nam ta proizvodnja zagotavlja 75—80 % vseh potreb po mesu na območju občine. Mleko kot glavni proizvod po letu 1966 izredno hitro narašča, tako da je bilo v letu 1968 odkupljeno že 7 milijonov litrov mleka, pri čemer je družbeni sektor udeležen s 40 %. Pomembno za razvoj te proizvodnje je, da je odkup organiziran.

Ravno tako izredno narašča poraba umetnih gnojil, in sicer od leta 1963 do leta 1968 za 85,6 %.

Gozdarstvo

Organizacijske oblike gozdarstva so bile v povojnem obdobju v glavnem odsev nujnih nalog, ki so se postavljale pred gozdarstvo v zvezi z obnovo in izgradnjo našega gospodarstva in so težile predvsem k zagotovitvi zahtevanih količin surovine. Pri vseh oblikah je prevladala ločitev proizvodnje stoječe lesne zaloge z vsemi pripadajočimi dejavnostmi — obnova, vzdrževanje in varstvo gozdov od proizvodnje lesne surovine kot zaključne faze te dejavnosti. Po izpolnitvi teh nalog pa je skladno z zmanjšanjem obsega sečnje na normalno zmogljivost gozdov prevladalo mnenje, da je gozdna proizvodnja celovit proces, ki mora biti medsebojno v vsakem posegu povezan in usklajen, če hočemo z gozdovi trajno in uspešno gospodariti. Gozdovi določenega območja predstavljajo po svojem obsegu, stanju razvojnih možnosti in gospodarskih nalogah celoto, ki je osnovna enota za gospodarjenje. Tako so gozdovi SR Slovenije razdeljeni na gozdnogospodarska območja, ki so najprej zajemala le družbene gozdove, v katerih je vse gospodarske naloge opravljala ena gozdnogospodarska organizacija. Z oblikovanjem kranjskega gozdnogospodarskega območja je bilo leta 1953 ustanovljeno tudi Gozdno gospodarstvo Kranj, ki je na kranjskem območju prevzelo od GG Bled vsa gojitvena in vzdrževalna dela v gozdovih, dela pri izkoriščanju gozdov pa od LIK Kranj. Prvo leto obstoja je podjetje poslovalo še dvotirno; za vso dejavnost gojenja, varstva, urejanja gozdov in opravljanja upravnih funkcij je poslovalo kot zavod s samostojnim financiranjem, za izkoriščanje gozdov s prvotnimi dejavnostmi pa je poslovalo kot podjetje z voljenimi samoupravnimi organi. Vso osnovno dejavnost je podjetje izvajalo prek treh gozdnih uprav, transport lesa pa je opravljal transportni odsek.

Dobro leto po osnovanju podjetja pa je novi republiški zakon o gozdovih že povzročil temeljito reorganizacijo. Z določili tega zakona so vse upravne nadzorne funkcije v gozdarstvu prevzele okrajne uprave za gozdarstvo, ki so prek svojih revirnih vodstev izvajale tudi operativno gozdarsko službo v državnih gozdovih; gozdna gospodarstva pa so bila le uslužnostna podjetja, ki so pogodbeno prevzemala določena dela pri izkoriščanju in vzdrževanju družbenih gozdov. Tudi v dohodku in njegovi delitvi so odločali upravni organi. Skladno s tako politiko je podjetje preimenovalo svoje gozdarske poslovne enote v gozdne obrate, poslovanje pa se je odvijalo med podjetjem in upravnimi organi. Občutno je podjetju primanj-

kovalo gospodarskih osnov, na katerih bi strokovno utemeljeno določilo obseg in perspektivo sedanjih in bodočih nalog. Zato je osnovalo samostojni odsek za urejanje gozdov, ki je do leta 1958 opravljal urejevalna dela na vsem območju.

Odnosi med upravnimi organi in podjetjem kot gospodarsko organizacijo, ki je opravljala vsa dela v družbenih gozdovih, so zaradi te ločitve funkcij zavirali razvoj intenzivnejšega gospodarjenja in je bila vloga samoupravnih organov in delovnega kolektiva popolnoma podrejena. Zato je v letu 1957 okrajna uprava za gozdarstvo ponovno prenesla vso odgovornost za gospodarjenje z družbenimi gozdovi na gozdna gospodarstva. V tem letu pa so se tudi v državljanskih gozdovih ločile upravne funkcije od operativnih gozdarskih nalog. Pri okraju je bila osnovana za kranjsko gozdnogospodarsko območje operativna gozdarska organizacija »Gozdarska poslovna zveza«, ki je bila nosilec gozdne proizvodnje v državljanskih gozdovih. Od gozdnega gospodarstva kot nosilca gozdne proizvodnje samo v družbenih gozdovih se je bistveno razlikovala v tem, da je delila del nalog na: kmetijsko zadrugo, ki je opravljala del nalog iz kompleksne gozdne proizvodnje; gozdnega posestnika — lastnika gozdov, ki je prosto odločal o času sečnje, deloma tudi kraju in načinu; sama poslovna zveza pa je bila nosilec načrta gozdne proizvodnje. Upravni organi so zadržali le še inšpekcijsko službo in določanje ter delitev sredstev za vzdrževanje in investicijska dela.

Obdobje po letu 1959 je značilno po tem, da so na pretežnem delu ravninskih gozdov družbene lastnine gospodarile kmetijske organizacije, ki so ta čas začele z večjimi investicijami. Za podjetje GG pa je v tem obdobju značilen velik napor za sodobno organizacijo in mehanizacijo del pri sečnji in spravilu lesa. Posebna pozornost je veljala spremembi organizacijskih enot v ekonomske enote z ustreznimi samoupravnimi organi — obratnimi delavskimi sveti. Ekonomske enote so začele poslovati v letu 1961 in so leto za tem že razpolagale z lastnimi skladi. Tako so leta 1961 pri GG Kranj prvič formirana sredstva za vzdrževanje gozdov, po sklepu delavskega sveta leta 1962 pa so se že vsa investicijska in vzdrževalna sredstva ustvarila iz neposrednega dela kolektiva, ki je z njimi tudi razpolagal po lastni presoji.

Kombinirano upravljanje z gozdovi v zasebnem sektorju po letu 1958 je zaviralo delovanje gozdarske službe. Gozdarski poslovni zvezi niso bila dodeljena nobena obratna niti osnovna sredstva, njen ustanovitelj pa so bile kmetijske zadruge. Glede financiranja gozdnih del je bila gozdarska poslovna zveza le služnostna organizacija okrajne uprave za gozdarstvo. Zaradi popolne odvisnosti se taka organizacija ni mogla svobodno razvijati; s predpisom leta 1960 je bila vsa gozdarska služba za državljanske gozdove prenesena na kmetijske zadruge kot operativne organizacije za državljanske gozdove. Gozdarski odseki v sklopu kmetijskih zadrug so zajemali enoto kot gozdni obrat. Vendar zaradi nezadostne gozdne površine ti obrati niso imeli zadostne materialne osnove za obstoj. Tako so področni občinski odbori že v letu 1962, nekateri pa kasneje, po izidu temeljnega zakona o gozdovih (1963), prenesli vse gospodarjenje z gozdovi v obeh sektorjih lastništva na GG.

S svojimi končnimi določili je novi zakon o gozdovih 1965 uveljavil nekatere že preizkušene principe gospodarjenja z gozdovi: da na gozdnogospodarskem območju gospodari z gozdovi gozdnogospodarska organizacija, ki je dolžna na osnovi gozdnogospodarskih načrtov zagotoviti v korist kolektiva in družbe skladen perspektivni razvoj njej zaupanih gozdov.

Prvič je jasno poudarjeno načelo kompleksnosti in enotnosti gozdnega gospodarjenja brez ozira na lastništvo gozdov. Družbeni in gospodarski razvoj namreč zahtevata, da se tudi individualna gozdna proizvodnja podreja principom racionalnega gospodarjenja. Povečanje proizvodnje ob hkratni pocenitvi stroškov je možno le pri kompleksni proizvodnji, ne pa v drobnem, individualnem parcelnem gospodarjenju brez sodobnih pripomočkov.

Kranjsko gozdnogospodarsko območje, v katerega mejah je bilo osnovano Gozdno gospodarstvo Kranj, se je s svojim obsegom in stanjem gozdnih fondov pokazalo kot najustreznejša prostorna gozdnoureditvena oblika za smotrn in pospešen razvoj gozdarstva in lesne industrije. V območju je vključeno toliko gozdnih zemljišč, da se lahko zagotovi trajnost dohodkov in gozdnih fondov ter njihove reprodukcijske sposobnosti in s tem doseže cilj gozdnega gospodarjenja, to je čimvečjo trajno proizvodnjo.

Danes so vsi gozdovi na kranjskem gozdnogospodarskem območju že urejeni in tvorijo 8 gozdnogospodarskih enot družbenih gozdov in 12 gozdnogospodarskih enot državljanskih gozdov. Iz podatkov izdelanih gozdnogospodarskih načrtov je vidno, kako se je stanje gozdov na območju v preteklih letih menjalo.

Ob ustanovitvi leta 1953 je podjetje gospodarilo z 19.000 ha družbenih gozdov. Z delitvijo dela teh gozdov

raznim kmetijskim zadrugam in kmetijskim gospodarstvom gospodari danes GG Kranj še z 18.527 ha družbenih gozdov in po letu 1963 še s 14.984 ha državljanskih gozdov, torej skupno s 63.511 ha gozdnega zemljišča. Sedanja zaloga vseh gozdov na območju je 11,831.854 m^3 ali 187 m^3/ha z ustreznim letnim prirastkom 229.994 m^3 ali 3,6 m^3/ha. Lesna zaloga se je v primerjavi s stanjem sestojev ob ustanovitvi podjetja zvišala za 750.340 m^3 ali 6,8 %, letni prirastek pa za 23.024 m^3 ali 11 %. Povečanje lesne zaloge in prirastka je treba deloma pripisati normalizaciji izkoriščanja, sistematični negi in obnovi sestojev, deloma pa tudi solidni ureditvi gozdov in obdelavi ureditvenih podatkov. Temu ustrezno so stalno naraščale od leta 1953 dalje vzporedno z ureditvijo gozdov tudi sečnje kljub prejšnjim čezmernim izkoriščanjem; sedanji določeni etat znaša 164.919 m^3 ali 26 m^3/ha. Pri takih sečnjah pa se še vedno okoli 1 m^3 prirastka lesne mase kopiči zaradi popravljanja gozdnih fondov do tistega stanja, ko bo dosežen najboljši pridelek gozdov na območju.

V prvih letih obstoja gozdnega gospodarstva so na splošno bolj poudarjali gojitveno delo. Prenehali so z ekstenzivnimi sečnjami na golo in uvedli prebiralno gospodarjenje. Pozneje je bilo prebiralno gospodarjenje nadomeščeno in uvedeno oplodno gospodarjenje. Prebiralno gospodarjenje je omejeno le na strme predele, kjer ima gozd pomembno varovalno nalogo.

Prelomnica je bila po letu 1963. Gozdno gospodarstvo je začelo uporabljati nove načine za gojenje gozdov na osnovi vrednotenja rastišč, potencialov in stanja sestojev ter s sistematičnim načrtovanjem in organiziranim izvajanjem kompleksnih gojitvenih del, uvajanjem primernih strokovno usposobljenih delavcev za gojenje gozdov in z delno uporabo mehanizacije.

Gradnja gozdnih cest je bila do leta 1963 draga, zato je bilo zgrajeno letno le 1 do 3 km cest. Po letu 1963 je Gozdno gospodarstvo pričelo graditi ceste s težko gradbeno mehanizacijo, ki je pocenila gradnjo za več kot 50 %. Sedaj zgradi Gozdno gospodarstvo letno poprečno 15 km novih gozdnih cest, predvsem etažnih prometnic in odcepov.

Od gozdnih žičnic so se pri nas uveljavili žični žerjavi, ki jih je Gozdno gospodarstvo začelo uvajati v gozdno proizvodnjo leta 1967. Te nenehno izpopolnjujejo. Gravitacijske žičnice pa zaradi lažje dostopnosti v gozdove po gozdnih cestah izgubljajo pomen.

Motorne žage so bile uvedene v gozdno proizvodnjo z letom 1961. Število motork se je z leti povečalo in postopoma prehajalo v sečnjo in izdelavo vse tanjših premerov odkazanega drevja. Pri poseku in izdelavi iglavcev in listavcev se je norma skupno s cepljenjem drv zvišala od 1962, ko je znašala 2,05 $m^3/8^h$, na 2,67 $m^3/7^h$ ali 130 %. Trenutno pripada 1 motorka na 860 m^3 letnega poseka oziroma žaganega lesa.

Spravilo lesa (to je ročno spravilo, traktorska vleka, žični žerjavi, gravitacijske žičnice in mali vitli) se je v tem obdobju zboljšalo za 119 %, ker se je delovni učinek za toliko zvečal, in sicer od 3,52 $m^3/8^h$ v letu 1962 na 4,20 m^3 na 1^h v letu 1967. Že od leta 1962 se manjša število voznikov, saj je bilo od takrat prevoženo le še 11.414 m^3 lesa s konjsko vleko.

V letu 1960 je Gozdno gospodarstvo kupilo prvo hidravlično napravo Hiab. Ker se je dobro obnesla, so sedaj že vsi kamioni za transport lesa opremljeni s Hiab nakladalci. Zaradi njihove uporabe so se normativi za nakladanje zvišali kar za 90 % v primerjavi z ročnim nakladanjem.

Vzporedno z zvišanjem produktivnosti se je nenehno boljšal tudi osebni in družbeni standard zaposlenih. Poleg osebnih dohodkov, ki so dosegli poprečje industrijskih, je Gozdno gospodarstvo zgradilo na deloviščih številne delavske koče in v večjih naseljih številna družinska stanovanja.

Gradbeništvo

Gradbeništvo je panoga, ki je v celotnem obdobju dosegla znaten finančni razvoj. Stopnja rasti družbenega proizvoda panoge je bila v obdobju 1959 do 1968 24,3 %, vendar se je dinamika rasti iz obdobja v obdobje zmanjševala, v zadnjih letih (1965 do 1969) je znašala 11 %. Četudi upoštevamo, da se je zaposlenost povečevala v obdobju 1959 do 1969 le po 1,3 % stopnji, tako da je bila v obdobju do leta 1961 stopnja rasti 6,1 %, v obdobju 1961 do 1965 pa 1 %, medtem ko se je po letu 1965 znižala, in sicer v obdobju treh let za 12,7 %, in da je naraščala vrednost osnovnih sredstev po relativno ugodni stopnji, je treba ugotoviti, da je k razvoju produktivnosti (računani na podlagi družbenega proizvoda) v veliki meri prispevalo stalno naraščanje cen gradbenim storitvam.

V obravnavanem obdobju je bilo vloženo v panogo 14,6 milijona din, večina sredstev je bila vložena v letih 1966 do 1968; znatna vlaganja pa so bila tudi v letih 1966 do 1968. Omeniti je treba, da sta bili v tem obdobju ustanov-

ljeni dve novi podjetji, ki spadata v gradbeništvo, in sicer Engineering in Gorenjska vodna skupnost, ki se je intenzivneje opremljala v drugi polovici obdobja. Podjetje Engineering se je v relativno kratkem obdobju uveljavilo na tržišču s svojo ponudbo intelektualnih storitev.

Promet in zveze

V panogi promet in zveze sta bili ustanovljeni dve novi podjetji: Cestno podjetje in Aerodrom Brnik. Obstoječi podjetji (PTT podjetje in Creina) sta doživeli velik razvoj, posebno v dejavnosti telefonije in avtoprevozništva. Poleg najugodnejšega finančnega razvoja je naglo rastla tudi zaposlenost, oboje je bilo pa omogočeno s sorazmerno velikimi vlaganji.

Desetletno poprečno naraščanje družbenega proizvoda je znašalo 47,3 %, narodnega dohodka pa 46,3 %. Dinamika razvoja sicer v zadnjih treh letih upada, vendar pa je še vedno večja kot v drugih panogah gospodarstva, saj narašča družbeni proizvod na leto poprečno po 17,1 %. Tudi dinamika razvoja zaposlenosti je bila največja, letna stopnja rasti je znašala 24,7 % v obdobju 1957 do 1968. V zadnjem triletnem obdobju, ko se je zaposlenost povečala le v treh panogah, se je povečala tudi v prometu in zvezah, čeprav le za 1,3 % (v letu 1957 je bilo v prometu in zvezah zaposlenih 100 oseb, v letu 1968 pa 1133). Delež panoge v družbenem proizvodu gospodarstva je bil v letu 1959 0,2 %, v letu 1968 pa 7,4 %.

Skupno je bilo vloženo v razvoj panoge 68 milij. din; večja vlaganja so bila le v industriji in kmetijstvu.

Trgovina

Trgovina je glede na spremenjeno vlogo v gospodarskem sistemu oziroma z razvijanjem tržnega gospodarstva povečevala svojo vlogo tudi v gospodarstvu občine Kranj, vendar kot je razvidno iz njene udeležbe v družbenem proizvodu, še vedno ni dosegla možnega razvoja. Če bi cenili razvitost občine po razvitosti trgovine, bi morali ugotoviti, da zaostajamo za poprečjem v Sloveniji.

Delež trgovine v ustvarjenem družbenem proizvodu znaša pri nas 11,5 %, v Sloveniji pa 23 %. To pomeni, da so glede razvoja trgovine pred nami še velike naloge, še posebno zaradi tega, ker vemo, da se kljub dosedanji znatni razširitvi in modernizaciji prodajnih kapacitet oddteka kupna moč prebivalstva, medtem ko so dane objektivne možnosti za zajemanje le-te s širšega območja Gorenjske.

V obdobju preteklih desetih let je bil dosežen znaten napredek v razvoju trgovine; to je razvidno tako iz razvoja prodajnih kapacitet kot tudi iz zaposlenosti in dinamike celotnega dohodka.

V letu 1963 je bilo v občini 173 prodajaln za prodajo vseh vrst trgovskega blaga v skupni izmeri 12.614 m². V letu 1968 je bilo 206 prodajaln, površine pa so znašale 17.816 m², kar je 5203 m² več kot v letu 1963. Pomemben je tudi razvoj sodobnih načinov prodaje; v obdobju petih let je bilo urejeno 11 samopostrežnih prodajaln, in sicer vse za prodajo blaga dnevne potrošnje.

V trgovskih podjetjih s sedežem v občini se je povečala zaposlenost od leta 1957 do 1968 za 62,5 %, to je od 793 na 1289 delavcev, skupno število zaposlenih v trgovini, če upoštevamo obrate s sedežem zunaj občine, pa je znašalo 1609 oseb. Dinamika rasti zaposlenosti v trgovini je bila največja v obdobju 1961 do 1965, poprečna letna stopnja rasti je znašala 12,4 %, pa tudi v letih 1966 do 1968 je bila večja kot v katerikoli drugi panogi (6,4 % letna stopnja).

Dinamika razvoja družbenega proizvoda je bila v celotnem desetletnem obdobju izredno velika. Poprečna stopnja rasti je znašala 27,5 %. Najbolj dinamičen razvoj je bil v obdobju 1961 do 1965 (37,7 % letna stopnja), v letih 1966 do 1968 pa nekoliko počasnejši (po 15,3 % stopnji), toda še vedno hitrejši, kot je znašalo poprečje za celotno gospodarstvo. Razvoj vrednosti osnovnih sredstev je bil vse do leta 1960 počasen, saj se je trgovina odvijala v glavnem v najetih prostorih. Proces intenzivnejše modernizacije kot tudi novogradenj je potekal od leta 1963 dalje. Skupna vsota sredstev, vloženih v gospodarske investicije, je znašala v obdobju 1957 do 1968 35,4 milijona din, vendar je bilo 50 % vsega vloženo v letih 1961 do 1965. V zadnjih treh letih (1966 do 1968) je bila dinamika investiranja manjša, ker so podjetja s sedežem v občini vlagala svoja sredstva v razvoj kapacitet zunaj občine.

Za razvoj trgovine je zelo pomembna gradnja centralnih skladišč, ki služijo predvsem trgovini na veliko, delno pa tudi industriji. Za nadaljnji razvoj trgovine in gospodarstva sploh je nujna nadaljnja gradnja skladiščnega prostora, vključno s hladilnico. Brez takih zmogljivosti bo ponudba živil kljub razvoju prehrambene industrije na našem tržišču ostala na sedanjem nivoju.

Turizem in gostinstvo

Razvoju potrošnje je v mnogo manjši meri kot trgovina sledilo gostinstvo. V obravnavanem obdobju so se spremenile potrošne navade občanov, še več sprememb pa je nastalo v strukturi turističnega prometa in v zahtevah turistov. Z razvojem življenjskega standarda in motorizacije se je razvil izletniški turizem v vseh prostih dneh leta, nazadoval pa je polagoma stacionarni domači turizem, predvsem v poletnih mesecih. V zimskih mesecih pa se kaže naraščanje, in sicer vzporedno z izboljšavo zimskega turizma.

Inozemski turistični promet narašča vse od leta 1959 dalje z veliko dinamiko. V letu 1959 je znašal delež prenočitev tujih turistov 4,75 %, v letu 1968 pa 35,2 %. Z največjo hitrostjo je naraščal turistični promet v letih 1961 do 1965 (po 30,7 % stopnji), nekoliko počasneje, vendar pa še vedno hitro, je naraščal tudi v preteklih treh letih (po 21,4 % stopnji). Vzrok za zmanjšano dinamiko razvoja inozemskega turističnega prometa je v nezadovoljivi kvaliteti turistične ponudbe pa tudi v organizaciji prodaje obstoječih kapacitet. Z vlaganji v turistične in gostinske zmogljivosti je bilo ob vse večji zahtevnosti gostov možno zadrževati turistični promet na ravni, doseženi v letu 1965. V tem obdobju je bil preurejen grad Hrib v Preddvoru za gostinske namene, dozidana in adaptirana Kazina pri podjetju Dom na Jezerskem, dokončan del kapacitet v stavbi na Šmarjetni gori, zgrajena hotel in restavracija na letališču Brnik, brunarica z depandanso na Krvavcu ter urejeni dve slaščičarni-kavarni ter dve okrepčevalnici v mestu Kranju. V gradnji pa je tudi hotel v Kranju in depandansa hotela v Preddvoru.

Za razvoj turizma na Krvavcu so bila vložena pomembna sredstva; zgrajen je bil vodovod in podaljšana žičnica, smučišče v Tihi dolini pa opremlejno z vlečnico. Še nadalje pa je nerešeno vprašanje, kako povezati Krvavec z zaledjem, da bi bil dostop lahek in množičen. Za razvoj turizma v občini je na sploh pomemben razvoj komunalnih naprav, čeprav ostajajo tudi mnogi drugi problemi nerešeni.

Število zaposlenih v družbenem sektorju gostinstva se je povečalo v letih 1957 do 1968 za 2,2-krat, torej je naraščalo po 7,5 % letni stopnji. Največ zaposlenih je bilo v letu 1966, in sicer 366; v letu 1967 se je znižalo na 339 in se v tej višini obdržalo tudi v letu 1968. Družbeni proizvod je naraščal na leto poprečno po 25,4 % v celotnem obravnavanem obdobju. Dinamika rasti je bila torej mnogo večja, kot velja za celotno gospodarstvo v obdobju 1957—1965, medtem ko po letu 1965 te dinamike ni dosegala. Na to dinamiko razvoja v gostinstvu so v veliki meri vplivale cene, ki so stalno naraščale, vključno z letom 1968. Tako gre v gostinstvu v letu 1968 glede obsega poslovanja že z stagnacijo, iz katere je pot k nadaljnjemu razvoju mogoča le z novimi, sodobnejšimi kapacitetami in s sodobnejšo organizacijo panoge.

Tudi v razvoju zasebnega gostinstva ni bil dosežen vidnejši napredek. Od leta 1960 dalje se je število zasebnih gostišč povečalo od 45 na 52, kar pomeni, da je zasebni sektor bil in ostal le dopolnilo družbenemu sektorju gostinstva.

Obrt

Tudi v družbenem sektorju obrti je bila dosežena le skromnejša dinamika finančnega razvoja kakor tudi razvoja kapacitet. Pri prehodu dveh obrtnih podjetij v industrijo, iz katerih sta nastali Kovinar in TOSO, se je bolj usmerila v kovinarsko dejavnost Puškarna, ki je dopolnila svoj proizvodni program z izdelavo lahkih orodij. Iz servisov stanovanjskih skupnosti sta po ukinitvi stanovanjskih skupnosti nastali dve novi podjetji, in sicer Servisno podjetje Kranj in Usluga Stražišče. Skupno je bilo vloženo v obrt v enajstih letih 16,4 milijona din; pri obstoječi razdrobljenosti podjetij (17), ki se še nadalje vzdržuje, ta vlaganja ne pomenijo mnogo, čeprav je treba omeniti, da so posamezna podjetja uvedla tudi nekatere sodobnejše postopke dela v proizvodnjo in storitve.

Zaposlenost se je v desetih letih povečala za 36,4 % (od 648 na 884 oseb), poprečna letna stopnja rasti je znašala 2,8 %. Največje število zaposlenih v panogi je bilo v letu 1962, in sicer 969, temu številu je bilo najbližje stanje v letu 1965 (952 oseb), ki se je polagoma zmanjševalo vse do leta 1968, ko se je razvoj obrnil spet v pozitivno smer. V razvoju zaposlenosti je očitna povezanost te panoge z razvojem gradbeništva oziroma investicij.

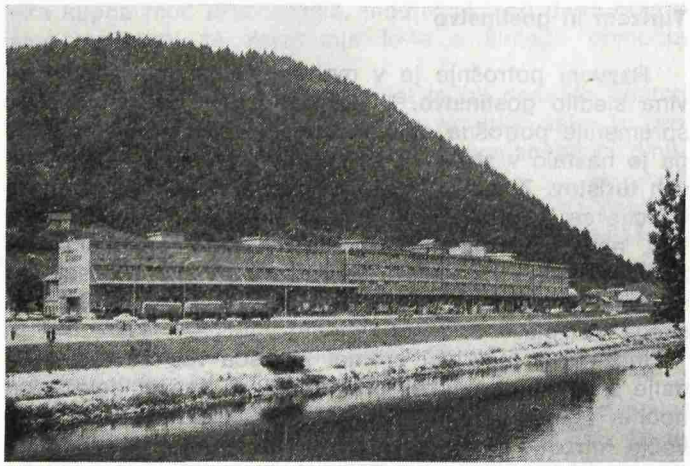
Družbeni proizvod panoge je v obdobju 1959 do 1968 naraščal po 19,1 % poprečni letni stopnji, kar je manj kot v drugih panogah, vendar predvsem zaradi zelo zadržane dinamike rasti v letih 1965 do 1968. V teh letih je znašala poprečna stopnja rasti le 4,8 %, kar je, če izvzamemo gozdarstvo, manj kot v katerikoli drugi panogi. Razvoj narodnega dohodka je bil sorazmeren razvoju družbenega proizvoda tudi po revalorizaciji osnovnih sredstev, saj je

kapitalna intenzivnost te panoge majhna. V vseh obravnavanih letih je bilo zbrano le 404 milijone din amortizacije, kar pomeni, da so bile investicije vendarle štirikrat večje od obračunane amortizacije. Prikazana kvantiteta vlaganj in finančnih gibanj je v glavnem povezana z dinamiko zaposlenosti in dinamiko rasti cen za storitve, zelo malo pa s kvaliteto razvoja materialnih in organizacijskih pogojev za delo v obrtnih delovnih organizacijah. Dosedanji razvoj panoge dokazuje, da so se bila podjetja sposobna prilagajati razmeram na tržišču, predvsem tako, da so zaposlovala več ali manj delavcev in da so izkoristila pogoje za zvišanje cen. To jim zagotavlja obstoj, nikakor pa ne razvoja, kot ga zahteva tržišče.

Razumljivo je, da se v takih okoliščinah na tržišču obrtnih storitev vse bolj uveljavlja zasebni sektor. V preteklih petih letih se je povečalo število obrtnih delavnic za 36,5 %, od 375 na 511 delavnic, razen tega pa je registriranih še 157 oseb, ki opravljajo obrt kot postranski poklic. V glavnem je zastopano 5 dejavnosti: predelava kovin, stavbna obrt, predelava lesa, izdelava tekstilnih izdelkov, osebne in druge storitve. Najmočnejši dejavnosti sta: predelava kovin in stavbna obrt, na katere se nanaša tudi 55,5 % potrdil za opravljanje obrti kot postranski poklic.

Komunalna podjetja

V obdobju 1959 do 1969 so bila ustanovljena ali na novo uvrščena v skupino komunalna podjetja 3 podjetja: Komunalna skladišča, Podjetje za stanovanjsko in komunalno gospodarstvo, Kinematografsko podjetje. Drugi dve podjetji — Vodovod in Komunalni servis — sta začeli poslovati kot gospodarski organizaciji v letu 1956. Ta skupina podjetij izkazuje zaradi tega zelo veliko dinamiko rasti družbenega proizvoda. Le-ta je naraščal na leto poprečno po 19,1 %, vendar najhitreje v letih 1965 do 1968 (po 31 % letni stopnji). Zaposlenost se od leta 1959 dalje ni bistveno povečala v primerjavi z letom 1968; v vmesnih letih je bilo zaposlenih več, ker sta podjetji Vodovod in Komunalni servis v veliki meri razvila stransko dejavnost, ki sta jo v zadnjih letih delno opustili zaradi razmer na tržišču, nekoliko pa zaradi večje usmeritve v svojo osnovno dejavnost. Razen tega, da so komunalne službe od leta 1956 dalje organizirane v podjetju, so na njihov razvoj vplivala vse večja urbanizirana območja in večja intenziteta vlaganj v komunalne vode in naprave.

Sl. 3. Javna skladišča ob železniški postaji

V razvoj komunalnih podjetij so bila v preteklih 10 letih vložena znatna sredstva (18,2 milijona din) pretežno za gradnjo komunalnih skladišč, a tudi za delovne priprave. S spremembo cen za komunalne storitve v letu 1967, v katerih so delno upoštevane tudi potrebe po akumulaciji sredstev za razvoj, je nastalo vprašanje o racionalizaciji poslovanja teh podjetij. Še bolj kot za druge dejavnosti velja za ta podjetja, da je mogoče povečati akumulacijo in obenem zboljšati poslovanje z integracijo sil in sredstev.

Komunalne dejavnosti

Dinamičen razvoj gospodarstva je zagotovil, posebno v obdobju 1959 do 1965, hitrejšo rast delovnih mest od rasti števila za delo sposobnega prebivalstva. To je povzročilo tako zaposlovanje aktivnih kmečkih prebivalcev kot tudi priseljevanje aktivnega prebivalstva iz drugih območij države. Velik obseg stanovanjske gradnje in objektov družbenega standarda je narekoval urbanizacijo novih površin, predvsem v mestu, pa tudi v skoraj vseh večjih naseljih v občini. Potrebe po sredstvih za komunalno urejanje so zaradi zelo omejenih zmogljivosti že obstoječih naprav naraščale hitreje kot sredstva, ki so se zbirala v te namene, razen tega pa niso bili utrjeni viri

financiranja.

V letih 1966 in 1967 so bili sprejeti posebni predpisi, ki urejajo položaj komunalnih podjetij, katerim so bili dani v upravljanje komunalni vodi in naprave (vodovod, kanalizacija), določen način urejanja in oddajanja stavbnih zemljišč ter omogočeno tudi zbiranje sredstev za izgradnjo komunalnih naprav kolektivne potrošnje na urbaniziranih območjih v obliki prispevka za uporabo mestnega zemljišča. Na podlagi posebnih dogovorov pa se zbirajo od delovnih organizacij tudi sredstva za urejanje vodnih tokov Save in Kokre na mestnem območju.

Namensko zbiranje sredstev in njihova načrtna poraba omogoča postopno in v primerjavi s preteklim obdobjem hitrejše urejanje komunalne problematike na posameznih področjih.

V zvezi s stanovanjsko gradnjo in z razvojem motorizacije je bilo največ sredstev vloženih v urejanje cestnega omrežja. V letu 1961 je bilo npr. 1165 osebnih avtomobilov na območju občine, v letu 1968 pa 4357, razen tega je bilo registriranih še 509 motornih koles.

Cestno omrežje prvega, drugega in tretjega reda se je v letih 1959 do 1969 povečalo za 12,5 km (od 130,6 na 143,1 km). Še hitrejši je bil razvoj mestnih ulic in stanovanjskih cest, in to glede dolžine, še bolj pa glede kvalitete cestišča. V tem obdobju so bile asfaltirane in modernizirane pretežno vse ceste v občini, ki povezujejo glavna naselja.

Dolžina vodovodnega omrežja se je povečala od 130 kilometrov v letu 1959 na 248 km v letu 1968, število priključkov na to omrežje se je hkrati povečalo od 1684 na 8282. Posebno pomembno je, da so bili v letih 1968 in 1969 zgrajeni novi rezervoarji na območju občine z 2500 m^3 prostornine.

Razvoj kanalizacijskega omrežja je bil mnogo počasnejši. V enakem obdobju se je njegova dolžina povečala od 27 le na 37,2 km. Majhna dinamika razvoja je tako posledica dragih tovrstnih gradenj kot tudi neurejenih razmer glede upravljanja kanalizacijskega omrežja; šele nekaj let se načrtno dela na razvoju tega omrežja.

Znatna sredstva so bila vložena tudi v razvoj javnega zelenja. Intenzivneje so urejene zelenice v središču mesta, urejene pa so tudi zelenice v stanovanjskih naseljih.

V vodnoregulacijska dela je bilo vloženo v preteklih sedmih letih 6,9 milijona din. Sredstva so bila potrošena za regulacijo Kokre, Jezernice, Tržiške Bistrice in Save.

Urejena je bila tržnica z nekaterimi prodajalnami, predvsem za meso in mesne izdelke. Urejene so bile tudi sanitarije v njeni neposredni bližini.

Urejeno je bilo pokopališče v Kranju ter v letu 1968 zgrajene nove mrliške vežice s spremljajočimi prostori.

Urbanistični program občine in urbanistični načrt mesta Kranja je bil sprejet v letu 1968. Ta načrt je podlaga za izrabo prostora za potrebe gospodarstva, stanovanjske gradnje, za načrtovanje cestnega omrežja pa tudi objektov za družbene dejavnosti ter za šport in rekreacijo. V letu 1969 pa so bili sprejeti urbanistični načrti za naslednja vodilna naselja v občini: Naklo, Šenčur, Preddvor in Cerklje.

RAZVOJ ZDRAVSTVENE SLUŽBE NA GORENJSKEM V ZADNJIH DESETIH LETIH

Dr. ANA KRAKER

Zdravstveno varstvo občanov kranjske občine je neločljivo od zdravstvenega varstva vseh petih gorenjskih občin kot enote geomedicinske regije. Za to območje je formiran zdravstveni center. To je najvišji strokovni organ, ki usmerja napore zdravstvene službe k enotnim ciljem, pospešuje enovitost v organizaciji zdravstvene službe in se v imenu celotne zdravstvene službe dogovarja z občinskimi organi in z zastopniki zavarovancev. Svet zdravstvenega centra sestavljajo predstavniki zdravstvenih ustanov in posameznih specialističnih služb. Strokovno delo se odvija v devetih stalnih strokovnih komisijah, za posebne naloge pa se formirajo še občasne komisije. Prek strokovnih komisij uvaja zdravstveni center metodologijo dela v posameznih vejah medicine in skrbi za strokovni napredek.

Zdravstvena služba je organizirana v treh dejavnostih: javna zdravstvena služba, katero predstavlja zavod za zdravstveno varstvo, osnovna zdravstvena služba, ki je organizirana v zdravstvenem domu in bolnišnična zdravstvena služba.

Javna zdravstvena služba preučuje zdravstveno stanje prebivalstva, higienske razmere okolja ter organizacijo in delo zdravstvenih zavodov. Največ neposrednega preventivnega dela opravlja osnovna zdravstvena služba, čeprav mora biti preventiva osnovno vodilo vseh služb. Šele z dobro povezavo vseh služb lahko govorimo o celovitem zdravstvenem varstvu, ki zahteva zgodnjo in natančno diagnostiko, uspešno terapijo, zgodnjo rehabilitacijo in resocializacijo, preprečevanje recidivov in preprečevanje novih obolenj. Sodobna medicina zahteva dispanzerski način dela in epidemiološko obravnavo posameznih obolenj. Tak način dela tesno povezuje hospitalno dejavnost z osnovno zdravstveno službo.

Zdravstvena služba postaja čedalje bolj družbena služba, saj že davno ne skrbi samo za bolnega človeka, temveč varuje in pospešuje zdravje zdravemu, pa naj bo to posamezniku, družini ali družbi kot celoti. Z razširitvijo njene dejavnosti bo morala družba bolj pomagati zdravstveni službi pri uresničevanju njenih ciljev. Tako mora tehnika pomagati pri zaščiti delovnega človeka na njegovem delovnem mestu, znanost mora pomagati pri reševanju raznih škodljivosti biološkega, kemičnega in fizikalnega okolja, sociologija mora odkrivati razne socialne in socialne deviacije. Sanacija številnih odstopanj ni več domena samo zdravstvene službe, temveč celotne družbe.

Vse bolj nujno postaja privajanje človeka, da si bo znal pravilno oblikovati čim daljši prosti čas in ga aktivno kreirati.

S športom in utrjevanjem v naravi lahko ne samo zastavimo pot civilizacijskim boleznim, temveč tudi pospešujemo zdravje mladim in starim. Le na ta način bi se približali težko dosegljivemu cilju: POPOLNO ZDRAVJE. Zdravje je popolno telesno, popolno duševno in popolno socialno blagostanje, kot to definira svetovna zdravstvena organizacija.

Služba, kateri so naložene tako pomembne naloge, mora imeti tak položaj v družbi, da bo to tudi lahko uresničevala. Zato je zdravstvo pod posebno zaščito po vsem svetu. Zdravstveni delavec naj bo prost spon, da bo lahko skrbel za zdravje vseh, ki se k njemu zatekajo, ne glede na rasne, verske, politične ali premoženjske razlike. Spone pa niso samo finančnega značaja, temveč tudi v neskladju organizacijskih oblik in v premajhni moralni podpori družbe. Tako so npr. pri enem najhujših problemov — alkoholizmu — napori zdravstvene službe skoraj ničevi.

Potrošnja zdravstvene službe raste z višino življenjske ravni. Še bolj pa rastejo z razvojem medicinske znanosti tudi potrebe. Ker zaradi malo denarja ni mogoče zadovoljiti potreb, je pogosto tudi negodovanje med zdravstvenimi delavci. Vsaka umno vodena politika mora imeti posluh za zdravstveno službo.

Z zanemarjanjem zdravstvene prosvete in z nazadovanjem zdravstvene vzgoje nastaja nepopravljiva škoda za človeka našega časa.

Zmotno mislimo, da nekaj osebne higiene že zadošča za zdravo življenje. To ne zadošča niti za preprečevanje nalezljivih bolezni. Danes vemo, da lahko s higienskimi napotki preprečujemo ali zmanjšujemo zdravstveno okva-

ro pri vrsti kroničnih in zahrbtnih obolenj, kot so npr. obolenje srca in ožilja, rak, kronični bronhitis, revmatizem, sladkorno obolenje, duševne motnje, nezgode doma, na delovnem mestu in na cesti.

Obdobje, ko smo intenzivno vlagali v zidove, čeprav morda nekoliko preveč perspektivno, je za nami. Žal v tem obdobju nismo dogradili povsod tam, kjer je bilo potrebno. Ordinacija v Stražišču, kuhinja in pralnica v bolnici na Jesenicah še nujno vpijejo po sanaciji. Tudi zavod za zdravstveno varstvo potrebuje novo stavbo. Občutno je pomanjkanje dobrih aparatov, ki omogočajo natančno diagnostiko in sodobno terapijo. Če morajo biti osnovne ordinacije blizu prebivalstva, je bolje koncentrirati dobre diagnostične in terapevtske pripomočke v centru, kot pa imeti veliko število aparatov, ki so slabše kakovosti in z njimi ne dela specialist.

Medicina zahteva medicinsko in socialno razgledanega zdravnika splošne medicine s podiplomskim študijem. Njemu v pomoč naj bodo predvsem kot konzultanti specialisti raznih strok. Ker je specialistična služba del hospitalne, je tako vzpostavljena vez med osnovno zdravstveno službo in bolnišnično zdravstveno službo. Medtem ko je zdravnik splošne medicine vodilen v reševanju socialnomedicinske problematike, je specialist zadolžen za posredovanje sodobne diagnostike in terapije.

Premalo je strokovnega osebja, predvsem višjega. Po najnižjih republiških normativih manjka na Gorenjskem približno 20 zdravnikov. Premalo je sredstev na razpolago za izpopolnjevanje zdravstvenega osebja, še manj za nadomestilo za zdravnika, ko je na izpopolnjevanju. Skoraj ni poklica, ki bi bil tako preobremenjen z nadurnim delom, kot je zdravniški.

Razvoj medicine je šel tako daleč, da danes ne more biti vsej zamotani diagnostiki dorasel en sam zdravnik, nejasno obolenje lahko razvozla le v teamu sodelavcev. Še vedno ostane zdravnik splošne medicine edini odgovoren, da poveže vse analize (klinične in socialne) v celoto in spremlja bolnika med zdravljenjem, s tem pa prevzema postopoma tudi skrb za celotno zdravstveno varstvo družine.

Organizacija zdravstvene službe in socialna medicina

Po predpisih zveznega in republiškega zakona o zdravstvenem varstvu in organizaciji zdravstvene službe je v tem obdobju prevzela komuna vso odgovornost za organizacijo zdravstvene službe in zdravstvenega varstva. Odločanje za nadaljnji razvoj zdravstvenega varstva je bilo dano v njeno pristojnost. Strokovne naloge, ki so splošnega pomena za zdravstveno varstvo, naj bi opravljal določen zdravstveni zavod kot zdravstveni center.

Proti koncu leta 1961 so bili formirani občinski zdravstveni centri v okviru tedanjih zdravstvenih domov. Okrajnemu higienskemu zavodu, ki je bil z odločbo 27. decembra 1960 razglašen za samostojen zavod, je bilo poverjeno tudi opravljanje nalog zdravstvenega centra za območje okraja Kranj. Komisije, ki so delovale v okviru okrajnega sveta za zdravstvo, so prešle k okrajnemu zdravstvenemu centru. Ta je na svoji seji 29. decembra 1961 formiral še nove komisije, potrebne glede na razširjene naloge, ki naj bi jih opravljal zdravstveni center. Z ukinitvijo okrajev so bili ukinjeni tedanji okrajni in občinski zdravstveni centri, njihovo vlogo pa je prevzel medobčinski zdravstveni center. Delo zdravstvenega centra se je odvijalo znotraj komisij, ki jim je bilo zaupano preučevanje posameznih vprašanj, in na sejah strokovnega sveta, ki je dajal mnenja o poročilih in predlogih centra.

Pomembno vlogo je odigral zdravstveni center pri izvedbi zakona o organizaciji zdravstvene službe v SRS, katerega namen je bil združiti v zdravstveni dom vse zdravstvene institucije, ki opravljajo dejavnost s področja osnovnega zdravstvenega varstva.

Leta 1968 sta bila formirana dva zdravstvena domova: za občini Jesenice in Radovljica en zdravstveni dom s sedežem na Jesenicah ter za občine Kranj, Škofja Loka in Tržič drugi s sedežem v Kranju. Obratne ambulante so se vključile v zdravstveni dom kot posebna služba medicine dela. Lekarne Kranj, Škofja Loka in Tržič so se združile v eno. Novi zakon ni posegel v reorganizacijo bolnišnic, priključil je le specialistično službo hospitalom.

Vloga in pomen zdravstvenega centra sta se večali iz leta v leto, saj je s svojim delom skrbel za enotno programiranje ter izvajanje, spremljanje in evoluacijo programov zdravstvenega varstva, za smotrnejšo razporeditev kadrov, za smotrnejšo razporeditev in racionalnejšo uporabo delovnih sredstev in ne nazadnje stremel formirati in izvajati enotno strokovno doktrino in metodologijo dela. S tem je dosegel skladnejši razvoj vseh dejavnosti, boljšo medsebojno strokovno povezavo, pravilnejšo delitev dela med posameznimi strokami in boljšo kvaliteto dela zdravstvene službe.

Prebivalstvo Gorenjske sodi s svojim visokim odstotkom starih v starejšo populacijo. Močno je podaljšana življenj-

Vitalno statistični podatki

Naravno gibanje prebivalstva od 1958 do 1968

	Leto	Rojenih na 1000 prebivalcev	Umrlih na 1000 prebivalcev	Umrljivost dojenčkov na 100 živorojenih	Naravni prirastek na 1000 prebivalcev
	1958	17,69	8,39	3,87	9,30
	1959	17,51	9,02	3,50	8,50
	1960	17,17	8,92	3,16	8,27
	1961	17,87	8,50	2,85	9,37
	1962	17,89	9,57	2,94	8,31
SRS	1963	17,80	8,47	2,80	9,06
	1964	17,74	9,66	2,82	8,08
	1965	18,50	9,70	2,96	8,80
	1966	18,20	8,48	2,50	9,72
	1967	17,60	9,70	2,66	7,90
	1968	16,58	9,88	2,69	6,70
Regija	1958	18,51	8,17	2,30	10,34
	1959	17,74	8,33	2,64	9,41
	1960	18,46	8,45	2,76	10,01
	1961	18,33	7,96	2,95	10,37
	1962	18,66	8,56	2,40	10,10
	1963	18,99	8,10	1,88	10,89
	1964	19,11	8,29	2,27	10,82
	1965	19,67	8,58	2,42	11,09
	1966	19,81	8,11	2,30	11,07
	1967	19,10	9,11	2,29	9,90
	1968	18,26	9,16	2,41	9,10
Občina:					
Jesenice	1968	15,57	9,74	3,76	5,82
Kranj	1968	19,66	9,21	2,54	10,45
Radovljica	1968	16,78	9,86	1,90	6,92
Šk. Loka	1968	19,76	7,94	2,35	11,82
Tržič	1968	18,32	8,62	0,46	9,70

Prebivalci po občinah za leto 1961 v absolutnih številkah in odstotkih

Občina	0 do 15 let		16 do 54 let		55 in več let		Skupaj	
	Abs. št.	%	Abs. št.	%	Abs. št.	%	Abs. št.	%
Jesenice	6.778	26,29	15.237	59,11	3.763	14,60	25.778	100
Kranj	13.222	27,86	27.329	57,59	6.904	14,55	47.455	100
Radovljica	7.238	27,12	14.697	55,07	4.755	17,81	26.690	100
Škofja Loka	6.899	28,87	12.730	53,27	4.267	17,86	23.869	100
Tržič	3.216	28,63	6.255	55,41	1.793	15,96	11.234	100
Regija	37.353	27,66	76.218	56,44	21.482	15,90	135.053	100

Prebivalci po občinah za leto 1968 v absolutnih številkah in odstotkih

Občina	0 do 15 let		16 do 54 let		55 in več let		Skupaj	
	Abs. št.	%	Abs. št.	%	Abs. št.	%	Abs. št.	%
Jesenice	7.264	26,61	15.931	58,36	4.102	15,03	27.267	100
Kranj	15.374	28,37	30.933	57,09	7.877	14,54	54.184	100
Radovljica	7.693	27,29	15.509	55,02	4.987	17,69	28.189	100
Škofja Loka	7.402	28,68	13.724	53,18	4.679	18.14	25.805	100
Tržič	3.407	29,03	6.559	54,86	1.926	16,11	11.955	100
Regija	41.203	27,95	82.656	56,07	23.571	15,98	147.430	100

ska doba. S tem raste tudi obolevanje, saj starejši ljudje pogosteje obolevajo. Z gospodarskim razvojem Gorenjske so pogojene tudi bolezni, ki jih prinaša s seboj civilizacija.

Rodnost ostaja približno enaka v zadnjih letih in je nekoliko višja od republiške.

Umrljivost novorojenčkov na Gorenjskem je nižja kot v republiki, vendar še ne smemo biti zadovoljni. Da bi še zmanjšali umrljivost dojenčkov, bi morali odstraniti perinatalne vzroke umiranja dojenčkov. Ker družba ne zaščiti dovolj nosečnic, ostajajo zaradi zaslužka predolgo na svojem delovnem mestu, celo na takem, ki je zdravju nevarno.

Število zavarovanih oseb na Gorenjskem

	Leto	Število prebivalcev	Zavarovanje		Vseh zavarovanih oseb
			Delavsko	Kmetijsko	
	1964	140.785	131.444	15.695	147.139
	1965	142.880	131.683	15.357	147.040
	1966	144.804	133.308	15.142	148.450
Regija	1967	146.543	134.678	14.495	149.173
	1968	147.430	136.611	12.448	149.059
Občine					
Jesenice	1968	27.297	33.231	597	33.828
Radovljica	1968	28.189	22.532	2.176	24.708
Kranj	1968	54.184	49.536	4.742	54.278
Škofja Lok	1968	25.805	20.080	4.398	24.478
Tržič	1968	11.955	11.232	535	11.767

Število zavarovanih oseb je višje od števila prebivalcev na Jesenicah in v Kranju, ker stanujejo svojci aktivnih zavarovancev zunaj regije po Sloveniji in tudi v drugih republikah.

Bolniški stalež aktivnih zavarovancev v letih 1963—1968, poprečni letni %

Občina	Leto					
	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Jesenice	5,21	5,28	5,72	5,41	4,88	5,78
Kranj	5,09	5,00	4,88	4,35	3,57	3,81
Radovljica	5,23	5,68	6,13	5,50	4,34	4,52
Škofja Loka	4,93	4,98	4,87	4,19	3,77	4,39
Tržič	4,38	4,28	4,28	4,45	4,13	4,62
Regija skupaj:	5,05	5,10	5,21	4,76	4,06	4,51
SRS	4,38	4,74	4,64	4,40	3,87	4,06

Stalež aktivnih zavarovancev na Gorenjskem je nekoliko višji od republiškega. To še ne pomeni, da so aktivni zavarovanci tudi dejansko bolj bolni. V razvitih deželah je stalež okrog 5 ali 6. Večja zdravstvena prosvetljenost in lahka dostopnost do zdravstvene službe pogojuje tudi višji stalež, poleg tega pa je delavec v težki industriji izpostavljen tudi večjim škodljivostim na delovnih mestih. Del višjega staleža pomeni, da je zdravstvena oskrba boljša in zdravje delavcev bolj varovano; vse to se kaže v boljši storilnosti in daljši življenjski dobi. V strukturi staleža so naznačeni razni premiki. Nekatere bolezni postanejo redkejše, pojavijo pa se v večjem številu druge. Za črevesna obolenja je značilno, da je bilo vzetih v obratnih ambulantah v stalež več zavarovancev kot v zdravstvenih domovih, nasprotno pa je v zdravstvenih domovih odpadlo več dni na odsotnost od dela pri enem obolenju.

Med aktivnimi zavarovanci na Gorenjskem se je število izostankov od dela zaradi akutnih črevesnih obolenj začelo zmanjševati od 1965 naprej.

Leto	Število aktivnih zavarovancev	Število bolnikov z akutnimi črevesnimi obolenji	Število izgubljenih delovnih dni	Poprečno število izgubljenih delovnih dni na 1 bolnika	Število bolnikov na 1000 aktvnih zavarovancev
1963	58.030	4.259	30.176	7,09	73,39
1964	60.184	4.865	32.299	6,64	80,84
1965	59.180	3.601	23.507	6,53	60,85
1966	60.759	3.161	22.344	7,07	52,03
1967	60.904	2.283	15.708	6,88	37,49
1968	60.998	1.726	13.478	7,81	28,30

Tako veliko zmanjševanje števila bolnikov z akutnimi črevesnimi obolenji na 1000 aktivnih zavarovancev prav gotovo kaže boljše delo celotne zdravstvene službe na epidemiološkem področju. Takih primerov je prav gotovo več, le da nimamo ustreznih študij.

Da bi dobili vsaj posredno sliko o obolevanju prebivalstva, smo primerjali registrirana obolenja v ordinacijah splošne medicine in medicine dela odraslih prebivalcev na 1000 prebivalcev za Gorenjsko in Slovenijo. Na 1000 prebivalcev je bilo v letu 1968 zabeleženih v Sloveniji 917 obolenj, medtem ko na Gorenjskem 1083 obolenj. Ta podatek ne more pomeniti, da je na Gorenjskem bolnih več ljudi, lahko pa pomeni, da je zdravstvena prosvetljenost večja in da bolniki pogosto obiščejo zdravnika.

BOLNIŠKI STALEŽ AKTIVNIH ZAVAROVANCEV OD LETA 1963 DO 1968

(Število bolnikov in število izgubljenih dni)

Občina	Leto	Število aktivnih zavarovancev	Število bolnikov izpisanih iz staleža	Število izgubljenih bolniških dni	Poprečna doba bolehanja na 1 bolnika	Na 1000 aktivnih zavarovancev bolnikov	Na 1000 aktivnih zavarovancev izgubljenih bolniških dni
Jesenice	1963	13.157	17.196	297.481	17,3	1.307	22.610
Kranj		23.026	27.089	461.992	17,1	1.176	20.064
Radovljica		9.006	9.164	206.200	22,5	1.018	22.896
Škofja Loka		7.612	8.389	159.759	19,0	1.102	20.988
Tržič		5.229	6.194	98.000	15,8	1.185	18.742
Regija		58.030	68.032	1,223.432	18,0	1.172	21.083
Jesenice	1964	13.387	19.451	283.559	14,6	1.453	21.182
Kranj		23.633	31.324	453.869	14,5	1.325	19.205
Radovljica		9.617	12.348	223.560	18,1	1.284	23.246
Škofja Loka		8.081	10.866	162.978	15,0	1.345	20.168
Tržič		5.466	7.079	100.628	14,2	1.295	18.410
Regija		60.184	81.068	1,224.594	15,1	1.347	20.348
Jesenice	1965	13.211	18.614	300.609	16,1	1.409	22.754
Kranj		23.531	28.152	442.062	15,7	1.196	18.786
Radovljica		9.206	10.000	217.215	21,7	1.086	23.595
Škofja Loka		8.251	8.849	156.439	17,7	1.072	18.960
Tržič		4.981	5.176	83.412	16,1	1.039	16.746
Regija		59.180	70.791	1,199.737	16,9	1.196	20.273
Jesenice	1966	13.884	14.904	283.697	19,0	1.073	20.433
Kranj		23.986	22.242	393.220	17,7	927	16.394
Radovljica		9.600	8.716	204.358	23,4	908	21.287
Škofja Loka		8.313	6.825	163.677	24,0	821	19.689
Tržič		4.976	4.475	85.122	19,0	899	17.107
Regija		60.759	57.162	1,130.074	19,8	941	18.599
Jesenice	1967	13.466	11.915	230.068	19,3	885	17.085
Kranj		24.295	18.490	335.849	18,2	761	13.824
Radovljica		9.633	7.086	161.732	22,8	736	16.790
Škofja Loka		8.407	5.997	130.921	21,8	713	15.573
Tržič		5.101	3.981	78.638	19,8	780	15.416
Regija		60.902	47.469	937.208	19,8	779	15.389
Jesenice	1968	13.260	12.966	272.595	21,0	978	20.558
Kranj		24.251	20.266	363.404	18,0	836	14.985
Radovljica		9.666	7.533	162.368	22,0	779	16.798
Škofja Loka		8.578	7.083	147.656	20,9	826	17.213
Tržič		5.243	4.951	83.355	16,8	944	15.898
Regija		60.998	52.799	1,029.378	19,5	866	16.876

OBOLEVANJE IN UMIRANJE PREBIVALCEV V LETU 1968

Primerjava med Slovenijo in Gorenjsko

Osnovne skupine bolezni	Obolevanje: Število registriranih obolenj v ordinacijah splošne medicine in obratnih ambulantah		Obolevanje: Rang		Umiranje: Število vseh umrlih domačinov		Umiranje: Rang	
	SRS	Gorenjska	SRS	Gorenjska	SRS	Gorenjska	SRS	Gorenjska
I. Infekcijske in parazitarne bolezni	18.255	2.036	12	12	332	13	8	10
II. Novotvorbe	4.749	508	15	15	2.734	250	2	3
III. Alerg. in endokrine bolezni presn. motnje in avitaminoze	30.578	3.536	10	10	125	12	11	11,5
IV. Bolezni krvi in krvotvornih organov	13.672	1.623	13	14	13	4	13	13
V. Psihične in psihonevrotične motnje ter motnje osebnosti	39.897	3.579	9	9	—	—	—	—
VI. Bolezni živčnega sistema in čutil	142.184	14.051	4	4	25	12	12	11,5
VII. Bolezni cirkulatornega sistema	122.512	12.426	6	6	7.224	430	1	1
VIII. Bolezni dihal	425.298	41.927	1	1	1.761	85	4	5
IX. Bolezni prebavil	161.985	16.144	3	3	589	46	6	6
X. Bolezni sečil in spolovil	98.167	11.887	8	7	153	19	10	8
XI. Kompl. nosečnosti, poroda, otrokovanje	19.841	2.549	11	11	7	—	14	—
XII. Bolezni kože in podkožja	113.936	11.771	7	8	—	—	—	—
XIII. Bolezni kosti in gibal	129.268	12.809	5	5	—	—	—	—
XIV. Prirojene nakaze	972	120	17	17	155	16	9	9
XV. Bolezni lastne dojenčku	3.353	131	16	16	370	39	7	7
XVI. Druga obolenja	13.528	1.909	14	13	2.318	300	3	2
XVII. Poškodbe skupaj (+ samomori)	223.387	25.356	2	2	1.640	125	5	4
Bolezni in poškodbe skupaj	1,561.582	162.362			17.446	1.531		

Umrljivost prebivalstva

Največja umrljivost je pri nedonošenčkih. Za umrljivost dojenčkov so glavni vzroki obporodne travme, na drugem mestu pa prirojene nakaze.

Pri predšolskih otrocih so glavni vzroki umiranja nezgode, zastrupitve in nasilstvo. Pri predšolskih otrocih so na prvem mestu obolenja dihal, na drugem mestu bolezni čutil in živčnega sistema, na tretjem mestu bolezni prebavil, na četrtem obolenja kože in podkožja, na petem mestu poškodbe, na šestem mestu alergične in endokrine bolezni, motnje v presnovi in avitaminoze.

Po vzrokih umiranja vsega prebivalstva so na prvem mestu bolezni srca in ožilja, na drugem mestu novotvorbe, na tretjem mestu poškodbe pri delu in zunaj dela ter samomori, na četrtem mestu bolezni dihal, na petem mestu bolezni prebavil in na šestem mestu bolezni, ki so lastne dojenčku.

Obolelost prebivalstva

Predšolski otroci najpogosteje obolevajo za boleznimi dihal, nato slede obolenja čutil in živčnega sistema. Tretje mesto pripada obolenju kože in podkožja. Obolenja prebavil so na četrtem mestu. Na peto mesto pridejo alergične in presnovne bolezni, na šesto nalezljive bolezni in na sedmo poškodbe.

Tudi v vrstnem redu po pogostnosti obolenj med Gorenjsko in republiko ni bistvene razlike. Najpogostejše so bolezni dihal, na drugem mestu poškodbe na delu in zunaj dela, na tretjem mestu bolezni prebavil, na četrtem bolezni živčnega sistema in čutil, na petem so bolezni kosti in gibal in na šestem mestu bolezni srca in ožilja.

Med šolskimi otroci so najpogostejša obolenja dihal, nato nezgode, na tretjem mestu so obolenja kože in podkožja, na četrtem obolenja živčnega sistema in čutil, izmed katerih so najpogosteje zastopana obolenja čutil.

Peto mesto zavzemajo druge nalezljive in parazitarne bolezni.

Bolezni srca in ožilja so postale poleg že naštetih kroničnih bolezni najhujša nadloga človeštva. S podaljšano življenjsko dobo postaja vse več možnosti za rast zločestih novotvorb. Nič manj zaskrbljujoča pa ni epidemija nezgod, ki terja visoko število umrlih, hkrati pa strahotno raste število invalidov. V republiškem merilu je poraslo na 1000 zavarovancev število invalidov od 74,9 na 87,7 v letih od 1956 do 1964.

Največjo odsotnost od dela opažamo v industriji in gradbeništvu. V industriji, kmetijstvu, gozdarstvu in gradbeništvu je tudi trajanje odsotnosti od dela najdaljše.

Med starejšimi ljudmi raste obolelost, zelo strmo pa raste tudi hospitalizacija. Iz leta v leto večja hospitalizacija starejših ljudi je vezana tudi na visoko zaposlenost žensk, zato je čedalje manj možnosti za nego doma. Za zdravstveno nego starostnikov je zelo slabo poskrbljeno. Marsikatero obolenje starostnikov je sedaj možno pozdraviti ali vsaj izboljšati. Žal primanjkuje Gorenjski postelj v domovih za stare ljudi. Zaradi prenatrpanosti in slabe, dotrajane opreme, neprimernih prostorov in nezadostnih sredstev preživljajo starčki žalostno jesen. Šele v zadnjem času so se začele razmere boljšati. Najprej bo treba zaposliti več osebja za nego in zdravljenje starih ljudi.

Občina Kranj ima v Preddvoru »Dom Albina Drolca-Krtine« za 105 starih oseb. Le delno pomičnih ali nepomičnih je 42 %, od tega 28 % težjih bolnikov. Dom leži na samem. Za mestno prebivalstvo Kranj nima svojega doma.

Zdravstveno osebje v zdravstvenih ustanovah občine Kranj leta 1968

	ZD Kranj ZE Kranj	Boln. za ginek. in porodn. Kranj	Inštitut za TBC Golnik	ZZV Kranj	Lekarna Kranj	Provizorij za očesno TBC Jezersko
Zdravniki skupaj	42	10	27	5	—	(1)
od tega:						
zobozdravniki	14	—	—	—	—	—
zdravniki specialisti	7	6	19	3	—	(1)
na specializaciji	1	4	5	—	—	—
stažisti	—	—	1	—	—	—
splošne medicine	20	—	2	2	—	—
farmacevti	—	—	—	1	9	—
farmacevtski teh.	—	—	2	—	8	—
zobarji	8	—	—	—	—	—
zobotehniki	19	—	—	—	—	—
med. sestre — tehniki	26	15	67	5	—	—
sanitarni tehniki	1	—	—	6	—	—
zdravstveni tehniki	1	—	—	—	—	—
fizioterapevti	7	—	1	—	—	—
rentgenski tehniki	6	—	2	—	—	—
babice	7	14	—	—	—	—
laboratorijski tehniki	10	—	8	8	—	—
delovno terapevtski teh.	—	—	—	—	—	—
otroške negovalke	4	11	3	—	—	—
nižji medic. kader	53	5	31	1	2	1
Skupaj vseh	184	55	141	26	19	1 (1)

Število zdravstvenega osebja se je povečevalo vse od osvoboditve naprej. Predvsem se je pa spreminjala sestava zdravstvenega osebja v prid strokovni usposobljenosti. Tudi nemedicinski strokovni delavci so bili nameščeni v zdravstveni službi.

Zaradi boljše prijavne službe beležimo na Gorenjskem veliko več primerov črevesnih nalezljivih obolenj.

ZAVOD ZA ZDRAVSTVENO VARSTVO KRANJ

Leta 1968 je poteklo 20 let, odkar je po vojni na Gorenjskem organizirana higienska služba. Republiški higienski zavod, sedaj Zavod za zdravstveno varstvo SRS Ljubljana, ni zmogel opraviti vseh laboratorijskih preiskav za Gorenjsko.

Zavod za zdravstveno varstvo Kranj je vedril v raznih stavbah. Sedaj je v dotrajani dvonadstropni baraki, ki je dokaj malo stabilna in ni varna pred ognjem, delo v njej je še posebno v vročih dneh skoraj neznosno.

Leta 1952 je bil ustanovljen higiensko-kemijski laboratorij, leta 1958 pa so bile dane prve osnove za razvoj serološko-bakteriološkega laboratorija in higiensko-bakteriološkega. Prednosti lastnih laboratorijev za Gorenjsko so v tem, da s terenom tesno sodelujejo in prek higiensko-epidemiološke službe aktivno posegajo in preusmerjajo dogajanje v prid zdravja in gospodarstva. Kot strokovni svetovalec je zavod priznan tudi zunaj meja Gorenjske.

Zavod za zdravstveno varstvo Kranj sestavljajo:

— oddelek za organizacijo zdravstvene službe in socialno medicino z enotami za zdravstveno programiranje, zdravstveno vzgojo, varstvo družine in zdravstveno statistično službo;

— oddelek za epidemiologijo s serološko-bakteriološkim laboratorijem;

— oddelek za splošno higieno z enotami za higieno prehrane, komunalno in šolsko higieno, DDD (dezinfekcijo, dezinsekcijo in deratizacijo), s higiensko-kemijskim in higiensko-bakteriološkim laboratorijem;

— dispanzer za medicino dela z laboratorijem za higieno delovnega okolja;

— sanitarna inšpekcija za občini Kranj in Tržič.

Organizacija zdravstvene službe in socialna medicina

Na Zavodu za zdravstveno varstvo, ki je strokovna in tehnična baza zdravstvenemu centru, je vrh zdravstvene administracije. Tu se zbirajo in analizirajo podatki zdravstvene službe o zdravstvenem stanju prebivalstva, o storitvah zdravstvene službe, zasleduje se razne škodljivosti socialnega in biološkega kot tudi fizikalnega okolja človeka.

Socialnomedicinsko problematiko so obravnavale zlasti komisije: za varstvo družine, za varstvo otrok in mladine, za zdravstveno varstvo delavcev, za mentalno higieno in za higiensko-epidemiološko dejavnost, vendar se je tudi v delu drugih komisij vedno bolj uveljavljal socialnomedicinski pristop pri obravnavanju in reševanju obstoječega stanja.

Le del konkretizacije zamišljenih načrtov o izboljšanju zdravja ogroženih skupin prebivalstva predstavlja aktivno sodelovanje pri ustanavljanju vzgojno-varstvenih ustanov, nadzorovanje razmer v domovih za starejše ljudi, pomoč pri organizaciji klimatskega zdravljenja otrok, zdravstveno-vzgojna predavanja raznim plastem prebivalstva, pobuda za ustanovitev iztreznitvenega centra in nedavni predlog za ustanovitev psihohigienskega dispanzerja.

Prav tak dispanzerski način dela sleherne zdravstvene ustanove pa je tudi končni cilj sodobnega pojmovanja enovitosti preventivne, kurativne in socialne medicine.

Epidemiologija

Delo epidemiološkega oddelka se je na področju preprečevanja nalezljivih obolenj v zadnjih letih močno razširilo. Ta razvoj je omogočil leta 1962 ustanovljen mikrobiološki in parazitološki laboratorij pri Zavodu za zdravstveno varstvo Kranj. Večje število izolacij in večje sodelovanje laboratorija s terenom je pospešilo prijavno službo in enoten način obdelave nalezljivih obolenj na vsem področju Gorenjske. Že od leta 1963 dalje zavod sistematično raziskuje razširjenost in vzroke črevesnih nalezljivih obolenj na Gorenjskem. Še pred leti glavna povzročitelja teh obolenj — bacil trebušnega tifusa in bacil paratifusa B — sta odstopila svoje mesto pri nas na novo se pojavljajočim salmonelam.

Do leta 1968 je bilo pri obolelih za črevesnimi nalezljivimi obolenji izoliranih 30 različnih vrst salmonel. Ta porast števila in prijav novih vrst salmonel je posledica razvitejše epidemiološko-bakteriološke službe kot tudi migracija prebivalstva in delovne sile ter okužene živine. Širjenje teh obolenj omogočajo v nekaterih občinah še neurejene komunalne naprave ipd.

Vsa prijavljena črevesna nalezljiva obolenja na Gorenjskem v primerjavi s Socialistično republiko Slovenijo

Izračun na 10.000 prebivalcev

Leto	Gorenjska		Slovenija	
	Absolutno število obolelih	Oboleli na 10.000 prebivalcev	Absolutno število obolelih	Oboleli na 10.000 prebivalcev
1958	28	2,1	637	4,1
1959	77	5,1	903	5,7
1960	46	3,4	1.341	8,4
1961	59	4,3	1.121	7,1
1962	63	5,1	1.213	7,6
1963	73	5,3	802	5,0
1964	211	15,0	1.146	7,0
1965	487	34,1	1.912	11,6
1966	669	46,2	4.687	28,2
1967	898	61,3	4.698	27,9
1968	722	49,0	4.708	27,7

Epidemiološko pomembna so tudi obolenja nalezljive zlatenice, ker jih je veliko in zapuščajo težje posledice. Število obolenj je bilo najvišje leta 1959 (38,06 na 10.000 prebivalcev) in v letu 1966 (37,22 na 10.000 prebivalcev); anikterične oblike obolenja niso vštete. Pri razdelitvi obolenj po starostnih skupinah opažamo, da največ obolevajo otroci od 5. do 15. leta (šolarji) v nasprotju s črevesnimi

nalezljivimi obolenji, kjer je največja obolelost pri starostni skupini od 0 do 5 let.

Število prijavljenih z nalezljivim vnetjem jeter (Nalezljiva zlatenica)

Leto	Število obolelih	Oboleli na 10.000 prebivalcev
1958	406	31,47
1959	496	38,06
1960	436	33,11
1961	261	19,33
1962	208	15,27
1963	106	7,71
1964	236	16,76
1965	213	14,91
1966	536	37,22
1967	453	30,91
1968	208	14,01

Epidemiološka služba ne more bistveno vplivati na potek gibanja kapljičnih infekcij in drugih nalezljivih obolenj otroške dobe, razen tistih, pri katerih je obvezno zaščitno cepljenje. Zaščitna cepljenja so tako temeljita, da teh obolenj skoraj ni več.

Od kapljičnih infekcij otrok na Gorenjskem sta najbolj razširjeni škrlatinka in ošpice. Zaradi uspešnosti zaščitnega cepljenja proti oslovskemu kašlju se ta v zadnjih letih pojavlja le v posameznih primerih. Število obolelih za ošpicami je odvisno od naravnega prirastka in stopnje prekuženosti.

Za škrlatinko obolevajo otroci v večjem številu v vzgojno-varstvenih zavodih, kjer običajno ni zagotovljena higiena. Poleg prenatrpanosti vrtcev, bivanja že bolnih otrok med zdravimi, slabega higienskega režima z ležalniki, premajhne kubature prostorov in podobno, so težave še zaradi prezgodnjega vračanja otrok v otroške ustanove po preboleli škrlatinki. Isto velja za druge bolezni otroške dobe.

V zadnjih letih so bila vpeljana nova obvezna zaščitna cepljenja: v letu 1961 proti oslovskemu kašlju, v letu 1965 proti otroški ohromelosti in v letu 1968 proti ošpicam.

Antibiogramov je bilo leta 1968 2707, od tega 78 rezistentnih.

Število preiskanih serobakterioloških vzorcev v letih 1962 do 1968

Vrsta poslane kužnine	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
kri	8.962	11.279	15.105	13.961	14.108	13.486	17.329
blato	4.175	6.290	11.724	10.520	10.701	11.169	10.909
urin	2.798	5.140	6.722	5.527	5.975	4.938	5.992
brisi	906	1.242	1.385	1.829	1.518	1.784	3.091
sputumi	103	287	324	108	132	202	405
eksudati	17	4	18	—	7	22	11
gnoj	17	13	14	30	11	9	14
izbruhana masa	—	6	2	4	5	—	—
liquor	2	1	2	11	14	24	26
žolč	—	—	9	7	13	8	7
vzorci živil, mesa, brisi kont. mest	—	—	231	712	223	520	605
Skupaj	16.980	24.262	35.001	32.709	32.707	32.162	38.380

V kolikšnem odstotku so bili otroci na Gorenjskem cepljeni s posameznimi cepivi

Leto	Di-Te		V. Variollae		Polio		Di-Te-Per		Tetanus	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
1958	55,6	91,6	84,2	94,3	—	—	—	—		—
1959	79,5	91,4	80,3	92,5	—	—	79,2	—		—
1960	81,05	88,9	95,0	96,0	—	—	80,5	—		—
1961	—	93,0	91,0	90,0	—	—	70,0	93,0		—
1962	—	92,0	86,0	86,0	—	—	75,0	83,0		—
1963	—	93,2	90,2	70,9	—	—	78,6	92,4		—
1964	—	93,2	91,5	93,1	—	—	62,0	90,5		95,1
1965	—	96,2	94,5	94,3	91,4	95,3	84,0	93,6		97,2
1966	—	96,1	96,0	95,2	62,1	92,2	80,0	90,2		97,3
1967	—	95,4	94,4	93,2	77,2	96,1	85,7	95,9		97,1
1968	—	96,8	94,7	93,4	78,3	92,8	86,7	97,3		96,9

Di = cepivo proti davici
Te = cepivo proti tetanusu
V. Variollae = cepivo proti kozam
Polio = cepivo proti otroški ohromelosti
Per = cepivo proti oslovskemu kašlju
a = osnovno cepljenje
b = revakcinacija

Proti tuberkulozi so cepljeni otroci že takoj po rojstvu, med šolanjem pa so še revakcinirani.

Preiskave živil v živilsko kemičnih laboratorijih regionalnih Zavodov za zdravstveno varstvo v SR Sloveniji leta 1967

Zavod	Pregledano živil			Način in število pregledov				Število pregledov na 1000 prebivalcev
	Skupaj	Od tega neprimernih	% neprimernih	Bakteriološkim	% od vseh preiskav	kemijskih	% od vseh preiskav	
Ljubljana	2.233	322	14,4	193	8,6	2.233	100,00	5,0
Kranj	2.656	548	20,6	2.183	82,2	641	24,1	18,1
Celje	1.263	322	25,5	325	25,7	1.263	100,0	4,8
Maribor	2.011	380	18,9	870	43,3	1.956	97,3	6,7
Koper	539	77	14,3	—	—	539	100,0	4,7
Gorica	317	138	43,5	—	—	317	100,0	2,9
Novo mesto	1.661	236	14,2	826	49,7	1.661	100,0	14,3
Murska Sobota in Ravne na Koroškem	—	—	—	—	—	—	—	—
Skupaj	10.680	2.023	18,9	4.397	41,2	8.610	80,6	6,3

Splošna higiena

Najobsežnejša enota oddelka za splošno higieno je higiena prehrane. S svojim delom uvaja sodobne koncepte prehrane, predvsem v družbenih objektih prehrane, poleg tega pa opravlja zdravstveno kontrolo v prometu in proizvodnji živil, in sicer s terenskimi in laboratorijskimi pregledi živil, voda, poživil in vsega, kar pride v dotik z živili. Vsako leto pregleda higienska služba okoli 1000 živilskih obratov in odvzame več kot 500 vzorcev vode; k temu pa je treba prišteti še preglede sanitarne inšpekcije. Izviri pitne vode so na Gorenjskem pretežno dobri. Zaradi neprimerne gradnje in zastarelega omrežja so okužbe marsikje naknadne. Voda v letnih kopališčih je še primerna, medtem ko so reke onesnažene. Vsa večja naselja odvajajo smeti in odpadke na sodoben način, nezadovoljivo je končno odlaganje smeti in odpadkov industrije, kar bo treba rešiti za celotno Gorenjsko. Zdravstvena služba le opozarja, ne more pa sanirati negativnih ekoloških vplivov, onečiščenja ozračja, slabe kanalizacije, neurejenega odstranjevanja odpadkov in kužnin ter še vedno slabih stanovanj v barakah. Zelenic naša mesta, pa čeprav so majhna, skoraj ne poznajo; ni vedno dovolj otroških igrišč, premalo je rekreacijskih prostorov, predvsem pa poklicnih animatorjev fizične kulture.

Število pregledanih vzorcev živil in predmetov splošne rabe sicer raste iz leta v leto, vendar še daleč ni tolikšno, kot je drugod po svetu.

Leto	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
a)	1203	5628	6998	7763	6790	8594	8702	8238
b)	—	—	861	2723	2723	3221	3379	2770

a) = higiensko-bakteriološki laboratorij
b) = higiensko-kemijski laboratorij

Med bakteriološkimi vzorci iz leta 1968 je 2253 živil in 4378 brisov na čistočo.

Kemijsko je $^2/_3$ vzorcev živil neprimernih, medtem ko je vsako peto živilo bakteriološko neprimerno. Žal so med neprimernimi živili tudi osnovna: $^1/_3$ mleka in mlečnih proizvodov je neprimernih, meso 15 do 20 %, sladoledov pa kar dobra polovica ne ustreza predpisom. V zadnjem času ugotavljamo vse večje število živil in predmetov splošne rabe, ki so barvana z nedovoljenimi barvili.

Iz evidence zastrupljenj s hrano je razvidno, da število prijavljenih zastrupljenj pada. Nekoliko zastrupitev je vsako leto z gobami. Pri živilcih raste število salmonelozních obolenj.

Zavod za zdravstveno varstvo povezuje delo sanitarne, veterinarske, tržne, gradbene in delovne inšpekcije.

Medicina dela

Posebno pozornost je treba posvetiti tistim, ki so zaposleni v delovnem procesu. Fizičnim naporom se pri-

druži še izpostavljenost raznim škodljivostim. Specifično zdravstveno varstvo delavcev je bilo že pred vojno v železarni na Jesenicah, med vojno je bila ustanovljena železničarska ambulanta. Od leta 1957 so bili prvi začetki higiene dela, temu se je leta 1960 pridružil še dispanzer za medicino dela, ki je bil konec leta 1968 priključen osnovni zdravstveni službi.

Leta 1948 so bile ustanovljene obratne ambulante v tovarnah »Sava« Kranj, »Iskra« Kranj in »Tiskanina« Kranj, 1950. leta v »Inteksu« Kranj (tovarna je bila v letu 1962 združena s »Tiskanino« Kranj), 1954. leta v SGP »Projekt« Kranj (ki je poslovala do 1961. leta) in 1955 v »Planiki« Kranj.

Leta 1964 je sklenil Zdravstveni dom Kranj z vsemi večjimi podjetji, ki nimajo svojih obratnih ambulant, pogodbe, s katerimi so bili imenovani za podjetja pristojni zdravniki.

Od 1. aprila 1968 so ponovno vse obratne ambulante strokovne in delovne enote zdravstvenih domov.

Od leta 1952 do 1966 je bilo prijavljenih 1100 poklicnih obolenj. Največ (40 %) je bilo prašnih bolezni dihal, 23 % poklicnih zastrupitev, 15 % poklicnih kožnih obolenj in 6 % poklicne naglušnosti.

Z okrepitvijo zdravstvene službe, zaradi spremenjenih pogojev na delovnem mestu, zaradi novih tehnoloških procesov in zaradi razvijanja službe higiensko-tehnične varnosti pri delu se spreminja število odkritih poklicnih bolezni v raznih letih.

V letu 1968 je bilo na Gorenjskem 117 poklicnih bolezni:

od tega
— 4 prašne bolezni dihal,
— 42 naglušnosti,
— 15 vibracijskih bolezni,
— 32 kožnih bolezni,
— 24 drugih poklicnih bolezni.

ZDRAVSTVENI DOM KRANJ

Takoj po osvoboditvi smo želeli, da bi vsi imeli enako možnost za zdravljenje. Začasno so bile preurejene že obstoječe hiše v posamezne ordinacije. Služba pa ni prevzela samo skrbi za bolnike, temveč je prevzemala skrb za celotno zdravstveno varstvo, to se pravi poleg bolnega tudi skrb za zdravega človeka. S tem so porasle potrebe po dispanzerskem delu, patronažni službi in po drugih preventivnih akcijah. Za tako razširjeno dejavnost so postali prostori pretesni, zgraditi je bilo treba sodobne svetle ordinacijske prostore, prijetne čakalnice in nabaviti opremo za uspešno delo.

Zaradi vse večjih potreb na področju občine Kranj je bila adaptirana bivša tovarna čevljev na Zlatem polju. Dograjen je bil še en trakt in s tem je bila urejena osnovna stavba za bodoči zdravstveni dom. V tej stavbi so bili predvideni prostori za splošne ambulante, nekatere specialistične ambulante, laboratorijske enote in bolniško diagnostični oddelek. Zaradi pomanjkanja denarja so se v to stavbo začasno vselile tudi dispanzerske enote. Za njih je bila predvidena izgradnja dispanzerskega centra skupno z Zavodom za zdravstveno varstvo.

Nerešen je še problem ambulantnih prostorov in prostorov nekaterih dispanzerskih služb za desni breg Save, to se pravi za področje Stražišča, kjer je z urbanističnim načrtom predvidena velika razširitev mesta Kranja.

Poleg naštetih objektov uporablja služba predvsem za potrebe dispanzerskih služb — šole in zadružne domove, v katerih so urejene posvetovalnice za otroke.

V občini Kranj je bila leta 1959 dokončana prva stavba za splošne ordinacije in specialistično službo ter hospital z 59 posteljami (internih 24, otoloških 24, okulističnih 8 in 3 ortopedske postelje). Leta 1960 je bila postavljena sodobna zobna ambulanta Kranj, zdravstvena postaja Preddvor in adaptirana zdravstvena postaja Jezersko. Leta 1963 je bila dokončana reševalna postaja z veliko dvorano in manjšimi sobami za skupinsko delo. Istega leta je bila dokončana tudi zdravstvena postaja Cerklje. Leta 1965 je bila zgrajena lekarniška postaja Stražišče, leta 1966 nova lekarna v Kranju. Z dokončno ureditvijo ambulante v Cerkljah je dobila svoje prostore lekarniška postaja.

Zdravstvena služba se je v zadnjih desetih letih toliko razširila, da so prostori, ki so bili zgrajeni v letu 1969, pretesni. Danes so vsi ambulantni prostori zasedeni od jutra do noči. Vse bolj se kaže potreba po izgradnji stavbe, kjer bi našla svoje mesto otroško varstvo in šolski dispanzer.

Po predlogu o reorganizaciji zdravstvene službe so se zdravstveni domovi na Gorenjskem združili v dva zdravstvena domova. Bolniški diagnostični oddelek pri Zdravstvenem domu Kranj je bil priključen Inštitutu za pljučne bolezni in tuberkulozo Golnik, otorinolaringološki oddelek pa Splošni bolnišnici Jesenice.

Danes izvaja zdravstveno varstvo v Zdravstvenem do-

mu Kranj 6 strokovnih služb. Splošno zdravstveno varstvo je najmočnejša enota z 10 ambulantami, laboratorijem in reševalno postajo. Od leta 1964 dalje je bila uvedena registracija občanov pri splošnih zdravnikih, da bi izboljšali skrb za prebivalstvo in ponovno polagoma dobili tip družinskega zdravnika, ki bo skrbel za družino in določeno skupino prebivalstva po principih enotne medicine — združene preventivne, kurativne in socialne medicine. Da bi čimprej strokovno pomagali poškodovanim in težko bolnim, je bila leta 1966 odprta Ambulanta za urgentno pomoč, kjer je stalno (dan in noč) dosegljiv zdravnik. Še nerešeno je vprašanje hišne nege nepomičnih bolnikov.

Dispanzerske službe so kljub precejšnjemu razvoju v zadnjih desetih letih še vedno najbolj obremenjene z delom in le s težavo zmagujejo vse naloge. Zdravstvena prosvetljenost in višji zdravstveni standard vse bolj silita to službo k razširitvi. Potrebno bi bilo nastaviti vsaj še enega pediatra in dva šolska zdravnika, da bi vsaj delno krili potrebe in zahteve uporabnikov te službe. Tudi prostorno je ta služba najbolj utesnjena. V sklopu dispanzerskih služb deluje tudi polivalentna patronažna služba z 10 višjimi patronažnimi sestrami, ki s svojim preventivnim delom na terenu prispevajo k izboljšanju zdravja prebivalcev.

Ker Kranj nima svoje splošne bolnišnice, je v posebnem položaju glede specialistične službe, ki so jo po zakonu dolžne organizirati bolnišnice. Zdravstveni dom Kranj ima svojo specialistično službo — ortopedsko, nevrološko, psihiatrično, okulistično, rentgenski oddelek z zdravnikom in 5 rentgenskimi tehniki ter fizioterapijo s 6 fizioterapevti. Specialistična služba omogoča hitro diagnostiko in terapijo ter sodobno rehabilitacijo bolnikom in poškodovancem. Vse bolj se kaže potreba po organizaciji kirurške, zlasti travmatološke specialistične službe. Z razvojem civilizacije se veča število psihičnih motenj, kar nujno narekuje ureditev psihiatrične službe v obliki dispanzerske dejavnosti. Poleg psihiatrov bi morali sodelovati še psihologi, logopedi in socialni delavci.

Po integraciji zdravstvenih ustanov v enoten zdravstveni dom imamo v Kranju močno službo medicine dela z 11 zdravniki. Med njimi je kar 5 specialistov medicine dela, ki pod strokovnim vodstvom dispanzerja za medicino dela združeno skrbe za zdravje delavcev po enotnih konceptih.

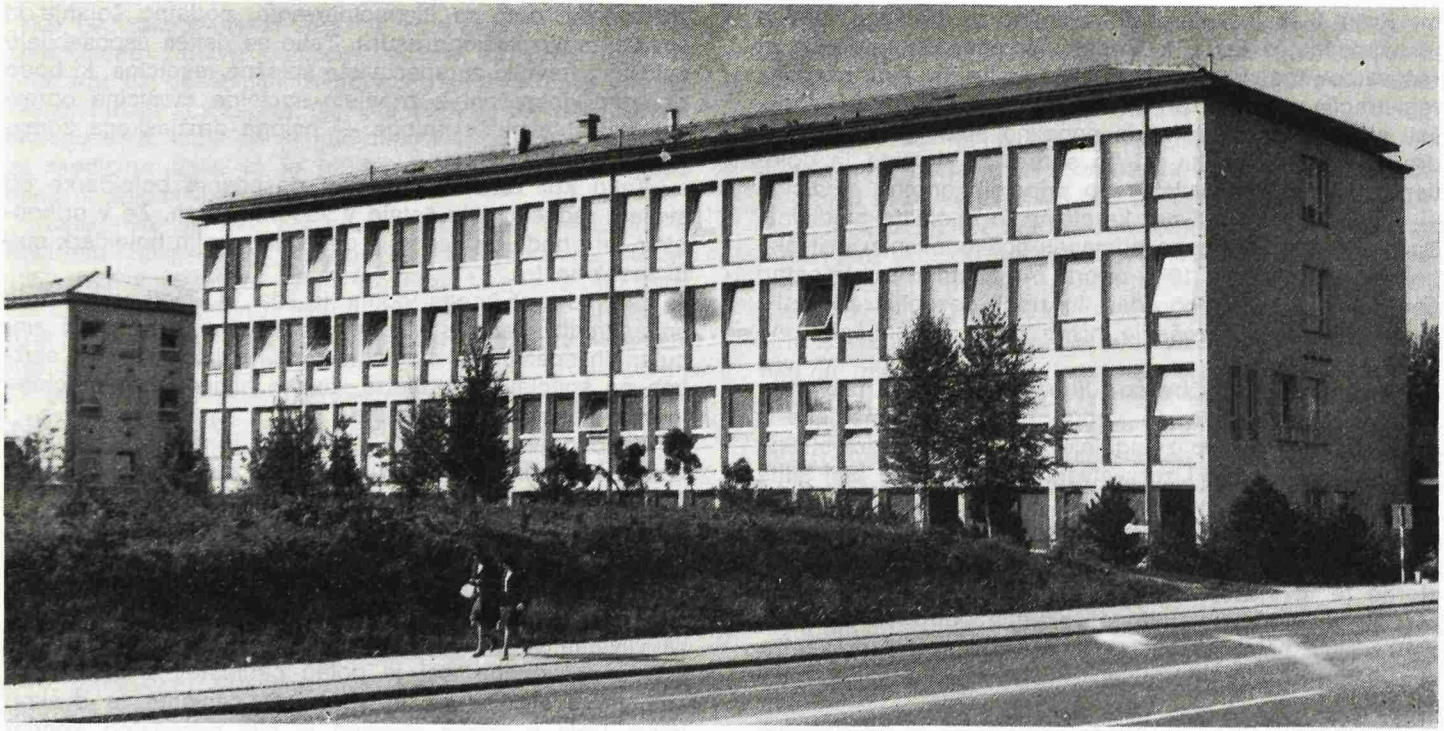
Zavedajoč se, da je možno gojiti kvalitetnejše zdravstveno varstvo s povečanjem in obnavljanjem znanja, skrbi zdravstveni dom za izpopolnjevanje, dodatno šolanje in specializacijo svojega kadra. Tako se danes usposabljajo splošni zdravniki za specialiste splošne medicine, ki bodo dodatno oboroženi z znanjem socialne medicine opravljali najzahtevnejše naloge — naloge družinskega zdravnika.

Tako kot zdravniki se tudi dosedanje bolničarke ob svojem rednem delu šolajo v večernih urah. Že v prihodnjem letu bodo na sedanjih delovnih mestih bolničark medicinske sestre.

Cilj zdravstvenega doma je, da bi imeli v splošnih ambulantah specialiste splošne medicine, v obratnih ambulantah specialiste medicine dela, v dispanzerskih službah pa specialiste pediatre, šolske higienike, ginekologe in druge ustrezne specialiste.

Zobozdravstveno varstvo občanov je pred desetimi leti imelo na skrbi le 6 dentistov in 1 zobozdravnik, ki so delali v javni zdravstveni službi.

Pogoji dela so bili izredno slabi. V enem samem prostoru so bili 3 zobozdravniški stoli, tako da ni bilo mogoče delati s pacienti individualno. Tudi vsi zobotehniki so delali v enem samem prostoru brez ločenih prostorov za vlivanje in gipsanje. Čakalna doba pacientov je bila skoraj neskončna, saj je poleg pacientov z bolečinami ambulanta sprejemala in vpisovala paciente le dvakrat letno. Delo s šolsko mladino je bilo minimalno, vendar se že tedaj kaže začetek preventivnega mladinskega zobozdravstva, saj je bila odprta šolska zobna ambulanta v osnovni šoli »Simon Jenko«. Malo na boljšem so bili zavarovanci oziroma delavci, zaposleni v »Iskri« Kranj in v »Tekstilindusu« Kranj. Obe podjetji sta se zavedali važnosti pravočasnega saniranja zob in sta zato iz svojih sredstev odprli obratni zobni ambulanti. Temu zgledu je kmalu sledila tudi tovarna »Planika« Kranj. Zobozdravstvo je doživelo svoj razcvet, ko je bila na Zlatem polju poleg zdravstvenega doma zgrajena sodobna poliklinika. Sredstva za to stavbo so prispevale gospodarske organizacije, zdravstveni dom in občina. Z združenimi sredstvi je uspelo zgraditi funkcionalno stavbo in jo tudi delno opremiti. Tako smo še danes lahko ponosni na objekt, ki v SRS skoraj nima primere. Vendar se s tem gradnja objektov, v katerih dajemo zobozdravstveno varstvo občanom, še ni končala. Opremili smo še šolsko zobno ambulanto v šolah »Lucijan Seljak« in »Stane Žagar«. S sredstvi družbenopolitičnih skupnosti in občanov pa smo zgradili še ambulanto v Preddvoru, Cerkljah in na Jezerskem. Tako smo službo čimbolj približali občanom in pacientom.

Sl. 1. Zgradba bolnišnice za ginekologijo in porodništvo Kranj

Od skromnih 7 zobnih terapevtov leta 1958 je danes zaposlenih v zobozdravstveni službi 23 terapevtov (2 specialista ortodonta, 14 stomatologov in 7 dentistov). Zlasti razveseljivo je, da se je razmerje stomatolog — dentist močno obrnilo v korist stomatologov, od 7 dentistov jih še 5 izredno študira na II. stopnji, tako da bodo čez leto naši občani imeli zobozdravstveno varstvo res na najvišji strokovni stopnji. Po razširjenosti službe je kranjsko zobozdravstvo na drugem mestu v Sloveniji (takoj za Ljubljano); en zobni terapevt pride na približno 2500 prebivalcev.

Posebno solidno je razvita preventivna služba, tj. varstvo otrok, saj dela za šolsko in predšolsko mladino v naši občini 7 terapevtov.

Uspešnost zobozdravstvene službe v zadnjih letih se lahko vidi tudi iz tega, da procentualno vedno bolj zmanjšuje število ekstrahiranih zob, raste pa število zalivk (pred desetimi leti je bilo razmerje 4 ekstrakcije na 1 zalivko, danes pa je razmerje 3 zalivke na 1 ekstrakcijo).

Čakalna doba, ki je na žalost še danes dostikrat vzrok za kritiko zobozdravstvene službe, je zdaj le navidezna. Na vrstni red čaka le kakih 5 % vseh občanov, drugi pa stalno krožijo in si vedno pravočasno popravljajo zobe. Čakalna doba pa je tudi zato, ker je procentualno precej terapevtov zaposlenih z mladinskim zobozdravstvom, uspehi njihovega dela pa se bodo pokazali šele čez leta, ko bo veliko manj zobnih invalidov.

Za gradnjo ali adaptacijo v zdravstvenem domu je bilo porabljenih 4,472.818 N din sredstev, od tega za zgradbe 3,226.833 N din, za opremo pa 1,245.985 N din.

Gradnje:

Zdravstveni dom Kranj je veljal	3,226.833 N din
Reševalna postaja	607.998 N din
Zobna ambulanta	681.948 N din
Zdravstvena postaja v Preddvoru	148.705 N din
Zdravstvena postaja Jezersko	37.118 N din
Zdravstvena postaja Cerklje	31.133 N din
provizorij	215.991 N din

BOLNIŠNICA ZA GINEKOLOGIJO IN PORODNIŠTVO KRANJ

Od leta 1955 ima Kranj svojo porodnišnico, ki je bila 9 let v provizorično adaptirani stanovanjski hiši v Kranju. Ker prostori niso nikakor ustrezali, so leta 1959 začeli graditi novo porodnišnico, ki je bila leta 1964 dograjena. Nova Bolnišnica za ginekologijo in porodništvo Kranj je v sklopu drugih zdravstvenih ustanov. Veljala je 7,762.401,48 din.

Od ustanovitve pa do konca leta 1968 je bilo opravljeno naslednje strokovno delo:

oskrbljeno	59.517	žena,
rojenih	19.174	otrok,
opravljenih	24.595	operacij,
danih	2.885	transfuzij, za katere je bilo
porabljenih	1.013	litrov krvi, in
odkritih	327	rakastih bolezni.

Bolniških postelj je 103, in sicer na:

— ginekološkem oddelku 54,
— porodniškem oddelku 44,
— oddelku za intenzivno nego 5.

Razen tega je 46 postelj za nego novorojenčkov, za intenzivno nego 7 in 2 inkubatorja.

Število oskrbnih dni po letih:

1963	1964	1965	1966	1967	1968
15.839	16.125	32.186	35.786	34.206	34.943

Poprečna ležalna doba v BGP je znašala:

— na porodniškem oddelku 8,42 dni,
— na ginekološkem oddelku 8,31 dni.

Perinatalna umrljivost

Leto	Celotna umrljivost %	Mrtvorojenost %	Umrli živorojeni %
1964	0,23	0,23	—
1965	0,26	0,10	0,16
1966	0,33	0,19	0,14
1967	0,49	0,40	0,09
1968	0,23	0,09	0,14

Te številke govore o naraščanju mrtvorojenosti! Z mrtvim plodom v maternici je bilo sprejetih v letu 1967 18 in v letu 1968 16 žena, v obeh letih pa ena z mrtvima dvojčkoma, tako smo izgubili v zadnjih dveh letih kar 36 še nerojenih otrok.

Velik porast komplikacij gre zelo verjetno na račun ekonomskih razlogov, zmanjšanja števila preventivnih pregledov med nosečnostjo in strahu, da bi s staležem pred

Pregled dejavnosti porodniškega oddelka po posameznih letih

Leto	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Sprejemov	1362	1368	1293	1304	1325	1887	2090	2150	2116
Porodov	1314	1317	1247	1252	1272	1814	2000	2061	2035
Nosečnic	48	51	46	52	53	73	90	89	81
Rojenih	1332	1332	1267	1269	1292	1836	2023	2083	2061
Dvojčkov	18	15	20	16	21	22	19	22	26
Trojčkov	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Četverčkov	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Mrtvorojenih	23	21	16	9	8	12	11	28	21
Umrli živorojeni	15	13	7	8	14	14	18	18	16
Nedonošenčki	61	82	73	76	83	86	105	103	122
Umrlih mater	—	—	1	—	—	—	—	—	—

Leto	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Skupaj	1669	1954	907	912	902	1977	2089	2084	2.060
Specialistično ambulantne storitve in pregledi	419	855	1171	2874	2343	3067	4862	6038	16.213
Sprejemi	1250	1099	2078	3786	3245	5044	6951	8122	18.213

nastopom porodniškega dopusta bila žena ekonomsko prizadeta. Samo mrtvorojenost je v zadnjih dveh letih narasla od 0,54 v letu 1966 na 1,30 v letu 1967 in 1,02 v letu 1968, medtem ko je bila leta 1962 manjša kot 1 %.

Na ginekološkem oddelku je iz leta v leto več opravljenega dela.

Za najuspešnejšo nalogo BGP in njenega ordinacijskega dela smatramo zgodnjo, tj. pravočasno odkrivanje rakastih bolezni. Z uvedbo kolposkopije in citologije v letu 1959 in zlasti še po uspešni organizaciji histološkega laboratorija v letu 1961 se je ta služba razvila v najuspešnejšo v Sloveniji. V desetih letih natančnega izvajanja programa nam je uspelo odkriti 74,11 % vseh rakov maternicnega vratu v začetnih in dobro ozdravljivih stadijih.

Kako velik uspeh je to, pove dejstvo, da je lahko še 16 žensk po ozdravljeni rakovi bolezni maternice rodilo otroke.

V dispanzerjih za žene v zdravstvenih domovih so naslednje enote:

— preventivno ginekološke ordinacije,
— posvetovalnica za noseče,
— materinska šola,
— porodna in kontracepcijska posvetovalnica.

Materinske šole se je po posameznih letih udeležilo:

1961	v 18 tečajih	218 žensk,
1962	v 10 tečajih	85 žensk,
1963	v 16 tečajih	162 žensk,
1964	v 12 tečajih	126 žensk,
1965	v 11 tečajih	71 žensk,
1966	—	—
1967	v 8 tečajih	96 žensk

Vprašanje tečajev za bodoče matere bo treba rešiti in najti plačnika zanje.

Poporodna in kontracepcijska posvetovalnica je delovala v okviru redne ordinacijske službe. Posveti z ženskami, ki jih je vodil zdravnik, so bili uvod v tehniko kontracepcije, ki jo je izvajala za to usposobljena medicinska sestra. Ker se v zadnjem času menja način kontracepcije in ima prednost oralna kontracepcija, so sestrski sestanki odpadli in vodi celotno kontracepcijsko službo zdravnik.

V bolnišnici za ginekologijo in porodništvo je bilo opravljenih naslednje število splavov:

	Do 1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
I. stopnja	785	341	344	311	356	366	402	427	473	448
Ii. stopnja	1126	245	265	265	217	247	388	360	331	299
Skupaj	1911	586	609	576	573	613	790	787	804	747

Na 1 splav je bilo 2,39 porodov. Število splavov je sicer s pospeševanjem kontracepcije nekoliko nazadovalo, je pa še vedno previsoko.

INŠTITUT ZA PLJUČNE BOLEZNI IN TUBERKULOZO GOLNIK

Inštitut je vplival bistveno na ogromno zmanjšanje tuberkuloze v Sloveniji. Redno je organiziral podiplomske tečaje iz ftiziologije in pnevmonologije za izobraževanje zdravnikov iz vse Jugoslavije. Njegovo področje daleč presega meje občine.

Kot prva ftiziološka ustanova se je začel intenzivno baviti z nespecifičnimi pljučnimi obolenji. V svojem sestavu ima bakteriološki laboratorij za diagnostiko bacila tuberkuloze. Prav zavidljivo raven je dosegel tudi kardiorespiratorni laboratorij.

Inštitut je bil leta 1968 vključen v klinični center ljubljanske medicinske fakultete in je postal pedagoška institucija za pnevmoftiziologijo.

Strokovne enote inštituta so:

a) hospitalij s 508 posteljami,
b) laboratorijsko-diagnostični oddelek,
c) epidemiološki oddelek za tuberkulozo z odsekom za fluorografiranje in besežiranje (cepljenje),
č) dispanzersko pulmološki center v Ljubljani.

ŠTEVILO IN VRSTA ZDRAVSTVENIH USTANOV V OBČINI KRANJ V LETU 1958 IN 1968

Zdravstvene ustanove	1958	1968
Higiensko epidemiološki zavodi (medobčinski)	1	1
Bolnišnice — splošne in porodn. (medobč.)	1	1
— specialne in interne	2	2
Zdravstveni domovi	1	1
Lekarne	1	—
Sanitarne inšpekcije	3	1
Okrevališča	—	—
1. Ambulante splošne medicine	6	9
2. Ambulante obratne medicine	7	4
3. Dispanzer za medicinska dela	—	1
Specialistične ambulante skupaj	6	9
— internistične	—	1
— kirurgične	—	—
— ginekološke	—	1
— pediatrična	—	—
— neurološka	1	1
— psihiatrična	—	1
— okulistična	1	2
— otološka	1	1
— ortopedska	1	1
— ambulanta za revmatična obolenja	1	—
— antisterilitetna	—	—
— protialkoholna	1	—
— dispanzer za mentalno higieno	—	—
— pnevmoftiziološka	—	1
Športne ambulante	1	1
Ambulante za preglede živcev (v letu 1958 so te preglede opravljale ambulante splošne medicine)		1
Bolniški oddelki ambulant	1	—
Zobne ambulante skupaj	6	11
— splošne zobne ambulante	2	5
— obratne zobne ambulante	2	2
— šolske zobne ambulante	2	3
— ortodontske ambulante	—	1
Disp. za pljučne bolezni in tbc	1	1
Otroški dispanzerji	2	1
Otroške posvetovalnice — terenske	8	6
Šolske ambulante	2	1
Dispanzer — posvetovalnice za žene	2	1
Antivenerični dispanzer	1	1
Babiška terenska služba — okoliši	15	8
Patronažna služba — okoliši	1	1
Higiensko epidem. oddelek pri ZD	1	2
Antivenerična ambilanta pri ZZV	—	—
Lekarne in lekarniške postaje	1	5
Reševalna služba po okoliših	1	3
Otroške jasli	1	—

V preteklih letih so bile opravljene številne izboljšave v bolniških oddelkih, nabavljena dragocena diagnostična aparatura, prenovljena kuhinja, na novo urejen in dozidan interni oddelek. Oddelki za kronične bolnike in invalide za tuberkulozo so bili ukinjeni: leta 1964 depandansa Preddvor, leta 1965 Goriče in leta 1967 Tupaliče, Petrovo brdo in Malijevo brdo.

Od leta 1964 naprej je inštitut prvotnih 20 postelj na internem oddelku, ki so bile namenjene za internistično obdelavo bolnikov iz neposredne okolice, povečal na 106 v letu 1968. Sočasno je bil na podlagi predlogov o reorganizaciji zdravstvene službe premeščen na Golnik internistični oddelek bolniškega oddelka Zdravstvenega doma Kranj.

BOLNIŠNICA ZA OČESNO TBC JEZERSKO

Bolnišnica za očesno TBC Jezersko je del očesne kliníke v Ljubljani, ki izkorišča ugodne klimatske pogoje na Jezerskem. Predvidena je gradnja nove bolnišnice, ki bi sprejemala tudi druge bolnike, rekonvalescente in take, ki jim je potrebna rehabilitacija.

RDEČI KRIŽ

Dejavnost Rdečega križa v Kranju je močno razvita. Največje uspehe ima na področju krvodajalstva. Vsako leto organizira letovanje za bolne otroke na Debelem rtiču. Od leta 1960 je organiziral RK 232 tečajev in 437 predavanj. Na območju kranjske občine je 37 krajevnih odborov in 46 organizacij mladih članov.

Za zdravstveno prosvetljevanje je občina dala v zadnjih desetih letih 83.000 din.

ZAKLJUČEK

V razdobju desetih let je zdravstvena služba dosegla velik napredek. Skupščina občine Kranj je spodbudila in prispevala sredstva za gradnjo številnih zdravstvenih objektov: zdravstveni dom s splošnimi in specialnimi ordinacijami, reševalno postajo, zobno ambulanto in zdravstvene postaje v Preddvoru, Jezerskem in Cerkljah ter bolnišnico za ginekologijo in porodništvo Kranj. Žal so se sredstva osušila prej, preden je bilo zgrajeno vse, kar

bi bilo treba zgraditi: stavbo za dispanzerske dejavnosti in zavod za zdravstveno varstvo ter zdravstveno postajo Stražišče in obratno ambulanto »Sava«. Zdravstveno osebje v Kranju je razvilo nove oblike dela. S svojim strokovnim znanjem so postali zgled daleč naokrog. Znanstveno delo zdravnikov in sodelavcev je obogatilo številne domače in tuje strokovne revije. Zdravniki iz Kranja so na mnogih kongresih sodelovali z glavnimi referati ali koreferati. Zdravstvena služba v Kranju je po svoji strokovni dejavnosti na visoki ravni, čeprav so sredstva zanjo odmerjena zelo skromno.

THE DEVELOPMENT OF THE HEALTH-SERVICE IN GORENJSKA IN THE LAST TEN YEARS

In the last ten years there has been a great progress in the health-service. The Communal Assembly of Kranj has stimulated and contributed the means for the building of numerous health institutions: The Home of Health with general and specialised consulting rooms, an ambulance station, Dental Clinic and smaller Homes of Health at Preddvor, Jezersko and Cerklje, as well as a Maternity Hospital in Kranj. The means had run short before all the necessary buildings were built such as: the building for specialised outpatients' treatment for example T. B., Institute of Public Health, a small Home of Health at Stražišče and a Clinic for workers of the Sava factory. The medical staff has developed new methods of work. With their professional knowledge they serve as a model everywhere. Our doctors and their colleagues enriched many Jugoslav and foreign scientific magazines with their scientific work. Doctors from Kranj speak at many medical congresses. The Kranj Health-service stands at the top by its professional activity although its means are not abundant.

KRANJ IN SLOVENSKA BESEDA

Literarnozgodovinska kronika skozi stoletja

STANKO ŠIMENC

Literarno delovanje pri Slovencih je pretežno vezano na večja središča, v katerih so si ustvarjalci služili vsakdanji kruh, kajti umetniško delo sámo je v naših razmerah le izjemoma omogočalo preživljanje. Tudi Kranj ima določeno vlogo v naši umetniški tvornosti, saj se njegovo ime često pojavlja, če že ne v literarni, pa vsaj v kulturni zgodovini. Temeljita raziskava bi utegnila odkriti še marsikatere podrobnosti, ki bi se jih z že znanimi dejstvi dalo strniti v kritičen pregled o vlogi mesta z bližnjo okolico v slovenski književnosti. Pri tem pa moramo seveda upoštevati dejstvo, da je literarno kakor tudi drugo umetnostno delovanje pokrajine, dežele ali mesta le toliko vredno, kolikor se more enakovredno vključiti v širši, slovenski umetniški prostor.

1.

Kranjska literarna kronika se začenja v prvi polovici 15. stoletja. Iz tega časa so b e s e d i l a p r i s e g ; to so rokopisni pravni obrazci, prevedeni iz nemščine, ki so mimo pravnih, zgodovinskih, jezikovnih in sociooloških značilnosti zanimivi tudi zato, ker so med redkimi dokumenti tedanje dobe s posvetno vsebino.

Dobrih sto let kasneje moremo vlogo Kranja povezati s p r o t e s t a n t s k i m i l i t e r a r n i m i n a č r t i. Ker je ležalo mesto ob glavni zvezi Ljubljane z južno Nemčijo, kjer so delovali protestantski voditelji, so potovali skozenj razni sotrudniki, kot npr. pozimi 1562/63 Stepan Konzul. Zgodovinar Josip Žontar pa je ugotovil tudi pozitivno vlogo kranjskih meščanov — trgovcev pri razpečavanju protestantskih tiskov: »Ko je šlo za to, da spravijo protestantske knjige v deželo, ne da bi jih zaplenili ob meji, so sodelovali tudi kranjski trgovci, med njimi bogati sodnik Gašpar Neff. Že v Nemčiji so porazdelili knjige v več skupin in jih zavili kot običajno trgovsko blago ali zabili v sode. Ob mitnicah so jih prijavili navadno kot kramarsko blago in poravnali predpisano pristojbino.«

Zemljepisna lega na živahnem križišču prometnih poti in trgovsko-obtniški značaj z močnim kmečkim zaledjem st asčasoma napravili Kranj za upravno in gospodarsko središče Gorenjske. Le-to pa je seveda privabljalo tudi izobražence, med njimi literarne ustvarjalce, ki so od prve polovice 19. stoletja pa vse do naših dni vzdrževali nepretrgano slovstveno delo. Kranj je bil za nekatere postaja na življenjski poti, rojstno mesto ali prvi večji kraj, skozi katerega jih je vodila pot v svet iz bližnje rojstne vasi.

Poleti 1846, dvajset let po absolutorju na dunajski pravni fakulteti in po šesti prošnji, je pesnik F r a n c e P r e š e r e n (1800—1849) dosegel imenovanje za odvetnika v Kranju, takrat malem mestu z okoli dva tisoč prebivalci. Po preselitvi jeseni se je pesnik oglasil le 26. marca 1848 v Novicah z Zdravljico in konec istega leta z objavo šestih pesmi v petih bukvicah Kranjske čbelice (Nuna in kanarček, Sveti Senan, Šmarna gora, Nebeška procesija, V spomin Matija Čopa, Zdravljica), ki pa so bile napisane še v Ljubljani. Po izidu Poezij (decembra 1846 z letnico 1847) Prešeren ni čutil več nobenega močnega ustvarjalnega nagiba. »V Kranju je mogel zlagati samo drobne verzificirane domislice erotične in satirične vsebine, ki pa so se mu porajale s podobno lahkotnostjo, s kakršno je pisal v dijaških letih prve verze.« (Anton Slodnjak) Razočaranje v poklicu in popolna osamelost mu nista dali notranjega miru, ki je za ustvarjanje nujen. Tudi kranjska družba je bila preozka za razsežnost Prešernovega duha. Čeprav si je nekaj časa prizadeval, da bi se udeleževal družabnega življenja, je največ zadovoljstva našel med socialno odrinjenimi ljudmi. Pod težo spominov in duševnih pretresov se je z vso krutostjo oglasila še bolezen, ki je povzročila njegov življenjski zaton. Tako je postal Kranj zadnja, najbridkejša in hkrati odrešilna postaja na Prešernovi poti. Neiztrohnjeno pesnikovo srce počiva na starem kranjskem pokopališču — v Prešernovem gaju; v hiši, v kateri je pesnik preživel svoja zadnja leta in v njej umrl, je danes spominski muzej, pred Prešernovim gledališčem pa njegova monumentalna kiparska upodobitev, delo Frančiška Smerduja in

Petra Lobode.

Med Prešernove sodobnike in nekaj časa celo sodelavce sodi Vodnikov in Metelkov učenec Blaž Potočnik (1799—1872), doma iz Kranja (Struževo), duhovnik, pesnik in pisatelj, sodelavec Kranjske čbelice, Ljubljanskega časnika in Novic. V Kranjski čbelici je sodeloval le do črkarske pravde, torej v prvih bukvicah, kjer je objavil šest pesmi. Izmed njih se je ohranila in kasneje ponarodela napitnica Dolenjska (Pridi, Gorenc! /z mrzle planine, / vabi Dolenc / v gorke doline . . .). Po pesniški nadarjenosti je prekašal »pevce letnih časov« in Čop ga je štel za enega najboljših čbeličarjev. Kasneje v Kranjski čbelici ni več sodeloval. Po Slodnjakovem mnenju verjetno zaradi Pavškove in druge duhovniške ustne kritike prvega letnika, mogoče pa ga je odvrnil celo Prešeren, ki je Potočnika zbodel na račun njegovega ukvarjanja s homeopatijo (»Popréd si pevec bil, zdaj si homeopát; / popréd si časa bil, zdaj si življenja tat.«) in kasneje tudi z epigramom na račun praznine njegovih duhovnih pesmi (»Rés je duhóvna in rés pesem ní váša duhôvna, / dúh praznôte ki imá, bôžjega prázna duhá).

Med leti 1824 in 1828 je deloval v Kranju (Šmartin, danes Stražišče) pravnik in duhovnik Friderik Baraga (1797—1868), kasnejši misijonar in cerkveni pisatelj v Združenih državah Amerike. Indijancem je dal prve knjige v njihovem jeziku, tako da ga danes priznavajo ne samo za utemeljitelja indijanskega slovstva, ampak tudi kot začetnika indijanskega jezikoslovja.

Celih štirideset let je imel v prejšnjem stoletju pomembno vlogo v slovenskem gospodarskem, političnem in literarnemu življenju dr. Janez Bleiweis (1808—1881), po rodu Kranjčan, po izobrazbi pa zdravnik in živinozdravnik. Ko je 1841 prišel v Ljubljano, je postal profesor živinozdravništva in sodne medicine, leto pozneje pa še tajnik kmetijske družbe za Kranjsko. Njegovo najbolj vidno kulturno delo je bilo urejevanje Kmetijskih in rokodelskih novic, od njihove ustanovitve 1843 pa do Bleiweisove smrti. Novice so mimo svojega strokovnega značaja postale organizacijsko središče slovenskega narodnega gibanja pred letom 1848. V njih so sodelovali pisatelji iz vseh slovenskih pokrajin — razen iz Prekmurja — in namenjene so bile vsem Slovencem: brali so jih kmetje, obrtniki in izobraženci. Budile so veselje do branja, narodno zavest, učile umnega gospodarstva in pripravile tla za enotnost našega knjižnega jezika. Bleiweis je v njih uvedel 1846 gajico, ki je postala enoten črkopis za vse Slovence. Novice so bile do 1858 središče in zbirališče slovenskih pesnikov in pisateljev. Bleiweis je največ deloval na gospodarskem področju. Čeprav je bil amuzičen, se je vtikal tudi v literaturo in hotel kasneje biti njen voditelj, kakor je v politiki postal voditelj konservativnega tabora. Kasneje je postal zaradi svojih nazadnjaških nazorov ovira napredku, zato so začeli liberalni mladoslovenci z Levstikom oster politični in kulturni boj proti njemu in njegovim somišljenikom. Najprej so mu vzeli iz rok literarno vodstvo (z ustanovitvijo Slovenskega glasnika 1858), nato še politično (z ustanovitvijo Slovenskega naroda 1868). Bil pa je narodno zaveden in se je vseskozi boril proti nemškutarstvu.

Sredi prejšnjega stoletja, v viharju marčne revolucije, je vstopil v literaturo Levstikov sodobnik in Trdinov sošolec Matija Valjavec (1831—1897), doma iz Srednje Bele pri Preddvoru (Kranj), profesor v Varaždinu in Zagrebu. Ni se sicer razvil v izrazitega osebnega lirika in ne v velikega folklornorealističnega pripovednika (Anton Slodnjak), nad svoj čas se je povzpel kot utemeljitelj folklorne epike, na katere dediščini je zidal v osemdesetih letih Anton Aškerc (Jože Pogačnik). V kasnejših letih pa je dosegel znanstvene uspehe kot etnograf in posebej kot jezikoslovec.

V bližini Valjavčeve rojstne vasi, v gradu Turn pri Preddvoru, je bila rojena Josipina Urbančič — Turnograjska (1833—1854), ki jo je v javno življenje potegnil val slovanskega zanosa. Na svoji pripovedni poti se je Turnograjska odločila za iskanje osebnih radosti in častnih dejanj. To hotenje je zares na dnu njenega dela. Dvakrat je posegla v zgodovino celjskih grofov (motiv tlačanstva v Očetovi kletvi in motiv Veronike Deseniške v Nedolžnosti in sili), sicer pa je uporabljala različne snovi, večinoma vzete iz kake zgodovinske anekdote. (Jože Pogačnik) Snov je le neznatno razširjala z naivno meditacijo ali pa jo docela pretopila z liričnostjo. (Anton Slodnjak) Čeprav zaradi prerane smrti ni mogla dozoreti, ji gre kot prvi slovenski pisateljici častno mesto v nastajanju naše proze.

Prvi resnični lirik po Prešernu in po sodbi naše literarne zgodovine najpomembnejši do moderne je bil Simon Jenko (1835—1869), rojen v Podreči na Sorškem polju in odvetniški koncipient do svoje zgodnje smrti, ki ga je privedla počivat v bližino Prešerna na kranjsko pokopališče. Že kot sodelavec dijaškega lista Vaje (1854 in 1855) je pokazal med vrstniki največjo življenjsko in slovstveno zrelost, ki je kasneje obrodila sadove v prozi (1858: Tilka, Jeprški učitelj), še bolj pa v poeziji (Pesmi

1865). Prvi in najglobljі vir Jenkove poezije je erotika (Obujenke, Pred durmi). Drugi vir njegovega pesniškega navdiha je narava, ki mu služi le kot sredstvo, s katerim lahko bolj nazorno izrazi duševna doživetja (Obrazi, Na Sorškem polju). Posebno tematiko predstavljata v Jenkovi liriki življenje in družba (Trojno gorje), izrazit razvoj pa kaže tudi domoljubna pesem (Slovenska zgodovina, Samo, Adrijansko morje, Pobratimija, Na zbiranje). Jenkova poezija je izzvala vsesplošen odpor uradne kritike in javnosti, in sicer ne samo zaradi erotičnih pesmi, ki jih je obsodilo z ozkega moralističnega stališča, ampak tudi zaradi njegove domoljubne poezije, polne pesimizma (Slovenska zgodovina) ali pa borbenega patriotizma (Na zbiranje). Njegova poezija je bila eksistenčno vezana na izpovedovanje individualnih, včasih naravnost intimnih doživetij. V tem pogledu je pesnik nekak nadaljevalec Prešernove smeri v naši poeziji. In ker je vztrajal pri osebnoizpovedni liriki, so njegove pesmi v poplavi narodno utilitarne poezije tistega časa zares edinstven in samosvoj pojav. V svojem času, ki ni bil naklonjen osebni poeziji, ni bil razumljen, odkrila ga je šele slovenska moderna. (France Bernik)

Jenkov sošolec in najtesnejši prijatelj je bil Valentin Mandelc (1837—1872), profesor, pripovednik in prevajalec, rojen v Kranju. Njegovo literarno delo se začenja v Vajah. Zanje je napisal priložnostno pesem, dve avtobiografski skici (Iz življenja učenca, Iz življenja študenta) in novelo Tihotapec, s katero se že približuje realističnemu pogledu na življenje. Ti spisi razodevajo lep pripovedni talent, ki je vešč zlasti v fabuliranju. Predmet Mandelčeve pripovedi pa je razmerje med žensko in moškim. (Jože Pogačnik) Kasneje je sodeloval v Slovenskem glasniku (novela Jela, povest Ceptèc). S prevodom prvega dela Goethejevega Fausta je hotel pokazati moč slovenskega jezika ob nemškem, vendar delo kljub prizadevanju ni bilo objavljeno. Veliko je prevajal za Dramatično društvo v Ljubljani, največ iz francoščine.

Dobro desetletje je deloval v Kranju kot advokat pisatelj Janez Mencinger (1838—1912). Sodeloval je v družabnem življenju mesta; ves čas je bil član, od 1873 dalje pa tudi predsednik Čitalnice. Bil je tudi slavnostni govornik pri odkritju Jenkovega nagrobnika (1873). Ko je živel v Kranju (1871—1882), se v javnosti skoraj ni oglasil z leposlovno prozo. Tu in tam je objavil kako priložnostno pesem, članek ali podlistek v Slovenskem narodu. Ves se je moral posvetiti svoji advokatski pisarni in skrbi za družino. Edino delo v kranjski dobi je humoreska iz meščanskega življenja Mešana gospoda, objavljena v Ljubljanskem zvonu 1881. To je tudi prvo večje literarno delo po šestnajstletnem pisateljskem odmoru. Za sodelovanje v novi reviji ga je najbrž pridobil njegov koncipient dr. Ivan Tavčar. Po mnenju Marje Boršnikove ga je Mencinger literarno upodobil v Mešani gospodi, in sicer v liku dr. Tilna Vogljanina. Mencinger ni nobenega od svojih spisov izdal v samostojni knjigi; vse je objavil v revijah, časnikih oziroma zbornikih (Novice, Slovenski narod, Ljubljanski zvon, pisal je za Mohorjevo družbo in Slovensko matico); njegovo zbrano delo je izšlo šele v letih 1961—1966 (štiri knjige, uredil Janez Logar).

Tri leta (1877—1880) je bil Mencingerjev odvetniški koncipient v Kranju Ivan Tavčar (1851—1923). Tu je pisal krajša dela, ki jih je objavljal v Stritarjevem Zvonu: Valovi življenja (1877), značajevki Kobiljekar in Kalan (1878), In vendar —! (1878), Soror Pia (1879), Čez osem let (1880). V to dobo sodi tudi novela V Karlovcu, objavljena v Letopisu Matice slovenske za leto 1880. Septembra 1880, ko je odšel Tavčar iz Kranja, pa je bila tik pred izidom njegova novelistična zbirka Zimski večeri. V njej objavljene novele Tat, Moj sin!, Mina Kovarjev in Gospod Ciril je Tavčar napisal v Kranju. Tavčarjevo pripovedništvo se je po letu 1876 vedno očitneje odmikalo od grajskih ali meščanskih romantičnih zgodb, ki so predstavljale glavno vsebino njegove mladostne proze. Vendar je ta motivika živela v njem še več let in dala nekaj del. Posebno se kaže v novelah, objavljenih v Stritarjevem Zvonu. (Boris Paternu) Tavčarjev odhod v Ljubljano pa je prelomnica v njegovem življenju in delu. O njegovem in Mencingerjevem delovanju v Kranju je napisala študijo Marja Boršnikova, in sicer v spominskem zborniku 900 let Kranja (Kranj 1960).

Svojevrstno podobo neutrudnega kulturnega delavca si je ohranil v naši zgodovini Tomo Zupan (1839 do 1937), duhovnik in profesor, ki se je po letu 1904 za stalno naselil na Okroglem pri Kranju. Med prvimi Slovenci se je zavedal, da je potrebno zbrati in ohraniti za kulturno zgodovino prav vse, kar nam more približati dobo, življenje, delo in človeško podobo Prešerna. Nad pol stoletja je nabiral tudi najbolj drobne podatke o pesniku. Sestavil je Prešernov rodovnik z nad 300 imeni ter odkupil in zbral številne predmete, ki jih je imel Prešeren (le-ti so danes v Prešernovem spominskem muzeju v Kranju). Gradivo je objavljal največ v Ljubljanskem zvonu in Mladiki, medtem ko so spomini Kako Lenka Prešernova svojega brata pesnika popisuje (1933) izšli v samostojni

knjigi. Poleg Prešernovega rodovnika je ta knjiga Zupanovo najpomembnejše delo. (Sergej Kolar, dipl. naloga 1955)

V svojem ustvarjalnem zatonu je prišel v Kranj Ivo Šorli (1877—1958), pisatelj, ki pripada drugi generaciji naših naturalistov. Kot notar in upokojenec je živel v Kranju, kjer je tudi pokopan. Poslednje leposlovno delo Večne vezi (1938) je Šorli napisal že kot šestdesetletnik. Povest je precej avtobiografska in obravnava hkrati človeški problem ljubezni in zakona ter narodnopolitični problem Primorske. Svojo zelo plodovito in obsežno pisateljsko pot je Šorli zaključil z avtobiografijo Moj roman (1940).

Med literarnimi delavci, ki so dosegli v Kranju najvišjo ustvarjalno moč, je menda doslej edini Ivan Pregelj (1883—1960), pesnik, pripovednik, dramatik, kritik in gimnazijski profesor v Kranju med leti 1912 in 1924. Prva Pregljeva leta v Kranju so pomenila zanj izrazito prehodno dobo študija, spoznavanja novih krajev in ljudi, hkrati pa je iskal smisla in oblike za novo slovensko leposlovje. Po dobrih desetih letih pesniških in pisateljskih poskusov je napisal svojo prvo obsežnejšo povest Mlada Breda (Slovenske večernice 1913). Pot se mu je končno odprla v romantično realistično domačijstvo, ki postane njegovo pravo svojstvo: Stari Lovrč (Dom in svet 1913), Ožep (Dom in svet 1914). Potem je ustvaril zgodovinski roman, epopejo o tolminskem puntu Tlačani (Dom in svet 1915—1916), svoj najobsežnejši tekst, ki je v predelavi dobil ime Tolminci (1927). S tem delom je začel dolgo vrsto tolminskih motivov, zgodovinskih zgodb, novel in grotesk: Zadnji upornik (Dom in svet 1919, v predelavi: Štefan Golja in njegovi), renesančni roman Plebanus Joanes (Dom in svet 1920), novela Gospoda Matije zadnji gost (Dom in svet 1921), Ruthárius christianius (Dom in svet 1921), Matkove Tine prečudežno romanje (Mladika 1922, v predelavi: Matkova Tina). Vse to so močne umetniške stvaritve. Svojemu pisateljskemu subjektivizmu je skušal dati nov izraz s tem, da lastnega notranjega življenja ni prenašal v neposredne izpovedi ali sodobne podobe, temveč je iskal zanj zgodovinskih podob in s tem našel v zgodovini živ, občečloveški obraz in osebni pesniški odraz (France Koblar). Poleg tolminskih zgodb je kmalu postavil vzporedne podobe gorenjske zemlje, najprej v svojstvenih krajinskih orisih s Kranjem v središču: rapsodija Od Kranja do Brezij (Dom in svet 1917), Okvir brez slike (Dom in svet 1922), Z Visokega k Sv. Jakobu (Dom in svet 1922). Nato mu je iz impresionistično zajete pokrajine zraslo enako delo kot Plebanus Joanes, roman Jernej Knafelj in njegovi (Dom in svet 1922); kasneje je delo vnovič napisal kot Bogovca Jerneja (Dom in svet 1923). V zvezi s Kranjem je pomembnih še nekaj Pregljevih del: Šmonca (Dom in svet 1924, v predelavi: Simon iz Praš) — šest prerezov iz življenja Simona Jenka, dramska groteska z motiviko Prešernovega pogreba V Emavsu (Dom in svet 1925) in idila iz življenja Matije Valjavca Na vakance (Mladika 1927). Dognati sintetično pisateljsko podobo tega svojstvenega umetnika svojega časa je eden izmed dolgov naše literarne zgodovine.

Med zanimive, toda pri nas manj znane literarne osebnosti sodi dolgoletni prijatelj pisatelja Louisa Adamiča Janko N. Rogelj, rojen 1895 v Kranju (Primskovo), javni delavec, novinar, publicist, pesnik in pisatelj v Združenih državah Amerike, kamor je prišel leta 1913. Sodeloval je v številnih izseljenskih listih. V njegovi poeziji kaj rada izstopa socialna nota, medtem ko prozni sestavki razodevajo izreden smisel za humor. Avtorja pa smo pobliže mogli spoznati šele pred kratkim, ko je Državna založba Slovenije izdala dve njegovi knjigi: črtice Kruh in srce (1962, uredil in spremno besedo napisal Jože Zupančič) ter izbor poezije in proze Skrivnostni klic (1967, uredil Jože Šmit).

V Kranju je rojen tudi književnik Fran Roš (1898), učitelj, Maistrov in koroški borec. Prve črtice je objavil 1914 v Domačem prijatelju, nato je pisal v številnih revijah in se mnogo ukvarjal tudi z mladinskim slovstvom (Medved Rjavček, Juretovo popotovanje in še kaj, Medvedek Dija). Med povojnimi knjigami je pomembna njegova pesniška zbirka Pesmi iz ječe in pregnanstva (1947).

Tragično usodo je doživel profesor Tone Šifrer (1911—1942), rojen v Žabnici na Sorškem polju — pesnik, pisatelj in kritik — za katerim je izginila sleherna sled v Mauthausnu. Pod psevdonimom Jern Ledina se je prvič oglasil v Ljubljanskem zvonu 1937 in ostal zvest sotrudnik revije do konca njenega izhajanja. Sprva je pisal prozo, vendar je njegova lirika — katere osnovni motiv je, da je čas vse vrednote ubil, samo človeka ni mogel — močnejša. Vso njegovo strast sta pritegnili sodobnost in zemlja, to je bil svet Šifrerjevega estetskega in življenjskega zanimanja. Umrl je mlad, ko se še ni utegnil lotiti večjih načrtov. Izbor iz njegovega dela — pesmi, proza ter esej Čop in Prešernov Krst pri Savici — je izšel leta 1947 z naslovom Kmet in stvari.

V Kranju preživlja svojo bogato življenjsko jesen Tone Gaspari (roj. 1893), predmetni učitelj in pisatelj, ki je za svoja dela veliko črpal iz folklore. Gaspari izhaja

iz znane družine, katere slavo je ponesel v slovenski svet njegov starejši brat Maksim Gaspari, znani slikar iz skupine Vesnanov. Sodeloval je v mnogo revijah, njegova pisateljska žetev pa obsega sedem samostojnih knjig. Poglavitno Gasparijevo delo je bilo posvečeno otroški in mladinski književnosti, občuten delež ima Koroška, kjer je na lastni koži doživljal zgodovinsko tragedijo.

Bolj znana med bralci mohorjanskih knjig kot med Kranjčani je pisateljica Jožica Munih (roj. 1906), čeprav živi v Kranju že od 1934. leta. Od leta 1938 dalje je v Ženskem svetu objavila štiri črtice, po vojni pa nekaj črtic v Koledarjih Mohorjeve družbe. Izdala je dve knjigi večerniške proze: Ljudje iz Stržišča (1961) in Sadovi zla (1963).

Še mnogo jih je, ki sodijo v ta literarni mozaik. Njihova imena večinoma že tonejo v pozabo in jih je mogoče najti le še v kulturnih kronikah in leksikonih. Komu je danes še znan Andrej Praprotnik (1827—1895), učitelj iz Podbrezij, pesnik in pisatelj, ki je zlagal idilične domoljubne pesmi? Ali morda Kranjčan France Remec (1846—1917), dramatik in prevajalec? Tudi njegov bratranec Franc Jos. Remec (1850—1883), rojen na Rupi pri Kranju, prevajalec iz ruščine (Turgenjev: Lovčevi zapiski!), je doživel isto usodo. Zgled in slava brata Simona sta dala pobudo profesorju Ivanu Jenku (1853—1891), rojenemu v Prašah, da se je lotil pesništva. Izdal je zbirko Pesmi (1882). Izmed njegovih prozaičnih spisov je najvažnejši Iz zapuščine Simona Jenka (Kres 1886). V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je bil celo vodilni pripovednik v Domu in svetu Peter Bohinjec (1864—1919), doma na Visokem pri Kranju, duhovnik in pisatelj. Poleg kmečkih je najraje pisal zgodovinske povesti. Udejstvoval se je tudi kot zgodovinar, literarni zgodovinar, življenjepisec in mladinski pisatelj. Ödvetnik Alojzij Kokalj (1869—1931), rojen v Srednji vasi pri Cerkljah, je sodeloval pod psevdonimom Luigi Calco v Slovenskem narodu s šaljivo satirično prozo (v knjigah: Gospod Bucek — 1912, Gospod Žabar — 1913 itd.). Tudi Kranjčani Franc Pavlič (1883—1936), pisatelj s psevdonimom Rajko Silvin, nadalje Ivan Rozman (1873—1960), publicist in dramatizator, in Gustav Strniša (roj. 1887), pesnik in mladinski pisatelj, so prispevali delež k literarni podobi svojega rojstnega kraja. Bežno so povezana s Kranjem še številna imena, med katerimi so vidnejša Fran S. Finžgar (1871—1962), le-ta je bil leta 1899 ekspozit pri Sv. Joštu, pesnik in general Rudolf Maister (1874—1934), ki je v 4. gimnazijskem razredu v Kranju 1889/90 ustanovil in urejal rokopisni dijaški list Inter nos, dr. Jožef Pogačnik, roj. 1902, sedaj nadškof ljubljanski in metropolit slovenski, ki je v času, ko je bil v Kranju kaplan (1929—1932), izdal ekspresionistično pesniško zbirko Sinje ozare (1931), ter pesnik in prozaist Ivan Rob (1908—1943), ki je kot primorski begunec po prvi svetovni vojni preživel otroštvo na Rupi in na Primskovem.

2.

Za povojni književni razvoj v Kranju je kot za celotni slovenski značilna razcepljenost na skrajnosti; poenostavljeno povedano: slovstvo je razpeto med tradicionalnim realizmom in avantgardo, ki z odporom zoper tradicijo ne skuša le ubirati novih poti, ampak si celo prizadeva povsem prelomiti s preteklostjo.

Na zunaj se kaže dejavnost kranjskih literarnih delavcev v sodelovanju pri vseh slovenskih revijah za književnost in kulturo, v zbornikih (npr. Slovenska lirika 1945 do 1965) in samostojnih publikacijah, vseskozi po vojni pa je bila tudi živa želja, kako priti do lastne revije. Prvi pomembnejši skupni literarni nastop zasledimo leta 1953, ko je gimnazijski literarni krožek pod vodstvom profesorja Andreja Kocijana izdal zbornik Plamenica. Avtorji prispevkov so se kasneje na najrazličnejše načine uveljavili v javnosti; pesmi sta v Plamenici objavila Bojan Pisk in Valentin Pivk, prozo Alenka Bole in Andrej Triler, poezijo, prozo in dramatiko France Vurnik, medtem ko je edini literarnozgodovinski prispevek napisal Jože Pogačnik (Prežihov Voranc — dramatik). Več upanja za kontinuirano izhajanje je vzbudila »revija za kulturo« Gorenjska (1957), ki je izhajala v letu, ko je bila pri nas revialna kriza. Zato so se v njej često pojavljala tudi imena iz Ljubljane, kot so npr. Miško Kranjec, Jože Snoj, Matjaž Kmecl, Ada Škerl, Veno Taufer, čeprav lahko smatramo njihovo sodelovanje tudi kot težnjo uredništva, da bi revija pridobila splošnoslovenski značaj. Med kranjskimi oziroma gorenjskimi avtorji srečamo imena, ki so povezana z literaturo ter drugimi kulturnimi in znanstvenimi dejavnostmi: Cene Avguštin, Gregor Kocijan, Miha Klinar, Bojan Pisk, Meta Čampa, Nace Šumi, Štefan Eržen, Eva Rudolf, Stanko Bunc, France Pibernik idr. Revija, ki jo je izdajal Klub likovnih delavcev Gorenjske, urejal pa Milan Batista, je izšla samo trikrat: št. 1-2, 3, 4-6 (skupaj 240 strani). Zadnjo številko pa je pospremilo nerazveseljivo obvestilo: »Ker revija ni našla zadostne podpore in

razumevanja za svoje nadaljnje izhajanje, obveščamo bralce, da je pričujoča številka zadnja.« Potem je sledil desetletni revialni presledek, dokler niso leta 1967 začela izhajati S n o v a n j a, in sicer šestkrat letno kot priloga pokrajinskega gorenjskega lista Glas v Kranju. Snovanja ureja uredniški odbor Kluba kulturnih delavcev v Kranju (glavni in odgovorni urednik je Bojan Pisk), obseg vsake številke je osem do dvanajst strani Glasovega formata. Ta priloga ima namen zbirati gorenjske kulturne delavce, pa tudi vse druge, ki morejo kakorkoli prispevati h kulturnemu razvoju Gorenjske in njenih ljudi. Snovanja objavljajo gradivo z vseh kulturnih področij, od splošnih in aktualnih vprašanj pa do umetniških in kulturnoznanstvenih prizadevanj posameznikov, institucij ter organizacij na Gorenjskem. Največ prispevkov so doslej objavili: Andrej Pavlovec (likovna kritika), Cene Avguštin (umetnostna zgodovina), Andrej Valič (arheologija), Anka Novak (etnografija), Črtomir Zorec (kulturna zgodovina) in Stanko Šimenc (srečanja z gorenjskimi pesniki in pisatelji ter literarnimi zgodovinarji). Med sodelavci so se doslej tudi zvrstili že skoraj vsi, ki se ukvarjajo z literaturo na Gorenjskem, npr. pesniki Valentin Cundrič, Miha Klinar, France Pibernik, France Vurnik, Bojan Pisk, Franci Zagoričnik, I. G. Plamen, Pavel Lužan, Janez Juvan, Marijan Štancar-Monos in prozaisti Tone Svetina, Rudi Šeligo, Vladimir Kavčič, Lojze Zupanc, Tone Gaspari, Pavle Zidar, Franci Zagoričnik in France Križnar. Ena izmed številk Snovanj (1968, št. 3) pa je bila v celoti posvečena koroškim avtorjem; v njej so sodelovali pesniki Valentin Polanšek, Niko Darle, Miško Maček in prozaist Boro Kostanek. Tudi likovno gradivo so za to številko prispevali koroški slikarji Valentin Oman, Hubert Greiner, Zorka Weiss in Gustav Januš. Leta 1969 pa je Klub kulturnih delavcev v Kranju začel izdajati samostojne publikacije v zbirki MAPA, ki nosi podnaslov »poezija-grafika«. MAPA je po obliki nova edicija pri nas, svobodnejša od običajne pesniške zbirke. Rodila se je iz zamisli pesnika Franceta Pibernika in iz delovnih možnosti kluba; le-ta namreč pretežno zajema likovne in besedne ustvarjalce. Izhodišče za to edicijo je oblika, ki daje posebne možnosti dela in publiciranja: MAPA obsega po šest samostojnih nevezanih listov (34 × 15 cm), ki torej niso vezani na format knjige. Posebno mikavna stran MAPE je njen izraz: list z literarnim besedilom in grafiko pomeni novo možnost hkratnega izražanja in hkratnega pojava dveh umetniških izrazil. Ta tip izražanja je bolj sodoben, saj je vezan na vizualnost, hkrati pa pride tu medsebojno oplajanje ali odnos besedne in likovne umetnosti do konkretnega izraza. Mimo tega daje MAPA velike možnosti variacij; avtor se npr. lahko predstavi z značilnimi deli, s ciklusom, nadalje v MAPI lahko sodeluje več avtorjev, in sicer likovnik in pesnik skupaj na istih listih ali pa vsak na svojih listih. Vse liste lahko uporabimo kot eksponate. V prvi in drugi številki sta predstavljena po dva avtorja: v MAPI št. 1 sodelujeta pesnik France Pibernik in likovnik Henrik Marchel, v MAPI št. 2 pa pesnik Franci Zagoričnik in likovnik Štefan Simonič. O vseh avtorjih so na zavihih ovitkov obeh MAP zapisani življenjepisni in bibliografski podatki oziroma podatki o razstavah.

Čisto mimo katerekoli organizacije in brez materialne podpore družbe je začela dejavnost s k u p i n a O H O, v kateri so močni zastopniki ali celo vodilni Kranjčani (I. G. Plamen, Marko Pogačnik, Franci Zagoričnik). V študijskem letu 1966/67 je skupina celo zavzela položaje v uredniškem odboru študentskega lista Tribuna, njihovo delo pa se je začelo kazati tudi v samozaložništvu, v t. i. edicijah OHO (npr. zvočna knjiga I. G. Plamna, Embrionalna knjiga istega avtorja, Opus nič Francija Zagoričnika, zbornik Eva itd.). Skupina je uvedla k nam novost, t. i. vidno poezijo, pojav, ki je zlasti značilen za Italijo (poesia visiva). Gre za nekakšen umetniški izraz med poezijo in slikarstvom: hkrati je namenjena branju in gledanju, toda ni je mogoče izključno in preprosto opredeliti ne kot poezijo ne kot slikarstvo. Če hočemo govoriti o resnični in pravi »vidni poeziji«, je treba vedeti za realen odnos med besedami in podobami, in sicer tako, da ne zadošča ne »slika« z besednim komentarjem ne »pesem« s slikarskim okrasom. Tako besedni kot figurativni elementi morajo biti bistveni, nujni. Besedni del se mora spojiti z vidnim (ki ne sme biti čista oprema prvega), medtem ko se figurativni elementi dopolnjujejo v besedah (ki prav tako ne smejo biti preprosta razlaga podob). Nastop je vzbudil v slovenski kulturi in celo politični javnosti precej prahu, zanimivo pa je, da sta šli mimo razburljivih časopisnih debat obe zbirki dveh ljubljanskih skupin, ki se prav tako odmikata tradicionalni slovenski poeziji: zbirka skupine 0,03 »poezijeseveda 66« in pesniški almanah druge skupine z naslovom 441 (oboje izšlo leta 1967). Nekakšno nadaljevanje samozaložniške dejavnosti skupine OHO je »revija za literaturo in umetnost« K a t a l o g (gre pravzaprav za literarno gostovanje v reviji Problemi št. 67/68), ki je že s »tezami« njegovih pobudnikov (od Kranjčanov sta sodelovala Iztok Geister in Rudi Šeligo) in še posebej z izidom razplamtel živahno javno in zakulisno polemiko.

S to revijo, katere osnova je evidentiranje sveta skozi literarno umetnost, se je ustoličilo v slovensko književnost novo gibanje. Njen teoretik Taras Kermauner ga je poimenoval r e i z e m (po lat. besedi res, rei = stvar, predmet, reč), pomeni pa po mnenju somišljenikov najaktualnejšo fazo slovenskega pesništva in mišljenja. Taras Kermauner razvija svojo teorijo reizma takole: »Pesniki — od Tomaža Šalamuna pa do najmlajših, ki stojijo na čelu slovenske pesniške avantgarde — so se začeli zmerom bolj usmerjati k Reči. Tako so sklenili pot, ki je vodila skoz tri podobe Biti: od Boga prek Človeka do Reči. Zanje ni več obupa, ker ni upa, ne razočaranja, ker ni vere, ne krivde, ker ni prave in napačne poti, ne trpljenja, ker jim ni do Projektov in zato ne poznajo diference med zamišljenim in realiziranim, ne časa, ki je tako uspešno pomagal razstreliti humanističnega človeka; znašli so se brez preteklosti, po kateri se ne čutijo opredeljeni, in brez prihodnosti, ki jih čisto nič ne privlačuje, usmerili so se na večni zdaj. Ni notranjosti in zunanjosti, zato tudi ni transcendence in transcendiranja danega, življenja iz nujnosti in dialektike. Vse je zdaj, vse je večna imanenca, vse je popolna zunanjost, vse, kar je, je le svet reči, fizičnih, v prostoru nahajajočih se reči, med katerimi je človek zgolj ena od reči. Pristali smo v svetu, ki je končno dobil svojo tako dolgo iskano, a ne najdeno trdnost. Vse je absolutna poziviteta, naš odnos do sveta je evforičen, pristajamo na vse, kar je, saj je vse enako res. Ni več subjekta in objekta, emitenta in recipienta, umetnine niso delo, niso proizvodi naše prakse, temveč reči: vse reči — jabolko, gozd, metla, lopar, svinčnik, beseda. Beseda ne nosi pomenov, ki jih je dal človek, njen ustvarjavec; beseda sploh nima pomenov, ki bi jih morali in mogli dešifrirati. Beseda preprosto »je«, svoj pomen nosi sama v sebi kot sleherna reč pod soncem. Na pomenih tako neskončno bogati humanistični svet, ki pa je izgubil svojo eksistenco, je prepustil mesto povsem zunanjepomenskemu, slehernega pomena oropanemu svetu, ki pa je neuničljiv v svoji tako rekoč absolutni eksistenci. Humanistični svet je proizvajal literaturo, ki je govorila: človek je lep, svinčnik je vitek, trden, rjav in šilast, odnos med nama je sovražen, podel, ljubezniv, hinavski; tem oznakam jih je dodala še sto in sto. Svet, ki je zamenjal humanističnega in ki ga imenujemo reističnega, pa naravnost obsedeno ponavlja le svoj »je«: svinčnik je, radirka je, most je, beseda je, človek je. In nič več. Vse je, zato je vse med sabo identično, vse je vse in vse je res. Priče smo popolne redukcije vsega na bit, ki pa je v nasprotju z bitjo izhodišča — s Kajuhovo bitjo, ki je bila neskončno, vsaj v zamisli, polna — do kraja prazna, abstraktna bit, ali kakor jo slovenski reisti sami radi imenujejo: Nič.« Sinteza novih prizadevanj, nekak povzetek ohojevske dejavnosti, je zbirka Z n a m e n j a , ki izhaja (to pot ne več v samozaložbi) pri mariborski Založbi Obzorja z očitnim namenom, da spravlja v svet izvirna slovenska leposlovna in esejistična dela, povezana z novimi literarnimi tokovi. Znamenja so torej nadaljevanje in verjetno že tudi zaključek neke akcije. V tej zbirki (njen urednik je dr. Dušan Pirjevec) je izšel »zbornik slovenske avantgarde« Pericarežeracirep (1969, kranjski sodelavci so Marko Pogačnik, Franci Zagoričnik, I. G. Plamen), ki je po »osnovni intonaciji še vedno ohojevska struktura, saj ohranja princip ‚igre', princip ‚topografije' in princip ‚direktnega pomenjanja'. Igra ruši logiko, zato ni med stavki, ki se pojavljajo v knjigi, logične zveze, kot smo navajeni pri običajnem literarnem in esejističnem pisanju« (Dimitrij Rupel). Ne da bi hoteli postaviti dokončno sodbo, lahko ugotovimo, da gre tu za neke vrste neodadaizem. Za to govori več dejstev: skupina je heterogena, skupine ne sestavljajo le literati, marveč tudi likovniki, delovanje je zavestnejše in agresivnejše od drugih skupin, kolikor gre za pesniške oziroma prozaične forme, je produkcijo skupine komajda imeti za literaturo, skupina se je zaradi niza okoliščin znašla v konfliktu z družbo, skupina je razvila provokacijo kot metodo delovanja, njihovi proizvodi silijo do neke opredelitve, odklanja tradicionalno estetsko strukturo v celoti, opušča ločila, ruši stavke, meša stavčne dele in besede, ne ozira se na slovnico in logiko, skupina je iznašla možnost škandala kot komunikacijo. Za zdaj seveda še ni mogoče oceniti delovanja, eno pa je jasno: gibanje doslej še ni dalo velikih del, v njem pa se pojavlja tudi stagnacija, in sicer zaradi nenehne negacije, ki vede do ponavljanja, do konservacije idej. Če pa bomo mogli kdaj ugotoviti, da je gibanje ohojevskega porekla le postaja na poti h kvaliteti, tedaj bo vsa njegova dejavnost našla opravičilo za svoje večidel provokativno uveljavljanje.

Poezija

Pesništvo kranjskih avtorjev kaže zrcalno podobo slovenskega: ima najbolj sklenjen razvoj in največ uspehov, torej je ohranilo tisto središčno vlogo, ki jo ima v svojem razvoju že od Prešerna dalje. Pesniki ne pišejo več poezije, ki bi imela vlogo idejnega mobilizatorja in oznanje-

valca družbenih idealov, njihova poezija se razvija »med tradicionalnim občutkom in eksperimentalnim zagonom« (Jože Pogačnik). Po številu objavljenih del v revialnem tisku, zbornikih in tudi v samostojnih publikacijah so najglasnejši avantgardni pesniki Franci Zagoričnik, I. G. Plamen in Pavel Lužan; zanje velja oznaka, ki jo je zapisal France Bernik v svojem razmišljanju O vrednotenju sodobne lirike: »Verzi brez metrično-ritmičnih zakonitosti in brez ločil, kombinacije nezdružljivih stvari in pojavov, šokantna brezzvezja in alogičnosti, drzni in izzivajoči vulgarizmi.« O tej poeziji sodi isti avtor, da je v bistvu sociološki pojav in da jo je treba kot tâko tudi brati in vrednotiti.

Izmed povojnih pesnikov, ki pišejo v Kranju, se je najprej uveljavil France Pibernik, rojen leta 1928 v Suhadolah pri Kamniku, od 1959 dalje profesor slovenskega jezika na kranjski gimnaziji. Prvič se je kot pesnik predstavil javnosti v Mladinski reviji (1950). Od takrat smo ga srečevali v različnih publikacijah, največ v literarnih, nekaj pa tudi v časnikarskih. Pibernika priteguje poezija tudi s teoretičnega stališča; o njej kritično razmišlja v ocenah pesniških zbirk. Leta 1960 je pri založbi Lipa izšla Pibernikova prva zbirka; njen naslov je Bregovi ulice. Do tedaj je bil širšemu krogu bralcev morda manj znan kot nekateri drugi predstavniki mlajšega slovenskega pesništva, toda knjižica 29 pesmi iz zadnjih petih let je vsekakor jasneje kot njegove dotedanje objave v revijah opozorila na avtorjevo osebnoizpovedno liriko. Za razumevanje Pibernikove poezije je potrebno vedeti vsaj za dva njegova življenjepisna podatka, ki utegneta postati tudi literarnozgodovinska: prvič, da spada pesnik v generacijo, ki je dočakala drugo svetovno vojno sredi otroštva in ji je vojna vihra vtisnila odrasle poteze, potem ko ji je nasilno pretrgala deška leta; in drugič, da je to človek, ki je zrasel iz zemlje in ga je življenje zaprlo med »ozke bregove ulic«. Oba ta dva elementa se prepletata v Pibernikovem doživljajskem svetu, kot se kaže v njegovi prvi pesniški zbirki. Druga njegova knjiga je izšla jeseni 1968 pri Mladinski knjigi; njen naslov je Ravnina. Ilustriral in opremil jo je Janez Bernik s tako likovno kulturo, da moremo Ravnino šteti med najlepše tiskarske izdelke v krogu povojnih pesniških zbirk pri nas. Kakšno je Pibernikovo pesniško sporočilo? Še preden odgovorimo na to vprašanje, je treba povedati, da Pibernikova poezija ni niti revolucionarna niti vizionarna. Pesnikov pogled je uprt v preteklost in sedanjost. Če smo zapisali besedo preteklost, nismo z njo obsodili pesnika, da beži v spomine, morda celo v idilo; pesnikova misel se giblje na relaciji preteklost—sedanjost in hoče biti — vsaj v najvišjih dosežkih — diagnoza našega časa. Le-ta raste iz sveta majhnih, za oko nepomembnih stvari, vendar pa tako izbranih, da se moremo skozi nje soočiti s koordinatami, ki določujejo naš čas. Pibernik kljub trpkim spoznanjem ostaja humanist, človeka ne zanika, je za nadaljevanje življenja, čeprav nepomembnega, enoličnega, vsakdanjega. Odloča se za življenje, torej veruje vanj. S tem svojim stališčem pa tvega pri delu naše literarne javnosti izobčenje ali vsaj obsodbo, da je konservativen. Pibernik je v svojem prepričanju trden; išče možnosti sredi dane resničnosti — in za to iskanje mu je opora preteklost. Postaja intimen in angažiran glasnik tistega rodu, ki mu je vojna preprečila doživetje sončne mladosti; tudi zaradi te stvarne osnove se Pibernikovo pesniško pojmovanje sveta in življenja loči od prenekatere pesniške podobe mlajših generacij, neobremenjenih z neposrednim doživetjem vojne in njenih posledic posebno za kmečko okolje, iz katerega je prišel pesnik Ravnine. To misel podpira že njegova prva pesniška zbirka. Pibernik je svoje osnovno spoznanje oblikoval v pesmi Ravnina, po kateri nosi zbirka naslov. V življenju se vse izravna; vse živo spremlja isto življenjsko izkustvo rasti, ki vodi po vrhu v zemljo, le človek hoče naravo korigirati: »... človek, / ki vedno samo raste, / raste v svoji samozavesti: / da je vsak za stopnico višji, / vsak za seženj popolnejši; / in da je vsa preteklost nična in majhna, / mi pa smo tale trenutek dosegli vrh.« Zdi se, kot da Pibernik v svoji meditaciji (Popoldanski torzo močvirske rože) povsem mirno opozarja na staro resnico, ki pa ji nočemo verjeti: »Za vse ena smer: / stran od sonca. / V senco, / kamor se vračamo, / ko pogled zogleni / in prhek odpade na zgornjo plast. / In potem dež in vode, / do oči in čez. / Mirno utonemo v nižino / korenin, ki že davno domujejo / v tihih hramih brezzračja.« Po tej streznitvi nas Pibernik dokaj sugestivno vodi po svoji pesniški pokrajini: ne loteva se velikih tém, ob drobnih oblikah življenja išče njegov smisel; zavest majhnosti na večni poti življenja pa določa pesnikov odnos do tistega sveta, ki mu pripisuje pomembnost in ga razgrinja pred nami. Osebno prizadet vztrajno išče resnico o človeku in času. Od začetnih mračnih tonov se pesniška beseda prevesi v zgoščene podobe često satirične misli. Te, nekatere zelo kratke pesmi tudi oblikovno opozarjajo na novo vsebino, čeprav je element forme sicer v večini Pibernikovih pesmi bolj v ozadju. Značilen primer za to smer oblikovanja je Capriccio št. 2: »Zrav-

nali bomo zemljo v eno samo leho. / Ravno. Brezbrižno. / In jo imenovali: nova domovina. / He, nova domovina.« Ali pa, vzemimo, Na pragu vesolja: »Dvigamo sebe v vesoljni svet, / misel pa ima obliko lobanje.« Vendar pesnik ve, da njegova moč ni v satiri. Preveč je v njem bolečine o zapuščeni zemlji, ki ga nenehno privablja. Vrača se in odhaja, a slovesa ne zmore. V teh doživetjih je porojena Pibernikova najtišja poezija. Ubesedil jo je npr. v pesmih, kot so Prag sončnega nomada, Rdeči glas, Razmerje v pokrajini, Mali totem, V tem tvojem malem svetu, Soočenje itd., da bi vanje položil vso svojo dolgo negovano ljubezen do vsega, kar je po njegovem pragibalo življenja, in da bi se povzpel do ravni, na kateri je mogoče kaj reči o večni uganki življenja in smrti. Pibernikovo pesniško sporočilo nas intimno angažira; odkriva svet malih vrednot, ki utegnejo postati pomembne, če se jih zavedamo, kajti v pesnikovem vrednotenju sveta ni malih, nepomembnih stvari, kakor tudi ni nepomembno njegovo samotno Drevo: »Rojeno daleč. / Za daljno samoto. / Z biserom v sebi.«

Tudi Bojan Pisk, rojen 1933 v Ljubljani, maturiral pa v Kranju, kjer je vodja Ljudske knjižnice in od 1967 še odgovorni urednik Snovanj, ima za sabo dolgo, vendar manj bogato pesniško pot. Dejstva govore za to, da je Piskova pesniška pot samosvoja — v pozitivnem in negativnem pomenu besede. Ko je objavil svojo prvo pesem, je bil star šele sedemnajst let (1950). O tehtnejših dosežkih moremo govoriti tri leta kasneje, ko je v Plamenici izpričal, da prvi verzi niso bili nastali po naključju, ampak so bili plod globljega hotenja. Njegove pesmi so kasneje doživele posebno, ne ravno naklonjeno usodo: zbrane v knjigi Upadla gladina (izdal in založil Klub kulturnih delavcev v Kranju 1964, zunanja oprema Henrik Marchel, notranja oprema Milan Batista) so izšle šele v avtorjevem enaintridesetem letu. Pesmi — teh je 38 — so nastale v desetletnem obdobju (1953—1963). V slovenski liriki je to čas presenetljivega uspeha zbirke Pesmi štirih (Kovič, Zlobec, Menart, Pavček) pa do novih pesniških imen, kot so Dane Zajc, Veno Taufer, Gregor Strniša, France Pibernik, Jože Snoj, Marijan Kramberger, Miroslav Košuta, Niko Grafenauer, Valentin Cundrič idr. Posebno leto 1963 je bilo izrazito leto poezije, saj je izšlo več kot deset pesniških zbirk, ki vsebujejo marsikatere dragocene lirične vrednote. Usoda pesnika je pač taka, da ga do izida pesniške zbirke kritika običajno ne omenja. Ko pa imamo naenkrat zbrane pesmi, ki so bile prej razsute po revijah, se nam nenadoma šele zariše njihova podoba, do zdaj latentna ali pa vsaj komaj opazna. Izid Piskove zbirke Upadla gladina je omogočil kritično ugotovitev, da njegova pesniška podoba še ni dokončna, da ji manjka morda še marsikatera karakteristična črta. V Piskovih pesmih ni donečih besed ne zapletene filozofije o življenju: njegove pesmi so lirični dnevnik hotenj in sanj notranje razburkane mladosti. Pričajo o intenzivnem pesnikovem doživljenju ljubezni in slovesa in v nekaterih pesmih o nekoliko manj intenzivni pesniški upodobitvi, ki nosi predvsem v zgodnjih pesmih senzualni podton. Z zbirko Upadla gladina je Bojan Pisk, kot kaže, izčrpal poezijo, katere ustvarjalni vir je erotični doživljaj. Za njim je torej obdobje, v katerem se je formiral in uveljavil kot pesnik. Zdaj je na začetku nove poti, ki je kljub pesnikovi kvantitativno zelo skromni ustvarjalnosti dokaj jasno usmerjena. Nove pesmi namreč razodevajo utrip pesnikove življenjske povezanosti s stisko sodobnega sveta. Zanimajo ga vprašanja svobode, poraza, vesti, negotovosti. Ta poezija je polna mračnih tonov, redki svetli pa so vendarle takšni, da podčrtujejo pesnikovo vztrajanje v danem življenju, a hkrati podčrtujejo tudi njegovo prepričanje, da se mora človek kljub vsem relativnim spoznanjem sam izkopati iz svojih stisk. S temi pesmimi daje Bojan Pisk svoj odtenek slovenskemu ličnemu ustvarjanju.

Pesnik Janez Juvan, rojen 1936 na Bregu ob Savi, po maturi na kranjski gimnaziji slušatelj slavistike, zdaj korektor pri časopisnem podjetju Delo v Ljubljani, se je v revialnem tisku pojavil sicer že pred dobrimi desetimi leti (Mlada pota 1958); samostojno izdajo svojih pesmi je doživel šele leta 1965, ko je pri založbi Mladinska knjiga izšla njegova pesniška zbirka Potopljeni mesec »z dokaj strogim občutkom za dozorelost besedil«. »V njej objavljene pesmi izpovedujejo nekoliko trpko življenjsko razpoloženje. V pesnikov duhovni svet se zadira ostrina vsakdanje neprizanesljivosti, ki mu ob mladeniškem vstopu v življenje podira pravljično svetlobo otroštva. Vendar ga nova spoznanja notranje ne pobijajo, z njimi se spoprijema, s trezno mislijo in z zvestobo trdnosti prvinskemu svetu, naravi.« (France Pibernik) »Področje, kjer najde in utrdi svojo najbolj osebno noto, je področje intimne povezanosti z naravo ter njenimi včasih še kmečko svežimi prvinami. Seveda je ta povezanost daleč od kakršnegakoli domačijstva. Juvanova pot do zemlje in narave sploh ni umik ali celo beg pred stisko. Preproste prvine so predvsem prevodnik njegovih duševnih stanj, metaforično gibljiv in ekspresivno docela svoboden prostor sporočanja.« (Boris Paternu) Po sodbi Franceta Pi-

bernika je pridobila Juvanova poezija z naslonitvijo na pokrajino in njeno predmetnost mnogo svežih izrazov in podob, v katerih je mogoče iskati temeljne značilnosti pesnikovega sloga.

Med svojevrstne kranjske pesnike sodi Franci Zagoričnik, rojen 1933 v Dugi Resi, delavec v Tekstilindusu v Kranju (1948—1965), od 1965 svoboden književnik, živi na Kokrici pri Kranju. Mimo poezije, ki zavzema največji del njegovega ustvarjanja, piše Zagoričnik tudi prozo (Problemi, Tribuna) in članke (Perspektive, študentovska Tribuna). Izmed kranjskih avtorjev je Zagoričnik doslej največ prevajan v tuje jezike: v srbohrvaščino, madžarščino, češčino in celo v albanski jezik. Doslej so mu založbe natisnile tri zbirke poezije: Agamemnon (1965), V risu (1967) in Obsedno stanje (1969). Gre za nenavadnega pesniškega samorastnika in literarnega avantgardista, ki je med vrstniki najbolj eruptiven: hitro piše in veliko piše. Tak je bil tudi njegov prodor v literarni svet: v nekaj letih se je pojavil v vseh pomembnejših slovenskih periodičnih publikacijah, najprej pa v reviji Perspektive (1960/61). Tudi med kritiki vzbuja pozornost. O njegovi pesniški zbirki Agamemnon je npr. napisal Taras Kermauner obsežno premišljevanje (Problemi 1967, št. 55-56), kakršnega je deležen malokateri sodobni pesnik pri nas. Zagoričnikova poezija je izrazito premišljujoče narave in pod močnim vplivom filozofirajoče publicistike. Po obliki je često v nasprotju z jezikovnimi pravili (piše samo z malimi črkami in brez ločil!), tako da je njeno govorico težko osvojiti. Ukvarja pa se tudi s t. i. vizualno (vidno) poezijo (»topografsko slikanje«), zapisano samo z ločili, torej brez besed (npr. z vprašaji in klicaji, prim. zbornik avantgarde Eva-edicija OHO, Kranj 1966) ali z matematičnima znakoma + (plus) in — (minus). Zaradi vsega tega je krog bralcev njegove poezije zelo ozek. Zagoričnik je neke vrste avtodidakt, kakršna sta npr. slikarja Jaki in Tisnikar, brez predsodkov in daleč od akademskih višin. To mu tudi še bolj omogoča, da gradivo po svoje razporeja, razbija, gradi in kombinira; tradicija ga ne moti, obrtna spretnost tudi ne, pač iz preprostega razloga, ker ni obremenjen s teorijo poetike, zgodovine literature in s filozofijo kot skoraj vsak, ki je dalj časa drgnil šolske klopi. To je njegova prednost in hkrati pomanjkljivost, čeprav vemo, da šola ni edini vir znanja. Samouk pride do njega po drugačni, manj sistematični, a napornejši poti. Zagoričnik je to pot razložil takole: »Da bi si razširil obzorje, sem si kot tovarniški delavec zmanjševal materialni standard in si s prihranki kupoval knjige. Prebiral sem veliko, izbiral nisem, vsaj v začetku ne. Prebiral sem revije; glavno orientacijo so mi dale Beseda, Revija 57 in Perspektive. Poezija v Perspektivah me je pritegnila. Blizu so mi bile pesmi Cirila Zlobca, Daneta Zajca in Vena Tauferja. Moja življenjska univerza pa je bila tovarna.« Če bi hotel na kratko zapisati, v čem je Zagoričnikovo pesniško sporočilo, bi bil v zadregi. Taras Kermauner je po temeljiti filozofski razlagi, ki izhaja izključno iz pesniškega gradiva, prišel do zaključka, da je bistvo Zagoričnikove pesniške poslanice v tejle ugotovitvi: »Svet je neuničljiv in večen ... Temelj in zadnja Resnica vsega je Čas, ki 'razstavi sestavljeno in / izgubljeno veže / v nove oblike trajanja'.« Čeprav Zagoričnik nenehno pada v apoteozo Niča, ne moremo označiti njegovih pesmi za nihilistične, kajti v vsaki je pričujoče tudi nasprotje Niču. Po koncu — po Niču — se vrača v začetek: k možnosti Biti (po T. Kermaunerju). Literarni zgodovinar Boris Paternu je ob Agamemnonu zapisal nekaj misli, ki veljajo za pesnika nasploh: »Zagoričnikova zavest je seveda daleč od racionalizma, ki bi svet in človekovo življenje uravnaval v razumne, pregledne in trdnemu smislu prirejene razsežnosti. Tla pod njo se neprestano pogrezajo, prostor se ji razmika v nedogled, zakaj na koncu vsake poti odkrije novo 'nemožnost'. 'Nemožnost' je sploh ena izmed ključnih besed njegovega eksistencialistično hamletovskega slovarja. Prav nikjer ni trdne točke, ni 'ničesar zanesljivo oprijemljivega, od česar se ne bi spet odvrnil'. 'Kar smo bili', pravi nekje, 'čez hip že nismo več.' V tem utrudljivem 'zalezovanju možnosti' ni nobene postaje spoznanja več, ker 'se izmika v nenehno svojega izmikanja in je vedno v nekem drugem dosegu'. Gibanje misli po prostranstvu budnosti izgublja mero, smer in meje. Vrteti se začne po 'istem krogu' in prehaja v utripajoče lebdenje, ki ga avtor sam imenuje 'brezizglednost potekanja' itd. Končna stanja razpadajo po eni strani v onemoglost ali ravnodušnost po drugi strani pa v izbruhe, ki jim pravi 'pravica vpiti' ali 'pravica na obup'. To filozofijo nemožnosti, ki pomeni glavno idejno črto zbirke, v središčnih ciklih preseka in za nekaj časa obvlada njena antiteza. Pesnik zavrže dvomečo zavest, se preda iracionalnemu nagibu ljubezni in hipoma zasluti 'vse to, kar nas hrani in omogoča'.« Zagoričnikova poezija, katere količinska razsežnost je ogromna, je še vedno poezija možnosti in se utegne nekoč razviti v umetniško dejanje.

Podobno samouško pot kot Zagoričnik, vendar s precej manjšim uspehom v literarni javnosti, hodi pesnik Marijan Štancar-Mónos, rojen 1941 na Jezer-

skem, danes kovinostrugar v kranjski Iskri. Doslej je objavljal v zelo različnih publikacijah, kot so npr. Perspektive, Primorski dnevnik, Tribuna, Mladina (priloga Mlada pota), Snovanja itd. Leta 1963 je izšla na Golniku njegova pesniška zbirka G l e j , č l o v e k! Navzven je zanjo značilno, da ji je spremno besedo napisal dramatik Ivan Mrak (psevdonim Ivan Nabi), Štancarjev prijatelj in literarni vzornik. Štancar je pravzaprav pesniški iskalec. Niha med aktualistično poezijo — napisal je npr. pesnitve Martin Luther-King, Che, Feniks krvave žare — labodji spev (o Janu Palachu) — in filozofskim razglabljanjem o človekovi usodi. Oboje pa često odeva v patetično preobleko, s katero si prizadeva doseči večjo težo svoje izpovedi. Svojega polnega izraza še ni dosegel, najverjetneje tudi zaradi preobloženih metafor, ki sredi velikega zagona, v katerem pesnik trenutno je, ne puste, da bi se pesniško sporočilo svobodno razraslo.

Najbolj izzivalen in šokanten literat med Kranjčani je prav gotovo I. G. P l a m e n (pravo njegovo ime je Iztok Geister), rojen 1945 v Laškem, po izobrazbi pravnik, zaposlen pa kot sekretar revije Moderna organizacija (izdaja jo Višja šola za organizacijo dela v Kranju). Kot eden izmed glavnih akterjev skupine OHO in vnet sodelavec vseh publikacij, ki so odprla vrata avantgardi (Problemi-Katalog, študentovska Tribuna, beograjska revija Rok), je I. G. Plamen objavljal svojo pesniško produkcijo v različnih tiskih, npr. v P e g a m u i n L a m b e r g a r j u (1968, edicija OHO, likovna izrazna plat knjige je zamisel Marka Pogačnika), v zbornikih avantgarde Eva (edicija OHO, Kranj 1966), Pericarežeracirep (Založba Obzorja 1969), leta 1969 pa je prvič nastopil s samostojno zbirko Ž a l o s t n a m a j n a (Državna založba Slovenije). Plamnove pesniške izdelke ne moremo označiti za književne tekste s tradicionalnimi umetniškimi merili; zvezo z njimi je treba vzpostaviti kako drugače ali pa vsaj dopustiti možnost, kot je to napravil Vital Klabus, češ da je Plamnovo literarno prizadevanje ena »od skrajnih možnosti poezije«. V njegovih tekstih je namreč najprej opazna popolna odsotnost kakršnegakoli »smisla«. Andrej Inkret je v svojem razmišljanju o Pegamu in Lambergarju zapisal, da beseda v Plamnovih rokah »ni več meta-fizična, kaže se samo še kot ‚fizična' navzočnost različnih črk ali znakov, znotraj katerih ničesar — nobenega pomena, smisla ali sveta — več ni«. Plamnovo pričevanje, ki je najbolj ekstremno v sodobni ustvarjalnosti pri nas, je najboljše osvetlil Rudi Šeligo: »Vse tisto, kar povezuje različne poezije med sabo in kar omogoča, da poezija je poezija, kar je torej vezano na pojme, kot so ideali, želja in vera v uresničenje teh idealov, plemenita čustva, lepa oblika, iluzije, humanizem, poslanstvo pesmi na svetu, bistvo, smisel — vse to je iz teh pesmi izrinjeno. Gredo — tako rekoč — mimo tega. Nad vsakdanji ‚nesrečni' svet ne postavlja nobenega ideala in ne kažejo nobene najmanjše volje, da bi ga. Še celo več: do sveta, ki se kaže v njih zelo masiven, predmeten in popredmeten, določno ne postavljajo nobenega stališča. Pesmi samo popisujejo, ali natančneje rečeno: samo naštevajo stvari našega sveta in njihova ‚čudna', z zdravo pametjo nedojemljiva razmerja. Pri tem pa naravnost ni povedan noben čustven odnos do njih, nobene sodbe ni, ki bi jih vrednotila in ocenjevala. Skladno s to avtorjevo vzdržnostjo vrednotenja in ‚poplavo' predmetov v pesmih je tudi mesto človeka v njih. To mesto pa je takšno, da je treba reči, da se pomika zmeraj bolj k robu, ali drugače: človek iz njih izginja. Pred nami se razgrinja težki svet stvari in reči, ki preplavljajo človeka množične družbe, Odpadli so humanizem, ideja in končni smisel oziroma napor po razkritju smisla bivanja. ‚Pesnik' se je suho zrinil med to, kar je, med liste, prometne znake, reklamne napise, vetrobranska stekla, strehe, torbice, čevlje, veverice, kamne, jih motri, nam jih našteva in včasih pove, kakšna razmerja so med njimi. Ta razmerja pa so seveda ‚nenavadna'. — Samo po sebi vse to ni zelo novo v poeziji. Novo pri tem je to, da teh pesmi ne zanima smisel in bistvo teh reči in zato jim tudi ne dajejo nobenega posebnega pomena; samo pripovedujejo, da te reči so. To pa pomeni v prvi vrsti, da bralec za besedami in verzi ne sme iskati nekega skritega pomena, ki naj bi ga avtor skril za besede, ampak jih mora jemati samo dobesedno in hkrati sam razmisliti, kako je mogoče, da se razgrinja pred njim takšen masivni svet in kje stoji sam.«

Tudi pesnik P a v e l L u ž a n , rojen 1946 v Kranju (Stražišče), brez poklica, od leta 1965 sodelavec številnih revij (Mlada pota, Problemi, Sodobnost, Dialogi) in študentovske Tribune, je objavil veliko število pesniških tekstov, kar je ena izmed značilnosti mlajše generacije. Doslej še nima samostojne zbirke. Lužanova pesniška pot se giblje nekako v smeri slovenske avantgarde, čeprav je težko iskati kakršenkoli skupni imenovalec za tvorce te smeri, saj jih največkrat veže le skupen odpor do literarne tradicije. Za Lužanovo poezijo je najbolj značilna nekakšna »erupcija zavesti o stanju sveta in časa, v katerega je pesnik vstopil«. Zato v njej ni mogoče najti podob različnih čustvenih situacij pesnika. Situacije, ki jih odkrivamo v Lužanovi poeziji, so predvsem eksistenčne, to pa

pomeni, da ne zadevajo samo njega kot posameznika, ampak vse nas. Tudi za Lužanovo poezijo, ki se šele oblikuje, moremo ugotoviti, da je slabo komunikativna in zahteva od bralca poseben napor.

Proza

Ta zvrst literarne dejavnosti je v Kranju precej manj razvita od poezije. Tudi njen pojav po vojni je zelo kasen. V tej zvezi moremo pravzaprav govoriti le o dveh uspelih avtorjih: o Rudiju Šeligu in Francetu Križnarju, medtem ko proza Saše Škufce, objavljena v Glasu, ne kaže niti širšega epskega zamaha niti globlje miselne usedline.

Pisatelj Rudi Šeligo ima za seboj že dobrih deset let izkušenj v kritiki, publicistiki, predvsem pa v prozi. Rojen je bil leta 1935 na Reki. Od tam ga je življenje pripeljalo v Kranj, kjer predava statistiko na Višji šoli za organizacijo dela. Še pred tem je študiral filozofijo in psihologijo na ljubljanski univerzi in leta 1960 diplomiral. Kot prozaist je nastopil Šeligo leta 1957 v Naših razgledih, ko je objavil novelo Sonce, ki sije temno. Njej je še istega leta sledila — tudi v Naših razgledih — druga novela: Dež, dež, ne padaj. Potem je objavljal še v Reviji 57, Tribuni, Perspektivah in v Problemih, kjer še danes sodeluje. Leta 1966 je izšla pri Državni založbi Slovenije v zbirki Tokovi časa njegova prva knjiga, kratki roman Stolp. Kasneje sta izšli še dve njegovi knjigi, in sicer pri Založbi Obzorja: zbirka novel Kamen (1968) in daljša novela Triptih Agate Schwarzkobler (1968), zložena pripoved v treh delih. V vseh Šeligovih delih teče beseda o naši vsakdanjosti, o ljudeh, ki jih srečujemo vsepovsod; ob njih razpleta tisto, kar te ljudi vznemirja in revoltira. Šeligovi ljudje potujejo z nemirom po različnih sredinah in zavzemajo svoj odnos do vsega; hočejo biti dejavni. Četudi se jih često loteva neizmerno občutje osamljenosti in majhnosti, goje hkrati vero, da je kljub vsemu nek trenutek, ki je zdaj in odločilen za usodo. Šeligo je oblikovalec življenja, ki se zdi naključno, pusto, drobno in neurejeno. Njegovi teksti so zanimivi predvsem zaradi miselnih vrtanj, s katerimi oživlja v svojih pripovedih tok zavesti posameznikov. Naša revialna kritika je že ugotovila, da je Šeligovo pisanje samosvoj pojav pri nas, in tudi, da je avtor prešel do zdaj več razvojnih faz. Temeljni način Šeligove pripovedi, ki ga moremo zasledovati že od začetka njegovega pisanja, je zanimanje za podrobnosti zunanjega sveta. Na svoji razvojni poti (novela Preskus z iglo in pepelom) je Šeligo »opustil razglabljanja o človeških notranjih, psiholoških in filozofskih problemih. Človeka je začel prikazovati v njegovi goli eksistenci, pa se je zato omejeval zgolj na predstavitev te eksistence. Ob tem je Šeligo opravil še značilen izbor snovi, človeka. Ker ga je pritegoval konkretni svet, je iskal take pojave, ki so že sami po sebi definirani. Izbral je svet preprostega delavca, čigar fizični del življenja je v ospredju in ga govorica spremlja kot neposredna vzporednica. Šeligo se skuša identificirati s poprej izbranim svetom ter ga predstaviti v čistih oblikah in pojavih, ki so poslej kvalitetno absolutno enakovredni. Zato z enako natančnostjo popisuje zavezovanje čevljev kot delavčevo pot v kadrovski oddelek, zakaj tudi zavezovanje čevljev določa njegovo bivanje. Izjemna doslednost pri predstavljanju detajlov določene celote je postala glavna Šeligova pisateljska metoda« (France Pibernik). Za oznako Šeligove pripovedi je pomembna ugotovitev, da iz nje človek ni izginil. Po mnenju somišljenikov je dosegel stopnjo reči. Toda doseči stopnjo reči, ugotavlja France Pibernik, pomeni samo to. Elementi, ki v tej prozi nastopajo kot umetniški medij, so zunaj omenjenega okvira; po Piberníkovem mnenju bi avtorjev ustvarjalni koncept mogli imenovati racionalni konstruktivizem. Šeligo je predvsem zavzet ustvarjalen subjekt, njegovo najmočnejše orožje pa jezik z vso instrumentacijo preciznega izražanja in hkrati z vso barvitostjo.

Čisto drugačen pisatelj kot Šeligo je France Križnar iz Naklega, rojen 1923 na Okroglem pri Kranju, ki je po vojni končal ekonomsko srednjo šolo in se zaposlil v kranjski tovarni Iskra. Križnarjeva kronika o preživetih strahotah v nemškem koncentracijskem taborišču Ne vdaj se, fant (Zavod Borec v Ljubljani 1968) ni plod dolgotrajnega ustvarjalnega razvoja, ampak je enkraten pisateljski izbruh. Ob tej knjigi se je treba spomniti dejstva, da je bila literatura o taboriščih pri nas vseskozi zapostavljena, kakor tudi ni imelo visoke cene trpljenje v taboriščih. Spomnimo se samo, s kakšnimi založniškimi mukami je izšlo doslej največje umetniško pričevanje o taborišču v slovenskem jeziku danes že pokojnega dr. Vladimira Kralja — Mož, ki je strigel z ušesi (1961); njegove novele so čakale na knjižni izid skoraj petnajst let. Morda tudi zategadelj ni kdove koliko napisanega o pošastnem taboriščnem svetu, so pa seveda še drugi vzroki, ti so v ljudeh samih. Prežihov Voranc, ki je tudi videl in občutil grozoto nacističnega ravnanja z jetniki, o tem ni nikdar rad govoril niti pisal. Večkrat pa je izjavil, da ga je sram po tem, kar je videl v nemških taboriščih, biti še

človek. Križnarjeva knjiga sodi torej med redke slovenske publikacije s taboriščno tematiko. Nastala je, kot pravi avtor v uvodu, leta 1946 in da je življenje v taboriščih v njej opisano tako, »kakor sem ga gledal takrat, ne pa tako, kot bi ga morda ocenjeval in opisoval danes«. Spomini tedaj 23-letnega Križnarja prvotno tudi niso bili namenjeni za širšo javnost, temveč za hišno kroniko, namenjeno potomcem, »ki naj bi se iz našega trpljenja učili ljubiti svobodo, svojo čast in domovino ter sovražiti izdajstvo in hinavščino«. Napisani so bili takoj po prihodu domov, v radostnem občutju osebnega preroda: »V meni so bili tedaj veliki ideali svobode, vse drugo je bilo nepomembno. Tudi zadnji kos kruha ali obleke sem bil pripravljen deliti s komerkoli.« Ena prvih vrednot te knjige se kaže v njeni dokumentarnosti, ki je posebne vrste. Ni sicer kronika v pravem pomenu besede, kajti avtor si sploh ne prizadeva, da bi izčrpno nizal dejstva; skozi lastna doživetja, vendar s težnjo po objektivnosti, skuša prikazati taboriščni stroj in svet ljudi, ki se v tem nedoumljivem mehanizmu kaže v vsej strahoti in veličini hkrati. Je pa še ena pomembnost tega pričevanja, ki jo je treba omeniti. So strani v knjigi, ki so oblikovane z ustvarjalnim zagonom. Te podobe že mestoma, vsaj v obrisih, prehajajo v epsko moč, kakršna je lastna dobrim pripovednikom. Tudi niso redke strani, na katerih je uspelo avtorju podati doživetja s pristno neposrednostjo. Ta knjiga je nastala torej mimo vseh tokov povojne književnosti; zaradi avtorjevega poštenega umovanja o življenju, ki ga je popisal, pa je tudi dragocen dokument o našem polpreteklem času.

Dramatika

V vsej naši književni preteklosti je bilo dramatikov najmanj. Okoliščine so bile kaj malo spodbudne za njihovo delo; to velja tudi za povojni čas, saj se poklicna gledališča le s težavo odločajo za uprizoritev slovenskih dramskih novitet. Nekaj več možnosti imajo v zadnjih letih pisatelji radijskih in televizijskih dram. Za dokaj pičlo dramsko snovanje v Kranju moremo reči, da je šlo mimo tokov povojne slovenske dramatike in da tudi ni dalo pomembnejših dosežkov.

Med redkimi avtorji, katerih dela so v celoti povezana s Kranjem, je dramatik Saša Škufca (1922—1964), rojen učitelju na Drenovem griču pri Vrhniki, od leta 1946 do svoje zgodnje smrti časnikar pri Glasu v Kranju. Iz doslej znanega gradiva, ki ga je zbral in obdelal France Pibernik v Snovanjih (1968, št. 2), je mogoče ugotoviti naslednja njegova dramska besedila: dramatizaciji Grimmovih pravljic Trnuljčica (1953) ter Janko in Metka (1955), izvirna igra Punčka sanja (1962) pa še kratka igrica s pripovedovalcem Natašina velika skrivnost ter prigodnični prizorček Mojca išče dedka Mraza (1956). Obe odrski priredbi Grimmov sta primera klasične dramatizacije. Prvotni osnovi je dodal Škufca vrsto novih figur in socialni poudarek. Igrici sta prepotovali domala vse slovenske odre, tudi tržaškega. Lojze Maruško pa je Trnuljčico priredil tudi za tržaški radio. Najpomembnejše Škufčevo dramsko delo je igra Punčka sanja (podnaslov: Sanje za velike in male otroke), ker imamo pač opraviti z izvirnim odrskim delom in ker gre (po ugotovitvah Franceta Pibernika) za zanimiv poskus ustvariti moderno slovensko pravljično igro. V tej igri je namreč povezal tri stvari, ki do tedaj na odru še niso doživele sožitja; to so mitologija, sodobna tehnika (elektronski možgani, televizija) in ročne lutke. Škufčev poskus je bil nedvomno pogumen, a otežen s kopico problemov, ki so nastajali ob stiku tako raznorodnih prvin. Škufčevo prizadevanje za otroško igro je najmočnejša poteza v njegovem literarnem delu.

S svojim dramskim prvencem Heroica (1961), za katerega se je pozneje izkazalo, da je bil enkraten poskus, je veliko obetal Vinko Strgar, rojen 1934 v Bohinjski Bistrici, zaposlen kot finostrugar v kranjski Iskri. Drama Heroica, ki nosi podnaslov Odrska žalnica v treh dejanjih, je doživela zaporedoma dva gledališka krsta (v Mestnem gledališču ljubljanskem in Slovenskem ljudskem gledališču v Celju), kar je sicer neobičajna praksa v naših teatrih. To je bilo v začetku sezone 1961/62. Iz dela izvemo, da so v nekem mestu ustrelili vojaka okupacijske vojske. Poveljujoči častnik zahteva talce. Vojaku je bilo 17 let, zato morajo biti vsi talci mladoletniki. Zdravnik iz hiše, pred katero je padel vojak, naj med sostanovalci odbere žrtve. Vsi trije njegovi otroci gredo v prostovoljno smrt, da rešijo druge. Kritika je delo sprejela s pridržki. Očitala mu je sentimentalnost, in da se avtor »obrača na čustva, ki kličejo solze v oči, manj pa h globokemu, pretehtanemu osveščanju človeka«. Liki v drami so poenostavljeni v medsebojnih odnosih in v psihologiji. Delo je prepričljivo morda le za tiste, ki so vojno doživeli, medtem ko druge zaradi omenjenih šibkosti pusti neprizadete.

Zaradi dokumentarnosti poročanja moramo še omeniti dramsko sliko v treh dejanjih z epilogom Memento mori, katere avtor je Marijan Štancar-Mónos.

Delo je bilo izvajano v Stražišču kot recital ob 120-letnici Prešernove smrti, odlomek iz tretje slike pa natisnjen v Snovanjih 1969, št. 1.

Prevodna književnost

Nekoč je zapisal Josip Vidmar, ki je tudi sam veliko prevajal, da je prevajanje v najpreprostejši obliki samo znanje jezikov, medtem ko je v najvišjih oblikah umetnost. Prevajalec mora temeljito obvladati jezike, poznati kulturo in navade naroda, ki mu izvirnik pripada, ravno tako pa je od prevajalčeve tenkočutnosti odvisno, ali bo v drugem jeziku našel ustrezno nadomestilo, saj mora, ko prevaja, literarno delo poustvariti in na novo zgraditi.

Pomembno mesto v naši prevodni književnosti si je že zdavnaj pridobil Viktor Jesenik, rojen 1921 v Št. Pavlu pri Preboldu, prevajalec v svobodnem poklicu, ki od leta 1950 živi v Kranju. Njegovi prevodi v slovenščino so bolj redki (npr. E. Zola: Napad na mlin, Slovenski knjižni zavod 1950; Z. Stancu: Bosonogo ljudstvo, prev. iz romunskega jezika, Cankarjeva založba 1960), glavno Jesenikovo delo so prevodi v francoski jezik, kar je pri nas prevajalska redkost. Jesenikovo znanje francoščine ni samo šolsko; več kot dve desetletji (1924—1947) je živel v Franciji, kjer se je tudi šolal. Po vrnitvi v domovino se je moral najprej naučiti knjižne slovenščine, ob srečanju z nekaterimi slovenskimi pesniki in pisatelji, posebno s Cenetom Vipotnikom, pa se je navdušil za prevajanje proze in poezije v francoščino. Seznam njegovih prevodov obsega tele podatke:

— Polde Oblak: La Symphonie lyrique v Seghersovi zbirki PS., Pariz 1956.

— Anthologie de la Poésie Slovène, P. Seghers, Pariz 1962.

— Srečko Kosovel v Seghersovi zbirki »Poètes d'aujourd'hui«, Pariz 1965.

— Matej Bor: La trace de nos ombres (Sled naših senc) v Seghersovi zbirki »Autour du monde«, Pariz 1966.

— Nouvelles Slovènes v Seghersovi zbirki »Melior«, Pariz 1969; od desetih novel jih je prevedel šest (Cankar, Prežih, Lokar, Hieng, B. Zupančič in Kovačič).

Leta 1965 so izšli v knjigi »Nouvel Essai Yougoslave« Jesenikovi prevodi Kraljevega eseja o dramatiki in Kosov esej Uvod v slovensko literaturo — ter v knjigi »Conteurs slovènes contemporains« prevod odlomka iz Zupančičeve Sedmine. Prevedel je tudi vrsto radijskih iger za RTV Ljubljana, številne filmske dialoge in scenarije (npr. Kala, Dobri, stari pianino, Ne joči, Peter), več katalogov Moderne in Male galerije v Ljubljani ter obširne kataloge grafičnih bienal v Ljubljani in na Reki. V dobrih desetih letih je tako poslal Viktor Jesenik v svet delček naše literature, našega duha.

Tudi Alenka Bole-Vrabec, rojena 1937 v Kranju, od leta 1964 pa živi v Novem mestu, ima za sabo že lepo prevajalsko pot. Znanje si je nabrala na ljubljanski univerzi, kjer je študirala primerjalno književnost, in na AGRFT (Akademija za gledališče, radio, film in televizijo) pri študiju dramske igre. Boletova prevaja iz nemščine, angleščine, španščine, srbohrvaščine, največ pa iz nemškega in španskega jezika. Objavlja v Tedenski tribuni, v Dolenjskem listu, njeni prevodi so bili večkrat prebrani v ljubljanskem radiu in izvajani na televiziji. Večinoma prevaja realistična dela. Kot sama pravi, ima rada »drobne štorije«, zelo rada humoreske in groteske, kajti v njih mora biti jezik neskončno živ. Zavzema se za prevajanje južnoameriške književnosti, ki je zelo bogata, pri nas pa je skoraj ne poznamo. Doslej je tudi izšlo že več njenih knjižnih prevodov:

— Karl Bruckner: Sadako hoče živeti. Mladinska knjiga 1963, prev. iz nemškega jezika.

— Juan Goytisolo: Praznovanje drugih. Cankarjeva založba 1964, prev. iz španskega jezika.

— José Maria Eca de Queiroz: Bratranec Basilio. Cankarjeva založba 1966, portugalski pisatelj, prev. iz nemškega jezika.

— Alcides Arguedas: Bronasta rasa. Cankarjeva založba 1966, bolivijski pisatelj, prev. iz španskega jezika.

— Džuničiro Tanizaki: Sestre Makiokove. Cankarjeva založba 1967, japonski pisatelj, prev. iz nemškega jezika.

Za njeno prevanjaje je »kriva« predvsem ljubezen do literature. Kot gimnazijka v Kranju se je poskusila v izvirni prozi (Plamenica, 1953), še vedno pa piše za otroke; njen največji uspeh je radijska igra Zaklad urnih veveric, za katero je prejela celó nagrado (RTV Ljubljana, 1964).

* * *

S povojnim Kranjem so povezana še nekatera vidna imena slovenske književnosti, znanosti in kulture: na tukajšnji gimnaziji sta maturirala literarna zgodovinarja dr. Boris Paternu (roj. 1926) in dr. Jože Pogačnik (roj. 1933), ravno tako tudi pesnik in publicist France Vurnik (roj. 1933); pisatelj, prevajalec in publicist Herbert Grün (1925—1961) je bil dve leti (1951 do

1953) dramaturg Prešernovega gledališča v Kranju, v istem gledališču sta delovala krajši čas še dramatik Janez Žmavc (roj. 1924) kot dramaturg (1953—1955) in pisatelj Miloš Mikeln (roj. 1930) kot režiser (1955—1956).

* * *

Naša literarnozgodovinska kronika (s poudarkom na zadnjih petindvajsetih letih) je pokazala, da so imeli besedni ustvarjalci vseskozi velik pomen v kulturnem življenju mesta in njegove okolice. Nekateri od njih so se ustavili v naši sredini le bežno, mnogi pa so se tudi oblikovali, drugi so opravili pri nas svoje poglavitno delo. Srečali smo osebnosti, ki so stebri slovenske književnosti. Srečali pa smo tudi takšne, katerih imena že tonejo v pozabo. Večina so to ljudje ob robu književnih tokov, ljudje, ki so se morda kritično in zavestno spopadli s svojim časom, pa je bila moč njihovega talenta prešibka, da bi avtentično izrazili, kar so občutili, kar jih je vznemirilo in prizadelo. Sleherni pa priča o miselnem in duševnem naporu našega človeka preteklih in naših dni pa o narodu, ki je prav s kulturnim in posebej z literarnim prizadevanjem izkazoval svojo samobitnost skozi stoletja.

KRANJ UND DIE SLOWENISCHE LITERATUR. LITERARISCH-KULTURELLE CHRONIK DURCH DIE JAHRHUNDERTE

Die schriftstellerische Tätigkeit der Sowenen konzentrierte sich hauptsächlich auf die Zentren, in denen die Schriftsteller ihren Hauptbeschäftigungen nachgehen konnten. Denn durch künstlerisches Schaffen allein ließ sich nämlich damals bei uns kaum das tägliche Brot verdienen. Auch die Stadt Kranj spielte in unserer Literatur eine Rolle.

Die literarische Chronik von Kranj, die sich in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts auf handgeschriebene Eidesformeln begrenzte, erreichte in neuerer Zeit, der Literaturepoche zwischen traditionellem Realismus und der Avantgarde, beachtliches Niveau. Das bedeutet, daß die Schriftsteller für das kulturelle Leben der Stadt und ihrer Umgebung stets von größter Bedeutung waren. Einige dieser Schriftsteller haben sich bei uns nur vorübergehend aufgehalten, so France Prešeren und Ivan Tavčar, viele haben sich hier formiert (Josipina Urbančič-Turnograjska, Ivan Pregelj). Andere aber haben hier ihre Hauptarbeit geleistet: Ivan Pregelj, Tomo Zupan. In unserer Mitte lebten Menschen, die zu den größten Schöpfern der slowenischen Literatur wurden: France Prešeren, Simon Jenko, Ivan Tavčar, Ivan Pregelj. Freilich gab es auch Leute, die heute fast vergessen sind. Es handelt sich um Personen, die am Rande des literarischen Geschehens lebten. Immerhin, ein jeder von ihnen zeugt von den großen geistigen Anstrengungen des Menschen in vergangener und heutiger Zeit. Ein jeder von ihnen ist stellvertretend für sein kleines Volk, das durch kulturelle und besonders literarische Wirksamkeit im Laufe der Jahrhunderte seine elementare Eigenartigkeit hervorgebracht und erwiesen hat.

RAZVOJ ŠOLSTVA v letih 1960—1970 v občini Kranj

Dušan Bavdek

Uvod

Z deklaracijo o šolski reformi (leta 1957) in s splošnim zakonom o šolstvu (leta 1958) se je uveljavila na območju Jugoslavije enotna osemletna osnovna šola. S tem se je končalo prvo povojno obdobje v iskanju najustreznejše organizacije in vsebine osnovne šole.

Odlika tega sistema je v tem, da omogoča vsej mladini SFRJ enako osnovno splošno izobrazbo — kolikor ni med šolami razlik — in da ima vsa mladina po končani osnovni šoli enake možnosti za prestop na šole druge stopnje oziroma na poklicne šole. Občinske skupščine so morale zagotoviti enakovredno osnovno šolanje tudi mladini v oddaljenih krajih, kar so uresničile s prevozi teh učencev v višje razrede centralnih šol.

Vsa leta od 1957 dalje so služila izpopolnjevanju in utrjevanju tega sistema.

Drugi mejnik v organizaciji in delu osnovnih šol je temeljni zakon o financiranju šolstva.

To je prvi poskus financirati šolstvo tudi iz samostojnih virov, ne samo iz proračuna in sicer tako, da se ustanove finančni skladi, ki jih upravljajo izvoljeni člani iz gospodarskih in družbenih skupnosti. Čeprav so bili ti viri zlasti v začetnih letih šibki in nezadostni ter jih je v veliki meri moral pokrivati občinski proračun, le kažejo na osvobajanje iz administrativnega obravnavanja potreb osnovnega šolstva. Hkrati so krepili samoupravno vlogo takratnih šolskih odborov.

Vsebinsko nov premik na področju šolske samouprave pa določa nova ustava SFRJ.

Razvojna pot samoupravljanja v šolstvu se opira na tri mejnike: leta 1955 so bili uvedeni šolski odbori, pri katerih sodeluje kot predstavnik šole le upravitelj; s predpisi iz leta 1962 se je spremenilo sodelovanje pri upravljanju šole v korist učiteljskih zborov v približnem razmerju 3:1 (na tri predstavnike javnosti po en član kolektiva); z novo ustavo leta 1964 pa so dejansko prevzele upravljanje šole šolske delovne skupnosti in predstavniki javnosti sodelujejo le kot zastopniki posebnega družbenega interesa za šolstvo.

Med predpise, ki so pomembneje vplivali v vsebinskem pogledu na delo šol, štejemo splošni zakon o šolstvu, zakon o organih upravljanja v šolah in drugih vzgojnih in izobraževalnih zavodih, temeljni zakon o delovnih razmerjih, temeljni zakon o zavodih, zakon o prosvetno-pedagoški službi, zakon o osnovni šoli (leta 1965) z vsemi nadaljnjimi dopolnitvami in spremembami do najnovejšega zakona o osnovni šoli leta 1969. Za materialno izboljšanje šolstva je pomemben zakon o izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SRS. Med važne vsebinske dokumente moramo šteti tudi novi učni načrt po uvedbi šolske reforme z vsemi njegovimi spremembami v kasnejših letih.

Skladno z danimi predpisi in možnostmi so občinska skupščina, Temeljna izobraževalna skupnost in Zavod za prosvetno-pedagoško službo skupno z družbenopolitičnimi organizacijami občine Kranj storili ogromno, da se je šolstvo krepilo tako na materialnem kakor tudi na vzgojno-izobraževalnem področju.

Problem kranjskega šolstva je v tem, kako priti do večjega števila učilnic za redni pouk in za podaljšano bivanje otrok v šoli ter kako bi se hitro in učinkovito uredilo predšolsko varstvo.

Glavno gradivo o šolski reformi je zajeto v predlogu sistema in organizacije izobraževanja in vzgoje v FLRJ, ki ga je izdelala zvezna komisija za reformo šolstva, objavljeno pa je bilo leta 1957 v založbi Jugoslovanskega zavoda za preučevanje šolskih in prosvetnih vprašanj v Beogradu.

I. Šolsko omrežje

Začetki osnovnega osemletnega šolstva v Kranju segajo v januar 1954, ko sta osnovni šoli v Stražišču in v Kranju (sedanja šola Fr. Prešerna) odprli peti razred za učence, ki niso uspevali v takratni nižji gimnaziji.

Z uvedbo šolske reforme se je začelo organizirano prestopanje učencev iz manjših podeželskih šol v večje

Šolsko omrežje leta 1963

Centralna šola	Podružnice	Število oddelkov	Število učencev	Število učiteljev
Cerklje		18	535	28
	Šenturška gora	2	40	2
	Velesovo	2	56	2
	Zalog	2	63	2
Duplje		10	210	13
Goriče		9	230	14
Kranj — Simon Jenko		23	793	28
Kranj — France Prešeren		23	809	31
Kranj — Lucijan Seljak		35	1172	60
	Besnica	2	30	2
	Mavčiče	3	78	3
	Podblica	1	25	1
	Pševo	1	17	1
Kranj — Stane Žagar		32	1019	41
	Trboje	2	58	2
Jezersko		6	118	6
Preddvor		13	391	17
	Kokra	1	13	1
Predoslje		13	397	16
Primskovo		8	225	9
Podbrezje		2	68	2
Naklo		5	154	5
Olševk		5	103	5
Šenčur		12	336	21
	Voklo	5	114	5
Trstenik		2	48	2
Žabnica		5	99	5
17 centralnih	10 podružničnih	242	7201	324

Šolsko omrežje leta 1968

Centralna šola	Podružnice	Število oddelkov	Število učencev	Število učiteljev
Cerklje		21	601	28
	Šenturška gora	4	46	2
	Zalog	3	54	3
Jezersko		5	84	5
Kranj — Simon Jenko		33	1040	50
	Goriče	4	109	4
	Primskovo	6	146	7
	Trstenik	1	16	1
Kranj — France Prešeren		36	1171	54
	Duplje	4	66	3
	Naklo	5	146	5
	Podbrezje	2	39	2
Kranj — Lucijan Seljak		36	1110	47
	Besnica	2	48	2
	Mavčiče	3	60	3
	Podblica	2	26	1
	Pševo	1	9	1
	Žabnica	4	92	4
Kranj — Stane Žagar		29	842	40
	Trboje	2	43	2
Preddvor		16	463	22
	Kokra	1	12	1
	Olševk	4	74	4
Predoslje		14	372	19
Šenčur		14	403	22
	Voklo	4	85	4
9 centralnih	17 podružničnih	256	7157	336

šole v bližnjih centrih. Čeprav je bilo omrežje centralnih in podružničnih šol določeno, se iz raznih razlogov, pretežno prostorskih, ni v celoti izpolnjevalo.

S 1. januarjem 1963 pa so začele v občini Kranj osnovne šole delovati kot enotne šole. Združena šola je resnično postala samostojni zavod z lastnimi pravili o organizaciji in delu šole (statut) ter s pravilnikom o delitvi dohodka in razdeljevanju osebnega dohodka.

Po šolski mreži, izdelani leta 1963, je delovalo v kranjski občini 17 centralnih in 10 podružničnih šol. Vedno večje zahteve po boljšem pedagoškem delu, višjem znanju učencev in ekonomskem gospodarjenju so vodile k izdelavi nove šolske mreže, ki je bila uresničena leta 1965. Po tej mreži je bilo v občini le 9 centralnih šol. Premalo številni razredi na podeželskih šolah so povzročali gospodarski, kadrovski in izobraževalni problem, zato je bila potrebna nova mreža, ki je bila izpeljana leta 1968.

Po dograditvi nove šole v Cerkljah (1966) se je podružnična šola Velesovo v celoti vključila v centralno šolo, višji razredi osnovne šole v Dupljah so se vključili v centralno šolo France Prešeren (1968), podružnična šola Pševo pa v centralno šolo Lucijan Seljak (1969).

Obisk centralnih šol je Temeljna izobraževalna skupnost (TIS) zagotovila s poravnavo prevoznih stroškov v letu 1969 v višini 580.000 din. Prevoz je brezplačen, če so učenci oddaljeni od šole več kot 4 km, pri razdalji 3 do 4 km pa prispevajo starši polovico prevoznih stroškov.

II. Krepitev materialnih osnov

V prvih povojnih letih so bile obnovljene številne poškodovane in porušene šole iz časa okupacije. Novih šol je bilo zgrajenih le malo (Duplje, Zalog, Pševo, Trstenik). Z uvedbo enotnega šolanja in z organiziranjem prevoza učencev iz podružničnih v centralne šole so manjše šole ostajale prazne, v centralnih šolah pa se je pojavila huda prostorska stiska. Kvaliteten pouk na višji stopnji je bilo mogoče zagotoviti samo z novimi prostori in z ustrezno šolanim kadrom. To sta bila glavna problema po šolski reformi. Stiska je bila očitna zlasti v podeželskih centrih in v Kranju, kjer so šole delale že v treh izmenah. Zato so leta 1959 zgradili večjo stavbo za osnovno šolo Lucijan Seljak, leta 1961 pa šolo Stane Žagar; ker pa je bila stiska vedno hujša, se je občinska skupščina pod predsedstvom Martina Koširja odločila za radikalno rešitev manjkajočega šolskega prostora. Z referendumom leta 1964 o samoprispevku občanov in delovnih organizacij je občinska skupščina velikopotezno pristopila h gradnji osnovnih šol z namenom, da v treh letih odpravi ta problem.

Skupščina občine Kranj, podprta od vseh družbenopolitičnih organizacij (občinski odbor SZDL je o tem razpravljal na svoji seji dne 19. februarja 1964), je naslovila 9. marca 1964 na občane obsežno programsko gradivo, v katerem je utemeljila potrebo po novih šolah.

V objavljenem gradivu je tudi zapisano, da so v preteklih letih v kranjski občini sicer zgradili šest šol, kar pa ne zadošča. Za te šole je bilo izdanih dinarjev (starih):

1. osnovna šola Pševo, odprta 19. X. 1947	3,879.000
2. osnovna šola Duplje, odprta 3. IX. 1950	33,383.000
3. osnovna šola Zalog, odprta 7. X. 1956	46,000.000
4. osnovna šola Trstenik, odprta 27. X. 1957 . . .	58,613.000
5. osnovna šola Lucijan Seljak, odprta 6. IX. 1959 .	152,087.000
6. osnovna šola Stane Žagar, odprta 1. VIII. 1961 .	244,202.000
skupno . . .	538,164.000

V objavljenem gradivu je podrobno orisano težavno stanje osnovnih šol France Prešeren, Simon Jenko, Cerklje, Preddvor, Šenčur in potreba po telovadnici pri šoli Lucijan Seljak.

Sklep o gradnji šol, naštetih v prejšnjem odstavku, je bil dosežen na zborih občanov med 22. februarjem in 1. marcem 1964 in z referendumom o krajevnem samoprispevku 20. aprila 1964 na glasovalnih mestih v delovnih organizacijah ter 21. in 22. aprila 1964 na določenih glasovalnih mestih (voliščih) za občane, ki niso v delovnem razmerju.

Izid referenduma je bil presenetljivo dober.

Po podatkih občinske volilne komisije (zapisnik z dne 22. marca 1964) je referendum uspel takole:

Vpisanih volilcev	Glasovalo skupaj	za	proti	Neveljavnih
32.661	25.989	20.176	5.252	561

Glasovanja se je torej udeležilo 81,5 % volilnih upravičencev, za samoprispevek pa se je izreklo 77,6 % glasujočih ali 61,8 % vseh, ki so imeli pravico glasovati. S tem je bila zaključena največja akcija v zbiranju sredstev za gradnjo novih šol v kranjski občini. Stvari seveda niso potekale povsem gladko. Občinska skupščina, zlasti njen predsednik, sta bila deležna krepke kritike nekaterih višjih organov. Čez nekaj let pa je bila kranjska akcija spodbuden zgled številnim drugim občinam.

Še to lahko zapišemo, da so z naraščajočimi osebnimi prejemki in večjim prometom prispevki zavezancev presegli predvideni znesek; prav tako pa so se povečali izdatki tudi zaradi podražitve materiala, povišanih osebnih prejemkov, žabniške šole, ki je nenadoma vstopila v program gradenj, in nekaterih novosti v gradnji.

Občinska skupščina je ustanovila sklad za financiranje gradnje šolskih poslopij. Vanj so se stekali vsi prispevki, namenjeni za gradnjo šol.

Prispevki občanov so bili tako malenkostni, da ljudje niti vedeli niso, kdaj so jim organizacije začele in kdaj nehale odtegovati samoprispevek. Očitno pomembnejši pa so bili prispevki, ki so jih plačevale delovne organizacije na število zaposlenih delavcev in prispevki iz proračuna.

Kranjski referendum za uvedbo krajevnega samoprispevka za gradnjo osnovnih šol je prvi primer po vojni (in verjetno v vsej slovenski zgodovini) tako obsežnega, samostojnega in hitrega reševanja ter odpravljanja prostorske krize osnovnih šol (v 3 letih 6 šolskih stavb).

Po programu, ki so ga sprejeli zbori občanov in delovne organizacije, so bile v letih 1964—1968 predane namenu naslednje šole:

	N din
osnovna šola Šenčur, 1. VIII. 1964, stroški . . .	974.534,95
osnovna šola Žabnica, 1. VIII. 1965 (pogorela 1964)	636.554,96
telovadnica pri šoli L. Seljak, 1. VIII. 1966 . . .	2,106.729,15
osnovna šola Cerklje, 15. X. 1966	6,599.354,35
osnovna šola Preddvor, 16. X. 1966	5,483.298,00
osnovna šola Kranj — Fr. Prešeren, 1. IX. 1968 .	9,129.782,00
Skupno	24,930.253,51
Skupno s stroški sklada	25,050.564,70

Šola v Šenčurju se je ob uvedbi samoprispevka že gradila. Skupni stroški za to šolo so znašali 205 milijonov S din.

Največja in najboljša je šola France Prešeren na Zlatem polju, ki je funkcionalno prirejena za kabinetni način pouka in ima prostore za varstvo učencev. Pri šoli so bili dograjeni tudi zunanji športni objekti, začasno brez telovadnice. Šola je grajena iz betona in lesa, je vsa ozvočena in ima telefone do posameznih kabinetov. Ima dvajset matičnih učilnic, specialne učilnice za kemijo in biologijo, za fiziko, za matematiko, za zemljepis in zgodovino, pevsko sobo in risalnico, dve tehnični delavnici, kino dvorano s projekcijsko kabino, foto temnico, prostor za otroško varstvo, šolarsko knjižnico in čitalnico, učiteljsko knjižnico, zbornico, devet kabinetov, upravne prostore z govorilnico za starše; v kletnih prostorih pa sobe za arhiv, šolski inventar, shrambo za živila, delavnico za hišnika itd. Ogreva se z mazutom iz bližnje toplarne, ki napaja tudi zdravstveni dom. Seveda nimajo vse popolne osnovne šole teh prostorov; opremljajo se glede na število učencev in oddelkov ter krajevne potrebe.

Na podlagi odloka o uvedbi krajevnega samoprispevka in dogovora o sofinanciranju gradnje šolskih poslopij so se zbrala v ta namen v letih 1964—1968 naslednja denarna sredstva:

	N din
prispevek iz proračuna	11,058.601,17
krajevni samoprispevek	3,105.562,40
prispevek gospodarskih organizacij	8,081.367,43
drugi dohodki	323.992,48
Skupno dohodki	22,569.524,48
investicijski kredit	3,700.000,00
Skupno	26,269.523,48

Vsekakor je lep uspeh občinske skupščine, da je v tako kratkem času izpolnila obljubljeni program gradenj. S preselitvijo osnovne šole France Prešeren v nove prostore na Zlatem polju pa je osnovna šola Simon Jenko pridobila njene prostore in si tako razširila svoj delovni prostor.

Dejavnost občinske skupščine ni obstala pri teh gradnjah. S sredstvi iz proračuna in gospodarskih organizacij je odprla kar tri obsežna športna igrišča: pri osnovni šoli Lucijan Seljak 12. septembra 1969, pri šoli Preddvor 19. septembra 1969 in pri šoli Cerklje 3. oktobra 1969. Stroški so znašali okoli 1.200,000.00 dinarjev.

Nove probleme je sprožilo naraščanje prebivalstva, zlasti v Kranju, kakor tudi zahteva po sodobnejšem pouku s podaljšanim ali celodnevnim bivanjem učencev v šoli.

Število prebivalstva v občini se je v letih 1960—1968 povečalo približno za 2 % letno. Število prebivalstva je v tem času naraslo od 46.708 oseb na 54.567 prebivalcev v letu 1968. Število šoloobveznih otrok se je sicer povečalo komaj za 3 %, to je razmeroma malo, vendar so nastale težave zaradi preseljevanja ljudi v mesto in njegovo bližnjo okolico. Z dograjevanjem novega naselja Vodovodni stolp in drugih stanovanjskih objektov je bilo v Kranju ponovno v ospredju vprašanje šolskega prostora, čeprav so bile v zadnjem desetletju v mestu zgrajene tri nove šole. Ker je veliko mater zaposlenih, je bilo čedalje hujše tudi vprašanje otroškega varstva.

Zato je občinska skupščina, opogumljena z dobrimi rezultati prve akcije, odločila, da ponovno stopi pred občane s predlogom za drugi krog izgradenj osnovnih šol in varstvenih ustanov. 4. decembra 1968 je poslala predlog programa za nove gradnje delovnim organizacijam, s katerim bi pozneje poskušala na referendumu dobiti tudi prispevek občanov za izvedbo tega programa.

Današnja občinska skupščina se pod predsedstvom Slavka Zalokarja in podpredsednikom Janezom Sušnikom loteva še obsežnejšega programa gradenj osnovnih šol in vzgojno-varstvenih ustanov. V programu je zajetih 10 osnovnošolskih stavb, 1 posebna šola, 1 trakt pri dijaškem domu, 6 samostojnih vrtcev, 6 vrtcev v okviru novih šol, več preureditev obstoječih stavb in zgraditev igrišč pri šolah in vrtcih. Po približnih ocenitvah bi gradnja teh objektov stala okoli 3,5 milijarde starih din. Preračunana je na pet gradbenih etap.

Kranjski občani so s svojo prvo udeležbo pri sofinanciranju osnovnih šol dokazali svojo družbeno in kulturno zrelost; občinska skupščina in družbenopolitične organi-

zacije sodijo, da tudi takrat ne bodo odpovedali. Seveda pa je celotni program odvisen od obče gospodarske situacije v občini in deželi.

Predlog programa obsega naslednje gradnje:
osnovne šole: Kranj — Vodovodni stolp (22 učilnic),
Predoslje (13),
Lucijan Seljak, dograditev novega trakta (9),
Orehek (4),
Besnica (4),
Kranj — Stane Žagar, dograditev novega trakta (8),
Trboje (2),
Šenčur, dograditev novega trakta (6),
posebna šola Kranj (10—12).

Navedli smo samo število učilnic. Ob njih bo seveda treba sezidati ustrezno število kabinetov, delavnic, upravnih prostorov, telovadnic, igrišč in prostorov za šolsko varstvo ter pri manjših šolah tudi prostorov za predšolsko varstvo.

Pri družbeni skrbi za napredek šolstva ne moremo mimo zakona o izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji. Ta je bil sprejet leta 1967.

S tem zakonom se je zagotovila popolnejša družbena skrb, stabilizirali so se stalni in obvezni viri financiranja kot materialna osnova za razvijanje samoupravnih odnosov v šolstvu.

V letu 1969 sta TIS in občinska skupščina Kranj uresničili družbeni dogovor o izboljšanju osebnih dohodkov prosvetnih delavcev. S tem so se prejemki, zlasti kadrov z višjo in visoko izobrazbo, občutno popravili. Leto 1970 pa je namenjeno izboljšanju materialne podlage šol.

Finančni plan TIS je izkazoval v letu 1969 17,088.532 din dohodkov in izdatkov. Od tega so porabile osnovne in posebna šola 11,480.272 din za osnovno izobraževalno in vzgojno dejavnost. Razlika je šla pretežno v korist dopolnilnih osnovnošolskih dejavnosti, kot so predšolsko in šolsko varstvo, varstvo vozačev, male šole, prispevek za šolske malice, plačilo za prevoze učencev, štipendiranje učencev in študentov; za predšolske vzgojne ustanove in glasbeno šolo. Del teh sredstev se je izplačal tudi za poravnavo stroškov pri večjih adaptacijah osnovnih šol.

Samoupravni organi TIS so ves čas z vso skrbjo spremljali potrebe in sproti ukrepali v vseh primerih, ko je bila potrebna dobronamerna intervencija TIS.

III. **Prizadevanje za izboljšanje učnih uspehov**

V preteklem obdobju so bili doseženi v občini Kranj naslednji učni rezultati:

	Število oddelkov	Število učencev	Pozitivnih %	Negativno ocenjenih	Napredujejo po popr. izpitih v 8. razredu — vsi
1960/61	232	6878	84,12	6,96	91,09
1961/62	234	6963	79,54	8,80	90,51
1962/63	241	7102	78,96	8,55	87,51
1963/64	242	7201	77,85	8,73	87,40
1964/65	246	7252	78,10	8,15	87,30
1965/66	238	7194	77,99	7,17	87,30
1966/67	242	5722	79,5	7,2	89,80
1967/68	253	5789	81,9	7,2	90,30
1968/69	253	6118	85,9	1,4	92,10

Preglednica po posameznih centralnih šolah pa nam pokaže naslednje rezultate:

Šola	1961/62	62/63	63/64	64/65	65/66	66/67	67/68	68/69
Cerklje	79,9	79,3	77,6	82,0	87,6	84,5	85,3	90,4
S. Jenko	88,9	88,8	85,5	87,9	90,2	86,9	89,4	92.9
Jezersko	90,2	91,3	88,9	90,4	81,0	86,4	85,5	92,7
Preddvor	77,9	81,6	81,0	89,3	88,9	85,9	89,9	92,2
Predoslje	81,2	81,3	79,7	79,5	85,1	87,8	91,6	89,5
France Prešeren	84,4	82,7	87,0	86,2	86,3	87,7	90,0	92,3
L. Seljak	86,7	83,0	84,8	84,6	85,6	86,6	90,6	93,3
Šenčur	93,4	91,0	89,1	89,5	89,0	84,0	87,2	93,2
St. Žagar	85,7	85,1	83,8	81,0	84,4	81,4	87,9	89,4
Skupno	90,5	87,5	87,4	87,3	87,3	89,8	90,3	92,1

Skupno poprečje šol je izračunano po opravljenih izpitih učencev 8. razredov. Rezultati posameznih šol pa izkazuje stanje ob koncu posameznih šolskih let, torej pred opravljenimi izpiti.

Enotna šola je postavila vsem učencem obsežen in zahteven učni program. Pri prejšnjem, dvotirnem šolstvu so se boljši in premožnejši učenci odločali za šolanje na gimnaziji, drugi pa za šolanje na manj zahtevnih osnovnih šolah. Z enotnim učnim načrtom pa se je zahtevnost do velikega dela učencev močno povečala, zlasti s predpisi, ki zahtevajo tudi za sprejem na poklicne šole končani 8. razred. Zadevo so zaostrila tudi nekatera gospodarska podjetja, ki so zahtevala za sprejem na delo popolno osnovno šolo.

Nova situacija je torej zahtevala od dobršnega dela

učencev večji napor, od učiteljev pa večje strokovno in pedagoško znanje. Ni mogoče trditi, da so rezultati zadovoljivi, ker še vedno velik del učencev zaostaja v nižjih razredih.

Zvezni in republiški organi so reševali to vprašanje s predpisi, da učenec lahko napreduje z dvema, kasneje z eno nezadostno oceno, z novim zakonom o osnovni šoli (1969) pa se ponovno uvajajo v višjih razredih osnovne šole popravni izpiti.

Učiteljski zbori posameznih šol so skušali doseči boljše učne uspehe z izpopolnitvijo metod, učnih tehnik, s podrobnejšo razčlenitvijo učnih načrtov, z medrazrednimi in medšolskimi tekmovanji (zlasti pri matematiki) in z drugimi oblikami dela. Med take poskuse lahko štejemo sodelovanje posameznih kranjskih šol z Zavodom za šolstvo SRS pri preučevanju učnih načrtov, učnih oblik, pismenega ocenjevanja in uvajanja učenčevih dosjejev v šolo. Po letu 1966 so nekatere šole začele uvajati kabinetni pouk, ki je močno prispeval k večji nazornosti in učinkovitosti izobraževanja. Za ta način pouka pa imamo danes v Kranju zgrajeno in opremljeno samo šolo France Prešeren na Zlatem polju. Po ustanovitvi občinskega Zavoda za prosvetno-pedagoško službo je le-ta razvil široko dejavnost v zvezi s preučevanjem in podrobnejšo razčlenitvijo načrta; uvajal je naloge objektivnega tipa, da bi se delo na šolah poenotilo, prirejal je seminarje za učiteljstvo in prek strokovnih aktivov skušal dvigati kvalitetno raven šol. Po letu 1963 so začele sprejemati šole na delo socialne delavce, da bi učinkoviteje reševale socialno in vzgojno motene otroke.

Uvedba petdnevnega delovnega tedna v mestnih kranjskih šolah 4. februarja 1968 je povzročila velike premike v delu učiteljev. Spoznali so, da je treba ob petdnevnem delovnem tednu delati hitreje, racionalneje in bolj intenzivno. To je sprožilo v šolah vrsto poskusov, kako bi pouk posodobili. Med takšne poskuse v zadnjem času štejemo:

— preskus sposobnosti otrok, ki vstopajo v 1. razred;
— izvajanje inteligenčnih testov;
— bralne uvajalne naloge v 1. razredu;
— sestavljanje tekstov, prilagojenih starostni stopnji učencev, z namenom, da ponazore in popestrijo pouk;
— uvajanje nalog objektivnega tipa, zlasti pri pouku slovenščine in matematike;
— večja uporaba avdiovizualnih sredstev in učil;
— poskusi seminarskega in skupinskega pouka;
— postopno spraševanje (v delih) učencev, ki se težje uče;
— večje sodelovanje s starši.

V novembru 1968 je pričela delati na osnovni šoli Lucijan Seljak šolska svetovalna služba v okviru eksperimenta, ki ga izvaja Pedagoški inštitut Slovenije na štirih šolah v SRS. Ta eksperiment naj ugotovi delovno področje in metode šolskih pedagogov, psihologov in socialnih delavcev. Potrebo po teh strokovnih službah je že pred tem ugotovila občinska skupščina; njen svet za vzgojo in izobraževanje je že v začetku leta 1968 priporočil šolam, naj na delovno mesto pomočnika ravnatelja sprejmejo poklicne pedagoge. Šole so skušale izboljšati svoje delo in učne rezultate tudi z dodatnim delom z učenci, ki težje uspevajo, z uvajanjem varstvenih oddelkov in z organiziranjem malih šol pred vstopom otroka v prvi razred.

Znanje slovenskega jezika so pospeševale tudi dodatne dejavnosti, kakor tekmovanje za Prešernovo bralno značko in od leta 1968 tudi tekmovanje za cicibanovo bralno značko. Koristila je tudi otroška rubrika v Glasu.

V to vrsto dejavnosti moremo šteti tudi šolska glasila učencev. Najdaljšo tradicijo v tem delu ima osnovna šola Cerklje, ki že vrsto let izdaja Odmeve izpod Krvavca. V zadnjem letu so tudi nekatere druge centralne šole dosegle v vsebinskem in oblikovalnem pogledu lepo raven, v tehničnem pogledu (tisk, vezava) pa še vedno niso dosegle najboljših šolskih časopisov v republiki.

Občinska, medobčinska in republiška tekmovanja v znanju matematike tudi po svoje prispevajo k boljšemu pouku matematike. V republiškem okviru daje osnovna šola France Prešeren že nekaj let prvake na teh tekmovanjih.

Pouk tujih jezikov (angleščine in nemščine) se opravlja zadnja leta po sodobnejših metodah. Uspeh je razviden iz republiških poročil, po katerih so nekatere kranjske šole med najboljšimi.

Novi športni objekti so ustvarili odlične pogoje za telesnovzgojno dejavnost. Številna občinska, medobčinska, pa tudi republiška športna tekmovanja povzročajo močan konkurenčni boj med šolami.

Merilo za uspeh likovne vzgoje so novosadske razstave otroških likovnih del. Teh razstav, ki so jugoslovanski vrh, se sicer udeležuje premajhno število gorenjskih šol, kolikor pa razstavljajo, dosegajo lepa priznanja. V letih 1967 in 1968 je šola Lucijan Seljak dobila dve srebrni medalji za izdelke učencev ter srebrno medaljo in pohvalo za delo likovnih pedagogov. Ta šola je častno zastopala otroško likovno ustvarjalnost tudi na mednarod-

nih razstavah v Zagrebu in v Novem Sadu (1969).

Velika so tudi prizadevanja na glasbenem področju. Vse centralne šole imajo po dva do štiri pevske zbore, ki nastopajo na vsakoletnih revijah v občini in na Gorenjskem. Na osnovnih šolah Cerklje, Preddvor, Šenčur in na šoli France Prešeren delujejo posebni glasbeni (instrumentalni) oddelki glasbene šole.

V sodelovanju z Zavodom za zaposlovanje se razširja in krepi poklicno usmerjanje in svetovanje med otroki in starši.

V zadnjih letih se je v šolah močno trudila občinska komisija za vzgojo in varnost v cestnem prometu; njeno delo je zaradi močnega turističnega prometa izredno pomembno.

Pri izvenšolskih interesnih dejavnostih so se močno zaposlili občinska Zveza prijateljev mladine, občinski komite ZMS, Planinsko društvo, posamezni odbori ZB (pri razvijanju tradicij NOB), kranjski muzej, razne športne organizacije in Prešernovo gledališče. Močan vpliv na otroško interesno dejavnost ima tudi Pionirski list s svojimi tekmovalnimi razpisi.

Radijske ure na nižji stopnji in na srednji stopnji včlenjuje v pouk večina učiteljev, na višji stopnji pa jih uporabljajo le malenkostno, ker se te ure na ujemajo z urami pouka slovenskega jezika. Šolska televizija trenutno nima nobenega vpliva na pouk posameznih predmetov. Poskusi na tem področju doslej niso uspeli.

Čeprav imajo vse centralne šole 16-milimetrske kinoaparature, jih uporabljajo le priložnostno, ker je premalo primernih filmov, kranjski šolski zbirni filmski center pa je obstal na pol pota.

V preteklih desetih letih je opremljenost z učili izredno porasla. Danes večina centralnih šol razpolaga z vsemi učili, ki so dosegljiva. Za adaptacije in večja popravila šolskih zgradb pa skrbi TIS s posebnimi dodatnimi sredstvi.

Poglablja se tudi zveza med starši in šolo, in sicer z roditeljskimi sestanki in drugimi oblikami sodelovanja. Skrb za zdravstveni napredek otrok se izkazuje v dokaj rednih zdravniških in zobozdravniških pregledih in intervencijah.

Kljub tako razvejanim dejavnostim pa še vedno ni dosežen najvišji smoter, namreč, da bi pretežni del mladine v osmih letih končal obvezno šolanje v osmem razredu.

Uspeh generacije v zadnjih petih letih znaša v kranjski občini 55,52 %. To pomeni, da brez ponavljanja konča osnovno šolo le dobra polovica učencev. S takšnim rezultatom ni zadovoljna družba in tudi učitelji ne. Krivdo iščemo in verjetno tudi je v pomanjkljivostih učnega sistema in učiteljskega dela.

Z zakonom o osnovni šoli se predpisuje učiteljem diferencirano delo. Diferencija izobraževanja in ocenjevanja v istem oddelku je pa kaj zahtevna stvar in vsebuje številne nevarnosti napačnega pojmovanja učiteljeve zahtevnosti in objektivnosti njegovega ocenjevanja. Učitelji trdijo, da je učni program glede na število učencev v oddelkih in različno stopnjo razvitosti učencev prezahteven. Nekateri vidijo rešitev v celodnevnem bivanju učencev v šoli, pri katerem bodo dopolnilno (sedaj domače) delo z učenci prevzeli učitelji. Del učiteljev pa se zavzema za diferenciacijo pouka po sposobnostih učencev. Menijo, da je nehumano poučevati vse učence po istem programu, ki ga del nikakor ne zmore glede na svoje duševne dispozicije, nizke interese in pogoje za učenje doma. Menijo, da s tem ne bi bila porušena enotnost šolstva, ki se sedaj razglaša za glavno načelo kot odraz humanega družbenega odnosa do vseh ljudskih plasti in pristopa do mlade osebnosti.

Osebno menim, da za uspeh generacije ni tako pomembno niti enotno niti diferencirano šolstvo, pač pa postopna materialna rast šolstva, njegova organizacija, delovne izkušnje učiteljstva in kulturna rast družin. Takšen proces pa je seveda počasen.

Del učencev, število teh stalno narašča, dopolnjuje svojo nepopolno osnovnošolsko izobrazbo v tečajih Delavske univerze.

Precejšen del učencev opravi osnovno šolo v 9. letu šolanja. Odstotek teh (poprečje za zadnje štiri leta) znaša 15,1 %. Osnovno šolo torej konča v 9 letih približno 70,62 % generacije.

Učiteljski kader po strokovnosti

Šola	Delavci po izobrazbi			
	srednja	višja	visoka	skupaj
Cerklje	20	11	3	34
Jezersko	5	—	—	5
Kranj — S. Jenko	44	14	6	64
Fr. Prešeren	36	19	10	65
L. Seljak	38	14	10	62
St. Žagar	24	11	6	41
Preddvor	14	9	2	25
Predoslje	11	5	2	18
Šenčur	14	9	3	26
Skupaj	206	92	42	340

Z leti se je zaostrovalo tudi vprašanje strokovnosti. V šolskem letu 1968/69 je delovalo naslednje število prosvetnih (pedagoških, vodstvenih, socialnih in drugih ter delavcev v otroškem varstvu):

Struktura še vedno ni zadovoljiva, ker na nekaterih šolah poučuje na predmetni stopnji še preveč učiteljev s srednjo izobrazbo. To je posledica preteklosti, ko so zasedli predmetna področja učitelji s srednjo izobrazbo, ker ni bilo diplomantov višjih in visokih šol.

Temeljna izobraževalna skupnost skuša izboljšati strukturo prosvetnih delavcev tudi z razpisi štipendij in posojil. V letu 1969 je bilo odobrenih v ta namen 392.000,00 din. Razpisana so bila izključno nezadostno zasedena področja, to je za študij matematike in fizike, slovenskega jezika in tehničnega pouka.

Pri reševanju problemov vzgoje in izobraževanja se občinska skupščina ni ustavila samo pri vprašanjih materialne narave. Skladno z družbenimi tendencami je skušala izboljšati tudi gmotni položaj prosvetnih delavcev, ki je bil v močnem zaostanku v primerjavi z delavci v drugih službah, zlasti v gospodarstvu. Uspelo ji je, skupno s Temeljno izobraževalno skupnostjo, da je v letu 1969 uresničila družbeni dogovor o prejemkih prosvetnih delavcev, s čimer se lahko ponaša le malo občin v Sloveniji.

IV. Šolsko in predšolsko varstvo

Novi čas je porušil stari, patriarhalni način življenja in vzgoje otrok v družini. Silna dinamika, ki je tako značilna za povojno obdobje v svetu, je z zaposlitvijo očeta in matere, s prehodom delavcev iz kmečkega okolja v mesto in tujino, s stanovanjskimi problemi, z željo po hitrem izboljšanju standarda, z negativnimi primeri iz življenja mladine, ki so se prenašali iz tujine na naša tla, prinesla tudi v šole pojave, ki jim učitelj ob svojem izobraževalnem delu ni bil povsem kos.

Zato so šole skladno z družbenimi smotri o vzgoji in varstvu mladine začele reševati položaj s poglobljenim pedagoškim delom, s sprejemanjem socialnih delavcev, psihologov in pedagogov ter z odpiranjem varstvenih oddelkov za šolsko mladino.

Prvi varstveni oddelki za šolarje so bili odprti v letu 1964/65. Do takrat so delovali v otroških vrtcih in tako omejevali sprejem predšolskih otrok. V šolskem letu 1968/69 so te oddelke povsem izključili iz predšolskih ustanov.

Hkrati se je na podeželju pojavila potreba tudi po predšolskem varstvu. Začeli so ustanavljati oddelke predšolskega varstva pri osnovnih šolah:

v šol. letu 1964/65 v Šenčurju, 1 oddelek, 20 otrok;
1968/69 v Cerkljah, 1 oddelek, 20 otrok;
1969/70 v Žabnici, 1 oddelek, 25 otrok.

Ustanovitelji teh oddelkov so bile področne centralne šole. Zagotovljeni so bili varstvo, vzgoja in prehrana.

Na šolah pa je bilo v šol. letu 1969/70 naslednje število varstvenih oddelkov za šolsko mladino:

Šola	Pričetek delovanja	Oddelkov	Učencev
Cerklje	1967/68	2	34
Kranj — S. Jenko	1968/69	5	120
Golnik	1967/68	1	11
Primskovo	1967/68	1	16
Kranj — Fr. Prešeren	1968/69	6	151
L. Seljak	1966/67	2	76
S. Žagar	1968/69	3	84
Šenčur	1964/65	1	36
	Skupaj	21	528

Poleg teh oblik so vse centralne šole uredile tudi varstvo učencev-vozačev.

Varstveni problem je vse bolj trkal na vrata občinske skupščine in družbenopolitičnih organizacij. Ni bilo mogoče zapirati oči pred dejstvom, da je v kranjski občini zaposleno visoko število žensk (49 %).

Po podatkih je v občini:
— vseh predšolskih otrok 7.059,
— v družbenem varstvu 641 ali 9 %,
— vseh šolskih otrok je 6720,
— v šolskem varstvu 479 ali 7,2 %.

Skupno število otrok do 15. leta starosti, vključenih v varstvo, je 8,1 %.

Da bi dosegli republiški planirani odstotek (15 % predšolskih in 25 % šolskih otrok), bi morali do leta 1970 vključiti v varstvene ustanove nadaljnjih 420 predšolskih in 1200 šolskih otrok.

Tak program pa je mogoče izvesti samo ob polnem prizadevanju občinske skupnosti. Zato je občinska skupščina izdelala predlog gradenj varstvenih ustanov, ki naj bi ga uresničila skupno z gradnjo šol v petih etapah.

Sedanje vzgojnovarstvene ustanove (vrtci):

VVZ Tugo Vidmar na območju krajevne skupnosti (KS) Center sprejema 120 ali 21,8 % vseh otrok v tej KS, ki jih je 549.

VVZ Tatjane Odrove na območju KS Huje-Planina-Čirčiče sprejema 70 ali 18,83 % vseh predšolskih otrok. Teh je 372.

VVZ Kekec — Vodovodni stolp ima kapaciteto 80 otrok.

VVZ Janina — Vodovodni stolp: 3. XI. 1969 je bila odprta nova stavba s kapaciteto 110 predšolskih otrok in 35 dojenčkov. Zajetje znaša 47 % vseh otrok (545).

VVZ Rezka Dragar v KS Stražišče sprejema 40 predšolskih otrok in 10 dojenčkov. Zajetje je 9,1 % — vseh otrok je 441.

VVZ Milena Korbar — KS Primskovo sprejema 55 otrok, kar znese 14,1 %; vseh otrok v tej KS je 391.

VVZ Golnik je imel v šol. letu 1968/69 105 otrok, kar je 38,6 % vseh predšolskih otrok (272).

VV oddelek pri osnovni šoli Šenčur sprejema 20 otrok, kar je 2,5 % vseh predšolskih otrok (848) na območju vasi Šenčur, Visoko, Voklo, Voglje.

VV oddelek pri osnovni šoli Cerklje sprejema 20 ali 2,73 % otrok. Vseh predšolskih otrok na tem območju — Cerklje, Brnik, Grad, Poženik Šenturška gora, Velesovo, Zalog — je 732.

VV oddelek pri šoli Žabnica šteje 25 ali 8,4 % vseh predšolskih otrok, ki jih je v KS Žabnica in Bitnje 299.

Kratek izvleček iz programa gradenj predšolskih ustanov je naslednji:

— zgraditev novih, samostojnih vrtcev na Zlatem polju, v Naklem, na Planini, v Stražišču in v Cerkljah;

— zgraditev predšolskih varstvenih prostorov pri šolah, ki se bodo gradile: v Besnici, na Orehku, v Predosljah, v Trbojah, pri Vodovodnem stolpu II;

— ureditev varstva v obstoječih šolah: v Žabnici (leta 1969), v Cerkljah (1969), v Preddvoru;

— dograditev novih traktov za VV pri šoli Šenčur in VVZ Tatjane Odrove, ureditev prostorov v zadružnem domu v Mavčičah;

— razne preureditve in adaptacije pri nekaterih obstoječih VVZ;

— zgraditev igrišč pri vseh VVZ in zgraditev centralnega mestnega igrišča v Kranju.

Verjetno bo program gradenj na zborih občanov doživel nekatere spremembe oziroma dopolnitve.

Male šole

Nezadostno razvito predšolsko varstvo je imelo svoj vpliv tudi na uspevanje otrok v prvih letih osnovnega šolanja. Ugotovilo se je, da so otroci, ki obiskujejo vrtce, miselno dosti bolj razigrani, imajo bogatejši besedni zaklad, urejene delovne navade, so samozavestnejši itd. v primeri k otroki, ki tega varstva niso imeli. Šole mlajših letnikov niso sprejemale, deloma zaradi pomanjkanja prostora, deloma zaradi bojazni, da ne bi uspevali pri pouku.

Junija 1967 so bili prvič testirani otroci, ki še niso dopolnili 7 let, a so starši želeli, da bi obiskovali šolo. Na podlagi testnih izidov so bili otroci potem sprejeti ali odklonjeni. Maja in junija 1969 pa so bili testirani že vsi otroci, ki so v naslednjem šolskem letu vstopili v šolo, kar bo omogočilo boljše pedagoško delo z novinci.

Manjkajoče predšolsko otroško varstvo so šole skušale nadomestiti z malimi šolami, to je s trimesečnim organiziranim delom v šoli pred vstopom v prvi razred. Male šole so se v nekaj letih zelo razširile.

Prva je pričela z malo šolo podružnična šola Žabnica v šolskem letu 1965/66. V ta oddelek je sprejela vse novince. V šolskem letu 1966/67 je bilo že 5 oddelkov s 121 učenci na šolah Cerklje, Predoslje, Primskovo in Žabnica. V šol. letu 1967/68 je delovalo že 14 oddelkov s 318 učenci. Na široko pa so se male šole razmahnile v šolskem letu 1968/69. V tem letu je delovalo na centralnih in podružničnih šolah 28 oddelkov male šole s 749 otroki, kar izkazuje 78,1 % vseh za šolo godnih otrok.

S predšolskimi učenci, ki redno obiskujejo vzgojnovarstvene ustanove (vrtce), je bilo zajetje novincev 98 %.

Statistične in nekatere druge podatke mi je posredovala tov. Mija Artač, prosvetna svetovalka Zavoda za šolstvo Kranj, za kar se ji najlepše zahvaljujem. Enako zahvalo sem dolžan za podatke nekaterim službam SO Kranj.

POSEBNA ŠOLA KRANJ

Ustanovitelj posebne šole Kranj je bil občinski ljudski odbor Kranj; šola ima položaj samostojnega zavoda od 1. januarja 1962.

Osnovna dejavnost posebne osnovne šole se ureja z zakonom o usposabljanju otrok ter mladoletnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju od predšolske dobe do vključitve v delo.

V letih od 1960 do 1970 je šola dosegla izreden materialen in vsebinski razvoj. Od 1960 do 1962 je bila še šestrazredna in učenci niso mogli dokončati osnovnega šolanja v Kranju. V letih 1963 in 1964 pa se je šola razvila v osemrazredno posebno osnovno šolo. Od leta 1968 ima varstveni oddelek, od leta 1969 pa samostojni logopedski oddelek.

Od leta 1960 do 1962 je imela šola svoje prostore še

v dvosobnem stanovanju na Cesti Staneta Žagarja 12 in zato triizmenski pouk in v eni učilnici v osnovni šoli Lucijan Seljak s kombiniranim poukom v prvem in drugem razredu. Leta 1962 je šola dobila v uporabo I. nadstropje na Stritarjevi cesti 7, leta 1965 pritličje, v naslednjih letih pa po en prostor v drugih dveh stavbah dijaškega doma. Vse učilnice so bile grajene ali za samske ali skupne spalnice in sta od osmih le dve ustrezni za pouk. Šolski pouk se odvija v petih stavbah. Prostor za telovadbo je v sindikalnem domu in v zimskem bazenu za plavalno šolo, v katero so enkrat tedensko vključeni vsi učenci od četrtega do osmega razreda.

Šolo obiskuje 187 učencev, od teh je 25 Tržičanov v razredih od 5. do 8., drugi so domala iz vseh krajev občine Kranj. Po pravilniku o kategorizaciji otrok, motenih v duševnem razvoju, je 2,5 % vseh otrok duševno slabše razvitih, tako da potrebujejo posebno pomoč pri svojem razvoju in usposabljanju. 5 % potrebuje le zaščitno nego v posebnih domovih, 25 % pa je srednje prizadetih, ki ne sodijo v šolo, ampak v posebne oddelke za usposabljanje. Zaenkrat skrbijo zanje materialno in moralno le starši. Šola nima prostora, da bi ustanovila oddelek za njihovo usposabljanje.

Varstveni oddelek vključuje v varstvo 90 učencev, ki so vozači. Pripravlja se organizacija celodnevnega varstva.

Logopedski oddelek odpravlja govorne motnje svojim učencem in učencem drugih šol ter predšolskim otrokom. Letno obravnava po 80 do 120 otrok.

Uspehi	1960/61	1964/65	1968/69
Število učencev . . .	71	108	180
Oddelkov	6	6	14
Uspeh	81,17	88,5	93,6

Učni uspeh je slabši v nižjih razredih, medtem ko v višjih razredih izdelujejo učenci 95 do 100 %. Rezultati usposabljanja se pokažejo predvsem v vključitvi učencev v delo. Ob neposrednem sodelovanju Zavoda za zaposlovanje delavcev in nekaterih predstavnikov kadrovskih služb po delovnih organizacijah so doslej zaposlili vse učence in jih vključili v proizvodnjo.

V letih 1962 do 1969 je šola adaptirala in na novo opremila osem učilnic, logopedski oddelek, štiri učne delavnice in telovadnico. Nabavila je vsa razpoložljiva učila in vse potrebne avdiovizualne aparate. Šolska knjižnica ima 693 knjig, strokovna pa 790.

Učni kader, ki mora imeti višjo ali visoko izobrazbo, se sistematično strokovno izpopolnjuje. SO Kranj štipendira vse študente defektologije. Leta 1962 je imel ustrezno izobrazbo od šestih učiteljev le eden, danes pa so od 21 učiteljev le 4 s srednjo izobrazbo. Ker TIS Kranj štipendira še pet defektologov, bodo imeli vsi učitelji že v letih 1970/71 predpisano izobrazbo.

V letih 1962, 1964 in 1968 je šola z vsemi oddelki in učenci organizirala tritedensko šolo na prostem, in sicer na otoku Školjiču pri Zadru, na otoku Stenjaku pri Pulju in v Novigradu.

Visoka finančna sredstva za organizacijo šole na prostem in povečana obremenitev učnega kadra sta se rezultirala v občutno boljšem psihofizičnem razvoju duševno prizadetih otrok.

Dom vsakega učenca obiščejo razredniki vsako leto enkrat ali po potrebi večkrat. Šola je leta 1964 in 1969 organizirala šolo za starše. Predavanja, ki se jih starši udeležujejo 90 % enkrat mesečno, omogočajo staršem boljše poznavanje svojih otrok, vzgojni uspehi pa so občutno boljši.

V letu 1968 je bilo ustanovljeno društvo za pomoč nezadostno razvitim osebam. RO društva šolo tudi finančno podpira pri opremljanju učnih delavnic, člani društva pa imajo nalogo, da spremljajo absolvente pri vključevanju v delo in življenje.

Leta 1964 in 1969 je predložila SO Kranj perspektivni načrt razvoja posebne osnovne šole. Letos je SO Kranj sprejela program razvoja osnovnih šol, v katerem predvideva novo gradnjo tudi za posebno šolo.

GIMNAZIJA

Gimnazija deluje po reformi osnovne šole v šolskem letu 1958/59, ko je prepustila štiri nižje razrede osnovni šoli, kot štiriletna srednja splošnoizobraževalna šola, ki prvenstveno pripravlja učence za nadaljnje šolanje na višjih in visokih šolah. Učencem po končanem šolanju tudi omogoča zaposliti se na delovnih mestih, ki zahtevajo splošno izobrazbo, širšo razgledanost in manjše strokovno znanje, kar si je mogoče pridobiti v krajših izpopolnitvenih tečajih. Tem organizacijskim spremembam so morale slediti tudi vsebinske. Zato je bila zasnovana reforma gimnazije na podlagi resolucije o vlogi in nalogah gimnazije v vzgojnoizobraževalnem sistemu, ki jo je sprejela ljudska skupščina LRS 19. decembra 1961. Na

osnovi resolucije je svet za šolstvo LRS določil postopek za verifikacijo gimnazij. Vsa načela resolucije so končno našla svoje mesto tudi v zakonu o srednjem šolstvu, ki ga je sprejela skupščina Socialistične republike Slovenije 20. aprila 1967.

Z novim predmetnikom so bili v gimnazijo postopoma uvedeni nekateri novi predmeti: sociologija, osnove umetnostne vzgoje, tehnična vzgoja z delom v proizvodnji in praktična znanja. Uvedene pa so bile tudi nove oblike dela, kot npr. seminarske in laboratorijske vaje s ciljem, da bi aktivirali dijake v učnem procesu ter jih usmerjali k samostojnemu delu. Pri uvajanju dela v proizvodnji, ki naj dijake tesneje poveže z življenjem, je šola naletela na polno razumevanje in pomoč delovnih organizacij. Vse navedene nove oblike dela in novi učni predmeti naj bi omogočili gimnaziji, da bi se bolj vključila v sodobni čas in da bi s svojo vsebino bolj ustrezala družbenim potrebam. K temu so bila usmerjena tudi prizadevanja za nadaljnje razvijanje dijaške samouprave, tj. razrednih in šolske skupnosti ter drugih oblik izvenšolskih dejavnosti dijakov. Zelo vidne uspehe sta dosegla zlasti mladinski pevski zbor in biološki krožek, ki sta se uveljavila tudi v republiškem merilu. Nekaj vidnih uspehov pa so dosegli dijaki tudi na tekmovanjih mladih matematikov, fizikov in kemikov.

Z verifikacijo gimnazij je družba hotela zagotoviti, da bi gimnazija dejansko postala to, kar od nje pričakuje. Za verifikacijo je morala gimnazija izpolniti pogoje glede organizacije in vsebine vzgojno-izobraževalnega dela, učnega kadra in materialnih pogojev. S posebnimi sredstvi, ki jih je v te namene dodelila skupščina občine Kranj, so bili v tem desetletju postopoma urejeni in opremljeni naslednji novi delovni oz. učni prostori: kemijski laboratorij, fizikalni laboratorij, predavalnica za biologijo in biološke vaje s pripadajočim kabinetom ter delavnica za tehnični pouk elektro stroke. Nove prostore in opremo sta dobili tudi knjižnica in šolska kuhinja, medtem ko sta bili obe telovadnici s pripadajočimi prostori obnovljeni; na šolski stavbi so bila zamenjana že dotrajana okna. Šola je nabavila precej novih in sodobnih učil. Tako je bil zlasti v naravoslovnih predmetih napravljen velik korak v posodobljenju pouka. Verifikacija je močno zaostrila tudi pogoje glede strokovne usposobljenosti učnega kadra, ki mora imeti visoko izobrazbo. Na ta način je gimnazija postala ena najbolj urejenih srednjih šol. Ker je šola hitro zadostila verifikacijskim pogojem, je dobila tudi formalno priznanje Republiškega sekretariata za šolstvo SRS, ko je ta izdal odločbo in listino o verifikaciji št. 022-17/63-4 z dne 26. junija 1963. Kranjska gimnazija je bila med prvimi verificiranimi gimnazijami v Sloveniji.

Število učencev se v tem desetletju ni bistveno spreminjalo in kaže na dokaj ustaljen dotok v gimnazijo. Zadnja leta se giblje število učencev med 460 in 480. Gimnazija vpisuje vsako leto 4 nove oddelke, tako da ima skupaj 16 oddelkov. Pretežna večina dijakov je iz občin Kranj in Tržič. Zaradi pomanjkanja učnih prostorov, do katerega je prišlo, če je šola hotela zadostiti verifikacijskim pogojem, je pouk v dveh izmenah.

Število dijakov je razvidno iz naslednje tabele:

Šolsko leto	Število oddelkov	Število dijakov	Učni uspeh % pozitivnih
1960/61	15	428	92,18
1964/65	16	490	86,—
1968/69	16	460	91,—

Šola je doslej dokaj uspešno reševala zasedbo z učnim osebjem. Zadnje čase pa se že pojavljajo resnejši problemi, ko šola ne uspe dobiti dovolj učiteljev z visoko izobrazbo za nekatere stroke. To vprašanje je tesno povezano z nagrajevanjem prosvetnih delavcev, ki zaradi prenizkega vrednotenja njihovega dela v šolah raje odhajajo v druge poklice. Zato bodo potrebni resnejši posegi družbe.

Vseskozi še ostaja kočljivo vprašanje novega šolskega poslopja. Sedanje ne omogoča v celoti uvajanja sodobnih oblik pouka, po drugi strani pa naraščajoči cestni promet ob stavbi s svojim hrupom močno ovira normalno in mirno delo. Šola razen telovadnic tudi nima potrebnih športnih objektov na prostem; brez njih ostaja telesna vzgoja močno utesnjena le v nekatere panoge športnega udejstvovanja. Ureditev navedenih objektov ob sedanji stavbi sploh ni mogoča, saj bo po urbanističnem načrtu šola kmalu stisnjena med razne poslovne objekte in bo zato treba v najbližji prihodnosti določiti gimnaziji novo lokacijo ter ji zgraditi funkcionalnejše poslopje.

STROKOVNO ŠOLSTVO

Strokovno šolstvo v občini Kranj v zadnjih desetih letih ne izkazuje tako enakomernega napredka kot osnovno šolstvo. Krivda za takšen razvoj je predvsem v neizde-

lanem konceptu strokovnih, zlasti poklicnih šol, v nejasnosti, kdo je odgovoren za razvijanje strokovnega šolstva in v različnih financerjih, ki so se pogosto menjavali. Boljše mesto so si ustvarile le tiste šole, ki so imele možnost zagotoviti si lastna denarna sredstva s šolskimi delavnicami in s poučevanjem odraslih. S sprejetjem zakona o izobraževalnih skupnostih in financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji se zadeve izboljšujejo, vendar bo usoda poklicnih šol nejasna vse dotlej, dokler ne bo na podlagi potreb v gospodarstvu izdelan načrt potreb po kadrih in na tem sloneči načrt razvoja strokovnih šol ter dognani stalni in stabilni viri financiranja.

TEKSTILNI CENTER KRANJ

je ustanovil občinski ljudski odbor Kranj dne 20. junija 1961 po pripojitvi tekstilnokemičnega obrata, to je bivše tovarne Zvezda.

Današnji tekstilni center Kranj sestavlja več šol.

Tehniška tekstilna šola (4-letna) vzgaja tehniške kadre za 5 tekstilnih smeri:

— Predilski odsek usposablja dijake za predilnice različnih surovin, s specializacijo pa za predilnice bombaža in umetnih surovin, ki se predejo po načinu bombaža ter za predilnice volne in surovin, ki se predejo po načinu volne.

— Tkalski odsek poučuje v glavnem tkalske vezave, dekompozicijo tkanin in tehnologijo tkalstva. Pri pouku tkalskih vezav se učenci uče vse možne načine prepletanja niti pri izdelavi tkanine. Pri dekompoziciji se uče določati vezavo in druge tehnične podatke, ki so potrebni za sestavo tkanin. Tehnologija tkalstva obravnava konstrukcijo in delovanje pripravljalnih in mehanskih strojev; to so statve za navadne gladke, pestre in vzorčaste žarkaste tkanine.

— Pletilski odsek obravnava tehnologijo pletenja, vezave pletenin in dekompozicije pletenin. Teoretičnemu delu sledi praktični pouk na strojih.

— Tekstilnokemijski odsek vzgaja tekstilne tehnike s specializiranim znanjem s področja beljenja, barvanja, tiskanja in apretiranja vseh vrst tekstilij. Praktično delo opravljajo dijaki vseh letnikov v tehnološkem laboratoriju ter v delavnicah centra, ki so opremljene z novimi stroji.

— Konfekcijski odsek izobražuje dijake v dveh smereh: v smeri organizacije proizvodnje v podjetju na področju konfekcije in v smeri priprave dela.

V šolskem letu 1964/65 je obiskovalo tehniško tekstilno šolo 383 dijakov (143 moških in 240 žensk); od teh v predilskem odseku 81, v tkalskem 107, v pletilskem 96 in v tekstilnokemijskem oddelku 99 dijakov. Zanimivo je, da se za študij na tehniški šoli vse bolj odločajo ženske.

POKLICNA TEKSTILNA ŠOLA

izobražuje mladino za poklice šivilja, krojač in pletilja. Šivilje in krojači obiskujejo 3 letnike po 4 mesece in pol, pletilje pa 2 letnika po 4 mesece in pol. Doba učenja za vse tri poklice traja 36 mesecev, po opravljenem zaključnem izpitu pa dobe učenci nazive: šivilja ženskih oblek, šivilja perila, krojačica za ženske obleke, krojač za moške obleke, pletilja.

TEHNIŠKA ČEVLJARSKA ŠOLA

v sestavu tekstilnega centra Kranj je bila ustanovljena leta 1969 in verificirana po republiških organih za prosveto in kulturo. Šolo obiskuje 53 učencev v 1. in 2. razredu. Pretežno so to štipendisti različnih gospodarskih organizacij obutvene industrije SRS.

Odločitev o ustanovitvi tehniške čevljarske šole za redne učence je bila sprejeta leta 1968 na posvetu predstavnikov obutvene industrije in gospodarske zbornice SRS.

Njena predhodnica je tehniška čevljarska šola za odrasle, ki so jo leta 1959 ustanovili industrijski kombinat Planika Kranj, tovarna čevljev Alpina Žiri, tovarna obutve Peko Tržič in okrajni ljudski odbor Kranj. Šola je poslovala kot dislociran oddelek usnjarske šole v Domžalah s čevljarskim odsekom v Kranju .Šolo so obiskovali kandidati, ki so bili zaposleni v obutveni industriji Slovenije. Financirale so jo organizacije, ki so pošiljale učence na šolanje. V letu 1969 je bil oddelek za odrasle ukinjen. V desetih letih obstoja je zaključilo šolanje v tem odseku 146 čevljarskih tehnikov.

IZREDNO ŠOLANJE

Tehniška tekstilna šola omogoča tudi izredno šolanje v vseh odsekih. Pogoj je uspešno zaključena osnovna šola in zaposlitev v tekstilni proizvodnji.

Tehniška čevljarska šola pa organizira funkcionalno izobraževanje za tehnološko pripravo dela, tečaje za prodajalce obutve in po želji obutvene industrije tudi poklicno izobraževanje za različne vrste čevljarskih poklicev.

Center se je v zadnjem desetletju materialno in finančno dobro uredil, primanjkuje pa mu specializiranega učnega kadra.

EKONOMSKO ADMINISTRATIVNI ŠOLSKI CENTER KRANJ

je ustanovila SO Kranj leta 1965. Sestavljajo ga ekonomska srednja šola, upravno administrativna šola in administrativna šola.

Število učencev in uspeh

	Število oddelkov	Število učencev	Učni uspeh (pozit.) %
Ekonomska srednja šola			
1960/61	8	241	89,63
1964/65	9	242	94,19
1968/69	9	206	88,44
Upravno administrativna			
1960/61	—	—	—
1964/65	1	25	88,—
1968/69	4	91	83,52
Administrativna šola			
1960/61	6	170	94,12
1964/65	4	101	94,06
1968/69	2	62	87,10

Kljub večletnim zagotovilom nobena od šol, vključenih v ta center, ni verificirana. V teh letih je bila na novo opremljena strojepisnica (36 pisalnih strojev, 8 diktafonov) in ozvočene vse učilnice.

Na matični šoli v Kranju delujeta 2 oddelka ekonomske smeri za zaposlene in po 1 oddelek slušateljev dopisne šole, zunaj Kranja (v sodelovanju s tamkajšnjimi delavskimi univerzami) pa po 1 oddelek ekonomske šole na Jesenicah, v Škofji Loki in Tržiču.

POKLICNA ŠOLA KOVINARSKE IN ELEKTRO STROKE KRANJ

je naslednica nekdanje vajenske šole raznih strok, ki je izobraževala kovinarje, elektrikarje (jaki tok), frizerje in brivce.

1. septembra 1963 je SO Kranj ustanovila kovinsko elektrotehniški šolski center Kranj, ki je združeval poklicno šolo za kovinarje, elektrikarje in frizerje ter tehniško šolo — strojne in elektro smeri.

V začetku šol. leta 1964/65 je bil kovinarsko elektrotehniški šolski center ukinjen. Tehniško šolo je prevzel šolski center Iskra Kranj, poklicna šola pa se je osamosvojila in dobila ime poklicna šola kovinarske in elektrostroke Kranj. Hkrati so bili na zahtevo Gospodarske zbornice in Zavoda za prosvetno-pedagoško službo Kranj izločeni oddelki za frizerje in brivce ter priključeni centru strokovnih šol v Ljubljani.

Podatki o številu učencev in o uspehih nam povedo naslednje:

	Šolsko leto	Štev. odd.	Štev. učen.	Uspeh v %
Poklicna šola	1960/61	15	316	94,9
kovinske	1964/65	13	289	94,1
in elektro stroke Kranj	1968/69	12	249	96,39

Šola je imela zaradi pogostih reorganizacij v vseh letih občutne težave. Dela v izredno slabih prostorih v Cankarjevi ul. 2 (v najstarejši kranjski šolski stavbi). Zaradi nestalnega financiranja tudi s težavo pridobiva ustrezen učni kader, verifikacije pa zaradi takih razmer ni mogla opraviti.

Po odselitvi vajenske šole za učence v trgovini v njeno lastno poslopje leta 1964 se je v zapuščene prostore vselila poklicna šola slikopleskarske stroke ter s tem onemogočila boljšo ureditev poklicne šole kovinarske in elektrostroke.

Ob ukinitvi medobčinskega sklada za financiranje šol II. stopnje v Ljubljani je šola dobila 4,9 milijona S din za adaptacijo stavbe. Leta 1969 so z namensko pomočjo TIS Kranj delno obnovili fasado in opravili nekaj drugih izboljšav, s prispevki Komunalnega zavoda za zaposlovanje in z lastnimi sredstvi pa so napravili nekaj modernih obdelovalnih strojev. Leta 1968 so preselili strojne delavnice iz gimnazije v matično šolo.

Ker ni vprašanje vajencev z zakonom urejeno, nastajajo v številu učencev velika nihanja, ki otežkočajo redno nastavitev strokovnih delavcev. Spreminjajo se predmetniki in učni načrti, zato tudi ni primernih učbenikov. Za normalizacijo pouka bi bilo treba napraviti naslednje: ustaliti predmetnik in učni načrt, določiti dolžino šolanja posameznih poklicev in stabilzirati financiranje.

Po pogodbi z republiškim zavodom za zaposlovanje, je šola v šestmesečnih tečajih usposabljala odrasle delavce za delo v tovarni DEMAG iz Duisburga. Pogodba je bila sklenjena za dobo treh let.

V letu 1969 je razred kovinarjev dosegel prvo mesto v zveznem tekmovanju za naslov najboljšega razreda srednjih strokovnih šol v SFRJ.

POKLICNA ŠOLA ZA SLIKOPLESKARSKO IN AVTOLIČARSKO STROKO

Kranj je naslednica nekdanje vajenske šole za slikopleskarsko in avtoličarsko stroko Kranj. Preimenovanje je bilo opravljeno leta 1963. Ustanovitelj šole je skupščina občine Kranj, prostore pa ima v Cankarjevi ul. 2. Šola vzgaja poklicne delavce slikopleskarje, črkoslikarje in avtoličarje. Učeici so iz 41 slovenskih občin, uče pa se pri 80 privatnih mojstrih in v več kot 40 podjetjih. Ima tudi večerni oddelek redne šole, tečaje za priučene na delovnih mestih, imela je šolo za pridobitev visoke kvalifikacije, v pripravi pa je delovodska šola.

Kot edina specializirana ustanova te vrste v Sloveniji organizira tudi demonstracije slikopleskarskih materialov in orodja za privatnike ter za projektantske in druge organizacije.

Število učencev je v šolskem letu 1964/65 močno upadlo, ker je center strokovnih šol v Ljubljani odprl oddelek slikopleskarjev. Zato sta se vodstvi obeh šol ter predstavniki sekretariata za šolstvo in gospodarske zbornice dogovorili, da se s prihodnjim šolskim letom vsi učenci te stroke prešolajo v Kranj. V tem obdobju se je tudi zmanjšalo število prijavljenih. V naslednjih letih pa je zaradi boljše materialne stimulacije vajencev privedlo do povečanega zanimanja za stroko in večjega vpisa v šolo. Tako se je letos vpisalo 120 novincev (vseh 280).

Oddelki, učenci in učni uspehi

Leto	Štev. odd.	Štev. učencev	Učni uspeh v %
1960/61	15	318	96
1964/65	9	198	91,65
1968/69	11	246	90

Šola dela v komajda zadovoljivih pogojih, saj nima kabinetov in prostorov za skladišča; do letošnjega leta je imela le en delavniški prostor, s septembrom pa je dobila še enega (večjega), ki pa ga mora še opremiti. Materialna opremljenost še ne zadovoljuje, čeprav je v zadnjem času dokupila precej orodja in opreme ter učnih pripomočkov. Za telesno vzgojo uporablja gimnazijsko telovadnico, za neplavalce pa zimsko kopališče.

Kadrovska vprašanja so do leta 1972 urejena, saj ima šola tri profesorje in enega predmetnega učitelja, drugi učitelji pa zadoščajo zahtevam zakona o srednjem šolstvu.

Večina učencev (nad 60 %) prebiva v dijaškem domu, nad 30 % se jih vozi, le 5 % je domačinov. Pouk je zaradi pomanjkanja prostorov dopoldne in popoldne, saj imajo učenci prvih razredov po 32 ur teorije in 7 ur prakse, drugih in tretjih pa po 30 ur teorije in 9 ur prakse. Učna doba je tri leta, pri pouku v šoli pa so učenci vsako leto po osemnajst tednov.

GUMARSKI IZOBRAŽEVALNI CENTER

V šolskem letu 1960/61 je prenehala delovati triletna industrijska gumarska šola. Namesto te šole je DS tovarne SAVA v jeseni 1960. leta ustanovil gumarski izobraževalni center, v katerega je bila vključena:

— poklicna gumarska šola in

— tehniška gumarska šola kot dislociran oddelek TŠ KMRL Ljubljana.

Dveletna poklicna šola je pričela delati jeseni leta 1960. V začetku je bil organiziran periodični pouk, v letu 1964 pa celoletni pouk, tako da je en teden teoretični, drugi teden pa praktični pouk.

Z učenci so bile sklenjene učne pogodbe, kasneje pa štipendijske pogodbe. Ob ustanovitvi je bil sprejem učencev nekoliko večji, sedaj pa vsako leto po javnem razpisu sprejme center okoli 30 učencev.

Šol. leto	Štev. odd.	Štev. učencev	Uspeh v %
			Uspeh
1960/61	3	53	96
1964/65	4	76	88
1968/69	2	45	90

Izobraževalni program se je v tem času večkrat dopolnil in prilagodil zahtevam podjetja. Prav tako se je število poklicev zmanjšalo, tako da danes usposabljajo

učence za štiri profile širokega poklica. Na šoli v glavnem poučujejo strokovnjaki iz podjetja.

Šola nima svojih prostorov in trenutno gostuje v mladinskem domu. Prostori niso najbolj primerni, adaptacije niso predvidene, ker so v perspektivnem razvoju podjetja v načrtu novi šolski prostori.

Tehniška gumarska šola je pričela delati leta 1960. V šolo so bili sprejeti zaposleni delavci s končano industrijsko gumarsko ali sorodno šolo.

Šola oziroma oddelek ne dela stalno, pač pa občasno, kar je odvisno od kadrovskih potreb podjetja. Od ustanovitve do danes so šolo zaključile 3 skupine, sedaj se šola 4. skupina. Kandidati so opravili zaključni izpit za gumarskega tehnika pri TŠ KMRL v Ljubljani, in to:

leta 1963	27	kandidatov,
leta 1964	7	kandidatov,
leta 1965	4	kandidati,
leta 1967	11	kandidatov,
leta 1968	1	kandidat,
skupaj	50	kandidatov.

V četrti skupini se v drugem letniku šola skupno 24 učencev.

ŠOLSKI CENTER ZA BLAGOVNI PROMET KRANJ

Do leta 1960 je delovala šola pod imenom vajenska šola trgovinske stroke. Poklicni šoli za prodajalce se je priključila v šolskih letih 1959/60 in 1960/61 poslovodska šola, prva komercialna šola pa v šolskem letu 1961/62. Odtlej vse tri šole delujejo v šolskem centru za blagovni promet Kranj.

Poslovodsko šolo je ustanovila takratna Trgovinska zbornica kot sestavni del centra za vzgojo delavcev za blagovni promet, ki je praviloma pri vajenski šoli trgovinske stroke. Sklep o ustanovitvi poslovodske šole je sprejel tudi pristojni okrajni ljudski odbor.

Pouk v poslovodski šoli traja 2 leti, skupaj 34 tednov, tedensko po 3 dni in dnevno po 5 ur. Za vse kandidate velja pogoj vpisa, tj. pridobljen poklic prodajalec z najmanj dveletno prakso.

Komercialno šolo je ustanovila Okrajna trgovinska zbornica na predlog Trgovinske zbornice LRS, ki je pripravila in izdelala tudi prvi predmetnik z učnimi načrti; le-te so predavatelji posameznih predmetov sproti dopolnjevali skladno s potrebami prakse. Na občnem zboru skupnosti šolskih centrov za blagovni promet LRS, ki je bil 2. in 3. septembra 1961 v Celju, je bilo sprejeto prečiščeno besedilo predmetnika in učnih načrtov.

Komercialna šola je namenjena absolventom poklicnih šol, v prvi vrsti prodajalcem. Tak način šolanja strokovnih kadrov je bil uzakonjen z zakonom o srednjem šolstvu (Ur. list SRS, št. 18/67 z dne 8. maja 1967).

Od ustanovitve šolskega centra za blagovni promet do danes ni prenehala delovati nobena izmed navedenih šol v centru. V zvezi z razširitvijo terciarnih dejavnosti (trgovine) v obsegu gorenjske regije so se potrebe po vseh vrstah kadrov, ki jih izobražuje center za to področje, močno povečale. Pri pregledu vpisa za posamezno šolsko leto ni sicer opaziti neenakomernega porasta, toda relativno se je število učencev iz leta v leto večalo. V skladu s porastom družbene potrošnje in razvojem gospodarstva nasploh se bo verjetno ta porast nadaljeval tudi v prihodnjih letih.

Podatki po vrstah šol za leta:

Šola	Štev. odd.	Štev. učen.		Uspeh v %
1960/61				
Poklicna šola (prodajalci) .	16	421	366	86,94
Poslovodska šola	2	37	32	86,49
1964/65				
Poklicna šola (prodajalci) .	13	310	227	73,23
Poslovodska šola	1	15	11	73,33
Komercialna šola	2	47	26	55,32
1968/69				
Poklicna šola (prodajalci) .	13	383	324	85,60
Poslovodska šola	1	16	11	68,75
Komercialna šola	2	77	41	53,24
Prodajalci (odrasli)	1	16	13	81,25

Glede izobraževalne smeri šole ni bilo od leta 1960 dalje nobenih bistvenih sprememb, razen da je vključila šola v obseg izobraževanja še poslovodsko in komercialno šolo ter večerno šolo za poklic prodajalca, ki izobražuje nekvalificirano delovno silo, zaposleno v trgovini.

Kadrovsko vprašanje je v glavnem rešeno. Delovna mesta so zasedena v skladu z zakonom o srednjem šolstvu ter s pravilnikom o sistematizaciji delovnih mest centra. Proces zaposlovanja strokovnjakov v centru otežkoča stihija vpisovanja učencev. Število vpisa učencev od leta v leto precej koleba, tako da je težko razpisovati delovna mesta za nedoločen čas. Predvsem na komercialni in

poslovodski šoli se zaposlujejo strokovnjaki iz gospodarstva, ki pri posameznih strokovnih predmetih povezujejo teorijo s prakso.

Center je obiskala 5. februarja 1969 verifikacijska komisija in izdala odločbo o verifikaciji.

Položaj centra se je bistveno spremenil z zgraditvijo novega šolskega poslopja, ki po svoji arhitektonski zasnovi ustreza namenu izobraževanja. Poslopje je bilo zgrajeno leta 1963 in izročeno svojemu namenu. Kabineti so opremljeni z vsemi potrebnimi učili, ki se uporabljajo pri splošnoizobraževalnih in strokovnih predmetih in jih šola stalno dopolnjuje. Boljši materialni pogoji z zgraditvijo novega šolskega poslopja pomenijo precejšen napredek za delo šole. Z ustanovitvijo poslovodske in komercialne šole so dane možnosti nadaljnjega izobraževanja trgovskega kadra za profile v trgovini.

Svoj pomen za šolo ima tudi tesno povezovanje skupnosti šolskih centrov za blagovni promet Slovenije z Zavodom za šolstvo SRS, Gospodarsko zbornico SRS in drugimi republiškimi in zveznimi institucijami. Šola sodeluje tudi s trgovinskimi oospodarskimi organizacijami, v katerih poteka praktični pouk učencev. Šola je dolžna skrbeti, da se praktični pouk odvija v ustreznih, objektivnih in subjektivnih pogojih v skladu s predmetnikom in učnim načrtom. Spremenil se je tudi status učenca, ki ni več vajenec v trgovini, marveč učenec šole za prodajalce v centru, ki sklene z gospodarsko organizacijo štipendijsko pogodbo.

MLEKARSKI ŠOLSKI CENTER V KRANJU

je bil ustanovljen z odločbo občinskega ljudskega odbora Kranj št. 6-6-57/1-62 z dne 29. 6. 1961.

Center izobražuje poklicne mlekarske delavce in mlekarske tehnike za potrebe mlekarstva v Sloveniji in drugih republikah. Skrbi za dopolnilno izobraževanje strokovnih mlekarskih delavcev s prirejanjem krajših seminarjev po posameznih strokovnih področjih.

V sestavi mlekarskega šolskega centra je tudi dom učencev, ki je bil ustanovljen z odločbo mestne občine LO Kranj št. 02/9-1784-1-56 z dne 3. maja 1956. Dom je bil z odločbo občinskega ljudskega odbora Kranj št. 022-13/63-6 z dne 29. aprila 1963 priključen mlekarskemu šolskemu centru kot njegova organizacijska enota.

V šolskem letu 1961/62 je pričela delati tehniška mlekarska šola. V tehniško mlekarsko šolo se lahko vpišejo absolventi poklicne mlekarske šole, ki imajo najmanj tri leta strokovne prakse. Tehniško mlekarsko šolo so doslej absolvirali trije letniki. Vpisovanje je bilo v šolskih letih 1961/62, 1962/63, 1963/64. V naslednjih letih so vpisovali samo v poklicno mlekarsko šolo, ker je večja potreba po poklicnih mlekarskih delavcih.

Kakor v poklicno mlekarsko šolo se tudi v tehniško mlekarsko šolo vpisujejo učenci iz vseh republik.

Oddelki, učenci in uspeh

Leto		Štev. odd.	Štev. uč.	Uspeh v %
1960/61 —	tehniška mlekarska	1	17	100
	poklicna mlekarska	2	42	97,6
1964/65 —	tehniška mlekarska	1	15	93,3
	poklicna mlekarska	1	25	84
1968/69 —	poklicna mlekarska	2	52	96,1

Izdelana sta profila za poklic mlekar in mlekarski tehnik. Oba profila je potrdila Gospodarska zbornica. Pripravljen je učni načrt za poklicno mlekarsko šolo in predložen v potrditev pedagoškemu svetu Sekretariata za prosveto in kulturo. Učni načrt za tehniško šolo je v izdelavi.

V obdobju 1960 do 1970 je mlekarski šolski center priredil več seminarjev za strokovne delavce v mlekarnah. Na teh seminarjih sodelujejo strokovni sodelavci šole in tudi zunanji sodelavci, strokovnjaki z mlekarskega področja. Strokovni sodelavci mlekarskega šolskega centra Kranj aktivno sodelujejo tudi pri strokovnem delu za napredek mlekarstva pri nas. Kot redna oblika takega dela je proizvodnja mikrobioloških kultur za vse vrste mlečnih izdelkov, strokovna svetovalna služba za pomoč mlekarnam pri reševanju tehnoloških problemov ter pripravljanje načrtov za nove mlekarske obrate in obnovo obstoječih.

Sodelavci mlekarskega šolskega centra aktivno sodelujejo pri organizaciji različnih mlekarskih prireditev, kot je npr. vsakoletno republiško ocenjevanje mleka in mlečnih izdelkov, ki je bilo trikrat v prostorih mlekarskega šolskega centra Kranj. Žirija novosadskega sejma je na predlog Zvezne gospodarske zbornice podelila odlikovanje sodelavcu centra za večletno sodelovanje v ocenjevalni komisiji.

15. decembra 1967 je bila v šoli proslava 60-letnice mlekarskega šolstva v Sloveniji.

ŠOLSKI CENTER ZDRUŽENEGA PODJETJA ISKRA KRANJ

Leta 1961 je bil s sklepom delavskega sveta Iskre, tovarne elektrotehniških in finomehaničnih izdelkov v Kranju na seji dne 24. februarja 1961 ustanovljen Zavod za izobraževanje kadrov Iskra Kranj. Naloge tedanjega zavoda so bile: organizirati in omogočiti članom kolektiva redni in izredni študij na visokih in srednjih šolah, organizirati in izvajati redni in izredni študij za pridobitev strokovne izobrazbe industrijskega delavca in dopolnilno izobraževanje oziroma izobraževanje za delovno mesto. K zavodu je bila priključena tudi dotedanja samostojna industrijska šola Iskra v Kranju. Dovoljenje za ustanovitev zavoda je dal občinski ljudski odbor Kranj z odločbo št. 6-ZA-25/1-61, kjer je bil zavod tudi vpisan v register finančno samostojnih zavodov.

S sklepom ustanovitelja se je v letu 1962 zavod preimenoval v šolski center Iskra Kranj in v letu 1963 v šolski center podjetja Iskra Kranj, ker je prevzelo ustanoviteljstvo zavoda podjetje Iskra Kranj na osnovi sklepa delavskega sveta podjetja Iskra Kranj z dne 26. julija 1963. V tem letu je šolski center razširil svojo dejavnost, tako da se je vanj v skladu s pogodbo med občinskim ljudskim odborom Kranj in podjetjem Iskra Kranj vključila tehniška šola za strojno in elektrotehniško stroko kot organizacijska enota in ustanovila poklicna šola s sedežem v Ljubljani, prav tako kot organizacijska enota. Organizacijska oblika šolskega centra je ostala do danes nespremenjena.

Imena in naslovi šol, ki so vključene v šolski center:

— tehniška šola elektrotehniške in strojne stroke v Kranju, Savska loka 2,

— poklicna šola elektrotehniške in kovinarske stroke v Kranju, Savska loka 2,

— poklicna šola elektrotehniške in kovinarske stroke v Ljubljani, Linhartova 35.

Šolsko leto	Ime šole	Štev. odd.	Štev. učen.	Uspeh	%
1960/61	industrijska šola Iskra	12	256	243	94,92
1964/65	tehniška šola	6	166	148	89,15
	poklicna šola Kranj	15	317	297	93,69
	poklicna šola Ljubljana	12	288	259	89,93
1968/69	tehniška šola	11	292	253	86,61
	poklicna šola Kranj	11	255	242	97,05
	poklicna šola Ljubljana	13	287	282	94,77

Izobraževalna smer šol se v tem obdobju ni menjala. Poklicna šola v Kranju ni imela in tudi sedaj nima težav z učiteljskim kadrom, ker je šola že utečena. Nimajo pa vsi, ki na šoli poučujejo, po novem zakonu o srednjem šolstvu ustrezne šolske izobrazbe.

Tehniška šola ob priključitvi k zavodu ni imela zadostnih učnih moči. Za poučevanje splošnih predmetov je imela pet učiteljev, kar je za takratno število oddelkov zadostovalo. Strokovne predmete pa so poučevali honorarno inženirji elektrotehniške in strojne smeri iz Iskre in drugih gospodarskih organizacij v Kranju. Do danes je uspelo pridobiti zadostno število strokovnjakov z visokošolsko izobrazbo.

Nobena od šol v sestavu zavoda še ni bila verificirana, ker ustrezni republiški organi še niso pripravili zadevnih normativov.

Članke o posebni šoli, gimnaziji in o strokovnih šolah so mi posredovali direktorji oz. ravnatelji teh šol. Za prispevke se jim prisrčno zahvaljujem. Preuredil sem jih, kjer je bilo potrebno zaradi skrajšanja besedila in enotnejše obdelave šolstva, sicer je besedilo ostalo v izvirniku.

THE DEVELOPMENT OF ELEMENTARY EDUCATION IN THE COMMUNE OF KRANJ FROM 1960 TO 1970

In the years from 1960 to 1970 attention was paid to the consolidation of the uniform compulsory 8 years elementary school system. Its material base has especially been built. At the referendum it was confirmed that members of the commune as well as factories would give money for building of new schools and thus 6 new schools have been built (Šenčur, Cerklje, Preddvor, Žabnica, France Prešeren at Zlato polje in Kranj and the gymnasium by the primary school Lucijan Seljak in Kranj). The amount of modern means of instruction has greatly increased. Higher classes of smaller provincial schools joined the central schools so there are today 8 united schools in the Commune of Kranj and a smaller one at Jezersko.

In this decade there can also be seen the improvement of teaching staff with regard to their education. First forms of prolonged staying at school have been introduced as well as kindergartens in the country and a substitute for kindergartens — preparatory schools. Additional work with pupils and their voluntary activities have also been extended. School results improve as well. There are new school buildings and educational establishments for children not yet going to school, which will be built in the future. The purpose of this is to get a place for at least one third of the pupils in the Commune, where they can stay after school and also more places for children who don't go to school yet. The last decade is a decade of great prosperity in elementary education.

There hasn't been such a development at technical schools. The reasons for a partial stagnation are: not worked out syllabuses, not worked out concepts of the development of technical schools and inactive financiers.

KULTURA KRANJSKE OBČINE PO VOJNI

RAZVOJ MUZEJSKE DEJAVNOSTI V KRANJU

CENE AVGUŠTIN

Pojem muzeja kot čuvarja nacionalne kulture ter okvir in obseg njegovih delovnih nalog se je izoblikoval šele v novejši dobi. Redkosti in zanimivosti, ki so nekdaj polnile muzejske zbirke, je nadomestilo sistematično zbiranje gradiva o življenju in razvoju določenega geografskega področja, nacije, regije, posameznega naselja itd. Zgodovinsko-raziskovalnim prizadevanjem so se v muzejih kmalu pridružile močno poudarjene prosvetno-vzgojne tendence pod geslom: muzeji naj postanejo podaljšana roka šole in s tem nepogrešljiv dejavnik v splošnem izobraževalnem sistemu. V novejši dobi se muzejske ustanove s svojimi zbirkami, razstavami in drugimi prireditvami ter publiciranjem gradiva s svojega delovnega področja bolj in bolj vključujejo tudi v okvir turističnega gospodarstva in postajajo tako njegov pomembni sodelavec.

Muzejska dejavnost se je na področju občine Kranj razvijala že več kot deset let pred ustanovitvijo Gorenjskega muzeja leta 1963. V tem obdobju sta v Kranju delovali dve muzejski ustanovi: Muzej revolucije in Mestni muzej. Prvi si je ob ustanovitvi zadal nalogo, da prikaže gorenjsko pokrajino v luči zgodovine njenih razrednih bojev, revolucije in socialistične graditve. S tem v zvezi je zbral veliko število zgodovinskih eksponatov in dokumentov ter priredil vrsto razstav. Po preselitvi (pod okriljem starega radovljiškega okraja zbranega zgodovinskega gradiva) v Kranj je bodoči muzej dobil svoje prostore v hiši št. 3 na Koroški cesti. Število predmetov in dokumentov je kmalu naraslo do take mere, da je predstavljalo osnovo za ustanovitev Pokrajinskega muzeja za Gorenjsko v Kranju, ki ga je leta 1957 ustanovil okrajni ljudski odbor in ga leta 1961 ob 20. obletnici vstaje preimenoval v Muzej revolucije. Med najpomembnejše naloge novega zavoda je spadala ureditev Spominskega muzeja talcev, internirancev in pregnancev v Begunjah, ki je bil odprt leta 1960 in je kmalu postal eden najbolj obiskanih muzejev na Gorenjskem. Kasneje je prešel v upravljanje muzejev radovljiške občine. Zbrano dokumentarno gradivo iz posameznih obdobij narodnoosvobodilnega boja in delavskega gibanja na Gorenjskem je bilo prikazano v posameznih občasnih razstavah: leto 1941 na Gorenjskem, leto 1942 na Gorenjskem, spomeniki NOB na Gorenjskem, 40 let KPJ in 20. obletnica tekstilne stavke. Muzej je topografsko obdelal velik del Gorenjske in zbral številne podatke, pomembne za rekonstrukcijo zgodovinskih dogodkov in njihovih obeležij v NOB. Dovolj truda je posvetil tudi zbiranju spominov borcev NOB, življenjepisov in druge dokumentacije padlih borcev, talcev in žrtev okupatorjevega terorja, sodeloval je pri postavljanju spomenikov NOB in izdajanju publikacij s tematiko svojega delovnega področja. Vsekakor moramo poudariti, da je dobršen del gradiva, ki ga hrani oddelek za novejšo zgodovino Gorenjskega muzeja, rezultat prizadevanj nekdanjega Muzeja revolucije in njegovih sodelavcev.

Obstoj večje kulturnozgodovinske zbirke, pričetek urejevanja Prešernovega spominskega muzeja leta 1952 in zavzeto delovanje novoustanovljenega Muzejskega in zgodovinskega društva v Kranju je pobudilo ustanovitev Mestnega muzeja, ki mu je v začetku leta 1953 takratni mestni ljudski odbor izdal ustanovitveno odločbo. Že ob ustanovitvi si je novi muzej zadal nalogo, da v povezavi z drugimi muzeji na Gorenjskem prikaže to pokrajino v njeni zgodovinski, kulturnozgodovinski, etnografski in umetnostnozgodovinski podobi. Za uresničitev delovnega programa so bili zadolženi posamezni muzejski oddelki. Etnografski oddelek je od leta 1955 zbral obsežno in bogato zbirko predmetov ter dokumentov s področja materialne in duhovne kulture Gorenjske. Tekstilnotehniški oddelek, ki je nasledil nekdanji v tehniški tekstilni šoli delujoči tekstilni muzej v Kranju, je zbral pomembno gradivo za prikaz razvoja tekstilstva na Gorenjskem. Delo arheološkega oddelka je od leta 1959 poleg Kranja zajelo vso severozahodno Gorenjsko, kjer so bile odkrite številne najdbe od prazgodovinske do staroslovanske dobe (Kranj, Drulovka, Begunje, Stražišče, Bobovk, Rodine, Bohinj, Blejski grad, Bitnje, Smokuč itd.). Umetnostnozgodovinski oddelek je

od leta 1953 močno razširil obstoječo umetnostno in kulturnozgodovinsko zbirko. — Od ustanovitve okrajne spomeniške komisije leta 1953 do nastanka medobčinskega spomeniškega zavoda leta 1961 je bila Mestnemu muzeju poverjena skrb in organizacija spomeniškega varstva najprej na kranjskem, po združitvi okrajev pa tudi na celotnem gorenjskem področju. Ob sodelovanju vseh muzejskih oddelkov je bila zavarovana in dokumentirana vrsta kulturnih spomenikov. Tako je npr. restavratorski oddelek od leta 1957 poleg restavracije številnih primerkov gotske, renesančne in baročne plastike in slikarstva na Gorenjskem odkril in restavriral ob sodelovanju republiškega zavoda za spomeniško varstvo vrsto gotskih fresk v Tupaličah, na Bregu pri Preddvoru, v Srednji vasi pri Šenčurju, v Seničnem in Žiganji vasi itd. — Pomanjkanje ustreznih prostorov za stalno muzejsko zbirko je rodilo misel o prirejanju občasnih razstav v Prešernovi hiši. Razstave arheološkega, etnografskega in drugega muzejskega gradiva so dopolnjevale umetnostne razstave, ki so postale pomemben pripomoček likovne vzgoje v Kranju. Likovne delavce domačine so na razstavah kmalu dopolnili tudi drugi slovenski likovniki, te pa umetniki iz drugih republik in iz tujine. Za neposrednejši stik med umetnikom in občinstvom so skrbeli pogovorni večeri, ki jih je ob otvoritvah likovnih razstav organiziral Klub kulturnih delavcev oziroma njegov predhodnik Klub likovnih delavcev v Kranju. Kot rezultat tesnega sodelovanja med muzejem in klubom so se likovnim kmalu pridružili tudi literarni in glasbeni večeri ter predavanja, ki so na zanimiv način dopolnjevala predstavo o umetnostni oziroma kulturnozgodovinski podobi določene dobe. Kot organizator najrazličnejših oblik kulturnega življenja, izdajatelj revije za kulturo Gorenjska (1956—1957), Snovanj (priloge časopisa Glas od leta 1967) in vrste literarnografičnih edicij je prav *Klub kulturnih delavcev odigral pomembno vlogo pri kulturni rasti mesta.* — Od leta 1954 do leta 1962 se je v Prešernovi hiši zvrstilo skoraj 300 likovnih in drugih muzejskih razstav, ki jih je obiskalo več kot 800.000 obiskovalcev. Za svoje delo je Mestni muzej leta 1963 prejel Prešernovo nagrado občine Kranj.

Velik korak v razvoju muzejstva v Kranju je bil storjen z ustanovitvijo Gorenjskega muzeja leta 1963. Z dodelitvijo

Sl. 1. Gorenjski muzej; renesančna veža z grebenastimi svodi. Del galerijske zbirke kiparja L. Dolinarja

Sl. 2. Prešernov spominski muzej v Kranju; preddverje

nekdanje mestne hiše v Kranju in baročnega dvorca v Tavčarjevi ulici je skupščina občine zagotovila novemu zavodu nemoten razvoj. Že leta 1964 je bil odprt novo urejeni Prešernov spominski muzej. Ureditvena dela je vodil ing. arh. Tone Bitenc, ki je kasneje sodeloval tudi pri ureditvi mestne hiše in baročnega dvorca v Tavčarjevi ulici. Leta 1966 je bila odprta arheološka, kulturnozgodovinska in etnografska zbirka v mestni hiši. Obenem pa je bila v arhitekturno bogato oblikovanih renesančnih hodnikih pritličja in prvega nadstropja urejena galerija del slovenskega kiparja Lojzeta Dolinarja. Tej se je leta 1968 pridružila zbirka gotske, renesančne in baročne plastike in slikarstva v drugem nadstropju, medtem ko so bili podstrešni prostori preurejeni v obsežen muzejski depo. Zaradi izredne ohranjenosti arhitekture je bil izbor eksponatov prilagojen danim prostorskim ambientom in ne obratno, kot je bil navadno do sedaj običaj. Podobne razstavne možnosti se npr. muzeju odpirajo tudi v gradu Kieselstein, kjer naj bi v arhitekturno svojevrstno obarvanem ozračju našla mesto umetnostna galerija, dopolnjena z izbranimi kulturnozgodovinskimi elementi. Klasicistično jasno načrtovana in prostorsko oblikovno neprizadeto zasnovana muzejska stavba v Tavčarjevi ulici 43 je zlahka sprejela tudi povsem moderen razstavni aranžman, kot ga predstavlja stalna republiška zgodovinska zbirka: slovenska žena v revoluciji. Zbirka je bila na pobudo konference za družbeno aktivnost žensk SRS odprta 8. marca 1969 v prvem nadstropju stavbe. Zaradi navedenih ugodnih prostorskih predpogojev in sklenjenosti tematske zasnove bo dosedanjo etnografsko zbirko v drugem nadstropju, takoj ko bodo zanjo sproščeni prostori v severozahodnem traktu gradu Kieselstein, nadomestila stalna muzejska razstava: razvoj delavskega gibanja in NOB na Gorenjskem.

Želja po prikazu gorenjske regije v vseh njenih kulturnozgodovinskih značilnostih in vedno bolj rastoče zanimanje za likovne umetnosti je uravnavalo tudi razstavni program muzeja. Tako pomeni doba po letu 1963 tudi obdobje številnih in strokovno vzorno pripravljenih razstav, ki so rezultat izpopolnitve raziskovalnega muzejskega kadra in nove organizacije strokovnih služb. Tako je oddelek za novejšo zgodovino poleg topografskih akcij, urejanja arhiva, načrtnega zbiranja dokumentarnega gradiva za stalno zbirko pripravil vrsto razstavnih prireditev: leto 1943 na Gorenjskem, 20. obletnica ustanovitve Prešernove brigade, leto 1944 na Gorenjskem, spomeniki NOB na Gorenjskem, leto 1945, nemška koncentracijska taborišča, partizanski tisk, tehnike in tiskarne na Gorenjskem, narodni heroj Stane Žagar, udarna brigada Franceta Prešerna, oktobrska revolucija v Rusiji, likovno življenje v partizanskih tehnikah in tiskarnah, Tito na Gorenjskem, zgodovinska razstava 50 let KPJ, SKOJ in sindikatov, VOS na Gorenjskem, socialna motivika v predvojnem slikarstvu Ljuba Ravnikarja, revolucionarna pot Janeza Mlakarja itd.

Oddelek za etnografijo je zbral ali bolje rešil velik del dragocenega narodopisnega gradiva, tako da je obstoječa zbirka med največjimi v Sloveniji. Ob pomembnejših razstavnih prireditvah, kot so domača obrt na Gorenjskem, slike na steklo, ljudska umetnost na Gorenjskem, gorenjska kmečka skrinja, planšarska kultura na Gorenjskem itd., so izšli obsežnejši katalogi ali pa je bilo gradivo objavljeno v strokovnih glasilih. Isto velja za strokovno skrbno urejene razstave, ki jih je pripravil oddelek za starejšo zgodovino: Francozi na Gorenjskem, stari Kranj, gorenjski gradovi, tovorništvo in prevozništvo na Gorenjskem (v pripravi) itd. Tudi Prešernov spominski muzej je po otvoritvi leta 1964 na široko razvil svojo razstavno in še v večji meri publicistično dejavnost. Literarnozgodovinskim razstavam, kot so Prešernov sonetni venec, Čop in Prešeren, Simon Jenko in vajevci, Prešernov stari Kranj, Julija Primčeva in njen rod, upodobitev pesnika Franceta Prešerna, Tomo Zupan in njegovi prešernovski sodobniki, čbeličarji, Prešernova Zdravljica, upodobitev Simona Jenka itd., se pridružujejo med drugimi tudi številni vsakotedenski in od leta 1965 neprekinjeno objavljani članki v časopisu Glas o Prešernovem življenju in delu, njegovem likovnem krogu in o drugih literarnozgodovinskih dogajanjih in osebnostih na Gorenjskem.

Pri tehnično večkrat zelo zahtevni obdelavi gradiva v muzeju in na terenu, pri pripravi stalnih zbirk in aranžmajih občasnih razstavnih prireditev sta z uspehom sodelovali muzejska restavratorska in preparatorska delavnica.

Načrtno raziskovalno delo je v veliki meri razkrilo zgodovinsko podobo Gorenjske v posameznih arheoloških obdobjih od starejše kamene dobe do zgodnjega srednjega veka. Številna izkopavanja (poljšiška cerkev pri Gorjah, Malijevo gradišče pri Golniku, Pivka pri Naklem, Mlaka pri Kranju, Šmartno pri Cerkljah, Šenčur, Moste pri Žirovnici, Kranj, Blejski grad, Rečica pri Bledu, Radovljica, Čevc nad Žabljami, Smledniški grad itd.), ki jih je izvedel oddelek za arheologijo sam ali v povezavi z drugimi znanstvenimi zavodi (univerza, Slovenska akademija znanosti in umetnosti itd.), so obenem pomnožila muzej-

sko arheološko gradivo, ki sodi med najbogatejše pri nas.

Pridobitev novih galerijskih prostorov v mestni hiši in v prvem nadstropju baročnega dvorca v Tavčarjevi ulici ter preureditev že obstoječih v pritličju in kleti Prešernove hiše so močno dvignile število občasnih razstavnih prireditev, posebno likovnih. Tako je Gorenjski muzej od leta 1963 do 1969 pripravil 417 občasnih zgodovinskih (92) in likovnih (325) razstav, ki jih je obiskalo 784.258 obiskovalcev. V tem prikazu so zajete tudi potujoče razstave. Njihovo število (104) predstavlja četrtino vseh razstavnih prireditev, ki jih je pripravil muzej, kar velja tudi za število njihovih obiskovalcev.

Dokumentarno prizadevanje muzeja dobro ilustrira zbirka 44.579 fotografij, ki jih hrani fototeka. 9741 diapozitivov je namenjenih predvsem predavanjem in javnemu predvajanju v galerijskih prostorih. Njihovo število kot tudi število drugega fotodokumentarnega gradiva iz leta v leto raste predvsem zaradi prizadevnosti strokovnih delavcev muzeja in posebej njegove fotolaboratorijske službe. Iz skromnih osnov je v preteklih letih zrasla sorazmerno bogata strokovna knjižnica, ki šteje 4827 enot. Hrani predvsem literaturo za strokovna področja, ki jih obdeluje muzej kakor tudi obsežno gradivo za razstave barvnih reprodukcij likovnih del. Knjižnica je odprta tudi javnosti, predvsem pa je seveda v pomoč delavcem muzeja pri njihovem strokovnem delu. Prav raziskovalno delo v muzeju (prim. strokovna poročila muzeja od leta 1963—1969) pomeni namreč bazo za dvig lastnega razvoja kakor tudi nepogrešljivo osnovo za kulturno-prosvetno akcijo, ki se manifestira v obliki razstav, strokovnih vodstev, predavanj ter v publiciranju regionalnega zgodovinskega gradiva, ki postaja bolj in bolj nepogrešljiv sestavni del našega šolskega in izvenšolskega izobraževanja in v enaki meri tudi turističnega razvoja.

SPOMENIŠKO VARSTVO NA GORENJSKEM

OLGA ZUPAN

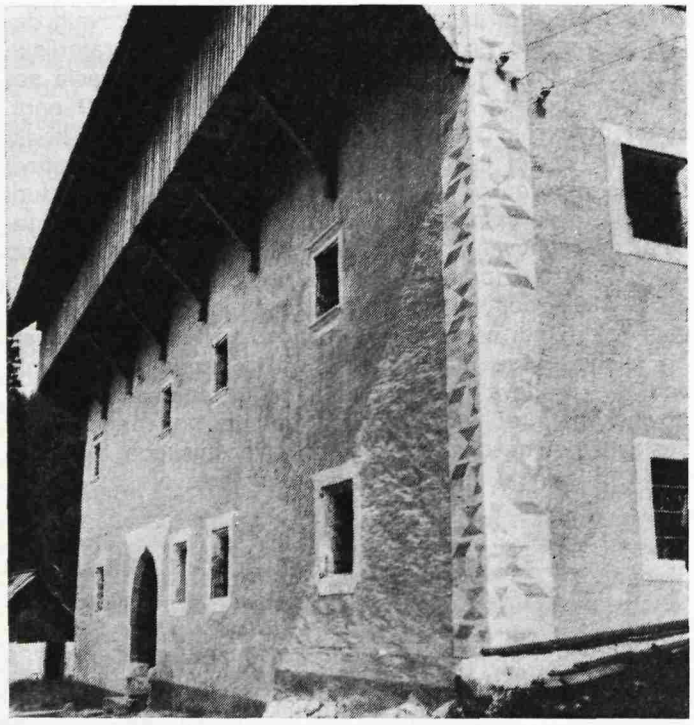
Leta 1945 je 27. januarja predsedstvo SNOS sprejelo prvi zaščitni odlok o varstvu knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov; kasneje so temu odloku sledile uredbe in leta 1946 že okvirni zakon o varstvu kulturnih spomenikov v zveznem in republiškem okviru. Ustanovljen je bil Zavod za spomeniško varstvo LR Slovenije. Vedno večje potrebe na terenu z velikim številom kulturnih spomenikov, ki so zaradi posledic vojne in pomanjkljivega vzdrževanja vedno bolj propadali, so narekovale ustanavljanje spomeniških komisij. Tako je bilo leta 1953 imenovana pri svetu za prosveto in kulturo OLO Kranj spomeniška komisija, leto dni kasneje pa je začela delovati tudi komisija pri OLO v Radovljici. Po ukinitvi radovljiškega okraja sta se obe komisiji združili s sedežem v Kranju. Republiški zakon o varstvu kulturnih spomenikov iz leta 1958 je spomeniško varstvenim organom nalagal nove naloge, ki so privedle v letu 1960 do ustanovitve Okrajnega zavoda za spomeniško varstvo s sedežem v Kranju.

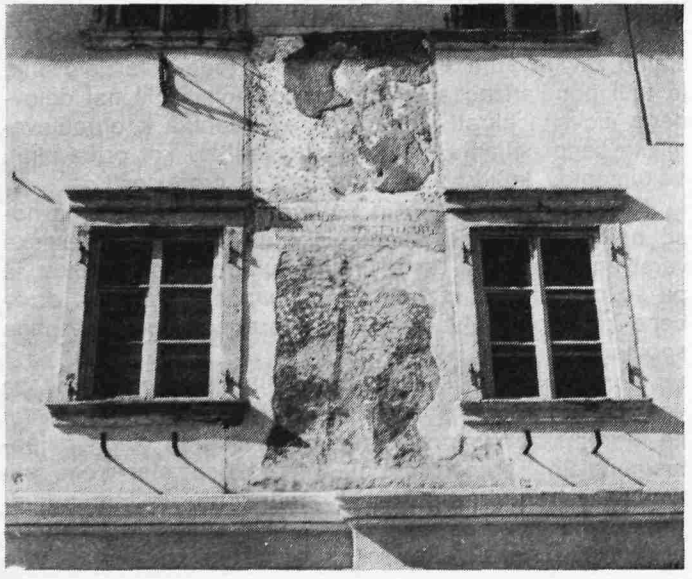
Ko je bil 31. januarja 1962 ukinjen Okrajni zavod za spomeniško varstvo, je na osnovi zakona o varstvu kulturnih spomenikov iz leta 1961 začel delovati medobčinski Zavod za spomeniško varstvo v Kranju, ki so ga ustanovile občine Kranj, Jesenice, Radovljica in Tržič. Področje zavodove dejavnosti pa se je povečalo v letu 1965 še za območje kamniške in domžalske občine.

Delo spomeniške službe je razmejeno med upravne in restavratorske naloge. Spomeniška služba kot javna služba nadzoruje kulturne spomenike glede na ogroženost in vodi o tem evidenco ter vso potrebno dokumentacijo (opisi, viri in literatura, fotografska dokumentacija, grafična dokumentacija itd.). Izdeluje programe sanacije spomenikov in strokovno nadzoruje njihovo preventivno in stalno zavarovanje. Pomemben delež tega dela delovanja je tudi popularizacija kulturnih spomenikov, ki naj delovnega človeka hkrati izobražuje in spodbuja k ohranjevanju in usposabljanju kulturnih spomenikov kot pričevalnih dokumentov kulturne ustvarjalnosti v preteklosti.

Nič manj pomemben in po končnih rezultatih v javnosti najbolj viden del spomeniške službe so spomeniške varstvene akcije za restavriranje kulturnih spomenikov, ki pa so odvisne od razpoložljivih finančnih sredstev, družbene zavzetosti, aktualnosti in uporabnosti posameznega spomenika.

Gorenjska velja po številu kulturnih spomenikov za eno najbogatejših področij. Specifika kulturnega fonda na Gorenjskem je precej raznolika, čeprav poleg najpomembnejših spomenikov srednjeveškega stenskega slikarstva, gradov in meščanske arhitekture prevladuje ljudsko stavbarstvo z bogato oblikovanimi arhitektonskimi členi (portali, okna, štukaturni okras, arhitekturne poslikave

in freske) in značilnimi domačimi materiali, predvsem v lesu. Kulturna vrednost spomeniškega fundusa jo neprecenljiva, cenitev materialne vrednosti pa le približna, saj imajo kulturni spomeniki največkrat poleg znatne materialne vrednosti neprecenljivo vrednost kot nenadomestljivi spomeniki nacionalne in kulturne preteklosti.

Cenitev kulturnega fonda nepremičnih kulturnih spomenikov na delovnem področju zavoda je naslednja: arheoloških lokalitet 195, urbanih ambientov 8, ruralnih ambientov 80, spomenikov revolucije 320, naravnih znamenitosti 195, naravnih ambientov 15, gradov, graščin in dvorcev 37, cerkva 166, kapel in znamenj 300, kmečkih hiš 700, tehniških spomenikov 70, domov velikih Slovencev 18.

Ob spomeniški komisiji, okrajni zavod in njegov naslednik (1962) medobčinski zavod za spomeniško varstvo so do leta 1965 izvedli vrsto večjih spomeniških akcij, med katerimi so najpomembnejše: odkritje srednjeveških gotskih fresk iz 14. in 15. stoletja v Vrbi, na Selu pri Žirovnici, pri sv. Janezu ob Bohinjskem jezeru, v Žiganji vasi in Seničnem pri Tržiču, v Tupaličah, na Bregu pri Preddvoru, v Srednji vasi pri Šenčurju, pri sv. Jakobu nad Preddvorom itd., kar predstavlja površinsko več kot šesto kvadratnih metrov na novo odkritega stenskega slikarstva od 14. do 16. stoletja. Sondirani so bili spomeniški objekti z najdbami ohranjenih srednjeveških fresk v Ratečah, Rečici pri Bledu, Studenčicah, Lancovem, Otoku pri Radovljici, Mevkužu, Brodu v Bohinju, Juriju nad Tržičem, Gradu, Dvorjah, Zalogu pri Cerkljah, Lovrencu nad Preddvorom, Mačah, Adergasu, Jereki in Stari Fužini. Med drugimi deli je bila restavrirana prvotna slikarija gotske župne cerkve v Kranju in obnovljena prvotna polihromacija gotskega prezbiterija v Mačah ter z novo streho zavarovane freske pri Jakobu nad Preddvorom.

V nadaljnjih letih je spomeniška služba rešila pred propadanjem še vrsto kulturnih spomenikov, ki jih lahko prištevamo med pomembne spomenike naše kulturne dediščine. V Bodeščah in na Brodu v Bohinju sta bili kot prva faza obnovitvenih del obnovljeni strešni kritini in nato odkrite in restavrirane gotske in renesančne freske. Na Brodu so bile odkrite freske iz začetka 16. stoletja v prezbiteriju podružne cerkve Marije Magdalene. Sorod-

Sl. 3. Restavrirana stavba poznosrednjeveškega hospitala na Zgornjem Jezerskem

Sl. 4. Odkrita gotska in baročna freska na fasadi »Pavšlarjeve hiše« v Kranju

ne so freskam na slavoločni steni pri sv. Janezu v Bohinju. Odkrita je bila izredno zanimiva (datirana 1534) kompozicija sv. Krištofa na zunanjščini prezbiterija, delo freskanta Jerneja iz Loke. Na zunanjščini ladje pa sta bili odkriti še dve freski iz prve polovice 15. stoletja iz kroga prileško-suškega mojstra. V Bodeščah so bile odkrite na slavoloku in na južni steni ladje gotske freske (okrog 1520) s pasijonskimi prizori. Freske v obeh kulturnih spomenikih so bile odkrite v letu 1966 in v naslednjem letu restavrirane.

Pridružujejo se jim še nadaljnje nove pridobitve srednjeveškega stenskega slikarstva. Monumentalna fasadna kompozicija sv. Krištofa v Radovljici (okrog 1500) in poznogotske freske v prezbiteriju v Ribnem, ki še niso v celoti odkrite. Pri sv. Petru nad Begunjami so se doslej znanim freskam pasijona na severni steni ladje priključili novo odkriti prizori na slavoločnih stenah in v prezbiteriju, ki so prav tako delo istega avtorja, Jerneja iz Loke. K njegovemu opusu lahko prištejemo tudi novo odkrite freske na slavoločni steni pri sv. Juriju nad Bistrico pri Tržiču, kjer je bil v ladji odkrit in restavriran (1966) leseni slikani gotski strop, ki se uvršča med redke primere ohranjenih gotskih slikanih stropov na Gorenjskem.

Posebno zanimanje vzbujajo v gradivu srednjeveškega stenskega slikarstva novo odkrite freske (1966, 1967) na hodniku prvega nadstropja ter na fasadi Pavšlarjeve hiše v Kranju. Sodijo med redke ohranjene poslikave profane mestne arhitekture iz prve polovice 16. stoletja.

V Kraščah pri Moravčah restavratorska dela še odpirajo izpod beležev in sige izredno kvalitetne freske iz 2. polovice 15. stoletja, doslej še neugotovljenega mojstra oziroma delavnice. V gotskem, kasneje barokiziranem prezbiteriju so se ohranile v celoti poslikane stene s prizori iz svetniških legend Miklavža in Martina, pasijonskimi prizori v podločnih poljih ter na vsej severni steni kompozicija ikonografsko izjemne inačice poslednje sodbe. Žal so kasnejše prezidave freske delno uničile (baročna okna) in tudi napis z letnico njihovega nastanka in z imenom naročnika fresk. Vendar bodo restavrirane gotske freske v prezbiteriju dopolnilo kvalitetni baročni arhitekturi ladje.

Dolgoletna restavratorska dela potekajo na dveh kulturnih spomenikih: na razvalinah gradu Kamen, na začetku doline Drage in na Malem gradu v Kamniku. Razvaline gradu Kamen ležijo v kompleksu kulturnih spomenikov: nekdanjega gradu Katzenstein, med drugo svetovno vojno zloglasnih gestapovskih zaporov, grobišč talcev v Begunjah in dolini Drage in vedutno ter arhitektonsko pomembne gotske podružnice sv. Petra na Gori nad Begunjami. Razvaline gradu je bilo treba očistiti vegetacije, odkopati sesutine in s plombiranjem ter utrjevanjem zidovja omogočiti njihov nadaljnji obstoj. Obnovitvena dela se približujejo zaključku, saj je utrjenega že več kot tri četrtine zidovja in bo z novim ostrešjem na severozahodnem stolpu končana prezentacija kulturnega spomenika.

Romanska nadstropna kapela na Malem gradu v Kamniku se uvršča med najpomembnejše kulturne spomenike v Sloveniji. Obnovitvena in restavratorska dela na tem kulturnem spomeniku so bila dolgotrajna in zahtevna. Postopno in z veliko mero potrpljenja je bilo treba izluščiti iz kasnejših predelav izpod ometov in trdovratne sige vse razvojne faze arhitekture in poslikavo. V kripti se je izpod mnogih beležev in močne sige prikazala naslikana »grotta« z iluzionistično odprtim pogledom na nebo. Vse stilne značilnosti fresko poslikave kažejo na čas nastanka v 17. stoletju. V prezbiteriju kapele v nadstropju so se pod plastjo Koželjevih fresk iz leta 1893, ki jih je bilo treba sneti, ohranile freske z iluzionistično naslikano arhitekturo, ki navezujejo na avtorja fresk v kripti. V zgornji kapeli so obnovitvena dela odprla romanski portal na zahodni fasadi kapele. Najbolj zahtevno restavratorsko delo pa je rekonstrukcija gotskega rebrastega oboka v zgornji kapeli, kjer bodo našli svoja prvotna mesta originalni gotski sklepniki. Zunanji videz tega za mesto Kamnik vedutno tako pomembnega kulturnega spomenika je že dopolnila rekonstrukcija baročne strehe zvonika, ki je zamenjala v drugi polovici 19. stoletja izoblikovano neogotsko streho. Sedaj se je mestna veduta zopet približala tistim, ki so na starih upodobitvah mesta.

Ruševine renesančnega gradu Brdo pri Lukovici, domovanje pisatelja Janka Kersnika, čakajo na nadaljnja sanacijska dela. Že pred leti pričeto in nato prekinjeno obnavljanje arhitekturne grajske lupine je v letu 1968 znova zaživelo. Obnovitvena, sanacijska dela obsegajo predvsem utrditev jugovzhodnega vogelnega stolpa in vhodne fasade s portalom.

Med restavrirane in javnosti odprte kulturne spomenike sodita baročna arhitektura grobeljske cerkve v Domžalah in stavba nekdanjega poznosrednjeveškega hospitala za popotnike »Jenkova kosarna« na Zgornjem Jezerskem. Grobeljska arhitektura z Jelovškovo poslikavo celotne notranjosti je bila dokončno restavrirana v letu 1966. Dve leti kasneje, junija 1968, je bila prezentirana kot kulturni spomenik in odprta javnosti »Jenkova kosarna«.

Ob tovorniški poti po dolini Kokre in prek Jezerskega

na Koroško je nastala v prvi polovici 16. stoletja stavba hospitala za popotnike in tovornike. Mogočno gospoduje nadstropno stanovanjsko poslopje s podstrešnim »gankom« in visoko dvokapno streho na čop, prekrito s skodlami, v sklopu Jenkove domačije nad amfiteatralno kotlino Zgornjega Jezerskega. Zunanjščina stavbe je monumentalna, predvsem je izreden pogled na glavno fasado s poznogotskim portalom v obliki »oslovskega hrbta«, ki je bil zaradi kasnejše predelave notranjosti zazidan in ga je odprla šele obnovitev stavbe. Kamnoseško kvalitetni so tudi poznogotski kamniti okenski okviri z robovi porezanimi na »ajdovo zrno« in kasnejši renesančno baročni z bogatejšimi profili. Okna in portal dopolnjujejo še plitvi štukirani okviri v zaglajenem ometu. Hišni vogali so po vsej višini poudarjeni s »šivanimi robovi«. Tlorisna zasnova je značilno alpska in se ponovi v nadstropju. V pritličju zavzema ves osrednji prostor velika veža, nekdanja dimnica. V nadstropju je v sredi gornja veža s kuriščem ter levo in desno bivalni prostori nekdanjega hospitala. V oba prostora vodita kvalitetna kamnita poznogotska portala. Kulturnozgodovinsko je najbolj pomemben prostor s podpisi in napisi potnikov v latinskem, nemškem in italijanskem jeziku. Nekateri napisi so datirani npr. 1573, 1575, večina podpisov je iz druge polovice 16. stoletja. Številnost podpisov iz 16. stoletja izpričuje večjo uporabo tovorniške poti po dolini Kokre in prek Jezerskega vrha v tem času ter usihanje prometa po tej poti že v 17. stoletju, ko je bila dograjena ljubeljska cesta in se je promet preusmeril čez Ljubelj.

Stavba je bila v šestdesetih letih 19. stoletja delno prezidana, predvsem v pritličju. V nadstropju pa so ostali prostori nespremenjeni, saj so se v celoti ohranili podpisi potnikov v nekdanjem prostoru hospitala, ki je kmetiji služil za kaščo.

Požar je v letu 1959 uničil celotno ostrešje z »gankom« in močno poškodoval stavbo. Do leta 1964, ko je bil omogočen pričetek obnovitvenih del, je severozahodna fasada v celoti propadla in je bila tretjina stavbe uničena. S postopnim obnavljanjem in restavriranjem, ki sta ga gmotno podprla skupščina občine Kranj in sklad SRS za pospeševanje kulturnih dejavnosti, je Zavod za spomeniško varstvo v Kranju s sodelovanjem Zavoda za spomeniško varstvo SRS obnovil kulturni spomenik in ga junija 1968 odprl javnosti. Pristno etnografsko opremo za ureditev prostorov so prispevali domačini z Jezerskega in Gorenjski muzej.

GLEDALIŠKA DEJAVNOST V KRANJU

MARJAN LOMBAR

Kadar govorimo o gledališki dejavnosti v Kranju, ne smemo pozabiti, da je bila prav ta zvrst kulturno-prosvetnega dela v preteklosti močno razvita in tudi pogojena z mnogimi ljubitelji gledališča. Redkokdaj in redkokje pa se gledališko ljubiteljstvo razvije do tiste stopnje, da bi moglo delovati zaradi same umetnosti.

Po osvoboditvi delimo gledališko dejavnost v Kranju na tri razvojna obdobja. Iz podatkov prvega obdobja zasledimo, da je po osvoboditvi gledališka dejavnost v Kranju doživela ugodno kvantitativno in kvalitativno spremembo. Za ta uspeh gre zahvala predvsem predvojnim gledališkim ljubiteljem, ki so ustanovili iz članstva Prosvetnega odra, Teatra narodne čitalnice in Cankarjevega odra že leta 1945 novo gledališče v Kranju. To gledališče je bilo ustanovljeno na pobudo odbora Osvobodilne fronte in je s svojim delom postalo pravo kulturno žarišče. Takratni amaterski ansambel je v sezoni odigral tudi po 12 premier. Tako je zagotovil pestrost svojega repertoarja. Prirejali so tudi gostovanja na podeželju in vzbudili zanimanje za gledališko ljubiteljstvo, tako da so začeli ustanavljati nove dramske družine na celotnem teritoriju občine. Po podatkih zasledimo, da je to gledališče kmalu začelo težiti k polpoklicnemu, saj je bilo opaziti med sodelujočimi že poklicne režiserje in renomirane poklicne igralce kot goste. Namen gledališča je bil privabiti v hišo vse družbene sloje in pritegniti k sodelovanju delavca — proizvajalca.

Spričo pomanjkanja kulturnih dobrin v prvih povojnih letih je bila gledališka hiša vedno dobro obiskana. Uspehi tega mestnega gledališča so bili tudi povod za ustanovitev poklicnega gledališča v Kranju, ki je bilo ustanovljeno leta 1950 z imenom Prešernovo gledališče Kranj. Z njim pa se pričenja drugo obdobje gledališkega delovanja v Kranju.

Gledališki ansambel je bil sestavljen iz igralcev amaterjev in poklicno šolanih igralcev. Vsi igralci amaterji novo ustanovljenega gledališča so opravili že pred ustanovitvijo trimesečni igralski tečaj pod vodstvom profesorskega kadra Akademije za igralsko umetnost iz Ljubljane.

Začetni repertoar poklicnega gledališča je vseboval dela domačih in evropskih klasikov ter dela sodobnih piscev. Delo prve sezone je bilo namenjeno predvsem usposabljanju ansambla za nove naloge. Že v naslednji sezoni se je spremenil repertoar uprizarjanja na škodo domačih avtorjev. Pojavili so se tuji avtorji, zlasti iz zahoda, in zahtevali nov gledališki izraz. Število obiskovalcev je začelo upadati, raslo pa je število predstav. Z željo, da se gledališče ponovno približa publiki, se je repertoar v naslednjih sezonah vrnil h komedijskemu in ljudskemu značaju. Kmalu je bilo ponovno opaziti spremembo repertoarja, ki je vseboval domača in klasična dela. Občinstvo je spet napolnilo gledališče. Iz navedenega sledi, da je gledališka dejavnost v Kranju uspešna le tedaj, če v repertoarju prevladuje domača in svetovna klasika ter ljudska igra. Takratna polproletarska, mlada delavska in malomeščanska publika zahteve po sodobnem repertoarju ni sprejela, ker ni bila pripravljena nanj. Prešernovo gledališče je takrat gostovalo po celotni gorenjski regiji in uprizarjalo v začetku manj, pozneje pa že skoraj 50 gostovanj v sezoni. Občasno je sprejemalo tudi gostovanja drugih poklicnih gledališč. V sezoni 1954/55 je bilo Prešernovo gledališče na število prebivalstva najbolj obiskano slovensko gledališče. Ustanovljeno je bilo tudi mladinsko gledališče, ki je uprizorilo dvoje gledaliških predstav v sezoni z mladinsko tematiko.

Leta 1957 je bilo celotno gledališko delovanje v Kranju reorganizirano z ukinitvijo poklicnega gledališča. Podrobno problematiko tedanjega Prešernovega gledališča obravnava prof. Rado Jan, zadnji dramaturg gledališča, v svojem poročilu »Gledališka kultura v Kranju in okolici«. Iz tega poročila so tudi delno povzeti že navedeni podatki.

Ob reorganizaciji gledališkega delovanja v Kranju je bil leta 1957 ustanovljen zavod Prešernovo gledališče z amatersko dejavnostjo. Določene so bile naloge zavoda, in sicer:

1. da prireja gostovanja poklicnih in amaterskih gledališč ter načrtno vodi repertoarno politiko zavoda;
2. da organizira ure pravljic in lutk za vzgojo pionirjev v Kranju in na podeželju občine Kranj;
3. da krepi amatersko gledališko dejavnost.

Zavod organizira lastni abonma z osmimi predstavami. V tem abonmaju sodelujejo SNG Drama iz Ljubljane, Mestno gledališče ljubljansko, SNG Trst, SLG Celje, amaterska dramska družina pri Prešernovem gledališču in Mladinsko gledališče iz Ljubljane. Repertoarno politiko vodi v zavodu umetniški svet in jo prilagaja okusu kranjskega občana.

Po ukinitvi poklicnega gledališča leta 1957 je delovala pri zavodu le dramska sekcija za odrasle in otroke. Dramska družina je takoj začela uprizarjati predstave večinoma ljudskega žanra, medtem ko je dramska sekcija za otroke pripravljala le dramske krožke. Iz teh krožkov pa se je leta 1959 že lahko osnovala »ura pravljic«, ki je bila prva tovrstna prireditev za otroke v Sloveniji. Sedaj je ta prireditev že tradicionalna. Namen prireditev je bil vzgajati reproduktivce, mlade gledalce in ljubitelje gledališča. Program ure pravljic je prilagojen za predšolske otroke in za šolske otroke nižjih razredov. Leta 1960 je bil ustanovljen oder mladih. Odru je uspelo uprizoriti zelo kvalitetne predstave in je tudi sodeloval na republiških revijah. Ker pa vodstvu ni uspelo pridobiti novih članov in pritegniti mladine v gledališče, je bil leta 1965 ukinjen. Za popestritev ure pravljic je leta 1968 zavod uvedel tudi lutkovne odlomke. Pozneje se je ta dejavnost razvila v samostojno lutkovno sekcijo, ki je uprizarjala celotne lutkovne predstave. Ta zvrst ima še veliko možnosti za delovanje, ker je zanimanje zanjo med mladino izredno. Zavod skrbi za umetniško rast amaterskih gledaliških prizadevanj v mejah možnosti, ki pa so iz leta v leto manjše. Število zaposlenih se je znižalo za 54 %, od 13 na 6 zaposlenih. Vsega načrtnega dela pri društvih v občini ni mogoče opravljati brez strokovno usposobljenih kadrov. Zavod organizira vsako leto tečaj za amaterje igralce in režiserje, v zadnjem obdobju pa še za lutkarje. Z nasveti pomaga amaterskim družinam pri izbiri repertoarja, scene in drugih problemov. Izposoja gledališke prostore, igralsko garderobo in rekvizite ter daje nasvete za njihovo izdelavo.

Smernice za sestavljanje programa dramske družine so: lažji repertoar in manjša zasedba, v zadnjem času — posodobljen ljudski repertoar. Ta program dopolnjujejo poklicna gledališča z zahtevnejšimi deli. Izbor programa poklicnih gledališč pa je zelo omejen z ozirom na že določeni repertoar posameznih gledališč in na zmogljivost našega odra. Vsaka že programirana predstava namreč ni uprizorljiva v Kranju. Izbor programa, katerega potrjuje samoupravni organ gledališki svet, napravi za svoje uprizoritve odbor dramske družine. Ta svet pa potrjuje tudi predloge umetniškega sveta zavoda za drugo dejavnost v gledališču.

Dramska družina je dosegla svoj vrh v letih 1961/62, ko je uprizarjala po 9 premier v sezoni in 95 predstav. V zadnjem času pa je kvalitetno ponovno zaživela v se-

zoni 1967/68 in 1968/69, ko je na festivalu amaterjev Jugoslavije na Hvaru osvojila srebrno plaketo in zlato plaketo. Te nagrade nam potrjujejo, da so bili napori za dosego kvalitete in izbiro repertoarja pravilni.

Po zaslugi skupščine občine Kranj, ki je gledališču odobrila investicijska sredstva, je bila opravljena leta 1969 prva etapa prve faze adaptacije (dvorana, foyer in novi tapecirani stoli). Načrti za obnovo drugih prostorov so pripravljeni. Če bo denar zagotovljen, bomo nadaljevali z delom že v letu 1970.

Z novo ustanovljeno kulturno skupnostjo pa bo imelo gledališče kot gledališki center močno razširjeno dejavnost. Delo bo zahtevno in potrebe po novih strokovnih gledaliških delavcih bodo nujne.

GLASBENA DEJAVNOST

PETER LIPAR

Po osvoboditvi je glasbena dejavnost v kranjski občini zaživela kot še nikdar poprej. Novi čas je v vsej svoji sproščenosti in radosti tako močno vplival na glasbeni razvoj, da so takoj po osvoboditvi nastajali pevski zbori skoraj v vseh delovnih organizacijah. Pesem je dvigala nacionalno zavest občanov in bodrila delovnega človeka pri izgradnji porušene domovine. V vsem tem širokem ljudskem vrenju pa so že tudi nastajale glasbene skupine.

Kranjski pihalni orkester (ustanovljen leta 1898) je takoj po osvoboditvi ponovno zbral svoje godbenike in pričel z rednimi orkestralnimi vajami. Mesto dirigenta je prevzel Zdenko Motl. Orkester je plodno sodeloval na vseh manifestacijah in proslavah ter je s svojimi nastopi prispeval svoj delež k svečanosti prireditev.

Pihalni orkester je po kvaliteti presegal potrebe, katerim je prvotno služil. Na tekmovanju orkestrov Slovenije si je v Celju leta 1948 priboril drugo mesto. Velik uspeh pa je orkester dosegel tudi na republiškem tekmovanju v Novi Gorici leta 1961. S tesnimi stiki in izmenjavo gostovanj s pihalnim orkestrom iz Železne Kaple (Avstrija) utrjuje kulturno vez z zamejstvom. Poleg manifestacijskih nastopov opravlja orkester važno kulturno poslanstvo s prirejanjem samostojnih koncertnih nastopov.

Poleg pihalnega orkestra sta takoj po osvoboditvi začela delovati simfonični in harmonikarski orkester. Svoj prvi koncertni nastop sta imela v Kranju že v mesecu juliju 1945. Vodil ju je dirigent in skladatelj Peter Lipar. Danes deluje v Kranju mladinski godalni orkester na glasbeni šoli. Godalni orkester je razen v Kranju uspešno nastopal na republiških revijah, gostovanjih v bratskih republikah in zamejstvu. Skupaj z instrumentalnimi solisti glasbene šole in ženskim vokalnim oktetom zbora »France Prešeren« je 26. marca 1960 izvedel izredno uspeli koncert v dvorani tržaškega Avditorija. Uspele koncerte je imel orkester tudi v pobratenem mestu La Ciotat (Francija) in v njegovih bližnjih letoviških krajih ob Azurni obali.

Takoj po osvoboditvi je bil ustanovljen tudi sedanji pevski zbor »France Prešeren«. Dne 28. maja 1945 je pričel redno vaditi 44-članski moški pevski zbor pod vodstvom dirigenta Petra Liparja. Že 25. julija 1945 je imel moški pevski zbor skupaj s 40-članskim mladinskim ženskim pevskim zborom ZMS pod vodstvom istega dirigenta svoj prvi koncertni nastop, katerega je v celoti prenašala radijska postaja Ljubljana. Leto pozneje je bil ustanovljen ženski pevski zbor. Ob odkritju spomenika dr. Francetu Prešernu v Kranju leta 1952 sta se oba pevska zbora združila v mešani pevski zbor. Na tem svojem prvem združenem nastopu je 99-članski mešani pevski zbor izvajal za to svečanost komponirano skladbo Petra Liparja »Pevcu« na besedilo dr. Franceta Prešerna.

Vsestranska plodna aktivnost zbora in njegova umetniška rast, ki vodi progresivno programsko politiko, daje zboru vidno mesto pri posredovanju in dviganju obče slovenske glasbene kulture. Zbor prireja koncerte in gostovanja širom po Jugoslaviji. Z uspehom pa je nastopil tudi v inozemstvu (Anglija, Avstrija, Češkoslovaška, Francija, Italija in Nizozemska). Svoje koncertne sporede je snemal pri RTV v Beogradu, BBC (Anglija), v Celovcu (Avstrija), Trstu (Italija), v Monte Carlu (Francija) in Limburgu (Nizozemska). Pevski zbor je stalni sodelavec pri snemanjih za RTV Ljubljana. Posnel je samostojno stereo ploščo pri založbi »Helidon«. Z udeležbo na republiških tekmovanjih si je zbor priboril sedem prvih mest. Ženski pevski zbor si je na mednarodnem tekmovanju pevskih zborov »Corale Goriziana C. A. Seghzzi« v Gorici (Italija) leta 1966 v skupini obveznih polifonskih skladb priboril prvo mesto, mešani pevski zbor pa v folklorni skupini drugo mesto. Na ponovnem tekmovanju v Gorici leta 1968 pa si je ženski zbor v skupini obveznih pesmi v

močni mednarodni konkurenci priboril drugo mesto. Vsi ti dosežki dajejo zboru mednarodno priznanje. V posebno čast je bilo zboru sodelovanje na proslavi pomembnega srbskega skladatelja Stevana Mokranjca leta 1956 in 1964 v Beogradu. Zbor je kot predstavnik SR Slovenije nastopil skupaj z najboljšimi jugoslovanskimi zbori.

Za svoje uspešne nastope je pevski zbor leta 1962 prejel Prešernovo nagrado občine Kranj.

Pomembno mesto v zborovski reprodukciji je dosegel tudi mladinski mešani pevski zbor »France Prešeren« gimnazije Kranj pod vodstvom dirigenta Matevža Fabjana. Največji uspeh je zbor dosegel na zveznih mladinskih pevskih festivalih v Celju 1967 in 1969; obakrat si je priboril srebrno plaketo. Poleg uspelih koncertnih nastopov doma je uspešno nastopil v Celovcu in na koncertni turneji po Češkoslovaški leta 1968.

V občini uspešno delujejo še naslednji amaterski pevski zbori: v Kranju dekliški zbor ekonomske srednje šole (zborovodja Ivan Močnik), obrtniški pevski zbor (zborovodja Edo Ošabnik), pevski zbor upokojencev (zborovodja Anton Marolt) in učiteljski pevski zbor »Stane Žagar« (zborovodja Peter Lipar). Učiteljski pevski zbor »Stane Žagar« opravlja poleg pevske in zborovodske vzgoje ter koncertne dejavnosti važno funkcijo tudi s tem, da prireja koncerte po osnovnih šolah in posreduje mladini predvsem slovensko in jugoslovansko narodno pesem. Leta 1959 je zbor izvedel uspešno turnejo po Srbiji. Obiskal je kraje, kjer je bilo med okupacijo največ izseljenih Slovencev.

Zunaj mesta delujejo zbori v Britofu (zborovodja Stane Naglič), v Cerkljah (zborovodja (Gabr. Selan), v Dupljah (zborovodja Karol Gaber), na Kokrici (zborovodja Vinko Strniša), na Olševku (zborovodja Stane Naglič), v Podbrezjah (zborovodja Marjan Eržen), v Predosljah (zborovodja Regina Koželj), na Primskovem (zborovodja Julka Mandeljc), v Stražišču (zborovodja Edo Ošabnik), na Visokem (zborovodja Stane Naglič) in v Zalogu (zborovodja Jože Stare). Poleg pevskih zborov delujeta moška vokalna okteta v tovarni »Sava« v Kranju in v Šenčurju ter mladinski moški oktet v Predosljah.

Za koncertno dejavnost v Kranju skrbi koncertna poslovalnica, ki je organizator predvsem koncertov profesionalnih skupin. Na širšem področju občine pa prireja koncerte v krajih, ki imajo za koncertne prireditve ustrezni prostor. Poleg domačih glasbenih umetnikov so v Kranju gostovali solisti in ansambli iz Anglije, Avstrije, Če-

Sl. 5. Pevski zbor France Prešeren na koncertu v pobratenem mestu Oldham v Angliji leta 1967; dirigent P. Lipar

Sl. 6. Nastop mladinskega mešanega pevskega zbora France Prešeren gimnazije Kranj na mladinskem pevskem festivalu v Celju leta 1969

škoslovaške, Italije, Indije, Vzhodne in Zahodne Nemčije in Nizozemske.

Amaterska koncertna glasbena dejavnost pa je izražena predvsem na samostojnih koncertih glasbenih skupin ter na vsakoletnih občinskih glasbenih revijah.

Od osvoboditve dalje postaja Kranj pomemben center glasbene vzgoje, njene reprodukcije in organizator številnih glasbenih manifestacij. Poleg rednih občinskih glasbenih revij, okrajnih in področnih revij je bila v Kranju 7. junija 1959 republiška revija odraslih amaterskih pevskih zborov Slovenije. Leta 1968 in 1969 pa je bila republiška revija solistov in ansamblov glasbenih šol Slovenije.

Glasbena šola je bila v Kranju ustanovljena že leta 1909. Od tega časa dalje je šola opravljala pomembno glasbeno vzgojno poslanstvo. Po osvoboditvi pa že postaja splošni glasbeni izobraževalni center v občini. Poleg posredovanja instrumentalne in solopevske vzgoje, splošne glasbene vzgoje, orkestralne igre, prirejanja občasnih zborovodskih seminarjev prispeva šola s svojimi samostojnimi koncerti in gostovanji pomemben delež k estetski vzgoji občanov.

V letu 1969 so učenci izvedli sedem koncertov in štiri snemanja za RTV Ljubljana. Godalni orkester je imel trinajst koncertnih nastopov, harmonikarski orkester pa šest. Na proslavah delovnih kolektivov in družbenih organizacij so učenci šole izvedli dvaindvajset koncertnih nastopov. V šolskem letu 1969/70 obiskuje glasbeni pouk 320 učencev.

Na srednjih in visokih glasbenih šolah nadaljuje študij 14 učencev. Večje število učencev se je usmerilo v glasbeni poklic. Sedaj uspešno delujejo kot glasbeni pedagogi, reproduktivni umetniki ali pa so člani poklicnih orkestrov in pevskih zborov. Mnogi učenci solopevskega oddelka delujejo tudi kot solisti v amaterskih pevskih zborih in kot pevci zabavne glasbe.

S strokovnimi nasveti in posredovanjem študijskega materiala vodjem in amaterskim glasbenim skupinam opravlja šola pomembno dejavnost v prid kvalitetni rasti amaterskih glasbenih skupin v občini. Glasbena šola danes ne posreduje samo osnovnega znanja igranja na instrument, temveč oblikuje učencu smisel za lepo muziciranje, mu vceplja ljubezen do resne glasbe, ga usmerja k reprodukciji, v poznejši poklicni študij ali pa ga vzgaja v dobrega glasbenega amaterja. Glasbena šola služi danes potrebam sodobne glasbene vzgoje v občini, stremi k dosežku množičnosti, vsestranske glasbene aktivnosti in kvalitete. Eden teh ciljev širše glasbene vzgoje v občini so tudi instrumentalni oddelki glasbene šole na osnovnih šolah v Cerkljah, Preddvoru in Šenčurju.

Pod pokroviteljstvom predsednika skupščine občine Kranj Slavka Zalokarja je šola s slavnostnim koncertom 9. decembra 1969 proslavila 60-letnico ustanovitve šole.

V glasbenoizobraževalnem procesu je tudi zelo pomembna glasbena vzgoja v osnovni šoli. Tu je poleg sodobnega glasbenega razrednega pouka že na osnovi tradicije močno razvito šolsko zborovsko petje. Vsa leta od osvoboditve dalje se na vseh šolah v občini uspešno goji mladinsko zborovsko petje. Vidni rezultat te vzgoje so vsakoletne občinske glasbene revije, na katerih nastopa več kot dvajset šolskih pevskih zborov z nad 1500 pevci.

PODATKI O RAZVOJU KNJIŽNIČARSTVA V OBČINI KRANJ

MIHA MOHOR

Še izza dobe čitalnic v šestdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo knjižničarstvo v Kranju sorazmerno lepo razvito, saj je bilo pred zadnjo vojno v mestu kar pet ljudskih knjižnic, ki so bile vse zadovoljivo obiskovane. Okupator je načrtno uničil skoro ves knjižni sklad, le nekaj ostankov so rešili nekateri občani.

Po vojni je zbiranje teh ostankov trajalo do leta 1947, ko so ustanovili v okviru občinskih sindikatov Ljudsko knjižnico s kakimi 18.000 zvezki. Ta je 1959. leta dobila namensko preurejene prostore v pritličju delavskega doma in je imela takrat 21.500, danes pa ima s podružnico v Stražišču 38.600 zvezkov. Skrbela je tudi za razvoj sindikalnih in vaških knjižnic na območju Kranja ter od 1955 tudi za podružnici na Primskovem in v Stražišču. Zaradi slabe lokacije in šibkega obiska je bila leta 1967 ukinjena podružnica na Primskovem.

Med vojno so bili uničeni tudi zarodki znanstvene knjižnice na kranjski gimnaziji. Po vojni je tako knjižnico nujno terjal hiter razvoj mesta, šolstva in gospodarstva, zato je bila leta 1950 ustanovljena študijska knjižnica. Čez tri leta se je preselila v sedanje prostore v Tavčarjevi ulici 41. Tu so bila do 1969 postopoma urejena knjižna skladišča, študijski čitalnici in dve študijski sobi s skupaj 36 delovnimi mesti, časopisna čitalnica s 24 sedeži, skla-

dišča za potujočo knjižnico in knjigoveznica. Sedaj ima študijska knjižnica več kot 59.000 zvezkov.

Ob novem letu 1962 je bila ustanovljena še posebna Pionirska knjižnica in dobila lepo opremljene prostore v prvem nadstropju delavskega dema. Sedaj ima že več kot 13.800 zvezkov ter urejeno čitalnico.

Povezanost med posameznimi knjižnicami je bila šibka, delovale so izolirano. Čeprav je vsaka izmed njih sicer skušala zadovoljiti družbene potrebe, je bil njih pogled tako na razvoj knjižničarstva kot na splošne kulturne potrebe občine neizoblikovan in neusklajen. Tudi misel o neogibni potrebnosti knjižničarstva se tako ni mogla trdneje uveljaviti, Vse bolj se je porajala težnja po organizacijsko enotni, funkcionalno uspešni in usklajeni knjižničarski mreži na vsem področju občine, ki bi bila sposobna odločilno poseči v izobraževanje in vzgajanje širokega kroga ljudi ter v skladu s splošnimi potrebami uresničevati svoj delež v kulturno-prosvetnem programu občine.

Zato so bile spomladi 1960 vse gori omenjene knjižnice združene v samostojen zavod Osrednjo knjižnico občine Kranj. Odtlej sta uprava in administracija skupni, oddelki pa imajo svoja vodstva in delajo po samoupravnih aktih zavoda. S tem je bila dosežena koordinacija razvojne politike in strokovnega dela posameznih knjižnic. Kot osrednja ustanova knjižničarske dejavnosti v občini opravlja po zakonu o knjižničarstvu tudi matično službo, skrbi za strokovnost dela na vsem svojem področju ter usklajuje knjižnice v enovit organizem, v katerem je vsaka izmed knjižnic smotrno vključena tako v sistem knjižničarstva kot tudi v splošna kulturno-prosvetna prizadevanja občine.

Za svoje področje opravljajo del matične službe vsi oddelki, tako Študijska knjižnica za strokovne in srednješolske ter višješolske knjižnice, Ljudska knjižnica za podružnico v Stražišču, potujočo knjižnico in podeželske knjižnice, Pionirska knjižnica pa za osnovnošolske knjižnice.

Z razvojem je Osrednja knjižnica poleg oddelka potujoče knjižnice in knjigoveznice vključila v svojo dejavnost še center za estetsko vzgojo pionirjev in mladine. Ta ima svoje prostore v prizemlju delavskega doma, ki le za silo ustrezajo njegovi dejavnosti v dosedanjem obsegu.

Tako je danes Osrednja knjižnica občine Kranj eden najpomembnejših kulturno-prosvetnih zavodov z zelo široko dejavnostjo. Dobrih 10 % prebivalcev občine je bralcev, ki letno obiščejo naše javne knjižnice več kot 100.000-krat ali dnevno poprečno okoli 330 obiskovalcev. Število izposojenih knjig je okoli 136.000 na leto, na prebivalca občine pridejo 2,3 izposojene knjige, kar je skoraj dvakrat več, kot je slovenske poprečje. Knjižnica se je vseskozi zavedala, da more zanimanje tako za leposlovno kot tudi za znanstveno knjigo rasti le tedaj, če vzporedno raste tudi nakup najnovejših knjig. Za našo republiko postavljajo sicer bibliotekarji normo nakupa za javne knjižnice, ki naj bi veljala za srednjerazvite dežele, in sicer letno ena nova knjiga na pet prebivalcev, pa v slovenskem poprečju za javne knjižnice kupimo po eno knjigo šele na vsakih 19 prebivalcev. Čeprav pa v naši občini pride letno po ena nova knjiga že na vsakih 10 prebivalcev, bi bi bilo treba nakup knjig še enkratno povečati in doseči število 10.000 novih knjig letno, ker gre za gospodarsko in kulturno zelo razvito področje. Knjižni sklad vseh javnih knjižnic v občini je danes blizu 137.000 zvezkov, tj. 2,5 na prebivalca, medtem ko v slovenskem republiškem merilu pride na prebivalca le ena in pol knjige.

Dejavnost in razvoj Osrednje knjižnice občine Kranj izza ustanovitve lepo napredujeta, čeprav za to ni bilo vselej in povsod ugodnih pogojev, predvsem ne dovolj in ustreznih prostorov ter denarja. Težave s prostori za Študijsko knjižnico in upravo so bile za daljše obdobje rešene šele pred nekaj leti z dodelitvijo in obnovo stavbe v Tavčarjevi ulici 41. Ljudska in Pionirska knjižnica sta svoje prostore že prerasli ter se borita za nove, tudi potujoča knjižnica si prostore šele ureja. Težave glede kadra ter njegove več ali manj neustrezne splošne in strokovne izobrazbe bosta sčasoma odpravila strokovno izpopolnjevalni študij sedanjih sodelavcev in zaposlovanje novih, specializiranih delovnih moči. Visoko izobrazbo ima pet, višjo eden, srednjo devet in nižjo deset zaposlenih.

Študijska knjižnica je kljub bližini Ljubljane za občino in Gorenjsko pomembna, saj je na tem področju veliko študentov ljubljanskih šol in tudi v Kranju je cela vrsta šol. Razni strokovni delavci številnih podjetij, zavodov in ustanov tudi nujno potrebujejo znanstveno literaturo najrazličnejših panog. Poprečno obišče Študijsko knjižnico dnevno v obeh izmenah že blizu 150 občanov, ki si izposodijo okoli 160 zvezkov, kar je dovolj zgovoren dokaz njene potrebnosti. Nove knjige nabavlja ta knjižnica predvsem po željah in potrebah obiskovalcev ter opravlja tudi medknjižnično izposojo zaželene strokovne literature.

Medtem ko se je prva leta predvsem ukvarjala z urejanjem prostorov in knjižnega sklada, bo njeno bodoče delo usmerjeno tudi v zbiranje in urejanje domoznanske dokumentacije za področje Gorenjske, saj mora v okviru

Skupnosti študijskih knjižnic Slovenije opravljati tudi to pomembno nalogo.

Njena matična služba je postopoma urejala podeželske, šolske in strokovne knjižnice večjih gospodarskih organizacij, ali pa jim je strokovno pomagala. Opravlja tudi centralno katalogizacijsko službo za vse oddelke.

Prostori Študijske knjižnice so lepo preurejeni in bodo ustrezali vsaj desetletje, najti bo treba le rezervna skladišča.

Ljudska knjižnica ima poleg leposlovne tudi precej poljudno-poučne literature. Zaradi pomanjkanja prostora je bralcem dostopen le manjši del knjižnega sklada. Prave čitalnice pravzaprav nima, ampak jo nadomešča le nekaj bralnih kotičkov. Poprečni dnevni obisk obeh izmen je okoli 140 bralcev, ki si izposodijo več kot 160 zvezkov. Res je, da knjižnica zadovoljuje bralce predvsem z deli, ki služijo duhovni rekreaciji, razvedrilu in estetsko-umetnostnemu izobraževanju, vendar je v veliki meri tudi dopolnitev pomanjkljivo založenih šolskih knjižnic, zato ima največ mladih obiskovalcev.

Njena največja potreba in želja je čimprejšnja preselitev v ustreznejše prostore vzhodnega dela delavskega doma, kjer bi si lahko uredila tudi vabljivo čitalnico in bi bralcu bil dostopen ves novejši knjižni sklad. Dosedanji prostori v isti zgradbi bi koristno služili kot rezervna skladišča vsem oddelkom. Tako bi preurejeni prostori pomenili za mestno središče dokončno rešitev knjižnic, medtem ko bi za druga večja naselitvena področja, zlasti za Stražišče, bile sčasoma potrebne področne podružnične knjižnice s čitalnicami, ki bi jih urbanisti morali vključiti v svoje gradbene programe. Tudi sedanja podružnica Ljudske knjižnice v Stražišču bi morala kmalu dobiti ustreznejše prostore, ker je ta del mesta gosto naseljen.

Pionirska knjižnica organizira ob izposoji knjig izobraževalno in vzgojno dejavnost mladine do 14. leta. Ima en sam, vendar še kar dovolj velik prostor, ki je lepo opremljen in služi tudi za čitalnico. Potrebovali bi rezervna skladišča. Poprečno obišče to knjižnico v eni izmeni blizu 60 obiskovalcev ter si izposodi okoli 130 zvezkov. Knjižnica predstavlja pomembno dopolnitev osnovnošolskih knjižnic in navaja mladega obiskovalca na branje kvalitetne leposlovne in poljudno znanstvene knjige.

Iz literarnih in likovnih krožkov pri Pionirski knjižnici se je razvil center za estetsko vzgojo. Dosedanji prostori so mu omogočili začetno dejavnost: likovno, lutkovno ter jezikovne, foto in kino krožke idr. Nekatere veje dejavnosti so zelo žive in dosegajo priznane uspehe, npr. delo filmskih amaterjev. Krožki imajo letno več kot 1500 ur dela in okoli 10.000 obiska. Center ima lep načrt razširitve in razvoja dejavnosti, vendar ga bo v sedanjih prostorih in ob sedanjih razmerah le težko uresničiti. Njegovo dejavnost, ki je pomemben člen pri izvenšolski vzgoji mladine, bi morali hitreje razvijati in delo centra morda celo osamosvojiti.

Potujoča knjižnica oskrbuje s knjigami iz lastnega knjižnega sklada z nad 8000 zvezki okoli 20 krajevnih knjižnic na področju občine. Doslej je letno izposodila poprečno le okoli 3500 zvezkov, ker je bilo veliko težav s prevozom. Knjižni sklad krajevnih knjižnic šteje nad 17.000 zvezkov. Posebno v času, ko še ni mogoče misliti na dobro urejene in tudi z novejšo literaturo dobro založene krajevne knjižnice, je potujoča knjižnica najustreznejša in najbrž še dolgo najekonomičnejša rešitev razširjanja knjige na podeželje. Dokler si knjižnica ne bo mogla urediti večjega bibliobusa s kakimi tri do pet tisoč knjigami, kot je to že preizkušena praksa drugod v svetu, dostavlja krajevnim izposojevalnim centrom od 200 do 300 knjig z manjšim dostavnim avtomobilom ter jih izmenja v določenih intervalih; ta način bralcem zelo ustreza, saj je zanje vedno nova in pomlajena knjižna zaloga dosti bolj privlačna in zanimiva kot zastarela in skromna lastna zaloga krajevnih knjižnic. Delo krajevnih knjižnic bo treba še poživiti, saj jih je od približno 30 dobra tretjina več ali manj zamrla, ker zanje krajevne družbene in politične organizacije premalo skrbe.

Vsa povojna leta smo kljub številnim novim kulturnim in izobraževalnim posrednikom (radio, televizija) zaznamovali zelo hitro rast števila bralcev po knjižnicah, kar nam je dokaz več, da gre pri knjižnicah za osnovno vprašanje ljudskega standarda in za zakonit proces razvoja, ki kaže, kako zelo pomembno in odločujočo funkcijo imajo knjižnice v našem družbenem življenju.

Knjižničarstvo ni le samostojna strokovna dejavnost v kulturnem življenju družbene skupnosti, ki naj služi razvedrilu občana, ampak je tudi sodelavec in dopolnjevalec pri šolskem, izvenšolskem in pošolskem izobraževanju, strokovnem izpopolnjevanju ter neogibni pomočnik pri vsakršnem znanstvenem in ustvarjalnem delu. Posredovanje znanja v šolah ne dohaja in ne more dohajati razvoja v življenju, znanje pa moremo zunaj šol dobiti predvsem v knjigah, zato so vedno večje zahteve po strokovni in znanstveni literaturi in morajo knjižnice slediti razvoju vseh področij znanosti in življenja ter imeti v zalogi vse, kar je danes potrebno delovnemu človeku.

Knjižnice in tako imenovano izobraževanje odraslih dopolnjujejo manjkajoče znanje, zato se vedno več ljudi odloča in mora odločati za izobraževanje. Danes poudarjamo, da mora imeti človek poleg strokovnih sposobnosti še sposobnosti za prevzem funkcij v zvezi z družbenim upravljanjem in samoupravljanjem. Pa tudi razvoj tehnike in organizacije proizvodnje terjata od delovnega človeka dosti več kot predvojna desetletja. Delovnega človeka smo dolžni še bolj kot doslej oborožiti za naloge, s katerimi se spoprijemlje v proizvodnji in na delovnem mestu, tako v strokovnem kot družbenem in političnem pogledu.

Seveda bi bilo povsem narobe, če bi pozabili na pomembno vlogo, ki so jo knjižnice vselej odigravale v smeri duhovnega razvedrila, etičnega, moralnega oblikovanja bralca, v smeri družbenopolitične in humanitarne vzgoje v najširšem pomenu besede. Zlasti mlademu človeku bo dobra knjiga zlahka odprla nov svet, pokazala pot iz pretirane tehnizacije sveta, manije dolgočasja ter ga usmerila v pozitivno življenje.

Knjižnice imajo pri vsem tem pomembno in veliko vlogo. Zato mora skupnost stalno imeti v knjižnicah vse, kar je danes potrebno naši mladini in delovnemu človeku. Sredstva, izdana za knjižnice, pomenijo danes investicijo zelo pomembnega kapitala; le-ta bo jutri v družbenem, ekonomskem in političnem razvoju rodil bogate sadove, ki se rentirajo sicer manj opazno, pa zato tembolj zagotovo.

AMATERSKA KULTURNO-PROSVETNA DEJAVNOST V OBČINI

ČRTOMIR ZOREC

Socialni, ekonomski in kulturni premiki v naši družbi, ki smo jim sami priča predvsem v zadnjem desetletju, so bistveno vplivali tudi na razvoj in usmeritev najrazličnejših amaterskih kulturnih in prosvetnih dejavnosti.

Bilo bi močno napak, če bi si spet želeli starih, v bistvu že preživelih oblik amaterskega ljudskoprosvetnega dela. Bili so časi, ko so se mnogi občani z udejstvovanjem na odrih, v pevskih društvih in raznovrstnih drugih podobnih organizacijah tudi družbeno uveljavljali. Amatersko delo, ki ni bilo odvisno od ekonomske stimulacije, je vedno veljalo kot koristno delo za narod in za napredek kulture.

Razvoj prometnih sredstev, ki so približala podeželje h kulturnim centrom, ustanavljanje poklicnih gledališč, osrednjih knjižnic, likovnih galerij, vokalnih in instrumentalnih ansamblov z vsemi svojimi strokovno usposobljenimi kadri pa še skokovit razvoj kinematografije, radiofonije in televizije — vse to je pogojevalo vsaj navidezno ugašanje amaterizma.

V resnici pa je skoro nehote zaživelo iskanje novih oblik in novih področij amaterskega kulturnega dela. Plemenitih ljudi — idealistov, ki bi se radi udejstvovali v tej ali oni kulturni dejavnosti, je tudi v današnjem času dovolj. Ni se torej bati, da bi utegnil spontani in vsekakor simpatični amaterizem izumreti, le nova pota bo moral ubrati in si zadati nove, sodobne naloge.

Te pa so bile doslej kar preveč obsežne in zahtevne. Z delovanjem poklicnih kulturnih ustanov, ki imajo zaradi boljših pogojev celo vrsto prednosti in možnosti, je bil skoro neopazno storjen pomemben in nujen premik: amaterske združbe se vedno bolj usmerjajo k skrbi za razvedrilo delovnega človeka, splošno in strokovno vzgojno delo pa prepuščajo poklicnim ustanovam, ki so za to bolje pripravljene s kadri in prostori.

Napori amaterjev pa so bili vendarle dovolj veliki in uspehi večkrat dovolj očitni, posebno če pridružimo Kranju še področji obmestnega Primskovega in Stražišča. Vsekakor je bilo vsa leta najbolj opazno sodelovanje amaterjev pri najrazličnejših proslavah, kot so npr. Prešernov teden, dan žena, ustanovitev OF, praznik dela, dan borca, dan vstaje v SRS, dan republike in drugi. Na ožjem področju Kranja delujeta sedaj delavsko prosvetno društvo Svoboda Primskovo, delavsko prosvetno društvo Svoboda Stražišče, Klub kulturnih delavcev Kranj ter vrsta samostojnih skupin: godalni orkester, pihalni orkester, moški pevski zbor »Francè Prešeren«, ženski pevski zbor »Francè Prešeren«, mešani pevski zbor »Francè Prešeren«, mladinski mešani zbor »Francè Prešeren«, učiteljski pevski zbor »Stane Žagar«, upokojenski pevski zbor, obrtniški moški zbor »Enakost«, dekliški zbor ekonomske srednje šole, likovna amaterska skupina, skupina kranjskih kinoamaterjev, plesna in baletna šola, kulturna skupina dijaškega dom, folklorna skupina »Sava« Kranj, vokalni kvartet »Rožmarin«, literarna skupina »Sopotniki« itd.

Strokovna društva, kot so npr. Slavistično društvo, Zgodovinsko društvo, Društvo likovnikov ipd., iz razumljivih razlogov niso upoštevana pri amaterski kulturni rasti

Kranja, saj je naloga teh in podobnih društev predvsem skrb za strokovno združevanje in izpopolnjevanje svojega članstva.

V prejle navedenih kulturno-prosvetnih društvih na ožjem področju Kranja — v obeh »Svobodah« — aktivno delujejo kot posebne sekcije: dramska, glasbena, lutkovna in folklorna. V Klubu kulturnih delavcev pa so bile v preteklem obdobju posebno delavne literarna, likovna in kulturnozgodovinska sekcija. Obe »Svobodi« sta na svojih delovnih področjih vsa leta svojega obstoja skrbeli tudi za kulturno razvedrilo občanov, za dostojno počastitev državnih praznikov, uprizarjali sta igre in vzdrževali vsaka svoj pevski zbor.

Klub kulturnih delavcev, ki izdaja tudi dvomesečnik »Snovanja», je v obdobju zadnjih let poskrbel za vrsto predavanj skoro z vseh področij kulturnih in znanstvenih dejavnosti, prirejal je literarne večere domačih in koroških književnikov, gostoval v Celovcu in Železni Kapli, organiziral likovne razstave in pripravil vrsto literarnozgodovinskih ekskurzij v zamejsko Slovenijo (Koroško, Kanalsko dolino in Beneško Slovenijo). Klub je s posebnimi prireditvami počastil obletnice znamenitih pesnikov in pisateljev (100-letnico prvega slovenskega romana »Deseti brat«, 100-letnico smrti Simona Jenka idr.). Vsako leto poskrbi Klub tudi za organizacijo kulturnih prireditev v Prešernovem tednu. Poleg tega je Klub založil že tri pesniške zbirke svojih članov.

Tudi delo samostojnih kulturnih skupin je bilo vsa leta močno opazno. Pevski zbor »Francè Prešeren«, godalni orkester in folklorna skupina »Sava« so se izkazali z gostovanji v inozemstvu, posebno v pobratenih mestih La Ciotat in Oldham. Treba je reči, da je bilo v preteklem desetletju le malo javnih kulturnih manifestacij v Kranju, pri katerih ne bi sodelovala ena ali več od navedenih samostojnih amaterskih skupin.

Na širšem območju pa je zunaj ožjega področja Kranja v preteklem desetletju uspešno delala vrsta delavskih prosvetnih društev — »Svoboda« (poleg Primskovega in Stražišča še v Britofu, Goričah, Predosljah in Šenčurju), prosvetnih društev (»Jože Papler« v Besnici, »Davorin Jenko« v Cerkljah, »Triglav« v Dupljah, Jezersko, »Storžič« na Kokrici, »Krvavec« v Lahovčah, »Simon Jenko« v Mavčičah, »Dobrava« v Naklem, »Straža« na Olševku, »Tabor« v Podbrezjah, »Mali vrh« v Nemiljah in Podblici, »Matija Valjavec« v Preddvoru, Spodnji Brnik, »Simon Jenko« v Trbojah, »Storžič« na Trsteniku, »Borec« v Velesovem, »Valentin Kokalj« na Visokem, »Janko Kalan« v Voklem, »Prežihov Voranc« v Zalogu in »Tone Šifrer« v Žabnici), kulturna aktiva sta na Orehku in na Šenturški gori.

Dejavnost navedenih vaških prosvetnih društev se le v maločem razlikuje od dejavnosti društev na ožjem področju Kranja. Prav tako vsa ta vaška prosvetna društva skrbe za izvedbo proslav ob državnih praznikih, prav tako uprizarjajo na svojih odrih težja in lažja dela, imajo svoje pevske zbore ter vrsto sekcij in krožkov (lutkovnih, šahovskih, knjižničarskih, folklornih ipd.).

Medtem ko v uprizarjanju odrskih del na podeželju, v primestnih krajih in v mestu ni kaj opaznih razlik — saj si vsi odri prosvetnih društev vedno bolj prizadevajo uprizarjati taka dela, ki razvedrujejo delovnega človeka, pa je določena razlika v dosežkih pevskih zborov. Seveda temu ni kriva kaka manjša prizadevnost podeželskih ljudskoprosvetnih delavcev, ampak dejstvo, da so v mestu strokovni pevovodski kadri, primerne dvorane za vadbo in za nastope, predvsem pa je v mestu večja izbira pevcev. Tudi kakih koncertov resne glasbe na podeželju ne kaže organizirati, pač pa ljudje po vaseh radi obiskujejo zabavno glasbene prireditve in razne občasne plesne veselice. Pomemben delež h kulturni vzgoji prebivalstva prispevajo tudi knjižnice, ki jih imajo skoraj v vseh društvih, ter strokovna, zdravstvena in potopisna predavanja.

Za zadnje obdobje je značilno vse pogosteje pojavljanje manjših instrumentalno vokalnih skupin in zabavnih orkestrov, npr. trio Marondini, trio Cirila Šavsa v Preddvoru, trio Šenturška gora, zabavni kvintet v Šenčurju, ansambel Igorja Jamnika, veseli trgovci v Zalogu, zabavni orkester Ilioni, zabavni orkester Feniks idr. Značilno za to področje je, da se ansambli pojavljajo in tudi hitro odmirajo, le nekateri že dalj časa uspešno delujejo.

K amaterski kulturni dejavnosti lahko štejemo tudi vrsto šolskih, pionirskih in mladinskih pevskih zborov; kar 40 jih je bilo v letu 1969 na področju kranjske občine. Dostikrat prav ti šolski zbori omogočajo izvedbo raznih proslav tudi za širšo javnost, ne le v šolah. Hkrati pa je tudi ta šolska pevska dejavnost nekaka priprava za poznejše pevsko udejstvovanje pri Svobodah in v prosvetnih društvih. Sploh je za podeželje značilno sodelovanje krajevnih prosvetnih društev s šolami. Žal je v mestu drugače. Čeprav deluje v Kranju vrsta ne le osnovnih, pač pa tudi srednjih šol s številnim učnim kadrom, je njihov delež v oblikovanju amaterske kulturne dejavnosti povsem neznaten. Značilna za mesto je tudi vidnejša odsotnost tako imenovane intelektualne plasti pri katerikoli kulturni prireditvi.

Treba je tudi podčrtati vlogo poklicnih ustanov v zvezi z amaterskim delom. Tako npr. Prešernovo gledališče pomaga amaterskim odrom z režiserji z izposojo garderobe, rekvizitov, kuliserije, literature in podobno; glasbena šola je mentor vokalnim zborom in instrumentalnim orkestrom; Osrednja knjižnica skrbi za vzgojo knjižničarjev in za organizacijo krajevnih knjižnic. Gorenjski muzej pomaga pri urejanju likovnih in drugih razstav v svojih in tujih galerijskih prostorih.

Posebno pomembna in uspešna oblika so tudi priljubljene in že tradicionalne glasbene revije pevskih zborov, ki so organizirane v mesecu mladosti. Revije so v petih krajih v občini, na katerih vsako leto sodeluje približno 40 zborov z okrog dva tisoč pevci. Najboljši zbori pa za zaključek nastopijo na medobčinski reviji v Kranju, na katerih sodeluje deset pevskih zborov z Gorenjske. Te glasbene manifestacije so pomembne tudi zato, ker so vedno združene s posvetovanjem zborovodij amaterskih pevskih zborov.

Center za estetsko vzgojo, ki je oddelek Osrednje knjižnice Kranj, organizira razno dejavnost za izvenšolsko zaposlitev pionirjev; poleg likovnih krožkov so še krožki angleškega, nemškega in francoskega jezika, glasbeni orfov krožek, filmski krožek in lutkovni krožek. Pri centru so organizirane tudi razne amaterske skupine: likovni amaterji, skupina kranjskih kinoamaterjev ter lutkovno gledališče. Center se je razvil iz krožkov pionirske knjižnice. Prvi krožki so se začeli leta 1961 — od tedaj je center tako razvil svojo dejavnost, da ima v zadnjih letih 25 do 30 krožkov na teden. Med poletnimi počitnicami organizira center za pionirje otroško »formo vivo« v Novem gradu, ki je postala že tradicionalna.

Vidne uspehe, tudi mednarodna priznanja, so si pridobili kinoamaterji; likovni amaterji pa uspešno razstavljajo po razstavnih prostorih v občini (Kranj, Cerklje, Naklo, Zalog) kakor tudi po drugih krajih Slovenije in Jugoslavije.

Spričo razširjenosti filma, radia in televizije, ki so prodrli že v sleherni dom in spričo vedno številnejših kulturnih ustanov, ki jim je prva naloga izobraževanje, se postavlja pred amaterska kulturno-prosvetna društva nova naloga, to je poslanstvo kulturne zabave za širok krog delovnih ljudi. Društva polagoma izgubljajo značaj prosvetiteljskih in izobraževalnih organizacij; postajajo tribuna najrazličnejših kulturnih možnosti, ki omogočajo slehernemu občanu, da z aktivnim sodelovanjem zadosti svojim nagnjenjem po umetniški ustvarjalnosti.

Ko govorimo o amaterski kulturni dejavnosti, ne moremo mimo Zveze kulturo-prosvetnih organizacij, ki je v preteklih letih tako uspešno povezovala, vodila in usmerjala vso amatersko kulturno dejavnost. Zveza kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije (ZKPOS) občinski svet Kranj je družbena organizacija na področju kulture, ki v različnih oblikah na prostovoljni osnovi organizira ljubitelje kulture in umetnosti ter pomeni skupnost kulturno-prosvetnih organizacij ter posameznikov, ki goje kulturno, vzgojno, izobraževalno, prosvetno in umetniško dejavnost ter skrbijo za kulturno razvedrilo delovnega človeka. Predhodnik sedanje organizacije je bil občinski svet Svobod in prosvetnih društev ter pred njim še občinski odbor Ljudske prosvete Slovenije, ki je združeval delavska prosvetna društva Svobode, kulturno-umetniška društva in kulturno-prosvetna društva v občini. Svobode, ki so nastale v obdobju med obema vojnama, ko se je delavski razred boril za svoje pravice, so imele predvsem razredni značaj in so kot nosilec naprednih idej imele takrat pomembno vlogo v krepitvi delavske zavesti in v političnem boju delavskega razreda. Tudi po vojni smo ustanavljali Svobode, in sicer predvsem v težnji, da bi mobilizirali in združili razredno zavest v boju proti nesocialističnim pojavom, na drugi strani pa so doživljale svoj vrh oblike množičnih kulturnopolitičnih manifestacij iz kulturnega življenja NOB, kot so bili mitingi, festivali ipd. Vse te oblike so dvigale zavest in mobilizirale napredne sile v premagovanju začetnih težav pri graditvi socializma.

Hiter ekonomski in zlasti industrijski razvoj ter nagle kulturne spremembe so narekovale organizaciji vedno širše naloge, ki so zahtevale novo vsebino in obliko delovanja. Zato se je v Kranju že leta 1963 začrtal nov koncept kulturne politike v občini. Bistvo tega koncepta je bilo združevanje vseh kulturnih hotenj in dejavnosti s ciljem zagotoviti enotno kulturno politiko v občini prek poklicnih ustanov ter amaterskih organizacij. Na IV. kongresu Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije leta 1964 je bila potrjena ta usmeritev, organizacija pa se je preimenovala v Zvezo kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije. Koncept srednjeročnega programa razvoja kulture v občini nakazuje tudi Zvezi kulturno-prosvetnih organizacij, da prilagodi svojo vlogo novim samoupravnim odnosom na področju kulture, to je delovanju kulturne skupnosti, ki povezuje na samoupravni osnovi vse amaterske in profesionalne kulturne delavce. Zveza kulturno-prosvetnih organizacij ostaja še vedno kot družbena organizacija na področju kulture, ki v najrazličnejših oblikah na prostovoljni osnovi združuje kulturne organizacije in posamez-

nike. To svojo nalogo uresničuje tako, da razvija kulturne potrebe in zahteve ljudi, ustvarja pogoje za uveljavitev njihove pravice do kulturnega življenja, usposablja ljudi za kritično vrednotenje kulturnih vrednosti, podpira in razvija ustvarjalnost na vseh kulturnih področjih, pomaga delovnim ljudem, da se usposabljajo za uspešno izvajanje nalog, ki izhajajo iz nadaljnje humanizacije naše družbe, da uveljavijo samoupravno pravico, tj., da neposredno odločajo o kulturni politiki kraja in občine, nadalje se zavzema za rast materialne osnove kulture v občini, skrbi za rast in usposabljanje vodstvenega kadra amaterskih kulturnih organizacij in s pomočjo strokovnih centrov usposablja strokovni kader amaterskih organizacij. Posveča posebno skrb razvoju družbenih centrov in klubov ter kultiviranju družabnega življenja, je animator kulturnih potreb delovnih ljudi ter organizator različnih oblik kulturnega zadovoljevanja, da se kot družbena organizacija bori za uveljavitev napredne socialistične miselnosti. Zveza kulturno-prosvetnih organizacij bo morala iskati ustrezne rešitve za realizacijo postavljenih nalog v odnosih med krajevno skupnostjo in kulturnimi organizacijami, med delovnimi in kulturnimi organizacijami ter med kulturno skupnostjo in vodstvi amaterskih kulturnih organizacij.

Amaterski kulturni delavci se vključujejo v kulturno oblikovanje kraja, kjer delujejo, ter pri svojem delu iščejo dinamične sodobne oblike, seveda pa ne izgubljajo z vidika svoje osnovne naloge: poslanstva socialistične — humanistične, kulturne in estetske vzgoje najširših ljudskih množic.

ŠPORT V POVOJNEM OBDOBJU

ŠTEFAN OŠINA

Boj za življenje, ki smo ga po osvoboditvi nadaljevali na vseh področjih, so takratne generacije z nepresegljivim poletom razširile tudi na področje telesne vzgoje in športa. Ob spoznanju, da sta tako naš ekonomski kot družbeni razvoj odvisna predvsem od zdravja in fizičnih sposobnosti ljudstva, so že takratni organi ljudske oblasti močno podprli naše novo telesnokulturno gibanje. Rezultat skupnih prizadevanj je bila zato tisti čas izredna množičnost, ki je postopoma prerasla v kvalitetni šport. Tudi v naši občini so splošne družbene težnje in vsestranska aktivnost telesnovzgojnih organizacij in posameznikov dale v letih od 1945 do 1969 pomembne rezultate.

Žal, je arhivskega materiala s tega področja zelo malo, o nekaterih telesnovzgojnih panogah sploh nič, nekaj zapiskov pa je porazgubljenih pri posameznikih, katerih pa po večini ni bilo mogoče najti ali pridobiti za sodelovanje. Mnogo podatkov je tako zbranih le po spominu ter delno iz zapiskov nekdanjih in današnjih aktivnih družbenih delavcev na področju telesne kulture.

Po vojni je v telesnovzgojnih organizacijah naše občine zrasla množica aktivnih športnikov, tekmovalcev, vaditeljev, prednjakov, trenerjev, sodnikov in organizatorjev telesne kulture. Ekipe in posamezniki so ponesli ime Kranja v tekmovalne arene vse Jugoslavije in v mnoge kraje zunaj meja naše domovine. Imen in častnih rezultatov, ki so prinesla kranjskemu športu današnji sloves, je toliko, da jih na tem mestu ni mogoče našteti. Če bi imenovali le nekatere, bi bilo to krivično do drugih, saj je zaslužnost enih ali drugih težko objektivno oceniti.

Alpinizem

Gore so našega občana vedno privlačevale, zato jih je vneto obiskoval. Najsmelejši Kranjčani so se po zgledu drugih že pred drugo svetovno vojno začeli spoprijemati tudi s stenami skalnih vrhov, medtem ko so ustanovitev alpinističnega odseka dočakali šele leta 1948.

Do leta 1962 o kranjskih alpinistično-športnih uspehih ne vemo mnogo. Tega leta pa so naši alpinisti že prodrli v mednarodno alpinistično areno. Njihova naveza je preplezala najtežji greben Penterey in južni greben Aig Noire v Mont Blancu, ki sodita v šesto težavnostno stopnjo. Že naslednje leto (1963) pa so bili kar štirje naši alpinisti člani slovenske ekspedicije v Kavkaz, ki je osvojila vzhodni in zahodni vrh Elbrusa (5610 in 5690 m) — to sta tudi prva »kranjska« pettisočaka — ter še sedem vrhov nad 4000 m. V letih 1964 in 1965 so naši alpinisti spet preplezali več prvenstvenih smeri najtežjih stopenj v domačih gorah. Leta 1967 je alpinistični odsek pri Planinskem društvu Kranj dal spet enega člana zvezne odprave v Pamir, kjer je bila »alpiniada« v počastitev 50. obletnice oktobrske revolucije. Naveza, v kateri je sodeloval naš alpinist, je med 300 udeleženci preplezala najtežjo smer alpiniade, prečenje 20 km dolgega grebena na poprečni višini 6800 m z najvišjim vrhom Pik Lenina (7134 m). Leta 1968 se je aktivnost navez kranjskega AO usmerila v Kamniške planine, kjer so preplezali mnoge prvenstvene smeri najvišjih težavnostnih stopenj, kar sodi v priprave na leto 1969. Tega leta so bili naši alpinisti spet na vrhu mednarodnih alpinističnih dosežkov, saj sta dve navezi preplezali renomirano smer Sentinelle Rouge v Brenvi, ki je ena najnevarnejših ledenih sten v centralnih Alpah.

Hkrati s temi uspehi pa se je alpinistični odsek PD Kranj v letu 1969 začel tudi pripravljati na samostojno šestčlansko odpravo v gorovje Himalaja — Karakurum, kamor namerava kreniti že leta 1971.

Uspehi kranjskih alpinistov so vredni še toliko več, če upoštevamo, da so jih dosegli z izredno skromnimi tehničnimi in finančnimi sredstvi, a s toliko več vneme, samopremagovanja in žrtvovanja. Za njihove zmage niso bili potrebni le napori in materialna sredstva, temveč, žal, tudi nekatera življenja. Kruti krvni davek je našim goram v povojnem obdobju plačalo devet Kranjčanov, katerih se ob našem praznovanju spominjamo z globokim spoštovanjem.

Lahka atletika

Ko so entuziastični graditelji leta 1947 dokončali adaptacijo malega športnega igrišča ob današnji Cesti JLA v Kranju, se je na njem takoj začel živahen športni vrvež. V takratnem, prvem povojnem kranjskem telesnovzgojnem društvu FD »Storžič« je delovala tudi sekcija za »lahkoatletiko«, kakor smo takrat še imenovali to panogo. Kranj dotlej ni imel v atletiki skoraj nobene tradicije, čeprav so posamezni Kranjčani v predvojnih razmerah že dosegli nekatere lepe uspehe, vendar kot člani društev zunaj Kranja.

Prvič po vojni so nastopili kranjski atleti leta 1947 na prvenstvu Slovenije v Celju, ko se je Kranjčan uvrstil na peto mesto v troskoku. Toda že leta 1948 so dali kranjski atleti mladinskega republiškega in državnega prvaka v metu kopja ter republiško mladinsko prvakinjo v ženskem troboju. Takšni začetni uspehi so torej vzbudili zlasti med mladino posebno zanimanje za to panogo in sekcija se je kmalu pomnožila na okrog dvajset članov.

Leta 1949 je mladinska ekipa Kranja zasedla na moštvenem prvenstvu Slovenije že četrto mesto; žal pa je kmalu nato sekcija za atletiko prenehala delovati, ker ob reorganizaciji telesne vzgoje v Kranju uprava novega društva »Udarnik« ni imela za atletiko nobenega posluha.

Za kratek čas so atleti prešli v Železničarsko sindikalno športno društvo Kranj, ki pa je v dobrem letu atletski klub ukinila in večina atletov se je preselila v Železničarski atletski klub (ŽAK) v Ljubljano.

Za nekaj let se je tako atletika v Kranju »umaknila« v drugačne organizacijske okvire — v telovadna društva, v srednje šole, v krajevne fizkulturne aktive in v sindikalne športne aktive. Na pobudo mladincev Tehniške tekstilne šole v Kranju pa se je v petdesetih letih začelo sedaj že tradicionalno atletsko tekmovanje — ekipno tekmovanje mladincev in mladink srednjih in strokovnih šol za »Pokal padlih skojevcev«.

To tekmovanje je med srednješolsko mladino vzbudilo postopoma tolikšno zanimanje, da se je na ustanovnem občnem zboru atletskega kluba »Triglav« 11. novembra 1956 zbralo v koncertni dvorani sedanjega Delavskega doma v Kranju kar 240 ustanoviteljev. Ustanovitev atletskega kluba »Triglav« je resničen mejnik v razvoju atletike v Kranju. Odtlej se na tem področju kaže nova, kvalitetna rast športnikov, kar potrjujejo mnogi lepi uspehi. Že leta 1957 so se Kranjčani uvrstili na republiških mladinskih prvenstvih na vidna mesta, medtem ko je leto 1958 še mnogo uspešnejše — prvo mesto v teku na 400 m za mladinke in tretje mesto v skoku v višino za mladince sta osvojila na republiškem prvenstvu Kranjčana, v moštvenem prvenstvu B skupine pa sta zasedli moška in ženska ekipa II. mesti. Leta 1959 je dal AK »Triglav« že republiškega in državnega mladinskega prvaka v suvanju krogle, ki je postal tudi dvakrat državni in trikrat republiški mladinski reprezentant. Istega leta sta osvojili moška in ženska ekipa »Triglava« v B skupini republiškega ekipnega prvenstva prvi mesti. Leta 1960 se je več posameznikov iz AK »Triglav« prebilo v prve vrste na slovenskih in državnih prvenstvih, tako da je bilo ime »Triglav« vse pogosteje slišati ob razglasitvi zmagovalcev. Tudi v moštvenem prvenstvu Slovenije je AK »Triglav« leta 1960 ponovno osvojil obe prvi mesti v B skupini.

Skokovit razvoj atletike v klubu so spremljale tudi sekcije v nekaterih okoliških društvih (Naklo, Duplje, Olševek, Besnica), ki pa so ostale zaradi materialnih in kadrovskih težav le na začetniškem nivoju. Omeniti je še treba, da je bil februarja 1957 ustanovljen tudi atletski klub v ŠD »Mladost« v Stražišču, vendar ni nikoli zaživel.

Zazidava športnega igrišča ob Cesti JLA leta 1960 je tudi AK »Triglav« spravila skoraj na rob propada. Da je še ostal aktiven, gre zahvala požrtvovalnim funkcionarjem, ki so vložili svoje moči, da so premagali malodušje med aktivnim članstvom kluba.

Seveda je zato dograditev novega stadiona (čeprav, žal, zakasnela) vzbudila med atleti nov polet, skladen z veličastnostjo novega objekta. Novi pogoji so pomagali tudi k novim uspehom. Kranjski atleti postopoma spet dohitevajo druge kolektive. V tekmovanju za atletski pokal Slovenije so osvojili v letih 1964 in 1965 četrto, 1966, 1967 in 1968 pa že tretje mesto, kar je za sedanje razmere v Sloveniji zelo lep uspeh, medtem ko v jugoslovanskem merilu kranjski atleti kot ekipa sodijo nekako med 8. in 10. mesto. Med svojimi stopetnajstimi aktivnimi pripadniki ima AK Triglav danes že tri članske ter štiri mladinske državne reprezentante, med njimi tudi udeleženca XIX. olimpijskih iger v Mehiki.

Poleg aktivnih udeležencev-tekmovalcev pa je tu še več kot petdeset agilnih atletskih delavcev — trenerjev, sodnikov in funkcionarjev, ki so doslej prispevali odločilni delež k rasti te panoge v naši občini.

Mehka umetnost

»Mehka umetnost« s svojo legendarno zgodovino je

na osvajalnem pohodu po Evropi našla navdušene privržence tudi v Kranju. Leta 1954 so se začeli prvi kranjski pristaši tega športa uriti v jiu-jitsu, leta 1956 pa je sledila ustanovitev judo kluba v športnem društvu »Triglav«. Kmalu so se naši judoisti udeležili republiškega in državnega prvenstva. Dober uspeh jim je dal še več poleta, saj so z osvojitvijo dveh petih, enega četrtega in enega drugega mesta v Sloveniji spoznali, da lahko sežejo tudi po najvišjih naslovih. Osvojitev po enega petega in šestega ter enega sedmega mesta in neposredna zmaga člana kranjske ekipe nad državnim prvakom istega leta je to prepričanje le še potrdilo.

Fantje v kimonih so nato uspešno tekmovali v republiški ligi ter leta 1962 postali ekipni slovenski in državni prvaki. Kranj je imel v tem letu tudi dva republiška prvaka (v dveh kategorijah). Višek popularnosti in uspehov pa pomeni za naš judo klub obdobje 1962 do 1965, v katerem je prejel prvi Kranjčan »mojstrski pas«, leto kasneje pa je osvojil enako mednarodno priznanje tudi drugi član kluba.

Konec leta 1965 je odhod doslej najuspešnejše generacije povzročil v klubu kratek zastoj v tekmovalnih uspehih, ne pa v njegovem vzgojnem delovanju. Leta 1967 so dobili prva amaterska trenerja z ustreznimi kvalifikacijami. Današnjih osemdeset pripadnikov nove, mlajše generacije že preizkuša pridobljeno znanje na tekmovanjih; dvakrat so že dosegli naslov članskega prvaka Slovenije za posameznike, dvakrat naslov prvaka Slovenije za starejše mladince in drugo mesto na državnem prvenstvu ter naslov državnega prvaka pri mlajših mladincih. Toda njihov polet sega še dalje.

Pravo merilo za visoko kvaliteto judoistov pa so pasovi. Na tem področju ima Kranj spet dva kandidata, ki bosta v kratkem opravljala izpit za mojstrski pas.

JK »Triglav« si je zagotovil dotok članstva že ob začetku svojega delovanja s prirejanjem pripravljalnih tečajev, v katere vsako leto zajamejo poprečno sto dijakov, vajencev, študentov in delavcev iz vseh krajev občine. Pri teh tečajih je posebno omembe vreden zlasti poudarek na vsebinskoetičnih elementih judo športa, kar mu daje svojstveno vzgojno vrednost. Učinek vzgojne vsebine pa se pri rednem aktivnem članstvu še dopolnjuje z vsemi fiziološkimi in neposrednimi obrambno-utilitarnimi vrednotami.

Kegljanje

Kegljanje se je kot pravi šport z vsemi tipičnimi telesnokulturnimi lastnostmi razvil in uveljavil v naši občini razmeroma pozno. Nekdanji zabavni gostilniški, včasih tudi hazarderski način podiranja kegljev so navdušeni pristaši športa z velikimi napori v nekaj letih vendarle uspeli preoblikovati v resnično športno kegljanje. Po večletnih pripravah so spomladi 1951 v navzočnosti 76 članov ustanovili prvi kegljaški klub v Kranju, katerega članstvo se je do konca istega leta povečalo že na 196. Klub je dobil od lastnika v brezplačno uporabo in upravljanje kegljišče ob hotelu »Stara pošta«. Ustanovitvi kluba je sledila adaptacija kegljiščnih naprav na veljavne predpise Kegljaške zveze Jugoslavije in takoj seveda tudi najintenzivnejša vadba, nato domača tekmovanja, udeležba na oficialnih prvenstvih in prvi spodbudni uspehi.

Že prvo leto 1951 so člani kegljaškega kluba pobrali naslednje lovorike: prvo mesto pri članih na prvenstvu Gorenjske, prvo mesto pri članih na republiškem prvenstvu in ekipno prvo mesto v Sloveniji. Leta 1952 je imel klub spet republiškega prvaka v narodnem slogu, nato republiškega rekorderja (457 kegljev); kot člani slovenske reprezentance so na troboju Slovenija : Hrvatska : Srbija trije Kranjčani zasedli prva tri mesta, Kranj je dobil nato še državnega prvaka v narodnem slogu in v ekipnem tekmovanju že drugič osvojil naslov prvaka Slovenije, kar je doslej ponovil še dvanajstkrat. Sploh so veliki uspehi že v začetku delovanja kluba dali vsem kegljačem neverjeten polet, ki jih je vse do danes vodil k najzavidljivejšim izidom na tekmovanjih doma in v tujini. Zmag in najvišjih uvrstitev so dosegli toliko, da jih na tem mestu ni mogoče opisati niti v najbolj skopem obsegu.

Zato jih le bežno naštejmo. Od leta 1951 do septembra 1969 so bili kot ekipa uspešni takole: republiški ekipni prvaki so bili v članski kategoriji štirinajstkrat, drugi enkrat in tretji enkrat; v kategoriji žensk so bili prvaki enkrat, drugi dvakrat in tretji enkrat; tudi mladinci so bili prvaki dvakrat. Na državnih ekipnih prvenstvih so osvojili v članski konkurenci prvo mesto petkrat, drugo mesto prav tako petkrat in tretje enkrat, ženska ekipa je bila dvakrat druga in enkrat tretja. V kategoriji starejših članov so bili enkrat ekipni prvaki, a na republiškem prvenstvu v borbenih igrah trikrat zmagovalci. Ekipno je bil klub na Gorenjskem v bojih z blejskimi in zlasti z jeseniškimi kegljači vsa ta leta na vodilnem mestu. Tudi na tekmovanjih parov so se naši kegljači mnogokrat proslavili kot nedosegljivi.

Ob blestečih ekipnih uspehih so razumljive tudi mnoge najvišje uvrstitve posameznikov. Tako je bil kranjski kegljač državni prvak petkrat, republiški pa desetkrat. Številne pa so še uvrstitve od drugega do desetega mesta.

Klub je s svojo kvaliteto zaslovel tudi prek naših meja. Renomirana kegljaška moštva iz tujine so si kmalu zaželela stikov z našimi kegljači in tako je bil Kranj že leta 1953 prizorišče prvega mednarodnega kegljaškega srečanja KK Kranj : Nariss Roland-Nürnberg, ki so ga domačini odločili v svojo korist. Tej zmagi sta isto leto sledili še dve, in sicer nad moštvom »Progresüla« iz Bukarešte ter v srečanju z ekipo Mannheima. Omenjenim moštvom, ki so prišla v Kranj preizkusit svojo veljavo, so kasneje sledila še druga, in sicer: leta 1958 državna moška reprezentanca Madžarske (izsilila je tesen poraz domačinov z razliko 17 kegljev), leta 1959 slovita ekipa »Einheit« iz Dresdena (ki je doživela na turneji po Jugoslaviji prav v Kranju svoj edini in vrh tega precej hud poraz), leta 1963 moštvo iz Brucka a. d. Mur, 1964 SC »Motor« iz Jene ter leta 1966 moštvi iz Salzburga in Brucka a. d. Mur. Razen reprezentance Madžarske so morale vse druge ekipe priznati nadmoč domačinov.

Že po prvih obiskih tujih kegljačev v Kranju so sledila vabila za udeležbo naših na turnirjih in dvobojih v zamejstvu. Prvič jih je vodila pot leta 1954 v Ansbach — Nürnberg, Weinheim — Viernheim, kjer so bili enkrat poraženi, trikrat pa so zmagali. Leta 1966 so spet nastopali in zmagali v Viernheimu in Ansbachu. Leta 1958 so se odzvali vabilu v Romunijo, kjer so na treh nastopih enkrat zmagali, dvakrat pa klonili. Leta 1960 so v treh nemških mestih (München, Würzburg, Nürnberg) z moško ekipo trikrat zmagali, z žensko pa enkrat zmagali in dvakrat izgubili. Leta 1962 so bili povabljeni v Avstrijo, kjer so z moško in žensko ekipo slavili zmago. Leta 1963 so osvojili spet tri mednarodne zmage, in sicer v Nürnbergu in Kremsu ob Donavi ter v Würzburgu na mednarodnem turnirju. V letu 1965 so dosegli z moško ekipo dve mednarodni zmagi, z žensko pa dva poraza (v Salzburgu in na Dunaju). Letos so se spet odzvali povabilu v Würzburg, kjer je bila ženska ekipa poražena, moška pa je zmagala in povrh dosegla še nov rekord kegljišča.

Seveda niti republiška niti državna kegljaška reprezentanca nista mogli pogrešati naših najboljših kegljačev. Tako so v slovenski reprezentanci, ki je nastopala redkeje, sodelovali kranjski kegljači devetkrat, v jugoslovanski pa kar dvaindvajsetkrat.

Omembe vredni so še naslednji mednarodni uspehi kranjskih kegljačev-posameznikov.

1959 na svetovnem prvenstvu, III. mesto pri moških,

1964 na evropskem prvenstvu, I. mesto pri ženskah, in

1968 na svetovnem prvenstvu, I. mesto pri moških parih.

Če smo doslej opisovali predvsem uspehe na področju kvalitetnega kegljanja, pa bi bilo napačno sklepati, da se je kegljaški klub posvečal le vzgoji majhnega števila vrhunskih tekmovalcev. Že od vsega začetka si prizadeva, da bi bilo kegljanje čimbolj množično.

Zlasti uspešno je bilo njihovo propagiranje športnega kegljanja med sindikalnimi podružnicami kranjskih delovnih kolektivov, saj so že leta 1953 uspeli pritegniti v tekmovanje krožkov kar 16 sindikalnih ekip in število članstva povečati na skoraj tristo, kar je tudi danes maksimalna zmogljivost kluba.

Za svoje uspehe na področju kvalitetnega kegljanja in za širjenje športnega kegljanja v Kranju je dobil KK »Triglav« leta 1967 Bloudkovo plaketo, leto prej pa njegov sekretar enako priznanje.

Športno kegljanje razvija v naši občini tudi kegljaški klub »Simon Jenko« Podreča, ki pa je še razmeroma mlada organizacija, toda pomembna za napredek telesne kulture v tamkajšnjem okolišu.

Košarka

Košarka si je utrla pot med kranjsko mladino šele leta 1949, ko so dijaki in učitelji Tehniške tekstilne šole za šolskimi delavnicami na Primskovem zgradili zasilno košarkarsko igrišče. Tekstilcem so se v dveh letih že pridružili najbližji domačini in takoj za njimi dijaki gimnazije, ki je takrat v eni od telovadnic že dobila koše. Ko pa je navdušenim košarkarskim delavcem uspelo dobiti še bivše teniško igrišče ob Cesti JLA, so ustanovili prvo društveno sekcijo za košarko v Kranju, kateri je dal zatočišče kranjski Partizan. Sekcija se je vključila v ligaško tekmovanje in uspevala vsaj toliko, da igralcem ni zmanjkalo volje. Z leti pa je tudi našim košarkarjem že uspela uvrstitev med boljša moštva. V letih 1957 in 1958 so po zasluženo priborjeni pravici sodelovali s članskim moštvom v slovensko-hrvatski ligi. Tudi ženska ekipa je v istem času veljala za eno izmed najboljših v Sloveniji. V tem času pa je košarkarska ekipa postala samostojen klub in se vključila v ŠD »Triglav«.

Po nekaj letih nihanja med večjimi in manjšimi uspehi pa je ženska ekipa KK Triglav leta 1966 povsem zasluženo postala republiški prvak in na kvalifikacijskem tekmovanju pridobila pravico sodelovanja v zvezni ligi. Žal, zasluženo priborjene kvalifikacije naše košarkarice niso mogle izkoristiti. Vzrok ni bil predvsem finančnega značaja, kot se v nekaterih krogih tolmači še danes. Ovira je bila bolj v subjektivnih in nekaterih objektivnih težavah, ki jih je s kratko analizo takratnega položaja ugotovil košarkarski klub sam, tako da odločilnih razprav o finančnih sredstvih sploh ni bilo.

Iz proslavljene ženske ekipe je izbral zvezni kapetan kar tri reprezentantke, ki so leto kasneje prestopile s trenerjem vred v ljubljansko Olimpijo, kjer so jim obetali boljše pogoje za napredek. Razpad ženske ekipe pomeni za KK Triglav hud udarec, katerega še dolgo ne bo prebolel.

Medtem pa je v klubu pod vodstvom marljivih trenerjev in funkcionarjev zrasla nova generacija kvalitetnih košarkarjev-pionirjev in mladincev, ki je zadnja leta osvajala v Sloveniji najboljša mesta, kar pelje kranjsko moško košarko spet v ospredje.

Vrste košarkarjev se množijo, vendar klub že nekaj let dela na skrajnji meji svojih zmogljivosti, saj eno samo igrišče že zdavnaj ne zadošča več.

Namizni tenis

Za priljubljeno igro z belo celuloidno žogico se je takoj po osvoboditvi ogrelo izredno veliko Kranjčanov. V takratnem FD »Storžič« so ustanovili sekcijo za namizni tenis, ki je jeseni leta 1945 štela kar blizu stoosemdeset članov. Prostore za vadbo, trening in tekmovanja so imeli v garderobah ob telovadnici današnje osnovne šole »Simon Jenko«. Nekaj namiznoteniške dejavnosti je bilo tudi v sindikalnih podružnicah v podjetjih in v Tehniški tekstilni šoli, vendar mnogo manj organizirano oziroma bolj ali manj kot spremljevalni pojav dogajanj v kranjski osrednji namiznoteniški organizaciji. Težav je bilo pred vnetimi športniki nemalo. Imeli so mnogo premalo prostora za vadbo, slabe rekvizite, delo je trpelo tudi zaradi pomanjkanja žogic in končno so se morali še boriti za enakopravnost namiznega tenisa kot pravega športa v družbi z drugimi, že prej bolj priznanimi športnimi panogami. V takšnih razmerah je bilo upadanje članstva v sekciji nujno. Število se je proti letu 1949 postopoma zmanjšalo na približno šestdeset do sedemdeset članov. Izmed teh se je v letih 1945 in 1946 kar šesterica prebila med najvidnejše namiznoteniške igralce v Sloveniji, v letih 1947 do 1954 pa se je kranjski namizni tenis že ponašal vsaj s petnajstimi prvorazrednimi igralci. Ta uspeh je bil seveda rezultat izboljšanih objektivnih pogojev za trening ter povečanja števila članstva (100—150). Klub je lahko zdaj uporabljal telovadnico gimnazije, v kateri je vsako leto dobilo prvo znanje iz namiznega tenisa po petdeset pionirjev in pionirk. Prvotna namiznoteniška sekcija FD »Storžič« (1945) je medtem postala (1949) že samostojen namiznoteniški klub »Železničar«, ki ga ni več utesnjevalo nerazumevanje prejšnjih matičnih društvenih uprav, pa tudi ne splošno omalovaževanje drugih telesno vzgojnih organizacij. Leta 1951 je klub dobil novo, še toplejše zatočišče pri sindikalni organizaciji tovarne »Iskra« in se preimenoval v NTK »Projektor«. Pod tem okriljem je nato deloval do decembra 1954, ko se je vključil v novo skupno športno organizacijo mesta Kranja, v športno društvo »Triglav«.

S svojimi zavidljivimi uspehi na tekmovanjih so si naši namiznoteniški igralci, z njimi pa tudi namizni tenis kot šport, pridobili splošno veljavo in sloves. Že leta 1962 je Kranjčan skupno z Beograjčanom postal evropski prvak v igri moških dvojic (Berlin), udeležil pa se je tudi kot član državne reprezentance dveh svetovnih prvenstev (Peking — 1961, Praga — 1963) in treh evropskih šampionatov (Zagreb — 1960, Berlin — 1962, Malmö — 1964). Isti predstavnik kranjskih namiznoteniških igralcev je bil tudi štirinajstkrat prvak Slovenije. Naš namizni tenis se nadalje ponaša z dvanajstkratno prvakinjo Slovenije, ki je bila obenem stalna članica državne reprezentance ter se je med drugim udeležila tudi dveh evropskih prvenstev (Budimpešta — 1958, Zagreb — 1960). Moč kranjskih »namiznotenisačev« pa ni bila le v nekaj vrhunskih posameznikih, temveč tudi v precejšnji enovitosti ekip. Zato so na državnih ekipnih prvenstvih osvojili leta 1952 peto mesto pri moških, leta 1959 drugo mesto pri ženskah, leta 1961 tretje mesto pri moških, 1962 so bili finalisti pokala Jugoslavije pri moških in leta 1963 državni prvaki v konkurenci članov in članic. Tudi ekipi mladincev in mladink sta večkrat osvojili drugo in tretje mesto v Jugoslaviji. Razen tega je bil naš namiznoteniški klub v obdobju 1949—1964 absolutni prvak Slovenije. Osvojil je več kot 120 posameznih in ekipnih naslovov prvakov Slovenije v vseh disciplinah, od leta 1964 naprej pa zavzema v naši ožji domovini med namiznoteniškimi organizacijami še vedno častno drugo mesto.

V letih 1958—1964 je bil klub po vseh svojih uspehih druga najboljša osnovna namiznoteniška organizacija v Jugoslaviji.

Odhod generacije, ki je kranjski namizni tenis tako proslavila doma in v svetu, je klub precej oslabil, poleg tega pa so se poslabšali še objektivni pogoji za treniranje. Ti pa so se leta 1968 spet nekoliko izboljšali, ko so po preselitvi osnovne šole »Francè Prešeren« na Zlato polje dobili v uporabo še eno šolsko avlo v osnovni šoli »Simon Jenko«. Poleg tega je klub dobil še poklicnega trenerja in število članstva se je v zadnjem času ponovno povečalo na okrog sto petdeset.

V zadnjih letih pa se udejstvuje v namiznem tenisu tudi mnogo občanov v raznih krajih. Številčno je posebno močan namiznoteniški klub v TVD Kranj v Stražišču, ki ima poleg začetnikov prav tako nekaj kvalitetnih igralcev. V občinski namiznoteniški ligi pa zadnji dve leti tekmujejo tudi igralci iz Dupelj, Nakla, Adergasa, Olševka, Žabnice, Vokla, Visokega, Preddvora in Podbrezij ter iz nekaterih sindikalnih podružnic v Kranju. Tako danes namizni tenis v naši občini vključuje več kot 350 aktivnih udeležencev, s čimer prispeva pomemben delež k razvijanju množičnosti v telesni kulturi.

Nogomet

Eden najstarejših športov v Kranju je nogomet, katerega začetki segajo dobrega pol stoletja v preteklost. Med prvimi pobudniki novega športnega življenja v Kranju takoj po drugi svetovni so bili tudi preživeli nogometaši. Vneto so sodelovali pri ustanovitvi prvega povojnega kranjskega telesno vzgojnega društva FD »Storžič«. Nogomet je bil v tem društvu, v številnih sindikalnih organizacijah, na raznih telesnovzgojnih manifestacijah in na večjih športnih prireditvah v teh prvih letih šport številka ena in predmet zanimanja velikega števila športnega občinstva. Ko so premagali prve težave, izgradnjo igrišča in postopno nabavo opreme, se je kmalu lahko povečalo število članov sekcije, obenem pa se je seveda izboljšala tudi kvaliteta. Leta 1949 se je sekcija osamosvojila in nastal je samostojni nogometni klub »Korotan«, ki je v nadaljnjih petih letih svojega delovanja dosegel doslej pravzaprav največje uspehe kranjskega nogometa. V tem času je s prvim moštvom dvakrat osvojil naslov prvaka republiške lige, sicer pa si je v dobrem desetletju priboril v tej ligi mnogo solidnih uvrstitev. Mladinci so bili prav tako uspešni v slovenski mladinski nogometni ligi, v kateri so se dvakrat uspeli povzpeti do tretjega mesta, obenem pa so bili doslej dvanajstkrat gorenjski prvaki. Tudi pionirska ekipa je v gorenjski pionirski nogometni ligi kar petnajstkrat osvojila naslov prvaka, letos pa še tretje mesto na republiškem prvenstvu pionirjev. To so nedvomno lepi uspehi kranjskih nogometašev, za katere je bilo potrebnih mnogo naporov, navdušenja in vztrajnosti. Spričo novih objektivnih pogojev, ki so nastali leta 1963 z dograditvijo stadiona, in ob dejstvu, da ima kranjski nogomet mnogo vnetih, sposobnih in razsodnih pristašev, pa lahko v prihodnje pričakujemo napredek te panoge v tehnično-športnem kot v vzgojnem pogledu.

Tudi v Stražišču deluje nogometni klub v TVD »Kranj«, ki se prav tako ponaša z mnogimi uspehi.

Seveda pa nogomet ni le šport Kranjčanov, temveč je danes ali pa je bil še nedavno priljubljena in razvita igra v raznih krajih naše občine (Naklo, Orehek, Podbrezje, Preddvor, Predoslje, Šenčur, Trboje, Visoko). V gorenjski nogometni ligi moštva iz teh krajev niso bila zadnja po uspehu, večkrat pa so osvojila celo najvidnejša mesta.

Nogomet mora tudi vnaprej ostati šport mladih, še več, v primerni obliki ga je treba ponovno približati starejšim generacijam, ki so mu nekoč že pripadale. Le tako bo resnično služil napredku telesne kulture.

Odbojka

Presenetljivo živahna športna dejavnost sindikalnih podružnic nekaterih večjih, pa tudi manjših podjetij in ustanov v Kranju je bila prva leta po vojni značilna zlasti po zelo pogostih prijateljskih srečanjih v odbojki. Za mnogimi tovarniškimi obzidji so bila odbojkarska igrišča, na katerih so se v letih 1946 do 1949 od pomladi do pozne jeseni skoraj vsak dan vrstili treningi, konec tedna pa tekmovanja. Takšna pogosta srečanja so bila obenem živa pobuda za turnirje ob praznovanjih, kasneje pa tudi osnova za ustanovitev odbojkarskega kluba. Ta je deloval najprej v TVD »Partizan« Kranj, dve leti kasneje pa je prešel v okrilje ŠD »Mladost« v Stražišču, kjer se je posebno uveljavila ženska ekipa. Približno tri leta kasneje je klub spet zamenjal »bivališče«. Preselil se je k ŠD »Triglav«.

Pogoji za delovanje kluba so bili slej ko prej težavni, vendar je le prevladovala vnema. Prizadevanja so bila zato kmalu nagrajena z zavidljivim tekmovalnim uspehom. Ženska ekipa je namreč leta 1955 dosegla doslej največji uspeh

kranjskih odbojkarjev. Osvojila je prvo mesto v I. slovenski odbojkarski ligi. Isto leto so tudi odbojkarji »Triglava« uspeli v desetčlanski I. slovenski odbojkarski ligi osvojiti peto mesto, kar je v tako močni konkurenci prav tako pomemben uspeh. Medtem ko so se dekleta že naslednje leto po slabšem uspehu razšla, pa je moška ekipa vztrajala vse do leta 1969, ko je tudi ta usahnila. Vzrok za to je razhod članov ekipe, predvsem pa kadrovska nemoč kluba.

Tako ta lepa, plemenitih elementov polna športna panoga čaka ponovnega prebujenja.

Plavanje

Le maloštevilnim Kranjčanom je znano, da segajo začetki današnjega kranjskega športnega plavanja — enega naših najpopularnejših in najuspešnejših športov — komaj tri desetletja v preteklost. Leta 1939 je namreč naše mesto dobilo moderno letno kopališče, ki je za šport navdušenim mladim meščanom omogočilo ustanovitev samostojnega plavalnega kluba — PK »Kranj«. V napetem ozračju, kakršnega je ustvarjal bližajoči se svetovni spopad, so kranjski plavalci z vso vitalnostjo in mladostnim optimizmom začeli prodirati v skrivnosti treniranja in kmalu tudi obrali prve skromne sadove. Toda komaj se je začela njihova pot polagoma vzpenjati, že jo je prekinila vojna. V dobi splošnega kulturnega molka tudi o kranjskem plavalnem športu ni bilo sledu. Toda med prvimi budniki novega športnega življenja v Kranju plavalcev niso pogrešali in tako je bila v okviru prvega kranjskega povojnega telesnovzgojnega društva ustanovljena tudi sekcija za plavanje. Leta 1946 je povojni Kranj že doživel prvo mednarodno tekmovanje v plavanju, ki je vzbudilo za to panogo široko zanimanje prebivalstva, zlasti mladine. Članstvo v plavalni sekciji se je zato kmalu zelo povečalo. V sekciji so delovale tri skupine: plavalna, skakalna in vaterpolo. Prva leta so bili najuspešnejši skakalci, saj so že leta 1948 osvojili drugo mesto na republiškem ekipnem članskem prvenstvu in sedmo mesto na državnem pionirskem prvenstvu. V kasnejših letih pa so se skakalci povzpeli prav v vrh jugoslovanskega vodnega skakalnega športa. Kranjčan je bil tri leta mladinski državni prvak v skokih z deske in s stolpa, leta 1952 je isti mladinec že postal tudi članski prvak v skokih s stolpa in hkrati državni reprezentant.

Skakalci so se tudi kasneje uveljavljali s svojimi posameznimi predstavniki celo do najvišjih mest v republiškem in državnem merilu, saj so osvojili še prenekatero odličje prvaka. Žal pa je zaradi subjektivnih zapletov v njihovi sicer tako uspešni plavalni organizaciji vodni skakalni šport začel vse bolj upadati ter leta 1965 popolnoma zamrl.

Grupa plavalcev spočetka ni imela vidnejših uspehov; ti pa so se porodili kmalu, ko je leta 1952 prevzel treninge strokovnjak. Sadovi sistematičnega treniranja so dozoreli še isto sezono, saj so kranjski plavalci postali prvaki druge slovenske lige. Drugo leto je kranjsko plavanje že dalo v državno reprezentanco tudi prvo plavalko, ki je uspešno zastopala Jugoslavijo na tekmovanju na Dunaju in v Zadru. Leta 1955 je prišel v Kranj prvi poklicni trener, ki je popeljal plavalce k vrhuncu. Treninge v letni sezoni so odslej razširili še na zimske. Najboljši so se večkrat tedensko vozili v zimsko kopališče »Ilirija« v Ljubljano, v aprilu pa so se posluževali bazena v tekstilni tovarni »Inteks« v Kranju. Leta 1956 so naši plavalci že postali republiški ekipni prvaki. Razen v letih 1964 in 1965 so si ta naslov priborili nato vsako leto, toda leta 1964 in 1965 so bili zato vsaj vicešampioni. Uspehi na državnih prvenstvih niso bili nič manjši, včasih presenetljivo dobri. Leta 1956 so bili naši plavalci že četrti v državi, leta 1957 tretji, leta 1958 člani drugi, mladinci prav tako drugi, 1959 člani prvi v družbi s PK »Primorje« in PK »Jadran« (vsi trije klubi so na prvenstvu v Kranju zbrali enako število točk!) in mladinci tudi prvi (na tujem terenu), 1960 pa spet drugi. Tega leta je kranjski plavalni klub dal državni reprezentanci dva odlična člana, ki sta uspešno nastopila na olimpijskih igrah v Rimu. Leta 1961 so bili naši plavalci na državnem prvenstvu spet drugi, leta 1962 šesti in leta 1963 peti. Padec na lestvici je posledica novega tekmovalnega sistema, spričo katerega so se naši plavalci le s težavo obdržali v prvi zvezni plavalni ligi, medtem ko je PK »Ljubljana« celo izpadel. Tako je do nadaljnjega v zveznem merilu zastopal slovensko plavanje le PK »Triglav«. Leta 1964, 1965 in 1966 so bili naši na državnem prvenstvu vsakokrat peti, leta 1967 pa spet tretji, kar so ponovili še leta 1968. Na zimskem plavalnem prvenstvu Jugoslavije leta 1968 v Zagrebu pa je PK »Triglav« s pomlajeno ekipo osvojil spet drugo mesto in s tem napovedal svoj ponovni prodor »na čelo kolone«. In res je leta 1969 klub na zimskem državnem prvenstvu osvojil v treh kategorijah (člani, starejši in mlajši pionirji) tesno za reškim »Primorjem« in zagrebško

»Mladostjo« tri tretja mesta. Tudi na letnih republiških prvenstvih 1969 so naši plavalci osvojili vsa ekipna prva mesta, razen v kategoriji starejših mladincev in v kategoriji članov. Na državnem prvenstvu pa je bila članska ekipa četrta, a mladinska tretja. Uvrstitev na tako vidna mesta je nedvomno lep prispevek k praznovanju tridesete obletnice organiziranega športnega plavanja v Kranju.

Zasenčen od uspehov skakalcev in plavalcev pa se je v klubu vsa ta leta zelo solidno razvijal vaterpolo. Zlasti po letu 1954, ko so vaterpolisti dobili svojega trenerja, je bil napredek še posebno hiter. Mladinci so tri leta zapored osvojili republiško prvenstvo z visokimi zmagami nad tekmeci. Leta 1956 so bili naši vaterpolisti - člani že republiški prvaki in se zato lahko udeležili kvalifikacijskega tekmovanja za vstop v drugo zvezno vaterpolo ligo. To jim je uspelo leta 1960 in odtlej do danes naših vaterpolistov ni več porazila nobena slovenska vaterpolo ekipa. V drugi zvezni ligi so leta 1961 in 1962 zasedli kot novinci odlično peto mesto, 1963 četrto, 1964 šesto, a leta 1965 je ekipa zaradi močne oslabitve iz druge zvezne lige izpadla. Toda že leta 1966 je mlada ekipa ponovno osvojila naslov republiškega prvaka ter se na kvalifikacijah vrnila v drugo zvezno ligo, v kateri je naslednje leto presenetila z uvrstitvijo na četrto mesto. Leta 1968 je ekipi pripadlo spet četrto mesto, toda letos je presenetila tudi največje optimiste in postala šampion druge zvezne vaterpolo lige ter hkrati novi član prve zvezne lige. Tudi mladinci so na zimskem (neuradnem) prvenstvu Jugoslavije v vaterpolu osvojili prvo mesto. Prihodnjo sezono bo tako kranj prizorišče mnogih razburljivih vaterpolo tekem. Izmed naših vaterpolistov-mladincev so letos kar štirje člani državne mladinske vaterpolo reprezentance.

Dejavnost plavalnega kluba pa ni usmerjena izključno v kvalitetno plavanje in vaterpolo. Zlasti v preteklih letih je klub, ki je iz prvotne sekcije v FD »Storžič« po raznih organizacijskih preobrazbah leta 1954 postal del športnega društva »Triglav«, premišljeno posvečal mnogo pozornosti množičnosti svojega članstva ter širjenju znanja preprostega plavanja med mladino. Skozi klub je šla množica funkcionarjev, sodnikov, vaditeljev in trenerjev. Eni so prenehali sodelovati, na njihovo mesto pa so stopili novi.

Danes se kranjsko plavanje razvija v mnogo boljših pogojih kot pred slabim desetletjem. Tu sta letno in zimsko kopališče, trenerji, uspehi, izkušnje, tradicija in zvesti pristaši. Tihi spremljevalec dogajanj v klubu pa so seveda tudi težave. Toda plavanje se širi tudi v šole, ki zelo uspešno odpravljajo »plavalno nepismenost«. Zdi se, da so uspehi logični ter da vzpon še zdaleč ni na vrhuncu.

Rokomet

Krog ljubiteljev športnih iger z žogo se je po adaptaciji bivšega športnega igrišča ob Cesti JLA povečal še za eno, dotlej dokaj neznano igro — rokomet. Aktivnih udeležencev v tem športu je bilo posebno mnogo v letih 1946 in 1948, kasneje pa je vnema nekoliko popustila. Posebnih tekmovalnih uspehov kranjski igralci velikega rokometa niso imeli, pa tudi sicer se ta igra ni nikjer pri nas kaj prida priljubila. Vse bolj pa jo je zamenjaval »mali rokomet«, ki je zaradi drugačnih tehničnih in taktičnih elementov mnogo privlačnejši ter je leta 1954 postal najljubši šport mladih Stražišanov in Golničanov.

Prvi večji uspeh so dosegli leta 1957 pionirji stražiške »Mladosti«, ki so postali republiški prvaki. Uspehu pionirjev je sledila nato še ženska ekipa tega društva, ki je leta 1962 osvojila prvenstvo v republiški ligi in še prvo mesto v Sloveniji na pokalnem tekmovanju istega leta. Tudi moška ekipa rokometnega kluba »Mladost«, zdaj TVD »Kranj« Kranj, je bila v družbi drugih republiških ligaških moštev na dostojni kvalitetni ravni, le v letih 1968 in 1969 je zaradi menjave generacij toliko oslabela, da v republiški ligi ni tekmovala. Uspehi moške ekipe so bili pravzaprav vedno nekoliko zasenčeni z boljšimi uvrstitvami žensk, ki vse od leta 1955 do danes neprekinjeno in z velikim uspehom igrajo v republiški ligi. V tekmovalni sezoni 1969/70 pa bo imel rokometni klub TVD »Kranj« v republiški ligi spet obe svoji članski ekipi, žensko in moško. Ni pretirano, če rečemo, da je v Stražišču »šport številka ena« rokomet. Hkrati z uspehi na tekmovanjih je rasla njegova popularnost in danes ima v kraju izmed vseh športov največ pristašev.

Kot smo omenili, so tudi na Golniku začeli igrati rokomet že pred petnajstimi leti v tamkajšnjem športnem društvu »Storžič«. Zlasti njihova ženska ekipa je imela nekaj pomembnih uspehov, kasneje pa je v tem kraju ženski rokomet počasi zamrl, težišče pa je prešlo na moško ekipo.

Seveda pa se je igra z malo žogo razširila tudi v druge kraje naše občine. Poleg Stražišanov in Golničanov so bili zadnja leta posebno uspešni še Dupljanci, ki že več let nastopajo v ljubljanski conski ligi.

Danes je v naši občini že 17 ekip z več kot 220 aktivnimi igralci in igralkami. Razveseljivo je predvsem dejstvo, da je rokomet postal sredstvo za razvedrilo, vzgojo in utrjevanje ne le v mestu, temveč v mnogih krajih občine (Besnica, Cerklje, Duplje, Golnik, Kranj, Stražišče, Žabnica). Krog njegovih ljubiteljev se širi tako med mladino kot tudi med odrasle.

Smučanje

Tradicija smučanja kot tekmovalne in razvedrilne panoge v naši občini sega daleč v obdobje med dvema vojnama. Iz tega obdobja ni znanega mnogo, vemo le to, da kvalitetnega športnega smučanja v naši občini takrat še ni bilo. Po osvoboditvi so se zbrali najbolj vneti smučarji v sekcijo pri športnem društvu »Storžič« v Kranju. Klub velikim težavam z nabavo opreme je sekcija presenetljivo marljiva. Zlasti je omembe vredna »udarniška« izgradnja smučarskega doma na Joštu, ki je bil tiste čase najbolj priljubljena zimska izletniška točka smučarjev iz Kranja in okolice. Tu je smučarski klub, ki je leta 1949 dobil novo ime »Udarnik«, v številnih tečajih vzgajal svoje članstvo, predvsem tekmovalce alpskih disciplin. Mnogi izmed njih so kasneje oblekli državni dres.

Klub se je leta 1954 vključil v novo ustanovljeno društvo ŠD »Triglav« in dobil tudi novo ime. Alpskim smučarjem je po uspehih pripadalo predvsem obdobje med letom 1950 in 1960. Natančnejših podatkov ni bilo mogoče dobiti, vendar je splošno znano, da je v državni reprezentanci alpincev v navedenem obdobju in vse do leta 1968 vedno sodeloval vsaj po eden, pogosto pa tudi dva ali več članov SK »Triglav«. V jugoslovanskem dresu je tudi še na zadnjih dveh zimskih olimpijadah (Innsbruck in Grenoble) uspešno nastopala članica našega smučarskega kluba.

V smučarskem teku so tu in tam nastopili posamezniki iz Kranja, vendar sistematičnega udejstvovanja tekačev do leta 1952 ni bilo. Po tem letu pa je smučarski tek v Kranju dobil precej privržencev. Tudi kvaliteta se je kmalu pokazala. Član kluba je bil v letih od 1952 do 1962 kar desetkrat državni prvak v klasični kombinaciji, leta 1954 (ko se je klub vključil v ŠD »Triglav«) je postal mladinec te organizacije prvak v teku na 10 km, 1960 in 1962 član državni prvak v teku na 30 km, leta 1964 spet v teku na 15 in 30 km. Tudi v štafetnem teku se je uveljavila klubska vrsta, ki je leta 1960 osvojila državno prvenstvo v štafeti 4 × 10 km. V zadnjih dveh letih so se smučarski tekači SK »Triglav« uvrstili v ospredje zlasti z mladinci in pionirji, ki so na republiškem prvenstvu osvojili kar pet prvih mest. Iz vrst tekačev kranjskega kluba je dobila državna reprezentanca doslej že štirinajst članov in mladincev. Nekateri so nastopili v državnem dresu tudi več kot desetkrat.

Kranjski smučarji danes najbolj slovijo s svojimi skakalci, saj imajo poleg vrste kvalitetnih mladincev in članov med seboj tudi državnega rekorderja (150 m). Seveda pa je kranjski smučarski klub, ki sistematično razvija skakanje že od leta 1950 naprej, dal v državno reprezentanco skakalcev dva svoja člana že pred več kot petnajstimi leti. Oba sta poletela tudi na tedanji planiški velikanki. Medtem ko so v letih od 1956 do 1960 smučarski skoki v Kranju skoraj popolnoma zamrli, pa je v zimi 1960/61 po zaslugi entuziastov nastopil prerod te lepe klasične smučarske panoge. Ko so prvi učenci kranjske smučarske skakalne šole leta 1961 in 1962 na republiškem pionirskem prvenstvu dosegli vidnejše uspehe, je zanimanje za skoke spet hitro poraslo. Referat za skoke v SK »Triglav« je svoje delo združil z delom planiške skakalne šole oz. z njenim oddelkom v Kranju, kamor so vključeni tudi tekmovalci-skakalci iz tržiške in škofjeloške občine. Prav iz te šole so prišli številni, zlasti mladinski in pionirski zmagovalci medklubskih tekmovanj, republiških in državnih prvenstev, pa tudi državni reprezentanti in sedanji državni rekorder.

Poleg smučarskega kluba »Triglav« je danes aktiven tudi smučarski klub »Jezersko«, ki se bavi izključno z alpskim smučanjem. Ima predvsem mlado članstvo, pionirje in mlajše mladince. Pred leti je bil aktiven tudi smučarski klub v Stražišču, ki je bil za gorenjske razmere kar uspešen v alpskih disciplinah, toda je, žal, prenehal delovati.

Značilno in hkrati razveseljivo pa je, da se smučanje vedno bolj širi v obliki svobodnega terenskega in turnega smučanja, ki zajemata prebivalstvo vseh starostnih stopenj. Smučanje je med našimi občani najbolj razširjena panoga resnične športne rekreacije.

Strelstvo

Verjetno je bilo le naključje, da je nastala prva strelska družina na Slovenskem prav v Kranju. To je bilo pred triinštiridesetimi leti. Začetki so bili skromni in polni težav

najrazličnejše narave. Toda počasi so se strelci znašli in že pred drugo svetovno vojno osvojili marsikatero vidno mesto na okrožnih in državnih prvenstvih.

Do obnove športnega streljanja po vojni pa so strelci čakali nekaj dlje kot drugi športniki na svoje panoge. Leta 1948 je tudi ta panoga »stekla« in hitro osvojila množice pristašev. Še danes šteje strelska organizacija v občini Kranj več kot 1400 aktivnih članov. Predvsem je razveseljivo dejstvo, da je med aktivnimi strelci prav toliko mladine kot starejših. Seveda pa se bo število članstva lahko povečalo, takoj ko se bo okrepila zmogljivost strelskih družin z ustreznimi objekti, orožjem in rekviziti. Jamstvo za to je marljiv vodstveni kader, ki tudi v sedanjih težjih okoliščinah dosega tako lepe uspehe.

Kljub pomanjkanju streliščnih prostorov in naprav ima Kranj dolgoletnega državnega prvaka s hitrostrelno pištolo, večkratnega republiškega zmagovalca tekmovanja za »Zlato puščico«, v spomin na številne ekipne zmage pa hrani Občinska strelska zveza množico diplom, pokalov in drugih trofej. Kranjski strelci se torej z velikim uspehom udeležujejo tekmovanj vseh vrst, njihove vezi pa segajo tudi prek državne meje (Celovec, Amberg, Julijska krajina, Železna Kapla), kjer v srečanjih doslej še niso doživeli poraza.

Tudi strelski šport lahko štejemo v vrsto tistih, ki na svojstven, toda učinkovit način pomaga širiti sloves kranjskega športa in Kranja nasploh.

Tenis

Začetek tenisa, dostopnega vsakomur, ne rezerviranega za ekskluzivno družbo, sodi v Kranju nekako v leto 1946 ali 1947. Igrišča ob Golniški cesti, v tovarni »Iskra« in na Planini so oživela s tenisači. Kljub skoraj nepremagljivim težavam z opremo se je igra vendarle počasi razvijala. Tudi na tekmovanja je bilo treba misliti in tako so kranjski tenisači leta 1949 na republiškem prvenstvu v Mariboru kar uspešno debitirali. Osvojili so eno prvo mesto (moški B), eno tretje do četrto (mladinec), peto do osmo (moški pari), tretje do četrto (mladinske dvojice). Hitro pa se je tenis razvil po obisku državne reprezentance v Kranju, ki je v ekshibicijski igri prikazala moderni tenis. Kratkemu vzponu v množičnosti pa je kmalu sledil nagel padec in končno popolno zatišje. Vzrok za to so bili popolno izrabljeni rekviziti, ki jih ni bilo mogoče obnavljati. Propadla so tudi skoraj vsa igrišča. Delno so jih zazidali, enega adaptirali za košarko, druga pa je prerasel plevel. Po prihodu znanega teniškega delavca v Kranj je tenis spet oživel. Kar je ostalo igrišč, so jih obnovili; žal sta bili to le še dve. Zazidavanje teniških in tudi drugih igrišč je povzročilo v obdobju do leta 1960 veliko škodo. Šele po letu 1964 smo s teniškimi igrišči na novem stadionu »ujeli« predvojno stanje.

Danes šteje teniški klub več kot sto članov, ki popolnoma zasedejo kapaciteto objektov. Kranj je postal drugi teniški center v Sloveniji, ki se bo še razvil, če bo dovolj igralnih površin in če ne bo kadrovskih težav.

* * *

Poleg opisanih športnih panog so v Kranju razvite ali pa se razvijajo še nekatere druge. Ker so šele na začetku svojega razvoja ali pa ker zanje ni bilo mogoče dobiti nobenih podatkov, naj jih samo naštejemo: hokej na ledu (30 članov — začetki), kolesarstvo, orodna telovadba, sankanje, speedway, veslaški šport.

Omeniti je treba tudi nekatere telesnovzgojne dejavnosti, ki so sorodne športnim panogam. To so panoge, ki nimajo izrazitega športno-tekmovalnega značaja, vendar po svoji biološki vsebini, zlasti pa po vzgojni učinkovitosti niso nepomembne. Ena teh je splošna telesna vzgoja ali splošna telovadba v društvih »Partizan« in v šolah (skupno najbolj množično zajema zlasti mladino — okrog deset tisoč). Druga panoga je planinstvo, ki vključuje mnogo mladine, zlasti pa odraslih, pri čemer dosega število okrog tri tisoč. Tretja zvrst pa je taborništvo, ki vključuje več kot šeststo članov, v veliki večini mladine.

Sicer pa se naš občan udejstvuje organizirano ali neorganizirano, skupinsko ali individualno bolj ali manj redno še z balinanjem, perjanico, izletništvom, plavanjem, mini-golfom, lovom in ribolovom, v kolikor mu za rekreacijo ne služi kateri izmed športov, katere smo že omenili.

* * *

Najvidnejša žarišča telesnokulturnega gibanja v naši občini so bila zlasti prva povojna leta predvsem splošna telesnovzgojna in športna društva, klubi in aktivi. Pobudniki za ustanavljanje novih organizacij, nosilci aktivnosti in borci za sodobno družbeno vrednotenje telesne vzgoje so bili tudi pri nas izključno amaterji ali poklicni delavci s področja šolske telesne vzgoje, ki pa so v telesnovzgojnih organizacijah sodelovali čisto prostovoljno. Koliko teh se je v 25 letih zvrstilo na najrazličnejših vodilnih mestih

v delujočih telesnovzgojnih organizacijah, trenutno ni mogoče ugotoviti. Približno predstavo bi morda omogočil podatek, da imamo danes v občini 25 telesnovzgojnih organizacij, ki so združene v Občinsko zvezo za telesno kulturo. Te so: TVD »Partizan« Besnica, TVD »Partizan« Duplje, TVD »Partizan« Kranj, TVD »Partizan« Naklo, TVD »Partizan« Preddvor-Bela, TVD »Partizan« Predoslje, TVD »Partizan« Trboje, TVD »Partizan« Visoko, ŠD »Jezersko«, ŠD »Krvavec« Cerklje, ŠD »Proleter« Adergas, ŠD »Svoboda« Šenčur, ŠD »Storžič« Golnik, ŠD »Triglav« Kranj, ŠD Žabnica, TVD »Kranj« Kranj-Stražišče, invalidsko športno društvo »Borec« Kranj, mladinski športni aktiv Olševek, mladinski športni aktiv Orehek-Drulovka, kegljaški klub »Simon Jenko« Podreča, Občinska strelska zveza, Pomorsko brodarsko društvo Kranj in klub rejcev golobov pismonoš »Kurir« Kranj.

Nekatere od teh imajo tudi po več avtonomnih klubov oz. družin, katere bi po številu njihovega članstva lahko smatrali že kar drugim enakovredna samostojna društva. Tako je torej več kot 60 aktivnih telesnovzgojnih enot. Vsako od teh vodi poprečno po osem funkcionarjev. Po vsem tem lahko sklepamo na vsaj 480 amaterskih organizatorjev telesne vzgoje in športne dejavnosti v osnovnih organizacijah.

Občinska zveza za telesno kulturo v Kranju je kot skupna organizacija telovadnih in športnih društev v občini nastala leta 1961. Vodi jo 25-članski izvršni odbor, pod okriljem tehničnega odbora pa deluje še osem strokovnih komisij (za atletiko, košarko, namizni tenis, nogomet, plavanje, rokomet, smučanje, splošno telesno vzgojo ter orodno telovadbo), trije zbori sodnikov (za atletiko, nogomet in rokomet) ter zbor vaditeljev, učiteljev in trenerjev smučanja. V tehničnem odboru, komisijah in zboru vaditeljev smučanja pa delujejo še 203 funkcionarji. Tudi če predvidevamo, da tretjina organizatorjev opravlja po dve funkciji, še vedno ostane 480 aktivnih družbenih delavcev v telesno-kulturni organizaciji.

Pomembno je še dejstvo, da več komisij pri Občinski zvezi za telesno kulturo v Kranju opravlja tudi funkcijo tekmovalne skupnosti za Gorenjsko, tako da organizirajo področna gorenjska prvenstva in lige (atletika, plavanje, rokomet, namizni tenis).

Organizacijska vez med telesnovzgojnimi organizacijami v občini in skupščino je danes svet za prosveto, kulturo in telesno kulturo, medtem ko je več kot desetletje, vse do leta 1967, deloval samostojen svet za področje telesne kulture. Za prihodnost pa se snuje za to področje družbene aktivnosti občanov posebna samoupravna skupnost.

Aktivni udeleženci v telesnovzgojnih oz. športnih organizacijah, katerih število cenimo na okrog 3100, se zbirajo na telesnovzgojnih objektih k rednim vajam, treningom in tekmam po dvakrat do šestkrat tedensko. Vaditeljsko-trenersko delo opravlja stalno ali občasno več kot 40 trenerjev in prednjakov. Za strokovno ustrezno organizacijo tekmovanj v občini skrbijo strokovne komisije, tehnični odbor ter zbori sodnikov in trenerjev pri Občinski zvezi za telesno kulturo. Poleg tekmovanj, ki se vrstijo vse leto, je treba omeniti še občasne akcije. Te vnašajo v telesnovzgojno življenje v občini pomembne popestritve (tečaji za neplavalce, smučarski tečaji za mladino in odrasle, pionirska tekmovanja, organizacija večjih kvalitetnih tekmovanj in podobno). Nosilci teh akcij so prav tako omenjene komisije, odbori in zbori ali pa tudi posamezne osnovne telesnovzgojne organizacije.

* * *

Redna dejavnost v telesnovzgojnih organizacijah se vsa povojna leta financira pretežno iz proračuna občine. Le manjši del potrebnih finančnih sredstev si organizacije pridobivajo s članarino in vstopninami ter občasno iz dotacije delovnih organizacij. Prispevek občine iz proračuna, ki ga je namenila leta 1969 za redno dejavnost telesnovzgojnih organizacij, je 610.000 dinarjev. Razen tega je iz proračuna občine prejel Zavod za vzdrževanje in izgradnjo športnih objektov za del svoje dejavnosti še 270.000 dinarjev.

V pridobivanju objektivnih pogojev za telesnovzgojno življenje je še posebno pomembno obdobje od leta 1962 dalje. Da bo predstava o teh pridobitvah lažja, si oglejmo pomembnejše gradnje športnih objektov:

1963 Kranj: športni park »Stanka Mlakarja« z dvema nogometnima igriščema, atletskimi napravami, teniškimi igrišči, košarkaškim igriščem, rokometnim igriščem, s tribuno in garderobami ter sanitarijami,
Besnica: igrišče za rokomet in odbojko (črni ugaski),
Podreča: dvostezno asfaltno kegljišče,

1964 Podbrezje: nogometno igrišče,
Orehek: nogometno igrišče,
Olševek: smučarska skakalnica (15 metrov),

Kranj: asfaltiranje rokometnega igrišča »TVD Kranj«,
1965 Adergas: *igrišče za odbojko in mali nogomet* (črni ugaski), smučarska skakalnica (30 m),
Besnica: smučarska skakalnica (25 m),
Žabnica: rokometno igrišče (črni ugaski),
1968 Žabnica: dograditev stavbe z dvoranico, garderobami in sanitarijami,
Preddvor: nogometno igrišče,
1969 Duplje: asfaltiranje rokometnega igrišča,
Žabnica: asfaltiranje rokometnega igrišča,
Naklo: izgradnja novega rokometnega igrišča (asfalt),
Visoko: dograditev nove telovadnice.

Gradnja navedenih objektov je bila financirana iz občinskega proračuna (športni park in zimsko kopališče) ter iz sredstev športne stave in igre »Loto«. Nekaj so k tem gradnjam prispevale tudi krajevne skupnosti. Precej sredstev športne stave in igre »Loto« pa je bilo porabljenih še za vzdrževalna dela telesnovzgojnih objektov v občini (skakalnica na Gorenji Savi, dom v Podbrezjah, telovadnica na Visokem, smučarska proga na Jezerskem, strelišča v Kranju, garderobe in kopalnice v raznih krajih občine itn.).

Razmere glede športnih objektov so se v mnogih krajih občutno popravile, vendar je treba po mnenju delavcev na področju telesne kulture v naši občini zgraditi še precej športnih površin, da bi lahko zadostili potrebam oz. ugodili interesu občanov. Mislimo predvsem na mladinska igrišča, površine za športno rekreacijo in še nekatere objekte za tekmovalni šport.

Seveda pa se telesnovzgojno življenje v občini ne odvija le v organizacijah. Danes bolj kot pred desetletji velja prepričanje, da je temelj telesne kulture šolska telesna vzgoja. Šole so ob šolski reformi dobile sodobne učne načrte, ki vnašajo v učnovzgojni proces nove, humane smotre. Večina matičnih osnovnih šol v naši občini je zadnja leta v materialnih pogojih za telesno vzgojo toliko napredovala, da se morejo ciljem na tem vzgojnem področju že povsem približati. Bolj kot objektivni lahko pomeni v teh šolah danes oviro za realizacijo nalog predvsem subjektivni faktor. Koliko je deklarirana humanizacija vzgoje in izobraževanja prodrla v pedagoško zavest in skozi njo tudi v šolsko prakso, pa bo pokazala skorajšnja prihodnost.

V *potrditev izboljšanja materialnih pogojev za telesno* vzgojo v osnovnih šolah naj velja naslednji pregled najpomembnejših novih gradenj telesnovzgojnih objektov pri šolah:

1965 osnovna šola v Šenčurju: telovadnica,

1966 osnovna šola »L. Seljak«: dve telovadnici,

1967 osnovna šola v Šenčurju: igrišče z napravami za osnovne atletske discipline (črni ugaski), igrišče za rokomet in košarko (asfalt), za odbojko (črni ugaski) in zelene površine,

1968 osnovna šola »F. Prešeren«: enako igrišče kot v Šenčurju, le da so površine za atletiko izdelane z rdečimi ugaski ter z betonskimi robniki, da sta igrišči za rokomet in košarko ločeni in da manjka igrišče za odbojko, v zameno za to pa je urejeno zasilno miniaturno sankališče oz. smučišče,

1969 osnovna šola »L. Seljak«: igrišče kakor pri osn. šoli F. Prešeren (brez sankališča); osnovna šola Preddvor: enako kot zgoraj; osnovna šola v Cerkljah: enako kot zgoraj.

Razen osnovnih šol sta dobili pred leti igrišča tudi dve srednji šoli (tekstilna in trgovska), medtem ko imata lastno telovadnico izmed 8 srednjih šol oz. šolskih centrov le 2 (gimnazija in tekstilna šola), druge pa že leta pesti huda stiska. Lokacija omenjenih šol in njihove potrebe po telesnovzgojnih objektih na eni ter urbanistično programiranje na drugi strani pa sta, vsaj doslej, očitno dva nezdružljiva svetova.

Upoštevajoč vse hitrejšo materialno izgradnjo, naraščajoče zanimanje mladih generacij za šport in oživljanje tako praktičnih kot teoretičnih spoznanj o telesnih aktivnostih lahko danes mislimo na prihodnost z neokrnjenim optimizmom tudi na področju telesne kulture. Jamstvo za napredek nam je splošna družbena zavest o biosocioloski vrednosti in nepogrešljivosti telesne kulture, čeprav je pot od deklaracij do prakse včasih težavnejša, kot bi bilo treba. Ko bo dokončno prevladalo spoznanje, da je boj za množični in kvalitetni šport v bistvu boj za popolnejše življenje sodobnega človeka, boj za njegovo bio-psihosocialno ravnovesje, nam proklamiranih ciljev ne bo težko doseči.

In the period of 25 years (1945—1969) in Kranj there was a great quantitative and qualitative progress in the field of physical culture, especially in competitive sport. The most successful results can be seen in mountaineering, athletics, judo, bowling, basketball, table-tennis, football, volley ball, swimming, handball, ski-ing, shooting and tennis. During that time the sportsmen from Kranj have won at many republic and national championships, they have gained many records, they participated at the Olympic Games and they were also successful in international competitions. People from Kranj take part also in cycling, gymnastics, sledging, speedway, rowing, mountaineering, the scouts Organization, they play at bowls, ice-hockey, badminton, mini-golf, they go for outings and they fish or hunt. The money for the permanent activity of the organizations for physical training as well as for building and maintenance of sport facilities, is given from the budget of the Communal Assembly of Kranj. Only a small sum of money comes from the game "Loto" and from Betting. We have very modern sport grounds and gymnasiums in 7 schools, winter and summer swimming — pools and the sport park "Stanko Mlakar". They have all been built in the last few years. But the development in the field of sport activities hasn't been finished yet and it promises even greater contribution towards a better life of our citizens.

ARHEOLOŠKE NAJDBE V KRANJU IN OKOLICI OD LETA 1960 DO 1970

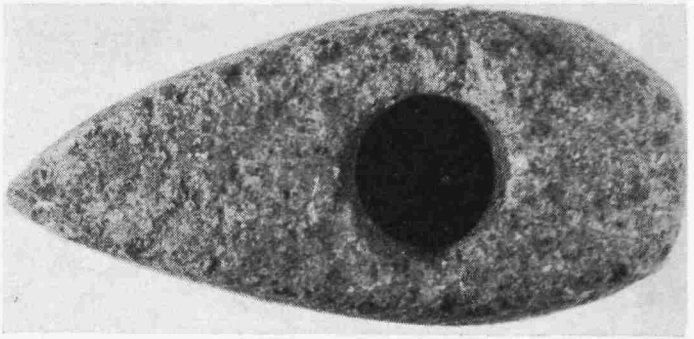
ANDREJ VALIČ

Izbor arheološkega gradiva, ki je bilo odkrito v preteklem desetletju, dopolnjuje znano osnovno sliko življenja v preteklih časih. To so najdbe, ki so prišle v Gorenjski muzej po naključju z zaščitnim ali sistematičnim izkopavanjem.

Med najstarejšimi najdbami po času je kamnito kladivo iz porfirja, ki je bilo odkrito v Zalogu pri Goričah. Najdbe kamnitih sekir so zelo redke, posebno na našem področju;[1] njihov pojav in uporaba sta vezana na širok časovni razpon od mlajše kamene dobe (neolit) prek prehodne (eneolitika) do bronaste dobe. Nosilca te sekire lahko povezujemo z življenjem prazgodovinskega človeka na neposredno okolico, to je na Gradišče nad Malijem pri Golniku.[2] kjer je bila odkrita naselbina s sledovi bivanja iz tega časa: ilovnati lep kot obloga sten hiš, ki so bile pletene iz drevesnih vej, značilna prostoročno izdelana hišna keramika za vsakodnevno uporabo in glinasta vretena. To mesto je bilo v preteklem stoletju, žal, vir za pridobivanje kamenja in tako uničeno za doslednejše raziskovanje. Manj številni znaki zadrževanja in začasnega bivanja človeka v tem okolju in času so bili tudi na gradišču nad Pivko pri Naklem, kjer je bilo v nasuti plasti ilovice v notranjosti porušenega kasnoantičnega obrambnega stolpa kremenovo strgalo, nadalje kremenova puščica in deli keramičnega lončka.[3] Ti predmeti so podobni ali enaki onim, ki so bili najdeni na istočasni veliki neolitski naselbini »na Špiku« pri Drulovki pod Kranjem, kjer zavije Sava v kanjon Zarice.[4]

Veliko arheološko vprašanje je odkrivanje sledov bronaste dobe, ki nam jih do sedaj ni uspelo odkriti niti na vsem gorenjskem območju, čeprav živi v tem času kultura mostiščarjev na Ljubljanskem barju. Vzrok za odsotnost materialne kulture je domneven.

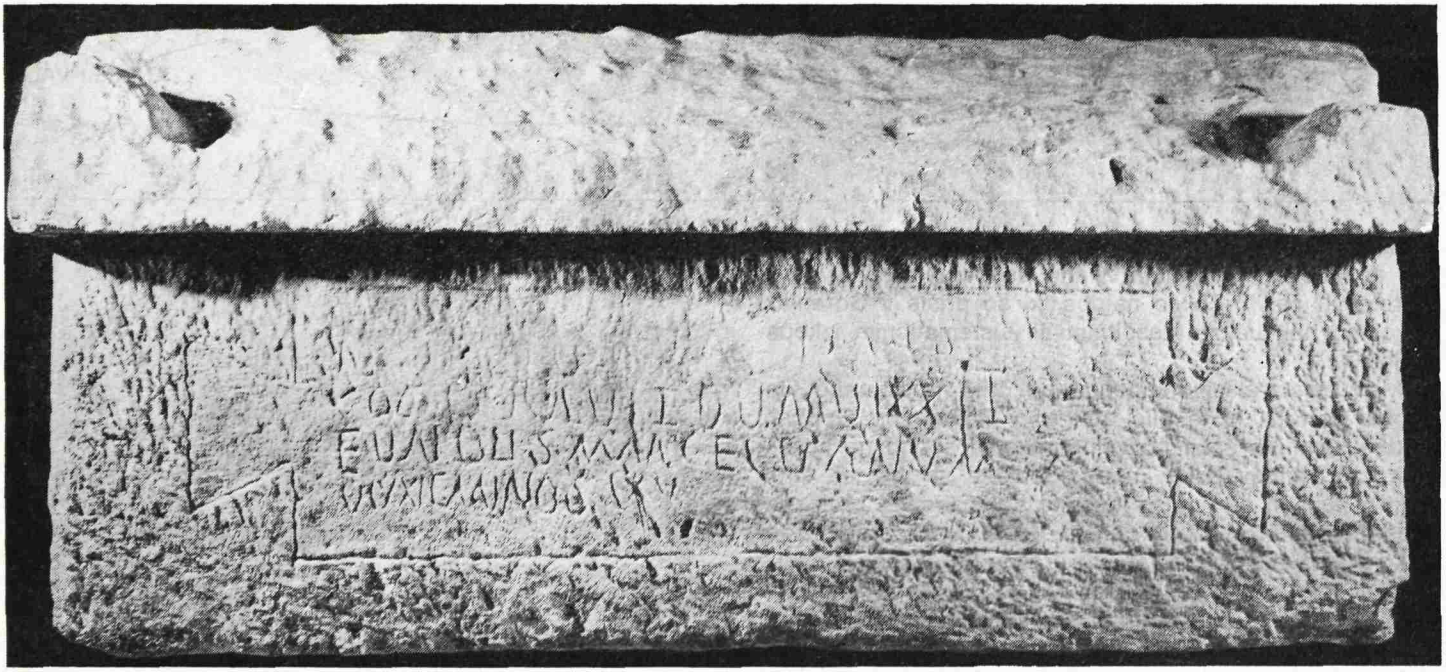
V Šmartnem pri Cerkljah smo na Milharjevem hribu, kjer naj bi stal domnevni srednjeveški grad Brnikarjev v zgodnjem srednjem veku, odkrili na severnem temenu ilovnatega hriba delno ohranjen plan žarni grob, v katerem sta bili poleg atipičnega fragmenta glinaste posode še dve fibuli očalarki z osmico. Bronasta žica, zvita v

Sl. 1. Zalog pri Goričah. Kamnito kladivo iz porfirja. Mlajša kamena doba

svitek je slabo ohranjena, ker je bila sežgana na grmadi skupaj s pokojnico. Značilen predmet, ki je bil v žarnem grobu, je bil na Gorenjskem območju redkeje najden, v večjem številu pa se pojavi na ilirskih grobiščih v Ljubljani, Mariboru itd.[5] in označuje čas kulture žarnih grobišč »B«. Z antrakotomsko analizo oglja je določil dr. A. Šercelj, da je bil les, ki so ga nasekali, z njim pripravili grmado in na kateri je bila sežgana pokojnica, javorov — maklen (Acer campestre), bukov (Fagus silvatica) in gabrov (Carpinus betulus). Torej so za sežiganje uporabljali »trd« les. Način pokopa se navezuje na svetolucijski kulturni krog kakor druga gorenjska plana žarna grobišča.

Velik časovni skok v preteklem življenju, ki ga moramo hote označiti brez novih najdb, je klasično obdobje halštatske in latenske kulture. Šele iz rimskega obdobja našega štetja je zabeleženo več novih odkritij, ki so toliko bolj dragocena, ker se pojavijo na mestih, ki do sedaj niso bila naznačena v arheološki literaturi. Tako moram omeniti odkritje zgodnjeantičnih rimskodobnih žganih grobov »na Gmajni« pri Tupaličah v bližini Preddvora. V njih so bili poleg večje množine žganine še glinen vrček in oljenka italske importirane keramike in keramika domače grobe izdelave.[6]

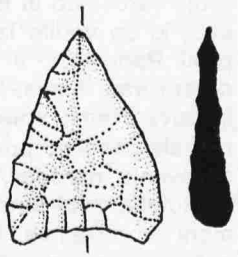
Sl. 2. Šenčur pri Kranju. Sarkofag iz peščenjaka z napisom (IV. stol.)

Vse lastnosti teh grobov in predmetov se navezujejo na bližnje, večje grobišče v Bobovku pri Kranju, ki časovno sodi v konec prvega in začetek drugega stoletja n. št. Grobo izdelana keramika kaže, da je bil pokojnik romaniziran prebivalec, ki je prevzel navade pogrebnega obreda iz antičnega duhovnega sveta.[7] Enaka groba sta bila odkrita tudi na Gradišču nad Malijem pri Golniku.[8]

V kasnoantični čas opredeljujemo naključno najdbo iz Šenčurja pri Kranju,[9] kjer je bil na ledini v »Kamnici« odkrit sarkofag z napisom iz peščenca, ki je ležal približno 30 cm pod njivsko površino in usmerjen proti vzhodu. Na vzhodni, krajši stranici kamnite skrinje je izrezana odprtina s pokrovom, ki ima svoj pomen v religioznem obredu za pokojnikovo dušo. V rakvi sta vznak ležala dva pokojnika, verjetno pokopana zaporedno. Pod desno dlanjo iztegnjene roke boljše ohranjenega moškega skeleta (verjetna starost manj kot 40 let in telesne višine 170 cm) je bil bronast novec Constantina Velikega (306 do 337 n. št.), kovan 334 do 335 n. št. Drugi skelet je bil komaj zaznaven (spol?, starost?). Na zunanji strani rakve je s preprosto vrezano tabulo okvirjen štirivrstni napis, ki je slabo ohranjen. Prvi vrstici od zgoraj navzdol sta izlizani zaradi mehaničnega delovanja atmosferilij. Črke so delno kurzivne, neenakomerne in v posameznih partijah obrušene. Napis je problematičen; epigraf J. Šašel meni, da je to krščanski tekst. Vas leži v ravnini in je bila v bližnji preteklosti izrazito poljedeljska, domnevati pa moremo, da je bilo tako tudi v antiki. Spomenik je bil prvotno viden; sčasoma se je ugrezal zaradi velike lastne teže vse globlje ali pa je bil uporabljen dva ali trikrat zapored. Drugo vprašanje je, zakaj je bil izropan. Kateri nagibi in vzroki so pripeljali do tega in kdaj? Odkrit sarkofag v Šenčurju ima svoj pomen, ker je do sedaj prevladovalo mnenje, da ima Gorenjska samo tranzitno vlogo ob strani strateško važne ceste Emona — prek Atransa (Trojan) v Celeo in dalje v Poetovio, vendar lahko trdimo na osnovi drugih najdb, da ima v tem času tudi svojo pomembno gospodarsko obeležje za rimski imperij.

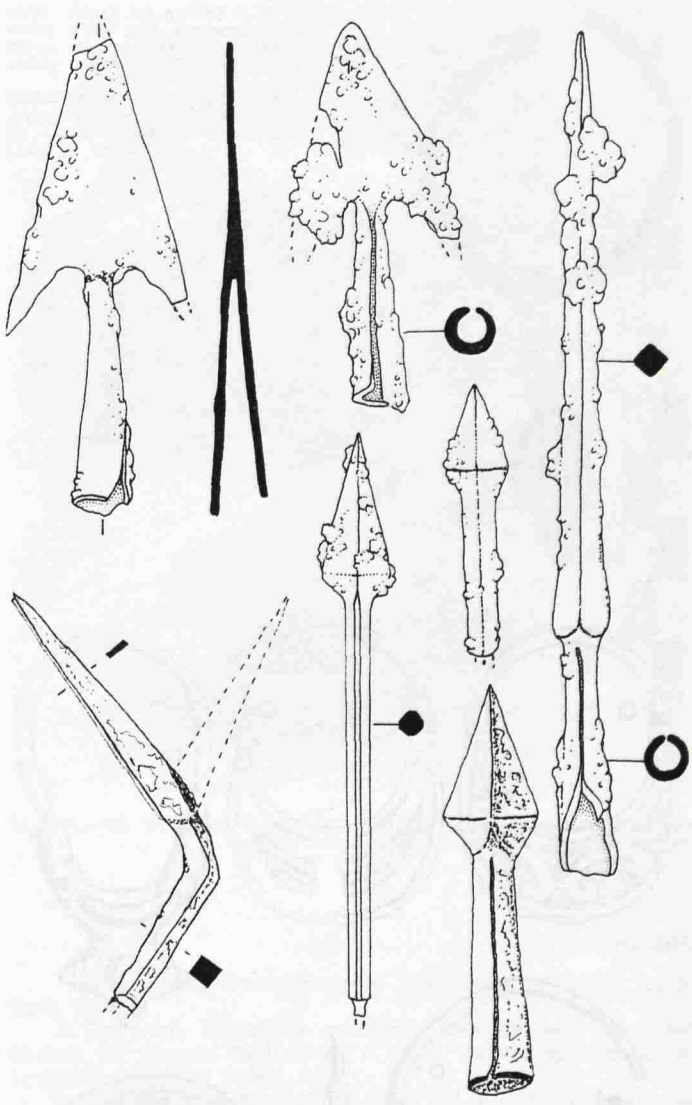

Sl. 3. Gradišče nad Pivko pri Naklem. Zasnova tlorisa obrambnega stolpa 10 × 10 m v notranjosti gradišča. Kasna antika

Sl. 4. Gradišče nad Pivko. Fragment kamnite plošče z napisom. Kasna antika

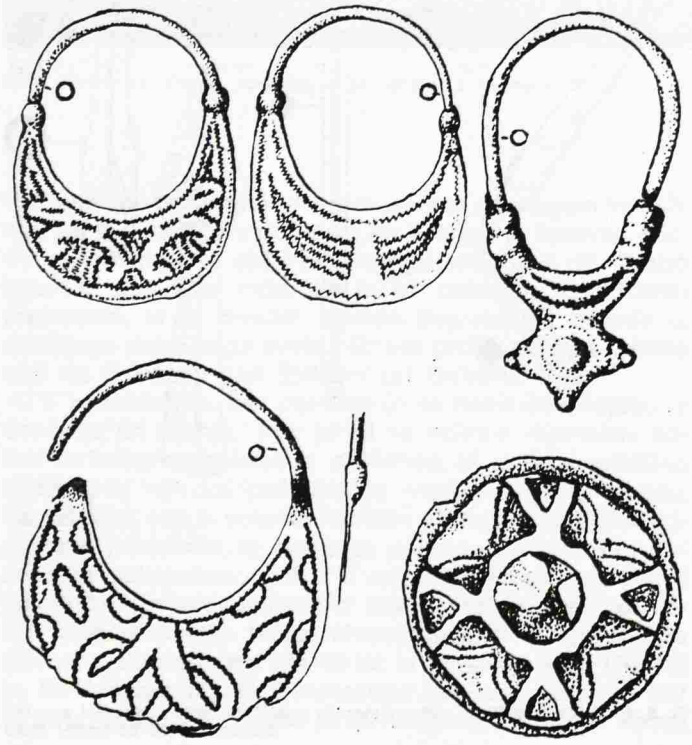
Sl. 5. Gradišče nad Pivko. Kamnita puščica iz kremena. Mlajša kamena doba

Sl. 6. Gradišče nad Pivko. Izbor železnih puščičnih osti, s katerimi so stari Slovani uničili obrambni stolp

Sl. 7. Labore pri Kranju. Uhan iz bronaste žice in s priveskom, na katerem je moder steklen polieder. Kasna antika

Sl. 8. Izbor grobnih pridatkov iz staroslovanskega grobišča. Obdobje ketlaške kulture (9. do 12. stol.)

Drug objekt, ki je vzbujal arheološko pozornost in bil tudi v celoti raziskan, je gradišče nad Pivko pri Naklem.[10] Je ob robu Udenboršta na 20 m visoki labornati pečini, ki prepadno pada proti severu in zahodu, kjer poteka »stara cesta«. Proti vzhodu, v notranjosti gozda, sta branila dohod na gradišče globoko izkopan obrambni jarek in visok, ilovnat nasip v obliki polkroga. Gradišče se je delilo v dva dela: v glavni in pomožni. Med njima je potekal globoko izkopan obrambni jarek. Natančnejša funkcija pomožnega obrambnega prostora je lahko samo domneva; verjetno je nastal iz trenutne potrebe. Večji del raziskovanj je bilo osredotočenih na glavni del gradišča, kjer je bila odkrita štirikotna jama s posameznimi elementi zidanih temeljev, ruševine zidu, jame za kole in drobno kulturno gradivo, ki časovno in kulturno opredeljujejo objekt. Obrambni stolp kaže kvadratno tlorisno zasnovo v obsegu 10 × 10 m z debelino zidov 2 m. Iz ruševin zidu se je dalo sklepati, da je bil zid obrambnega stolpa zidan iz oblic, obdelane labore in peščenjaka, delov nagrobnikov z različnimi okvirnimi profili, ostankov nagrobnikov z napisi in dela kamnite pepelnice. Na osnovi drugih primerov smo ugotovili, da so uporabljali gradivo iz zgodnje antične nekropole, ki je bila domnevno na mestu današnje vasi Pivke. V notranjosti obrambnega stolpa je bila debelejša plast oglja (jesen, jelka, bukev in hrast), ki kaže na lesene dele stavbe, in v njej večje število različno oblikovanih železnih puščičnih osti, ki dokazujejo način in okoliščine, kako in kdaj je bil objekt razrušen. Obrambni stolp je bil zgrajen po vzoru antične in bizantinske vojaške tehnike; imel je svojo varovalno in nadziralno funkcijo ob križišču tovornih poti, ki so vodile iz Kranja prek Ljubelja na Koroško ali proti Radovljici. V širšem pomenu pa spada v vojaško organizirani limes, ki je obstajal iz sistema utrjenih točk in zavarovanih sotesk. Omenjene smeri tovornih poti so postale posebno pomembne v kasni antiki oziroma ob preseljevanju narodov, ko gorenjski prostor v prvi polovici 6. stoletja dobi strateški pomen v urejanju obrambe, prometa in poselitve. Na osnovi najdenih različnih železnih puščic sklepamo, da so obrambni objekt razrušili stari Slovani v 7. stoletju, to je v njihovih prvih naselitvenih navalih na ozemlje današnje Gorenjske. To potrjujejo tudi historični viri in najdbe, ki govore, da so bili Slovani oboroženi z lokom.

Na mestu tovarne Sava na Laborah[11] je bilo po naključju odkrito pri gradbenih delih nekaj skeletnih grobov, ki so imeli smer SV (lobanja) in stopala proti JZ. Med njimi je bil eden otroški, drugi juvenilen, drugi pa

so bili uničeni in smo sledili samo grobne jame. Mlajši skelet je imel ob senceh strte lobanje delno ohranjena uhana, ki sestojita iz obročka, na katerem visi na dvojno oviti bronasti žici vdet moder steklen polieder kot obesek. Podobne steklene obeske oziroma uhane opisuje S. Pahič; odkril jih je na grobišču v Brezju nad Zrečami in jih razlaga kot del noše domačega romaniziranega prebivalstva.[12]

Čas po naselitvi Slovencev od 7. do 9. stoletja ni zaznamovan z nikakršno najdbo in pomeni arheološki problem ne samo v kranjskem prostoru, temveč na širšem slovenskem območju, ker nastopa v tem času v Panoniji tako imenovana avaro — slovanska kultura, ki do sedaj pri nas ni bila odkrita.

Med večja raziskovanja štejem odkrivanje staroslovanskega skeletnega grobišča v Kranju okoli farne cerkve, kjer je bilo odkritih že več kot 600 skeletnih grobov in precejšnje število poznosrednjeveških. Med temi ima ena tretjina značilne kulturne pridatke, ki opredeljujejo čas in kulturo,[13] to je 9. do 12. stoletje, ker se najdeno gradivo vključuje v čas tako imenovane ketlaške kulturne skupine, ki obsega Kranjsko, Koroško in del Primorske. Nekoliko desetletij starejši morejo biti odkriti skeletni staroslovanski grobovi v veži Mestne hiše — sedaj Gorenjski muzej v Kranju, ki spadajo po načinu pokopa v tip grobišča »za hišo«.[14] Med posameznimi slovanskimi skeletnimi pokopi so pomembni grobovi, ki so bili odkriti v Srednjem Bitnju pri Kranju.[15] Ob enem pokojniku je bil značilen tip slovanskega keramičnega lončka. Enak temu je bil pred časom odkrit na prostoru vile Bled na Mlinem.[16] V isti čas sodita tudi skeletna groba, ki sta bila odkrita vzhodno od vasi Mlake pri Kranju[17] (Oretnikov peskolom). Zanimiva sta predvsem po načinu pokopa. Eden izmed njiju je bil pokopan v preprosto leseno krsto, sestavljeno iz desk, drugi pa brez nje. Ta način pokopa nam je znan v posameznih primerih tudi v Kranju,[18] na Bledu-Pristavi[19] in v Blatogradu.[20] Iz tega časa smo odkrili tudi staroslovansko skeletno grobišče v Šmartnem pri Cerkljah na Gorenjskem,[21] kjer so ležali večinoma otroški skeleti v zidani grobnici, in troje staroslovanskih skeletov v Britofu pri Kranju[22] ter en ženski skelet, starosti okoli 30 let, v Spodnjih Dupljah,[23] ta je imel ob lobanji značilne bronaste uhane luničastega tipa.

Kratek in skop pregled arheoloških najdb v Kranju in okolici iz naše preteklosti ima svoj pomen v tem, da izpopolnjuje kulturno-materialno sliko celotnega gorenjskega prostora. Drobci, ki se nam odkrivajo, pa bogatijo naše spoznanje o minulem življenju in prehojeni poti človeka.

Sl. 9. Srednje Bitnje pri Kranju. Značilen tip staroslovanskega glinastega lončka, okrašenega z valovnico. Zgodnji sr. vek

OPOMBE

[1] S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled, Dela SAZU 12. Ljubljana 1960, 3;
S. Gabrovec, Kamniško ozemlje v prazgodovini, Kamniški zbornik 10, Kamnik 1965, 90-91; A. Valič, Varstvo spomenikov 8, Ljubljana 1960-1961 (1962), 223.

[2] T. Bregant, Že pred štirimi tisoč leti je prebival človek na Malijevem gradišču pri Golniku, Glas Gorenjske, št. 68, 6. IX. 1967, 7.

[3] A. Valič, Gradišče nad Pivko pri Naklem, Arheološki vestnik 19, Ljubljana 1968, 488.

[4] J. Korošec, Drulovka. Zbornik filozofske fakultete v Ljubljani 4, 1960, 10, 11 T. 3: 9.

[5] F. Stare, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. Dela SAZU 9, Ljubljana 1954, 84.

[6] A. Valič, Varstvo spomenikov 9, Ljubljana 1962—1964 (1965), 187.

[7] P. Petru - A. Valič, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih v Bobovku pri Kranju, Arheološki vestnik 9-10/2, Ljubljana 1958-1959, 133—173; A. Valič, Kranj z okolico v rimski dobi, 900 let Kranja, spominski zbornik, Kranj 1960, 35, 36.

[8] Leta 1969 je na Gradišču nad Malijem pri Golniku izkopaval arheološki seminar filozofske fakultete v Ljubljani pod vodstvom doc. dr. Tatjane Bregant in s sodelovanjem Gorenjske ga muzeja v Kranju; ob tej priliki je odkril neolitsko naselbino in dva žgana rimska grobova v središču platoja naselbine.

[9] A. Valič, Rimskodobna najdba v Šenčurju pri Kranju, Arheološki vestnik 18, Ljubljana 1967, 195—201.

[10] A. Valič, Gradišče nad Pivko pri Naklem, Arheološki vestnik 19, Ljubljana 1968, 485—504.

[11] A. Valič, Varstvo spomenikov 10, Ljubljana 1965 (1966), 207.

[12] S. Pahič, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami, Razprave SAZU 6. Ljubljana 1969, 252.

[13] A. Valič, Problematika zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem, Arheološki vestnik 1970 (v tisku).

[14] A. Valič, Prezentacija staroslovanskih grobov na mestu odkritja, Varstvo spomenikov 11, Ljubljana 1966 (1697), 13—17.

[15] A. Valič, Staroslovansko grobišče v Smokuču pri Žirovnici in Srednjem Bitnju pri Kranju, Arheološki vestnik (Brodarjev zbornik) 13-14, Ljubljana 1962-1963, 565—578.

[16] R. Ložar, Arheološke najdbe na Bledu, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 10, Ljubljana 1929, 58—60. fig. 1-2; J. Kastelic - B. Škerlj, Slovenska nekropola na Bledu, Dela SAZU 2, Ljubljana 1950, 13.

[17] A. Valič, Varstvo spomenikov 9, Ljubljana 1962—1964 (1965), 199.

[18] A. Valič, Staroslovanski Kranj, Arheološki vestnik 18, 1967, 417—421.

[19] J. Kastelic - B. Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu, 22.

[20] A. Sós - S. Bökönу, Zalavar, Die Ausgrabungen Geza Fehers in Zalavar, Budimpešta 1963, 48 in sledeče.

[21] A. Valič, Staroslovansko grobišče v Šmartnem pri Cerkljah na Gorenjskem, Arheološki vestnik 1970 (v tisku).

[22] A. Valič, Izkopavanje v Britofu pri Kranju, Varstvo spomenikov 1969 (v tisku).

[23] A. Valič, Varstvo spomenikov 12, Ljubljana 1969, 102.

ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNGEN IN KRANJ UND UMGEBUNG IN DER ZEIT VON 1960 BIS 1970

Der Umfang des archäologischen Materials, welches in dem vergangenen Zeitabschnitt gefunden wurde, ergänzt das Grundbild des Lebens in weiterer Vergangenheit.

Der zeitlich älteste Gegenstand ist ein Hammer aus Stein (Porphyr), der zufällig in Zalog bei Goriče entdeckt wurde und bestimmt eine Seltenheit für das Gebiet von Gorenjsko bedeutet. Die zeitliche Erscheinung und Verwendung reichen vom Neolithikum über die eneolitische Periode zur Bronzezeit. Aus dieser Zeit stammt auch die neuentdeckte Siedlung (Wohnhaus und Keramik-inventar des täglichen Bedarfs) Mali bei Golnik, in der unmittelbaren Nähe von Zalog. Weniger zahlreich waren die Gegenstände, die bei Bauarbeiten oberhalb von Pivka bei Naklo gefunden wurden und von vorübergehenden Siedlungen des urgeschichtlichen Menschen sprechen. Diese Funde sind denen, welche J. Korošec in der großen Siedlung in Drulovka unterhalb von Kranj entdeckt hatte, ähnlich. Bis heute haben wir leider keine Funde aus der Bronzezeit, obwohl uns das Torfland bei Ljubljana für eine Pfahlbaukultur Beispiel ist. Auf dem Milhar Berg in Smartno bei Cerklje na Gorenjskem wurde ein Urnengrab untersucht, wobei man zwei Brillenfibulas mit Achter aus Bronze fand. Das Grab gehört zeitlich in die Kultur der Urnengräber »B« und wird mit der illyrischen Eisenzeitnekropole in Ljubljana in Verbindung gebracht. Keine neuen Funde sind aus der klassischen Hallstattzeit, wie auch aus dem Latenszeitabschnitt zu verzeichnen, denn die ersten Entdeckungen stammen erst aus der frühen Römerzeit. Hier handelt es sich um die Gräber in Tupaliče bei Preddvor und auf der Baustelle Mali bei Golnik (1. und 2. Jahrhundert).

In die späte Römerzeit gehört der Sarkophag aus Šenčur bei Kranj. Er enthielt zwei Tote. Das besser erhaltene Skelett stammt von einem Mann unter 40 Jahren und hatte unter der rechten Handfläche eine Münze aus der Zeit des Kaisers Konstantin (306—377 n. u. Z.). Auf der Außenseite des Sarkophags befindet sich eine vierreihig eingerahmte Inschrift. Die Schrift ist nicht mehr lesbar, wahrscheinlich religiöschristlichen Inhalts.

Aus derselben Zeit erregten auch die Funde in Pivka viel Aufsehen. Untersucht wurde der Wehrturm (10 × 10 m), der an der zugänglichen Seite durch einen Graben und durch einen Wall geschützt war. Die Befestigung übte Kontrolle and Schutz der wichtigsten Handelswege aus. Das Vorbild und die Enstehung des Wehrturms, sowie die Art der Zerstörung werden durch das neugefundene Kleinmaterial zeitlich bestimmt. Unter den anderen Gegenständen wurden mehrere eiserne Pfeilspitzen gefunden, sodaß man vermuten kann, daß die Befestigung durch die Altslawen zerstört wurde, als sie das Land, das heutige Gorenjsko, ansiedelten. Aus dieser Zeit entstammen auch die Skelettgräber in Labore in der unmittelbaren Nähe von Kranj. In einem der Gräber wurde ein Ohrring aus Bronze mit einem Gehänge aus Glas in Form eines Polieders gefunden.

Nach der Ansiedlung der Slowenen (7. bis 9. Jahrhundert) im Gebiet von Gorenjsko liegen keine Funde vor. Dies stellt das Hauptproblem der archäologischen Forschung des frühen Mittelalters dar, da zu dieser Zeit in Pannonien die sogenannte avaroslawische Kultur entsteht. Unter die wichtigeren Ausgrabungen aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert zählen wir die vielen Skelettgräber bei der Pfarrkirche in Kranj. Die Fundstelle ist sehr umfangreich und zählt über 600 Skelette, wie auch mehrere mittelaterliche Gräber. In der Nähe, beim alten

Rathaus (dem heutigen Gorenjski muzej), befanden sich ebenfalls altslawische Skelettgräber mit den charakteristischen Grabrequisiten: Schläfenzierringe, Messer, Ringe. Nach der Art der Beerdigung ist die Fundstelle in die Reihe der Grabstellen »hinter dem Haus« einzureihen. Solche Grabstellen fand man auch in Srednje Bitnje bei Kranj, in Mlaka bei Kranj und in Spodnje Duplje. Der Art »um der Sakralstätte« gehören aber die Gräber an, welche man in Smartno bei Kranj und in Britof bei Kranj fand.

Der kurze archäologische Überblick über die Ausgrabungen auf dem Gebiet von Gorenjsko hat den Sinn, damit das kulturelle und materielle Bild unseres Raumes zu ergänzen. Die Einzelteilchen, die sich uns offenbaren, bereichern unser Wissen über das Leben einer weit zurückliegenden Zeit.

GRADOVI NA OBMOČJU KRANJA

MAJDA ŽONTAR

Nastanek gradov tudi na kranjskem območju zastavlja vprašanje morebitne kontinuitete zgodnjesrednjeveških gradišč in fevdalnih gradov. Vir iz časa med leti 1154 in 1156 npr. omenja »hrib« v kraju Bašelj, ki je pripraven za grad in na katerem je že bil nekdaj kastel.[1] Mnenja sem, da so potrebne za pojasnitev vprašanj, ki so povezana s temi gradišči in ki jih srečamo na Gorenjskem v večjem številu, obsežne arheološke raziskave. Zato se v tem prispevku omejujem le na gradove v smislu fevdalnih gradov.

Prve podatke o najstarejšem gradu v Kranju zasledimo v virih že v 11. stoletju. Vendar pa so bili to, kar se v virih do 12. stoletja omenja kot »grad« (castellum, castrum, urbs) v večini primerov le utrjeni dvori, stolpi ali stara gradišča.[2] V 12. stoletju pa so bili tudi na območju Kranja, podobno kot drugod na Slovenskem, že postavljeni prvi zidani gradovi in to na vzpetinah, na težko dostopnih in naravno zavarovanih krajih. Sorazmerno precejšnje število srednjeveških gradov na obravnavanem območju (vsaj 9) je bilo tudi posledica razvoja večjega števila zemljiških gospostev. Tedaj vodilni družbeni razred, plemstvo, je potreboval oporišča svoje oblasti, upravna in gospodarska središča svojih zemljiških gospostev ter varna bivališča za svoje družine.

Za zgodnje obdobje zidanih gradov je tudi pri nas značilna predvsem stolpasta oblika. Četverokotni stolp (turn) je služil kot utrdba, za stanovanje in za potrebe uprave. Zaradi večje udobnosti so pričeli sčasoma staviti poleg stolpa — ta je ostal osrednji element grajske arhitekture pri večini gradov, ki so bili postavljeni na kranjskem teritoriju v srednjem veku — še poseben trakt stanovanjski palacium. V tej obliki diferencirano grajsko poslopje je potrebovalo za svojo zaščito še posebno obzidje, ki so ga v dobi gotske arhitekture dopolnjevali značilni obzidni stolpi. Od tedaj dalje so posvečali glavno pozornost gradnji stanovanjskega dela gradu, medtem ko je stolp obdržal vlogo utrdbe. Grajska poslopja so prezidavali, širili in jim dodajali nove trakte za stanovanjske in upravne potrebe.

V drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja, to je v času, ko je bila srednjeveška grajska arhitektura na višku, so zaradi turških vpadov in kmečkih uporov gradove ponovno v večji meri utrjevali. Srednjeveški gradovi se na obravnavanem ozemlju v prvotni obliki niso ohranili. Zato moremo slediti elemente romanske in gotske arhitekture le v razvalinah ali v prezidavah nekdanjih starejših graščin. V 16. stoletju, to je v času, ko so začeli uporabljati strelno orožje in je rasla težnja po vse večji stanovanjski udobnosti, so bili postavljeni vsi ostali gradovi na kranjskem območju. V tem času so gradovi začeli izgubljati svojo obrambno in strateško vlogo in so jih gradili v ravnini.[3]

Škofje iz tirolskega Briksena, ki so pridobili obsežno zemljiško posest v gornjesavski dolini s sedežem na Bledu, so ustvarili v prvi polovici 11. stoletja svoje zemljiško gospostvo tudi severno od Kranja. Središče te posesti je bilo v Kranju, kjer se omenja okoli leta 1075 briksenška utrdba.[4] Ni pa znana lokacija te utrdbe; tudi škofje niso obdržali posesti okoli Kranja, potem ko jih je v prvi polovici 13. stoletja zajela gospodarska kriza.[5]

V Kranju, »Creini«, je najmanj od 12. stoletja dalje stal grad, kjer je imel svoj sedež deželni grof za Kranjsko, Krain(burg).[6] Tudi lokacija tega gradu za sedaj še ni ugotovljena, obstaja pa domneva, da bi mogli iskati njegov položaj na robu savske terase, kjer je pozneje zrastel tudi ortenburški grad.[7] Vsekakor pa je imel grad deželnega grofa pomembno vlogo pri nastanku mesta.

Grofje iz Ortenburga na Koroškem so združili v svojih rokah večji del ozemlja med Karavankami in Julijskimi Alpami in so imeli oporišče na gradu Lipnici (Waldenberg). Svojo posest so v začetku 12. stoletja razširili še ob Savi do Besniškega borštа, Sv. Jošta in Šmarjetne gore in postali nevaren sosed škofjeloškemu gospostvu freisinških škofov. Tik ob meji so postavili Ortenburžani v tem času na severozahodnem robu Šmarjetne gore grad Wartenberg, ki se prvič omenja v arhivskih virih med leti 1192 in 1198 (castrum in Wartenberch). Po gradu Wartenbergu se je imenoval tudi Ortenbunžan Henrik (1145 do

1192). Škofje iz Freisinga so se močno trudili, da bi zaustavili nadaljnje širjenje ortenburške posesti. Ko so med leti 1195 do 1197 prišli do posesti Wartenberga, so dali podreti grajsko zidovje, češ da imajo v bližnji Loki dovolj utrjen grad. Spor med Ortenburžani in freisinškimi škofi je bil poravnan šele leta 1263, ko je grozila zaradi delitve posestev v hiši Ortenburžanov bratomorna vojna. Sporno ozemlje ter grad Wartenberg so postali tedaj dokončno freisinška posest. Računati je, da so grad v tem času popolnoma porušili.[8] Na nekdanji grad spominja tudi ledinsko ime »na gradišču«.

Na osrednji planoti, kjer je nekdaj stal grad, so še vidni ostanki razvalin. Ohranjeni so temelji stolpa kvadratnega tlorisa, centralni plato, viden pa je tudi vhod. Na vzhodu je bil grad zavarovan s tremi obrambnimi jarki, ki so ločevali grajski plato od pobočja. Na severozahodnem pobočju Šmarjetne gore je še ohranjena pot, ki je vodila h gradu. Vhod v stolp je omogočal verjetno dvižni most.[9] Pripadajoča grajska pristava je bila v bližnji Kucni in je imela do potresa leta 1895 še podobo dvorca s stolpičem.[10]

Ob izgubi Wartenberga so postavili leta 1256 Ortenburžani z dovoljenjem deželnega kneza ob savski strmini v Kranju utrjen stolp. Utrdba je prešla v začetku 15. stoletja v roke celjskih grofov. Po smrti zadnjega Celjana je zapadel ta dvorec skupaj z drugo celjsko posestjo vladarju. Ta ga je sredi 16. stoletja prodal podjetnemu Janžu Khislu iz Fužin, ki je postal predsednik dvorne komore v Gradcu. Khisl je dvorec prezidal v grad ter prejel leta 1578 od vladarja dovoljenje, da imenuje grad po svojem poplemenitenem nazivu »Khislstain«. Tri leta prej je kupil Khisl tudi zastavljeni kriški zemljiški urad (imenovan po vasi Križe), ki je postal podlaga zemljiške posesti Kieselsteina.[11]

Današnjo obliko je dobil grad Kieselstein ob prezidavah v 17. stoletju. Ohranjena grajska portala, prvi iz okoli leta 1578, drugi pa nekoliko mlajši, imata izrazito italijansko renesančno obliko. Prvi je na jugovzhodnem traktu poslopja, drugi pa je danes vzidan v dvoriščni zid gradu.[12]

Z drobljenjem nekdaj strnjenega freisinškega gospostva je zrasla v Stražišču tudi manjša posest pl. Schrottov. Ti so v 16. stoletju sezidali manjši grad pod Šmarjetno goro, imenovan po lastnikih Schrottenturn ali po bližnji grajski kapeli sv. Petra tudi šentpetrski grad. Na čas nastanka gradu spominja tudi letnica 1574 na grajskem portalu. Med poznejšimi lastniki gradu so bili pomembni pl. Sigesdorfi, ki so opravljali razne službe pri loškem zemljiškem gospostvu.[13]

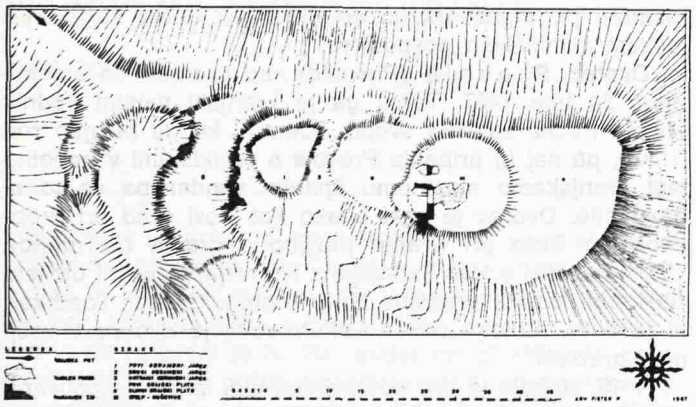
Dvorec Prevola (Prewald) nad Kranjem se omenja prvič že leta 1497. Tedaj ga je kranjski mestni sodnik Mihael Ptička zapustil svojim hčeram; ko pa bi njun rod izumrl, pa naj bi pripadla Prevola s pritiklinami v popolno last kranjskemu mestnemu špitalu, vendar pa se to ni uresničilo. Dvorec je imel enako kot Novi grad pri Predvoru in Brdo pri Kranju pravico obgradja (Burgfried). 1591 je prešel v last Sebastjana Harrerja, ki je bil od leta 1604 tudi lastnik graščine Hrib. Stotnik Gregor Toperzer, ki je v 17. stoletju posedoval Prevolo, je dvorec v večji meri prezidal.[14]

V 16. stoletju je bila postavljena tudi izrazita stanovanjska graščina Golnik (sprva imenovana Kreuzhof), ki se prvič omenja leta 1566, ko je njen lastnik Jurij Kreutzer izgubil zastavljeni kriški urad. Leta 1696 je prešel grad od Jurija Baltazarja pl. Raunach na Hansa Jakoba pl. Gallenfels, po katerem je dobil tudi novo ime Gallenfels. V Valvasorjevem času so graščinski posestniki priključili še bližnji dvorec Brezovje (Birckenhof), ki je bil pred tem last gospodov Rasp.[15] Grad je bil v večji meri prezidan po letu 1922, ko je bil kupljen za namene zdravilišča.[16]

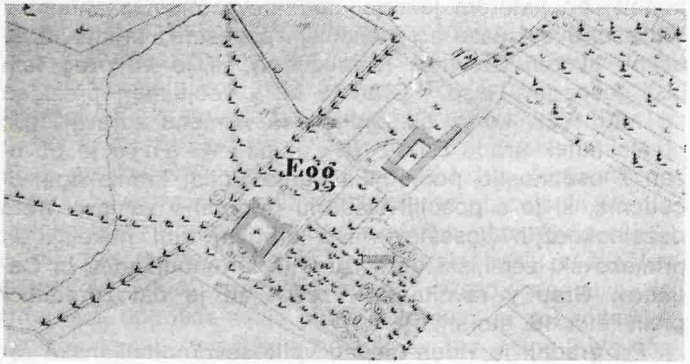
Nastanek gradu Brdo (Egg) pri Kranju je povezan z osebnostjo podjetnika Jurija Egka, kranjskega vicedoma, ki je s posojili vladarju pridobil v zastavo vrsto deželnoknežjih posestev, med drugimi tudi nakelski in primskovski zemljiški urad izumrlih Ortenburžanov in Celjanov. Grad v ravnini pri Predosljah je dal zgraditi v prvih letih 16. stoletja.[17]

Pri gradnji je viden močan vpliv severnoitalijanske renesanse. Grad ima četverokotno zasnovo s pravokotnimi stolpi na vogalih, ki so značilni za italijansko utrdbeno renesančno arhitekturo (podobno pri nas tudi grad Brdo pri Lukovici, Krumperk).[18] Zlasti v 20. stoletju so grad večkrat prezidali oziroma preurejali. Jurij Egk in njegovi nasledniki so uredili v bližini gradu tudi manjši kmetijski obrat, dali so izkopati tri ribnike in uredili velik park. Med leti 1744 in 1747 je prešel grad v last Zoisov. Tudi Žiga Zois se je kot zavzet botanik ukvarjal z urejanjem okolice gradu. S pomočjo tlake svojih podložnikov je povečal ribnike, preurejal je tudi park.[19]

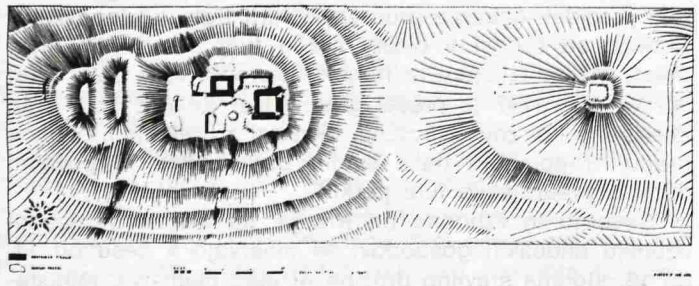
Severno in vzhodno od Kranja, na nekdaj strnjenem ozemlju andeških gospodov, se omenjajo v času od 11. do 13. stoletja številne družine nižjega plemstva, ministerialov in vitezov. Andeški so jih potrebovali za vojaško, gospodarsko, upravno in druge službe.[20] Med njimi se

Sl. 1. Grad Wartenberg na severozahodnem pobočju Šmarjetne gore, tloris (inž. Peter Fister), fototeka Gorenjskega muzeja

Sl. 2. Grad Brdo (Egg) pri Kranju, po katastrski mapi iz leta 1826, fototeka Gorenjskega muzeja

Sl. 3. Novi grad (Neuburg) Potoče nad Preddvorom, tloris (inž. Peter Fister), fototeka Gorenjskega muzeja

omenjajo v letih 1139, 1140 in 1178 gospodje Novigrajski,[21] ki so si postavili ob vhodu v dolino Kokre grad imenovan N o v i g r a d (Neuburg). Grad (hoff zu Newnburg) se omenja v ohranjenih virih prvič leta 1307;[22] na podlagi ostankov arhitekture pa moremo sklepati, da je bil grad postavljen že sorazmerno mnogo prej, tako da ga lahko uvrščamo med najstarejše gradove na našem območju. Tudi Valvasor omenja listino iz leta 1156, ki naj bi bila datirana na gradu Novi grad in ki se nanaša na zemljiški urad Predvor.[23]

Leta 1387 je grad in gospostvo kupil vitez Ernest Lobminger, ki je spadal med najodličnejše vazale Hugona iz Devina. Ko je leta 1399 izumrl rod Devinskih, so njihovi dediči gospodje Walsse pridobili tudi Novi grad. Grad in gospostvo je bilo nato v posesti Celjskih grofov, po smrti zadnjega Celjana pa sta prišla v posest deželnega kneza.[24] Morda že v borbah za celjsko dediščino (1456) ali pa ob turškem vpadu na Koroško ali pa ob potresu leta 1511 — je bil grad močno poškodovan oziroma porušen. Na Valvasorjevi upodobitvi je grad že popolna razvalina.[25]

Grad Novi grad je bil postavljen na vzpetini nad gradom Turnom levo od poti, ki vodi k Sv. Jakobu. Imel je izrazito strateški značaj, saj je zapiral dostop v dolino Kokre. Grajski kompleks je obsegal stolp kvadratne oblike, ki je v tlorisu še povsem ohranjen, in stanovanjski palacium, v temeljih najbolje ohranjen zlasti na severozahodni strani gradu. V tlorisu so vidni tudi temelji treh prostorov in domnevni vhod. Grad je bil na jugovzhodu utrjen s tremi obrambnimi jarki, na severovzhodu pa z enim večjim obrambnim jarkom.[26]

Pod Novim gradom je bil v 14. stoletju postavljen grad T u r n p o d N o v i m g r a d o m (Thurn unter Neuburg).[27] V virih se omenja prvič leta 1408 (an dem Turen bey Newnburg und an dem hoff daselbs).[28] Njegova zemljiška posest se je razvila iz večjega dela popesti Novega gradu, potem ko se je ta začela drobiti. Ob koncu 14. stoletja so oddajali Celjski grofje, ki so bili lastniki Novega gradu in Turna, slednjega v zakup vitezom iz Podkrnosa, v začetku 15. stoletja pa rodbini Schrott. Leta 1513 je grad in gospostvo Turn kupil Jurij pl. Eghk od dedičev Jerneja Schrotta in mu pridružil gospostvo Novi grad.[29]

Grad Turn je bil leta 1439 v borbi za celjsko dediščino porušen,[30] nakar so ga zopet obnovili. Današnja grajska stavba je večji del rezultat prezidav v 17. stoletju, ko je bil grad v lasti rodbine Dinzl. Na to spominja tudi letnica 1680 na portalu prednje fasade. V povečano grajsko poslopje so vključili tudi starejši oglati stolp, ki prerašča

ostale dele gradu.[31] Poleg gradu stoji baročna grajska kapela.

V neposredni bližini gradu Turn je grad H r i b (Obergörtschach),[32] čigar zemljiška posest se je tudi razvila iz gospostva Novi grad.[33] Ni pa znano, kdaj se je posest odcepila od Novega gradu. Grad so sezidali v 16. stoletju.[34] Leta 1604 je prevzel Sebastijan Harrer po svaku Polidorju graščino Hrib.[35] Po lastniku dr. Antonu Fuchsu[36] (od 1850 dalje) je dobil grad tudi ime Fuchsova graščina.

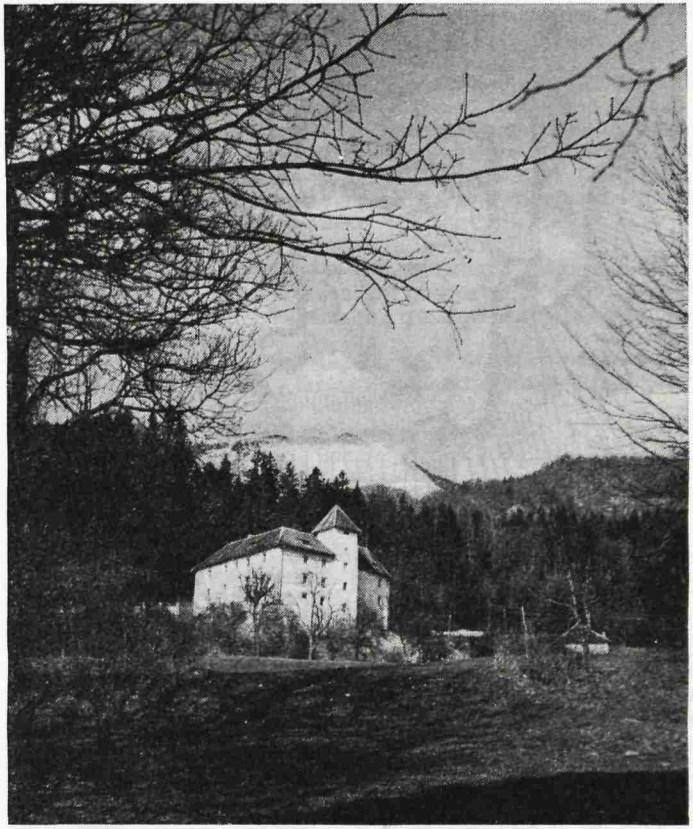
Grad Hrib stoji na zavarovani vzpetini; razen tega položaja ne kaže več na svoje utrdbeno poreklo. Na zunanji strani so ob novejših prezidavah na poti na grad odkrili ostanek slikarije, ki utegne biti heraldičen motiv iz konca 16. stoletja. Tak primer poznamo na Gorenjskem doslej samo še na blejskem gradu.[37]

Dvorec s pridevkom »novi« se tam, kjer izstopa Kokra iz gora, pojavlja v virih 12. stoletja (1147) še na enem mestu, in sicer za upravni sedež ondotne posesti vetrinjskega samostana, Novi Dvor (Niwenhouen), danes P r e d d v o r (Höflein).[38] S širjenjem posesti predvsem v okolici Preddvora, se je izoblikoval preddvorski zemljiški urad. Leta 1609 je žena Sebastijana Harrerja, lastnika graščine Hrib, kupila preddvorski urad od vetrinjskega samostana.[39]

Današnja baročna arhitektura gradu Preddvor je rezultat prezidav v 17. stoletju (lastniki tedaj: od 1616 samostan Stična, pred 1646 Kacijanar, ob koncu stoletja Benaglia pl. Rosenbach).[40] Kasnejši lastniki Wurzbachi od leta 1897[41] dalje so gospodarski obrat, ki je pripadal gradu prodali ter grad preuredili v turistične namene (okoli leta 1920).

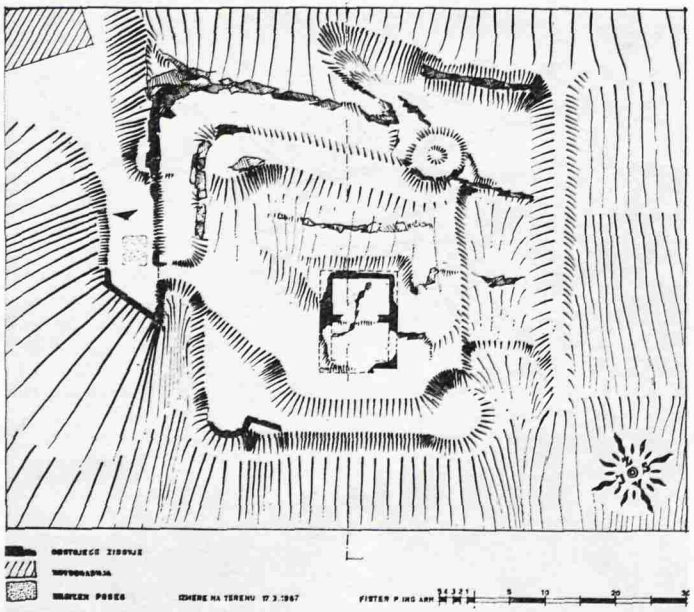
Ministeriale in viteze srečamo na andeški zemlji tudi vzhodno od Kokre. Njihovi mali dvorci, po zunanjem videzu nekake boljše kmetije, se omenjajo v Češnjevku, Strmolu, Poženiku, Gradu in v Dvorjah.[42] Nekateri od teh so se povzpeli do večje veljave in so si sezidali gradove. Med nje spadajo zlasti vitezi, ki so se imenovali po Velesovem in izhajajo verjetno od viteza Majnharda iz Kokre.[43] Na vzpetini zahodno od sedanjega velesovskega samostana so si postavili grad K a m e n (Stein), od 1533 imenovan tudi Frauenstein. Velesovski vitezi se omenjajo v listinah prvič leta 1147, 1154 in 1163,[44] grad pa se omenja prvič leta 1359 (hofgelegen bey sand Margreten), nato 1486 (arcem iuseta /Velesovega/ in monticulo novam).[45] Po ostankih arhitekture lahko sklepamo, da je bil grad postavljen vsaj že v 13. stoletju.

V času turških vpadov na Koroško v drugi polovici 15. stoletja je bil grad porušen ali vsaj močno poškodo-

Sl. 4. Grad Turn pod Novim gradom (Thuren unter Neuburg) Potoče pri Preddvoru, današnja podoba, fototeka Gorenjskega muzeja

van. Po Valvasorju so tedaj tudi izumrli lastniki gradu gospodje Frauensteinski.[46] Na podlagi dovoljenja cesarja Ferdinanda iz leta 1533 je velesovski samostan grad znova sezidal in utrdil.[47] V Valvasorjevem času je grad še stal, v prvi polovici 19. stoletja so bile vidne le še razvaline.[48] Iz današnje terenske situacije je razvidno, da je bil osrednji grajski plato obdan z obzidjem. V tlorisu so ohranjeni dvoprekatni pravokotni stolp in trije okrogli ogelni obrambni stolpi. Ohranjeni obrambni jarek poteka okoli grajskega kompleksa in ga na zahodnem vogalu uporabljajo kot kamnolom. Ob vhodu v grajski kompleks je ohranjen tudi del tlorisa nekdanjega manjšega posebej stoječega objekta, ki je pripadal gradu. Današnji ostanki

Sl. 5. Grad Kamen (Frauenstein) nad Velesovim, tloris (inž. Peter Fister), fototeka Gorenjskega muzeja

Sl. 6. Grad Strmol (Stermol) pri Cerkljah, preslikano iz Valvasorja, fototeka Gorenjskega muzeja

na terenu se skladajo z upodobitvijo gradu v Valvasorju.[49]

Na podoben način so zgradili na manjši vzpetini pri Cerkljah vitezi grad S t r m o l in po njem dobili tudi svoje ime.[50] Strmol se prvič omenja v listini iz leta 1287, dvorec v Strmolu (Hof zu Stermul) pa 1479, medtem ko se gospodje Strmolski večkrat omenjajo od leta 1292 dalje.[51]

Pred prvo polovico 17. stoletja je bil grad Strmol obdan z mogočnim obrambnim zidom in s štirimi stolpi kvadratnega tlorisa. Ko pa je grad prešel v posest Konrada barona Ruessensteina, namestnika kranjskega vicedoma, ga je le-ta preuredil in tam, kjer so nekdaj stali obrambni zidovi, sezidal razne stanovanjske prostore. Znatno pozornost je posvečal tudi okolici gradu. Pod gradom so bili namreč štirje ribniki in velik drevored.[52] Iz franciscejskega katastra je razvidno, da so pred letom 1826 porušili obrambne zidovi skupaj s prizidki.[53]

Po izročilu je stal nekdaj grad tudi na tako imenovanem Milharjevem hribu severno nad vasjo Šmartno pri Cerkljah. To domnevo potrjujejo tudi ledinska imena Pristava in Straža severovzhodno od vasi Šmartno. V letu 1969 so bile na tem hribu napravljene nekatere arheološke sonde, vendar niso naleteli na ostanke zidane grajske arhitekture.[54]

Naselje Grad pri Cerkljah (Nazzern, Nassern) se omenja prvič leta 1300, tamošnji dvorec (hoff . . . Nazzern) pa leta 1425.[55] Po ljudskem izročilu je stal grad na mestu današnje Podgorškove hiše in naj bi ga razdejali Turki.[56]

Pomemben rod so bili tudi vitezi iz Cerkelj (Cunradus 1218, njegova sestra Trutta 1262), ki so oskrbovali fevde ortenburških grofov.[57] Vendar o arhitekturi dvorca ali gradu za sedaj še ni nobenih sledi.

Z gornjim opisom gradov smo želeli prispevati k poznavanju fevdalnih gospodarskih in upravnih središč na območju današnje kranjske občine. Da bi se naše znanje o njih izpopolnilo, pa bodo potrebne še zlasti arheološke raziskave.

OPOMBE

[1] Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV, 238.

[2] Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja, Lj. 1955, str. 154.

[3] I. Komelj, Gotska arhitektura v Sloveniji, Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, VII (1959), št. 2; I. Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Soveniji, Zbornik za umetnostno zgodovino VII (1965); I. Komelj, Stilni orisi gorenjskih gradov, rokopis za razstavo Gradovi na Gorenjskem.

[4] M. Kos, Zgodovina Slovencev, str. 154; J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Lj. 1939, str. 15.

[5] J. Žontar, o. d., str. 26.

[6] M. Kos, Zgodovina Slovencev, str. 177.

[7] Cene Avguštin, Kranj, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, str. 14.

[8] J. Žontar, o. d., str. 26—27; Fr. Kos, Gradivo V, 11; P. Blaznik, Gradovi na loškem ozemlju, Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, I (1953), št. 2, str. 99, 100; I. Pokoren, Zgodovina Besnice pri Kranju, Lj. 1909, str. 65, 66.

[9] Terenski ogled in dokumentacija 1968 (Gorenjski muzej, Zavod za spomeniško varstvo Kranj); M. Žontar - M. Zupančič, Terenske raziskave gradov na Gorenjskem, Varstvo spomenikov XII (1967), str. 31, 32.

[10] Danes Rakovica.

[11] J. Žontar, o. d., str. 165, 392; danes Vajeniška šola, Tomšičeva ulica št. 44.

Lastniki od 18. stoletja dalje: Apfaltrer pl. Seyfried Johann, Apfaltrer Henritte od 1764, grof Auersperg Paul-Aloys od 1764, Pagliarucci pl. Kieselstein Natal od 1792, Pagliarucci Johanna - Kalker Antonia od 1830, Kalker Antonia od 1835, Kalker Franziska - Paul Del Negro od 1875, Paul Del Negro od 1903, od 1913 erar; Arhiv Slovenije (AS), Deželna deska.

[12] N. Šumi, Kranjski portali, Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino I (1953), št. 1, str. 39.

[13] P. Blaznik, o. d., str. 102; terenski ogled in dokumentacija 1968 (Gorenjski muzej, Zavod za spomeniško varstvo Kranj); danes: Stanovanjski objekt, Stražišče, Pot na Jošta 21.

Lastniki od 18. stoletja dalje: Toperzer pl. Johann Joachin, Garzarolli pl. Anton Joseph od 1757, Garzarolli pl. Maria Josepha od 1791, Vest Joseph od 1806, Josepha Ivanetitsch in Ignatz, Albert, Victor, Maria in Hermenegilde pl. Vest od 1833, Franziska pl. Vest, od 1841, Zupančič Hermenegilde od 1874, Victor Edler pl. Vest od 1878, Vest Auguste od 1887, Victor pl. Vest, Karl pl. Vest od 1902, Oton pl. Detela; AS, Deželna deska.

[14] *J. Žontar, o. d., str. 62, 77, 165; J. W. Valvasor, Die Ehre* des Herzoghtums Krain, III, IX—XI, str. 455; danes: na mestu, kjer je stal grad, danes: vojašnica Stane Žagar.

Lastniki od 18. stoletja dalje: Sigmund pl. Frühberg, Sebastian Vinzenz pl. Frühberg od 1791, Skaria Ignaz od 1801 — Recher Theresia od 1824, Recher Theresia od 1826 sama, dr. Nicolaus Recher in Johann Recher od 1846, Victor, Johanna, Friedrich Recher od 1875, Jeanette Recher, Victor Recher, Johanna Recher od 1892, Victor Recher, Johanna Recher od 1898, Victor Recher od 1900, AS, Deželna deska.

[15] J. Žontar, o. d., str. 165; AS, Stara giltna knjiga, 6. zv., Landbuch, Ab- und Zuschreibungen aller Stand Gülten 1662—1756, fol. 209; J. W. Valvasor, o. d., str. 166; danes stanovanjsko poslopje v sklopu Bolnišnice in inštituta za tuberkulozo Golnik; lastniki od 18. stoletja dalje: Andreas Eusebius baron Gallenfels, Ignaz baron Gallenfels od 1776, Lilleg Johan Bapt. od 1800, Pagliarucci pl. Kieselstein Michael in dr. Stroy Joseph od 1822, Kieselstein Michael sam od 1842, Pagliarucci Therese od 1847, Scheitz Pauline od 1860, Gusell Georg od 1861, Rudolf Georg od 1866, Pfeffel Friedrich od 1869, Pfeffel Moritz od 1874, Pfeffel Friedrich od 1880, Franz in Katharina Kötz od 1883, Marek Adele od 1886, Alfred baron Stamfeld Weltzl od 1886, Stefan Santa de Kosmas od 1889, Amalie Santa de Kosmas od 1891, Maria Ana Kump od 1894, Josip Turk od 1905, Ivan Ogrin od 1912, Jakob Gorjanc od 1914, fond za preskrbo vračajočih se bojevnikov 1917, zdravilišče 1922; AS, Deželna deska.

[16] AS, Načrti, mapa IV, 57a.

[17] J. Žontar, o. d., str. 33—35; danes v sestavu Uprave zgradb SFRJ. Lastniki od 18. stoletja dalje: Zois baron Michael Angelo, Zois baron Sigmund od 1776, Zois baron Karel od 1828, Zois baron Anton od 1836, Zois baron Alfonz od 18883, Zois baron Egon od 18886, Zois baron Michelangelo od 1924, Hejnricher - Dolenc od 1932, knez namestnik Pavle Karadjordjević od 1935, AS, Deželna deska.

[18] I. Komelj, Utrdbena arhitektura, str. 81.

[19] J. Žontar, o. d., str. 35; AS, katastrska mapa k. o. Predoslje; J. Žontar, Upor podložnikov gospostva Brdo pri Kranju v letih 1781—1783, Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino IV (1956), str. 24.

[20] J. Žontar, o. d., str. 19; M. Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini, 900 let Kranja, Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 61.

[21] Fr. Kos, Gradivo IV, 366.

[22] Listina 1307, 22. dec., Schumi, Archiv für Heimatkunde, 80.

[23] J. W. Valvasor, o. d., str. 580.

[24] J. Žontar, o. d., str. 30, 31, 33.

[25] J. W. Valvasor, o. d., str. 581.

[26] Terenski ogled in dokumentacija 1968 (Gorenjski muzej, Zavod za spomeniško varstvo Kranj); M. Žontar - M. Zupančič, o. d., str. 29.

[27] Danes: Dom oskrbovancev in upokojencev Albina Drolca-Krtine, Potoče pri Preddvoru; lastniki od 18. stoletja dalje: Dinzl pl. Angerburg Ludvig, Josepha pl. Gandin od 1771, Wenzel pl. Gandin od 1788, Urbantschitz Martin od 1793, Urbantschitz Aloys, Johann Nepomuk od 1800, Urbantschitz Johann Nepomuk sam od 1823, Urbntschitz Johann Nepomuk sin od 1841, Otto pl. Detela od 1909; AS, Deželna deska.

[28] M. Kos, Starejša naselitev, str. 62; AS, listina 1408, 23. jan.

[29] J. Žontar, o. d., str. 30, 31, 33, 34.

[30] J. Žontar, o. d., str. 42.

[31] I. Komelj, Grad Turn, Varstvo spomenikov V. (1953/54) str. 154; Varstvo spomenikov VI. (1955/57), str. 126; terenski ogled in dokumentacija 1968 (Gorenjski muzej, Zavod za spomeniško varstvo Kranj).

[32] Danes: Hotel Grad Hrib pri Preddvoru; lastniki od 18. stoletja dalje: Sigmund Andreas pl. Gandin, Josepha pl. Gandin od 1794, Johann Nepomuk pl. Gandin od 1796, Albine Kappus pl. Pichelstein od 1850, dr. Anton Fuchs od 1850. Gilbert Fuchs od 1871, dr. Herman Fuchs, dr. Gilbert Fuchs. Melita Kranz, Ivana Götz, Kristina Fuchs od 1921, Franc Dolenc od 1924; AS, Deželna deska.

[33] J. W. Valvasor, o. d., str. 419.

[34] I. Komelj, Varstvo spomenikov VI. (1955/57), str. 97.

[35] J. Žontar, o. d., str. 165.

[36] AS, Deželna deska.

[37] I. Komelj, Varstvo spomenikov VI, (1955/57), str. 97, 98.

[38] M. Kos, Starejša naselitev, str. 61; Fr. Kos, Gradivo IV, 235; danes Prehodni mladinski dom v Preddvoru; lastniki od 18. stoletja dalje: Schifferstein Joseph Anton, Schifferer pl. Wolfgang

Karl od 1756, Schifferstein Andreas od 1769, Schifferstein Franz od 1782, Brunich Lukas od 1796, Urbantschitsch Maria roj. Brunich od 1850, Urbantschitsch Eduard od 1855, dr. Victor Urbančič od 1891, dr. Maximilian Wurzbach od 1897, dr. Arthur pl. Wurtzbach od 1921.

[39] J. Žontar, o. d., str. 20, 21, 165.

[40] J. Žontar, o. d., str. 195.

[41] AS, Deželna deska.

[42] M. Kos, Starejša naselitev, str. 61.

[43] M. Kos, Zgodovina Slovencev, str. 258.

[44] Fr. Kos, Gradivo IV, 246, 247.

[45] Državni arhiv na Dunaju po podatku prof. dr. M. Kosa, listina 1359, 22. okt.; Itinerario di Paolo Santonino 185.

[46] J. W. Valvasor, o. d., str. 366.

[47] P. (Peter) B. (Bohinjec), Velesalo, Zgodovinski in cerkveni opis, 1914, str. 15.

[48] AS, Franciscejski kataster, mapa k. o. Velesovo.

[49] Terenski ogled in dokumentacija 1968 (Gorenjski muzej, Zavod za spomeniško varstvo Kranj); Valvasor, o. d., str. 366; M. Žontar — M. Zupančič, o. d., str. 32, 33, 34.

[50] J. Žontar, o. d., str. 19—20; danes v sestavu uprave zgradb SRS; lastniki od 18. stoletja dalje; Lorenz pl. Wollwitz, Michael Angelo baron Zois od 1768, Franz Xav. Dietrich od 1760, Vinzenz Dietrich od 1802, Joseph Dietrich, Antonia Homann, Alois Urbantschitsch, Johann, Josephine, Fidelis Urbantschitsch, Ignatz Planinz, Theresia Wiesler od 1842, Urbantschitsch Alois od 1843, Urbantschitsch Eduard od 1890, Urbantschitsch Eduar od 1891, Jenko Joseph od 1910; AS, Deželna deska.

[51] Listina v Državnem arhivu na Dunaju po podatkih prof. dr. Milka Kosa, 1287, 3. okt.; AS, listina 1479, 20. sept.; I. Lavrenčič, o. d., str. 6.

[52] J. W. Valvasor, o. d., str. 562.

[53] AS, Franciscejski kataster, k. o. Grad.

[54] Sondiranje 1969 (Gorenjski muzej); I. Lavrenčič, o. d. str. 7, 8.

[55] Listina 1300, 9. okt., Schumi, Archiv für Heimatkunde 2, 247; AS, listina 1425, 20. apr.

[56] Terenski ogled in dokumentacija 1968 (Goenjski muzej).

[57] I. Lavrenčič, o. d. str. 9.

SCHLÖSSER UND BURGEN IM GEBIET VON KRANJ

Der Aufsatz stellt die Entstehung und die architektonische Entwicklung der Schlösser und Burgen auf dem Gebiet der heutigen Gemeinde Kranj dar. Hier finden wir eine verhältnismäßig große Anzahl von Schlössern und Burgen aus der Zeit des Mittelalters. Im 11. Jahrhundert wird in den Quellen die Brixenfestung erwähnt, ab dem 12. Jahrhundert stand in Kranj ein Schloß als Residenz des Landgrafen von Krain. Zu den sehr früh erbauten Schlössern gehören zweifellos: Die ortenburgische Wartenberg und Novi grad (Neuburg) bei Preddvor (Höflein); ferner das Schloß im Dorf Grad bei Cerklje, vermutlich zwei Burgen auf dem Milhar Berg, die Schlösser in Smartno pri Cerkljah und in Cerklje selbst. Zudem der ortenburgische Turm auf dem Grund des heutigen Schlosses Kieselstein in Kranj. In das Mittelalter datiert auch der Baubeginn der Schlösser Kamen (Stein, Frauenstein) oberhalb von Velesovo, Turn pod Novim gradom (Thurn unterhalb von Neuburg) bei Preddvor, und Strmol bei Cerklje.

Fast alle übrigen Schlösser wurden im 16. Jahrhundert im Flachland errichtet. So: Brdo (Egg) bei Kranj, Landhaus Prevola (Prewald) bei Kranj, Hrib (Obergörtschach) bei Preddvor, Sentpetrski grad (Schrottenthurn) in Stražišče bei Kranj, Kieselstein in Kranj, sowie Golnik (Gallenfels).

POZNOGOTSKI KIP SV. ANE SAMOTRETJE IZ KRANJA

EMILIJAN CEVC

Med drobnimi naplavinami, ki jih je pljusknilo morje srednjega veka na breg naših dni, ni na zadnjem mestu leseni kip sv. Ane Samotretje, ki ga hrani zdaj Gorenjski muzej v Kranju. Danes visi osamljen na steni dvorane starih plastik, pred vojsko je stal v veži nekdanjega mestnega župnišča — tja pa je priromal kdo ve s katerega oltarja. Že nekajkrat ga je dvignila strokovna literatura iz pozabe,[1] vendar ga nismo še nikoli poskusili natančneje uvrstiti v razvojno vrsto naše poznogotske plastike; vse pa kaže, da mu gre v njej kar ugledno mesto, četudi mu ne moremo pripisati kakšne nadpoprečne kvalitete. Vendar se je neki neznani rezbar iz konca srednjega veka z njim trudil, vtkal ga je v zavest svojega časa, po najboljših močeh ga je oblikoval. Torej je vreden, da se ob njem pomudimo in da mu izvabimo nekaj skrivnosti, o katerih molči že skoraj pol tisočletja.

80 centimetrov visoki kip je izrezljan iz lipovine in dovolj dobro ohranjen. Ob razstavi gorenjske gotske plastike, ki jo je leta 1958 priredil v Prešernovi hiši Gorenjski muzej, je bil restavriran in tedaj so izpod slabih novejših preslikav prišli na dan še ostanki prvotne polihromacije.

Kot krepka, zrela meščanska žena sedi sv. Ana frontalno na vinskordečem sedežu brez naslonjala. Debelo nabrana oglavnica obroblja njen resni, a idealizirano lepi obraz ter ji pada na ramena; nekoč je bila verjetno bela. Brado ji ovija ovijača, ki sega še spredaj čez vrat na prsi. Čez haljo, ki je bila nekoč najbrž pozlačena, danes pa vidimo na njej ostanke rdeče barve, ogrinja svetnico plašč s sledovi zlatenja. Z levico pridržuje svetnica ob boku golega, debelušnega Jezuščka, ki ji sedi na podlahti; desno nogo je iztegnil po naročju stare matere, levo pa je nalahno skrčil v kolenu. Njegova leva ročica je v podlahtju odlomljena, desnica pa sega po razpočenem granatnem jabolku, ki mu ga nudi Marija. Ta stoji kot mlado dekletce ob materini desni strani, tako da jo vidimo v tričetrtinskem profilu, Ana pa jo objema z desnico čez bok. Marijina halja je bila nekoč verjetno zlata, prav tako tudi plašč, le podloga je bila — prav tako kot pri Aninem plašču — srebrna. Toda plašč je dekliču zdrknil z ramen ter se čez hrbet spušča k tlom, spodaj pa ga Marija kakor predpasnik zadržuje z levico ob pasu. Na glavi ima krono z odbitimi roglji, izpod nje pa pada po hrbtu slap mehko vzvalovanih rjavih las. Podstavek kipa je izrezljan v podobi travnate ruše, ki jo poudarjajo tudi še sledovi zelene barve. — Celotna kompozicija je strogo simetrična. Vertikalna gmota Aninega desnega kolena in Jezusa nad njim ima na drugi strani ravnotežje v postavi stoječe Marije; celo Otrokova in Marijina glava sta v isti višini, nad njima pa dominira večja, zaobljena gmota Anine glave. Hkrati pa sta Otrokova in Marijina figura povezani z gibom njunih desnic, ki se stikata v simboličnem granatnem jabolku, medtem ko ustreza živahnosti Jezuščkovih nog na drugi strani lega Marijine levice, pridržujoče rob plašča. Zaman pa bi iskali kakšne psihološke povezave med vsemi tremi osebami: sv. Ana zre v neznano daljavo mimo obeh otrok, dasi ju ljubeče pridržuje. Jezus se je zagledal nekam predse, morda v vernike pred oltarjem, le Marija upira oči v Sina, kot bi bila radovedna, kaj bo napravil s skrivnostnim sadežem, ki mu ga nudi. Ne, to ni pripovedna upodobitev, ampak reprezentativna nabožna kompozicija, namenjena vernikom za čaščenje. Zato je z granatnim jabolkom, ki ga nudi Marija Jezusu, poudarjen tudi mistično simbolični značaj upodobitve. Granatno jabolko namreč ne pomeni samo starega simbola ljubezni in rodovitnosti, ampak je tudi simbol trpljenja. Ko ga torej Marija nudi Sinu, izraža s tem svojo pripravljenost z njim sotrpeti. Srednji vek je to simbolno govorico dobro razumel.

Slogovno na moč zgovoren je potek oblačila, ki se trudi, da bi se razlilo v širino, vendar ne tako daleč, da bi izničilo voluminozni izraz kipa in njegovega tektonskega jedra; pod nemirom gub še čutimo trdno zgradbo jedra in zgoščeno gmoto plastike. Ta občutek poudarjata tudi že opisano ravnotežje kompozicijskih sestavin in celotni obris kipa, ki je skoraj nepretrgan ter se razživi le v trojnem stopnjevanju glav. In leva stran — gledano z našimi očmi! — je napeta v lahnem loku, desna pa je bolj strmo odsekana. V tem obrisnem okviru pa se sprošča mnogo notranjih kompozicijskih silnic, ki se prepletajo z gubami

Sl. 1. Kip sv. Ane Samotretje iz Kranja

oblačila v dekorativno občuteno mrežo, se diagonalno sekajo ali se mehko vzporedno usločajo. Zdi se nam, da plastika kipi navzven po neki notranji moči in da njen volumen kljubuje vsem slikovitim zagrizom v površinsko strukturo. Gube so glavni nosilec slikovitega, kar ekspresivnega izraza in njihov na prvi pogled neorganizirani potek je kar v nasprotju z realizmom obrazov in z njihovim zadržanim mirom. Monumentalnost celote se drobi v slikovitosti detajlov. Kar poglejmo: Anina halja se dovolj ostro zalamlja, ostreje kot gube plašča; pod pasom se nabira v žarkaste gube, kakršne vidimo tudi na Marijini halji. Anin plašč je v krepkem zamahu vržen čez levo stegno, med kolenom pa se ušesasto zavihne ter končno njegov rob v ločnem motivu izzveni pri tleh. Plastika levega kolena se kakor voluminozen otok telesne gmote krepko odraža izpod plašča, ki se okoli njega ovije z razcepljenim vrtincem. Kot protiutež igri Aninega plašča se na drugi strani uveljavlja razgibana melodika draperije Marijinega plašča; njegov hrbtni del valovi v loku navzdol, sprednji del pa se predpasnikasto obliči in se umetniči v ostro grebenaste gube, ki živahno cikcakajo; med sprednjim in zadnjim robom plašča se odpira pogled na jedro figure, podobno kot bi se odprla lupina školjke. Pri tlu se Marijine gube nabirajo kakor v trdno oporišče kompozicije ter se zlivajo z draperijo Aninega oblačila.

V golih delih teles, obarvanih s toplim rožnatim tonom, ne moremo prezreti realističnega naglasa, pa naj je še tako idealiziran. Otrok je naravnost naturalistično zajet v gibih in v modelaciji debelušnega telesca in njegov obraz je navihano ljubek ter obrobljen s polžastimi kodri. Zelo značilna sta ženska obraza, ki imata kljub starostnim razločkom mnogo skupnih črt: nosova sta dolga in močna, spodnji ustnici sta poudarjeni, bradi sta plastično modelirani; najznačilnejše pa so oči, ki so poševno zarezane in se nad njimi bočijo ostri loki obrvi. To sta pravzaprav dve meščanski ženski — toda lepotno izbrani. Vendar jima rezbar ni znal vdihniti posebnega duhovnega življenja, posebne individualne usode. Zato obraza nista enkratna, ampak kljub vsemu tipizirana. Da, tako daleč, da lahko prav po njuni modelaciji spoznamo roko našega podobarja tudi na drugih kipih. Za zdaj lahko prepričljivo pripišemo njegovemu dletu le kip sedečega sv. Miklavža iz župne cerkve v Kranjski gori.[2] Kljub temu da gre za moško figuro, je vendar svetnikov brezbradi obraz s kratko pristriženimi lasmi, ki padajo izpod nizke mitre na senca, skoraj popolna ponovitev Aninega obraza, le da je malo debelušnejši: dovolj je, če pogledamo modelacijo brade, poševne oči in ostro zarezane obrvi. Toda sorodno je tudi celotno slogovno občutje kipa. Svetnik sedi frontalno pred nami; na levem kolenu ima odprto knjigo, na kateri mu počiva desnica, v odbiti desnici pa je nekoč držal škofovsko palico. Njegova halja je bila verjetno pozlačena, dasi je danes, prav tako kot na Anini, opaziti na njej sledove rdeče barve, podsnove za zlato. Zlati plašč valovi svetniku ohlapno raz ramena ter je na prsih spet s širo-

kim trakom; na desni se zapogne čez zapestje desnice in se nato spusti navzdol, dokler se končno ločno ne vleže po travnatem podstavku; na drugi strani je vržen plašč čez kolena, tako da spet obkroži »otok« levega kolena, se v loku uvije okoli levega zapestja, pod levim kolenom pa se spet ušesasto vzviha, a bolj blago kot pri sv. Ani. Sistem Miklavževih gub je torej enak kot pri sv. Ani, pa bolj mehak in ohlapen kot pri Mariji. Grebeni gub so bolj plastični, njihovi poteki bolj razpotegnjeni, manj razdrobljeni. Gre mar za nekoliko starejši nastanek kranjskogorskega kipa — ali pa pri Aninem za vpliv nekih novih, nekiparskih elementov?

Slogovno imamo pred seboj eno prvih skupin zrelega poznogotskega baroka, kar jih poznamo ne samo na Gorenjskem, ampak sploh na Kranjskem. Nekatere osamljene plastike, ki jim še ne moremo nadrobneje določiti kraja, so sicer že poprej nakazale to razvojno pot. Toda šele ob teh dveh plastikah lahko govorimo tudi o neki delavniški skupnosti; le-ta je na naših tleh dokončno sprejela tisto slogovno smer, ki je v srednji in zahodni Evropi zorela že od petdesetih in šestdesetih let 15. stoletja dalje v vedno večji realizem in slikovito razgibanost ter so ji stali v začetkih ob strani mojstri Hans Multscher, Jörg Syrlin starejši in zlasti kipar Nikolaj Gerhaert iz Leydena, in je po drugi plati imela nenavadno močno oporišče v grafičnih listih srede in tretje četrtine stoletja in katerih glavna mojstra sta bila Martin Schongauer ter samo po kraticah imena znani Mojster E. S. Grafika zadnjega bi bila brez navzočnosti Gerhaertove kiparske umetnosti težko razložljiva, kar nam pove, da je na eni strani grafika sama dobivala novih pobud pri kiparjih, po drugi pa prav zato tudi sama postala vrelec ikonografskih in slogovnih novosti za rezbarje.[3] Mehki in topli les, ki je v pozni gotiki nadomestil v kiparstvu kamen starejših plastik, je kajpak dopuščal tudi drugačno, slikovitejšo obdelavo volumna in njegove površinske mreže.

Živa razgibanost, ki jo opazimo tako na kipu kranjskogorskega sv. Miklavža kot na kipu kranjske sv. Ane Samotretje, ter z njo združena razpoloženjska ubranost sta dobesedno nasledek Gerhaertove kiparske umetnosti, prav tako pa tudi vplivov grafične umetnosti. In s tega gledišča se nam ponuja tudi odgovor na vprašanje, ki smo si ga zgoraj zastavili: odkod stilni razločki med obema plastikama?

Sv. Miklavž je sicer slikovita, pa vendar rezbarsko in gmotno enovita umetnina. Pri skupini sv. Ane pa smo že občutili razloček med gubami Anine in Marijine obleke.

Sl. 2. Kip sv. Miklavža iz Kranjske gore

Anina je modelirana podobno kot Miklavževa, Marijina je bolj sploščena, ostrejša v gubah, bolj nemirna v nadrobnostih, bolj »lupinasta«. Tega si ne morem razložiti drugače kot s posredništvom grafičnih listov, kaj verjetno prav z listi Mojstra E. S., saj vemo, da so njegovi bakrorezi bili tudi v rokah mnogih slikarskih in podobarskih mojstrov, ki so delovali pri nas.[4] Čudno je, da med lepim številom ohranjenih grafik Mojstra E. S. ne najdemo samostojne upodobitve sv. Ane Samotretje.[5] Morda res ni nobene ustvaril, pa je zato tudi naš kipar ni mogel v celoti posneti. Motiv »lupinasto« razprtega plašča, kakršnega ima naša Marija, je za Mojstra E. S. zelo značilen — dovolj je, če pogledamo klečečo Marijo na bakrorezu Kristusovega rojstva na listu L 22. ali plašč sv. Janeza Krstnika na prizoru Kritusovega krsta v Jordanu na listu L 28. ali plašč sv. Elizabete na listu Marijinega obisko-

vanja L 16.[6] itd., pa bomo videli, kje se je lahko rezbar motivno zgledoval. Celotni tip Marije je pri Mojstru E. S. pogost in tudi sorodno gubanje srečamo pri njem: najbližja naši se mi zdi prosto stoječa Marija s knjigo na bakrorezu L 63. in še bolj sv. Barbara na listu L 164.[7] — vredno je primerjati notranje gube na predpasnikastem motivu plašča in celo iztek gub halje pri tleh. Sugestivnim stilnim novostim Mojstra E. S. ali katerega njegovih sodobnikov se torej tudi rezbar kranjske sv. Ane ni mogel upirati. Kajti grafične predloge so lahko pomagale na različne načine: kipar ali slikar je mogel po njih posneti vsebinsko ali oblikovno kompozicijo, figure pa je lahko tudi variiral ali si s predloge izposodil celo en sam detajl ter ga po svoje porabil. Tako se je, kakor vse kaže, zgodilo tudi v našem primeru in prav tukaj tiči vzrok za slogovni razpol, ki smo ga opazili.

Toda tak primer ni nekaj nenavadnega. Zelo vabljivo analogijo imamo tudi v našem slikarskem gradivu. Slikar, ki je leta 1467 poslikal cerkev v Mačah nad Preddvorom, se je pri freski Poklona sv. treh kraljev v notranjščini cerkve posluževal še idealističnega sloga starejše tradicije, v kateri se je izšolal, na freskah sv. Krištofa in Križanja na zunanjščini cerkvene ladje pa se je naslonil na grafični predlogi Mojstra E. S. in s tem ustvaril po stilni govorici od fresk v cerkvi popolnoma različni deli, čeprav je v tipih obrazov in v koloritu ohranil lastni značaj.[8]

Seveda pa moramo upoštevati tudi odmeve nekaterih vidnejših nemških kiparskih mojstrov poznega 15. stoletja. Med prvimi bi pri tem pomislili na nürnberškega Veita Stossa. Ob ušesasto zavihanih robovih oblačil govorimo pogosto kar o »nürnberškem« ali »stossovskem« ušesu. Celo ikonografska predstava sv. Ane Samotretje, kakršno vidimo v Kranju, se približuje Stossovim in nürnberškim rešitvam. Pri znani Stossu pripisani sv. Ani Samotretji iz časa okoli leta 1505 v dunajski cerkvi sv. Ane sedi Marija materi še po starem načinu na kolenu in prav tako Jezušček,[9] bolj pa se naši kompoziciji približa — prav tako s Stossovo šolo povezana — sv. Ana v nürnberškem Germanskem nacionalnem muzeju,[10] le da je ta skupina v primerjavi z našo zrcalno obrnjena. — Posebno pozornost zasluži v tej zvezi tudi relief sv. Ane Samotretje med sv. Janezom Evangelistom in sv. Boštjanom na nagrobniku prošta Theodericha Maierja v cerkvi sv. Kastula v bavarskem Moosburgu. Nagrobnik je nastal najpozneje okoli leta 1495, verjetno pa že 1487 pod dletom augsburškega kiparja Hansa Beierleina. Sv. Ana sedi in ima Jezuščka na desnem kolenu, ob njeni levi strani pa stoji dekliška Marija z vencem na glavi.[11] Celo slogovno ta relief ni daleč od kranjskega kipa, kajti niti ušesasti motiv ne manjka na robu plašča. Zraven pa je mikavna ugotovitev, da je Beierlein figuri sv. Janeza in sv. Boštjana posnel po bakrorezih Mojstra E. S. in da se je najbrž tudi ob sv. Ani inspiriral pri grafikah. Velja še opomniti, da so Beierleinova dela zašla tudi na Salzburško, kjer bi jih lahko spoznal tudi naš rezbar, za katerega bi bilo pretirano misliti, da se je izšolal v bližini Veita Stossa ali da je posnemal katero njegovih plastičnih rešitev sv. Ane Samotretje. Njegova šolska pot kaže bolj v južnobavarski ali bolje — v salzburški kiparski krog poznega 15. stoletja. Pri iskanju šolskega izhodišča je še bolj od kranjske sv. Ane zgovoren kranjskogorski sv. Miklavž, za katerega se mi zdi, da ima precej blizkega sorodnika v kipu sv. Miklavža v salzburškem samostanu Nonnberg;[12] tudi ta kip lahko pripišemo času okoli leta 1500. Salzburški vpliv bi ne bil na Gorenjskem v tem času prav nič izreden, saj slutimo, da smo dobili tedaj celo nekaj salzburških importiranih kiparskih del. Tako kažeta na salzburški umetnostni krog relief Najdenja sv. križa v Crngrobu, ki je nastal okoli leta 1490[13] ali relief sv. Miklavža iz Radovljice v ljubljanski Narodni galeriji iz časa okoli 1515,[14] ki se povezuje z delavniškim krogom salzburškega kiparja Hansa Valkenauerja.

Po vseh teh slogovnih merilih lahko kipa datiramo pod konec 15. ali v prvo desetletje 16. stoletja. Verjetno je sv. Miklavž nekoliko starejši od sv. Ane, oba kipa pa imata v slikarstvu vabljivega vzporednika v freskah iz leta 1502 v prezbiteriju cerkve na Križni gori nad Škofjo Loko.

Za ta čas pa bi govorila tudi ikonografija kranjske sv. Ane Samotretje, torej podobe, na kateri sta sv. Ani pridružena tudi Marija in Jezus kot hči in vnuk. Starejši čas je v srednji Evropi upodabljal sv. Ano navadno kot stoječo ženo, ki ima na eni roki otroško Marijo in na drugi Jezuščka. 15. stoletje je svetnico posadilo na sedež, na kolenih pa ji sedita hčerka in vnuk. Toda poznogotski realizem je vedno bolj občutil neskladnost med otroško Marijo in njenim Detetom. Prvi poskus, da bi vsaj nekoliko zabrisali starostno nesoglasje, je bil ta, da so spremenili Marijo iz otroka v bolj odraslo dekle, ki še vedno sedi Ani na kolenih. Lep primerek te vrste iz časa okoli leta 1490 hrani tudi naša Narodna galerija v kipu iz Gornje Radgone,[15] pri katerem, mimogrede povedano, prav tako slutimo stilne odmeve Gerhaertovega kiparstva in verjeten naslon na neko grafično predlogo. V trenutku pa, ko je Marija stopila z materinega naročja na tla kakor v Kranju, se je njena otroška odvisnost od matere že zelo zrahljala.

Kolikor poznam spomeniško gradivo, je kipov te vrste dokaj malo, saj gre pri njih za dokaj kratek intermezzo v ikonografskem razvoju motiva, ta pa sovpada v glavnem s koncem 15. stoletja ter se je posebno priljubil v južnočeškem kiparstvu. Toda že v šestdesetih letih 15. stoletja je nastala izredno srečna in dozorela ikonografska rešitev pod dletom samega Nikolaja Gerhaerta s skulpturo, ki jo je hranil berlinski Deutsches Museum, pa je bila na veliko škodo uničena med drugo vojno: obe materi sta odrasli ženi, ki sedita druga ob drugi na sedežu ter se igrata z Detetom, ki stopica ali sedi med njima. Ta novi ikonografski tip, ki so ga podprli tudi renesančni vzori, se je v zgodnjem 16. stoletju vsepovsod razširil in priljubil ter skoraj popolnoma izpodrinil vse starejše tipe. Tako ga je na primer porabil Hans Holbein starejši celo na prvi sliki, kar jih danes poznamo v njegovem delu (v zbirki Heinza Kistersa v Kreuzlingenu) in nato še večkrat; srečamo pa ga tudi pri mnogih drugih odličnih umetnikih, zlasti še v zvezi s kompozicijo Kristusovega sorodstva. Omenim naj le slikarja Quentina Massysa, starejšega Luka Cranacha, medaljerja Hansa Schwarza itd.[16] Tudi ta ikonografski tip so pomagali razširjati grafični listi, celo Dürerjevi. Da so pri tem odmevali tudi italijanski vzori, ni treba posebej poudarjati, kajti italijanska umetnost je izoblikovala lasten tip sv. Ane Samotretje, pri katerem je Marija že zgodaj upodobljena kot odrasla žena.

Najbolj vabljivo pa je vprašanje: kje sta naša kipa nastala?

Prav nič ne dvomim, da gre za deli nekega domačega rezbarja. Tega bi si lahko mislili v Ljubljani ali, kar se mi zdi še verjetneje, v Kranju. V gorenjski prid bi pričal morda tudi kip stoječe Marije z Jezusom v Suhadolah pri Mengšu, ki pa ga je, žal, baročni čas zelo okrnil. Ko so mu namreč nadeli po tedanjem okusu pravo obleko iz blaga, so zgornji del kipa popolnoma obtesali in priredili kot pupo, pod pasom pa so posneli vse vrhove gub na plašču.[17] Vendar je figura, ki je 126 cm visoka, še ohranila gotsko S-linijo; na gubah plašča opazimo spodaj ušesast motiv, med notranjimi grebeni gub, ki se razvijajo podobno kot na plašču Marije ob sv. Ani, pa izstopa spet oblina levega kolena. Tudi odločni obris robov plašča in velika ločna guba, potekajoča od levega boka do desnega gležnja spodaj, bi v tej delavnici ne bila izključena, posebno če dopustimo verjetnost, da je kip nastal že v prvem desetletju 16. stoletja, ko je naš rezbar dosegel svoj vrh. In tudi pri suhadolskem kipu je zelo verjeten naslon na katerega od bakrorezov Mojstra E. S. — na že omenjeno

Sl. 3. Kip sv. Ane Samotretje iz Gornje Radgone

Marijo s knjigo (L 63.) ali na Marijo z Detetom (L 78.).[18]

V prvi četrtini 16. stoletja je na Gorenjskem delovala neka rezbarska delavnica, ki ji lahko pripišemo lepo število ohranjenih lesenih plastik, med drugimi tudi znani krilni oltar iz Gosteč, Marijin kip in reliefa sv. Jurija ter Ahacija iz Srednje vasi pri Kranju, stoječo Marijo iz Trboj pri Kranju, sv. Lenarta z Bleda — vse te plastike so zdaj

Sl. 4. Stoječa Marija z Jezusom iz Suhadol pri Mengšu

v Narodni galeriji v Ljubljani — ter še vrsto drugih, med temi Sočutno iz Bistrice pri Tržiču v Gorenjskem muzeju v Kranju, dva svetnika iz Zakala pri Kamniku, ki sta v zasebni lasti itd. Ne vemo še, kje je imela ta delavnica svoj sedež. Ker je bilo nekaj najstarejših spomenikov te skupine najdenih v okolici Škofje Loke, ni izključena misel, da so nastali v Škofji Loki, čeprav bi z neko verjetnostjo smeli računati tudi s sedežem delavnice v Ljubljani ali v Kranju.[19] Vse pa kaže, da se je njen vodilni mojster oplodil pri rezbarju, ki je ustvaril kranjsko sv. Ano, se nato morda razgledal po podobarskih delavnicah na Koroškem, končno pa lastno delo naslonil predvsem na grafične predloge Mojstra E. S. Če bo misel na to razmerje obveljala, bo seveda pomen mojstra kranjske sv. Ane še bolj narasel. Na vsak način je slogovna pot, ki jo je sam dosegel in razvojno nakazal, našla v pravkar omenjeni skupini svoje nadaljevanke.

Nazadnje poskusimo odgovoriti še na vprašanje, odkod kip sv. Ane izvira.

Tako kranjska kot kranjskogorska plastika sta stali nekoč gotovo v krilnih oltarjih. V Kranjski gori vemo za oltar sv. Miklavža iz vizitacij 17. stoletja, toda v njih omenjeni oltar je nastal šele okoli leta 1640. Morda so vanj postavili kip iz starejšega gotskega oltarja, kajti v glavni niši je bil relief Marije s plaščem, v atiki pa kip sv. Miklavža.[20] — Kranjska sv. Ana je stala nekoč morda v omari krilnega oltarja, ki ga je dala postaviti bratovščina sv. Ane in sv. Uršule. To so ustanovili leta 1483 in njen beneficij je po prizadevanju župnika Matija Operta dve leti pozneje potrdil tudi zastopnik oglejskega patriarha.[21] Prav v drugi polovici 16. stoletja se je namreč čaščenje sv. Ane po vsej Evropi močno razširilo in poglobilo, delno tudi zato, ker je podoba sv. Ane Samotretje na svoj način nadomeščala tudi motiv Marijinega brezmadežnega spočetja. Posebno pa so se k tej svetnici kot Marijini materi zatekale porodnice. Toda kranjska bratovščina je bila hkrati posvečena tudi sv. Uršuli. Najbrž si to lahko razložimo z romanji kranjskih meščanov v Köln in Aachen? V Kölnu je bilo središče kulta sv. Uršule, ki je pred tem mestom s svojimi tovarišicami in spremljevalci utrpela mučeniško smrt in hkrati so tod hranili kar štiri relikvije sv. Ane.[22] Morda je imel beneficij sv. Ane in sv. Uršule spočetka le zasilen oltar brez nastavka, pa so tega dodali šele v začetku 16. stoletja? Moti nas le, da je naša plastika komponirana tako, da bi morala zavzemati oltarno nišo scela ter bi ob njej ne bilo prostora še za oltarno sopatrono sv. Uršulo. Vizitacijski zapisnik iz leta 1684 ta oltar na kratko opisuje in pravi, da je majhen in star ter da ima v sredi kipa obeh svetnic (»parvum, vetustum, in medio statuae earundem sanctarum«).[23] Opomba o »starem« oltarju se po tedanji šegi nanaša lahko samo na gotski krilni oltar. Ali je morda stal kip sv. Uršule v njegovi zgornji kroni (»Gesprengu«)? To bi se končno še kar ujemalo z besedilom vizitacije, zato ni izključeno, da je bil naš kip svoje dni v tem krilnem oltarju. Vemo sicer, da je tudi rožnovenska cerkev v Kranju imela oltar sv. Ane, toda ta se omenja prvič šele v 17. stoletju, ko naj bi ga bili — prvič ali vnovič? — postavili.[24]

OPOMBE

[1] France Stelè, Srednjeveška umetnost v Kranju, v knjigi: Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 150; isti, Slovenske Marije, Celje 1940, str. 32 sl.; Emilijan Cevc, Gotska plastika na Gorenjskem, katalog razstave v Kranju 1958, str. 10 in 19; isti, Srednjeveška plastika na Slovenskem, Ljubljana 1956, str. 45; isti, Gotsko kiparstvo (Ars Sloveniae), Ljubljana 1967, str. XXX in kat. št. 80.

[2] Emilijan Cevc, Gotska plastika na Gorenjskem, o. c. str. 10 in 19; isti, Gotsko kiparstvo, o. c. str. XXX in kat. št. 79.

[3] Prm.: Edith Hessig, Die Kunst des Meisters E. S. und die Plastik der Spätgotik, Berlin 1935, str. 5.

[4] Prim.: France Stelè, Vplivi mojstra E S. v slovenskih freskah 2. polovice 15. stol. Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 267 sl.

[5] Prim.: Max Geisberg, Die Anfänge des deutschen Kupferstiches und der Meister E. S. (Meister der Graphik II.), Leipzig, brez letnice.

[6] Ibid. tabla 24, 37, 43.

[7] Ibid. tabla 45, 53.

[8] France Stelè, Vplivi Mojstra E. S., o. c., str. 268 sl.

[9] Karel Ginhart, Die gotische Plastik in Wien, v knjigi: Geschichte der bildenden Kunst in Wien, II. Gotik, Wien 1955, str. 134 sl. — Pripomnim pa naj, da so kip pripisovali s precejšnjo verjetnostjo tudi mojstru oltarja iz Mauerja.

[10] Hubert Wilm, Mitteralterliche Plastik im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg, München 1922, str. 39, sl. 64.

[11] Philipp Maria Halm, Studien zur süddeutschen Plastik I., Augsburg 1926, str. 119, sl. 111 in 112.

[12] Oesterreichische Kunsttopographie VII., str. 136, sl. 185.

[13] Emilijan Cevc, Gotsko kiparstvo, o. c. str. XXX. in št. 60.

[14] Isti, Gotska plastika na Gorenjskem, o. c. str. 14 in 22.

[15] Isti, Gotsko kiparstvo, o. c. sl. 55 in str. XXVII.

[16] Prim.: Beda Kleinschmidt, Die heilige Anna, Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum, Düsseldorf 1930. Za Nikolaja Gerhaerta glej.: Adolf Feulner-Theodor Müller, Geschichte der deutschen Plastik, München 1953, str. 284, sl. 227; za H. Holbeina: katalog »Hans Holbein der Ältere und die Kunst der Spätgotik«, Augsburg 1965, kat. št. 1, 41, 54 in slike.

[17] France Stelè, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1928, str. 422, sl. 210.

[18] Max Geisberg, o. c. tabla 45 in 54.

[19] Emilijan Cevc, Gotsko kiparstvo, o. c. str. XXXII.

[20] Vizitacijski zapisnik škofa Rabatta iz leta 1665; Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

[12] Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, o. c. str. 58.

[22] Beda Kleinschmidt, o. c. str. 397.

[23] France Stelè, Gotska umetnost v Kranju, o. c. str. 147.

[24] Josip Žontar, o. c. str. 219.

DIE SPÄTGOTISCHE STATUE VON ST. ANNA SAMOTRETJA IN KRANJ

Die Statue aus Lindenholz, ist 80 cm hoch und stand früher im Pfarrhaus. Heute befindet sie sich im städtischen Museum (Gorenjski muzej in Kranj). Bei der Restaurierung im Jahre 1958 stieß man auf Spuren von Polichromierung und Vergoldung. Die Gruppe, St. Anna mit dem auf ihren Knien sitzenden Jesuskind und einer mädchenhaften Maria, ist symetrisch auf Einheit angelegt und stilistisch dem spätgotischen Barock zuzurechnen. Das Monumentale wird durch malerische Einzelheiten, besonders durch ornamentale Falten auf dem Mantel der Maria beeinträchtigt. Charakteristisch für den Bildschnitzer ist die Modellierung des Gesichtes: Betont sind die untere Lippe und das Kinn, die schräg eingeschnitzten Augen u. a. Auf Grund dieser Einzelheiten ist auch die Statue von St. Nikolaus in Kranjska gora demselben Bildschnitzer zuzuschreiben: Ähnlich wie bei St. Anna zeigen sich auch hier die Modellierung und die Falten auf dem Mantel des Heilgen. Die lebendige Gestaltung dieser Statue zeugt von der Tradition der Kunstrichtung, derer Schöpfer im 15. Jahrhundert Nikolaus Gerhaert war. Die stilistischen Abweichungen zwischen dem Abbild der Falten auf den Mänteln von St. Anna und Maria sind aber bestimmt auf Grund einer graphischen Unterlage oder sogar auf Grund einer Idee des Meisters E. S. selbst entstanden. (Vgl. das »schalige« Motiv des Mantels!). Es ist bekannt, daß in Slowenien die Kupferstiche des Meisters E. S. gerne von anderen Kupferstechern und Freskenmalern aus dem 15. Jahrhundert übernommen wurden. (Z. B. der Freskenmaler in Mače bei Preddvor, 1467.)

Ikonographisch handelt es sich um eine ziemlich seltene Ausführung der sitzenden St. Anna mit dem Kinde Jesu im Schoß mit beistehender Maria. Sehr verwandt, nur spiegelverkehrt, ist die Statue im Germanischen Nationalmuseum in Nürnberg (eventuell in Verwandschaft zu Veit Stoss). Ferner das Relief, das Hans Beierlein um das Jahr 1487 für das Grabmal des Propstes Teoderich Maier in der Kirche von St. Kastula in Moosburg geschaffen hatte. Es scheint, daß sich der Bildschnitzer an der Krainer Statue in Salzburg orientierte, oder daß er dort wenigstens als Gehilfe tätig war. Diese Deutung sollte der Vergleich der Statue von St. Nikolaus mit der Statue desselben Heiligen (1500) auf Nonnberg bei Salzburg bestätigen. Auch sonst war der Einfluß von Salzburg in Oberkrain gegen 1500 nicht unbekannt. Selbst ein weiterer Austausch künstlerischen Schaffens zu dieser Zeit ist denkbar: Das Relief von der Auffindung des Hl. Kreuzes in Crngrob um das Jahr 1490, das valkenauersche Relief von St. Nikolaus in Radovljica um das Jahr 1515, heute in der Narodna Galerija in Ljubljana. Die Statue in Kranj-

ska gora dürfte um das Jahr 1940 entstanden sein, die der St. Anna in Kranj aber gegen Ende des 15. Jahrhunderts. Für diesen Zeitpunkt spricht auch die Ikonographie.

Noch wissen wir nicht, wo diese Statuen entstanden. Wir könnten uns vielleicht eine Werkstatt in Ljubljana vorstellen, doch liegt die Vermutung näher, daß sich diese Werkstatt in Kranj befand. Hierher dürfte auch die Statue der stehenden Maria mit dem Kind Jesu aus Suhadole bei Mengeš gehören. Und allem Anschein nach war bei diesem Bildschnitzer ein anonymer oberkrainer Schnitzer in der Lehre, der wahrscheinlich in Skofja Loka lebte. Eine große Anzahl seiner Arbeiten (Holzplastiken) findet man in Gorenjsko, in der Umgebung von Ljubljana, und sogar in Primorsko, im Küstenland. Auch dieser Schnitzer stützte sich auf die graphischen Unterlagen des Meisters E. S.

Die Statue der St. Anna stand wahrscheinlich einst auf dem Altar des im Jahre 1483 gegründeten Benefiziums von St. Anna und Ursula in der Pfarrkirche von Kranj.

FRESKE 16. STOLETJA V KRANJU IN OKOLICI

KSENIJA ROZMAN

Ko pregledujemo starejše in mlajše publikacije, v katerih pričakujemo ocene ali omembe fresk 16. stoletja v okolici Kranja, opazimo, da so stenske slike iz Kranja, Britofa, Tupalič, Spodnje Besnice, z Brega in Šentjošta le skopo omenjene ali pa sploh niso zajete med strokovne ocene. Vzroki za to so med drugim tile: freske v Pavšlarjevi hiši v Kranju na Titovem trgu št. 18 so odkrili šele leta 1966; na freske v Britofu pri Kranju so naleteli sicer že leta 1938, vendar še do danes niso do konca odkrite; fresko sv. Krištofa in Križanje na južni zunanjščini ladje v Tupaličah so popolnoma odkrili šele leta 1956; freske v Spodnji Besnici je sondiral pred prvo svetovno vojsko Frančišek Pokorn. O tem je poročal že leta 1909.[1] Do današnjega dne pa še niso odkrite stenske ploskve. Že zdavnaj znano sliko sv. Krištofa na južni zunanjščini ladje na Bregu pri Kranju so začeli odkrivati leta 1964. V cerkvi sv. Jošta nad Kranjem slikarije težko vidimo. Poznejši veliki oltar jih močno zakriva, delno pa so tudi še neodkrite. Trije od naštetih spomenikov so pridobili na pomenu in vrednosti z dokončnimi odkritji (Kranj, Tupaliče, Breg), trije še čakajo podobnih posegov (Britof, Spodnja Besnica, Šentjošt). Vendar pa so tudi delno odkrite freske le toliko vidne, da je tudi o njih mogoče spregovoriti in jih oceniti.

V KRANJU, v prvem nadstropju Pavšlarjeve hiše[2] se na levi strani stopniščne stene od leve na desno vrstijo tri glavne figure. Sv. Volbenk nosi rdeč plašč in zeleno haljo. Rumenkasto sekiro drži v levici, cerkev stoji ob nogah. Na glavi ima mitro in za njo rumen nimb. V središču kompozicije je sv. Ana Samotretja. Ogrnjena je v rdeč plašč z rumeno podlogo. Halja je zelena. Glavo pokriva bela ruta, ki sega daleč na čelo in se spušča čez ramena. Ob njej stoji na levi strani Marija v rdeči obleki. Na rokah drži Jezusa v dolgi belkasti halji z vijoličastimi gubami. Oba imata rumena nimba. Na desni strani kompozicije je še sv. Helena z velikim rumenim križem v desnici. Zelena obleka je ob vratu izrezana. Iznad pravokotnega izreza ob prsih je bela, drobno nagubana srajca. Ob desnem komolcu vihra konec belega traku ogrinjala in črn vrvičast pas. Rokav halje je ob komolcu pretrgan in se nadaljuje šele pod komolcem, kjer je tesno oprijet na podlahti. Ob komolcu pa se izpod halje kaže napihnjeno nabran rokav srajce. Žal je del svetničinega pokrivala, del glave in križa uničila pozneje vstavljena peta oboka. — Na levi strani kompozicije je naslikan rumen šivan rob z močnimi črnimi obrisi.

Fresko na sedanjem stopnišču v Pavšlarjevi hiši zaznamujejo tele lastnosti: v simetrali kompozicije je sv. Ana Samotretja, ob strani jo zaključujeta sv. Volbenk in Helena. Ozadje je nevtralno, sivkasto belo, tla so umazano rdeča. Prostor ustvarjajo le masivno naslikane figure. Karakteristični so okroglasti obrazi oseb. Pri skupini sv. Ane Samotretje so dobro vidni, saj je Marijin obraz skoraj tak, kot bi bil s šestilom zarisan. Čez Marijina ramena padajo dolgi nitkasti lasje, nadrobno in tanko naslikani. Jezusova obleka je značilna v barvah. Umazano belo površino so oblikovale vijoličaste gube. Postava sv. Helene je precej zabrisana, po modnem oblačilu pa je dober pomočnik pri datiranju freske: izrez na prsih z belo nabrano srajco priča za modo, ki se je tudi pri nas pod vplivom renesanse uveljavila na začetku 16. stoletja, in sicer tako v stenskem slikarstvu kot tudi v kiparstvu. Znanilec modne novosti je tudi ogrinjalo iz blaga z vihrajočim koncem in napihnjeni rokavi. Ušesasto zavihana plašča pri sv. Volbenku in sv. Ani Samotretji pa sta poznogotski motiv, ki nastopa tudi pri nas v zadnjem desetletju 15. stoletja in na začetku 16. stoletja. Slikarijo poudarjajo tri barve: umazano rdeča, umazano zelena in okrasto rumena. Stilna znamenja, kot so proporc masivnih figur, ušesasto zavihani plašči, gubanje srajce sv. Volbenka ob rokavu, gubanje in senčenje Jezusove obleke, slikanje las v tankih črtah, kolorit in modna oblačila govorijo za čas na začetku 16. stoletja. Le en slikarski spomenik se mi zdi blizu kranjskemu: freska Križanja na južni zunanjščini v Tupaličah. Kadar je govor o mlajši freskantski plasti v Tupaličah, imamo navadno vedno pred očmi sv. Krištofa, ki po kvaliteti Križanje prekaša. Vendar pa ima tupališko Križanje s kranjskimi freskami največ skupnih črt. Okrogla obraza Marije in sv. Ane iz Kranja (sl. 1) sta sorodna obrazu tupališke Marije pod

Sl. 1. Ana Samotretja, okoli 1510, Kranj, Pavšlarjeva hiša

Sl. 2. Marija pod križem, detajl, drugo desetletje 16. stoletja, Tupaliče

Križem (sl. 2). Sorodna je čokatost in voluminoznost figur. Tanka risba Marijinih las je podobna risbi na prizoru Križanja in celo risbi pri sv. Krištofu. Celo roki sv. Volbenka in sv. Ane v Kranju (sl. 1 in 3) nista preveč oddaljeni od znane roke tupališkega sv. Krištofa (napihnjen hrbet rok, obrisani prsti in drža prstov) (sl. 4). Tudi kolorit Križanja v znanem umazano rdečem, rumenem in zelenem tonu bi mogel biti blizu kranjski freski. Mislim, da se ne bomo preveč motili, če ob kranjskih freskah mislimo na bližino delavnice, ki je v Tupaličah poslikala južno zunanjščino ladje in da datiramo freske okoli leta 1510.

V TUPALIČAH sta bila v cerkvi sv. Klemena[3] odkrita na južni zunanji steni ladje dva prizora: sv. Krištof (sl. 5) in Križani z Marijo in Janezom Evangelistom (sl. 6). Sv. Krištofa je nekoč z vseh strani uokvirjal debelejši vinsko rdeč pas, ki je plastično naslikan in vzbuja vtis kamnitnega okvira. Okvir danes ni ohranjen na spodnjem robu in na desni strani, ker so tu pozneje prebili okno. V levem zgornjem oglu je plastično naslikana »kamnitna« vez, ki je povezovala levo in vrhnjo stranico pravokotnega okvira. Enako vez si moramo misliti tudi v desnem zgornjem oglu, ki je danes uničen. Pod levim zgornjim oglom je naslikana napisna tabla, ki je bržčas sporočala razgovor med sv. Krištofom in Jezusom. Danes lahko razločimo le nekatere črke, ki so pisane v kapitali: SAN . ./. . RIST/. . FE . ./ PAROLIS. Robovi table so rdeče rjavi in zarezani v omet. Vrhnji rob table ima v sredini zanko, ki naj bi dokazovala, da je tabla obešena. Pod tablo je skalnata pokrajina. Na desnem gorskem grebenu stoji divja koza, pod skalami pa stopa figura s palico. V levi spodnji polovici podobe skače rdeče rjava žival, pod njo je danes le še nekak klobčič tankih črt, iz katerih razberemo le ribji rep, na na vodni gladini pa plavajočo raco. Ribe, race in druge vodne živali so stalni spremljevalci prizorov sv. Krištofa. Ne vemo pa, kakšnega pomena je skakajoča žival. Človek s palico pod skalami je mogoče Puščavnik, ki je pri sv. Krištofu del ikonografskega repertoarja; divja koza na vrhu skal pa je tako nenavadna, da sprva kar podvomimo v njeno originalnost. Vrh upodobitve pa sta frontalno naslikana Jezus in sv. Krištof. Žal je desna polovica obraza sv. Krištofa uničena. Lasje so nitkasto tanko naslikani in v kosmih razmršeno padajo na čelo, ob licih pa rahlo vzvalovijo in padajo do ramen. Fino modeliran nos, živahen pogled levega očesa in začrtane obrvi in veke oblikujejo enega najbolj markantnih obrazov 16. stoletja pri nas. Z velikim znanjem sta oblikovana leva svetnikova roka in rokav z vzporednimi rdečimi gubami in rdečim zapestnikom. Roka pridržuje skupek draperije rdečega plašča. Na levi rami sedi Jezus v dolgi beli obleki. Gube so zaznamovane z rdečimi črtami, ki posebno ob pasu in nogah spominjajo na trdo gubanje, znano iz grafičnih predlog. Rdeč plašč z okrasto rumeno podlogo je spet pod vratom in

vihra na levo stran v ozadje. Jezus dviga levo roko in blagoslavlja. Slikarju je pri tem zmanjkalo prostora in blagoslavljajoči prsti so se morali upogniti pod naslikanim uokvirjajočim robom. Jezusov obraz je modeliran z lahnimi rožnatimi toni. Živahno gleda s temno rjavimi očmi. Kratko pristriženi lasje so tanko risani. Na odstopajočih delih ometa so vidne rdečkaste črte, t. i. sinopije ali kartona. Z njimi si je slikar zaznamoval kompozicijo prizora in skico predmetov.

Nad sedanjim stranskim vhodom uokvirja prizor Križanja enak plastično naslikan umazano vinsko rdeč pas kot pri sv. Krištofu. Pas, katerega obrisi so vrezani v omet, je danes v veliki meri uničen. Prav ta pa dokazuje, da se je freska nadaljevala tudi navzdol, uničili pa so jo z novejšimi vrati. Kristus je pribit na rumen križ. Z zeleno trnjevo krono kronana glava je nagnjena v levo stran. Ledja so opasana z belim prtom. Modelacija glave in do ramen segajoči lasje so precej uničeni. Na levi strani križa je viden ostanek Marijinega belega plašča, ki ima tanko zarisane rdeče gube. Gube se pri tleh trdo lomijo. Janez Evangelist stoji na desni strani s sklenjenimi rokami na prsih. Ogrnjen je v rdeč plašč. Bela obleka z rdečimi gubami sega do gležnjev bosih nog. Na levi strani kompozicije ob uničenem delu freske je mogoče še del draperije neke figure in okroglast predmet. Ozadje je rumenkasto zeleno in pomeni travnato površino. Modrina v vrhnjem delu pa zaznamuje nebo. Črte v levem zgornjem oglu so nerazločne.

V primerjavi s sv. Krištofom je Križanje mnogo bolj okorno slikano. Tu ni sproščene in temperamentne risbe, ki je karakteristična za figuro sv. Krištofa. Vendar pa tudi tu opazimo naslon na grafične predloge, o čemer priča gubanje Marijine obleke. Sorodno pa je risanje gub s tankimi črtami in vključevanje krajine v kompozicijo, ki je žal v levem zgornjem kotu uničena, a je kazno, da so bila upodobljena pobočja hribov. Istočasni nastanek freske sv. Krištofa in Križanja dokazujejo že kar zunanja znamenja: gre za plast istega ometa in za uporabo enakih barv. Posnemanje sorodnih grafičnih predlog, ki jih izdajajo trdo gubanje na oblačilih, način risbe s peresno tankimi črtami, tipi obrazov in njihovo modeliranje (prim. Jezusov obraz s prizora sv. Krištofa in obraz Janeza Evangelista) prav tako pričajo, da so freske nastale ob istem času. Enak je tudi način uokvirjanja prizorov: plastično naslikani, vinsko rdeči kvadratasti pas je pravzaprav okvir, za katerim naj bi bil naslikan prizor. Pri sv. Krištofu je plastični okvir opravičil vlogo prostorskega odrivala, ker sta

Sl. 3. Roka sv. Volbenka, okoli leta 1510, Kranj, Pavšlarjeva hiša

Sl. 4. Roka sv. Krištofa, detajl, drugo desetletje 16. stoletja, Tupaliče

sv. Krištof in Jezus s plastičnostjo teles in gibi ujela namen predstavitve žive in živahne, ne le simbolično naslikane figure; pri Križanju pa so figure manj prepričljivo postavljene v prostor. Kljub podobni risbi kot pri sv. Krištofu je Janez Evangelist obtičal v vklenjenosti neoživlje-

Sl. 5. Sv. Krištof, drugo desetletje 16. stoletja, Tupaliče

ne, le simbolične osebe nad ozkim pasom tal. S čokatostjo telesa, z okroglastim drobnim obrazom, s kratkim vratom in z risbo obleke pa le izdaja odmeve srednjeevropskega slikarstva na začetku 16. stoletja. Obrobljajoči plastično naslikani okvir pomeni mejo med realno steno stavbe in iluzionistično podanim naslikanim prizorom, ki se poglablja v ozadje za okvirom. »Obešena« tabla renesančne kvadrataste oblike z renesančnimi črkami je zavrgla srednjeveško ikonografsko tradicijo vihrajočih napisnih trakov. Duh novega, renesančnega časa naznanjajo tudi gube, ki so se ob Krištofovem rokavu vzporedno nabrale. Tudi senčenje belih oblačil z rdečkasto barvo, pa čeprav v trdih poznogotskih zalomih, je novost, ki jo poznamo pri nas v zadnjih dveh desetletjih 15. stoletja, posebno pogostna pa je bila v vsem 16. stoletju. Nastala je pod vplivom evropskega poznogotskega in zgodnjerenesančnega tabelnega slikarstva. Vdiranje krajine in motivov, vzetih iz življenja, je prav tako nov element v našem stenskem slikarstvu. Raca je resnično prepričljivo zaplavala po vodi, Kristus se je živahno zasukal na Krištofovi rami, Krištofov pogled je jasen in živ. Roka, ki pridržuje plašč, je elegantna, z lepotnim hotenjem oblikovana in jo danes štejemo med vrhove kvalitetnih modelacij v slikarstvu 16. stoletja na Slovenskem. Po ikonografski in stilni plati so tupališke freske izdelek začetka 16. stoletja in odmev sočasnega evropskega slikarstva tako po modelaciji figur (risba, plastičnost, posnemanje grafičnih predlog, novi kolorit) kot tudi po oblikovanju prostora (prostorska odrivala, vdiranje realistične krajine z realističnimi motivi). Postavljam jih v drugo desetletje 15. stoletja in mislim, da je resnično ista delavnica naslikala tudi freske na steni današnjega stopnišča v Pavšlarjevi hiši v Kranju, kar bi dopuščalo celo verjetnost, da gre za neko delavnico, zasidrano v Kranju.

V BRITOFU pri Kranju[4] je po vseh obočnih poljih in stenah poslikan dvopolni prezbiterij z zvezdastim obokom iz leta 1468 (sl. 7). Na severni steni na zahodu stojita v trikotno zaključenem polju pod obokom sv. Jakob in sv. Boštjan. Sv. Jakob ima belkast romarski klobuk, širok, do kolen segajoč rdeč plašč z rumenim robom, vijoličasto obleko, romarsko palico in sivo bele nagubane škornje. Telo sv. Boštjana je polno ran. Puščici v rokah sta priči njegovega mučeništva. Čez ramo ima ogrnjen rdeč plašč. Ob vrhu poslikanega polja se s strani vijeta rdeči vitici. Sosednjo polo severne stene ob vrhu prav tako zapolnjujejo rdeče vitice, spodaj pa so za zdaj pred belim ozadjem le do pasu vidne tri svetnice s kronami na glavah. Vse so svetlolase, srednja med njimi ima globok, okrogel izrez. Bržčas je križ poleg nje njen atribut ali pa spada k desni svetnici, zaznamuje pa sv. Marjeto. Šilasto zaključeno gotsko okno na severni odsečnici opleta ob straneh okrasto rumena vitica, ob vrhu pa rdeča. Ostenje okna z rumeno barvo posnema kamnitne bloke. Vzhodno okno je prav tako okrašeno, le ostenje ni še odkrito. Isto velja za južno okno. Na južni steni v vzhodni poli ob vrhu je

Sl. 6. Križanje, drugo desetletje 16. stoletja, Tupaliče

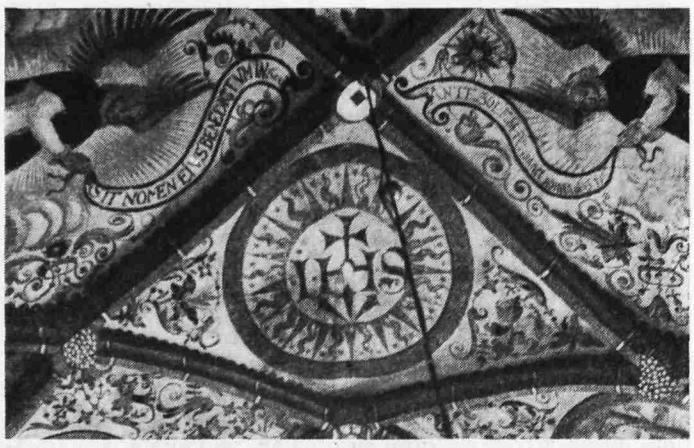

Sl. 7. Severna polovica oboka, leta 1512, Britof

naslikano vijoličasto krogovičje, okoli njega pa se ovija niz rdečih jagodičastih kroglic. Pod krogovičjem sta glavi sv. Tomaža in Kristusa z banderom. Kristus je ogrnjen v rdeč plašč. Prsi ima razgaljene. Zraven njega je neverni Tomaž, ki vtika prste v njegovo rano, da bi se prepričal, da je Kristus res od mrtvih vstal. Prizor je na tem mestu razumljiv, ker se nanaša na sv. Tomaža, cerkvenega patrona. Zgovorni za čas so kratko pristriženi lasje sv. Tomaža, ki ravno odrezani padajo na čelo. Svetnik ima tudi modne brke. V zahodni poli južne stene je še neodkrit prizor, da pa se določiti, da gre za Marijo v rdečem plašču z zeleno podlogo. Marija drži golo dete. Na desni strani stoji svetnica. — Na oboku je na vzhodnem glavnem polju Kristusov monogram IHS v žarkih (sl. 8). Na severni vzhodni strani je na belem prtu Vera icon, pod njo je letnica v arabskih številkah 1512 in pa heraldično komponirani na vejah vitice sedeči rdeči ptici. V sosednjem desnem polju pa je letnica 1512 zapisana z rimskimi številkami. Polje trikotne odsečne kape nad prizorom s sv. Tomažem je poslikano z muzicirajočima angeloma. Eden ima godalo (sl. 10), drugi brenkalo. Oblečena sta v beli halji, ki se z rdečimi gubami ob tleh zalamljata. Ob rokavih se gube vzporedno nabirajo. Obraza sta nežna, drobne oči živahno gledajo, dolgi kodrasti lasje padajo do ramen. Vsa druga polja, in tudi oni z letnicama, zapolnjujejo rdeče, zelene, rumene in bele vitice z rumenimi in rdečimi cvetovi najrazličnejših oblik s plamenastimi popki in plodovi.

V Britofu pri Kranju gre za poslikanje poznogotske cerkvene arhitekture iz leta 1468, kot nam pove vklesana letnica na napisnem traku, ki ga na jugovzhodni polovici oboka drži v rokah figura na sklepniku. Ni vzroka, da bi v nastanek oboka okoli tega leta dvomili. Mislim, da tudi nimamo vzroka, da bi dvomili v čas poslikave oboka okoli leta 1512, ki nam ga sporočata naslikani letnici. Stilne in ikonografske posebnosti fresk pa naj povedo, kaj jih veže

Sl. 8. Kristusov monogram na oboku leta 1512, Britof

Sl. 9. Kristusov monogram na oboku, prva četrtina 17. stoletja, Sele

s tradicijo, kaj s časom nastanka in katere značilnosti so pustile sledi tudi poznejšim desetletjem.

Svetniki in svetnice na stenah prezbiterija in prizor iz življenja cerkvenega patrona je v duhu srednjeveške ikonografije. Na obočnih poljih pa je zavel nov veter. Srednje in glavno polje na oboku, kjer je bila v starejših prezbiterijih Kristusova podoba, je tu zavzel Kristusov monogram, poudarjen z žarkovjem. Mislim, da je to pri nas za zdaj najzgodnejši znani primerek, ko je figuro zamenjal pisani simbol. Enak motiv poznamo okoli leta 1524 na oboku v južni ladji v Praprečah pri Lukovici, iz prve četrtine 17. stoletja pa v Selih nad Slovenjim Gradcem itn. (sl. 9). Isti simbol podobnih oblik zablešči leta 1635 vrh stranskega oltarja v cerkvi sv. Janeza v Bohinju, leta 1633 na lesenem poslikanem stropu v Leskovcu nad Višnjo goro in drugod. Angela muzikanta bi bila na oboku star ikonografski motiv, ko bi imela še sovrstnike. Tu pa osamela ne muzicirata več v božjo slavo na oboku, ki je nekoč pomenil nebo, temveč častita cerkvenega patrona sv. Tomaža, ki je naslikan na steni pod njima. Podoba Vere icon na vzhodnem delu oboka je tudi novejši motiv, ki je dobil ikonografsko mesto na oboku na vzhodni steni prezbiterija ali notranjščini slavoloka (ob koncu 15. stoletja na Vihru in Jezerskem, okoli leta 1520 v Spodnji Slivnici na Dolenjskem in v Brodu v Bohinju). Vitice, cvetovi, popki, cvetni plodovi itn., ki v največji meri zapolnjujejo obočna polja, pa so popolnoma pretrgali tradicijo poslikave obokov pri nas. Razbohotili so se po vseh poljih v najrazličnejših zavojih, črtah in prepletih. Podobnost z gotskimi motivi regratastih listov je izgubljena. Nastajajo volutasti zavoji. Ti postajajo podobni zavojem pleteničastih motivov, ki so v 17. stoletju v neštetih primerkih krasili naše »zlate oltarje«. Tudi cvetni motivi štirilistnih rož s prašniki, tulipanasti cvetovi, grozdom podobni plodovi itn. kažejo v motivnem razvoju pot v prihodnost. Sorodne motive in princip poslikave obokov z rastlinskimi motivi lahko iščemo okoli leta 1524 pri skupini fresk v Bohinju, Spodnji Besnici in Brodu, okoli leta 1555 v Stični, v 17. stoletju pri sv. Ožboltu na Otiškem vrhu, na Selih nad Slovenjim Gradcem, v obilni meri na poslikanih lesenih stropih in rezbarski opremi 17. stoletja. — Ali sta grbovno postavljeni ptici pod letnico 1512 na severovzhodnem delu oboka v zvezi s črnim krokarjem s storžem na grbovnem sklepniku ob glavnem polju, ni jasno. Mogoče sta le prerisana motiva s predloge, ki je bila prav gotovo pobudnica tudi drugega vegetabilnega sveta na oboku. Ptice in razne druge živali sredi listov in cvetov so zvesti spremljevalci okrasov, znanih iz knjižnih oprem tedanjega časa. Tako npr. tudi iz kranjskega rokopisa iz leta 1491. — Pričevalen motiv 16. stoletja je tudi jagodičasti niz, ki prepleta krogovičevje na južni ladijski steni. Mnogokrat je bil pri nas uporabljen sam ali v kombinaciji z drugimi motivi: pri Sv. Primožu nad Kamnikom, v Bistri pri Vrhniki na obrambnem stolpu, v Praprečah pri Lukovici leta 1526, v Šaleku pri Velenju iz druge četrtine 16. stoletja, v Dvoru pri Polhovem Gradcu iz zadnje četrtine 16. stoletja.

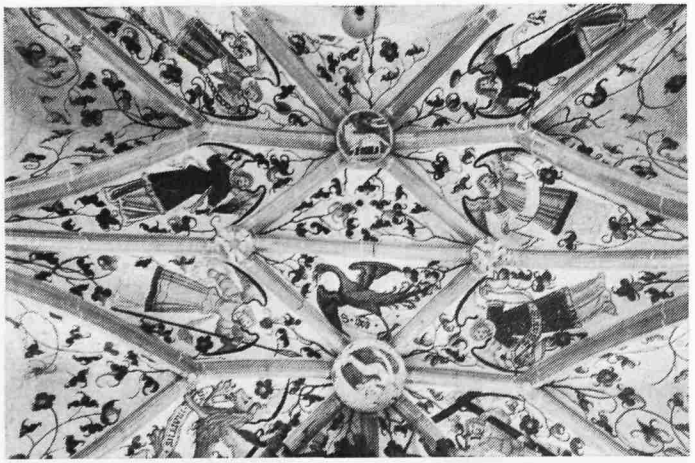
Podobno kot pri kranjskih in tupaliških freskah so figure naslikane v značilnem čokatem proporcu, telesa so plastična in voluminozna. Pri sv. Roku in Jakobu je upodobljena celo znana renesančna kontrapostna stoja. Modni dolgi brki sv. Tomaža in na čelu ravno pristriženi lasje izdajajo severnorenesančne vzore. Živahen, v prostor zasukan pogled angela godca, njegov lepotni obraz, vzporedne gube na rokavu in padanje gub na belem oblačilu z rdečimi črtami so stilne lastnosti, ki smo jih že srečali pri sv. Krištofu v Tupaličah. Ves ikonografski sistem poslikanega britofskega prezbiterija kaže, da se vezi s srednjeveškim izročilom trgajo, da se slikar opira na sočasne renesančne pobude in da se uveljavljajo tipi, ki so živeli in se razvijali še vse 16. stoletje in celo v 17. stoletju še niso odmrli. Tudi stilne spremembe in novosti, ki so tesno povezane z ikonografskimi, saj prve druge obujajo in dopolnjujejo, zaznamujejo isto smer razvoja. Letnica 1512 nam to pot nadrobno pomaga določiti čas slikarije.

V **SPODNJI BESNICI** pri Kranju[5] so freske popolnoma vidne le v poljih na poznogotskem zvezdastem oboku (sl. 11), po stenah pa le toliko, da moremo ugotoviti sistem prizorov. V srednjem pasu na stenah stojijo bosonogi apostoli in svetnice. Na južni steni je v zahodni poli sv. Janez Evangelist. V poljih oboka so simboli evangelistov in angeli z orodji trpljenja. Podobi Marije in Jezusa, ki sta v srednjem veku imeli prostor na oboku ali na vzhodni stranici prezbiterija, sta se tu umaknili na sklepnika v glavni osi, in sicer v spremenjeni obliki: Marijo z detetom je zamenjala Pietà, podobo vstalega Kristusa je zamenjalo Jagnje božje. — Na severni steni prezbiterija so vidne le bose noge in dolge obleke štirih apostolov, od katerih trije še niso odkriti, četrti pa je uničen zaradi pozneje prebitega okna. Peti apostol na tej steni je sv. Peter v kromoksidno zelenem plašču in s ključi v rokah. Na oglu med severno steno in severno odsečnico v prezbiteriju stoji sv. Barbara s kelihom v rokah. Tudi ona je oblečena v kromoksidno zeleno obleko. Pod njo in čez njo se vije vitica z rdečimi cvetovi in enim rumenim cvetom. Enaka vitica prepreda tudi apostole na severni steni. Okno na severni poševnici je ob robu poudarjeno z oranžno rumenim pasom, ki se ob oglih zapleta v obliki polovične osmice. Tudi pod oknom se prepleta vitica s cvetovi, v sredini pa je naslikan konsakracijski križ. Na oglu severne odsečnice in vzhodne zaključne stene je sv. Uršula v rdečem plašču in umazano rdeči obleki, ki se grafično trdo guba. Vzhodno okno in okno na južni odsečnici sta enako okrašeni kot severno. — Na južni steni v zahodni poli nad

Sl. 10. Angel godec v odsečni kapi na oboku, leta 1512, Britof

zakristijskimi vrati je sv. Janez Evangelist (sl. 12). Brezbradi, mladostni obraz dviga kvišku. Naslikan je v tričetrtinskem profilu v naravi, ko piše evangelij. Je bosonog in oblečen v rdeč plašč in v kromoksidno zeleno obleko. Na kolenih drži odprto knjigo, kjer so že zaznamovane črte in zapisane besede. V desnici drži pero. Levo pred njim je njegov simbol: orel, ki s kljunom drži na verižici obešeno črno posodico s pokrovčkom (črnilnik). Tla so zelena in pomenijo travnato površino, levo v ozadju so

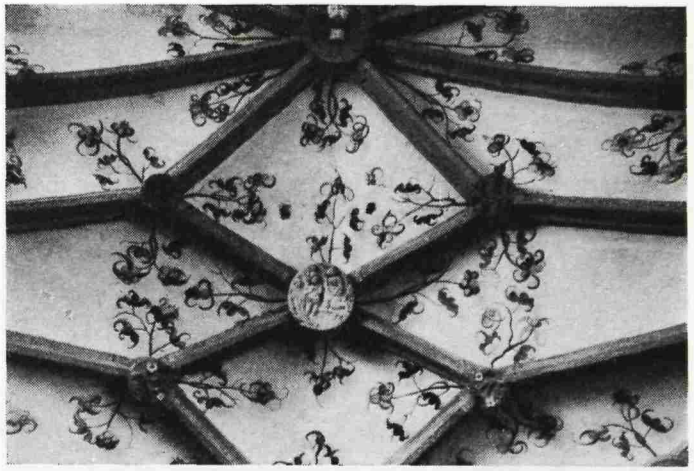
Sl. 11. Freske na oboku, okoli leta 1524, Spodnja Besnica

Sl. 12. Janez Evangelist, okoli leta 1524, Spodnja Besnica

skale in grmičasti šopi. Ne do konca odkrita postava v rdeče rjavem plašču in rumeni gloriji je najbrž Marija. — Na oboku je polovico glavnega polja zasedel orel, simbol Janeza Evangelista. Drugi trije simboli evangelistov lev, vol in angel so na rombastih poljih ob glavnem polju. Vsa druga polja pa so posvečena angelom, ki nosijo simbole Kristusovega trpljenja. Od zahoda proti vzhodu in od tod spet na zahod se vrstijo: angel z verigo, angel s šibo v desni in kleščami v levi roki, angel s sulico in trnjevo krono, angel s stebrom, angel s križem, angel s prtom, angel z žeblji in s trsom, na katerem je nabodena goba. Vsi imajo rumenkaste kodraste lase, ki jim padajo na čelo in do ramen. Obrazi so nežni in krhki, oči so temne. Pisane peruti so obrobljene s temnorjavim robom. Vse halje se ob tleh trdo gubajo. Robovi rokavov in spodnji robi dalmatik so modno okrašeni z resicami. Dalmatike so rumene, rdeče, rjave, nekatere so ob pasu nabrane v trdih gubah. Pri dveh angelih opazimo celo modne kolobarjaste rokave z razporki. Spodnja oblačila so bela in senčena s svetlo zelenimi ali rožnatimi gubami ali pa so rumena z oranžno barvo. Prazna in s figurami zapolnjena polja na oboku prepleta temno rjava vitica z rdečimi in rumenimi cvetovi.

Slikarijo v Spodnji Besnici na prvi pogled posebej karakterizirajo: tipi figur in njihova noša, razmerje figur do vitičastega, dekorativnega elementa in kolorit. Popolnoma odkrite figure so za zdaj le na oboku. Gre za angele, ki so zelo zgovorni. Na eni strani določajo tip figur, ki nas spomni na sorodne figure na zunanji steni slavoloka cerkve sv. Janeza Krstnika v Bohinju (angel Gabrijel), na južni steni prezbiterija v Brodu (Obglavljenje sv. Katarine) in na vzhodni steni (angela ob Veri icon). Primerjava figur dokazuje, da gre pri vseh treh spomenikih za isto slikarsko delavnico. V širšem okviru stenskega slikarstva 16. stoletja pri nas so besniški angeli figuralni tip, ki je drugačen od tipov v 15. stoletju: zaznamujejo jih drobni obrazi s poudarjenimi temnimi in živahnimi očmi, rožnata lica, drobni nosovi, drobni, polžasto zaviti kodri, gracilna telesa. Mislim, da moremo v ponavljanju v njih videti nov lepotni tip angelov, ki je spremljal naše slikarstvo 16. stoletja in se je umaknil šele ob koncu 17. stoletja patetičnim baročnim angelom. To je tip severnorenesančne lepote ženskih in otroških figur, in sicer tam, kjer jih v 16. stoletju ni preglasil južnorenesančni tip monumentalnih matron. V spomin si iz našega gradiva npr. lahko prikličemo angela iz Oznanjenja sv. Joahimu na južni steni ladje pri Sv. Primožu nad Kamnikom iz leta 1504, angele na oboku cerkve Marija Gradec pri Laškem iz leta 1526, angela ob Mariji na prestolu na zunanjščini cerkve v Šaleku pri Velenju iz druge četrtine 16. stoletja, angele na tabelni sliki Marijine smrti z Gorce nad Malečnikom iz začetka 17. stoletja itn. — Noša angelov tudi pomeni zelo pozne srednjeveške in zgodnje severnorenesančne vire: prekrižana ovratna ruta s trdim gubanjem.

Tako so oblečeni angeli slikarjev van Eyckov, Michaela Pacherja in številnih drugih znanih in anonimnih mojstrov od druge polovice 15. stoletja do začetka 16. stoletja. K nam so bržčas tip takega dela oblačila zanesle grafične predloge. Na Savi pri Zagorju nam je znan že iz zadnje četrtine 15. stoletja, na Vihru iz konca 15. stoletja itn. Oblačila z resicami ob robeh spadajo prav tako k renesančni noši, še prav posebej pa so za ta čas zgovorni kolobarjasti rokavi, ki so z vrvico prevezani ali z razporki predrti in rokavi z vzporednimi gubami. Vzporedne gube pa niso modni element, ampak stilni. K takim stilnim elementom spada tudi zalamljanje angelskih halj. Ob tleh in ob pasu se nabirajo v kristaliničnih gubah, posnetih po grafičnih predlogah. Take trikotniške sklade najdemo tudi pri Obglavljenju Janeza Krstnika in angelu Gabrijelu v Bohinju, v Brodu pa pri sv. Katarini na belem prtu in na obleki. Slikarjev rokopis kažejo tudi mavričaste angelske peruti, s temno rjavim robom obrobljene in s temno rjavimi črtami obrisani prsti. Vse to najdemo tudi v Bohinju in Brodu. Prepričevalen je tudi okras vitic z listi vinske trte in z raznimi rumenimi in rdečimi cvetovi. Pri vseh treh spomenikih (Spodnja Besnica, Bohinj — sl. 13, Brod — sl. 14) naletimo na podobno vitico in cvetove. Povsod ima ta vitica enak pomen: lahkotno prepreda svetle površine oboka in sten in med njo ni poudarjeno velikih cvetov ali listov. To je na svetle stene aplicirana, vinski trti podobna vitica malih oblik in razrahljane gostote. Sredi njene mreže je v Bohinju upodobljeno Marijino oznanjenje, v Besnici vidimo v vsakem obočnem polju po enega angela ali simbol evangelistov. Na stenah prezbiterija v Besnici pa se ista vitica kot tanka, presevajoča mreža spleta pred postavami apostolov. Tudi vloga dekorativnega elementa se je v 16. stoletju spremenila. Nemogoče bi bilo, da bi npr. kakršenkoli gotski ornament (palica z ovijajočim se trakom ali mesnatim akantom, pas diskov, »dragih« kamnov, regratast ornament itn.) prepredel figuro. Tu pa ornament ne ločuje prizorišča v posamične pasove, niti jih kot nekoč ne uokvirja. V 16. stoletju ornament figure prepleta in spremlja. Ni nenavadno, da so se v sproščeni svet vitic, listov in cvetov »ujele« tudi ptice kot na Britofu pri Kranju in v Stični leta 1555. — Novim tipom obrazov in figur, novi noši, novim stilnim značilnostim in novemu pomenu okrasa se je pridružil tudi kolorit. Pisan preslíčast okras reber je tu zamenjala enotna okrasta rumena barva reber, ki jo pretrgajo le beli pasovi med stiki. Podobne okrasto rumene barve so tudi obleke. Na oblekah je posebno zgovorna rdeče rjava, rožnata in

Sl. 13. Rastlinski ornament na ladijskem oboku, okoli leta 1524, sv. Janez v Bohinju

Sl. 14. Rastlinski ornament na odsečni kapi oboka, okoli leta 1524, Brod v Bohinju

kromoksidna zelena. Ta je v Besnici kot nekoč pri sv. Primožu nad Kamnikom polna črnih madežev. Senčenje belih oblek s kromoksidno zelenimi gubami, rožnatimi ali modrimi pa je pri nas znano od konca 15. stoletja do konca 16. stoletja. Tak način senčenja je bil tedaj tudi v zahodnoevropskem slikarstvu, posebno v tabelnem, v polnem razcvetu, celo pri največjih mojstrih tega časa (Dürer,

Sl. 15. Jernej iz Loke: Sv. Katarina in sv. diakon, začetek 30. let 16. stoletja
detajl s freske sv. Krištofa, Breg pri Kranju

Cranach itn.). — Že zdavnaj je prof. Stelè zapisal,[6] da gre pri freskah Legende sv. Jakoba v Bodeščah iz leta 1524, pri delu fresk v Bohinju, Spodnji Besnici in Brodu po vsej verjetnosti za delo iste delavnice. Posebno danes, ko so na Brodu freske odkrite, je povezava še trdneje podprta. E. Cevc pa je ugotovil,[7] da je zgradila in oblikovala oboka cerkvene ladje pri sv. Janezu v Bohinju in prezbiterija v Spodnji Besnici delavnica Mojstra HR. Na delu v Bohinju in Spodnji Besnici sta bili dve delavnici. Ena je obe arhitekturi poslikala, druga okrasila s kamnoseškimi izdelki (sklepniki). Mogoče bomo kdaj zvedeli še kaj več o sodelovanju prve in druge. Besniške freske se tako ne vključujejo le v okvir omembe vrednih stenskih slik 16. stoletja z renesančnimi znamenji, temveč celo v ožjo delavniško skupino okoli leta 1524. V ta čas datiramo tudi besniške freske. Če bo nekoč nadrobneje obdelana skupina Mojstrov legende sv. Jakoba (Bodešče, Bohinj, Brod, Spodnja Besnica), bodo freske v Spodnji Besnici povezane še z nekaterimi spomeniki. Ne gre namreč le za vprašanje deleža Mojstra legende sv. Jakoba iz okoli leta 1524, ampak tudi za približno sočasne sorodnosti drugod v Sloveniji. Pri tem mislim predvsem na freske na Pristavi pri Polhovem Gradcu in na Setniku nad Polhovim Gradcem.

Znan slikar in loški meščan Jernej iz Loke je na **BREGU** pri Kranju[8] na južni zunanjščini cerkvene ladje naslikal veliko kompozicijo sv. Krištofa. Podobo uokvirja vijoličast, plastično naslikan okvir, kakršnega poznamo že iz Tupalič in od drugod. Na levi in desni strani sv. Krištofa z Jezusom na rami se ob robu navpično vrstijo po trije svetniki. V levem zgornjem oglu stoji v prostorsko naslikani niši s polkrožnim zaključkom Marija z golim detetom. Jezus ji ljubeče sega k bradi, s čimer se slika pridružuje ikonografskemu tipu bizantinskih glykofilus. Marija je ogrnjena v rdeč plašč z zeleno podšivko. Halja je rumena. V sredini ob robu na levi strani je v enaki vijoličasti niši figura v rjavkastem plašču s širokim hermelinastim ovratnikom. V levi roki drži ribi (?) (verjetno sv. Jošt). Levo spodaj je spet v polkrožno zaključeni niši sv. Florijan v rdečem plašču z belo podlogo in v zeleni obleki. V levi drži vedro in gasi rdečkasto rožnato poslopje. V desni ima belo bandero z rdečim križem. Sv. Katarina (sl. 15) v desnem zgornjem oglu drži vijoličasto knjigo, v desni pa bel meč. Desno spodaj je rumeno kolo. Oblečena je v zeleno obleko z rdeče patroniranim vzorcem. Rokavi so modni, široki in nekajkrat vzporedno prevezani; kolobarjasti deli so prerezani v razporkih. Pod njo je v enaki vijoličasti niši sv. diakon v rdečem meniškem oblačilu

z belim ovratnikom. Zeleno knjigo drži z desnico. V desnem spodnjem oglu je močno poškodovan bosonog svetnik v rjavem plašču z belim ovratnikom. Glavni del freske zavzema podoba frontalnega sv. Krištofa, ki se z levico opira na deblo drevesa. Obraz je močno preslikan. Na levi strani zgoraj je klečeč angel v zeleni obleki in z zelenimi perutmi, za njim je še ena angelska figura, vendar je zelo zabrisana. Desno od sv. Krištofa je enak angel kot na levi strani. Jezus v rdečem plašču in zelenkasto rumeni halji sedi na Krištofovi leii rami in blagoslavlja. Sv. Krištof ima rdeč plašč, ki sega do kolen in je obrobljen z rdečim trakom. Halja je rjava, gubana z rdeče rjavimi vertikalnimi gubami. Spodnji del obleke je patroniran. Ob pasu ima pripasano rdeče rjavo mošnjo. Z levo se drži za zelen pas. Je bosonog in stoji v vodi, kjer plavajo riba Faronika, rak in ribe. V desnem oglu celo kentaver in sicer dovolj posrečeno naslikan v perspektivni skrajšavi. Na njem jaha gola sirena (?). Desno od sv. Krištofa stoji puščavnik v vijoličasti kuti in dviga desnico, za njim je cerkev. Desno od velike kompozicije sv. Krištofa je bil nekoč še nek prizor, ki pa je danes zaznaven le še po nespoznavnih barvastih sledeh na freskantskem ometu.

Čeprav je ves prizor precej slabo ohranjen in je modelacija figur na več mestih močno zabrisana, moremo fresko ikonografsko in stilno določno razvozljati. Po ikonografski plati gre za podoben motiv, kot ga poznamo s freske sv. Krištofa iz leta 1534 v Brodu v Bohinju.

Če bi bil sv. Krištof, delo Jerneja iz Loke, na zunanjščini cerkve sv. Janeza v Bohinju popolneje ohranjen, bi brzčas našli zelo podobne ikonografske motive. Freski na Bregu in v Brodu veže frontalno postavljen svetnik, ki se z desno opira na drevo, z levo pa se drži za povešen pas. Plašč in obleka sta v obeh primerkih enako oblikovana, enako je zavihan ovratnik ob vratu in pod njim bela ruta. Kristus sedi obakrat na levi rami in se svetnika drži za čop las. V Brodu drži v levi roki zemeljsko kroglo, na Bregu in v Bohinju pa z levo blagoslavlja. Klečeča angela na levi strani in eden na desni sta identična tukaj in na Brodu. Tudi voda ob svetnikovih nogah z ribo Faroniko in raki je podobna. Na Bregu je ob nogah še kentaver z golo sireno, ki mu najdemo ikonografskega sorodnika na freski Jerneja iz Loke na Valtarskem vrhu in na raznih freskah na Koroškem.[9] Po trije svetniki in svetnice v polkrožnih nišah na levi in desni strani ob robu fresk uokvirjajo podobo sv. Krištofa na Bregu, na Brodu in na Valtarskem vrhu. V vseh treh primerkih so enaki tudi plastično

Sl. 16. Suški mojster: Sv. Peter in Pavel, 70. leta 15. stoletja, Suha pri Škofji Loki

naslikani okviri. Puščavnika ob robu slike pa najdemo tako na Valtarskem vrhu kot tudi na Bregu. Dokler freske še niso do konca odkrili, je veljalo, da gre za delo, ki je sorodno Jerneju iz Loke. Ko jo danes primerjamo po ikonografski in stilni plati, vidimo, da gre kar za prepise Jernejevih ikonografskih motivov in stilnih znamenj. Značilne za Jerneja so prostorske niše svetnikov ob strani sv. Krištofa. Tudi svetniki in svetnice v teh nišah so po obraznih tipih, modelaciji in koloritu odločno njegovo delo. Značilnost Jernejevega čopiča so z močno rjavo barvo zarisane široke vertikalne gube na Kristusovi obleki.

Sl. 17. Jernej iz Loke: Sv. Pavel, začetek 30. let 16. stoletja, Šentjošt nad Kranjem

Freska sv. Krištofa je ikonografsko dovolj bogata. Po stilni plati (sv. Katarina) kaže na posnemanje sočasnih renesančnih vzorov, znanih iz srednjeevropske umetnosti; s polkrožno zaključenimi nišami, v katerih stojijo svetniki, je slikar ponovil priljubljeni motiv, ki je znan skoraj v vseh njegovih delih. Tudi motiv plastičnega okvira je znamenje stilnega hotenja, ki v slikarstvu ustvarja prostor predmetom. Pri nas jih poznamo od konca 15. stoletja naprej (Gluho Vrhovlje, Viher, Jezersko). Jernej iz Loke je z njimi segel hote ali nehote po naprednejših slikarskih rešitvah. — Primerjali smo Jernejevo fresko na Bregu z njegovo fresko v Brodu iz leta 1534. Omenili smo tudi freske na Policah nad Št. Viško goro iz leta 1536 in isto leto ga je pot zanesla še dlje na zahod, v Kravar v Slovenski Benečiji. Fresko z Brega postavljamo bliže času nastanka freske v Brodu, to je na začetek tridesetih let 16. stoletja.

Cerkev na **ŠENTJOŠTU** nad Kranjem[10] je bila v drugi četrtini 18. stoletja barokizirana. Od srednjeveške arhitekture je ostal le še triosminsko zaključen prezbiterij. Rebra nekdanjega gotskega oboka so ob prezidavi uničili. Od stare slikarije so za zdaj vidne freske na vzhodni steni prezbiterija za velikim oltarjem, na severni in južni odsečnici in na vzhodnem delu oboka. V trikotni odsečni kapi nad severno odsečnico je angel z rdečimi, zeleno in rumeno obrobljenimi perutmi. Na glavi ima venec iz rdečih in belih rož, kakršne Jernej iz Loke rad porablja. Ozadje je belo, robovi trikotne odsečne kape so zeleni in rumeni. V zgornjem trikotnem pasu severne odsečnice je na desni strani upodobljen Kristus (?) s križnim nimbom, z bergljo pod rokami in z invalidno nogo. S stegnjenimi rokami sprejema od moške osebe polovico hlebca kruha. Moška oseba ima na glavi klobuk in mogoče tudi nimb okrog glave. Je brkata, ogrnjena je v širok plašč, do tal sega patronirana obleka. Za njim stoji na levi strani še neka oseba, znabiti ženska. Obe figuri stojita pod nekakšno lopo, ki jo spredaj podpira okleščeno drevo. — V srednjem pasu na severni steni so štirje apostoli pod vijoličastimi, prostorninsko naslikanimi arkadami (sv. Jernej, Pavel, Matija in apostol s palico?) (sl. 17). Po dva in dva sta obrnjena drug k drugemu. Sv. Jernej ima belo obleko z umazano rožnatimi gubami, sv. Pavel pa rumeno obleko z zelenimi gubami senčeno. Pod apostoli so trije dopasni Kristusovi predniki (sl. 18). So v polkrožno zaključenih nišah z okensko polico. Te niše so del arhitekture, ki jo nosijo rumeni stebri in profilirana greda. Vsak prerok drži z eno roko napisni trak, z drugo pa se opira ob steno. Sočasno renesančno modno obleko ima levi izmed njih (veliki okrogli gumbi in čez ramena segajoč ovratnik). Obraz s širokim nosom, s prešernim pogledom in z visokim, koničastim klobukom skoraj da izdaja posnetek predloge kakšnega dvornega norca. Druga dva očaka sta resnih obrazov in oblečena v imenitnejša oblačila. Srednji ima zelen plašč s širokim krznenim ovratnikom in rumeno obleko z zelenim senčeno in temno rdeče rjave rokave. Klobuk je rdeče rjav z zelenim in rumenim zavihkom. Tretji med njimi ima rdečo kapucasto pokrivalo z belo podšivko. Kapucasti del sega do pasu, drugi del obleke

Sl. 18. Jernej iz Loke: Preroki, začetek 30. let 16. stoletja, Šentjošt nad Kranjem, foto: K. R.

je zelen. — V oglu vzhodne stene je naslikan stoječ telamon v rumeni obleki in »nosi« konzolo nekdanjega srednjeveškega oboka. Na oboku je v trikotni kapi angel. Pod oknom so v spodnjem pasu štirje dopasni preroki, ki gledajo v prezbiterij iz prav takih naslikanih niš kot levi sosedje. Prvi ima rjavo senčen rumen, koničast klobuk, rumen, zeleno senčen ovratnik in rdeče rjavo obleko. Na obleki je grafit: 1572 / Jac: Felman / Homo proponit Deus / disponit. Drugi prerok ima krono na glavi, pod njo nosi še zelen klobuk in svitek na čelu. Dolgi lasje mu padajo na ramena. Plašč je rumen z zelenimi gubami in zelenim ovratnikom. Gumbi so okrogli in veliki. Rokavi so rdeči. Na naslikanem stebru med drugim in tretjim prerokom je grafit, zapisan je v zarisanem pravokotniku: hic fuit / Simon Khos / 1677 Jahrs. Tudi tretji prerok je kralj s krono na glavi in širokim hermelinastim ovratnikom. Ima dolge, modno počesane lase in gladko, bolj redko brado. Plašč je zelen, obleka rumena z oranžno rjavimi gubami. Na prsih je vrezan grafit v podolžnem kvadratu: ANDREAS TEVTOR / DEN 25 MAY ANO / 1642 JAHR. Četrti prerok je oblečen v rdeče rjavo obleko. Ovratnik sega čez ramena. Na napisnem traku moremo brati ... oam (Roboam). Na rdeči obleki sta grafita: Hic fuit M Pogon de / Crainburga Ano do 1552. — M[a] Wekhar / 1599. — Johannes Schest cooperator in Crainburg / Ano 1559. — Na Na oboku na južni odsečni kapi je rumen in zelen obrobni

pas z rdečimi kroglicami. Ta ornament vidimo na vseh poljih oboka. V notranjščini polja je angel z venčkom na glavi. Roke ima sklenjene v molitvi. V zgornjem pasu na steni je glava sv. škofa in del rdečega plašča. Levo od okna stoji v naslikani niši sv. Barbara v oranžno rumeni obleki z rdeče rjavimi gubami. V rokah drži palmo in kelih. Desno od okna stoji v profilu v vijoličasti niši sv. Doroteja s košarico v rokah. Obleka je bela z zelenimi gubami in je močno izrezana. Pas s svetniki je z nizom rdečih vitic in cvetov deljen od srednjega pasu, kjer so apostoli. Pod oknom na južni odsečnici so v spodnjem pasu v nišah trije preroki. Prvi je kralj s krono, s sivo črnimi lasmi, rumenim ovratnikom in z zeleno obleko. Na napisnem traku ima zapisano Abia. Tudi sosed je kralj z belim ovratnikom na rdečem plašču in s širokimi manšetami. Dolgi modni gladki lasje segajo do ramen. Tretji prerok je tudi kralj z modno pričesko in brado. Ima rumeno obleko z okroglimi gumbi in širok rdeč ovratnik z zeleno podlogo. Na napisnem traku je zapisano Josaphat. — Na oboku vidimo le dele angelov, ki pa so preveč zakriti s sedanjo oltarno arhitekturo ali pa so sploh še pod beležem, da bi danes o njih mogli kaj več spregovoriti.

Če primerjamo ikonografski delež teh fresk z drugimi spomeniki srednjeveškega stenskega slikarstva, potem moremo reči, da so naslikani prizori v glavnem v soglasju s tradicijo, vendar pa ne povsem. Na oboku naslikani angeli so brž̌čas podobno zavzemali polja okoli Kristusove podobe v središču, kot nam je to znano iz prezbiterija podružne cerkve sv. Ožbolta nad Škofjo Loko, kjer je leta 1534 slikal Jernej iz Loke. Kot pri sv. Ožboltu je tudi tu okrašen obrobni pas obočnih kap z ornamentom, ki ga sestavljajo tri rdeče kroglice. Ikonografsko nenavaden in pri nas do zdaj enkraten je Kristus-berač, ki dobiva vbogajme pol hlebca kruha. Pomembnejše mesto je na južni odsečnici zasedel cerkveni patron sv. Jošt. Na stenah prezbiterija se v pasu pod apostoli vrstijo Kristusovi predniki. Niso tradicionalno vpleteni v vinsko trto, pač pa so postavljeni v prostorsko naslikane niše. V take niše je Jernej iz Loke postavljal mučenke in mučence, pametne in nespametne device (Suha, Bohinj, Police, Tolmin itn.). Kristusovi predniki so prava razstava modnih novosti prve polovice 16. stoletja in posrečena zbirka najrazličnejših obraznih tipov z dobršno mero karakternih črt: tipi markantnih moških obrazov od preprostejših hudomušnih do resnih, razmišljujočih in vladarsko vzvišenih. Stilno določajo šentjoške freske detajli, ki so posnetki preteklosti in drugi, ki so v koraku s takratnim slikarstvom. Ne le ikonografija šentjoških fresk, ampak tudi karakteristike figur apostolov so vezane na srednjeveško tradicijo. Če primerjamo tip glave sv. Pavla z nagrbančenim čelom, s strogim pogledom, z dolgim nosom in našobljenimi usti z apostoloma Petrom in Pavlom s Suhe pri Škofji Loki iz 70. let 15. stoletja (sl. 16 in 17), potem moremo zaslutiti vsaj daljno povezavo med obema primerkoma. Že pred časom je dr. Cevc imenoval obraze suških apostolov kot »predgiottovske, bizantinsko inspirirane«.[11] Če pregledamo srednjeveško stensko slikarstvo beneškega kroga (posebno provincialno), potem lahko misli dr. Cevca resnično pritrdimo. Apostole na Suhi imenujemo večkrat kot monumentalne, statuarične, s poudarkom na kubusu telesa. Tudi pri Jernejevih apostolih opazimo te lastnosti. Mislim, da virov Jernejevega znanja in posnemanja ni treba iskati predaleč. Tipične primorske črte kubično poudarjenih figur so v tretji četrtini 15. stoletja zaznamovale Suškega mojstra in prav tako »bizantinsko inspirirani obrazi«. Jernej iz Loke pa je na Suhi doslikaval in preslikaval freske Suškega mojstra. Tudi težke, navzdol padajoče cevaste gube apostolov na Suhi so našle pri Jerneju rokodelsko ponovitev vsaj pri angelih v prezbiteriju na Policah nad Št. Viško goro. Jernej iz Loke v naših podružnicah ni le slikal in restavriral, ampak se je v njih tudi učil. Kar je videl, je tudi posnemal. Ni čudno, da so impresivne freske Suškega mojstra prevzele tudi Jerneja iz Loke. — Ne bomo na dolgo ponavljali resnic, že tolikokrat zapisanih na Jernejev rovaš: da je bil produktiven slikar rokodelske ravni, ki je shematično ponavljal figuralne tipe, ornamente in kolorit; da je zanj značilna široka poteza čopiča, da se naslanja predvsem na močno zunanjo in notranjo risbo (roke, obrazi, draperije) itn. Sem in tja pa je kljub močni in prevladujoči naslonitvi na tradicijo pri njem vendarle odmevalo tudi iskanje novejše umetnosti: v noši, v slikanju prostorskih niš, plastičnih okvirov, arkad z ravnimi renesančnimi gredami, v individualiziranih obraznih tipih. Z obrazi Kristusovih prednikov pri Šentjoštu je Jernej dosegel enega vrhov svoje ustvarjalnosti. Brž̌čas prav ti pričajo, da bi se Jernej mogel razviti v sposobnejšega in kvalitetnejšega mojstra 16. stoletja, če bi mu bilo dano šolanje v vodilnejšem slikarskem okolju. Kot pri številnih mojstrih so bili tudi Jernejevi talenti zajezeni in pokopani v preozka domača gorenjsko-primorska tla.

Šentjoške freske so nastale v začetku tridesetih let 16. stoletja, ko je Jernej slikal predvsem na Gorenjskem.

Če po vsem tem razmišljanju in razčlenjevanju ocenimo vseh šest slikarskih spomenikov, ki smo jih spoznali

v Kranju in okolici, potem se nam kot končna vsota pokaže tale podoba: freske v Pavšlarjevi hiši v Kranju postavljamo v čas okoli leta 1510 in jih pripisujemo delavnici, ki je v istem desetletju naslikala sv. Krištofa in Križanje v Tupaličah; freske v Britofu pri Kranju datiramo z letnico 1512; freske v Spodnji Besnici iz okoli leta 1524 so delo delavnice Mojstra legende sv. Jakoba, ki je leta 1524 poslikala severno zunanjščino ladje v Bodeščah pri Bledu in nekako v istem času tudi na Brodu in v Bohinju. Freske na Pristavi in Setniku nad Polhovim Gradcem se bržčas z besniškimi freskami delavniško ožje ne vežejo, kažejo pa precej skupnih črt. Vse so se morale napojiti pri istih studencih severne renesanse. — Med šesterimi slikarskimi spomeniki iz kranjske okolice sta kar dva delo slikarja Jerneja iz Loke, na Bregu in Šentjoštu nad Kranjem.

Vprašujemo se, ali so nova znamenja, ki smo jih naštevali ob posameznih spomenikih z ikonografskega in stilnega vidika, slučajna in neodločilna in brezplodna za poznejši razvoj?

V Kranju imajo risba, modelacija gub in las, kolorit in moda sorodnike v slikarstvu 16. stoletja pri nas. Tupališki sv. Krištof in Križanje sta z istimi značilnostmi otroka 16. stoletja, kamor jih še določneje stilno opredeljujejo modne vzporedne gube, lepotni tip rok in obraza, dinamično naslikane figure in spremenjeni ikonografski tip sv. Krištofa. V Britofu je stari ikonografski koncept poslikave oboka s simboli evangelistov okoli Kristusove podobe itn. že opuščen. Nastopili so prevladujoči novi vegetabilni motivi in Kristusov monogram; vse to pa srečujemo na freskah prav do srede 17. stoletja. Kontrapostne stoje svetnikov in plastično modelirane svetnice se tudi odmikajo od tradicije in so le še nov dokaz za moderne stilne premike. Slikar prezbiterija v Spodnji Besnici je po poljih rebrastega oboka razpredel nekakšen motiv vinske trte s cvetovi. Ta motiv je zapletel v svoje mreže tudi apostole na stenah; sredi te igre vitic in cvetov je bilo pozabljeno, da so bile nekoč obočne kape obrobljene in omejene z močno barvitimi pasovi in ornamenti in da so figure šele v okviru teh obrob mogle zavzeti rombasta polja. Novi obrazni tipi in kolorit (okrasta barva, pusta kromoksidno zelena, umazano rdeča in bela) podajajo roke prihodnosti — vsemu 16. stoletju in prvi polovici 17. stoletja. — Celo rokodelski Jernej iz Loke ima ob teh razmišljanjih besedo. Vztrajno uporabljanje naslikanih prostorskih niš z dopasnimi figurami v celih postavah in sem in tja »posejane« modno oblečene ženske in moške figure govorijo, da val stilnih in modnih sprememb ni šel povsem mimo Jerneja. Resnica je, da en modno napihnjen rokav z razporki, ena ali dve kontrapostni stoji figur in podobno ne morejo fresk še renesančno preleviti niti jih popolnoma ločiti od fresk 15. stoletja. Ko pa ugotavljamo pri naštetih in še drugih sočasnih freskah na Slovenskem npr. risbo tankih črt, vzporedne in s posebnimi barvami senčene gube, in ko vidimo, da so barve 16. stoletja drugačne od barv 15. stoletja in da so sorodnejše barvam 17. stoletja, da ikonografski motiv Kristusovega monograma v Britofu in oblika napisne table iz Tupalič kažejo časovno naprej, potem moramo priznati, radi ali neradi, na eni strani navezanost na tradicijo, ob novih elementih in spremenjenih ikonografskih in stilnih značilnostih pa moramo videti pot, ki pelje v razvoju slovenskega slikarstva 16. stoletja v novo stoletje. Šest spomenikov iz okolice Kranja torej pomembno dopolnjuje in osvetljuje podobo slikarstva 16. stoletja na Slovenskem.

OPOMBE

[1] Frančišek Serafin Pokorn: Besnica pri Kranju, Ljubljana 1909, p. 139.

[2] Ivan Komelj, Dvajset let odkrivanja srednjeveških stenskih slik, VS X, 1966, p. 60; — Kranj, freska v Pavšlarjevi hiši, Delo, 15. 3. 1967; — (O(lga) Z(upan), Kranj, »Pavšlarjeva hiša«, Titov trg 18, VS XI, 1967, p. 143; — Peter Fister, Pavšlarjeva hiša v Kranju, Delo, 12. 4. 1969, p. 13; — F(ranci) G(olob), Kranj, VS XII, 1969, p. 119.

[3] France Stelè, Zapiski XLII, 5. 7. 1926; — Tupaliče, VS IV, (1953), pp. 107—108; (Franc Pokorn), Stari napisi v cerkvi sv. Jošta nad Kranjem, IMK (1900), p. 240; — I(van) K(omelj), Tupaliče, VS VI, 1959, pp. 121—125; France Stelè, Die mittelalterliche Wandmalerei Sloweniens im mitteleuropäischen Rahmen, Südost-Forschungen XVI, 1957, p. 295; — France Stelè, Spätgotische Wandmalerei in Slowenien, Klagenfurt 1958, p. 12 (razst. katalog); France Stelè, Stensko slikarstvo gotske dobe v Sloveniji, v: Srednjeveške freske na Slovenskem, Ljubljana 1959, s. p., (razst. katalog); Emilijan Cevc: Slovenska umetnost, Ljubljana 1966, p. 75; Ivan Komelj, Dvajset let odkrivanja srednjeveških stenskih slik, VS X, 1966, p. 68; France Stelè, Slovenska gotska podružnica in njen ikonografski kanon, Zbornik Narodnog muzeja, Beograd 1964, p. 318; — France Stelè: Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja, Ljubljana 1969, p. 113.

[4] France Stelè, Varstvo spomenikov, ZUZ XV, 1938, p. 94; — Isti, Spomeniki srednjeveškega stenskega slikarstva v Slove-

niji, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, p. 487; Isti, Zapiski CXIII, 3. 8. 1956, pp. 23—24.

[5] Frančišek Serafin Pokorn: Besnica pri Kranju, Ljubljana 1909, p. 139; — France Stelè, Slikar Johannes concivis in Laybaco, ZUZ I, 1921, p. 46; — France Stelè, Zapiski LXXXVIII, 9. 10. 1910, pp. 104—106, XXXIV, 3. 4. 1925, pp. 7—9; France Stelè, Varstvo spomenikov, Spodnja Besnica, ZUZ V, 1925, p. 180; — Viktor Steska: Slovenska umetnost I, Slikarstvo, Prevalje 1927, p. 4; — France Stelè, Slikani svodovi gotičkih prezbiterija u Slovenačkoj, Starinar 1928/29-30, Beograd 1928, pp. 75, 81; — France Stelè, Freske v Šmartnem ob Paki, ČZN XXXII, 1937, p. 64; — Emilijan Cevc, Umetnostni diagram gorenjske preteklosti, Gorenjska, 1—2, 1957, p. 22; — Isti, Novi podatki o stavbni zgodovini in stavbarju prezbiterija in zvonika loškega sv. Jakoba, LR VIII, 1961, pp. 89—90; — Milan Železnik, Stare polihromacije, VS IX, 1965, pp, 88—89; — France Stelè: Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja, Ljubljana 1969, p. 283.

[6] France Stelè, Freske v Šmartnem ob Paki, ČZN XXXII, 1937, p. 64.

[7] Emilijan Cevc, Novi podatki o stavbni zgodovini in stavbarju prezbiterija in zvonika loškega sv. Jakoba, LR VIII, 1961, pp. 89—90.

[8] France Stelè, Zapiski CXIII, 15. 6. 1948, pp. 8—9; Emilijan Cevc, Veronika z Malega gradu, Kamniški zbornik IV, 1958, p. 134; O(lga) Z(upan), Breg pr Kranju, VS IX, 1965, pp. 211—212; Ivan Komelj, Dvajset let odkrivanja srednjeveških stenskih slik, VS X, 1966, p. 70; O(lga) Z(upan) Breg pri Kranju, VS X, 1966, p. 219.

[9] J. E. Hann, Sirenendarstellungen auf kärntnischen Christoforosbildern, Carinthia I, Nr. 2, 1894, pp. 38—42.

[10] Josip Mantuani, Wandmalereien der alten Pfarrkirche in Grad (Veldes), MZK, Bd. V, 1906, p. 152; — France Stelè, Slikar Johannes concivis in Laybaco, ZUZ I, 1921, p. 46; — Isti: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, Ljubljana 1924, p. 32; — Viktor Steska: Slovenska umetnost I, Slikarstvo, Prevalje 1927, p. 4; — France Stelè, Slikani svodovi gotičkih prezbiterija u Slovenačkoj, Starinar 1928/29-30. god., Beograd 1928, p. 81; — Isti: Cerkveno slikarstvo med Slovenci, Celje 1937, p. 268; — Emilijan Cevc, Umetnostni pomen škofjeloškega okoliša, LR I, 1954, p. 72; — France Stelè: Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja, Ljubljana 1969, p. 224.

[11] Emilijan Cevc, Umetnostni diagram gorenjske preteklosti, Gorenjska 1957, p. 21.

THE FRESCOES OF THE 16th CENTURY IN KRANJ AND ITS SURROUNDINGS

The article deals with frescoes of the 16th century in Kranj and its surroundings. The author dates the frescoes in Kranj round the year 1510. She believes that they are the work from the same workshop as the frescoes of St. Krištof and Križanje (Crucifixion) on the southern part of the nave at Tupaliče. The frescoes at Britof date from 1512. She connects the painting at Spodnja Besnica with the work of the painter that painted in 1524 at Bodešče near Bled, at sv. Janez in Bohinj and at Brod in Bohinj. The frescoes at Breg and at Šentjošt were painted by Jernej from Loka (Bartholomaeus de Lack/Loch), a very creative and Craftsmen-like painter. He painted in Gorenjska in the 2nd quarter of the 16th century. All these frescoes show new stylistic and iconographic elements that separate them essentially from the frescoes of the 15th century. She mentiones also the characteristics in style and painting that are connected with the further development of Slovene painting — with the 17th century.

O STAREJŠI ZGODOVINI PLANŠARSTVA MED DOLINO TRŽIŠKE BISTRICE IN DOLINO KOKRE

ANKA NOVAK

Zgodovina planšarske živinoreje na Gorenjskem sega globoko v predslovensko dobo. Že od najstarejše prisotnosti človeka v krajih v območju gora mu je planinsko pastirstvo pomenilo eno od najpomembnejših oblik njegovega boja za obstanek, še več, bilo je eno od najpomembnejših gibal, ki so ga privabljala k naselitvi. Stik z najstarejšo dobo planšarstva išče naše jezikoslovje, ki odkriva v nekaterih planšarskih izrazih usedline kulture in jezika staroselcev.[1] Najnovejša raziskovanja planšarskih zgradb v naših Alpah odpirajo nove možnosti za pogled v najstarejšo zgodovino planšarstva v gorenjskem prostoru.[2]

Pašne planine so najprej nastajale tam, kjer so bile naravne planinske trate, to je ob zgornji meji gozda in nad njo ter sredi gozda, kjer so bile naravne gozdne jase. Vendar je človek že zgodaj širil obseg pašnega sveta na račun gozda. Planine so pripadale posameznim vaškim skupnostim; skupno gospodarjenje na skupnem svetu, ki je značilno za najstarejšo obliko kmečkega gospodarstva nasploh, se je v planšarstvu ohranilo skozi dolga zgodovinska obdobja prav v današnji čas. K temu so nedvomno pripomogle tudi naravne posebnosti gorskega sveta. Skupne planine, posebno še planine v visokih legah, pripadajo zgodovinsko dokazanim najstarejšim vasem v dolini. Zasebne planine so mlajšega nastanka in so posledica razmer v fevdalni dobi. Največkrat se zasebne planine navezujejo na gorske kmetije in samine, ki so nastale med mlajšo kolonizacijo.[3]

Pričujoči prispevek želi odpreti pogled v starejšo zgodovino planšarstva v vzhodnem delu Karavank, v prostoru, ki ga zaključuje na zahodu dolina Tržiške Bistrice, na vzhodu pa dolina Kokre s Storžičevo skupino, ki je pravzaprav z dolino Kokre odločeni del Kamniških planin.

Arheološke najdbe, odkrite na območju mesta Kranja, ter priložnostne najdbe iz rimske dobe v Bohinju, na Rodinah, Lužah, v Britofu, na Gradišču nad Bašljem, v Naklem, v Ročevnici (med Tržičem in Kovorjem) kažejo na naseljenost širšega prostora v območju gora že v predslovenski dobi.[4] Mimo rimske utrdbene postojanke Carnium (na območju današnjega Kranja) in mimo Nakla je vodila prazgodovinska pot skozi dolino Tržiške Bistrice na Ljubeljski prelaz.[5] Ko so Slovenci prodirali v kranjsko kotlino, je bil njih naselitveni tok močnejši v bližini krajev, ki so bili že prej naseljeni.[6] Staroslovanska nekropola v Kranju govori za močno naselbino na visokem bregu reke Kokre. Imenoslovje krajev pa tudi odkritja zgodovinarjev potrjujejo, da so bili kraji v obrobju gora naseljeni že v zgodnji dobi slovenske kolonizacije. Južno od Kranja so starejše slovenske naselbine v večji meri ob toku Save.[7] Verjetno je bila poseljena tudi pokrajina v dolini Kokre nad Predvorom kakor tudi dolina Tržiške Bistrice nad Tržičem.[7a] Na novem ozemlju so prišli Slovenci v stik s starimi prebivalci, ki so bili napol poljedelci, napol pastirji. Imenovali so jih Lahe ali Vlahe. Nanje spominjata dve krajevni imeni. Vas Lahovče, ki se v srednjeveških listinah imenuje Walchowicz, Walchsdorf, in kmetija pri Laškarju nad Bašljem.[8]

Pri vzpostavljanju kontinuitete planšarstva na tem območju se je potrebno ustaviti ob nekaterih dejstvih. V bližini kmetije pri Laškarju so na Gradišču nad Bašljem (kota 888) odkrili arheološko najdišče, »ki kaže na kontinuiteto poselitve iz rimske dobe in morda celo nazaj v halstatsko dobo, na drugi strani pa preko dobe starih Slovanov v sam srednji vek«.[9] Prav ob lokaliteti tega gradišča, ki leži na vzpetini ob tesnem vznožju gorskega sveta, kakor tudi ob lokaliteti kmetije pri Laškarju se vsiljuje vprašanje smotrnosti. Kaj je nagnilo človeka, da je izbral tak kraj za svoje selišče? Če mu planinsko pastirstvo ni pomenilo najvažnejše oblike gospodarjenja, mu je bilo vsaj pomembno dopolnilo. Podobno razmišljanje se vsiljuje ob najdbi antičnega zvonca v Kranju.[10] Je služil le-ta v kultne namene ali je to preprosto — živinski zvonec? Druga možnost se zdi verjetnejša. Zgodovina uči, da so bili stari prebivalci, ki so jih Slovenci našli v novi domovini, poljedelci, predvsem pa živinorejci. Pričevanja iz mnogo zgodnejše dobe kažejo, da ni bila pašna izraba goskega sveta omejena le na vasi v tesnem obrobju gora, temveč se je raztezala tudi na območje Kranja. Na

staro arheološko najdišče nad Bašljem ter na kmetijo pri Laškarju se navezuje staro naselitveno jedro, h kateremu sodijo vasi Bašelj, Mače, Babni vrt, Povlje, Trstenik. Vse te vasi so ali so bile še do nedavna udeležene pri pašni izrabi planin v Storžiču. Vas Mače je imela skupno Mačevsko planino (opuščena je bila že konec prejšnjega stoletja), pašni srenji iz Bašlja je pripadala Bašeljska planina na Kališču, planina Javornik je planina vasi Babni vrt, Velika Poljana pripada Goričam, Mala Poljana pa vasema Povlje in Trstenik. Za veliko starost govore imena teh vasi pa tudi zgodnje omembe v zgodovinskih listinah. Babni vrt se prvič omenja med 1205 do 1208, Bašelj med 1154 do 1156, leta 1156 se omenjajo Mače. Tega leta so Mače skupaj s pripadajočim gozdom in planino vetrinjski menihi izročili Alberonu iz Gutenberga. Omemba planine (alpes paschuales) je ena od najstarejših omemb planin v naših Alpah.[11] Med najstarejše doslej znane omembe planin se uvršča omemba treh tržiških planin: Tegošče, Javornik in Kofce iz leta 1444. Imena teh planin so sporočena v listini, ki je nastala v zvezi s sporom srenje kriškega urada in lastnikoma planin — Lambergarjem iz Gutenberga in Paradajsarjem iz Neuhausa.[12] Tudi omemba teh planin se nanaša na vasi, ki jim zgodovinarji pripisujejo veliko starost. Kriški urad je namreč obsegal ozemlje, kjer so bili nekdaj močno naseljeni kosezi. Prisotnost kosezov v vaseh Križe, Žiganja vas, Veterno, Hudo, Popovo, Brezje pri Sv. Neži kaže na naseljenost v zgodnji dobi slovenskega naselitvenega toka.[13] Ugotovitev, da se najbolj zgodnje omembe navezujejo na planine v visokih legah ob zgornji meji gozda,[14] dobi tudi v tem primeru polno podporo, saj leže vse te planine v visokih pobočjih v višini nad 1500 m. Listina je iz leta 1569, vendar se njena vsebina nanaša tudi na leti 1444 in 1496. V njej je zapisano, da je leta 1496 srenja kriškega urbarja branila svoje pravice s pismom kranjskega vicedoma Jurija iz Črnomlja, ki je leta 1444 razsodil spor med podložniki ter graščakoma Lambergarjem in Paradajsarjem za pašne pravice na planini Javornik in Tegošče; obe planini smejo rabiti v pašne namene podložniki kriškega urbarja, ker jim je to dovolil kralj Friderik, za kar so dolžni dajati graščakom po tri sire — od treh molž (od jutranje, opoldanske in večerne), in to od vsake krave.[15] Ta odločitev je obveljala tudi v sporu v 16. stoletju.

Planina Tegošče je pripadala do leta 1947 pašni srenji, ki so jo sestavljale vasi Križe, Žiganja vas, Veterno in Gozd. Prve tri so stare, za kar govori prisotnost kosezov v preteklosti. Tegošče so torej pripadale pašni srenji, ki jo moremo slediti iz zgodnje dobe slovenske naselitve skozi fevdalno dobo prav v današnji čas. Pri urejanju gozdnih in pašnih servitutov po zemljiški odvezi iz leta 1848 je pripadla triinštiridesetim kmetom, od katerih je pozneje baron Born odkupil 11 deležev. Planina Javornik je takrat pripadla upravičencem iz Loma, naselju, ki je mlajšega nastanka.[16] V tržiških gorah ni moč ugotoviti podobne stare pašne skupnosti, ker jih sestavljajo udeleženci iz doline Tržiške Bistrice, iz Mušenika kakor tudi iz ravninskih vasi Golnik, Goriče, Senično, Retnje, Križe, Brezje pri Ljubnem, Peračica,[17] kar je po vsej verjetnosti posledica gospodarjenja s planinami v fevdalni dobi, ko so zemljiški gospodje — lastniki planin dajali pašne pravice v užitek posameznim podložnikom iz te ali one vasi.

Po posredovanju planinske živinoreje so se v gorskem svetu v območju Krvavca že zgodaj razvila stalna naselja. Po času nastanka jih stavlja Kos v 11.—13. stoletje. Vse te vasi pod Krvavcem se imenujejo Gore. Tudi Možjanca se v srednjeveških listinah imenuje Možjanova ali Mojzesova gora, Stiška vas pa Križna gora. Prav po nazivu gora, ki ima pri nas večkrat pomen pašne planine, je moč sklepati na prvotno planšarsko poreklo teh naselij. Za to govore tudi zgodovinski viri — omemba dveh dvorov (curiae) poleg kmetij (predia) na Štefanji gori v prvi polovici 12. stoletja in dajatve v večjih množinah sira.[18] Še v 16. stoletju so podložniki z Možjance (6 po številu) oddajali gospostvu Brdo sir namesto tlake.[19] V mlajši dobi (od 14. stoletja dalje) so na podoben način nastajale gorske samotne kmetije v dolini Kokre, severno od Preddvora do Jezerskega.

Velike dajatve v siru, s katerimi so bile obremenjene te kmetije, razlaga Žontar s prisotnostjo planinskih pristav ali »sirnic«, ki so jih zemljiški gospodje ustanavljali v gorskem svetu. Mnoge planinske pristave so kasneje privzele k živinoreji še poljedelstvo in se tako razvile v velike samotne kmetije s pripadajočim zemljiščem v celku, nekatere pa so propadle in srečamo njihova imena le kot ledinska imena planinskih predelov.[20] V brdskem urbarju iz leta 1552 sta navedeni dve hubi Duol (današnja samotna kmetija pri Dolarju na Spodnjem Jezerskem) in Hackhlen (današnja kmetija pri Aklarju v Zgornji Kokri), pri katerih je posebej poudarjeno, da sta bili prej planini.[21] Značaj druge med leti 1539—1569 še ni bil ustaljen; leta 1539 je ime Hackhlen označeno kot planina, ki jo je imel v zakupu kranjski vikar za letnih 60 šilingov, od leta 1552 do 1558 je kmetija, ki jo uživa Lenart Hacklen, naslednje leto je spet planina in leta 1569 je končno kmetija, ki

pripada Lenartu Hacklenu. Ne glede na njen značaj je od planine oziroma kmetije pripadala zemljiškemu gospodu denarna dajatev v višini 60 šilingov. Nasprotno pa je bila huba Duol po urbarialnih zapisih med leti 1539 in 1569 obremenjena z denarno dajatvijo (1 funt-pfenig in 88 šilingov), z dajatvijo 1 koštruna, leta 1569 je odpadla ta dajatev in je lastnika bremenila le še obveznost v denarju v prejšnji višini.[22]

Ob posameznih primerih je prikazan razvoj planšarstva v obravnavanem prostoru. Kraji, ki jim arheološka odkritja in izsledki zgodovinarjev pripisujejo veliko starost, so bili že zgodaj udeleženi pri pašni izrabi gorskega sveta. Pripadajo jim skupne planine, povečini v visokih legah, od 1400 in nad 1500 m visoko. Samotne kmetije v dolini Kokre, ki so plod mlajše kolonizacije, so ob svojem nastanku imele najbrž značaj pašnih planin in se je šele kasneje obseg njihovega gospodarstva raztegnil tudi na poljedelstvo, vendar je bila njihova gospodarska osnova vse do nedavna v tesni odvisnosti od planšarske živinoreje. V brdskih urbarjih iz 16. in 17. stoletja ter v listinah iz 18. stoletja so navedena imena gospodarjev iz doline Kokre, ki so imeli v zakupu posamezne planine.[23] Po zemljiški odvezi leta 1848, ki je tudi v planšarsko gospodarstvo prinesla velike spremembe, so pripadle samotnim kmetijam privatne planine.

OPOMBE

[1] Vilko Novak, Die Stellung des Alpwesens in Slowenien zwischen dem germanischen und romanischen Raume, Volkskunde im Ostalpenraum, Graz 1961, str. 124.

[2] Tone Cevc, Nastanek in razvoj pastirskega stanu na Velki planini nad Kamnikom, Kamniški zbornik XI 1967, str. 72.

[3] Anton Melik, Planine v Julijskih Alpah, Ljubljana 1950, str. 85—92.

[4] S. Gabrovec, Mesto Kranj v prazgodovini slovenskega ozemlja, 900 let Kranja 1960, str. 11 in naslednje: A. Valič, Varstvo spomenikov XI 1966, str. 166; P. Petru, Okvirna časovna in tipološka klasifikacija gradiva iz južne nekropole v Bobovku pri Kranju, Arheološki vestnik IX-X/1, str. 21, 22.

[5] A. Valič, Kranj z okolico v rimski dobi, 900 let Kranja 1960, str. 31 in sl., J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 10.

[6] J. Žontar, navedeno delo, str. 11.

[7] J. Kastelic, Staroslovanski Kranj, 900 let Kranja 1960, str. 38 in sl.; M. Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini, 900 let Kranja 1960, str. 51 in naslednje.

[7a] P. Petru, Arheološki vestnik 1958-59, IX-X, 1, 22.

[8] M. Kos, navedeno delo, str. 52; J. Žontar, navedeno delo, str. 11.

[9] M. Kos, navedeno delo, str. 52; R. Ložar, Glasnik muzejskega društva XX 1934, str. 184.

[10] A. Valič, Varstvo spomenikov XI 1966, str. 116.

[11] M. Kos, navedeno delo, str. 71; F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev IV, 366.

[12] J. Žontar, navedeno delo, str. 30, 31. Prepis listine mi je posredoval dr. Josip Žontar, za kar se mu lepo zahvaljujem.

[13] J. Žontar, navedeno delo, str. 29, 30.
P. Blaznik, Obveznosti podložnikov do zemljiških gospostev v območju Kranja, 900 let Kranja, Kranj 1960, str. 97.

[14] Primerjaj A. Melik, navedeno delo.

[15] Prepis listine ima dr. J. Žontar.

[16] I. Mohorič, Zgodovina industrije, gospodarstva in obrti v Tržiču, 1955, str. 63.

[17] B. Jordan, Planine v Karavankah, Geografski vestnik XVII, 1945, str. 73.

[18] M. Kos, navedeno delo, str. 91, 92.

[19] P. Blaznik, navedeno delo, str. 89, 90.

[20] J. Žontar, navedeno delo, str. 15.

[21] Urbarji gospostva Brdo od leta 1539 do 1569, AS.

[22] Urbarji gospostva Brdo od leta 1539 do 1569, AS.

[23] Urbarji gospostva Brdo od leta 1539 do 1569, AS, Dominikalni spisi Ljubljanske Kresije, fasc. 238, 308, AS.

(Na arhivske vire me je opozoril dr. P. Blaznik, za kar se mu najlepše zahvaljujem).

SUR L'HISTORIE ANCIENE DE L'ÉLEVAGE ALPIN DANS L'ÉSPACE ENTRE LA VALLÉE TRŽIŠKA BISTRICA ET LA VALÉ DE LA KOKRA

Le présent article traite l'histoire ancienne de l'economie rurale alpestre dans la partie de l'est des Karavanke, et précisément dans l'espace qui s'étend entre la vallée de la Tržiška Bistrica et celle de la Kokra.

Comme l'élevage alpin est une des formes très anciennes de l'économie alpestre, l'auteur de l'article a cru nécessaire d'inclure dans sa narration les résultats des recherches archéologiques et es réfleäions sur la continuité colonisatrice qu'on peut suivre même à l'époque qui précède l'arrivée des Slovènes dans ces régions Les localités, dont l'ancienneté a été établie grâce aux découvertes archéologiques, révèlent qu'ils ont participé de très bonne heure à l'exploitation des pâturages montagneux. Les sources historiques mentionnent déjà en 1156 la montagne qui appartient au village de Mače près de Preddvor. Les montagnes qui de Tegošče, Javornik et Kofce, par exemple, dont est faite mention déjà en 1444, appartenaient à la communauté de pâturages ancienne, dans e domaine de laquelle les historiens ont découvert la présence des «kosezi» (les restes des Sovènes), ce qui est une preuve de plus que ces localités sont très anciennes.

Le développement des femes solitaires dans la vallée de la Kokra au cours du XIVe siècle était favorisé par l'existence de l'économie urale alpestre.

ORIS RAZVOJA MEŠČANSKE ARHITEKTURE V KRANJU OD SREDNJEGA VEKA DO ZAČETKA 20. STOLETJA

CENE AVGUŠTIN

Podobno kot urbanistični[1] je tudi arhitekturni razvoj srednjeveškega Kranja na pragu 2. tisočletja bolj ali manj zavit v temo.

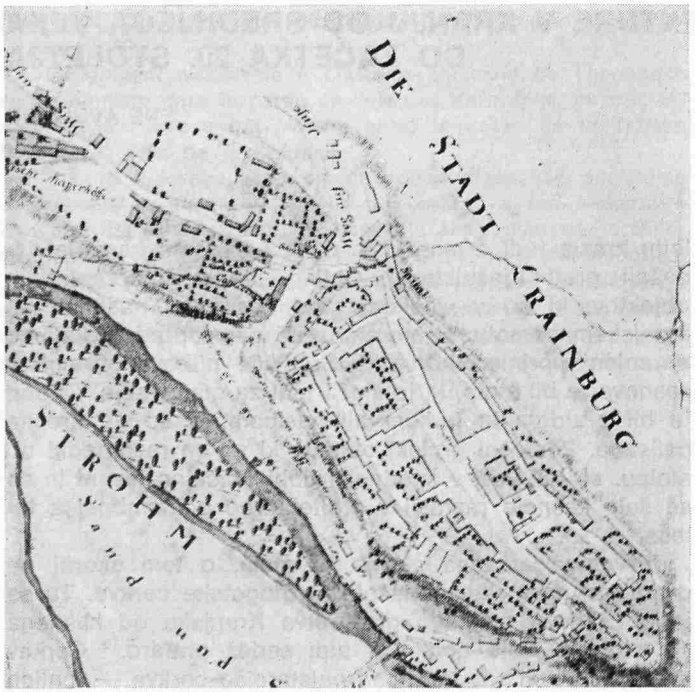
O podobi prvotnih stanovanjskih poslopij, ki so v prazgodovinski, rimski in zgodnjesrednjeveški dobi nastajala na kranjskem pomolu, ne vemo skoraj ničesar.[2] Vendar ne dvomimo, da so se po obliki in medsebojni razporeditvi približevala stavbam, ki so v določenem času in v okviru istih kultur nastajale tudi na drugih, njihovemu vplivu podrejenih področjih. Prav tako so lesene konstrukcije stavb staroslovanskega Kranja izdelane iz brun in paličastega pletiva[3] ter njihova razporeditev po pomolu gotovo sorodna oblikam stavb in naselij v ostalem staroslovanskem prostoru.[4] Vendar moremo na tem mestu poudariti, da kamen kot gradivo za zidavo stavb zasledimo v Kranju pri sporadičnih in časovno težje opredeljivih najdbah že zgodaj, zanesljivo pa imamo opraviti s posameznimi hišami v obdobju prvotnega tržnega prostora v 11. oziroma 12. stoletju,[5] kot nam dokazujejo ostanki iz prodnikov zidane stavbe v veži današnje Mestne hiše v Kranju. Iz deloma ohranjenega tlorisa, ki izstopa iz talne zasnove kasnejše mestne naselbine in je zato vsekakor starejši, lahko tu prvikrat v zgodovini stanovanjske hiše na kranjskem pomolu razberemo preprosto enoeličnо pravokotno zasnovo stavbe, katere stranice ne presegajo dolžine 3 metrov, z vhodom, ki mu je verjetno kot ostanek praga pripadal poleg zidu najden velik, ploščat in močno izhojen kamen. Preprosto odprto ognjišče, ki je bilo odkrito nedaleč stran, pripada vendarle skoraj gotovo starejšemu, v neposredni bližini ležečemu staroslovanskemu sloju.[6]

Medtem ko arhivski viri o stanovanjski arhitekturi na kranjskem pomolu v tem času molče, imamo že sredi 11. stoletja prvo pisano poročilo o utrdbi briksenških škofov,[7] posredno pa nam nemška označba kraja (Creinburg) poroča tudi o obstoju gradu kranjskega mejnega grofa — krajišnika, čigar sedež je bil od druge polovice 10. stoletja Kranj. Grad je po vsej verjetnosti stal na robu savske globeli nad prehodom čez Savo, kjer je v 13. stoletju zrasla tudi ortenburška utrdba oziroma kasneje današnji grad Kieselstein.[8] Obliko teh prvih obrambnih objektov, ki so v visokem srednjem veku nastajali na kranjskem pomolu, si moremo pač samo predstavljati po ohranjenih primerih drugod. Središče njihove obrambne zasnove je bil stolp, ki je služil tudi za stanovanje. Obdan je bil z zidom in jarkom ali nasipom, ki so ga krepile palisade. Pomožni grajski objekti, ki so se razporedili ob stolpu, so bili vsaj v zgodnejši dobi običajno leseni in so se šele kasneje razrasli v arhitekturno pomembnejša telesa.[9]

Prvotna cerkvena stavba je stala, o tem skoraj ne dvomimo, na mestu današnje poznogotske cerkve. Tu se je ob sedežu mejnega grofovstva Kranjske od kasnega 10. stoletja dalje oblikoval tudi sedež prafare.[10] Cerkev je potemtakem spadala med najstarejše cerkve — matice v deželi in se ponašala z vsemi bistvenimi znaki in lastnostmi srednjeveške farne cerkve.[11] Nameravana arheološka izkopavanja v ladji in prezbiteriju sedanje cerkvene stavbe bodo morda natančneje kot naša predvidevanja, ki tudi ne spadajo neposredno v okvir našega razpravljanja, osvetlila razvojne stopnje cerkvene arhitekture na kranjskem pomolu, morebitni delež Ogleja pri njenem izoblikovanju[12] ter obenem pomagala določneje ugotoviti kontinuiteto staroslovanske nekropole z nastankom in razvojem kultnega stavbarstva v Kranju.

Prva poročila o meščanskih hišah v Kranju segajo v 13. stoletje, ko se leta 1298 omenja prvi po imenu znani kranjski hišni posestnik Klochelein.[13] Z njim postajajo bolj pogostni tudi podatki o drugih arhitekturnih spomenikih mesta. Tako nam različna poročila od zgodnjega 15. stoletja dalje potrjujejo obstoj meščanskega špitala,[14] medtem ko je okrog leta 1426, kot sporočajo viri, zgradil župnik Koloman de Manswerde novo župnišče, a moral kot nadomestilo za neupravičeno uporabo mestnega zemljišča izročiti mestu troje manjših hiš[15] itd.

Žal, poročila molče, ko bi želeli ugotoviti obliko in obseg stavb, omenjenih v listinah. Le za Mestno hišo vemo, da je imela leta 1511 spredaj odprto lopo,[16] medtem

Sl. 1. Najstarejši ohranjeni tlorisni posnetki Kranja (del) iz kasnega 18. stol.

Sl. 2. Wagnerjeva litografija Kranja iz srede 19. stol. s številnimi primeri kmečko obarvane stanovanjske arhitekture

ko se leta 1530 v njej omenja posvetovalnica.[17] Pri leta 1495 v listini omenjenem plemiškem dvorcu Henrika Escherja nam je namesto oblike sporočena njegova lega na trgu poleg cerkve.[18] Odlično grajena poznogotska stavba v Tavčarjevi ulici z nadstropnim pomolom je istovetna s hišo nakladničarja Braunbarta, ki jo je, kot beremo v virih, leta 1525 kupil od meščana Ahaca Schneiderja in je leta 1527 postala uradna mitničarska hiša.[19]

Prvotna, pretežno v lesu grajena stanovanjska poslopja meščanov,[20] ki so se tudi v kasnejši dobi ohranjevala po mestnem obrobju, so v Kranju kot tudi drugod uničili pogosti požari, ki so spremljali zgodovino mest skoraj do praga našega stoletja. O leseni meščanski arhitekturi srednjeveških mest govore naši[21] in tuji viri. Tako je bila npr. v mestu Burghausen na Bavarskem še v začetku 14. stoletja večina hiš lesenih.[22] V kasnem srednjem veku so te prve stavbe zaradi varstva pred ognjem (znan je odlok nadvojvode Ernesta Železnega iz leta 1422), pa tudi zaradi gospodarske blaginje, ki je rasla vzporedno z razvojem trgovine in obrti, v vedno večjem številu nadomeščala zidana stanovanjska poslopja. Razumljivo je, da je bil ta razvoj postopen. Podobno kot to opažamo pri kmečki hiši in posameznih, v upodobitvah ohranjenih meščanskih ambientih,[23] so najprej pozidali pritličje in šele kasneje nadstropje. Tudi kuhinjo z ognjiščem ali shrambo so vsekakor bolj zgodaj zavarovali pred ognjem z zidovi oziroma s kamnitim obokom kot druge stanovanjske prostore itd. Zanimivo pa je, da so se v mestih zelo dolgo ohranjevale s skodlami krite strehe, ki so marsikje izginile šele v 19. stoletju.[24] Nadomestila jih je kritina iz opeke ali škrilja, ki je seveda zaradi svoje teže zahtevala drugačno in močnejšo konstrukcijo ostrešja. Iz Santoninovega potopisa[25] zvemo, da je imel Kranj leta 1486 že precej zidanih hiš. Njihovo število je naraslo posebno v 16. stoletju, ko je mesto doživelo svoj do tedaj največji gospodarski razcvet. Oglejski vizitator Pavel Bizancij nam leta 1581 poroča o njem, da je zelo lepo in obljudeno v primeri z drugimi naselbinami dežele razen Ljubljane.[26]

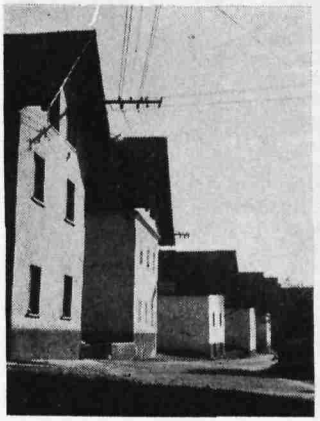
Razdelitev zemljišč po mestnem pomolu, ki je bila izvedena ob ustanovitvi mesta v prvi polovici 13. stoletja, je zagotovila posameznim hišam približno enako širino pročelja (v Kranju okrog 6 m) in obliki terena ustrezno dolžino dvoriščnih prostorov. Tako so tudi bolj ali manj ustaljene mere hišnih parcel ter podobni klimatski in gospodarski pogoji tako v Kranju kot v drugih srednjeevropskih mestih pogojevali tudi podobno tlorisno, prostorsko in plastično zasnovo stanovanjskih hiš prvih naseljencev

— meščanov.

Prvotno so bile hiše v mestu s čeli obrnjene proti cesti, šele v dobi renesanse so se s širšo stranjo obrnile proti trgu oziroma ulici. Ohranjene primere poznamo iz Ljubljane, Radovljice in mnogih srednjeevropskih mest (Avstrija, južna Nemčija, Češka, Slovaška, Madžarska itd.), ohranili pa so se nam tudi v podeželskem ambientu, posebno v t. i. obcestnih vaseh ali naseljih, ki so rezultat načrtne kolonizacije. Lep primer sta Predtrg pri Radovljici ali Breg pri Kranju,[27] ki sta tipični, po srednjeveškem vzoru organizirani kmečki naselji. Prav ob primerjavi starejših kmečkih hiš, ležečih ob prometni cesti, s še ohranjenimi meščanskimi stavbami iz 15. ali zgodnjega 16. stoletja najdemo med njimi toliko sorodnosti, da skoraj ne moremo dvomiti, da je vsaj ta tip kmečke hiše imel pomembno vlogo pri nastanku in razvoju njene mestne vrstnice. Tako ju že na prvi pogled druži v podolžno smer grajena stavbna gmota, trikotno čelo nad ožjo obcestno fasado, ki ga je izoblikovala dvokapna streha in končno nekatera skupna izhodišča pri organizaciji notranjih prostorov. Naštete podobnosti med obema tipoma stanovanjskih stavb opozarjajo na možnosti skupnega izhodišča, ki bi se utegnilo izoblikovati med evropsko srednjeveško kolonizacijo zemljiških gospostev. Ali se ni morda v času stremljenj po poenotenju zemljiškega gospodarjenja razvila tudi več ali manj enotna kolonizacijska oblika podložniške hiše, urejena po strogih funkcionalnih zahtevah takratne stanovanjske kulture? Prenesena v 12. in 13. stoletju v mestni ambient, je ob spremenjenih nalogah, ki jih je narekovalo življenje in gospodarjenje v mestu, doživela določene spremembe, ki so, izhajajoče iz istih potreb, dale evropski meščanski hiši pečat enotnosti, ki se ni porušila vse do razkroja mestne cehovske kulture. Raziskave o vlogi kolonizacije na izoblikovanje kmečke stanovanjske kulture pri nas bodo terjale obširno primerjalno delo, podobno kot je tudi raziskovanje druge veje srednjeveške stanovanjske kulture, ki jo predstavlja meščanska hiša, šele na začetku.[27b] Da sta obe zrasli iz istega debla in ju je v razvoju ločila le različna oblika kmečkega in obrtniško-trgovskega gospodarjenja, bomo skušali prikazati z nekaterimi primerjavami.

Medtem ko se je lega vhoda pri kmečki hiši že od vsega začetka navezovala na položaj gospodarskih poslopij, je bil glavni vhod pri meščanski hiši že spočetka najtesneje povezan s prometno cesto, ki je tekla ob njenem pročelju. Tudi lego veže ugotavljamo pri običajni v treh oseh razviti meščanski hiši vedno na strani. Njen

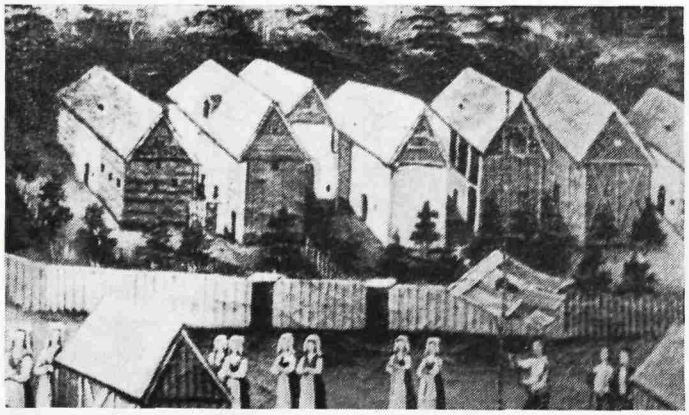

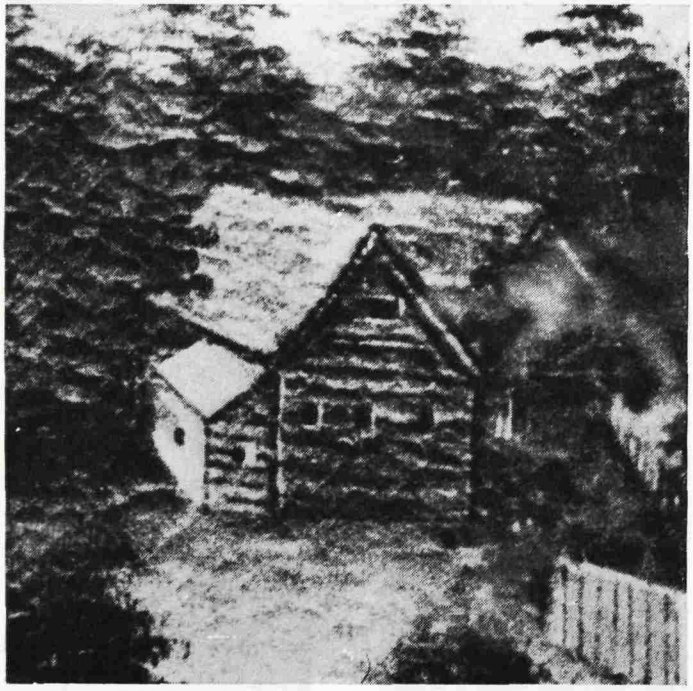

Sl. 3. Radovljica. Meščanske hiše, obrnjene s čeli proti cesti; prehod med stavbama je danes zazidan

Sl. 4. Predtrg pri Radovljici. S trikotnimi čeli proti cesti obrnjene kmečke hiše

Sl. 5. Meščanska hiša z lesenim nadstropjem na začetku današnje Cankarjeve ulice (po sl. iz l. 1759)

Sl. 6. Kmečki domovi na Bregu ob Savi z lesenimi in zidanimi deli. (Po votivni podobi iz l. 1717 v tamkajšnji cerkvi)

Sl. 7. Lesena kmečka hiša na Bregu ob Savi s kasneje prislonjeno kamro na levi. (Votivna podoba iz l. 1717)

položaj pogojujejo zahteve po kar najbolj ekonomični izrabi močno omejene tlorisne površine hiše in predvsem smer razvoja prostorov v globino, pri čemer se je stranska veža izkazala kot najbolj smotrna komunikacijska vez v hišnem organizmu. Nasprotno pa se na vežo v kmečki hiši (podobno kot pri kasnejših razširitvah meščanskih hiš) navezujejo prostori z dveh strani in je zato središčni položaj veže zopet utemeljen s samo obliko prostorske zasnove. Veža je pri meščanski hiši v vsakem primeru prehodna, saj na najbolj neposreden način povezuje uličnо in hišno komunikacijo z dvoriščem. Pri kmečki hiši je prehodnost veže odvisna od lege dvorišča, ni pa edini neposredni komunikacijski posrednik med prometno žilo in gospodarskimi poslopji, kot je to primer pri meščanski hiši. Pri kmečki hiši zagotavljajo namreč direkten in neoviran dostop na dvorišče in h gospodarskim poslopjem široki presledki med posameznimi stavbami. Ti so bili nasprotno v srednjeveških mestih zaradi pomanjkanja stanovanjskih površin omejeni le na ozke, za kakršenkoli promet z vozili popolnoma neuporabne prehode. Prav zato se je v mestih razvila tudi posebna oblika prometne mreže, pri kateri so prečne ulice in t. i. gospodarske poti skrbele za povezavo dvoriščnih predelov meščanskih hiš z magistralo, ki je spremljala fasadno linijo stavb. Veže so imele v tem prometnem sistemu le vlogo razbremenilne in seveda enako kot pri kmečki hiši predvsem vlogo interne komunikacije.

Ognjiščni prostor, ki je pri razvitejši, če hočemo kolonizacijski obliki kmečke hiše, da jo ločimo npr. od preprostejše in avtohtono zrasle »dimnične hiše«, imel po vsej verjetnosti svoj prostor v veži pritličja, se je pri meščanski hiši preselil v prvo nadstropje in odstopil svoje mesto skladišču, ki se je navezovalo na najpomembnejši prostor pritličja — delavnico oziroma trgovino. Vhod vanjo je spočetka vodil skozi vežo[28] podobno kot pri kmečki stanovanjski stavbi v najpomembnejši bivalni prostor — »hišo«, ki je bila tlorisno podobno locirana. Nekdanja »hiša« je našla svoje novo mesto v prvem nadstropju enako kot tudi shramba — čumnata, ki je nekdaj ležala v pritličju nasproti stanovanjskemu prostoru, a je tudi na novem mestu ohranila staro ime. Le klet ni tlorisno doživela sprememb. Vhod vanjo se je v veži odpiral s poklopnimi vrati,[29] šele kasneje je našel več ali manj stalnejše mesto pod zidanimi stopnicami v prvo nadstropje ali v osi dvoriščnega prizidka v spodnjem delu veže.[30]

Če na kratko povzamemo, je število prostorskih elementov tako pri enem kot pri drugem hišnem organizmu

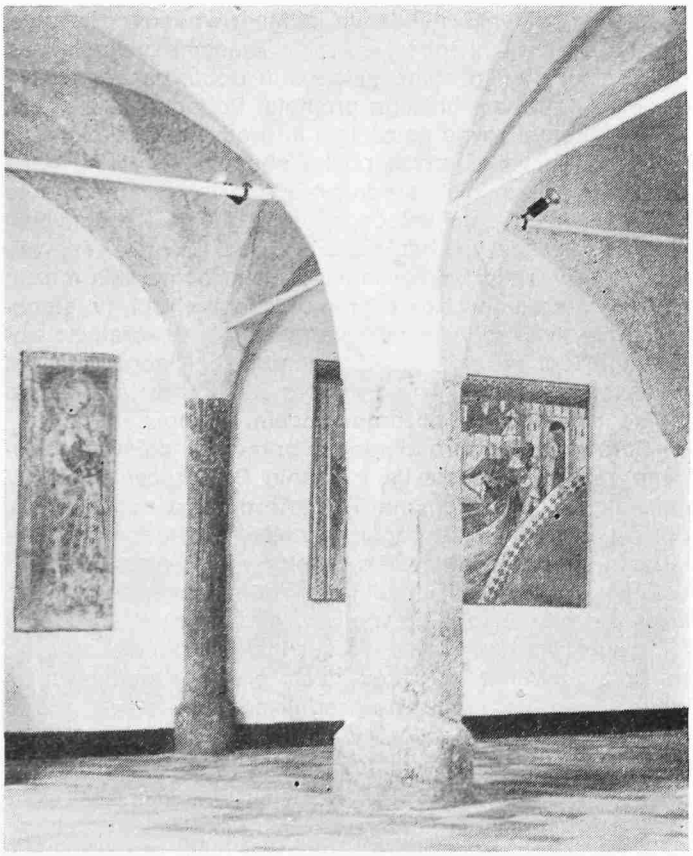
ostalo v glavnem isto, le da se je zaradi različne funkcije njihov tlorisni položaj spremenil. Delavniški prostori so bili v novi razporeditvi strogo ločeni od stanovanjskih, ki so bili kasneje v obdobju rastoče stanovanjske kulture pri svojem lepotnem izoblikovanju deležni posebne pozornosti.[31] Problem časovnega nastanka dodatnega bivalnega prostora (kamre) poleg kmečke »hiše« oziroma meščanske sobe v nadstropju še vedno ni raziskan. Vsekakor srečamo kamro v meščanskem ambientu že v času pozne gotike,[32] v virih pa se npr. izrecno omenja v prvi polovici 16. stoletja. Opisana je kot spalnica in predstavlja tako nov element v razvoju stanovanjske kulture tega časa, tj. novo diferenciacijo stanovanjskega prostora.[33] Čeprav v srednjeevropskem ambientu obstoj kamre nikakor ni nujno vezan na tlorisno zasnovo meščanske hiše, običajne velikosti, je vendar v naših mestih skoraj reden pojav. Njen nastanek pogojuje sama po sebi delitev pritličnih prostorov na vežo oziroma trgovino, pri čemer pomeni vmesna stena med obema prostoroma idealno oporo za ponovitev tlorisa tudi v nadstropju, to je za postavitev zidane pregraje med sobo in kamro. Ta delitev in prostorsko razmerje je na zunaj formalno nakazano tudi s samo razmestitvijo oken nadstropja po fasadni ploskvi v treh oseh, tako da dvoje oken pripada večjemu prostoru — sobi, eno pa kamri. Nasprotno pa se kamra pri kmečki hiši vsaj v začetku ne vključuje v obstoječi tlorisni koncept kot pri meščanski hiši. Vsekakor je njen nastanek pogojen s splošnim razvojem stanovanjske kulture, ki se v dobi renesanse prenaša tudi na podeželje in pomeni prvo obogatitev in razširitev srednjeveškega tlorisnega sestava. V starejših in preprostejših kmečkih stanovanjskih ambientih, s kakršnimi smo se doslej predvsem ukvarjali, se kamra spočetka le nasloni na obstoječi, običajno v lesu grajeni stanovanjski prostor »hišo«.[34] Šele kasneje, največkrat ob nastanku zidane hiše in s proporcionalno razširitvijo tudi drugih prostorov, postane kamra resnično njen sestavni del. Razumljivo je, da omenjena razmerja med obema obravnavanima prostoroma — »hišo« in kamro — ne veljajo za razvitejšo arhitekturo tako imenovanih kmečkih dvorcev 16. in 17. stoletja in njim podobnih zidanih stavb. Pri podeželskih kmečkih dvorcih se prostorsko močno diferencirani arhitekturni koncept vežе na določene posamezne elemente meščanske ali celo plemiške arhitekture, predvsem nekaterih njenih odvodov, kot so manjši dvorci, pristave, zavetišča itd.

Srednjeveška hiša v skromnejših mestnih ambientih, kot je bil Kranj, ni iskala posebnih lepotnih poudarkov. Tako npr. ostanki nekdanjih zidanih vhodov s svojimi okorno prirezanimi robovi ali rahlo šilastimi zaključki[35] od daleč sicer sledijo stilnemu občutju dobe, vendar služijo le golim potrebam hišnega prometa. Podobno je z oboki, ki so težki, oblikovno neizdelani in predvsem funkcionalno uglašeni. To velja za vse oblike obočnih sistemov, ki se pojavljajo v kranjskih srednjeveških hišah, pa naj bo to polkrožna ali šilasto usločena banja, ki služi prekrivanju manjših razpetin, ali banja s šilasto zaključenimi sosvodnicami itd.[36] Tako kot še danes v naših obmorskih mestih so bili v srednjeveškem Kranju leseni stropi (v stanovanjskem nadstropnem delu več ali manj dekorativno oblikovani) tudi pri zidanih hišah mnogo bolj pogostni[37] kot v kasnejših stoletjih, ko so njihovo število omejevale nove oblike svodenja in požarnovarnostni ukrepi.

Sorazmerno dobro ohranjen primer srednjeveške tlorisne zasnove predstavlja v Kranju Prešernova hiša.[38] V delu stavbe z vhodom na Tavčarjevo ulico se nam je v pritličju ohranila veža podolžne oblike z izhodom na dvorišče in vhodom v delavniški prostor v južni steni. Tlorisna oblika nekdanje delavnice je podobna kvadratu. V nadstropju se tloris pritličja ponovi: nad delavnico je večja soba, nad vežo pa kamra. To kar manjka zaradi kasnejših prezidav oziroma združitev dveh prvotno srednjeveških stavb v eno, najdemo pri sosednji prizidani stavbi z vhodom na Prešernovo ulico. V pritličju se nam je ohranilo skladišče, ki je nekdaj mejilo na podkleteni delavniški prostor oziroma trgovino, v nadstropju pa kuhinja s shrambo.

Funkcionalno do konca pretehtani hišni organizem ob enakih pogojih meščanskega življenja ni mogel, kot smo poudarili, pripeljati do pomembnejših razlik v oblikovanju srednjeveške meščanske hiše. Stalna izmenjava stikov, ki jih je pospeševala predvsem trgovina, in hitre spremembe v populacijski strukturi mest[39] so vplivale na podobnost tlorisnega, prostorskega in plastičnega izraza meščanske stanovanjske arhitekture v celotni srednji Evropi. Primerjava spomenikov meščanske arhitekture pri nas z ohranjenimi primeri v Sloveniji, na Hrvatskem, Koroškem, Salzburškem, v Nižji Avstriji, na Bavarskem, Češkem, Slovaškem, na Madžarskem in drugod nas o tem prepričuje.

Formalno estetske vrednote je v meščanskem stavbarstvu Kranja in druge Slovenije v večji meri pobudila šele renesansa. Sprostitev individualnih oblikovalnih sil na eni strani ter novi ekonomski pogoji in vedno bolj občutne spremembe v socialni strukturi meščanstva na drugi strani so zaobrnili doslej več ali manj skladen razvoj srednje-

Sl. 8. Mestna hiša v Kranju. Dvoladijska stebriščna dvorana iz 1. polovice 16. stol.

veške hiše in vodili do vedno večjih razlik v umetnostnem izrazu nastajajočih arhitekturnih organizmov. Ti so postajali v svojem oblikovnem prizadevanju vedno bolj ambientsko pobarvani. Kljub temu moramo poudariti, da se osnovni tlorisni koncept običajne meščanske hiše pri tem bistveno ni spremenil in se je z nekaterimi dopolnitvami ohranjeval daleč v baročno dobo.

V 16. in 17. stoletju doživi meščanska arhitektura pri nas v svojih estesko-oblikovnih prizadevanjih vrh svojega razvoja. Nekdanje izrazito funkcionalne tendence pri oblikovanju meščanskih domov zamenja v tej dobi izrazit smisel za lepotno privlačnejši in bogatejši videz tako same zunanjščine posameznih stavb kakor tudi njihovih notranjščin. Tako se iz skromnih osnov prejšnjih stoletij meščanska hiša v tem obdobju razcvete v zavidanja vreden umetnostni organizem, ki mu tudi kasnejša doba nikoli ni mogla vzeti veljave. Današnja podoba Kranja se je rodila prav v tem času, tako da vsa kasnejša arhitekturna dejavnost pomeni zgolj dopolnilo.

Ekonomski razcvet, ki so ga doživela naša mesta na prehodu iz srednjega v novi vek in ki se mu je pridružila nova, srednjeveški tuja humanistična miselnost, rastoča potreba po stanovanjski udobnosti, reprezentanci in estetski urejenosti, je ustvarila pogoje za nagel razvoj meščanske stanovanjske arhitekture pri nas in v ostali Evropi.

Močno spodbudo je meščansko stavbarstvo v tej dobi prejelo od cerkvene arhitekture, ki je s svojo poznogotsko cerkvijo-dvorano odprla pot novemu renesančnemu idealu oblikovanja prostornin. Dvoladijska stebriščna dvorana v Mestni hiši iz prve polovice 16. stoletja je npr. zgleden rezultat teh pobud. S svojimi izdelanimi obočnimi sistemi pa je cerkveno stavbarstvo vplivalo tudi na razvoj raznih oblik obokavanja,[40] ki so razumljivo pogosto dobile novi dobi ustrezno preobleko in jih v tem času srečamo tako na glavnem trgu kot v posameznih hišah v stranskih ulicah Kranja. Važen pobudnik je tudi fevdalna arhitektura, ki vse 16. in 17. stoletje posreduje meščanski vrsto formalnih stilno naprednih elementov. Pomembni, pogosto kar direktni so vplivi meščanske arhitekture nekdanjih avstrijskih dežel in obrobnih pokrajin, ki izvirajo iz zgodovinske danosti. Obenem nam sever, pogosto po fevdalni arhitekturi, posreduje umetnostne impulze juga, ki jih domači stavbenik prilagaja svojim potrebam in stremljenjem. Ne bilo bi prav, če bi spregledali vsaj posredno vlogo furlanskih stavbarjev in njihovih pomočnikov, o katerih nam govorijo škofjeloški viri in katerih delo se verjetno ni omejevalo le na Škofjo Loko. Uveljavljanju novega stila je prispevala svoj delež tudi živahna trgovska povezava z našimi primorskimi mesti,[41] ob kateri so se verjetno rojevali tudi drugi stiki, posebno kulturni. V kolikšni meri so primorska mesta prispevala k oblikovanju arhitekture naših celinskih mestnih naselij, ostane za zdaj odprto vprašanje. Toda analiza posameznih tlorisnih zasnov meščanskih hiš v Primorju govori o podobnih procesih pri razvoju tamkajšnje meščanske hiše, kakršne opažamo tudi v zaledju, čeprav se seveda ti omejujejo le na temeljno razdelitev stanovanjskih in delavniških prostorov. Posebno pomembno vlogo pripisujemo pri širjenju novih renesančnih arhitekturnih prvin italijanskim, predvsem lombardskim stavbe-

nikom,[42] ki so v 16. stoletju med turško nevarnostjo pri nas modernizirali grajske in mestne utrdbe ali gradili nove. V Kranju jih moremo z večjo ali manjšo gotovostjo slediti le pri gradnji jugovzhodnega trakta gradu Kieselstein in mestnega stolpa oziroma orožarne Škrlovec. Oba objekta kažeta tipične lastnosti in oblike sodobne italijanske fortifikacijske gradnje. Čeprav je delo italijanskih mojstrov pri utrdbenih delih pogosto povezano tudi z njihovim kasnejšim sodelovanjem pri drugih gradbenih nalogah mesta,[43] o nekem neposrednem vplivu italijanskih stavbarjev na oblikovanje renesančne arhitekture 16. stoletja v Kranju ne moremo govoriti. Nasprotno pa italijanski stilni akcent močno odmeva v naslednjem stoletju na fasadi nekdanjega plemiškega dvorca — današnje Mestne hiše z domnevno letnico nastanka 1638. Dvorec je najvidnejši spomenik renesančnega stavbarstva v Kranju. S svojo, po italijanskem načinu grajeno fasado in severnjaško zasnovano notanjiščino daleč presega okvir običajnega meščanskega arhitekturnega ustvarjanja pri nas in se uvršča med najpomembnejše spomenike kasnorenesančnega profanega stavbarstva v Sloveniji.[44]

Omenili smo že, da je nekatere renesančne značilnosti izrazila že pozna gotika. Mednje spada tudi stremljenje po horizontalni zasnovi arhitekturne gmote, ki se je kmalu prenesla tudi v meščanski ambient. Prvotno so bile hiše v mestu (in kot smo videli tudi na vasi) obrnjene proti komunikaciji s svojo ožjo, čelno stranjo in je bilo tako ostenje ulic sestavljeno iz številnih samostojnih stavbnih celic, ki so bile med seboj ločene z ozkimi prehodi. Prva znamenja združevanja stavb v kompaktnejše skupine se pojavijo prav v 16. stoletju. Strehe so se zaradi smotrnejše uporabe stavbnega prostora, pa tudi zaradi vedno bolj pogostnega združevanja dveh ali več hiš v skupni lastnini, obrnile proti ulici in dale njeni liniji izrazit horizontalni in s tem tudi težnjam novega časa ustrezajoč značaj. Koliko so ti pojavi v mestih vplivali na sorodne preusmeritve linije streh in fasadnih ploskev pri posameznih stavbah v našem podeželskem kmečkem ambientu, ostane za zdaj še vprašanje. Iz istega nagiba izvira tudi stremljenje po vodoravni razporeditvi dekorativnih elementov po fasadni ploskvi, pa naj bo to horizontalna linija oken, strešni ali zidni venec. Posebno poudarja to hotenje na konzole oprti in večkrat prek vsega pročelja razpotegnjeni nadstropni pomol. Sorodnike ima v grajskem gotskem pomolu, vendar so cela nadstropja, viseča na konzolah, znana predvsem v Italiji[45] in njenemu umetnostnemu vplivu podrejenih področjih, kjer jih najdemo izvedene

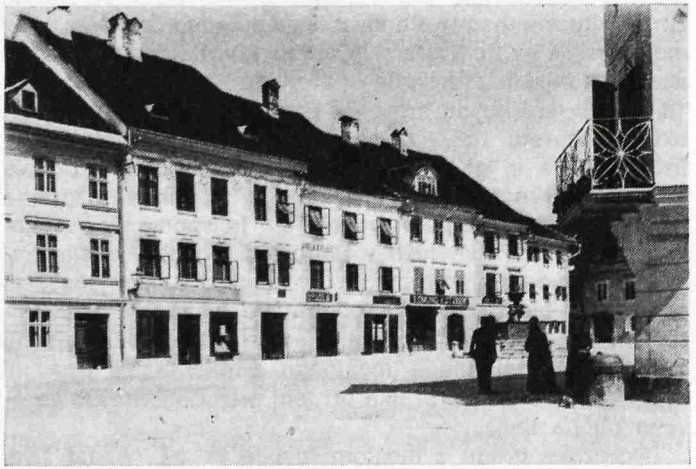

Sl. 9. Meščanske hiše na Titovem trgu z nadstropnimi pomoli

tudi v lesu (istrska in dalmatinska mesta itd.). Sem naj bi zopet zašla po posredovanju Benetk z vzhoda kot izrazit element lesene orientalske stanovanjske arhitekture.[46] Številne primere, ki predstavljajo obliko po vsej srednji Evropi razširjenega stanovanjskega nadstropja tako v meščanskih kot tudi grajskih ambientih, najdemo v skoraj vseh gorenjskih mestih in tudi v Kranju na hišah št. 9, 10, 11, 12 na Titovem trgu. Pri Štirnovi, nekdanji mitničarski hiši iz leta 1527, zavzema nadstropni pomol le dve tretjini stene in ga s tal opira poligonalni slop. Konzole in vertikalni nosilec so povezane z zidanima razprtima lokoma. Našteti elementi povezujejo ta spomenik z nekoliko mlajšo Malijevo hišo v Radovljici.[47] Doba je bila nastajanju nadstropnih pomolov v mestih naklonjena, saj pomenijo poleg oblikovne obogatitve fasade tudi razširitev stanovanjskega prostora v smeri najpomembnejšega in najbolj razgibanega mestnega ambienta — trga ali prometne žile, ne da bi bila pri tem prizadeta strogo varovana ulična linija.

Povezava gradu z mestom je bila že od nekdaj živa, saj sta se med seboj v obrambi dopolnjevala. Tako ima srednjeveška mestna utrdbena arhitektura svoj izvor prav v grajskem stavbarstvu. V 16. in 17. stoletju, ko dekorativni moment močno soodloča pri oblikovanju stanovanjskih zgradb, se vpliv grajske arhitekture in številnih v

Sl. 10. Ogelni stolpič na stikališču Prešernove ul. in Titovega trga

Sl. 11. SZ obrobje Titovega trga po prvi svetovni vojni. Na skrajni desni del ogelnega pomola nekdanje Florianove hiše

njej uveljavljenih formalnih prvin prenese tudi na meščansko hišo. Tako so se že obravnavani nadstropni pomoli najprej uveljavili v grajskem stavbarstvu, še prav posebej pa to velja za ogelne pomole, ki so se razvili iz okroglih ali pravokotnih grajskih stolpov oziroma kasnejših nadstropnih stolpičev in se v 16. stoletju pojavili tudi v meščanskem ambientu, predvsem pri bogatejših meščanskih hišah v naših mestih in tudi v Kranju, kjer jih najdemo na Titovem trgu (hiša št. 3 in 25). Nadstropni pomoli v obliki pravokotnih ali okroglih stolpičev so nastali iz dekorativnih nagibov, iz želje po uglednejšem videzu hišne zunanjščine itd. Ker je stolpič zaradi sklenjenosti ulične linije mogel navadno biti le eden, je z njim obenem poudarjen začetek trga (hiša št. 25 na Titovem trgu) ali zaključek ulice (hiša št. 3 na Titovem trgu). V 17. stoletju so ti stolpiči, posebno okrogli, našli pot celo v ambicioznejšo kmečko arhitekturo (npr. Lesce). Da ne bi oviral prometa, so stolpič pravokotnega tlorisa oprli na večdelno konzolo (hiša št. 3 na Titovem trgu), okrogel stolpič na hiši št. 25 na istem trgu pa na zidan podstavek v obliki polovice stožca, ki se končuje s konzolo v obliki stiliziranega cveta.

Oblike portalov kranjskih meščanskih hiš[48] so v dobi renesanse razmeroma skromne. To si razlagamo s tem, da so spomeniki v glavnem delo domačih izvajalcev, ki so sicer v osnovi prevzeli nova načela gradnje, a so jih prilagodili svojim možnostim in tradiciji. Tako nastane po obdobju vztrajanja pri tradicionalni polkrožni obliki gotskega portala s prirezanimi robovi, kot ga poznamo iz prve polovice 16. stoletja na Titovem trgu št. 3, na Štirnovi hiši in na dvorišču Mestne hiše, v drugi polovici 16. stoletja in tudi kasneje vrsta kompromisnih oblik, kot jih kaže npr. dvoriščni portal v Cankarjevi ulici št. 8 z gotsko prirezanim okvirom in značilnimi renesančnimi odbijači. Posebno opazno se ta dvojnost vleče v kmečki arhitekturi, kjer jo srečamo še v naslednjem 17. stoletju (primer hiša št. 8 v Drulovki). Znani so primeri portalov, ki so sicer ohranili svojo tipično poznogotsko linijo, vendar je nekdanji prirez na ajdovo zrno zamenjal živ rob. Temu so se pri podbojih enostavnejše polkrožne oblike pridružili še segmentni odbijači in smo tako dobili za 17. stoletje najpogostejšo obliko renesančnega portala (primer hiša št. 8 v Vodopivčevi ulici). V renesansi tako številni portali v rustiki, ki imajo svoj izvor v lombardski utrdbeni arhitekturi in so se prek Benetk razširili skoraj po vsej Evropi, so v Kranju v posebni inačici zastopani v arhitekturi gradu Kieselstein (glavni in dvoriščni portal) iz časa na-

Sl. 12. Središčni del fasade renesančnega dvorca na Titovem trgu iz l. 1638

Sl. 13. Renesančni rezljani notranji portal v Mestni hiši iz l. 1638

stanka središčnega renesančnega trakta po letu 1578.[49] Prehodno obliko med gotiko in renesanso predstavlja glavni portal Mestne hiše: iz renesančno oblikovanih podstavkov raste še gotsko prirezan z motivom oslovskega hrbta zaključen portalni okvir, ki ga sestavljajo posamezni po renesančnem načinu sestavljeni kamniti kvadri. Zdi se, da kamnoseška obrt na Gorenjskem celo v dobi nastanka portala v prvi polovici 17. stoletja še ni povsem prerasla gotske tradicije ali pa še ni bila sposobna ustvariti lastnega koncepta pri izdelavi zahtevnejšega in reprezentativnega renesančnega vhoda. Tako si je kot že tolikokrat pomagala s pritegnitvijo »domačih« gotskih elementov v okvir sodobnega reševanja stavbnih nalog. Smiselna in kar organska povezanost obeh stilnih komponent je vodila v tem primeru do rezultata, ki presega okvir običajnega križanja različnih oblikovnih elementov in predstavlja že kar novo, sicer izrazito pokrajinsko obarvano, stilno komponento. Odličnejši tip rezljanega severnjaško-renesančno oblikovanega portala iz leta 1638 se nam je prav tako ohranil v Mestni hiši. Gre za dvoje lesenih vrat s pilastrsko arhitekturo in vodoravno preklado. To jedro obkrožata ob straneh dekorativni krili, na vrhu pa ga zaključuje slemenasta atika. Portala, ki ju je podrobno opisal že France Stele,[50] predstavljata po bogastvu rezljanih členov in intarziranih ploskev posebnost v slovenskem gradivu. Zelo pestra je vrsta skromnejših renesančnih portalov, ki so se iz Italije razširili po vsej Evropi in zaradi enostavne izdelave kmalu našli pot tudi k nam. Bili

so namenjeni predvsem notranjim prostorom. Že kmalu po letu 1600 se srečamo s portalom, sestavljenim iz enostavnega pravokotnega okvira, ki ga na vrhu poživlja pravokotna, v začetku ožja (npr. grajska kapela v Stražišču), v kasnejši dobi pa enako široka svetlobna odprtina z mrežo. Odlikuje ga lep proporc med vodoravnimi in navpičnimi deli in vitkost podbojev. Soroden mu je portal s profiliranim napuščem nad horizontalnim delom vhodnega okvira (npr. portali v veži pritličja in prvega nadstropja Mestne hiše v Kranju). V monumentalnejši izvedbi postane kasneje osnova številnim baročnim portalom pri nas, poleg tistih seveda, ki so se razvili iz ločne osnove in katerih neposredni predniki so nam na Gorenjskem znani predvsem iz cerkvene arhitekture (npr. Grad pri Cerkljah). Tip portala z voluto na temenu loka in s profiliranim kapitelom med ločnimi nosilci, kot ga poznamo iz Vodopivčeve ulice št. 7, je uvedel šele barok.

Kocijančičeva kamnoseška dejavnost na Černivcu[51] se je v tem času še omejevala na podeželje in s svojimi prvimi reprezentančnimi vhodi nastopila šele nekaj desetletij kasneje, vendar se v meščanskem ambientu v tem času ni pojavila.

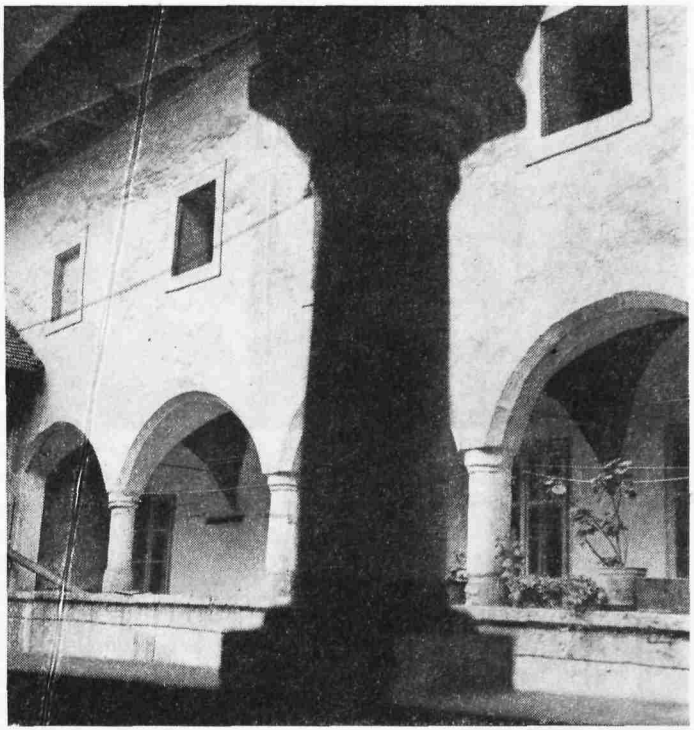
Zanimiv je tudi razvoj oken. Gotsko prirezani robovi kamnitih pravokotno zasnovanih okenskih okvirov se vzdržujejo še vse 16. in 17. stoletje in jih najdemo npr. v hišah št. 18 in 25 na Titovem trgu. Kasneje dobijo okenski okviri živ rob, ki pa se v posameznih stavbah še dolgo druži s starim gotskim prirezom. Za 17. stoletje značilno okno, katerega oblika kasneje preide v barok, ima zgoraj in spodaj profiliran okvir in kovano enostavno ali dekorativno mrežo. Zelo pogosto se v 17. stoletju srečamo s tako imenovanimi dvojnimi okni, ki imajo izvor v italijanski bifori. Vkomponirana so nad portal v središčno os fasade, ki s tem dobi večji poudarek, obenem pa zaznamujejo osrednji prostor stavbe — zgornjo vežo. V Kranju se srečamo z dvojnimi okni oziroma biforami v Mestni hiši in gradu Kieselstein. Medtem ko predstavljajo bifore v prvem in drugem nadstropju le združitev dveh okenskih odprtin pod skupno preklado, je bifora z ločnima zaključkoma na Mestni hiši odličen primer prave, v lepem razmerju grajene italijanske renesančne bifore. Loka, ki ju na temenu poživlja voluta, sta na sredi in ob straneh oprta na vitke kanelirane stebričke. Arhitekturo uokvirja na spodnji strani na konzole postavljen profiliran podstavek, zgoraj pa razčlenjena gred.

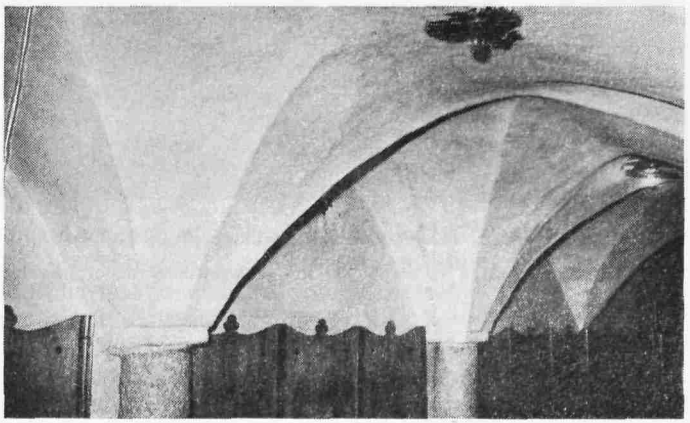
Najpogostejša oblika renesančnega svoda je banja, ki je spočetka po tradiciji kdaj pa kdaj celo šilasto usločena (Prešernov hram itd.). Vanjo se pogosto zajedajo sosvodnice, ki jih novo obdobje večkrat okrasi s štukiranimi pridatki — s paličasto izboklino, ki naj označuje njen vrh, ponekod zopet odebelijo celotno njihovo obrobje, združijo po dve nasprotni skupaj, iz česar nastane križnatemu podoben obok. Vendar so tudi več ali manj dosledno izpeljani pravi križnati svodi ohranili svojo veljavo, posebno v arkadnih hodnikih, kjer posamezna svodna polja loči med seboj plitva oproga, pogosto, posebno v zgodnejši dobi, poživljena z grebenasto odebelino. Sosvodnice so spočetka večkrat oprte na stebre ali polstebre (Titov trg 4 in 14, Tomšičeva ulica 24), včasih tudi na plastično izstopajoče konzolne nastavke, kar vse spominja na močno gotsko tradicijo. Kasneje, v 17. stoletju, se njih plastika vedno bolj izgublja in ohrani kvečjemu obliko profilirane (Tavčarjeva ulica 22) ali ravne pravokotne ploskve. Reprezentančna oblika renesančnega svoda je s štukiranimi grebeni prepredena banja. Grebenasti svodi posnemajo v svoji stropni dekoraciji mrežo gotskih obokov od preprostega križnatega, ki ga že poznamo, do zvezdastega, mrežastega ali izrazito igrivo oblikovanega poznogotskega svoda. Ko je gotski obok izgubil svojo konstruktivno moč in se vedno bolj spreminjal v dekoracijo, je bil potreben le korak do polne uveljavitve štukiranih grebenastih nadomestkov, ki so zaradi enostavne izvedbe prav kmalu izpodrinili prave gotske rebraste svode; le-te je pri nas nas še dosti daleč v 16. stoletje pietetno varovala njihova povezanost s starimi slikarsko-ikonografskimi vzori. Tako je tudi pri novem načinu svodenja v zgodnejši dobi dobro viden naslon na gotsko obočno konstrukcijo, kjer ne manjka niti osrednjega sklepnika (Breg pri Žirovnici itd.). Tudi meščanska arhitektura, ki skoraj hkrati kot cerkvena že v prvi polovici 16. stoletja začenja sprejemati novo obočno dekoracijo, ne pozablja v začetku uporabljati tradicionalnih gotskih prvin — plitvih sklepnikov, stebernih in slopnih nosilcev, figuralnih ali geometričnih konzol itd. (Tržič, Radovljica, Škofja Loka, Kranj). Podoben razvoj lahko opazujemo tudi drugod v srednji Evropi, tako na Koroškem, Tirolskem in posebno na Slovaškem. V Kranju se sorazmerno pozno srečamo z izdelano obliko grebenastega svodenja, čeprav lahko spremljamo njegovo nastajanje v obliki štukiranega poudarjanja robov sosvodnic in pravih ter nepravih križnatih svodov že od prve polovice 16. stoletja dalje (Prešernov hram, Prešernova ulica št. 10). Šele po prezidavi plemiške hiše na Titovem trgu št. 4 v renesančni dvorec leta 1638 (Mestna hiša) se po odstranitvi nekdanjih lesenih stropov[52]

pojavijo grebenasti svodi v razvojno povsem dognani obliki. Osvobojeni starih dodatkov učinkujejo lahkotno in v povezavi s sodobnimi arhitekturnimi členi resnično renesančno. Drobna stropna polja v veži prvega nadstropja spominjajo s svojo svetlobno igro obrisnih linij prej na renesančne kasete kot pa na gotsko rebrovje.

Leseni svodi s profiliranim nosilnim tramom in počez položenimi, ob straneh prirezanimi deskami, ohranjajo gotsko tradicijo in se v bistvu ne spremenijo do 19. stoletja. Zaradi številnih požarov se jih je ohranilo le malo (starejši primer predstavlja Prešernova hiša). Konec 17. in v 18. stoletju doživijo svoj prerod v kmečkem stavbarstvu, ki nam je dalo vrsto zares kvalitetnih spomenikov. Kasetirani stropi so propadli ali pa so bili že takrat redki. Poleg stropa v Mestni hiši, ki ga pokriva že baročno težka mreža lesenih okvirov, se nam ta vrsta stropov ni nikjer drugod ohranila.

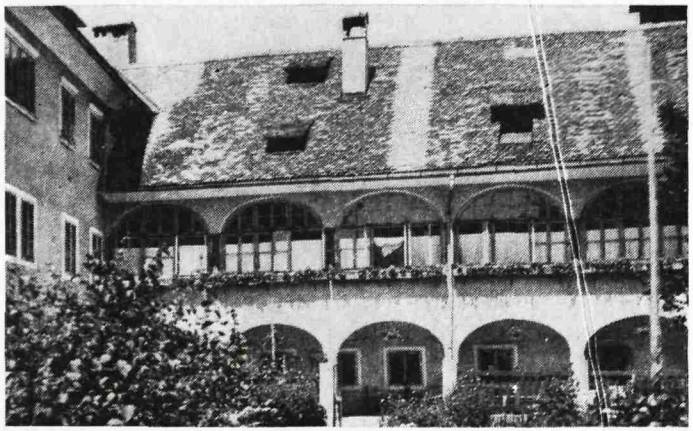
Sorazmerna skromnost pri oblikovanju tlorisne mreže, ki jo kaže kranjska meščanska hiša vse do konca 15. stoletja, se po tem času umika za dobo značilni težnji po večji stanovanjski udobnosti. Osnovni tlorisni koncept, ki ga je renesansa podedovala že iz prejšnjih stoletij, se pri mnogih hišah zaradi spremenjenih stanovanjskih zahtev, povečanega števila uporabnikov ali prodaje posameznih stanovanjskih površin razširi v vertikalni smeri ali v smeri dvorišča. Pospešen razvoj prostorov o globino, tj. v smeri dvorišča, je pri meščanski hiši omogočila šele uvedba arkadnih hodnikov, ki so zagotavljali neoviran dostop do novih prostorov. Pri večjih in prostorsko zaključenih arhitekturnih zasnovah so arkadna dvorišča poleg komunikacijske vloge imela tudi vlogo estetsko oblikovanih svetlobnih jaškov; le-ti spominjajo na podobne rešitve v grajski arhitekturi, ki je poleg oblikovno razvitejšega meščanskega stavbarstva v neposrednem sosedstvu (Primorska, Koroška) imela pomembno vlogo pri uveljavitvi nove arhitekturne prvine pri nas. Arkade spadajo med glavne značilnosti renesančnih stanovanjskih gradenj 16. in 17. stoletja. Danes skoraj ne dvomimo, da imajo svoj izvor v zgodnjerenesančnem firenškem stavbarstvu, čeprav pri tem ne smemo prezreti tudi romanske in gotske tradicije. Sam sistem na konzole oprtih hodnikov, ki spremljajo dvoriščne dele stavb, se je pri nas uveljavil v leseni izvedbi že zgoraj in tudi kasneje večkrat nadomeščal drago izvedbo zidanih arkad. Iz Italije so se arkadni hodniki hitro razširili po Evropi in se pri nas ohranili prav do srede 19. stoletja. Zašli so tudi v kmečko arhitekturo (npr. Kokrica). Vsaj sredi 16. stoletja jih najdemo tudi v Kranju.

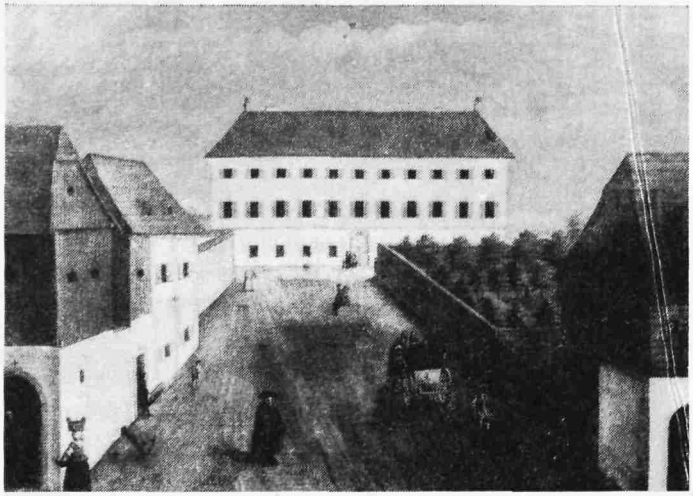

Sl. 14. Arkadni hodnik v Pavšlarjevi hiši v Kranju z gotsko oblikovanimi nosilci in loki s prirezanimi robovi

Sl. 15. Prešernov hram na Titovem trgu. Silasto usločen banjast svod na stebrih, obočne pole ločijo grebenasti izrastki

Sl. 16. Grad Kieselstein, severni trakt z arkadnim hodnikom

Sl. 17. Baročno župnišče iz srede 18. stol. z okoliškimi napol lesenimi hišami

Najzgodnejši primeri so opremljeni še s starimi rekviziti. Stebri imajo gotsko obliko, robovi lokov so prirezani (Kranj, Titov trg št. 18). Šele kasneje dobijo stebrički vitkejšo, bolj renesančno obliko, toda čiste toskanske nikoli (grad Kieselstein itd.). So dela domačih stavbarskih delavnic in bolj privlačijo s svojo slikovito pestrostjo kot z oblikovno doslednjostjo in izglajenostjo. Arkade lahko oklepajo dvorišče z ene strani, kadar hiša v smeri dvorišča nima prizidkov (npr. hiša št. 24 v Tomšičevi ulici), z dveh oziroma treh strani, kadar obstajata eden ali dva krilna prizidka (npr. hiša št. 18 na Titovem trgu, hiša št. 22 v Tavčarjevi ulici itd.). Arkad, ki bi oklepale dvorišče z vseh strani, kranjsko gradivo ne pozna; tiste, ki so, so rezultat kasnejših prezidav, kot npr. arkade v Pavšlarjevi hiši v Kranju. Pritlični nosilci dlje ohranjajo gotske oblike kot arkadni stebriči v nadstropju. Kasneje jih nadomestijo masivni in v sredi odebljeni okrogli stebri (npr. Titov trg št. 18, Tomšičeva ulica št. 24). Slopi se kot nosilci arkadnih lokov v Kranju, vsaj kot kaže ohranjeno gradivo, v nasprotju s »klasičnim« principom gradnje arkad pojavijo zelo pozno, največkrat šele na pragu baroka (grad Kieselstein, hiša št. 22 v Tavčarjevi ulici). Zdi se, da je bil gorenjski prostor pri oblikovanju lastnemu okusu prilagojenega arkadnega sistema v meščanski arhitekturi vseskozi od renesanse do klasicizma bolj naklonjen lahkotnejšemu in slikovitejšemu sestavu arkadnih nosilcev, ki jih tudi v pritličju predstavljajo stebri, kot pa tektonsko jasni gradnji slopov. Tudi glede razmerja med številom lokov v pritličju in nadstropju arkad, ki ni nikoli konstantno, smo v gorenjskem meščanskem gradivu daleč od italijanskega pravila.

Medtem ko meščanska arhitektura v 17. stoletju — razen uvajanja novih oblik arkadnih nosilcev in novih načinov svodenja — ne pove nič bistveno novega, nastane v prvi polovici stoletja v Tržiču (leta 1618), v Radovljici (leta 1631), v Železnikih (leta 1631), v Kranju (leta 1638) in v Kropi (leta 1642) vrsta plemiških dvorcev, ki jih zaradi tesnega sožitja z drugim naselbinskim organizmom in njihovega vpliva na mestno in celo kmečko okolico lahko vključimo v okvir našega razpravljanja. V nadstropju ustvarijo ti mestni dvorci po vzoru okoliške graščinske arhitekture (prim. grad v Dvorski vasi pri Begunjah) tip novega centralnega prostora, ki si podredi prostorske elemente svoje okolice in tako podre nekdanje ravnotežje starega stavbnega organizma, kar pomeni v razvoju mestne renesančne arhitekture korak naprej. Tudi zunanjščina doživi spremembe. Prej enotna fasada dobi v centralni osi vrsto poudarkov. Portalu se pridruži v prvem nadstropju po vzoru podobno oblikovanih zunanjščin fevdalnih dvorcev balkon (Mestna hiša) ali dvojno okno (Kieselstein), v drugem nadstropju običajno dvojno okno (Kieselstein) zamenjata v Mestni hiši bifori. S tem je razdrto ravnovesje tudi v zunanji podobi hiše. Tektonsko občutje renesančne fasade se umika manirističnо-dinamičnemu

gibanju središčnih fasadnih arhitekturnih elementoi v smeri ostrešja (npr. strešna odprtina v obliki bifore v leseni izvedbi na Mestni hiši), ne da bi jih pri tem karkoli skušalo zaustaviti. Poleg številnih formalnih značilnosti, kot so bifore, portali, okna itd., ki jih posreduje svoji okolici, vpliva ta tip arhitekture tudi na izoblikovanje mnogih kmečkih dvorcev konec 17. in 18. stoletja na severozahodnem Gorenjskem. Njen vpliv je opaziti celo v prvi polovici 19. stoletja tudi pri nekaterih hišah v okolici Kranja (npr. Podbrezje).

Podobno kot pri urbanističnem razvoju pomeni tudi v meščanski arhitekturi Kranja doba od 17. stoletja dalje obdobje zastoja. Vzrok lahko iščemo v poslabšanju položaja mestnega gospodarstva, posebno njegove trgovine na daljavo, ki je prešla v tuje roke, in v nerazumevanju meščanske družbe, ki je še globoko tičala v nazorih srednjega veka, za gospodarske reforme, le-te je po vzoru ekonomsko naprednih zahodnoevropskih držav uvajala tudi absolutistična država.[53] Ekonomsko nazadovanje so v tej dobi pospeševali tudi pogosti požari mesta, npr. leta 1668 in leta 1749. Edini pomembnejši spomenik stavbarstva baročne dobe v Kranju je sredi 18. stoletja sezidano župnišče ki se v nasprotju z razkošnejšo ahitekturo nekaterih baročnih graščin (npr. v Radovljici) navezuje na bolj umirjene, hladnejše in manj reprezentativne tokove baročnega arhitekturnega snovanja, ki pripravljajo pot prihajajočemu klasicističnemu stavbarstvu.

Zamiranje nekdanjega enotnega načina meščanskega gospodarjenja je dalo tudi obliki meščanskih hiš pečat individualnosti. Vedno bolj opazna družbena diferenciacija, ki se kaže v združevanju posameznih stavb v večje enote, je vplivala na spremembo srednjeveško-renesančnega tlorisnega koncepta kakor tudi na prostorsko in plastično oblikovanje posameznih stavb. Nekdanjo stransko vežo je zamenjala v tej dobi centralna hišna komunikacija, okrog katere so se simetrično razporedili posamezni prostori. Spremembe lastniških odnosov in živahnejše uveljavljanje tako imenovane etažne lastnine je vodilo tudi do sprememb v vertikalnem razvoju meščanskih hiš; nekdaj prevladujočo enonadstropnost je zamenjala dvonadstropnost. Z uvedbo centralne veže je dobila večji pomen tudi središčna os fasade. Po zgledu že prej omenjenih renesančnih dvorcev poudarjajo sredino pročelja poleg portala tudi profilirana okna in kasneje okraski iz štuka (Titov trg št. 5, Tomšičeva ulica št. 32).

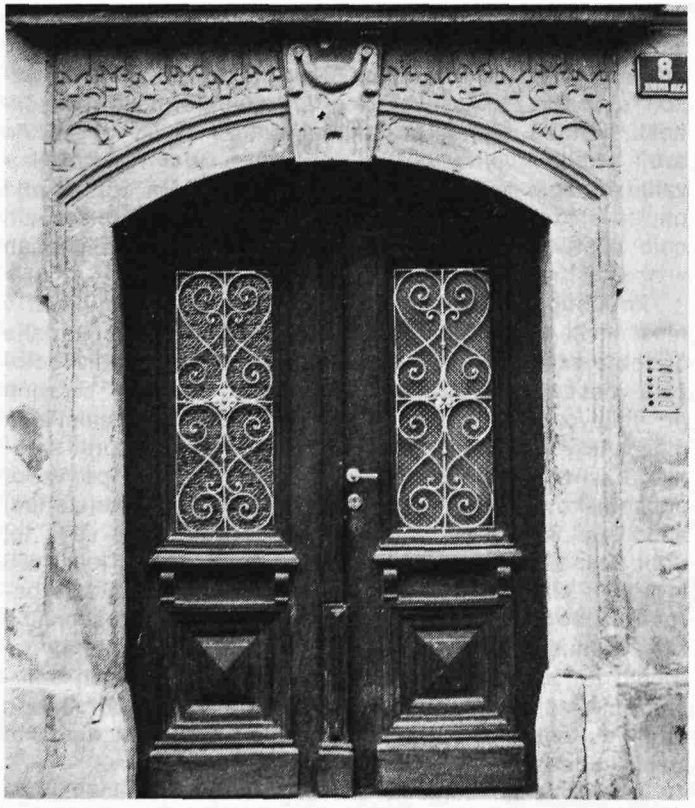
Na robu mesta se v tem času bolj kot meščanske uveljavljajo oblike sodobne kmečke arhitekture, posebno v gostilniškem ambientu. Tako ima npr. gostišče Stara pošta v bližini zgornjih mestnih vrat v času nastanka po letu 1770 in pred prezidavo v drugi polovici 19. stoletja obliko kmečkega dvorca z vsemi njegovimi značilnostmi, le da je njegov tloris prilagojen novim potrebam. Isto velja za gostilno pri Kumru ob savskem mostu.

Na spremembo arhitekturne podobe Kranja v 19. stoletju je odločilno vplival požar leta 1811.[54] Že v naslednjih letih se je podobno kot v istem času pogorelem Tržiču ali Radovljici po letu 1835 spremenila oblika številnih mestnih predelov, predvsem Tavčarjeve, Tomšičeve in Regin-čeve ulice ter Maistrovega trga, ki so dobili nov arhitekturni značaj in so le posamezne hiše ohranile starejše stilne elemente. Tako imata npr. dosledno pomanjkanje dekorativno bogatih lesenih stropov v nadstropju hiš, ki so se nam sicer ohranili v Radovljici, Škofji Loki in v drugih mestih, in sorazmerno majhno število arkadnih dvorišč po vsej verjetnosti vzrok v požaru Kranja leta 1811 ali v nič manjši požarni katastrofi leta 1749. Posledica gradbene obnove, ki jo je narekoval stavbni red francoskega guvernerja Bertranda,[55] je bila, z izjemo tržnega jedra, gradnja skromnih in stilno nezanimivih hiš. Opremljene so bile z vsemi tistimi elementi, ki so jih predpisovali takratni tako imenovani požarni redi: z železnimi polknicami, železnimi vrati in drugim. Prav tako je v tem času pri gradnjah kamen dosledno zamenjal proti požaru neodporni les.

Arhitekturni program baročne dobe in program klasicizma sta si pri kranjski meščanski hiši zelo sorodna. Tako je marsikatero stilno pobudo, ki je barok ni mogel realizirati, kasneje uresničil klasicizem (npr. Layerjeva hiša). Podobno se je doba prve polovice 19. stoletja lotila preoblikovanja in krasitve nekdanjih skoraj praznih fasadnih ploskev s tem, da jih je prepredla s pilastri, zidci in drugim plastičnim ornamentalnim dekorjem, kar je drugod kot npr. v Ljubljani, storil že barok. Spremenila se je le oblika arhitekturnih členov, princip oblikovanja pa je ostal isti. Klasicizem je v svojem podedovanem stremljenju po poživitvi fasadnih ploskev obenem temeljito zamenjal nekdanje preprostejše portalne in okenske odprtine in pri tem segel tudi v notranjščino stavb, ki so začele dobivati bogatejši videz. Pri tem mu je bila v pomoč razvita kamnoseška obrt Puharjev,[56] ki se je v Kranju razvila že v drugi polovici 18. stoletja. Tudi močno renomirana dejavnost Kocijančičeve delavnice s Černivca[57] nam je na prehodu iz 18. v 19. stoletje zapustila nekaj kvalitetnih spomenikov: še baročno občuteni portal Stare pošte, portal iz leta 1807 v Jenkovi ulici z močnimi baročnimi reminiscencami

Sl. 18. Puharjeva kamnoseška delavnica. Portal iz 2. pol. 19. stol. v Tomšičevi *ulici*

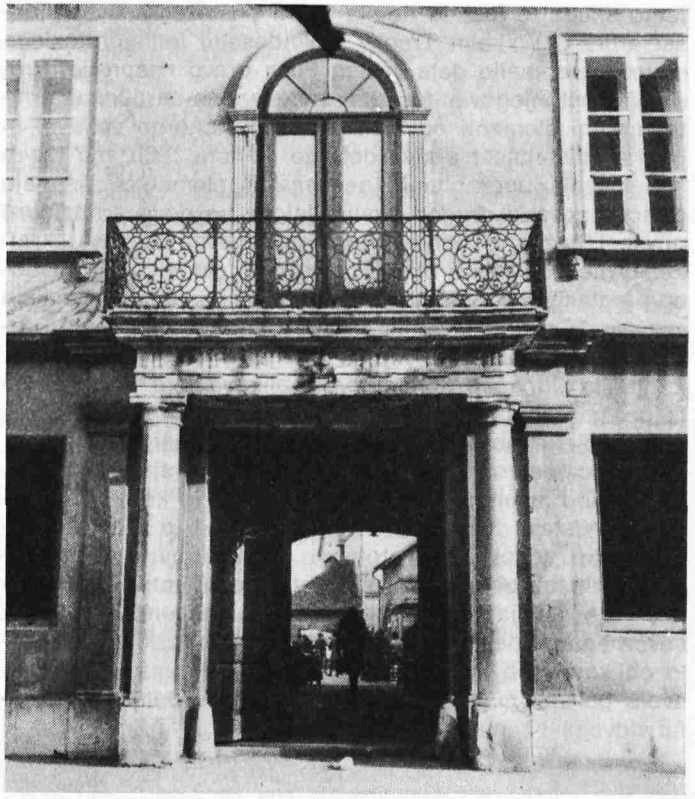

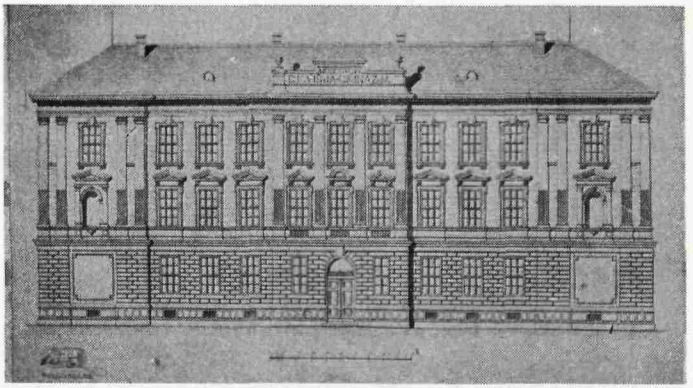
Sl. 19. Kocjančičeva kamnoseška delavnica. Portal iz I. 1807 v Jenkovi ulici

in skromno porajajočimi se klasicističnimi elementi, portal Layerjeve hiše z zanimivimi šilasto-ločnimi oblikami v dekoraciji portalne arhitekture, ki se pogosto pojavljajo v dobi okr. leta 1800 itd. Kasneje je število izdelkov iz zelenega tufa v Kranju močno pojenjalo. Zdi se, da je okrepljena kamnoseška dejavnost Puharjev[58] v prvi polovici 19. stoletja zlahka zadovoljevala potrebe mesta. V nasprotju s Kocjančičevimi so Puharjevi izdelki manj raznoliki in bolj navezani na tuje vzore. Običajna pravokotna oblika profiliranega portalnega okvira z dvema stožčastima odbijačema se npr. obdrži tja do konca stoletja.

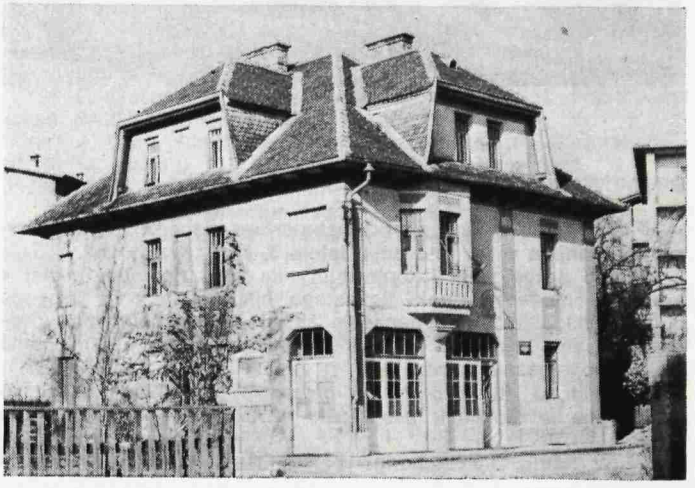
Širšemu gradbenemu konceptu se je v tem času podredilo le poslopje Kazine na Titovem trgu (1834—1847), ki s svojimi miniaturnim portikom in stebriščno vežo skuša slediti arhitekturnemu idealu dobe in se od daleč navezuje na istoimensko arhitekturo v Ljubljani. Podeželskega in še v renesansi zasidranega gradbenega programa graščinskih dvorcev ni presegla približno v istem času zgrajena Podrtina, ki je v svoje zaprto dvorišče vključila arkadni hodnik s slopi in sploščenimi loki.

Značaj arhitekture mesta druge polovice 19. in začetka 20. stoletja so oblikovale težnje po historiziranju in že v klasicizmu prve polovice 19. stoletja programiranem oblikovanju fasadnih ploskev. Stremljenje po krasitvi pročelij je v tem času postala prava moda, ki se je prenesla tudi v stranske in na novo nastale ulice. Stavbe so dobile plastično preobložen in bahav izraz, ki je postal značilen za takratno malomeščansko podobo Kranja. Temu razpo-

Sl. 20. Petrčkova hiša na Titovem trgu. Del fasade s klasicistično oblikovano srednjo osjo

Sl. 21. Wilhelm Treo, načrt fasade kranjske gimnazije iz l. 1896

Sl. 22. J. Fuso, Poslopje iz dobe historičnih slogov

Sl. 23. Petelinova hiša na Jezerski cesti

loženju je prispeval svoj delež italijanski gradbenik Josip Fuso, ki se je po zgraditvi gorenjskih železnic naselil v Kranju. Med najvažnejša njegova dela spadajo sedanje poslopje Opreme na Koroški cesti, Resmanova hiša blizu križišča na Vekslju, Koklnova hiša ob Jezerski cesti in številne fasadne preobleke, predvsem v Prešernovi ulici in na Maistrovem trgu. V primerjavi s skromnejšo, tektonsko jasnejšo in renesančno-klasicistično pobarvano zgradbo gimnazije ali danes že porušene Nove pošte, ki ju je ver-

jetno skupaj s fasado hotela Stare pošte zgradil ljubljanski arhitekt Wilhelm Treo v devetdesetih letih preteklega stoletja, pomenijo dela Josipa Fusa pravo nasprotje. Preobloženost njegovih fasad z renesančno-baročnimi arhitekturnimi elementi odvzema stenam sleherno veljavo. In čeprav nastajajo njegova dela že po letu 1900, mu razen posameznih uporabljenih secesijskih elementov ostajajo principi povsod drugod uveljavljajoče se nove arhitekture povsem neznani. Ugotoviti moramo, da je Fusov, takratnemu meščanskemu okusu ustrezajoč eklekticizem, usodno preglasil sodobna umetnostna stremljenja secesije, ki je vplivala le na oblikovanje fasade Logarjeve hiše na Titovem trgu, sicer pa v Kranju skoraj ni zapustila sledov. Z njenim tlorisnim konceptom, oblikovanjem zunanjščine in opreme se je Kranj spoznal šele v dvajsetih letih našega stoletja ob Peterlinovi hiši na Jezerski cesti.

Funkcionalno dognano in oblikovno sprejemljivo, tako imenovano inženirsko smer v arhitekturi je konec 19. stoletja predstavil Kranju inž. Ivan Hraski, ki je z drzno projektiranim vodovodnim stolpom obenem ustvaril severovzhodnem obrobju mesta potrebno dominanto. Ta še danes predstavlja pomemben vedutni akcent celotnega severnega predela mesta in središče naselja, ki se je začelo oblikovati ob njem že med obema vojnama in doseglo svojo bolj ali manj zaključeno razvojno stopnjo v izgradnji novega Kranja v naši dobi.

Sl. 24. Ivan Hrasky, Vodovodni stolp

OPOMBE

[1] C. Avguštin, Oris zgodovinsko-urbanističnega razvoja Kranja v srednjem veku, Snovanja, letnik 3, št. 3, Kranj 1969.

[2] Ob arheoloških izkopavanjih leta 1953 (Narodni muzej v Ljubljani) najdeni ostanki ilovnatega hišnega lepa iz ilirskega obdobja na južni strani današnje župne cerkve nam npr. govorijo o gradivu in načinu gradnje (pleteničje), ne pa o sami obliki in legi posameznih stavb.

[3] Prim. J. Kastelic, Nekaj problemov zgodnjesrednjeveške arheologije v Sloveniji, Arheološki vestnik XV—XVI, Ljubljana 1964—1965.

[4] W. Radig, Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre fruegeschichtliche Wurzein (poglavje: Doerfliche Siedlungen und Burgen der Slaven), Berlin 1955.

[5] C. Avguštin, Poglavitne črte urbanističnega razvoja Kranja, 900 let Kranja, spominski zbornik, str. 163—164, Kranj 1960.

[6] Arheološka izkopavanja leta 1966, Gorenjski muzej (vodja izkopavanj A. Valič).

A. Valič, Prezentacija staroslovanskih grobov na mestu odkritja, Varstvo spomenikov, I. 1966, XI, str. 13, Ljubljana 1967.

[7] F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III, str. 147, št. 244; str. 154, št. 258; str. 154, št. 259; str. 182, št. 299.

[8] Prim. opombo št. 1.

[9] O. Piper, Burgenkunde, Frankfurt - München 1967.

C. Schuchard, Die Burg im Wandel der Weltgeschichte, Potsdam 1931.

I. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, ZUZ, letnik I., Ljubljana 1951.

C. Avguštin, Zgornji stolp na Kranclju . . ., Loški razgledi I., Škofja Loka 1954.

M. Zadnikar, Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959.

E. Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966.

[10] E. Klebel, Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kaerntens, Carinthia I., I. 1926, str. 105.

[11] J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 50, Ljubljana 1939.

[12] Kot kažejo beneficiji klerikov, ki se omenjajo med leti 1065 in 1077, je bila že takratna farna cerkev, ki je spadala v cerkveno pristojnost Ogleja, posvečena tudi oglejskim mučencem Kanciju, Kancijanu, Kancijanili in Protu. Poleg zgodovinske dokumentacije dokazujejo tudi številne najdbe oglejskih novcev (npr. depojska najdba ob izkopavanjih leta 1964/65 pod vodstvom A. Valiča) močno povezanost Ogleja s Kranjem kot enim najvažnejših cerkvenih središč na meji med patriarhatom in salzburško nadškofijo.

[13] Listina 1298, 24. november, Državni arhiv na Dunaju. Zgodaj omenjeno nemško ime hišnega posestnika obenem poudarja tudi kolonizacijski značaj kranjske meščanske naselbine v 13. stoletju.

[14] Prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 62, Ljubljana 1939.

[15] Listina 1423, 30. november, AS Ljubljana.

Listina 1424, 22. maj, Župni arhiv v Kranju.

[16] Listina 1511, 29. avgust, fasc. 13, št. 2, Škofijski arhiv v Ljubljani.

[17] Komatar 49, 24. maj 1530.

[18] Listina 1495, 20. maj, AS Ljubljana.

[19] Prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 40.

[20] Prim. listina 1396, 11. november, AS Ljubljana.

Prim. listina 1422, 2. maj, AS Ljubljana.

[21] Prim. sliki Kranja iz l. 1759 in franciscejski kataster iz l. 1826.

[22] Prim. Stadtrecht von Burghausen (iz l. 1307).

[23] Prim. kmečka hiša na cestnem odcepu v Zg. Bitnjah ali slika Kranja (okolica cerkve) iz l. 1759.

[24] Wagnerjeve litografije gorenjskih mest iz srede 19. stoletja.

[25] Itinerario di Paolo Santonino in Carinthia Stiria e Carniola negli anni 1485—1487, Roma.

[26] Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, XVII, 1907, str. 57.

[27] Votivna slika s podobo vasi v cerkvi na Bregu pri Kranju iz l. 1717.

[27b] N. Šumi, Nastanek in razvoj meščanske hiše v Kranju, 900 let Kranja, spominski zbornik, Kranj 1960.

Isti, Pregled arhitekture 15. in 16. stoletja na Slovenskem, ZUZ, Nova vrsta VII, Ljubljana 1965.

Isti, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966.

Isti, Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem, Katalog razstave Umetnost 17. stoletja na Slovenskem I., Narodna galerija, Ljubljana 1968.

S. Bernik, Organizem slovenskih primorskih mest Koper, Izola, Piran, Ljubljana 1968.

I. Sedej, Kmečko stavbarstvo in problem arhitekture na spodnjem trgu v Škofji Loki, Loški razgledi XI, 1964.

C. Avguštin, Poglavitne črte urbanističnega razvoja Kranja, 900 let Kranja, spominski zbornik, Kranj 1960.

Isti, Stavbna zgodovina Prešernove hiše v Kranju, Prešernov spominski muzej, vodnik, Kranj 1964.

Isti, K problematiki meščanske stanovanjske arhitekture v 16. in 17. stoletju na Gorenjskem, ZUZ, Nova vrsta VII, Ljubljana 1965.

Isti, Prešernova hiša v okviru srednjeveške arhitekture Kranja, Snovanja, leto II, št. 1, Kranj 1968.

[28] Veža Černetove hiše v Radovljici s poznogotsko oblikovanim vhodom v delavnico. Neposredni vhod v trgovino oziroma delavnico z ulice je vzpostavljen šele kasneje, verjetno v 16. stoletju.

[29] M. E. Schuster, Innstädte, München 1951 (Callwey). Prim. Benedičičeva hiša na Linhartovem trgu v Radovljici.

[30] Prim. Šivčeva hiša v Radovljici.

Prim. Hiša št. 16 v Prešernovi ulici v Kranju.

[31] Opis stanovanjskih prostorov in opreme kranjskega trgovca Petra Schneiderja — Kropfhauserja iz prve polovice 16. stoletja.

Cit. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 107, 108, Ljubljana, 1939.

[32] Prim. Fürsagerjeva hiša v Radovljici. Ohranjen je poznogotski šilasto oblikovani vhod v kamro.

[33] Prim. Opomba št. 31.

[34] Prim. Hiša v Bitnjah v Bohinju in v Zg. Bitnjah pri Kranju.

[35] Rezultati sondažnih preiskav v Prešernovi hiši v Kranju l. 1964 in pod.

[36] Npr. Pavšlarjeva hiša na Titovem trgu v Kranju.

[37] Rezultati sondažnih preiskav v Prešernovi in Mestni hiši v Kranju.

[38] Prim. Opomba št. 27 b.

[39] J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 46, Ljubljana 1939.

[40] Prim. N. Šumi, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem, str. 52, Ljubljana 1966.

[41] F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti, SAZU, Ljubljana 1965.

[42] J. Curk, Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju, ZUZ, Nova vrsta VII, Ljubljana 1965.

E. Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966.

R. Kolbach, Steirische Baumeister, Graz.

I. Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji, ZUZ Nova vrsta VII, Ljubljana 1965.

N. Šumi, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966.

[43] N. Šumi, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966.

[44] F. Stele, Obličje Kranja in njegov zgodovinski razvoj v Žontarjevi Zgodovini mesta Kranja, Ljubljana 1939.

N. Šumi, Arhitektura 17. stoletja. Katalog razstave Umetnost 17. stoletja na Slovenskem, Narodna galerija Ljubljana 1968.

C. Avguštin, Mestna hiša v Kranju, Varstvo spomenikov IX, 1962—1964, Ljubljana 1965.

[45] R. K. Donin, Das Bürgerhaus der Renaissance in Niederdonau, Wien-Leipzig 1944.

[46] Stane Bernik, Organizem slovenskih primorskih mest Koper, Izola, Piran, str. 54, Ljubljana 1968.

[47] N. Šumi, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem str. 50—51, Ljubljana 1966.

[48] Obširneje razpravlja o portalih v Kranju N. Šumi: Kranjski portali, Kronika, I. letnik, št. 1, Ljubljana 1953.

[49] Prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 165, Ljubljana 1939.

[50] F. Stele, Obličje Kranja in njegov zgodovinski razvoj v Žontarjevi zgodovini mesta Kranja, Ljubljana 1939.

[51] C. Avguštin, Peraška kamnoseška delavnica (Zeleni kamen v gorenjski arhitekturi), Snovanja, leto I., št. 3, Kranj 1967.

[52] Prim. rezultati sondažnih preiskav v Mestni hiši l. 1965.

[53] Prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 199, 222, Ljubljana, 1939.

[54] Prim. Janez Ovin, Kronika mesta Kranja 1811—1899, Gorenjski muzej Kranj.

[55] Dimitz, Geschichte Krains, IV, 329 sl.
A. Koblar, Mesto Kranj, 1911, 10 sl.
J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, 139 sl.

[56] Anton Puhar 1778
Valentin Puhar omenj. 1826
Lovro Puhar 1841—1890
Vinko Puhar 1890—1897
Prim. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 414, Ljubljana 1939.

[57] Prim. opomba št. 51.

[58] V seznamu hišnih posestnikov v franciscejskem katastru iz l. 1826 se omenjajo trije kamnoseki Puharji — Franc (Mesto št. 71), Valentin (Mesto št. 79), Tomaž (Mesto št. 81).

DIE ENTWICKLUNG DER BÜRGERLICHEN ARCHITEKTUR IN KRANJ VOM MITTELALTER BIS ZUM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Der Vergleich der älteren Bauernhäuser, die am Verkehrswege liegen (Breg bei Kranj, Predtrg bei Radovljica u. a.), mit den erhaltenen mittelalterlichen und dreiachsig entworfenen bürgerlichen Bauten in Slowenien sowie im übrigen Mitteleuropa zeigt eine so große Ähnlichkeit, daß ohne Zweifel diese Form des Bauernhauses bei der Entstehung der bürgerlichen Varianten eine große Rolle gespielt haben muß. Man kann auf den ersten Blick feststellen, daß beide Bauten die Längsbauweise, die dreieckige, durch zwei Dachrinnen geformte Vorderseite, und endlich einige innere Einrichtungen gemeinsam haben. Die erwähnten Ähnlichkeiten der beiden Wohnhaustypen weisen auf die Möglichkeit eines gemeinsamen Ursprungs hin, der sich aus der Zeit der mittelalterlichen Kolonisierung der großen Landgüter ableiten lassen dürfte. Es kann sein, daß sich in der Zeit der Bestrebungen nach Vereinheitlichung der Landwirtschaft, eine mehr oder weniger geschlossene Form des für den Abhängigen bestimmten, und nach den damaligen strengen Vorschriften der Wohnungskultur errichteten Hauses entwickelt hat. Übertragen in die bürgerliche Welt des 12. und 13. Jahrhunderts änderte sich das Landhaus nach den Lebensbedingungen der neuen Umgebung, Bedingungen, die gemeinsamen Bedürfnissen entsprachen und dem europäischen Bürgerhaus den Ausdruck der Einheitlichkeit gaben. Bis zur Auflösung des Gildenwesens blieb diese auch erhalten.

Untersuchungen über die Rolle der Feudalherrschaft bei der Gestaltung der bäuerlichen Wohnkultur erfordern in Zukunft ein umfangreiches, vergleichendes Studium, ähnlich den Untersuchungen über den andern Zweig des mittelalterlichen Siedlungswesens, das in Slowenien in früheren Zeiten durch das bürgerliche Haus vertreten war.

Der Autor versucht auf Grund von Vergleichen die Entwicklung der beiden Haustypen aus ein- und demselben Stamm zu beweisen, obwohl sich beide später durch einerseits bäuerlichen, anderseits handelsgewerblichen Einfluß getrennt haben. In Fortsetzung seiner Studie verfolgt der Autor die Entwicklung des bürgerlichen Hauses aus der Zeit der Renaissance, des Barocks und des Klassizismus bis zu seiner endgültigen Gestalt im späten 19. Jahrhundert.

ORIS SODOBNE ARHITEKTURE V KRANJU

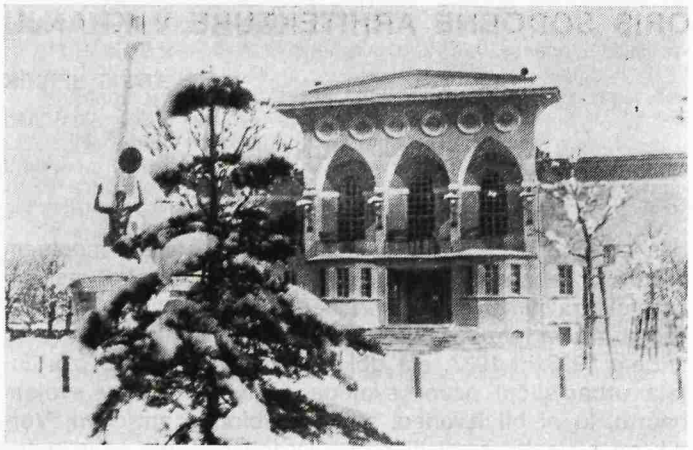
STANE BERNIK

I.

Neposredna soseščina Kranja in Ljubljane, ki je v slovenskih razmerah vsekakor najdejavnejše arhitekturno središče, narekuje pričujoči kratki razpravi definiranje kritičnega izhodišča, ki naj predvsem opredeli njen okvir in smoter. Prizadevanje bo tako usmerjeno zlasti k opredelitvi arhitekturne in urbanistične vsebine v Kranju, ne da bi že a priori poskušali to dogajanje poenotiti in omejiti s pojmom nekakšne regionalne izrazne konsistentnosti, saj se bo pokazalo, da imamo opraviti bolj z nekaterimi refleksi siceršnjega dogajanja v slovenski sodobni arhitekturi in še posebej v Ljubljani kot njegovem najdejavnejšemu agensu. Kaže sicer, da danes obstajajo neke oblikovalske in prostorske zasnove, katerim moramo prisoditi oznako regionalnega izraza,[1] vendar, ker te nosijo pečat avtorstva, omejenega na ozek krog dejavnih načrtovalcev ali celo kar na enega samega in njegovo več kot očitno vplivanje, moremo to regionalnost sprejeti le kot kondicionalno kategorijo, ki jo bo treba v prihodnje še preverjati. Kranj ima med vsemi mesti v neposredni ljubljanski vplivni regiji izjemno mesto; njegov ekonomski potencial, o katerem priča tudi močna gradbeniška dejavnost, je pripeljal do odprtosti in angažmaja arhitektov iz metropole. Prav zavoljo teh možnosti in posrečenega izbora arhitektov se postavlja Kranj z nekaterimi arhitekturnimi realizacijami, ki se uvrščajo v najožji izbor slovenske arhitekture. Zdi se, da v času, ko komajda sem ter tja uspemo zabeležiti nekaj določilnic o vsebini sodobnega arhitekturnega dogajanja v našem prostoru, pomeni oblikovanje nekaterih opornih točk, ki zakoličujejo to vsebino, zastavitev sistematičnega poglabljanja, kar je tudi temeljni namen te razprave.

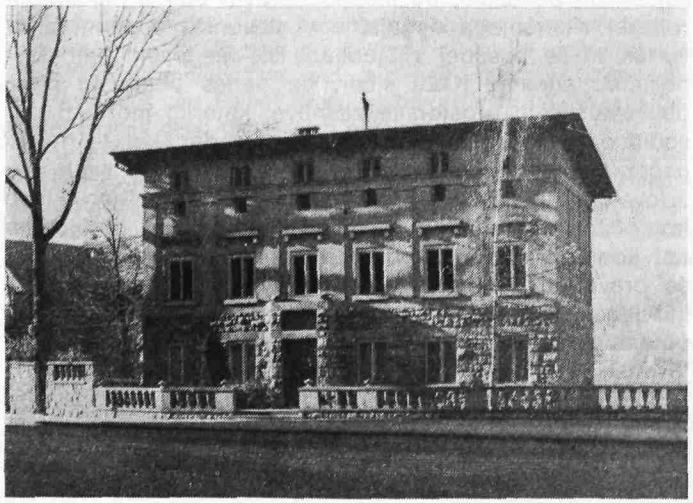
Preden poskusimo ovrednotiti pomen arhitekturnih dosežkov v Kranju, moramo označiti vsaj v obrisih prostorski kontekst tega dogajanja. Na eni strani ga fiksira historično urbansko jedro na pomolu ob sotočju Save in Kokre s tipično srednjeveško urbansko organizacijo in krajinsko mestno sliko, ki je kljub nekaterim posegom med obema vojnama šele s postavitvijo nebotičnika na Zlatem polju bila kritično načeta, ter pozidavo tik ob starem mestnem jedru, ki je nakazovala naravno aglomeracijsko rast po kranjski ravnini. Dva znana načrta za ta mestni del, L. Štembova iz leta 1911 in Ivana Vurnika, ki je nastal med letoma 1933 in 1937, sta dokumenta, ki zgovorno izpričujeta urbanistični nazor svojega časa.[2] Prvi je v svojem načrtu, ki ni bil izveden, zasnoval bločno zazidavo, Vurnik pa si je bil zamislil pravo »vrtno mesto«, ki je v tridesetih letih še zmerom zvenelo kot razrešujoč vzorec možnega izhoda iz kaosa in zgoščenosti sodobnih mest. C. Avguštin je ob temeljiti analizi urbanističnega razvoja predvojnega Kranja zapisal tudi podatek, da Štembovov »regulačni načrt« ni mogel biti uresničen, ker ga je odklonil meščanski naročnik.[3] Temu »okusu« se je moral vdati tudi Vurnik, ki je svoje »vrtno mesto« pripeljal prav na prag takratnega parka Zvezda in s to vendarle tipično suburbansko zazidavo spravil v konfliktno zvezo idejo o nakazanem središčnem tržnem mestnem prostoru, ki je na Vurnikovem načrtu prav ob parku Zvezda več kot očitna. Naglašena višina stavb in prostorska organizacija to idejo nedvoumno dokazujejo. Nizka zazidava, prometna speljava in zasnova novega mestnega središča ob stiku s starim jedrom so bile urbanistične prvine, ki so v grobem nakazale tudi poteze povojnega razvoja mesta. Tudi Vurnikov načrt zaradi vojne, ki je bila trkala na duri, ni bil reliziran. Tako je ta del Kranja, ki nas za obravnavano témo še posebej zanima, med vojskama rasel povsem spontano, brez kakršnih koli pomembnejših urbanističnih regulativov.[4]

Če se ozremo na arhitekturno situacijo med vojnama, potem le-ta potrjuje uvodno misel tudi za to dobo. Da se Kranju pozna bližina Ljubljane, priča že Vurnikov angažma na urbanističnem področju, še pred tem pa govori za to njegov načrt za Narodni dom (1922), nato Plečnikova Bežkova hiša, Šubičev stanovanjski blok »Pokojninskega zavoda«, Husova hotela Stara pošta in Evropa in druge stavbe. Vurnikov Narodni dom je bil ob dveh ljubljanskih stavbah, bivši zadružni gospodarski banki (1922) in nekdanjem sokolskem domu na Taboru (1923—1925),

Sl. 1. Ivan Vurnik, Narodni dom, 1922

Sl. 2. Vladimir Šubic, Stanovanjski blok »Pokojninskega zavoda«, 1929

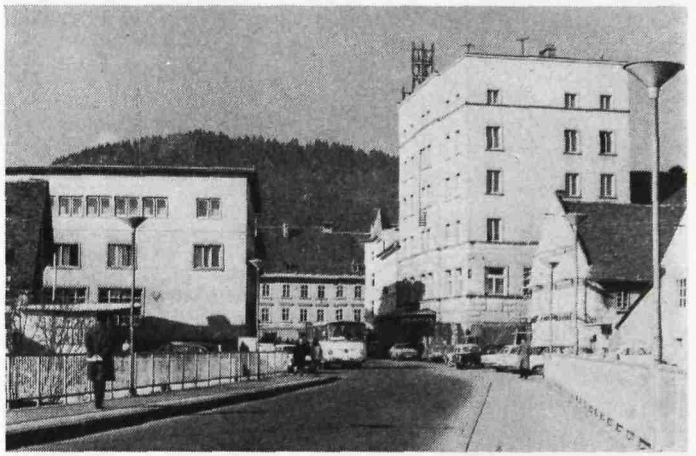
Sl. 3. Herman Hus, nekdanji hotel Stara pošta (na desni), 1922

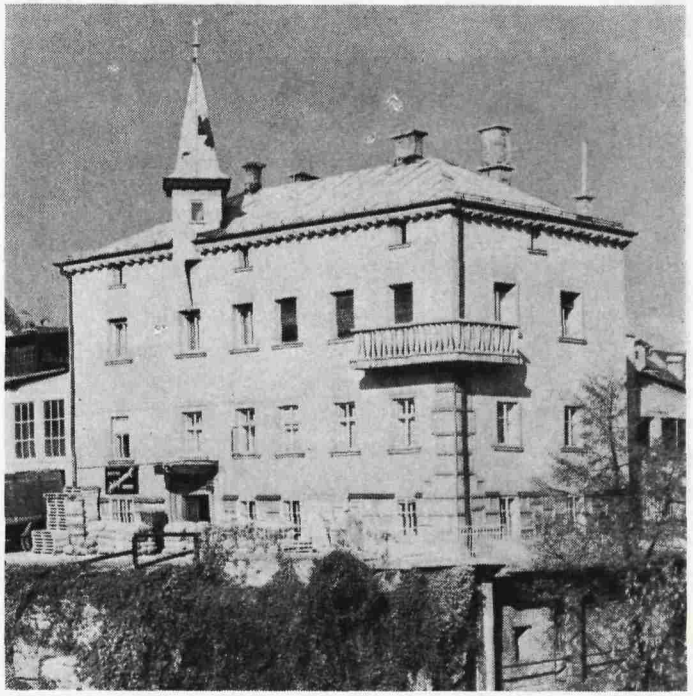
Sl. 4. Jože Plečnik, Bežkova hiša, 1936

najzgovornejši kazalec njegovega prizadevanja, da bi uresničil t. i. »narodni slog«, vendar je odseval v primerjavi z drugima dvema močno klasicistično noto, kljub uporabi gotskih lokov pri sklepih v nadstropnem delu središčnega rizalita. Stanovanjski blok »Pokojninskega zavoda« (1929), ki zaobjema vogal Koroške ceste in Ceste JLA, se s svojim oblikovnim izrazom uvršča v tisti arhitekturni tok med obema vojnama, ki ga označuje racionalistično zasnovani »funkcionalizem« in katerega viden predstavnik je tudi Vladimir Šubic, načrtovalec te stavbe. Stavbo odlikuje sodoben gradbeniški koncept, za stanovanjski tip standardni tlorisi ter oblikovanje zunanjščine, ki govori o Šubičevem tankočutnem posluhu za proporcioniranje in členitev stavbne površine. Soseščina Plečnika (Bežkova hiša)

in Vurnika (Narodni dom) daje polno veljavo Šijančevi opredelitvi Šubičevega ahitekturnega nazora: »V primeri s Plečnikovo ali Vurnikovo smerjo deluje Šubičeva arhitektura bolj preprosto, premišljeno in stvarno, saj izvira iz danih funkcionalnih potreb in iz duha sodobne gradbeno tehnične konstruktivnosti.«[5] Šubičev stanovanjski blok je gotovo eden najočitnejših znanilcev novega — mestnega — merila v razširjajočem se Kranju; le-tega sicer že napovedujejo stavba gimnazije (1896—1897), Narodni dom in staro poslopje občine (1943), vendar gre v vseh primerih za izjemne funkcije. Poudariti je treba, da se k tej zasnovi podaja tudi Jože Plečnik s postavitvijo Bežkove hiše (1936) nasproti Šubičevemu bloku, s katerim tvori iz blejske in jezerske smeri »vrata« v prostor Trga revolucije. Bežkova hiša je zlasti zanimiva, ker je ena redkih enodružinskih hiš, ki jih je načrtoval Plečnik. Seveda pa tudi v njeni zasnovi prevladuje tista nepogrešljiva monumentalna nota, ki jo je Plečnik znal vtisniti sleherni stavbi in predmetu, ki ga je oblikoval. Morda prav ta hiša, ki je nastala v času, ko je arhitekt delal na Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani (1935—1939), govori o Plečnikovem oblikovnem svetu, katerega je v tem času gradil na estetskih izhodiščih klasicizma in njegovih »večnostnih« in »posvečenih« vodilih. Tako je Bežkova hiša prej podobna kakemu klasicističnemu podeželskemu dvorcu kot meščanski enodružinski hiši. Podatek, da gre za sredo tridesetih let, vsekakor ne terja, da posebej navajamo primerjalno gradivo, ki bi govorilo o izjemnosti, introvertnosti in anahroničnosti takratnega Plečnikovega oblikovalskega nazora.

Za stavbarstvo Kranja v tej dobi ne moremo izvzeti ničesar, kar bi mu dajalo kako izjemno vsebino; to dokazujejo najbolj naglašene stavbe iz novega dela mesta, ki smo jih pravkar omenjali. V starem delu mesta odsevajo podoben duh na robu historičnega jedra, kjer se povzpne Jelenov klanec, nekdanji hotel Stara pošta (1922), v samem središču pa hotel Evropa (1937), ki je tako kot prvi delo Hermana Husa, ter v njegovi bližini nad strmim pobočjem globeli Kokre malo kasneje zrasla Fockova hiša. »Brezličnost« hotela Evropa,[6] ki resda s svojo predimenzionirano višino netolerantno posega v najbolj dragocen prostor starega Kranja, je vendarle uglašena na tisto racionalistično noto slovenske medvojne arhitekture, ki se je oblikovalsko izražala v poenostavljenem arhitektonskem jeziku funkcionalizma in racionalizma, osvobajajoč se tradicionalističnih primesi dekorativizma, ki se kažejo kot nasledek historizirajočega 19. stoletja in dunajske se-

Sl. 5. Herman Hus, Hotel Evropa, 1937

Sl. 6. Fockova hiša, pozidana pred zadnjo vojno

Sl. 7 Emil Navinšek, Osnovna šola Simon Jenko, 1938

Sl. 8. Stavba občinske skupščine (med vojno pozidani Landrat)

cesije, na katero so nas priklepale neposredne in žive vezi.[7] Hus se je že prej z ljubljanskim »malim nebotičnikom« v Igriški ulici (1931) odločno deklariral za »netradicionalistični« koncept, ki ga v hotelu Stara pošta in v blejskem Park hotelu, ki nastane isto leto, zaslutimo le v oblikovanju ostenja; hotel Evropa to njegovo usmerjenost potrjuje, čeravno z manj zavzetosti za plastično vrednotenje stavbne lupine, saj se izraža s čisto kubično formo, kar »spodbuja k trezni razsodnosti, k tehnični ekonomičnosti in konstruktivnosti«.[8] Manj pomembna, a dovolj značilna za tisti arhitekturni nazor, ki se je še zmerom otepal z romantično zaverovanostjo v izročilo in temu podrejal celotni izraz arhitekture, je omenjena Fockova hiša. K pregledu predvojne arhitekture v Kranju moramo pritegniti vsaj še šolsko poslopje Emila Navinška, v katerem je sedaj osnovna šola Simon Jenko (1938), ki uveljavlja zunaj sklenjenega mestnega tkiva obsežno simetrično podkvasto prostorsko zasnovo s telovadnico v sredi kot vezno prvino in središčnimi dvoranami, ob katerih se razvrščajo učilnice. Oblikovna govorica je popolno prevladje koncepta kubično členjene gmote, ki jo v ploskovnem izrazu določa razmerje stena-odprtina, v medsebojnem odnosu, ki nakazuje notranjo prostorsko razmestitev.[9]

Oris arhitekturnega dogajanja pred drugo svetovno vojno, katerega smo pravkar očrtali z najbolj naglašenimi primeri, ki so nedvomno tudi z vrednostnega vidika največ, kar je ta doba v Kranju ustvarila, govori o izrazitem refleksu splošnega dogajanja v stavbarstvu Slovenije; o tem nas prepričuje tudi siceršnje razširjenje mesta v okolico, tako z industrijskimi objekti v globeli Save kot z delavskimi naselji, ki so polagoma vključila bližnje vasi v razširjeno mestno aglomeracijo.

II.

Zadnja vojna je bila tako kot drugod v Sloveniji le časovna cezura (zidava Landrata in Neuheima med okupacijo ni nič drugega kot presaditev sterilnih arhitekturnih vzorcev, ki so takrat obvladovali Nemčijo, seveda prilagojenih merilu mesta in ambiciji naročnika), ki za arhitekturni izraz stavbarstva v dobi obnove in povojne graditve ni imela kakih bistvenih posledic. Prvi premik začutimo pravzaprav na področju urbanizma, ko sredi petdesetih let zaznamujemo v Kranju urbanistično potezo, ki tudi to mesto vključi v širše urbanistično dogajanje na Slovenskem in v svetu. Urbanistični načrt in pozidava stanovanjskega naselja Zlato polje (1956—1959), delo Marjana Šorlija in Jožeta Krajnčiča, je značilni stereotip, ki se je pri nas najpoprej pojavil kot koncept širše zazidave v Ljubljani s projektom ljubljanskega urada za regulacijo za litostrojsko stanovanjsko naselje (1947) in malo za tem z urbanistično zasnovo Nove Gorice Eda Ravnikarja

(1949). Ideje CIAM, ki jih je pred zadnjo vojno strnil v »Atenski listini« Le Corbusier, so tako tudi pri nas našle odmev, še bolj pa zasnova tega velikega arhitekta. Od prve realizacije spodbud CIAM v ureditvenem načrtu Amsterdama (1935) do časa, v katerem je nastal načrt za Zlato polje, je minilo več kot dvajset let. Ta razmik govori, da je to svetovno arhitekturno gibanje, ki je kot ideologija oblikovalske in prostorske konceptualizacije uveljavljalo polnejše in bogatejše življenjsko okolje, vsebovalo prav tako kali, ki so porajale popolnoma formalistična dejanja in so s tem hočeš nočeš zanikale prav vodilne ideje tega gibanja. Tako je tudi načrt za Zlato polje (in mnogo drugih pri nas) shema paralelnih in ortogonalnih variacij podolžnih, tlorisno in oblikovalsko standardno zasnovanih blokov. In če v tem naselju, kljub zapisanemu, še odkrivamo kako voljo po oblikovanju prostorskega doživetja, seveda brez izrazitejšega urbanističnega motiva, potem v stanovanjskih soseskah Vodovodni stolp (Marjan Šorli, 1961, in Roman Zaletel, 1964), ki imata svobodno organizacijo tlorisa, tega ne odkrijemo. Medtem ko na Zlatem polju prevladuje enoten tip podolžnega oblikovno standardnega bloka, sta obe soseski ob vodovodnem stolpu nemara najmnožičnejši uporabi stolpiča v Sloveniji, ki kot urbanistično gradivo vsekakor ni najbolj prikladno. Tipološko je to hibrid med stolpnico in blokom, njegov smisel pa tiči gotovo v računu izrabe. Na ta oblikovalski problem je opozoril prav ob urbanizmu sosesk Vodovodni stolp M. Jernejec,[10] ki je zapisal, da je njihov prostor »preenakomerno razdeljen in razdrobljen, povsod enak in v vseh smereh nevtralen«.[11] Zaletelov načrt je izrazno nekoliko bolj diferenciran, saj mu je poprejšnja pozidanost omogočila in narekovala grupiranje objektov, pa tudi tipološko je za spoznanje manj enoličen kot načrt prve soseske.

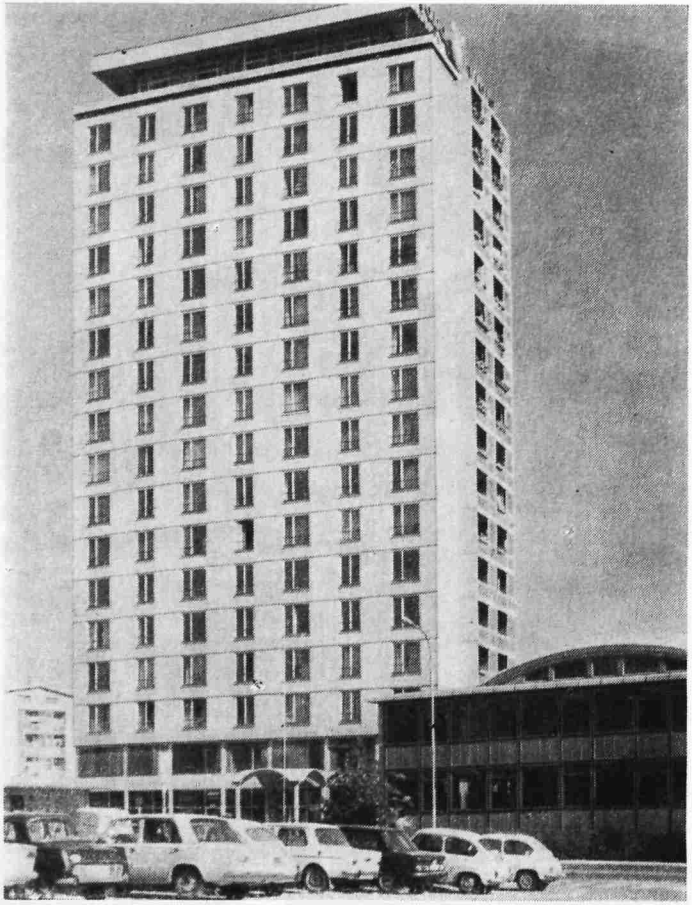
Urbanizacija Kranja v zadnjih dveh desetletjih kaže tisti značilni ustroj, ki govori prej o spontani rasti (govorimo lahko tudi o adiciji zazidalnih načtov), kot o natančno zgrajenem urbanističnem kontekstu temeljnih mestnih funkcij; le-te med seboj niso najbolje usklajene in organsko strukturirane in so razpršene po celotnem mestnem tkivu. Toda v sedanjem ustroju vendarle čutimo neko prvinsko organičnost, ki jo vzbuja dejavno razmerje med historičnim jedrom in novim mestnim tkivom. Predvsem dvoje dejstev uravnava to razmerje; prvo in temeljno, konfiguracija terena, po katerem se mesto razširja, saj je historično jedro sedaj le vršiček mestnega organizma in zaradi lege na pomolu fiksirana relacija, in drugo, naslonitev novega po-

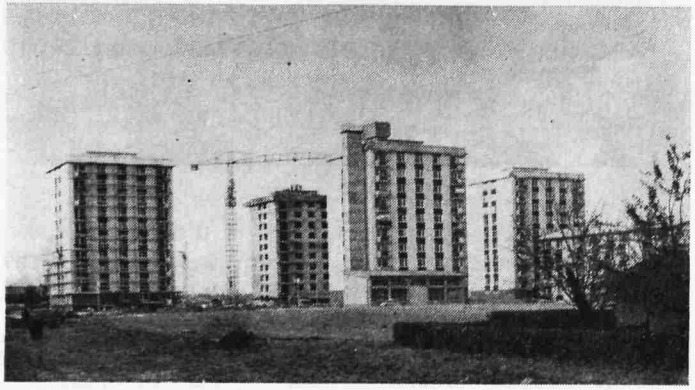

Sl. 9. Marjan Šorli, stanovanjsko naselje Vodovodni stolp, 1961

Sl. 10. Marjan Šorli in Jože Kranjčič, stanovanjsko naselje Zlato polje, 1956—1959

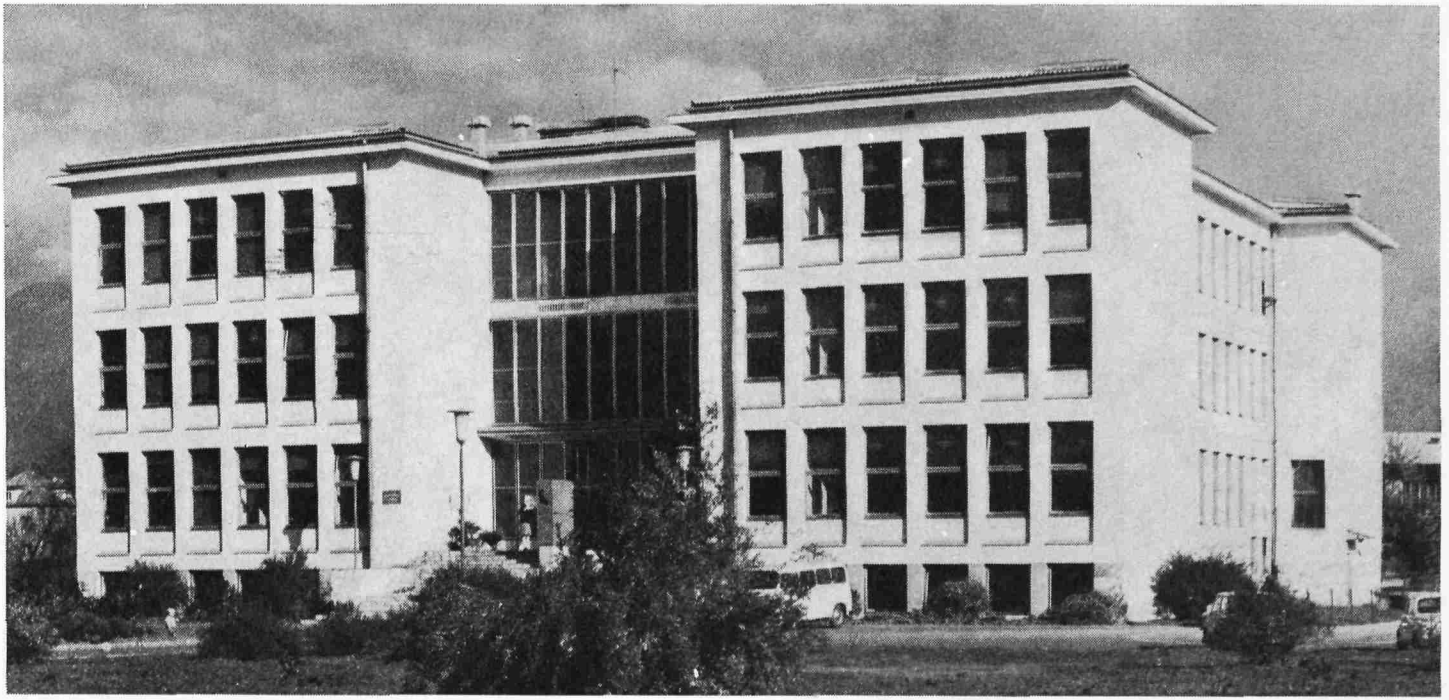

slovnega in upravnega središča na stičišču s starim delom mesta (prostor sedanjega Trga revolucije), ki se je spočelo že ob koncu preteklega stoletja. Prometno ugodna lega (čeprav je danes naraščajoči prometni pretok eden najhujših problemov novega središča), naraven stik s starim mestom, katerega še danes preveva polna življenjska vsebina, možnosti, ki jih je kranjska ravnina, pahljačasto vkoreninjena ravno na tem osrednjem prostoru, dajala za praktično neomejeno organsko urbanizacijo, so spodbudili za ta prostor poseben interes, ki ga je, kot smo videli, tudi doba med vojnama izrazito pokazala. Značaj urbanizacije neposrednega zaledja Trga revolucije, kjer se razprostirajo stanovanjske soseske na Zlatem polju in ob vodovodnem stolpu, smo mimogrede označili. V tem sestavu je treba poudariti nastajanje osi, ki jo sestavljata Koroška in Cesta JLA kot naravni podaljšek Prešernove ulice, ki je iztočnica zgodovinskemu jedru. Čedalje večja strnitev stavb z javnimi in trgovskimi funkcijami ob nji terja več posluha za njeno oblikovanje. Šorlijeva postavitev poslovno stanovanjskega nebotičnika (1960—1964) sicer markira novo urbansko dogajanje, vendar je oblikovno preveč konvencionalen, predvsem pa ne odseva tiste kohezivne moči, ki bi kazala k celovitosti in bi vezala sleherni nadaljnji poseg v svoji soseščini; dosedanji razvoj tega prostorskega kompleksa to tudi potrjuje. S spomeniškovarstvenega stališča vznik te dominante ni bil domišljen, ker je porušil vedutno zgradbo starega Kranja in s tem načel proces, ki za zdaj sicer ni čitljiv; z ozirom na ideje, ki jih vsebujejo natečajni in drugi urbanistični načrti, pa so vsekakor realnost jutrišnjega dne. Pritegniti moramo mnenju, da je treba izrabiti to višinsko dominanto kot kompozicijsko oporo novemu trgovskemu in poslovnemu središču, kjer bi vedutna organizacija bila utrjena s premišljeno korelacijo med starim in novim Kranjem, tako da bi se »urbanski prvini organsko usklajali v podobnih merilih in enakih kvalitetah«.[12] Projekt za novo stanovanjsko naselje na Zlatem polju, delo Braca Mušiča, Marjana Bežana in Nives Starec (1968), vnaša v organizem Kranja popolnoma novo urbanistično kvaliteto kar velikomestnih razsežnosti, ki so jo uveljavili kot koncept zazidave stanovanjske soseske BS-7 za Bežigradom poprej že

Sl. 11. Marjan Šorli, poslovno-stanovanjski Nebotičnik, 1960—1964

Sl. 12. Roman Zaletel, stanovanjsko naselje vodovodni stolp II, 1963—1969

Sl. 12. Emil Navinšek, Tehniška tekstilna šola, 1955—1958

v Ljubljani (1967) za 10.000 prebivalcev. Gre za zahtevnejši urbanistični koncept, ki povezuje niz funkcij v celovito oblikovno zasnovo, z razgibanimi, z zamiki členjenimi stavbnimi gmotami in posebej domišljenem obravnavanju večnivojskega parterja z videzom dobro organizirane stanovanjske enote, ki združuje vse spremljevalne funkcije, potrebne predvideni stanovanjski koncentraciji. V svetu že pozidani podobni stanovanjski »hribi« nas prepričujejo, da bo pejsažna lastnost le-teh, ki se uveljavlja s kar »napadalno« močjo v obdajajočem prostoru, primeren sklep, ki bo severni veduti Kranja dala urejeni videz in oblikovalsko izrazitejšo determiniranost; le-to sedaj pogrešamo, saj predvidena pozidava zaobjema skoraj celotno severno mestno fasado, vključujoč tudi rastoče naselje prosto stoječih stolpnic (R. Zaletel).

Ob vsem tem stoji še zmerom odprto vprašanje oblikovanja širšega prostora Trga revolucije, kjer gre za troje bistvenih problemov: prvič, načrtovati programsko in oblikovno celovit in sodoben tržni organizem, upoštevajoč že obstoječe prostorske konstante; drugič, najti najbolj optimalno prometno ureditev za pretočni in notranji promet; in tretjič, najobčutljivejše vprašanje, uskladiti organizem novega trga s starim, tako da ne bodo v ničemer okrnjene spomeniške lastnosti starega in njegova penetracija v širši mestni prostor. Nenazadnje pa sili v ospredje tudi problem prostorske uskladitve sekvenčno zasnovanega Spomenika revolucije (Lojze Dolinar, 1959), ki bi moral dobiti ustreznejšo prostorsko koordinacijo, kot jo ima sedaj, saj je v nekaterih svojih pozicijah premalo zaznaven in reflektiven v tržnem prostoru; s plastiko, ki sili z visokim postamentom na cesto, pa gotovo prenasilen s svojo vizualno pojavnostjo in nič manj s svojo »patetično napadalnostjo«.

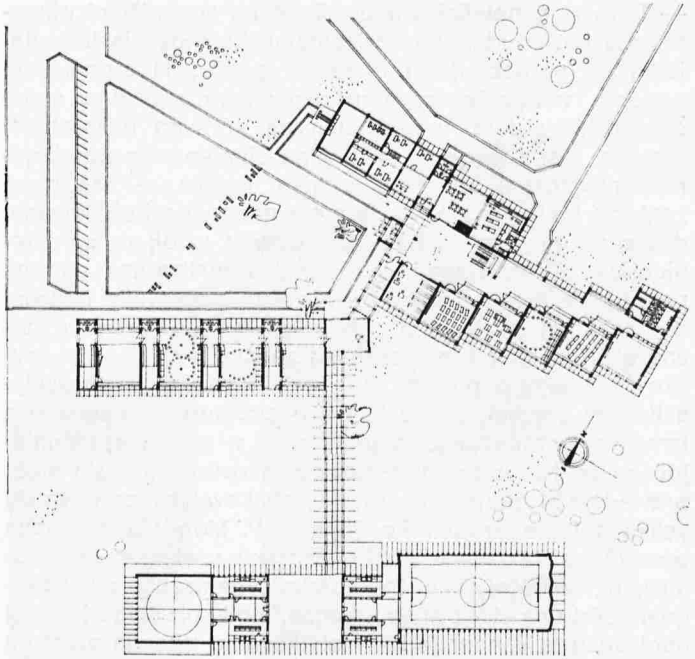
Ta mestni del je bil predmet dveh natečajev (1961 in 1966) in še ponatečajne obdelave dveh avtorjev E. Ravnikarja in R. Zaletela (1967). Primerjava gradiva obeh natečajev govori o »značilnem premiku iz kompozicije bolj

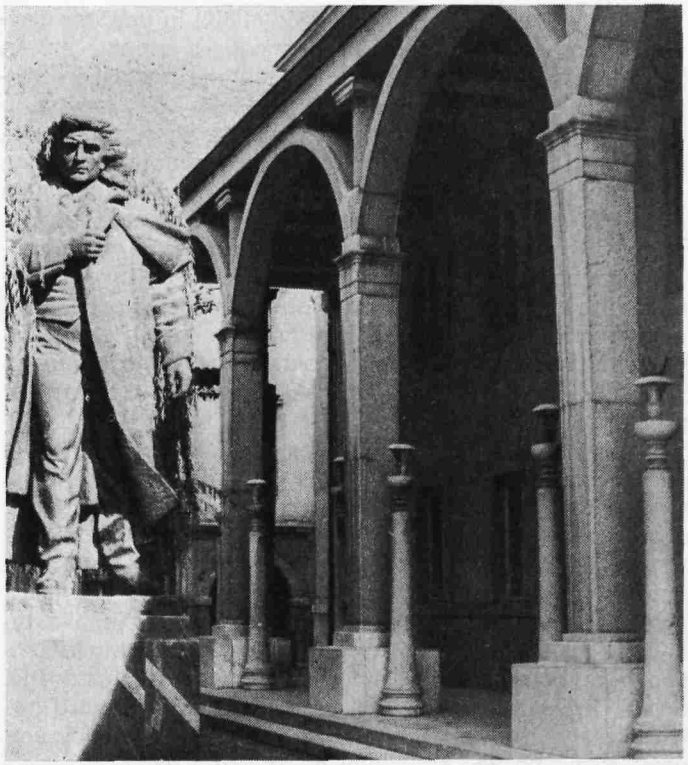
Sl. 13. Danilo Fürst, Osnovna šola Lucijan Seljak, 1953—1959

ali manj izoliranih objektov v urejenem okolju v ustvarjanje enotnejšega sistema objektov«.[13] Realizacijo je dobil E. Ravnikar; sedanja zidava plastično razgibane, a višinsko za stik s starim jedrom problematične stavbe hotela Creina in predvidena položna kubična gmota veleblagovnice s parkiriščem na strehi, pa kaže, da se je vendarle uveljavila zamisel »izoliranih objektov« s prevladujočim »motivom« križišča sredi novega, razširjenega tržnega prostora.

Tako kot urbanistično gradivo tudi najbolj naglašene stavbe v mestu potrjujejo uvodoma postavljeno trditev. Navinškova tehniška tekstilna šola (1955—1958) dokazuje trditev o živi prisotnosti arhitekturne miselnosti, ki je bila aktualna še pred vojno. Prostorska zasnova šole je še zmerom vpeta v vzorec ljubljanske bežigrajske gimnazije (1936), kjer je Navinšek razvil zasnovo šole s središčno zastekleno dvorano, ponavljajočo se v vseh nivojih stavbe, in z razredi, ki se razvrščajo ob nji. Ta struktura motivira poglavitni izraz zunanjščine. O prisotnosti predvojne tradicije kar z arhaičnim prizvokom opominja racionalistična arhitektonika prizidka k učnim delavnicam (1958), ki ga je načrtoval Maks Strenar. Seveda pa tega povsem nekritičnega ekskurza v preteklost ne navajam v tem pregledu kot nepogrešljivo sestavino povojne kranjske arhitekture, bolj ga omenjam zavoljo dejstva, da stoji s svojo »fosilno« pojavnostjo kot memento oblikovni inerciji, ki v petdesetih letih kljub pomembnim premikom v arhitekturnem naziranju na Slovenskem še zmerom na najrazličnejše načine polno odmeva. Eno od razsežnosti te resonance kaže v Kranju tudi pretirani formalizem kina Center (1961), delo Stanka Rohrmana. Da je ta doba v resnici prelomna, zgovorno priča prav arhitekturna situacija v Kranju. K omenjenim je treba priključiti še stavbo okrožnega sodišča (1961—1966) Janeza Trenza, ki eklektično prevzema motiv vertikalno ritmiziranega pročelja. Ta motiv sta v Ljubljani poprej uveljavila S. Rohrman na poslopju nekdanjega go-

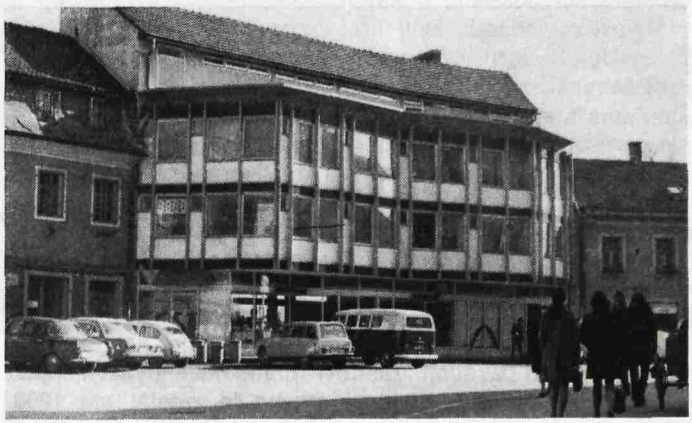

Sl. 14. D. Fürst, tloris pritličja Osnovne šole Lucijan Seljak

spodarskega sveta predsedstva vlade LRS (1949) in Oton Gaspari na stavbi RTV Ljubljana (1956). Odločen spopad s takimi in podobnimi nazori pa pomeni gotovo Fürstova osnovna šola Lucijana Seljaka v Stražišču (1953—1959). Danilo Fürst je na natečaju ob znani akciji za novo šolo na Slovenskem[14] dobil prvo nagrado in realizacijo šole. Stražiška šola je v pregledu slovenske sodobne arhitekture gotovo najdosledneje uveljavljen koncept paviljonskega sistema, kjer se šolske funkcije smiselno razvijajo tudi v zunanjem prostoru, ki sestavlja skupaj s stavbami oblikovno in funkcionalno celoto.

V starem mestnem jedru, ki je po zadnji vojni bilo bolj ali manj aktivno spomeniško zaščiteno, skorajda ni novih stavb; izvzeti pa moramo Šorlijevo mesnico na Maistrovem trgu (1958—1960) in kot dejstvo omeniti dvoje Plečnikovih del. Le-ti ostajata povsem v domeni njegovega značilnega oblikovalskega nazora, ki smo ga mimogrede označili ob Bežkovi hiši. Gre za prislonitev arkadne lope

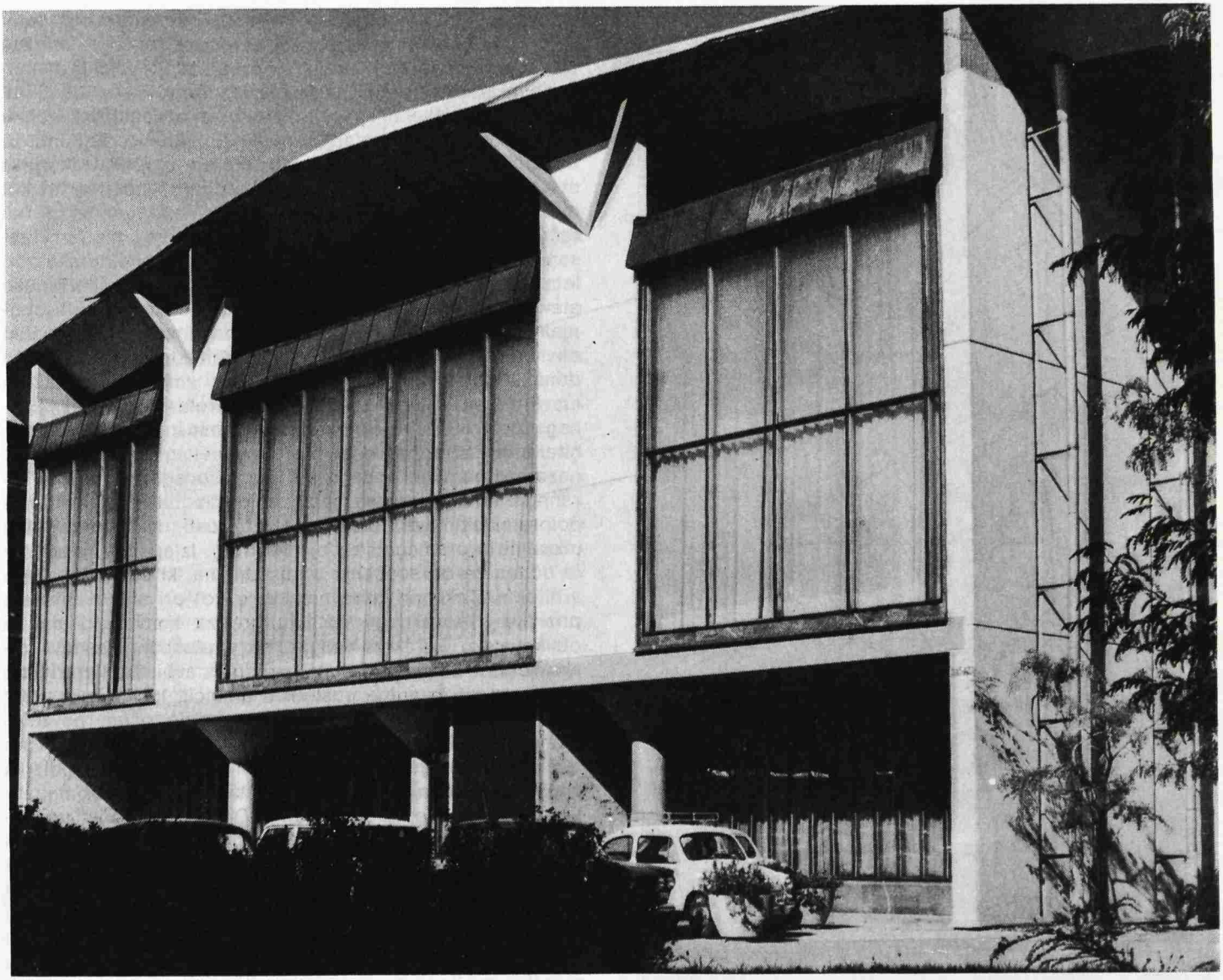

Sl. 15. Jože Plečnik, arkadna lopa Prešernovega gledališča 1952

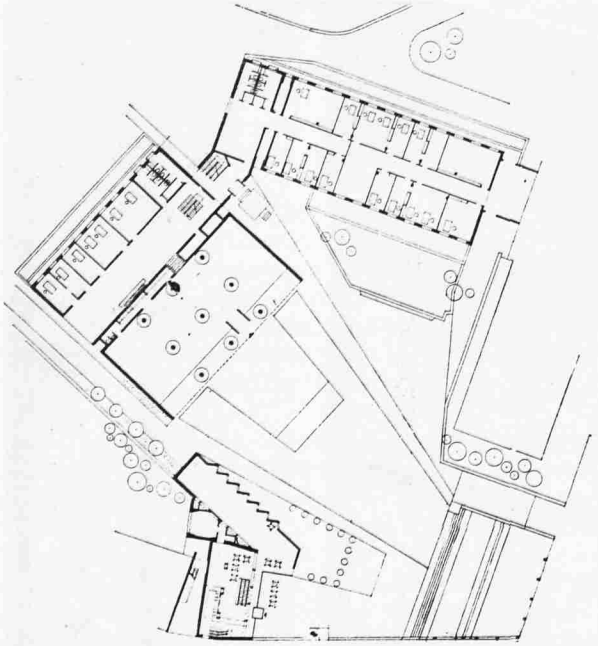
Sl. 16. Marjan Šorli, mestna mesnica, 1958—1960

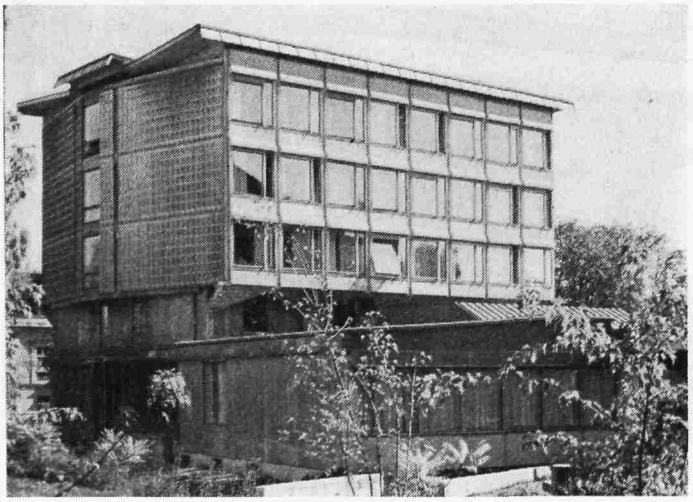
k pročelju Prešernovega gledališča (1952) in ureditev Savskega brega za roženvensko cerkvijo s stopniščem in pergolo ob njem (1953—1954). Pretehtano postavljen Šorlijev steklenjak na prostor dveh prejšnjih hiš z nevtralno pritlično partijo, potekajočo v ravni črti in pomaknjenim rasterskim nadstropjem, ki z dvema nakazanima pomoloma v dolžini pročelja sili v prostor trga in se tako izmika historični gradbeni črti, je resda nekoliko nenavaden poseg v spomeniško tkivo, vendar je še zmerom eden redkih nenapadalnih primerov v slovenskem povojnem gradivu, ki s smelo avtorsko noto obenem odseva oblikovalsko govorico svojega časa. Tudi hrbtna stran, ki se odpira v mestni veduti nad globeljo Kokre in se vanjo organsko vključuje, kaže enak oblikovalski prijem in rezultat kot pročelje.

Osrednja osebnost povojnega arhitekturnega gibanja na Slovenskem Edo Ravnikar je v Kranju postavil svoje prav gotovo najbolj dognano in oblikovalsko domišljeno stvaritev — dvoransko poslopje OLO Kranj (sedaj SO Kranj). Zadošča že primerjava z drugimi deli internega natečaja iz leta 1955, da ugotovimo izjemnost Ravnikarjeve arhitekturne in prostorske koncepcije, ki je bila takrat nagrajena z najvišjim priznanjem.[15] Prostorsko zasnovo je dobro označil avtor sam, ko je v obrazložitvi dejal: »Projektant stoji pred dvema nalogama: dobro povezati staro z novim, obenem pa dati popolnoma nov ambient, ki ne bo več spominjal na značilno okolje predvojnih sokolskih domov, še manj pa na nemški Landrat.«[16] Mišljeni sta poslopji, o katerih smo že govorili, ki naj bi bili novemu sosedi. Bolj kot drugi natečajniki je načrtovalec dojel »čeri« obstoječega prostorskega sestava, zaradi česar je z novimi objekti, zadosti umaknjenimi za poslopjema stare občine in stanovanjskega bloka »Pokojninskega zavoda«, jasno zasnoval sklenjeni prostor piazzette, ki jo obvladuje »praznična« fasada dvoranskega dela, tudi z namenom, da s svojo oblikovno naglašenostjo ustvari vizualno os doživljanja novega prostorskega pojava, ki se od normalne vizure odmika. Podobno prostorsko zasnovo sicer zaslutimo tudi pri nekaterih drugih natečajnih projektih, vendar jim manjka tista subtilna oblikovalska vsebina in kritični odnos do obstoječega okolja, kar je oboje Ravnikar znal v svoji zasnovi polno uveljaviti. Projekt je bil dokončan leta 1958 in stavba je zrasla leta 1960. Kljub temu da razmik med natečajem in pričetkom zidave ni bil velik, je arhitektonska zasnova dvoranskega dela doživela sedaj popolnoma drugačno obravnavo. Četudi je nastala korenita sprememba v oblikovanju upravnega krila — le-to je v natečajnem predlogu na zunanjščini obravnavano kot poudarjena horizontalna kompozicija izmenjajočih se parapetnih in okenskih pasov, ki stopničasto preidejo v neoplasticistično zamišljeno pročelno steno dvoranskega dela, v realizaciji pa v ravno nasprotnem sestavu, kjer prevladuje vertikalna členjenost s poudarjenimi navpičnimi kamnitimi zidnimi pasovi — nas mora zanimati bolj ukrep, ki ga je avtor napravil pri oblikovanju dvoranskega dela, ta nam tudi odkrije vzrok za spremenjeni ustroj upravnega krila. Formalna analiza nam namreč pokaže, da gre za uskladitev z novim oblikovnim izrazom dvoranskega pročelja. Če bi bila izvedena prvotna zasnova, bi bili dobili z dvoransko stavbo prvo »bauhausovsko« arhitekturo pri nas, saj je bilo zamišljeno pročelje s tipično geometrizirano linearno strukturo, utemeljeno z izraznostjo ritmičnega razporejanja v merilu spreminjajočega se kvadrata, ki je tako učinkovito aktiviralo sicer prevladujočo zidno ploskev. Ta oblikovalska zasnova, ki veliko dolguje izročilu De Stijla in P. Mondrijana, ni bila uresničena. Umaknila se je avtorsko vsekakor bolj domišljeni, enkratni viziji. Prostorska organizacija se v drugem načrtu na videz ni spremenila, motiv piazzette je ostal poglaviten, a vendar je bil v oblikovanju tržnega prostora storjen bistven razloček v primerjavi s prvim osnutkom. Na mesto enovitega, rahlo zalomljenega objekta, ki je v enem združeval upravno in sejno funkcijo in se je pod ostrim kotom prek prehoda stikal s staro občino in tako s sosednjimi stavbami klasično sklepal kontinuirani notranji prostor tržiča, gre sedaj za prostorsko bolj razgibano postavitev in plastično bolj dejaven prostor. Govoriti moremo kar o uveljavitvi koncepcije volumna v prostoru, saj je dvoranska stavba sedaj postavljena kot samostojno arhitektonsko telo, ki se s kubično napetostjo preseva v prostor tržiča in obenem določa prostorsko hierarhijo spremljevalnih objektov, tako obeh že obstoječih kot tudi novo pozidanih stavb — novega upravnega krila, ki se sedaj pravokotno vpenja na staro občino, stanovanjskega prizidka k »Pokojninskemu zavodu« in pritličnega kavarniškega krila, ki s kaskadnim zamikanjem zadržuje pogled, da ne bi zdrsel na »neugledno« dvoriščno fasado »Pokojninskega zavoda«, hkrati pa z vizuro na rob središčne stavbe na najbolj labilni strani utrjuje geometrično urejenost ploščadi. Spremenjenemu prostorskemu konceptu se podaja tudi popolnoma nov obraz arhitekture. Pojav tega objekta je za slovenski prostor izrednega pomena, saj je njegova arhitektonika sklep počasnega, a vztrajnega uveljavljanja novega arhitekturnega naziranja, ki

Sl. 17. Edvard Ravnikar, dvoranska stavba občinske skupščine, 1958—1960

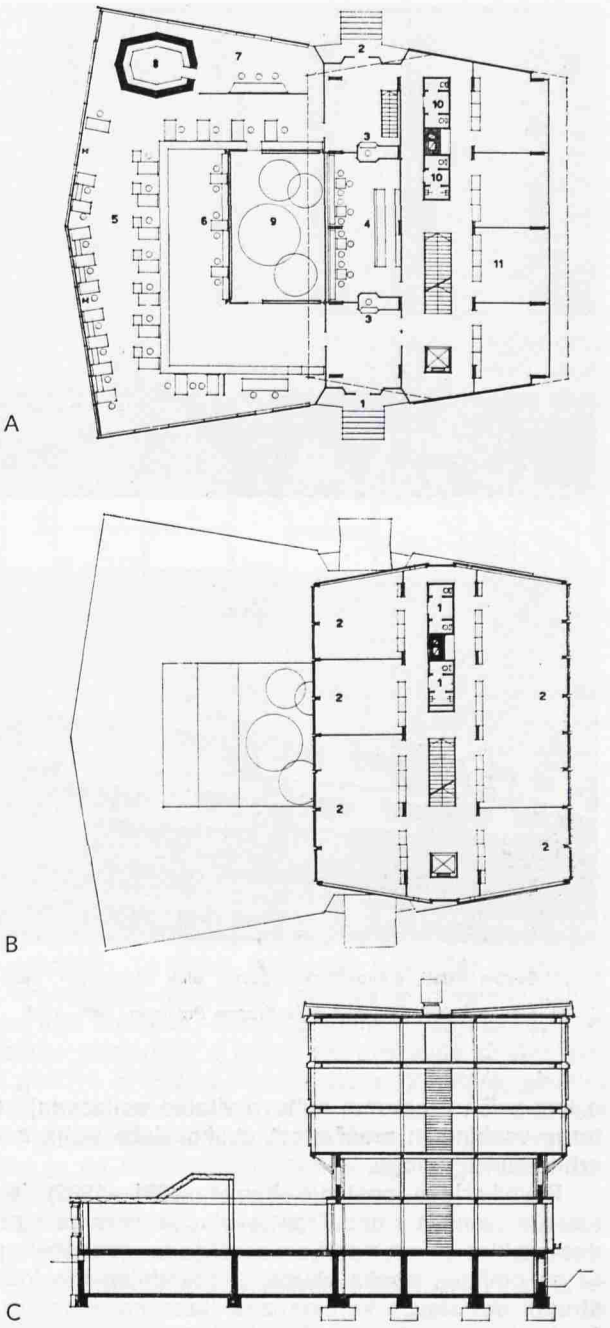
Sl. 18. E. Ravnikar, tloris pritličja občinske skupščine s sosednjima stavbama

Sl. 19. E. Ravnikar, banka, 1961—1962

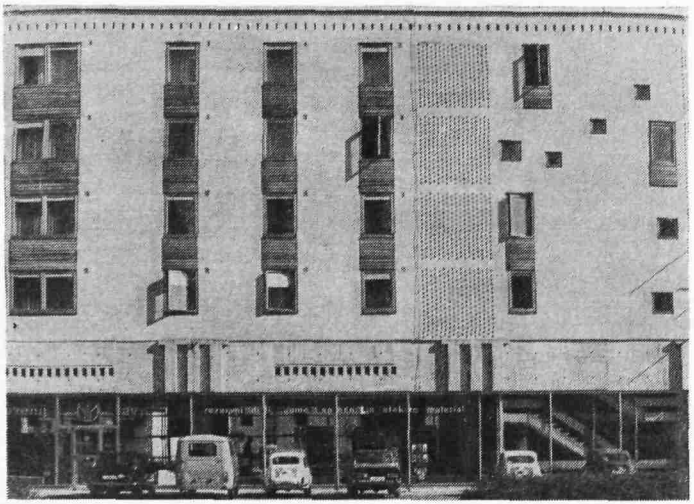
se je pričelo odločneje pojavljati sredi petdesetih let.[17] In če v tem času zaznamujemo nekatere temeljite odmike od razvojne črte, ki koreninijo v pred zadnjo vojsko utemeljenem arhitekturnem naziranju, moremo le-te dostikrat tudi oblikovalsko dragocene ekskurze označiti kot očitno spogledovanje z dogajanji v svetu (E. Mihevc, D. Fürst, B. Simčič, E. Medveščck in drugi); ob tem stoji Ravnikarjeva stavba v resnici kot dokončni obračun z izročilom in kot uveljavitev sodobne arhitekturne miselnosti, vendar ne na račun izničenja tradicije, kajti v popolnoma moderni zasnovi, ki vsebuje najnaprednejše prvine arhitekture okrog leta 1960 v svetu, živo čutimo duha tistih določilnic naše stavbarske dediščine, ki polno zvenijo še zmerom v besednjaku sodobnega oblikovalca in načrtovalca: racionalen okvir, v katerem se sicer suče arhitektova oblikovalska domišljija, iskren odnos do gradiva, smisel za detajl in stavbni člen, ki prav uporabljena moreta biti akcent likovnega doživetja, in ne nazadnje jasnost in preglednost arhitekturne zgradbe, ki je prej plod nekega »preprostega« nazora o namenu početja kot razglašenega in sistematiziranega funkcionalizma (niz zablod iz naše arhitekturne polpreteklosti izvira prav iz nezmožnosti, da bi ustvarjalno presegli in premagali zadnjo »oviro«). Izjemnost te stavbe je očitna že ob sočenju s sosednjima, ki sta delo istega arhitekta. Tako pri upravnem krilu kot pri stanovanjskem prizidku s kavarno v pritličju gre za konvencionalni, a oblikovalsko korektni deli, ki se v plastični zasnovi zunanjščine v celem podrejata osrednji stavbi. Ta hierarhična soodnosnost je nujna posledica ambicij, ki jih je arhitekt imel za dvoransko stavbo; le-to ponuja očem povzdignjeno na ploščadi. To optično pomagalo, ki ga je klasična Grčija izpopolnila do tančin, kakor jih kažejo akropole in agore, je seveda le domislek, ki akcentuira že itak bogato likovno doživetje te arhitekture. Ob tem je zanimivo navesti vzporednico, ki jo je s svojo rešitvijo kulturnega središča v istem času snoval v finskem mestecu Seinäjoki arhitekt Alvar Aalto; sorodnost pojmovanja prostorskega oblikovanja je kljub različnim izhodiščem več kot očitna. Morda je videti prizadevanje, da bi vzpostavili relacijo s tem, kar se sočasno dogaja v svetu nasilno, vendar nas že dosedanji pretres pripelje do sklepa, da je premik od zasnove, kakor jo je arhitekt predložil v natečajnem predlogu, do realizacije vendarle proces, ki priča o dejavnem zaznavanju svetovne oblikovalske klime in o zavedanju trenutka, da je treba prevrednotiti oblikovalski credo. Le tako moremo razumeti odločitve, ki izvirajo iz popolnoma spremenjene senzibilnosti: izničenje tekton-

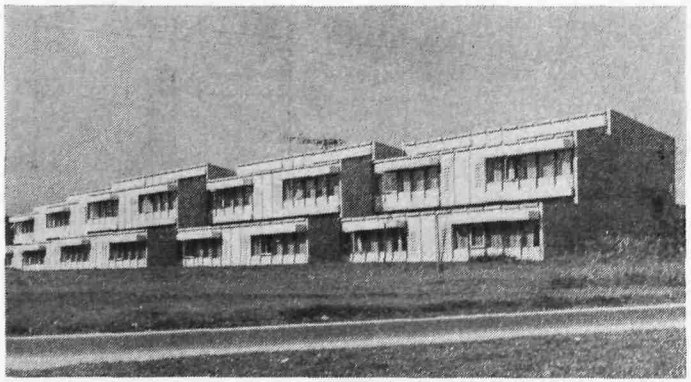
ske vrednosti pritličja, prevladujočo horizontalno stekleno ploskev nadstropja, presevanje notranjega in zunanjega prostora, streho, ki »svobodno« valovi prek samostojnega stavbnega telesa in se s »krhkima ročicama« stika z dvema poudarjenima vertikalnima nosilcema, ta dva pa s svojo nosilno logiko govorita o spopadu izraza in konstruktivne resnice, utemeljene v linearni strukturi. Arhitektovo pojmovanje naloge in smotra zgovorno zveni iz primere, ki jo je zapisal ob predstavitvi svojega objekta v reviji Arhitekt: »Vidno doživetje dobro urejene tovarne npr. ne sloni samo na tem, da lahko sledimo delovni proces v nekem zaporedju ali konstelaciji delov tovarne, ampak tudi, da vse na tovarni od podrobnosti do celote govori o tem, če je ali če ni življenje pod to streho lepo in prijetno, oboje na najbolj nedvoumen način predstavlja, simbolizira družbo. Ta pa se ravno tako lahko predstavlja z dobro urejenim naseljem, javno zgradbo in vsakim drugim gradbenim delom.«[18] Določneje spregovori tudi o svoji nameri, ki je bila, da napravi »reprezentativno zgradbo, ki se ne bi odmaknila od sodobnega funkcionalnega načina grajenja, te velike pridobitve po obnovi iskrene arhitekture, pa bi se vendar nosila, kot je za tak objekt potrebno, bolj svečano, nedeljsko.«[19] Treba je priznati, da je arhitektu uspelo uresničiti zastavljeni cilj; notranji ustroj je subtilna materializacija ideje o posebni naravi dogajanja v nji, ki se najbolj odseva s prostorno koncepcijo treh dvoran v eni sami, z iztanjšanim občutkom za gradivo, ki ga je pokazal z izborom in njegovo variirano uporabo v oblikovanju notranjega ostenja in opreme. Zunanja zgradba prav tako odseva to simbolično pomenskost in je obenem najodločnejša uveljavitev vidnega betona in stekla, ki se je v tako dognanem sestavu poslej pri nas malokje pojavila.

Zgodovinska pozicija te stavbe je v prerezu sodobne slovenske arhitekture svojevrsten mejnik, ali kot je bil zapisal N. Šumi: »Najbolj prevratni dosežek petdesetih let in hkrati kvaliteten vrh tega časa.«[20] In kje drugje lahko vpnemo vitalnost in ustvarjalnost najdejavnejših in najuspešnejših arhitektov sedanje srednje generacije (S. Sever, M. Mihelič, S. Kristl in drugi), če ne ravno ob pojavu kranjske dvoranske stavbe OLO. Tega ne kaže le njihova visoka oblikovalska kultura, ki se je sicer že odločno emancipirala in presegla neposredni vpliv svojega učitelja,

Sl. 20. E. Ravnikar, tloris pritličja, nadstropja in tipični prerez banke

Sl. 21. Stanko Kristl, stanovanjsko-trgovski blok »kanarček«, 1963—1965

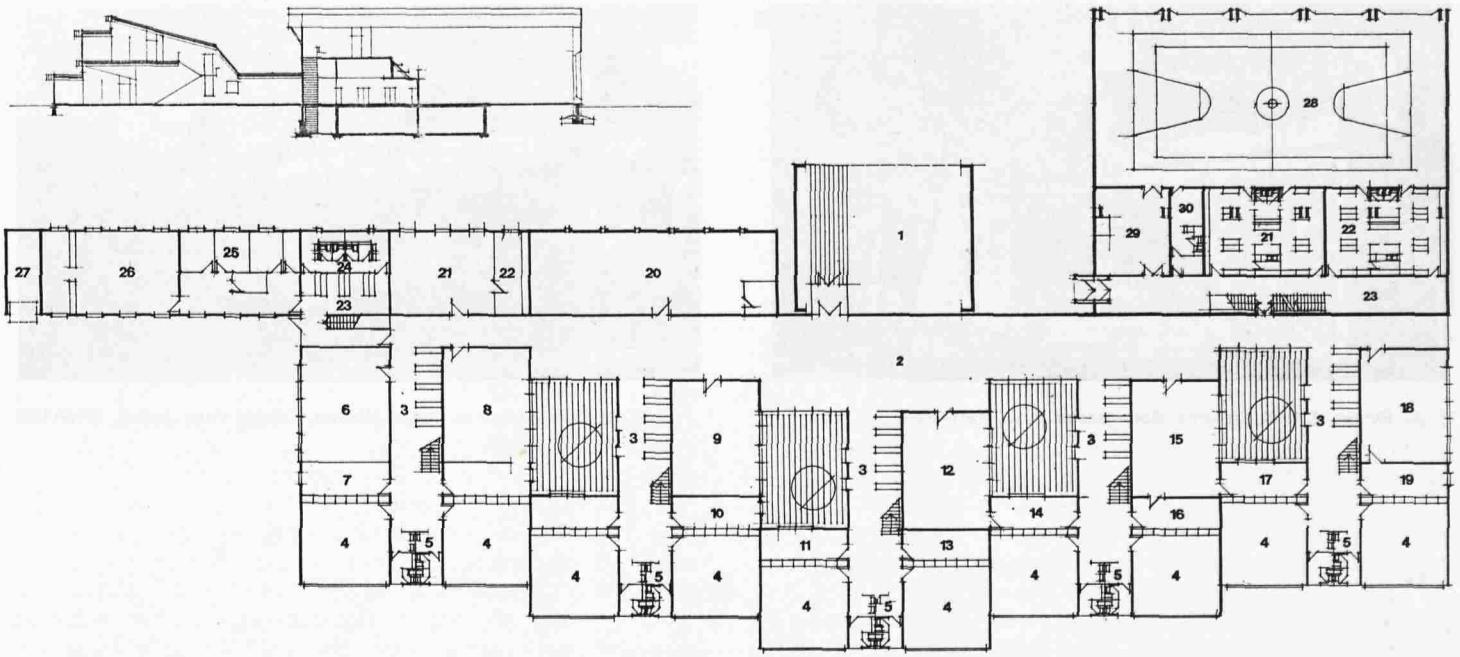
Sl. 22. Stanko Kristl, Osnovna šola France Prešeren, 1965—1968

o tem priča predvsem njihovo vitalno pojmovanje arhitekturne vsebine in zraščenost oblikovalske vizije z vsebino arhitekturne naloge.

Ravnikarjevo poslopje banke (1961—1962) je prosto stoječa zasnova v dnu Trga revolucije; le-ta se s pritličnim dvoranskim delom z atrijem razširja v »dvoriščni« prostor, ki ga oblikuje banka skupaj s sosednjimi poslopji. Nadstropni del stavbe karakterizira (tako kot sorodno stavbo banke istega avtorja v Celju) oblikovni izraz, ki izvira iz »konstruktivne komponente arhitekturnega koncepta«.[21] To je čitljivo v konstruktivno naglašeni fakturi ostenja s poudarjenim trinadstropnim delom, ki se konzolno spusti v ožji, spodnji del stavbe, podobno kot pri novi fakultetni stavbi FAGG v Ljubljani. Medtem ko je celjska banka v organizaciji gmote usklajena s stavbnim tkivom, na katerega se navezuje in temu prireja tudi strešno kritino, je kranjska banka v tem oziru svobodnejša v plastičnem tretmaju stavbne gmote in tudi z oblikovno motivacijo strešne kritine, ki se podobno kot pri dvoranski stavbi OLO netektonsko odklanja od stavbnega telesa. Obdelava zunanjščine je opažni surovi beton; bočni fasadi, ki ju po sredi deli svetlobni pas, nakazujoč os simetrične kompozicije, sta dekorativno obdelani s pripravljenimi ploščami, pritrjenimi, kot so fasadne obloge. Poudarjanje konstruktivnih prvin kot nosilcev vidnega doživetja in dekoriranje betona na najrazličnejše načine postane kmalu za tem pri nas modno početje in spodbudi niz posnemovalcev, ki zvečine popolnoma epigonsko variirajo to oblikovalsko motiviko.

Arhitekt Stanko Kristl je postavil v Kranju dve stavbi, ki poleg Ravnikarjevih pomenita vsekakor najvidnejše arhitekturne dosežke. Trgovsko stanovanjski blok »Kanarček« (1963—1965) je pravzaprav le ponovitev velenjskega bloka (1960—1963), le da je zunanjščina kranjskega bloka obdelana s keramičnimi ploščicami rumeno okraste barve, v Velenju pa je fasada opečna. Delna razlika je tudi v obravnavanju zunanjščine. Kranjski je čisti blok, velenjski pa ima eno od daljših fasad ritmizirano s trikotnimi pomoli, ki se ponavljajo v celotni dolžini fasade. Zasnova bloka je jasna in pregledna, nadstropni stanovanjski del je sklenjena kompozicija, ki se dviga nad transparentnim pritličjem, zasteklenim v celotni dolžini stavbe z vidnimi betonskimi stebri in betonskim okvirjem, ki prevzema težo nadstropja. Na Kristlov grafični prijem pri oblikovanju zunanjščine je bilo že opozorjeno.[22] Nakazal ga je ob istem času že prej v dveh ljubljanskih stanovanjskih stavbah, v bloku na Taboru in univerzitetnem bloku na Prulah (1956 do 1959). V temeljni orientaciji je to grafično pojmovanje blizu prvi Ravnikarjevi varianti za dvoransko krilo OLO, le da je Kristl uveljavil ta oblikovni koncept kot razvejan sistem od nadrobnosti do organizacije fasadnega rastra kot poglavitnega izraziła arhitekture. Kljub vezanosti, ki je neizbežna lastnost takega sestava, je razvil arhitekt znotraj tako določenega ostenja raznoter stanovanjski program, ki ga kaže svobodna tlorisna mreža.

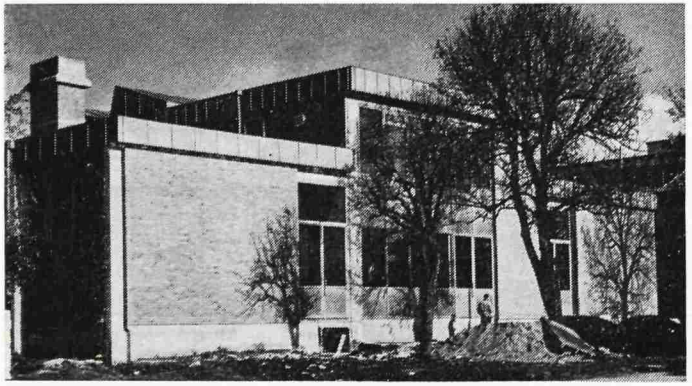
Zasnova Kristlove osnovne šole Franceta Prešerna je

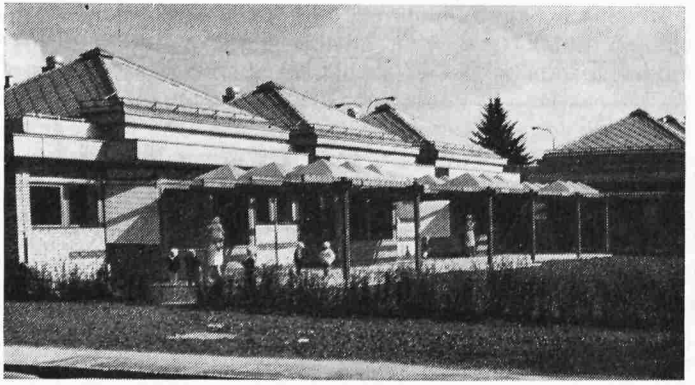
Sl. 23. S. Kristl, tloris in tipični prerez osnovne šole France Prešeren

starejša, kot to razberemo iz realizacije (1965—1968), saj je koncept postavil pravzaprav že v prvonagrajenem natečajnem osnutku za šolski center v občini Ljubljana-Šiška (1960), ki je ostal le na načrtu.[23] V tem pregledu omenjeni Navinškovi šolski stavbi, prva zidana pred vojno, druga po nji, in Fürstova šola v Stražišču fiksirajo dvoje značilnih zasnov, ki se pri nas množično uveljavljata. Primerjava Kristlove šole z njimi govori o spremembah, ki jih je pretečeni čas vnašal v pojmovanju šolskega ambienta. Le-ta je od Navinškovega shematizma in Fürstovega aditivnega sistema pri Kristlu pojmovan po integralni arhitektonski obliki, združujoči zloženost razvejanih funkcij, ki jih je zahteval program nove šole. Notranji prostor je pojmovan kot sistem prelivanja funkcij v izredno bogatih prostorskih valeurjih; ta prijem odseva tudi na zunanjščini, saj v grobem definira organizacijo stavbne gmote, kar se izraža z močno stopnjevano plastiko v podolžni in navpični smeri.

Tiskarna Gorenjskega tiska (1963—1967) domačina Romana Zaletela, katere ureditev gre šele letos h kraju, in letos dokončani otroški vrtec Janina v stanovanjskem naselju Vodovodni stolp (1967—1969) Žive Baragove in Dušana Moškona sta arhitekturi, s katerimi sklepamo pričujočo razpravo. Ta sklep je seveda naključen in ga narekuje kronološka razvrstitev gradiva v pregledu, kljub temu pa tudi značilen, ker oba primera izpričujeta tisto oblikovalsko usmeritev, v kateri se uveljavlja pristen odnos do gradiva in načrtovalska kultura, iz katere rezultira oblikovno domišljen dosežek, ki se kaže tudi v nenasilnem merilu in prilagodljivi vmestitvi v prostor. Tako motiviranih arhitektur je na Slovenskem čedalje več in govore o pozitivnem premiku k solidnejšemu poprečju, čeravno ob prevladujočih pojavih polirske in popolnoma neambiciozne produkcije na eni strani in ne tako redke playboyske na drugi tega občutja bržčas ne kaže preveč posploševati.

Sl. 24. Roman Zaletel, tiskarna Gorenjskega tiska, 1961—1969

Sl. 25. Živa Baraga in Dušan Moškon, Otroški vrtec Janina, 1967—1969

OPOMBE

[1] Poskusi v tem duhu so bili narejeni za mariborsko in koprsko regijo. Glej: M. Murko, Arhitektura bratov Kocmut, Sinteza (Ljubljana), 1968, št. 9, str. 25—29; pogovor Naših razgledov: Pogledi na urbanizacijo Maribora (odgovarja mariborski arhitekt in urbanist Branko Kocmut, za NR vpraševal S. Bernik), Naši razgledi (Ljubljana), 7. XI. 1969; S. Bernik, Organizem slovenskih obmorskih mest, Koper-Izola-Piran, Ljubljana-Piran 1968.

[2] Glej temeljne tekste o urbanizaciji Kranja: C. Avguštin, Poglavitne črte urbanističnega razvoja starega Kranja, 900 let Kranja, spominski zbornik, Kranj 1960, str. 160—174; isti, Predvojni regulacijski posegi v urbano strukturo Kranja, Varstvo spomenikov (Ljubljana), 1967, št. XI (1966), str. 44—54, isti, Stari Kranj v okviru sodobnih urbanističnih prizadevanj, Sinteza (Ljubljana), 1967, št. 5-6, str. 53—56. Primerjaj tudi P. Fister, Razvrednotenje urbanistično-arhitektonskih prostorskih kvalitet Kranja, Snovanja, letnik 3, Kranj, 19. IV. 1969, str. 13—15.

[3] C. Avguštin, Predvojni regulacijski posegi v urbano strukturo Kranja, str. 50.

[4] Glej navedene Avguštinove razprave.

[5] F. Šijanec, Sodobna slovenska likovna umetnost, Maribor 1961, str. 429.

[6] P. Fister, nav. delo, str. 14.

[7] Primerjaj S. Bernik, Novejša slovenska arhitektura (katalog), Ljubljana 1968.

[8] F. Šijanec, nav. delo, str. 444.

[9] Gre pravzaprav za sorodno oblikovalsko problematiko, kot smo jo orisali pri Šubicu in Husu.

[10] M. Jernejec, Kako prebivamo, Sinteza (Ljubljana), 1967, št. 8, str. 28 in 29.

[11] Prav tam, str. 28.

[12] C. Avguštin, Stari Kranj v okviru sodobnih urbanističnih prizadevanj, str. 56.

[13] B. Mušič, H gradivu z natečajev za del centra Kranja, Sinteza (Ljubljana), 1967, št. 5-6, str. 57.

[14] Tej problematiki je posvečena posebna dvojna številka Arhitekta (Ljubljana), 1954, št. 12-13; primerjaj natečajni osnutek stražiške šole v nav. št. Arhitekta, str. 62, in realizacijo, objavljeno prav tako v Arhitektu, 1960, št. 1, str. 8-11.

[15] Glej Interni natečaj za novo poslopje okrajnega ljudskega odbora v Kranju, Arhitekt (Ljubljana), 1955, št. 17, str. 32—35.

[16] Prav tam, str. 32.

[17] Primerjaj S. Bernik, Novejša slovenska arhitektura.

[18] E. Ravnikar, Zgradba okrajnega ljudskega odbora v Kranju, Arhitekt (Ljubljana), 1960, št. 2, str. 17.

[19] Prav tam, str. 18.

[20] N. Šumi, Dve razstavi slovenske moderne arhitekture, Sinteza (Ljubljana), 1968, št. 10-11, str. 10.

[21] E. Ravnikar, Dve podružnici Narodne banke SRS, Kranj in Celje, Sinteza (Ljubljana), 1964, št. 1, str. 27.

[22] J. Lajovic, Arh. Kristl, stanovanjski blok v Velenju, Sinteza (Ljubljana), 1964, št. 1, str. 32—33.

[23] Glej J. Kregar, Natečaj za šolski center v občini Ljubljana-Šiška, Arhitekt (Ljubljana), 1960, št. 4, str. 26 in 27.

The author wants to define the architectural and town planning position of contemporary Kranj. Its most significant and best works are determined by the close vicinity of Ljubljana. He doesn't mean to unify this a priori or to confine it within a conception of regional consistency. We can see in the dissertation that we have to do with the reflection of the up-to-date events in Slovene contemporary architecture and especially the architecture of Ljubljana which is the impetus for the rest of the country.

Economic potentiality of Kranj and some prominent architects from Ljubljana made possible that today our town has some architectural works that place themselves in the finest selection of Slovene contemporary architecture.

Before the War there were working in Kranj Ivan Vurnik, Jože Plečnik, Vladimir Šubic, Herman Hus and Emil Navinšek, after the War Danilo Fürst (the elementary school Lucijan Seljak, 1953—1959, the former OLO Kranj building, 1958—1960, and the Bank, 1961—1962), Stanko Kristl (a block of shops and flats — Kanarček, 1963—1695 and the elementary school France Prešeren, 1965—1968) and others. The putting up of the OLO establishments with halls (the architect was Ravnikar) is of great importance. This building is the high point of the new architectural style which bectme more active in the 1950's in our country.

LJUDSKE PRVINE V ARHITEKTURI MESTA KRANJA

(Teoretična skica)

IVAN SEDEJ

V pričujoči razpravi bomo poskusili nakazati teoretično vprašanje o opredelitvi ljudske arhitekture (umetnosti) v srednjeveški mestni aglomeraciji. Za tak poskus je Kranj malodane idealen primer — predvsem zaradi odlično ohranjenih ambientov in posamičnih arhitektur, deloma pa tudi zaradi relativno velikega števila starejših upodobitev. Razmerja med ljudsko in visoko arhitekturo v mestu sta pri nas do neke mere nakazala že Cene Avguštin[1] in Nace Šumi,[2] vendar ju je to vprašanje zanimalo le obrobno in mu večje pozornosti nista posvečala.

Pri obravnavanju skomnejše arhitekture v mestnem centru in obrobju v Kranju izhajamo iz teoretične predpostavke, ki se je izkazala kot pravilna že pri nekaterih drugih razpravah.[3] Gre namreč za misel, da je razlika med »ljudsko« in »visoko« umetnostjo vedno relativna in da je mogoče o teh pojavih govoriti vedno le kot o relaciji med dvema družbeno determiniranima umetnostnima pojavima. Hkrati se s takim pogledom na ljudsko arhitekturo izognemo romantičnemu pretiravanju, saj lahko ugotovimo, da izraža romantično pojmovanje tovrstnih pojavov (značilni so že izrazi: narodna umetnost, narodna noša itd.) predvsem določene želje, včasih pa skrito ali odkrito povsem konkretne politične cilje. Ti cilji so seveda lahko pozitivni (v naši preteklosti so imeli predvsem narodnoprebudni značaj), ne izražajo pa objektivne znanstvene resnice.

Raziskovanje ljudske arhitekture (umetnosti) v tej smeri se je v zadnjih letih izkazalo kot sila aktualno, saj anticipira določena pozitivna spoznanja nekaterih novejših filozofskih in teoretičnih usmeritev (med drugim tudi reizma). Seveda pa moramo takoj poudariti, da ne gre za prokrustovo postelj ali za prilagajanje dejstev trenutni nazorski modi. Razumljivo pa je kljub temu, da nam je bliže stvarno, včasih celo suhoparno preverjanje dejstev kot pa romantična vznesenost, ki podatke in resnice prikraja čustvenim projektom.

Sicer lahko ugotavljamo, da večina avtorjev (na videz) upošteva relativnost in komparabilnost pojava ljudske umetnosti — obenem pa vnaša kategorije, ki to zanikajo. Prevladujoča teorija o značaju in bistvu ljudske umetnosti, ki jo zastopa pri nas šola starejših umetnostnih zgodovinarjev in etnologov, govori o tem pojavu kot o izrazu dveh genijev — genija tal in narodovega genija. Dejansko gre za nadčasovno kategorijo, ki je privlačno in na videz objektivno skrita še v plašč tako imenovane plastne teorije; pri nas jo je uveljavil Stele, imela pa je nekaj časa močan odmev tudi pri mlajši generaciji etnologov (prva faza v delu Angelosa Baša).

Podrobna analiza te sicer privlačne in formalno malodane neoporečne teorije (uveljavlja se tudi v raziskovanju ljudskega pesništva in gledališča) pa pokaže na izrazito absolutizirana izhodišča, ki jim dajejo avtorji pomen in vrednost aksiomov. Aksiomatski značaj opredelitev se kaže tudi v nekoliko superiornem stališču umetnostnih zgodovinarjev. Visoke umetnosti pri nas ni opredelil še nihče — nasprotno pa vsakdo zahteva opredelitev ljudske umetnosti, čeravno bi bila opredelitev prve prav tako težka in v določenih pogledih tudi nemogoča. Zadeva je še toliko zanimivejša, ker velja prepričanje, da visoke umetnosti sploh ni treba opredeljevati, ker pač je! Precej resnice je res v tej trditvi — le da bi jo bilo treba dopolniti z nekoliko drugače postavljenim latinskim izrekom: Ars una, species mile! Torej umetnost je ena sama, zaradi preglednosti in ljubezni do sistemizacije pa jo lahko delimo tudi po sociooloških (socialnih) kriterijih. To v še večji meri velja za ocenjevanje kvalitete — bodisi visoke (stilne), bodisi ljudske umetnosti ali arhitekture. Tako imenovane ljudske kvalitete ali celo ljudske umetnosti kot kvalitetne kategorije ni. Umetnostna kvaliteta ima lahko le eno vrednostno lestvico, ki velja enako za pojave v visokih socialnih sferah kot za umetnostne, oblikovne pojave v ljudski plasti. Končno lahko ugotovimo, da ima ljudska umetnost mnogo ožjo pomensko strukturo kot visoka (stilna), prav zato v tej sferi ne moremo pričakovati del, kot je recimo Sikstinska kapela, Avignonska Pieta, cerkev v Gornjem gradu, Groharjev Sejalec itd. Produkti ljudske arhitekture in umetnosti imajo večinoma vrednost oblikovnega dejanja z določenimi strukturami umetnine — ne predstavljajo pa integralnih mnogopomenskih in visoko-

kvalitetnih, individualnih ali celo kolektivnih umetnin. Ob še tako relativističnem in čustveno zavzetem ocenjevanju ne moremo enačiti romanske podružnice na Ržišču s San Chapelle v Parizu — čeravno sta obe nastali v istem času in predstavlja prva dokaj kvaliteten primer ljudske arhitekture — ali točneje, rustificirane zgodnjegotske sakralne arhitekture.

Soočenje s kriteriji v svetu pokaže, da pri nas pogosto prevladujejo skromna provincialna merila. Spomenik, ki ga pri nas uvrščamo v kategorijo visoke ali deloma poljudne umetnosti (srednja prevodna plast v plastni teoriji) so tuji ocenjevalci kratko in malo uvrstili v kategorijo ljudske umetnosti (Hrastovlje). Prav isto bi lahko rekli tudi za freske v Suhi pri Škofji Loki, sploh pa za celoten opus mojstra Jerneja iz Loke. Po tem ekskurzu se lahko vrnemo k vprašanju izhodišč, ki smo ga že nakazali. Absolutizacija in tvorba aksiomov je nujna, če ni jasnih izhodišč. Opredelitev konkretnega oblikovanega izdelka za ljudsko »umetnino« temelji pač na formalnih kriterijih — ki pa jih ni še nihče opredelil. Preprosto lahko ugotovimo, če je plastika ali slika izdelana grobo, primitivno in če ima zunanje karakteristike »naivnih« umetnostnih izdelkov, da je ljudska. Ti formalni kriteriji pa temelje še na intuiciji, širokem poznavanju ter ljubezni do obravnavane materije — vse to sicer predstavlja izjemne in pozitivne kvalitete ocenjevalca (raziskovalca) — ne pripelje pa nas bliže k razrešitvi temeljnega problema, saj nam ne uspe niti preprosta klasifikacija.

Kmečka arhitektura iz okolice Kranja pa tudi širšega gorenjskega področja je zlasti v baročni dobi dosegla zavidljivo raven — vendar jo brez izjeme uvrščamo v kategorijo ljudske umetnosti. Taka kmečka hiša bi v Pomurju med skromnimi, v 18. stoletju še dimničnimi hišami delovala kot graščina. V razmerju do prekmurskega stavbarstva bi po formalnih kriterijih morali gorenjsko hišo nedvomno uvrstiti v višji razred. In vendar sodita oba pojava v isto socialno grupacijo — arhitekturo nesvobodnih kmetov. Podobna relacija pa je med kmečkimi hišami bogatih posestnikov na Tirolskem in kmečkim stavbarstvom na Gorenjskem. Tirolska hiša bi na Gorenjskem prekosila po ambicioznosti marsikatero graščino. Sicer pa resnici na ljubo — gorenjski kmečki dvorci tako ali drugače na svoj način tekmujejo s skromno fevdalno arhitekturo (zlasti s pristavami).

Vse te relacije nas silijo k razmišljanju. Tudi za našo visoko umetnost bomo morali priznati, da je pač taka, kakršna je. Zato tudi ljudska in kmečka arhitektura pri nas nista nekaj posebnega — niti glede na relacije s prazgodovinskimi kulturami niti glede na razmerje do visoke umetnosti. Nacionalno bistvo in pomen kmečkega in ljudskega stavbarstva bo treba iskati na drugih ravneh. Ugotovimo pa lahko, da je naša umetnost, seveda tudi ljudsko stavbarstvo, varianta zahodno in srednjeevropskega kulturnega dogajanja. Prav kmečka arhitektura pa tudi dokzuje naše mesto v Evropi. Zavedati se moramo, da naša arhitektura (bodisi visoka bodisi ljudska) ni dala antologijskih rezultatov ali samosvojih stvaritev. Vedno se srečujemo s tako ali drugačno varianto splošno veljavnega evropskega časovnega stila, ob tem pa, kot je ugotovil v svojih razpravah Nace Šumi, z originalnimi sintezami!

Zveze med meščansko in kmečko (širše tudi: ljudsko) arhitekturo se v našem gradivu navadno interpretirajo dokaj formalistično in v bistvu neživljenjsko. Strukturna analiza (problem obravnavamo na oblikovni ravni) je pokazala, da lahko z razčlembo in ugotavljanjem bistva določenih oblik (njih vsebinskega in ideološkega pomena) pridemo do rezultatov, ki so povsem drugačni od tradicionalnih.

Avguštin[4] in drugi avtorji ugotavljajo, da se je prvotna meščanska hiša razvila iz kmečke. Iz tega pa se je razvil povsem napačen sklep (analogijo imamo tudi v raziskovanju ljudske literature), da predstavlja kmečka hiša prvotno obliko stanovanjske arhitekture. V resnici pa sta tako kmečka kot meščanska hiša doživeli vsaka svojo razvojno pot — zato je popoln nesmisel hišno obliko iz 18. stoletja (kmečko) predstavljati kot izhodiščno formo meščanske stanovanjske arhitekture. Kot izhodiščno obliko lahko potemtakem vzamemo le kmečko hišo iz 12. ali 13. stoletja — do neke mere tudi nekoliko kasnejšo obliko. Avgušti nove ugotovitve pa kažejo, da je bila meščanska hiša v 15. stoletju že povsem formirana, ob čemer nas ne sme motiti dejstvo, da so bile te hiše večinoma deloma zidane in deloma lesene — sicer pa je bilo nekaj takih hiš v središču Kranja še v 18. in verjetno tudi 19. stoletju.[5]

Vendar moramo upoštevati, da gradivo in zunanja oblika nista dokaz za sorodnost ali celo istovetnost oblik in stanovanjskega stila. Citirani avtor[6] dokazuje, da je bila meščanska hiša v 15. stoletju (predhodnica današnje Prešernove hiše — muzeja) v pritličnem in kletnem delu zidana, etaža pa je bila lesena. Podobne primere poznamo sicer tudi v kmečki arhitekturi 16. stoletja (prim.: Hlebanjeva hiša na Srednjem vrhu nad Martuljkom) — vendar se funkciji pritličja in etaže pri kmečki in meščanski hiši bistveno razlikujeta. V nasprotju s stanovanjsko hišo v mestu, kjer so v pritličju zbrani delovni (delavniški) pro-

Sl. 1. Kmečke oblike stavb ob cesti proti Hujam — Kokrški breg- po Beneschevi risbi okr. leta 1900

stori, saj je hiša specializirana za obrtno ali trgovsko dejavnost (poleg stanovanja), ima kmečka hiša v pritličju vedno stanovanjske prostore — oziroma celovito organizacijo bivalnih površin s črno kuhinjo in čisto ogrevanimi bivalnimi prostori (navadno je tako ogrevana izba, »hiša«).

V principu je imela podoben način ogrevanja (črna kuhinja in kurišča za peč so zunaj ogrevanih prostorov) tudi meščanska hiša, enako tudi graščine in javna poslopja — vendar se v nobenem primeru ni razvila tako specializirana oblika kot v kmečki arhitekturi. Če si ogledamo črno kuhinjo v Prešernovi hiši, vidimo, da je v primeri s kmečkim kuhinjskim prostorom mnogo bolj nefunkcionalna. Prav ta »nefunkcionalnost« pa je eden od razlogov, da se je lahko meščanska hiša razvijala v več smeri — to pa je pri tradicionalni alpski kmečki hiši nemogoče. Osnovni koncept se lahko samo ponovi v etaži. V grajski in meščanski arhitekturi pa se je razvil v bistvu isti princip ogrevanja v mnogo bolj fleksibilno smer — saj so že relativno zgodaj ločili ogrevanje od kuhe. S premaknitvijo kurišča za bivalni prostor iz kuhinje v vežo ali hodnik so postali bivalni prostori avtonomni. Upoštevati moramo tudi dimnike, ki jih na podeželju niso poznali (ali bolje — niso jih uporabljali) celo v 19. stoletju, kljub temu, da so bila določila požarnih redov iz druge polovice 18. stoletja stroga.

Problem prehodne veže v kmečki arhitekturi, ki ga nekateri avtorji ocenjujejo kot vpliv iz meščanske sfere, sploh ni problem. Kolikor je bila (zlasti v 16. stoletju pod vplivom meščanskih renesančnih konceptov) kmečka hiša obrnjena na ulico s široko vhodno fasado, je bila tudi veža (»črna kuhinja«) prehodna. Pač iz preprostih funkcionalnih razlogov — na nasprotni strani se je namreč širilo dvorišče. Pri poslopjih, ki so bila obrnjena v komunikacijo z ozkimi zatrepnimi fasadami in bi skozi prehodno vežo prišli na sosedovo dvorišče, takih rešitev iz razumljivih vzrokov niso uvajali.

Tako smo se srečali s temeljnim problemom o razlikovanju meščanske in ljudske arhitekture v okviru mestne aglomeracije. V predmestjih, to je v skupinah zunaj obzidja, srečujemo seveda oba hišna tipa. V okrilju obzidja pa gre mnogokrat za »prehodne« primere — čeravno le na videz. Tudi pritličnost še ni zadosten dokaz za uvrstitev določene arhitekture v mestu v kategorijo ljudske arhitekture. Končno lahko rečemo, da bi bila pritlična hiša v mestnem arealu s sila dragocenimi zemljišči malodane luksus. Pomagamo si lahko le z analizo oblik in bogastva posameznih arhitektur. Stanovanjska (in delavniška) hiša tistih slojev v mestu, ki so bili zaradi skromnih gmotnih možnosti odrinjeni na sam rob tedanje družbe in navadno tudi na rob mesta, je bila pač mnogo revnejša in manj razčlenjena. Sezidana (zgrajena) je bila iz skromnejšega gradiva in s pomočjo cenejših izvajalcev. Okrasje je bilo sila skopo. Po temeljnem prostorskem konceptu pa je bil taka hiša slej ko prej enaka poslopjem bogatejših meščanov. Zato v takih primerih formalna merila kaj rada odpovedo.

Poslopja, kakršna so v Kranju nastala na glavnem trgu pred stolno cerkvijo s pomoli in krepkimi polkrožnimi portali s posnetimi robovi, bi bila v sočasnem cesarskem Innsbrucku le del skromnega obrobnega mestnega tkiva — torej bi jih lahko uvrstili v kategorijo ljudskega stavbarstva. V širšem urbanističnem pogledu so to, kljub skromnosti, izrazite in značilne meščanske hiše. Koncepcija dolgega in širokega mestnega trga v Kranju se v zasnovi in v načelu ne razlikuje od množice podobnih rešitev v bogatejših in večjih evropskih mestih. Gre torej le za problem razlikovanja posameznih pojavov po stopnji zunanjega blišča — po bogastvu lastnikov, torej za socialno kategorizacijo.

Zanimivo je, da se v zasnovo mestne aglomeracije vključujejo tudi navidez povsem kmečko oblikovana poslopja. Hiša z lesenim nadstropjem in z mnogimi atributi

alpske baročne hiše na podobi kranjskega župnišča iz leta 1759 (podoba je v zbirkah Gorenjskega muzeja) je logično vključena v značilno ulico. Slika je tudi toliko verna, da lahko takoj ugotovimo, da so bivalni prostori situirani v etaži — torej spet »meščanski« bivalni in kompozicijski koncept. Hiša je potemtakem meščanska, tako po legi v mestu kot po ustroju. Gradiva pa so izrazito kmečka; v sfero kmečkega stavbarstva bi lahko uvrstili tudi ornamentiko ali bolje — oblikovanje. Ker pa je funkcija objekta povsem drugačna, o kmečkem stavbarstvu pač ne moremo govoriti.

Podoben problem je tudi kovačnica z baročno oblikovanimi okni in arkadno lopo na dnu Jelenovega klanca in v osi novega mostu. To je izrazito utilitaren objekt, ki je nastal v zvezi s tovorništvom in prevozništvom. Po načinu oblikovanja se poslopje v ničemer ne razlikuje od podobnih objektov, ki jih srečujemo ponekod po Sorškem polju. O kmečkem oblikovanju pa vseeno ne moremo govoriti — saj je funkcija drugačna.

Če se sedaj povrnemo k vprašanju izvora meščanske hiše, bomo ugotovili, tudi če upoštevamo poslopja kmečkega značaja zunaj mestnega obzidja na Merianovi in Valvasorjevi upodobitvi, da je treba upoštevati predvsem problem kajžarskih hiš in kajžarstva nasploh. Večina mest se je sploh začela formirati kot kajžarske naselbine. To se pravi, da so bile prvotne meščanske hiše pravzaprav odvod prepostejšega stavbarstva kajžarjev in ljudi brez zemlje, ki so se morali iz tega ali onega vzroka preusmeriti na drugačno proizvodnjo. Podobne so tudi hiše v »predmestjih«, ki so nastajale do 19. stoletja. Torej gre za kmečko oblikovanje v nekoliko bolj zapletenih relacijah in za vpliv kmečkega življa na nadgradnjo. V že formirano aglomeracijo z natanko determiniranim in razvitim stavbnim tipom se vrine (na obrobju) nova forma, ki pa ima vse prednosti nespecializirane gospodarsko stanovanjske enote. Prav zaradi tega lahko hitro prevzame poleg formalnih tudi bolj bistvene sestavine meščanske hiše. Seveda pa zasledimo tudi močne sledove kmečke stanovanjske kulture. Zaradi življenja na robu mesta (novi naseljenci se le težko integrirajo v tako zaprto skupnost, kot je bilo včasih mesto) se ohranjajo tudi izrazito podeželske prvine.

Oblikovna analiza predmestne kajže ali kajže v mestu pa nam pokaže, da v teh primerih ne moremo govoriti o arhitekturi v pomenu oblikovnega organizma. To so pretežno zasilna poslopja, z najosnovnejšimi prvinami — kuhinjo in izbo ter enim ali dvema delavniškima prostoroma oziroma shrambama. Zato je taka stavba v mestu

Sl. 2. Kumrova gostilna ob savskem mostu, primer baročnega kmečkega dvorca na mestnem obrobju

(ali predmestju) resda ljudska — ni pa stvaritev ali arhitekturna umetnina. Sicer pa brezobličnih zgradb ne manjka niti v mestnem središču. Torej gre pač za bolj ali slabše oblikovano stavbo — nikakor pa ne za dvoje različnih umetnostnih kategorij. Obe hiši sta v skrajni konsekvenci mestni (na arealu mesta), kajti tudi pojem »meščanska hiša« ne more imeti kvalitativnega ranga. Ljudske in meščanske arhitekture v takem pomenu besede v mestu preprosto ni — imamo le dobro, slabo in zasilno arhitekturo.

Potemtakem je meščanska hiša kot termin skrajšani izraz za specializirano bivališče, kakršna srečujemo v

Sl. 3. Značilen kmečki baročni portal iz 18. stol. na Savskem bregu (Vodopivčeva ulica 8)

mestih in je zaradi tega formirano na specifičen, življenjskemu stilu mestnega prebivalca ustrezajoč način. Prav tako zajema izraz kmečka arhitektura skupek funkcionalno sorodnih ali enakih stavb in arhitektur, ki so prilagojene kmečki dejavnosti in kmečkemu stilu življenja. Umetnostni izraz pa je pač v vsakem obdobju v načelu soroden. Torej lahko ugotovimo, da so razlike predvsem v funkciji in manj v obliki. Oblikovne razlike namreč izvirajo deloma iz funkcije, še v večji meri pa iz manjše razgledanosti in skromnejše gmotne moči kmečkega naročnika, ki je moral iskati pač cenejše in skromnejše tradicionalne oblikovalce in obrtnike.

Pomen proizvodnih funkcij na arhitekturo pa lahko ilustriramo prav s primeri iz okolice Kranja. Kmečka proizvodnja je od uvedbe pluga do nekaterih bolj revolucionarnih sprememb v kmetijstvu (uvedba krompirja in v 19. stoletju pojav prvih poljedelskih strojev) ostajala v dokaj tradicionalnih mejah in se ni v načelu mnogo spreminjala. Zato je povsem razumljivo, da je na podobni ravni ostajal tudi »čisti« poljedelec. Ta je na svojo funkcionalno dognano in proizvodnji ustrezajočo domačijo v bistvu lepil izboljšave in deloma tudi umetnostne, oblikovne forme iz tedaj prevladujočega stila. Potreb po radikalni spremembi bivališča in celotnega ustroja specializirane hiše pač ni bilo. To velja v veliki meri za kmečko stavbarstvo na perifernih slovenskih področjih (Prekmurje, Bela krajina itd.).

Drugačno usodo je doživela kmečka hiša na Gorenjskem, zlasti okoli Kranja, Škofje Loke in v Zgornji Savski dolini. Tu se je tradicionalno kmečko življenje že relativno zgodaj (14. stoletje) pričelo spreminjati z nastajanjem kmečke trgovine, tovorništvom in v kasnejših stoletjih tudi s prevozništvom. Kmet ni bil več odvisen od statičnih načinov pridobivanja poljščin, marveč se je vključil tudi v drugačno proizvodno strukturo. Vzporedno s tem pa so rasle tudi potrebe, spreminjal se je način življenja, z načinom življenja pa tudi arhitektura, ki je postajala vedno bolj ambiciozna in je doživela svoj višek v arhitekturi kmečkih dvorcev. Kmečki dvorec (vzemimo Šenkovo domačijo na Jezerskem iz leta 1617) v mnogočem prekaša dobršen del stavb na glavnem trgu v Kranju — in vendar ga meni nič tebi nič uvrščamo v kategorijo ljudske umetnosti! Logike v tej delitvi najbrže ni — saj ne upošteva poglavitnega gonila: socialnega statusa naročnika in imetnika arhitekture. Iz tega sledi sklep, da bo treba prej ali slej revidirati tako merila kot uveljavljeno terminologijo in končno priznati, da kot kvalitetne kategorije ne poznamo ne ljudske ne meščanske umetnosti — marveč samo dobro ali slabo, revnejšo ali bogatejšo, naprednejšo ali konservativnejšo, provincialno ali odprto.

OPOMBE

[1] Cene Avguštin: Zgodovinsko urbanistične osnove Radovljice, Gorenjska, Revija za kulturo, št. 1-6, 1957/58.

Cene Avguštin: Poglavitne črte urbanističnega razvoja starega Kranja, 900 let Kranja, stran 160—174.

Cene Avguštin: Stavbna zgodovina (Prešernove hiše), Prešernov spominski muzej v Kranju, 1964.

[2] Nace Šumi: Gorenjsko stavbarstvo v baročni dobi, Gorenjska, Revija za kulturo, št. 4-5, stran 44—53.

Nace Šumi: Nastanek in razvoj meščanske hiše v Kranju, 900 let Kranja, stran 175—182.

[3] Ivan Sedej: Kraška hiša, Katalog, Izdal SEM, 1969.

[4] Primerjaj Avguštin in Šumi: o. c. passim.

[5] Primerjaj upodobitve Kranja: Merian, Valvasor, podobe kranjskega župnišča iz leta 1759 iz zbirk Gorenjskega muzeja.

[6] Primerjaj: C. Avguštin, Stavbna zgodovina . . .

NASELBINSKE OBLIKE OD JEZERSKEGA DO BITENJ

PETER FISTER

Teritorij kranjske občine predstavlja prerez gorenjske ravnine; ta prerez tvori širše območje reke Kokre, podaljšano prek Save v smeri proti Škofji Loki, in nam podaja ne le popoln prikaz naselitve tega področja, temveč najdemo tu skoraj vse oblike naselitve, kar jih pozna Slovenija in kar jih navajajo razni avtorji. Nekatere naselbine so celo tako značilne, da jih drugje po Sloveniji sploh ni ali pa so le delno razvit tip, ki se je prav tu popolnoma razvil. Tako tudi naslov ni izbran povsem po naključju; ne pomeni le geografske omejitve »prereza«, temveč podaja obenem še razpon med najmanjšim tipom naselja, ki je najtipičnejši prav na Jezerskem (posamezne ali samotne kmetije), pa vse do najobsežnejšega na Škofjeloškem polju — do Bitenj, ki so že po mnenju J. V. Valvasorja največja vas na Kranjskem.[1] Center tvori mesto Kranj, ki pa je po svoji središčni geografski legi za Gorenjsko kot po svojem zgodovinskem položaju in najčistejši likovni zasnovi svoje silhuete[2] deležen posebnega obravnavanja kot izredna naselbinska aglomeracija.

V dobi tako hitre preobrazbe pokrajine in naselij, kot je današnja, smo priče umiranju tistih kvalitet, ki so jih naši predniki gradili in spoštovali dolga stoletja. Sedaj, ko je teh prvin ostalo le še malo, se sicer ponekod zbuja slaba vest, ki pa večinoma ne rodi oprijemljivih rezultatov, saj so tako šablonske ugotovitve, kot jih navaja dr. R. Ložar, da je tipična slovenska vas tista, »kjer lega hiš, skritih med drevjem, popolnoma spojenih z naravo, ustvarja vtis prisrčne slikovitosti . . .[3], popolnoma neuporabne pri ocenjevanju, kaj je tisto, kar v naseljih ustvarja likovne kvalitete, zaradi katerih so ali pa so vsaj bile tako privlačen predmet študija in upodabljanja. Na stranpota zavaja sodobnega oblikovalca-urbanista tudi trditev, da pri tipih vasi »ne smemo iskati kake višje stopnje organizacije, kake zavestne ureditvene zamisli«,[4] ker v tem ne najde prav nobene osnove, kako naj oblikuje nove dele naselij; le-ti bi se morali dosledno vključevati v likovno življenje od primera do primera različnih rešitev, ki pa imajo marsikje tudi skupne imenovalce.

Pri študijski obdelavi se skoraj vsi avtorji opirajo predvsem na abstraktne faktorje naselbin, kot so tlorisna zasnova ali zemljiška razdelitev, kar so vsekakor pomembni deli naselbinske slike, vendar imajo pomen v glavnem le za strokovnjaka, za laika oziroma za poprečnega gledalca pa imajo dosti večji vtis vizualni učinki, kot so veduta naselja v pokrajini, njegove dominante, fasade vaških ulic z njihovimi likovnimi poudarki ter seveda sami elementi celote, ki je sestavljena iz stavb, njihovih detajlov, zelenih površin, ponekod vode in podobno. Z opisom stavb so se že dokaj izčrpno ukvarjali številni avtorji, predvsem etnologi, vendar je kljub popolni obdelavi tega gradiva praznina, ker se ni nihče podrobneje ukvarjal z odnosi posameznih stavb do celote, razen morda z usmerjenostjo slemen, ki je dostikrat le osnova za časovno opredelitev. Prav zaradi nepoznavanja vseh teh v bistvu osnovnih elementov naselij pa tudi strokovnjaki največkrat zgreše, ko je treba vključevati nove elemente v obstoječo podobo in z nekaj nepravilnimi rešitvami nepopravljivo uničijo sliko naselja.

Prav na področju našega »prereza« Gorenjske je po eni strani možno najti še neokrnjene naselbine, ki kljub novim dopolnitvam niso izgubile izredne mikro in makro podobe, vključene z neverjetnim občutkom v pokrajino, po drugi pa je prav to področje kot eno najnaprednejših (gospodarsko) podvrženo najhujšim spremembam, ki so že ali pa prav sedaj uničujejo opevano lepoto Gorenjske. Na trditvi, ki ne soglaša z negacijo »zavestne ureditvene zamisli« in ki dokazuje, da so v enakih pogojih nastajala tudi podobna ali skoraj enaka naselja s povsem določenimi elementi oblikovanja, bi morali vztrajati pri doslednem upoštevanju in uporabljanju določenih principov oblikovanja naselij, če se hočemo pravilno vključiti v zgodovinski tok nastajanja naše kulturne podobe pokrajine in če nočemo biti označeni kot destruktivno usmerjena generacija, ki hoče s preveliko samovoljo uveljaviti le svoja načela.

Že v začetku hočem opozoriti, da študija tako obsežnega področja ne more biti kompleksno zajeta v kratki obliki, zato naj bi imela poleg splošnih osnov poudarek

predvsem na najbolj bolečem delu — oblikovanju naselij. Pri primerjanju s sedanjim stanjem so izredno pomembni katastrski načrti iz leta 1826 (franciscejski), ki so na razpolago za študij in ki nam pomagajo dokaj verno rekonstruirati marsikateri pozabljeni ali uničeni kriterij. Zato so na koncu predstavljeni prav ti posnetki in ne današnje stanje, ki največkrat zelo zmotno zabriše sledove prvotnega oblikovanja. Ker je bilo treba zaradi danes že povsem zameglene podobe večine naselij marsikje poseči po delni rekonstrukciji (odmisliti si je bilo treba posamezne stavbe, rekonstruirati obstoj nekaterih dominantnih elementov itd.), je bila možnost uporabe fotografije zmanjšana, delno tudi zaradi lastnosti in zmožnosti človeškega očesa, da zajame drugačno podobo kot aparat, ker si lahko odmisli nekatere nebistvene detajle, ki sliko le zameglijo, ter približa oddaljene predmete in jih vključi v celoto. Od tod izvira razlika med risbo in fotografijo in zato so bile uporabljene risbe (krokiji) kot pojasnilo tekstu, ker predstavljajo človeku bližjo upodobitev, kot v eno točko projicirana slika na fotografiji.

Nastanki naselij

Za današnjo situacijo in obliko naselij je pomembnih več obdobij. Ko so v naše kraje prišli Slovani, so se naselili ponekod ob že naseljenih področjih, marsikje pa šele s krčenjem ustvarili nove površine. Obdobje nemške kolonizacije je v marsičem spremenilo dotedanjo obliko naselij, pozni srednji vek pa je z novimi zemljiškimi delitvami in ustvarjanjem kajžarstva postavil dokončne temelje današnji podobi ter dal smernice za način gradnje naselij. S tem se seveda razvoj ni ustavil, temveč le ustalil ob nekaterih kriterijih; le-ti so dozoreli kot osnove za bodoče oblikovanje naselij v vseh naslednjih obdobjih do današnjega časa, ki vse te osnove pozablja in jih drugače pojmuje.

Oblike naselbin pred prihodom Slovanov in tudi nekaj stoletij po njihovem prihodu nam niso znane. Poleg poskusov rekonstrukcij nekaj gradišč ni bilo moč najti dovolj trdne opore za znanstveno dokazane oblike naselitvenih skupin. Največkrat iz edinega vzroka, ker so današnja naselja na istih mestih kot prvotna, sama arhitektura pa je bila po trditvah zgodovinarjev in arheologov iz neobstojnega lesa, ki ni pustil dovolj ostankov za morebitne rekonstrukcije. O podobi teh naselij lahko le ugibamo in se opiramo na dejstvo, da so bile verjetno res najstarejše oblike naselij v gručah bolj ali manj nepravilno razporejene stavbe, morda največkrat okoli kakega jedra; če izhajamo iz ugotovitve, da je tak sistem naselitve značilen za nepravilno ali grudasto razdelitev zemlje, ki je edini dokazani star agrarni razdelitveni način,[5] nam je jasna približna tlorisna razporeditev, nikakor pa ne celotna podoba v pokrajini. Iz kasnejšega izvajanja bo sledilo, da so bile lokacije teh »pranaselij« navadno na izpostavljenih vedutnih položajih, na pomolih ali manjših vzpetinah, in sicer zaradi potrebe po vsaj delni utrjenosti. Verjetno so bila naselja tudi brez izjemnih arhitektonskih dominant in so se zaradi uporabljenega materiala (lesa) skoraj mimikrijsko stapljala s pokrajino.

Prve pravilne in po nekem redu nastale vasi so se pojavile šele v 12. in 13. stoletju, ko se je pričela delitev na pravilnejše kose zemlje in so tako tlorisno dobile pravilnejšo podobo.[6] Izjemo tvori področje med Škofjo Loko in Kranjem, kjer je freisinški škof naselil svoje bavarske kmete že v 11. stoletju.[7] Ker je ta predel najznačilnejše področje, ki kaže povsem svojstveno podobo naselitve in je nastalo zelo zgodaj, ga lahko smatramo na Gorenjskem za enega najznačilnejših tipov kolonizatorske ali vrstne vasi; le-ta je verjetno služila kot osnovni tip za vse druge podobne oblike, ki pomenijo seveda tudi višjo in razvitejšo ter predvsem bolj strnjeno naselitev. V tem času se pravilneje oblikujejo tudi gručaste vasi, ki so sicer po nastanku starejše, a se v podobo, ki jo lahko sledimo danes, organizirajo prav v tem obdobju. Marsikje so vasi dobile tedaj že tudi svoje dominante v obliki cerkvenih stolpov. Da so že prej imele poudarke v posameznih mogočnih drevesih, ki so označevali osrednji prostor in bili posebno še v časih pred dokončno dominacijo krščanske cerkve in utrditvijo fevdalne zakonodajne oblasti »poganski« simbol, ni dvoma, saj jih lahko sledimo še vse do danes, ponekod nastopajo celo kot poudarek cerkveni dominanti (sl. 15).

Okoli prvotnih far so nastala naselja, ki imajo še staro, »nepravilno« ureditev — Cerklje, Preddvor, Šenčur; pri zadnjem lahko zasledimo še posebnost kontinuitete, ker se na »farno vas«[8] navezuje mlajša oblika kolonizatorske vasi. Nekoliko mlajša so naselja ob cerkvah, ki nosijo imena po cerkvenem patronu (Šmartno pri Cerkljah) ali s posebnim imenom — Britof, kar pojasnjuje, da je naselje nastalo na nekdanjem cerkvenem zemljišču.[9] Poseben tip naselja je nastal tudi v času prevozništva — tako imenovane »furmanske vasi« z malo zemlje ter ob glavnih poteh in v predmestjih (Primskovo),[10] ki pa so nekako

sodobna s prejšnjimi.

Svojstven tip naselja ali bolje privesek vasi je prineslo obdobje, ko se pojavi nova socialna plast kajžarjev, ki so nov pojav v našem podeželju od 14. stoletja dalje (nemški pravni rek o dedovanju le enega potomca) in ki predstavljajo plast obrtnikov ali dninarjev.[11] Najznačilnejši primer je Šenčur, kjer je kajžarski del popolnoma diferenciran ter pozidan kot tip raztresene obcestne zazidave ob eni od smeri proti Kranju — morda stari cesti.

Proces razkosavanja kmetij je bil pri nas končan v 15. stoletju,[12] nastajanje naselij pa je časovno mnogo starejše, tako da nam podoba zemljiške razdelitve, ki nam jo kaže franciscejski kataster iz leta 1826, čeprav je ostala v bistvu enaka nekaj stoletij, ne more dati dovolj trdne osnove za časovno opredelitev naselij. Bistveno pa nam je v pomoč pri razpoznavanju osnovnih principov videza naselij, ker so bili tedaj (1826) spoštovani še prav vsi urbanistični likovni principi posameznih aglomeracij, ki so se razvili v dolgih stoletjih.

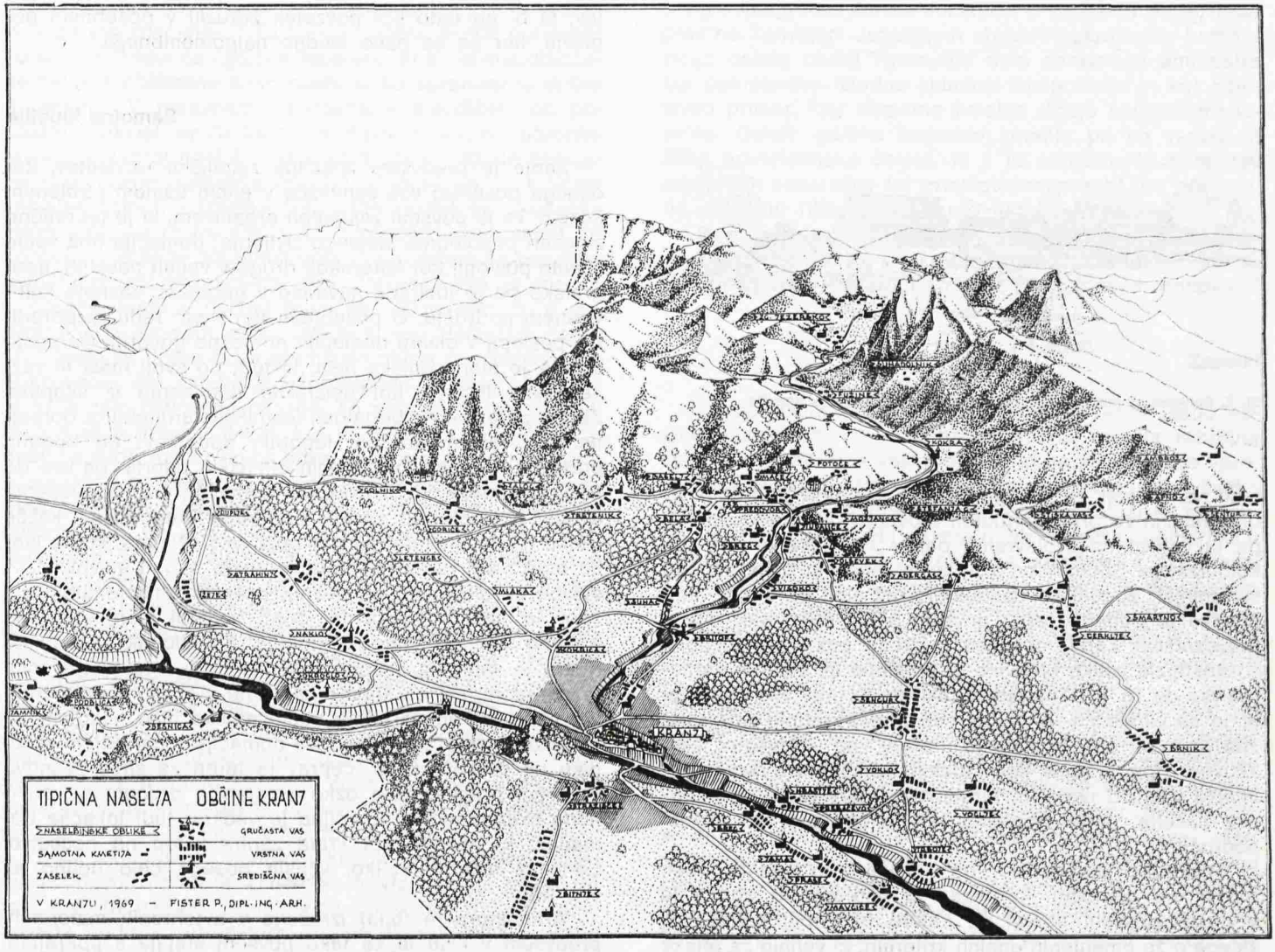
Pri ocenjevanju starosti nam je v pomoč še ugotovitev zgodovinarjev, da je šla prvotna naselitev po robovih ravnine. Gostejša in starejša plast naselbin na Gorenjskem je ob vznožju Karavank in ob levem bregu Save; vznožje Jelovice je slabše in deloma kasneje naseljeno, isto velja tudi za desni breg Save. V listinah omenjeni starejši naselji sta predvsem Cerklje in Preddvor. Veliki gozdovi, ki so takrat pokrivali ravnino, so morali biti najprej skrčeni, da je naselitev na tem področju sploh bila možna.[13] Najmlajša je poselitev gorskih predelov, kjer je tudi najmlajša oblika naselitve; to so tako imenovane »samotne kmetije«, ki jih tudi avtorji Blaznik, Kos, Melik in Ilešič smatrajo upravičeno za najkasnejšo obliko. Prav to potrjujejo tudi odkritja zadnjih let, saj moremo najstarejšo stanovanjsko stavbo na Jezerskem datirati šele v začetek 16. stoletja, značilne kmetije (sl. 2) pa izvirajo morda šele iz 17. stoletja. Relativno majhno starost potrjuje tudi sistem zemljiške ureditve v »celkih« ali enem samem kosu, ki je sorazmerno zelo velik.[14] Prav ta oblika zemljiške delitve je osnova za najmočnejši individualizem, ki se je zrcalil tudi v obliki naselitve.

Mesto Kranj zaradi svoje že omenjene izjemnosti ni služilo kot likovni vzor za oblikovanje celotnega naselja; iz njega so prihajale le posamezne ideje o oblikovanju detajlov, to se pravi samih stavb in morda še bolj njihovih sestavljenih elementov.

Naselbinski tipi

Vsi avtorji, ki so se ukvarjali z oblikami vasi, so jih razdelili v podobno klasifikacijo, le-ta se opira na tlorisno razporeditev stavb glede na komunikacijo ali poseben osrednji prostor. Tak pristop imajo predvsem A. Melik[15] in M. Mušič,[16] S. Ilešič,[17] R. Ložar,[18] ki se opirajo na prvega avtorja, medtem ko S. Ilešič podaja še svojevrstno dodatno razdelitev, ki se opira deloma na način nastanka, deloma na socialno strukturo prebivalcev naselbine.[19] Ti tipi so verjetno povsem zadostni za razlikovanje in primerjavo med posameznimi naselji; ker pa ne upoštevajo likovnih kriterijev, bo treba uvesti nekaj dodatnih pojmov, ki se le delno pokrivajo z omenjenimi avtorji, v pomoč pa nam bodo pri vizualnem razlikovanju in pri ocenjevanju likovnih kvalitet posameznega naselja glede na pokrajino. To je tip »skritega naselja«, ki je brez dominant in na odmaknjenem položaju in ki se povsem vključuje v prirodno konfiguracijo. To so predvsem nekatere samostojne kmetije ali pa mlajša naselja brez cerkvene dominante (Makek na Jezerskem, Podblica, Mlaka itd.). Opaznejše, čeprav navadno le po svoji dominanti, je »ravninsko naselje z arhitekturno dominanto«. To je tip, ki povsem izhaja iz konfiguracije terena in pogojenosti gabaritnih višin stavb, značilen pa je za vsako ravnino. Ima posebno prednost, ki je pri drugih tipih skoraj ni: izredno oblikovanje znotraj naselja s trdno določenimi dominantami, ki obvladujejo mikrooblikovanje in so nekake smernice tudi za komunikacije (Šenčur, sl. 9, Voklo — sl. 14, Voglje — sl. 15, itd.). Ta tip se veže po Mušičevi klasifikaciji na obcestne in vrstne ter središčne vasi, čeprav tudi tu lahko najdemo odstopanje (Žeje nad Bistrico so po tlorisu tipična enostranska obcestna vas, vendar jih moramo prištevati v zadnjo skupino, ker so, čeprav brez dominante, na dominantno izpostavljenem prostoru). V zadnjo skupino bi uvrstili naselbine, ki so na dominantno izpostavljenem prostoru in vidne že od daleč; ne glede na to, ali imajo ali nimajo posebne arhitektonske dominante, predstavljajo važen poudarek v pokrajini. Ta tip »dominantnega naselja« sovpada nekako s tipom gručastega naselja, nastalega navadno na pomolu ali manjši vzpetini. Pri tem prednjači vsekakor mesto Kranj tako po pomembnosti svoje dominantnosti kot po kvaliteti oblikovanja silhuete. Druga taka naselja so še Britof (sl. 7), Tupaliče (sl. 5), Šenturška gora, Olševek (sl. 16), Trboje itd.

Planigrafsko je slovenske vasi najbolj poenostavljeno razvrstil M. Mušič. Deli jih na samotne kmetije, zaselke,

Sl. 1. Karta tipičnih naselij na področju občine Kranj

gručaste vasi, vrstne in obcestne, središčne ter okrogle vasi. Razen za okroglo vas, ki naj bi »zrasla iz prvotne obrambne postojanke«[20] in za katero ne navajata ne Mušič ne Melik imensko primera zanjo, je moč najti na kranjskem »prerezu« vse tipe. Obstoj jim je mogoče razložiti le z geomorfološko izredno vsestransko obliko pokrajine, kjer so poleg gorskih dolin in planot ter obronkov gorovij še široke in plodne ravnine z globoko zarezanimi strugami rek, ki dajejo na pomolih izredne lokacije za že omenjena dominantna naselja (sl. 1). Zgodovinsko nastopajo prav

Sl. 2. Šenkova domačija, Zg. Jezersko 140, tip samotne kmetije

tako vsi pogoji za mnogovrstnost. Na tem področju so bila naselja že pred prihodom Slovanov, še prav posebno pa je vplival na svojevrstne oblike naselitve močan tok kolonizacije. Socialni položaj se je relativno dokaj močno spreminjal; zgodaj so nastajali široki sloji obrtnikov, kajžarstvo je dodajalo spet povsem svoje elemente, enako prevozništvo. Zaradi obsežnih področij, pokritih z gozdom, so nastajale velike krčevine in posebno še samotne kmetije vse do 16. in 17. stoletja, tako da je prav vse obdobje, ki je za Slovenijo in še za nekatere sosednje pokrajine značilno za čas nastajanja naselij, na »prerezu« zelo aktivno. Tipe, ki jih S. Ilešič klasificira kot stare farne vasi, mlajše vasi ob cerkvah, furmanska, kajžarska in gruntarska naselja, lahko najdemo kot tipična tudi na našem področju.[19]

Podrobno opredelitev, opis in likovno analizo vseh naselij na območju »prereza« bi bilo možno podati le v dokaj obsežni študiji, iz katere bi dobili sintezo in sklepe o že omenjenih enakih kriterijih, ki veljajo za enake tipe naselij. V skrajšani obliki pa povsem zadostujejo bistvene analize tipičnih naselbin, primerjane z drugimi le zaradi geografske lokacije in morebitnih drobnih tipoloških odstopanj. Zaradi že ustaljene nomenklature za ločitev naselij po njihovi tlorisni razdelitvi, bi ji tudi tu pri vrstnem redu sledili in pričeli z najmanjšim, čeprav najmlajšim tipom, ter končali z najobsežnejšim, ki pa ni tudi najstarejši. Delno že v zvezi z obravnavanjem posameznih tipov bi lahko tudi raziskali pojav likovnih kriterijev, ki bi jih nato kot povzetek združili v posebnem poglavju, ker so za našo študijo najpomembnejši.

Samotne kmetije

Zanje je predvsem značilna zemljiška razdelitev, ker obsega posestvo vse zemljišče v enem samem strnjenem kosu.[21] To je povsem zaključen organizem, ki je teoretično zmožen popolnoma lastnega življenja; domačija ima večje število poslopij kot katerakoli druga v večjih naseljih, geografsko pa je locirana navadno v gorskem, kasneje kultiviranem področju. O posebnem tlorisnem redu razporeditve poslopij v okviru domačije ni možno govoriti. Osrednja stavba je stanovanjska hiša, ki tudi po svoji masi in razsežnostih izstopa kot neizrazita dominanta iz skupine. Zaradi sorazmerne bogatosti lastnika je arhitektura opremljena z večjim številom lepotnih dodatkov: od bogatih portalov v kamnu, profiliranih okenskih odprtin pa vse do bogastva fresk (Koprivnikova domačija na Jezerskem). Druga poslopja so razen morebitne samostojne kašče (Anko na Jezerskem) ali poslopja za služinčad, ki sta lahko oblikovani kot arhitektonsko dokaj bogati stavbi (sl. 2, stavba za služinčad na desni), povsem funkcionalnih zasnov in oblik v nepravilni gruči bolj ali manj stisnjena v samo skupino samotne kmetije. Suhadolnik nad dolino Kokre je samotna kmetija s sorazmerno zelo raztresenim razporedom, saj so stavbe nanizane v krogu s premerom do 150 m okrog osrednje stanovanjske hiše, medtem ko celotna aglomeracija Šenkove domačije v največjem prečniku ne preseže 50 m, čeprav je teren za širšo zasnovo v prvem primeru zelo ozko omejen, v drugem pa praktično brez omejitve. Značilna je večkrat tudi lokacija domačije, ki nekako kot vrata zapira vstop na posestvo. Le-to je izredno veliko, včasih obsega celo dolino ali ves hrib.

Arhitektura je (bila) izražena v avtohtonih materialih, predvsem v lesu in se tako povsem staplja s pokrajino. Na prikazanem primeru je vidna sicer sorazmerna dominantnost, ki ji je važna že omenjena ideja o zapori posestva, vendar umirjeni gabarit in pravilna izbira materiala to dominantnost prevladata. Zanimiveje je raziskati zveze med posameznimi kmetijami in morebitni likovni red, ki je v teh zvezah. M. Mušič pravi, da »o kakem naselitvenem redu ne moremo govoriti, ker je zveza posestva s posestvom, domačije z domačijo rahla, izražena samo s stezami in kolovozom. Morda še največ enotne naselitvene

miselnosti jim daje izbira prisojnega pobočja ali terase, ki je za vse značilna«.[22] Ta opis je možno skoraj dobesedno uporabiti tudi za Zgornje Jezersko, ki pa le ima določene skupne oblikovne značilnosti, ki so sorazmerno dobro ohranjene. V naravnem amfiteatru s središčem ob podružni cerkvici sv. Andreja na Ravnem so ob obronku ravnine v skoraj enakih razmakih druga od druge nanizane posamezne domačije (sl. 17). Čeprav so to v vsem značilne samotne kmetije (zemljiška razdelitev, grupacija stavb itd.), pa jih vseeno veže centralna usmerjenost; ta se vidi v usmeritvi dohodnih poti, ki jim dajejo še poseben vedutni poudarek obcestni nizi dreves. Tako je možno z odseka ceste v dolžini približno 500 m pred p. c. sv. Andreja na Ravnem opazovati prav vse domačije naenkrat, kako se druga za drugo nizajo okrog ravnice; enotno oblikovanje, isti gabarit in isti materiali pa dajejo vtis, da je to le zelo razloženo naselje. To nam dokazuje, da tudi tako močna individualnost, kot jo poudarja S. Ilešič,[23] izgubi na svoji moči, kakor hitro geografska osnova prisili posamezne gospodarje, da postavljajo domačije v sorazmerno majhni oddaljenosti drugo od druge. Možno bi namreč bilo, da si na istem gospodarstvu postavi domačijo dosti bolj oddaljeno in s tem bolj v sredini svoje posesti (primer Ancl ali po Meliku Celar v Kokri[24]), kar seveda za povezavo s svetom ni najboljše; glede na to, da je kmetija povsem avtonomen organizem, pa povsem možno. Prav na Zgornjem Jezerskem se je že uveljavil skupnim interesom podvržen individualizem. Virnik ali Anko, oba lastnika obširnih področij, segajočih daleč od osrednje kotline, sta v primerjavi s prej omenjenimi postavila domačiji povsem na rob svojih posestev, kljub temu da sta si s tem zavestno podaljšala vse razdalje do meja svojega lastništva in da je na njunih posestvih bilo možno najti še dovolj enako dobrih lokacij.

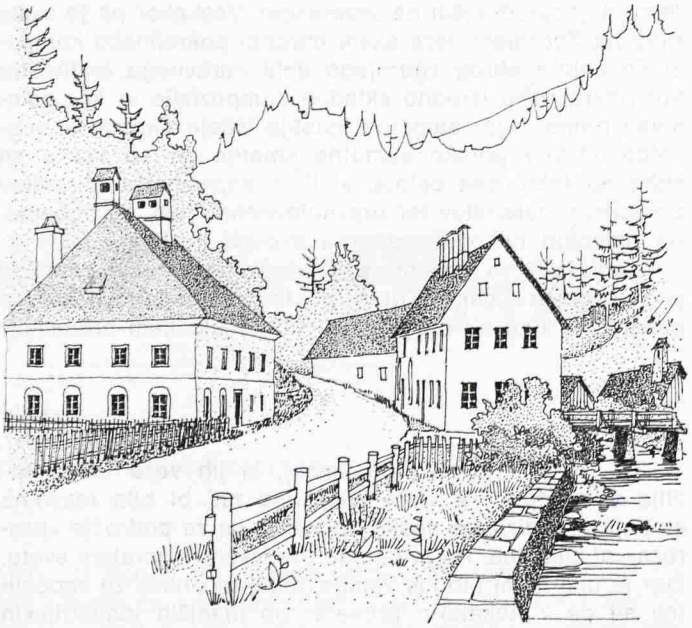
Zemljiška posest samotnih kmetij je še danes sorazmerno dovolj obsežna. Dinamika modernizacije pa je zajela tudi ta najbolj odmaknjena področja. Najprej temu seveda podleže arhitektura. Primer Suhadolnika v Kokri je najbolj zgovoren, kako lahko nekoč res izredno v okolje vkomponirana arhitektura izgubi ves svoj smisel in v novi preobleki deluje prav agresivno ter odbijajoče. Možnost modernizacije se lahko poišče tudi na drug način in se v likovno pretehtani lupini in obliki obstoječih stavb le funkcionalno preuredi vse, kar zahteva sodoben način življenja. Lep primer za to je lahko Šenkova domačija, ki je eden najuspešneje oblikovanih domačijskih kompleksov, obenem pa še najbolje ohranjenih in kljub temu najnaprednejših na Jezerskem. Vsekakor pa je treba prav na Zgornjem Jezerskem ohraniti pokrajinsko kompozicijo celote okrog zgornjega dela naravnega amfiteatra kot pokrajinsko izredno skladne kompozicije in kot edinstven primer, kjer samotne kmetije iščejo skupne imenovalce. Ostale gorske samotne kmetije pa so vsaka za sebe arhitektonska celota, ki ji je najvažnejša ohranitev prvobitnih materialov ter uravnoteženost mas, če hočemo, da ostanejo njihove nesporne likovne kvalitete.

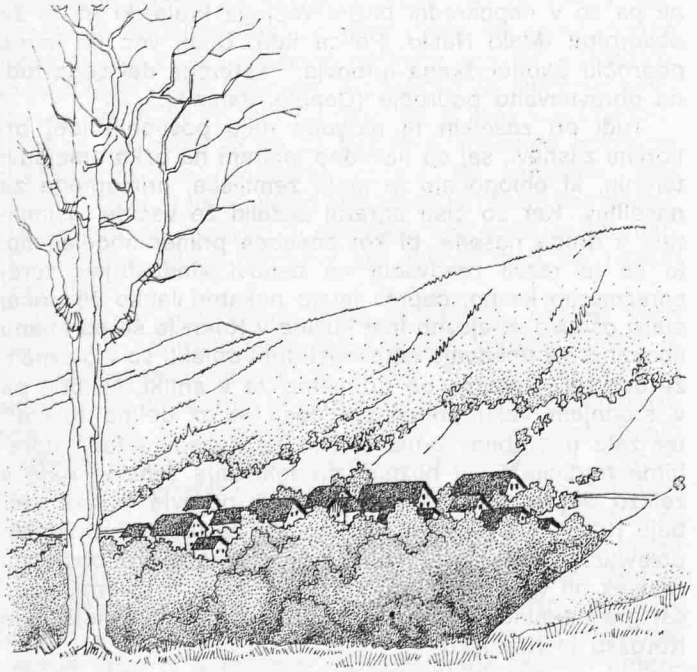
Gegrafsko so na »prerezu« samotne kmetije značilne predvsem za dolino Kokre in Jezersko, ponove pa se posamično tudi na drugi strani v Škofjeloškem hribovju.[25]

Zaselki

To so majhne skupine kmetij, ki jih veže tesno sožitje v celoto.[26] Ta vrsta naselbine naj bi bila razvojna stopnja organizirane vaške oblike, ki pa za področje »prereza« ni značilna. Pojavljajo se predvsem v goratem svetu, kjer je bilo manj plodne zemlje, manj možnosti za zaposlitev ali pa v nekaterih primerih ob manjših industrijskih napravah. Na področju Kokre se stapljajo s samotnimi kmetijami (Kokra), na ravnini pa se praktično ne pojavijo ali pa so v neposredni bližini večjega kraja, ki jih je že absorbiral (Malo Naklo, Polica itd.). Dosti več jih je na področju Škofjeloškega hribovja,[27] katerega del sega tudi na obravnavano področje (Čepule, Jamnik).

Tudi pri zaselkih ni mogoče najti posebnih idej pri tlorisni zasnovi, saj so navadno locirani na ozko omejenih terenih, ki omogočajo le malo zemljišča, primernega za naselitev. Ker so čisti agrarni zaselki že večidel asimilirani v druga naselja, bi kot poseben primer obdelali tip, ki se je razvil predvsem na osnovi »industrije«, torej sorazmerno kasno, čeprav imajo nekateri lahko že dokaj staro osnovo. Krajevno ime Fužine v Kokri le še po imenu spominja na nekdanjo dejavnost, tudi objekti so v glavnem že uničeni. Lokacija ob prometno že v antiki, še bolj pa v srednjem veku pomembni cesti skozi dolino Kokre[28] ter zelo uporabna vodna sila in ne nazadnje tudi morebitna tradicija (vsaj bližnja) predelovanja železne rude v železo, saj po geoloških značilnostih gorovje to tudi vsebuje (tržiški rudniki), so dali osnovo za razvoj fužinarskih delavnic. Morda je k temu prispeval tudi že obstoječi zaselek ali vsaj stavbe, ki so bile v zvezi s tovorništvom, saj gre nedaleč od zaselka tudi stara deželna meja med Koroško in Kranjsko.

Mogočna stavba na levi in veliko fužinarsko poslopje z desne tvorita nekakšna vrata ob cesti, druge stavbe pa so se razvile na razpoložljivem prostoru vzdolž potoka (sl. 3). Naselje je nekdaj imelo vsekakor večje število stavb, vendar sama podoba ni bila bistveno drugačna. Tudi to naselje je po gabaritu, terenski prilagojenosti in materialih stopljeno s pokrajino ter ne pomeni bistvene dominante, čeprav oblikuje neke vrste dolinsko pregrajo. Čar je morda prav v tej mimikriji, v zmožnosti podrejati se naravi in ji vseeno komaj opazno nadeti nove umetne okvire.

Velikost zaselka v primerjavi z vasjo je po Meliku naselbina, ki naj ne šteje več kot 10 hiš, vendar že sam ugotavlja, da je nemogoče natančno postaviti omejitve med tema dvema pojmoma.[29] Možno pa je ločiti med dvema tipoma zaselka, to je med strnjenim in razloženim. Razložen tip je zaselek Kokra, kjer predstavlja skupina kmetij tako raztreseno enoto, da bi bilo laže govoriti o samostojnih kmetijah (kar pa po sestavu niso) kot o zaselku. Kot strnjen tip, že na meji za oznako »vas«, bi morda na povsem drugem koncu našega »prereza« in na področju, ki je za zaselke bolj značilno, omenili Jamnik; čeprav šteje naselje več kot 10 hiš, ima vendar vse karakteristike zaselka. LDB navaja predvojno socialno strukturo z le 3 posestniki (ki niso bili veliki) ter 12 kajžarji in 2 najemnikoma, kar je vsekakor premalo za vas, saj strnjena gruča 17 hiš[30] ne daje vtisa vasi. Naselje je nastalo na izredno ozki polici ob poti, ki drži prek Nemilj v Kropo in v bližini danes opuščenih rudarskih jam; torej lahko tudi tu sklepamo, da gre morda v osnovi za podobno naselje kot omenjene Fužine, le da je tokrat pomembna le ruda in ne njeno predelovanje. Vrsta hiš ob vsaki strani poti je locirana povsem samostojno od prometne žile na posebnih terasah, in sicer zaradi strmega terena. O starosti naselja priča morda tudi bližnja podružna cerkev sv. Primoža, ki stoji povsem ločeno na ozkem, težko dostopnem hrbtu. Omenjena je v listinah šele leta 1622, vendar jo natančneje datirajo pred vojno odkrite freske iz 15. stoletja.[30]

V pokrajino je naselje vključeno povsem nevsiljivo in brez vsakršnih dominant, vzporedno s pobočjem tekoče strešine, ki so edino vidne za pogled od daleč in ki so

Sl. 3. Fužine v Kokri, zaselek ob industrijskih napravah

Sl. 4. Jamnik, pogled od p. c. sv. Primoža

bile do II. svetovne vojne, ko je bila vsa vas požgana, prekrite le s skodlami in skriljem, pa ji zakrivajo značilno lice in se stapljajo z okoljem (sl. 4). Tudi ta vrsta naselja nima notranjih dominant; bogato znamenje v sredini, ki je edina arhitektonska dekoracija, pa je tako situirano, da je vidno le na kratkem odseku poti in ni osna dominanta. Oblikovno podobna, čeprav na drugačnih osnovah zasnovana naselja, so tudi Potoče ali Apno (Šenturška gora), Sidraž, Ambrož, Lenart, ki so vsa nastala na pobočjih, vendar povsem na osnovi agrarnih možnosti. Povsod je značilna skritost in razen zadnjih dveh nedominantnost. Ambrož in Lenart sta zaselka, nastala ob podružnih cerkvah in sta zaradi omejene možnosti obdelovanja zemljišča tudi sorazmerno manjša.

Gručaste vasi

To je po starosti najstarejša in najznačilnejša oblika slovenske vasi.[31] Po tlorisni zasnovi so »navidezno neurejene, zasnova jim je zemljiška delitev na grude«,[32] na nastanek pa je med drugim vplivala lahko tudi površinska oblikovitost tal, ki ne dopušča urejenega naselitvenega načina. K starosti nagiba tudi ugotovitev, da vse tako imenovane stare farne vasi ali vsaj njihovi najstarejši deli (Cerklje, Preddvor), in vasi, ki se imenujejo po cerkvenih patronih[33] ali s posebnim imenom Britof (Britof, Šenčur, Šmartno pri Cerkljah, Štefanja gora, Šenturška gora . . .), spadajo v tip gručaste vasi, po nastanku pa so med najstarejšimi.

Likovno pomenijo najmočnejše arhitektonske poudarke v pokrajini, ker je zanje značilna navadno tudi posebna lokacija na dominantno izstopajočem grebenu (Šenturška gora), na griču (Štefanja gora, Olševek, sl. 16) ali na terasnem pomolu (Britof, sl. 7), so pa med njimi tudi izjeme, ki so zaradi morfologije terena povsem nedominantne (Bašelj, Podblica). Vseeno pa je možno pri gručastih vaseh enako kot pri zaselkih ločiti tudi po tlorisu različne tipe. Predvsem sta to tip raztresenega naselja in tesno strnjenega; oba sta pogojena predvsem glede na teren.

Najmanj enotno in povsem svobodno je zasnovan prvi tip, ki organsko raste na širokem področju; je brez dominant, vendar že vezan na osrednjo skupno komunikacijo, ki se na področju naselja razširi. Kot tipičen primer nam lahko služi Podblica. Že tlorisna razporeditev (sl. 18), še bolj pa pokrajinska podoba, ki upošteva še višine (sl. 6),

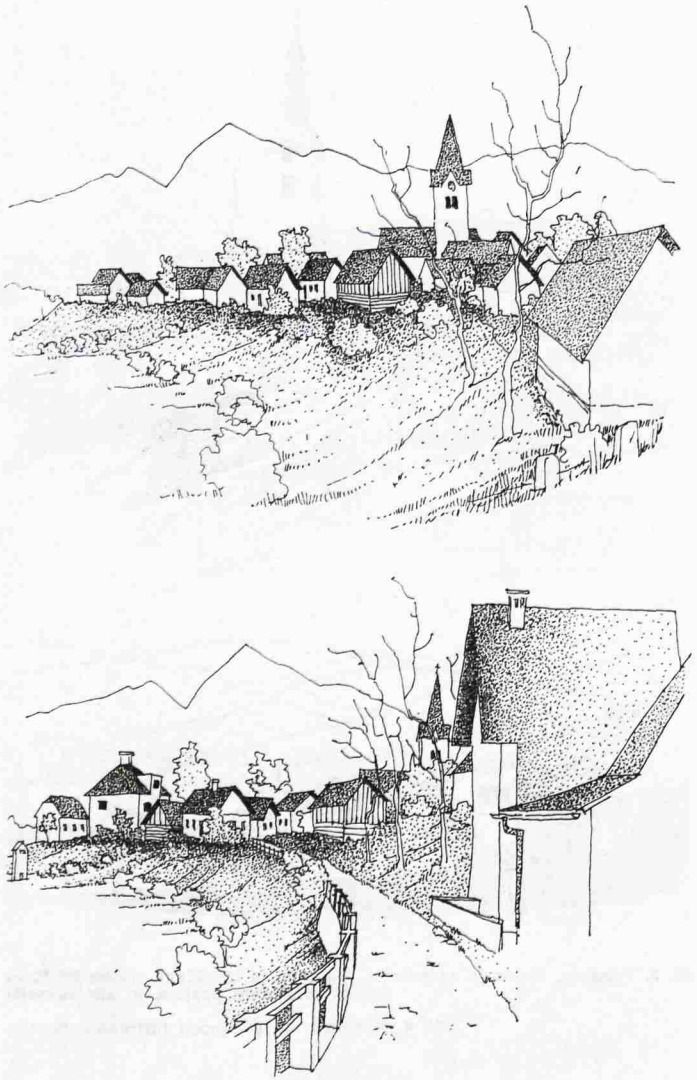

Sl. 5. Tupaliče, lociranje na pomolu. Na skici je izpuščena stavba št. 30 in baraka avtobusne postaje, ki sta kasnejši

Sl. 6. Podblica, do skrajnosti raztreseno naselje

nam dajeta skoraj popolno podobo navideznega kaosa v ureditvi. Ta navidezni nered je nastal zaradi izredne razdrobljenosti terena, vendar pa prav za to obliko velja ugotovitev »modre naslonitve na naravo«,[34] ker le taka

Sl. 7. Britof, poskus rekonstrukcije videza pred I. svetovno vojno

Sl. 8. Britof, današnji videz gručastega naselja na pomolu

razporeditev omogoča na tem kraju nastanek tako velikega naselja, ki je odvisno edino od zemlje, saj les, ki je bil vedno glavni vir dohodkov,[35] ne more ostati tudi edini, zemljišče za obdelovanje pa je minimalno. Hiše so tako vseeno nanizane ob komunikacijo, vendar je bilo v vsakem primeru treba posebej najti najboljši način prilagoditve terenu in iz tega izvirajoča slika nam daje na prvi pogled neurejeno naselje. Raztreseno naselje nima prav nobene možnosti (razen v primeru, če ima posebno arhitektonsko dominanto — Trstenik), da postane vedutno pomembno, ampak se že po svojem bistvu staplja s pokrajinsko sliko.

Stara gručasta naselja so se v skoraj vseh primerih že toliko razširila, da je od njihove zasnove in videza ostalo le malo. Kot primer tlorisno še dokaj neokrnjenega, likovno pa že močno uničenega naselja si oglejmo Britof. Kljub obcestni legi se je naselbina razvila v gruči s središčem v podružni cerkvi sv. Tomaža, ki naj bi bila zgrajena 1512 (letnica v prezbiteriju) blizu sotočja Kokre in Bele. Arheološka izkopavanja pa govore v prid trditvi, da je naselbina dosti starejša (A. Valič v letu 1968).

Lokacija na terasnem pomolu na eni in ob cesti na drugi strani dajeta omejene pogoje za velikost, vendar izjemen vedutni položaj. Cestno omrežje v naselju, o katerem v prejšnjih primerih še ni bilo mogoče govoriti, je nejasno (sl. 19) in ima na glavno cesto več zelo blizu skupaj iztekajočih se priključkov ter nepravilne prečne povezave. Nova cesta na jugu je prometni sistem sicer izboljšala, vendar na škodo oblikovanja celote. Če pogledamo namreč poskus rekonstrukcije videza naselja, kakršno je bilo še pred II. svetovno vojno, in ga primerjamo z današnjim videzom (sl. 7 in 8), ugotovimo, da je zaradi nepravilno uporabljenih gabaritov samo dveh stavb in nove ceste, ki je odvzela prvotni podobi mehki zeleni podstavek, silhueta naselja povsem izgubila svojo vrednost, glavna kvalitetna dominanta — cerkveni zvonik — pa je povsem razvrednotena. Značilna za stara gručasta naselja je tudi obilica zelenih površin v sklopu samega naselja, ki pa je danes že v večini primerov pozidano z novimi stavbami, vendar večji del ne na škodo oblikovanja celote, ker so ostale novogradnje v merah enotnega gabarita, notranjih likovnih kvalitet pa razen posameznih arhitekturnih členov (stavb) ni nikdar bilo. Enak princip pri oblikovanju imajo prav vsa naselja tega tipa, saj se v Štefanji gori, Šenturški gori ali Bregu pri Preddvoru itd., ki so praktično v celoti ostala gručasta naselja, arhitekturna dominanta umakne na sicer pokrajinsko najvažnejšo točko za videz vsega naselja, v vasi sami pa ne pomeni skoraj ničesar, ker ni nikdar uveljavljena kot ulična dominanta.

Na osnovi navedenih likovnih kriterijev lahko zasledu-

jemo tudi razsežnosti starih gručasto razporejenih delov večjih naselij, ki so že zelo zgodaj prerasla v drugo vrsto. To so Preddvor, Cerklje in posebno Šenčur, kjer komajda lahko še čutimo prvobitno zasnovo na področju najstarejšega dela. V vseh primerih so to stare farne vasi, nastale ob farni cerkvi, ki pa so dobile kasneje podaljške v obliki vrstnih ali obcestnih ter kajžarskih delov. Tlorisno je ta razdelitev še najbolj jasna (sl. 20), za opazovalca v naselju pa je dosti zameglena. Razpoznati jo je mogoče le še delno po »nepravilno« situiranih stavbah in vijugavih prometnih povezavah, ki so likovno brez poudarkov, razen če jih ni dodalo kasnejše obdobje, ki pa je načelo tudi tlorisno podobo (sl. 9).

Gručasta vas je značilna za ves prerez, čeprav je delno izvzeta (Šenčur) na področju kasneje izkrčenih predelov, kjer prevladuje pokolonizatorski vrstni ali še više organizirani središčni tip. To pogojuje predvsem starostna zasnova, ki je vsekakor starejša od navedenih in po nekaterih avtorjih celo prvotna.[31]

Vrstne in obcestne vasi

Ta tip naselitve je prišel k nam z obdobjem načrtne kolonizacije in s časom, ko postane zemljiška razdelitev pravilnejša — ne več na grude, ampak na ozke pasove ali celo »jermene«,[36] nizajoče se ob navadno ravni komunikaciji, ki pomeni ne samo lokalno, ampak predvsem medkrajevno povezavo. Najstarejše tako naselje (Bitnje) je pričelo nastajati verjetno že takoj v začetku kolonizacije v 11. stoletju,[7] različni tipi pa izvirajo predvsem iz 12. in 13. stoletja. H kolonizatorskim, skoraj vojaško pravilno urejenim naseljem se pridružujejo tudi svobodnejši tipi, ki so nastali kasneje. To je tip »furmanske vasi« (Primskovo), kjer je predvsem funkcionalnost tista, ki daje naselbini začrtane smernice, in tip kajžarske vasi ali podaljška naselja (Šenčur), ki zaradi svoje socialne strukture ne zmore in ne potrebuje tiste uniformiranosti kot kolonizatorski tip. Včasih naletimo tudi na naselje, ki je na prvi pogled podobno obcestnemu, vendar je v osnovi stara gručasta vas, ki je dobila že zelo zgodaj pravilno osnovo na podlagi pravilnejše delitve zemlje in vzorov, ki so jih

Sl. 9. Šenčur, delno rekonstruirani del osrednjega gručastega naselja z vaško mlako

Sl. 10. Šenčur, kajžarski del, naslonjen na dominanto starega gručastega dela (zvonik)

Sl. 11. Šenčur, današnji videz kolonizatorskega dela

dajale razumsko urejene kolonizatorske vasi, npr. Visoko.[36]

Veliko število raznih podtipov bi povzročilo v klasifikaciji zmedo, zato bi se pri poimenovanju naslonili na Mušiča, ki okarakterizira naselje kot »v dolgi, ravni vrsti nanizane kmetske domačije z enotno oblikovanimi domovi«, kjer dom pomeni celotno domačijo. Po obliki so to eno- ali dvovrstne vasi z enim ali dvema nizoma domačij na vsaki strani poti ali ceste.[37] Prav ta vrsta naselitve je značilna tako na »prerezu« kot splošno za Ljubljansko kotlino ter Dravsko polje in po nekaterih drugih ravninah, zlasti na Koroškem.[38] Ker so to naše najmarkantnejše in sorazmerno tudi najbolje ohranjene vasi, bi jim morali posvetiti največ pozornosti. Prav pri njih spoznamo, da so bile ustvarjene po nekem že vnaprej določenem načrtu ali splošno znanem principu, za katerega niti ni bilo treba posebnih načrtov, temveč je zadostovala že sama ideja, ki se je povsod izrazila v bistvu na enak način. Posamezna odstopanja ali posebnosti so nastale zaradi pogojev, podanih na terenu, ali pa zaradi časovno različnega nastanka ter socialne in zemljiško razdelitvene osnove. Ob spoznavanju tipičnih predstavnikov takih naselij bo mogoče tudi določiti vse elemente, ki so vplivali na morebitne razlike.

Geografsko so vrstna in obcestna naselja locirana izključno v ravnini, kar pogojuje tloris (sl. 1). Če pogledamo njihovo situacijo, opazimo, da so predvsem v osrčju ravnine, ob važnih prometnih poteh (Bitnje, Tupaliče, Breg pri Kranju, Jama, Praše), stoječa povsem samostojno v sredini krčevine (Voklo, Suha) ali pa so naslonjena na stara naselja, ki so jih deloma ali pa povsem asimilirala (Visoko, Cerklje, Šenčur, Mavčiče, Primskovo itd.). Po gospodarski moči kot po tlorisni velikosti so to najmočnejša naselja, ker so jih ob nastanku podprli močni fevdalci, kot so npr. Freisingi ipd.[39] Kolonizatorskim podobna kajžarska in furmanska naselja pa pomenijo obratno najrevnejše naselbine, kar se kaže že po arhitekturi (sl. 10).

Največja vas na Kranjskem, kot je povedal Valvasor, so Bitnje, ležeče med Kranjem in Škofjo Loko. V njegovih časih so bili tudi jezikovni ostanki kolonizatorjev še tako močni, »da se dva kmeta, katerih eden prebiva na tem, drugi na drugem koncu vasi, ne moreta prav razumeti, če se snideta, zakaj, kar ta z nemškimi besedami pove, to izrazi oni s kranjskimi in narobe«.[40] Podrobnejšo analizo te vasi je podal že Blaznik.[41] Tlorisno je to enostranska obcestna vas, povsem stopljena s pokrajino. Že odmik domačij od ceste, situacija stanovanjskih stavb na dokaj oddaljenem koncu domačij poprek in situacija gospodarskih poslopij pravokotno na cestno os, vendar vse skrito v zelenju in po gabaritu ne presegajoče bogate zazelenitve s sadnim drevjem, nam podajo sliko sicer zveznega, vendar sistematično individualiziranega naselja. Ta skrajno disciplinirana oblika naselitve je brez slehernih likovnih pretenzij, saj se celo tako običajni dominantni poudarki, kot so cerkve, umikajo daleč vstran od likovnega življenja naselja (p. c. sv. Uršule, sl. 21) in učinkujejo tuje v prostoru, za katerega so značilna dominantna naselja, kot je Kranj, ki bi vsekakor že lahko bil v času nastanka Bitenj neke vrste vzornik. Le za srednji vek funkcionalno zelo napredna razporeditev je torej lahko bila vzor, po katerem so se ravnala druga podobna naselja, ki pa so vsa poiskala druge likovne kriterije urbanizacije, saj bomo videli, da so v resnici vsa ta naselja prav vzorno oblikovana, sicer ne toliko za poglede od daleč, kot za mikrooblikovanje znotraj naselij. Kljub vsemu

pa je ritmično ponavljanje v zelenje skritih domačij izredno privlačen moment, ki ga je treba poleg dejstva, da je to dobro ohranjen edinstven tip naselja za Slovenijo, dosledno ohranjevati vsaj po njegovi urbanistični zasnovi, ker je arhitektonske prafaktorje že uničil čas.

Podobno oblikovno nezahteven, čeprav naslonjen na likovno bogato že obstoječe naselje, je predel Šenčurja od osrednjega trga proti severu (sl. 11). To je že bolj kompliciran dvostranski obcestni tip, zasnovan povsem na novo in, kar je sicer drugod redkost, z že vnaprej omejenim obsegom. Razcepa na severu in jugu sta morala namreč že v začetku omejiti tako parcelacijo kot dolžino naselja. Značilna za dvostranski tip je tudi organizacija osrednje komunikacije, ki se enaka ponovi v naselju Suha pri Kranju, kjer je skoraj popolnoma ohranjena. Po sredi glavne prometne žile teče ali je tekel (Šenčur) potok, ki je služil za napajanje živine, pranje perila in podobno (sl. 12). Ob njem je bila na obeh straneh vrsta dreves, ki se je danes v Šenčurju, ko potoka ni več, umaknila na vsako stran sodobne komunikacije (sl. 11). Pri prometu ne moremo govoriti o enosmernosti, čeprav nas taka razporeditev cest spominja na sodobnejšo rešitev, vendar je v neprehodnosti z ene na drugo stran tako nastalega trga kal že pri Bitnjah izkazane kolonistične individualnosti. Zaprti tip dvorišča z nekakim obzidjem,[42] ki ga lahko zasledimo v enaki ali podobni obliki povsod v sklopu kolonizatorskih naselij, dá slutiti, da to ni tip domačije, ki je nastal pri nas, ampak so ga morali kolonizatorji prinesti s seboj ter mu dodati sčasoma le krajevne arhitektonske dodatke. Da je prav Šenčur načrtno grajeno in ne le zaradi zemljiške razdelitve nastalo obcestno naselje kolonizatorjev, nam kaže podatek, da imajo kmetje na zahodni strani tega dela le nekaj deset metrov dolge parcele in drugo zemljo razparcelirano v povsem nepravilnih grudah, medtem ko je vzhodni del ozemlja razdeljen na dolge, ozke pasove, kar daje slutiti kasnejšo krčevino.

Zanimivo pri vseh obcestnih tipih je natančno omejena možnost razširitve levo in desno od komunikacije, kar izvira iz lastništva.[35] Kljub temu pa je povsod zadaj še dodatna »gospodarska« pot, ki prereže posest in je javnega pomena ter je značilna za vsa prvotna kolonizatorska naselja čistega tipa (Šenčur, Voklo, Mavčiče, Suha, Breg pri Kranju), medtem ko pri mlajših ali tistih, ki so upoštevala le splošno idejo obcestnega tipa naselja, te povezave ni in jih prav po tem najlaže ločimo od prvih (Jama, Tupaliče, Visoko, Trboje). Stranska ali gospodarska pot v nekaterih primerih postane lahko celo pomembnejša od osrednje. Suha pri Kranju je imela isti osnovni princip kot Šenčur, vendar je morala leva gospodarska pot že zelo zgodaj izginiti, ker je ni več niti na franciscejski mapi,, o njej lahko sklepamo le še iz orientacije stavb (sl. 13). Poseben primer je naselje Breg pri Kranju; danes že težko razpoznavno tipično obcestno naselje je moralo enako zgodaj kot Suha (sl. 22) opustiti pomembnost osrednje poti in se preusmeriti na zadnjo, ki je danes na prvi pogled hrbtenica naselja, iz posnetka v letu 1826 pa je še mogoče sklepati o nekdanji pomembnosti že tedaj opuščene osrednje poti.

Sl. 12. Šenčur, poskus rekonstrukcije videza kolonizatorskega dela pred I. svetovno vojno

Likovno edinstven primer kolonizatorskega naselja je Voklo, ki pa je deloma že prehoden tip k najnaprednejši centralni obliki. Tlorisno (sl. 23) sicer pravilno začrtano naselje skriva v sebi skoraj baročne estetske principe z rafinirano uporabo osrednjih dominant (sl. 14). Vseeno

pa nastopa tu skrajšana osrednja komunikacija že kot centralni vizualni prostor, omejen s sorazmerno kratko razdaljo med cerkvijo in vaškim jezercem (mlako, kalom), ki bo kasneje glavni pogoj za oblikovanje središčnega naselja (danes je ni več). Kljub tako ubranemu notranjemu oblikovanju kolonizatorskih naselij, kot je bilo doseženo v tem primeru, pa so prav vsa oblikovana navzven le kot ravninska naselja, pri katerih izstopa kot poudarek samo arhitekturna dominanta. To je poleg že omenjene značilnosti komunikacij glavna razlika, ki jih loči od drugih obcestnih tipov, nastalih iz starejših gručastih naselij ali pa so mlajša — furmanska ali kajžarska. Če upoštevamo zgornje ugotovitve, nam že prvi pogled pred naseljem, *kot so Tupaliče, Trboje ali Visoko, pove, da so to naselja* povsem drugega izvora (sl. 5), kar nam potrjuje tudi starost cerkva.[43] Znotraj so to naselja, ki se ne ločijo od pravih kolonizatorskih, nekaj razlike je najti morda le v majhnem številu bogatih kmetij in s tem v skromnejši arhitekturi, kar pa ni tako očitno. Skoraj vsa taka naselja so nastala ob pomembni komunikaciji na bolj ali manj izrazitem pomolu nad rečno strugo (glej karto tipičnih naselij!). Sicer nekatera skrivajo v notranjosti pomembne likovne elemente s pazljivo nameščenimi dominantami, vendar je zanje značilnost prav dominantnost v pokrajini in jih vse lahko uvrstimo med značilna dominantna naselja.

Najmlajša tipa vrstnega ali obcestnega naselja sta furmanski in kajžarski tip. Oba sta likovno dokaj nezahtevna; *prvi ima zaradi sorazmerno močnejše gospodarske* osnove bogatejšo arhitekturo in razpolaga celo z dominantami (Primskovo), kajžarsko naselje pa je že po tlorisu še bolj svobodno, arhitekturno pa skrajno revno (sl. 10) ter se, kolikor je naslonjeno na večje naselje, le od daleč naslanja na njegove dominante. Samostojni tip kajžarskega naselja je težko najti, saj ga danes skoraj ni več. Navadno nosi tudi tipično ime Kajže ali Na kajžah ter je v neposredni bližini, a popolnoma ločeno od matičnega naselja. Tipičnejši primeri so sicer v Škofjeloškem hribovju in na obronkih Jelovice, na »prerezu« pa skoraj ob vsakem večjem naselju najdemo tipične priveske, ki so se z glavnim naseljem že spojili. Skoraj najbolje je ohranjen v Šenčurju, kjer se bistveno ni spremenil vsaj

Sl. 13. Suha, današnji videz. Izpuščena je druga hiša z desne, ki je zgrajena po vojni in ki zapira pogled na dominanto cerkvenega stolpa

Sl. 14. Voklo, današnji videz z rekonstruirano mlako na levi

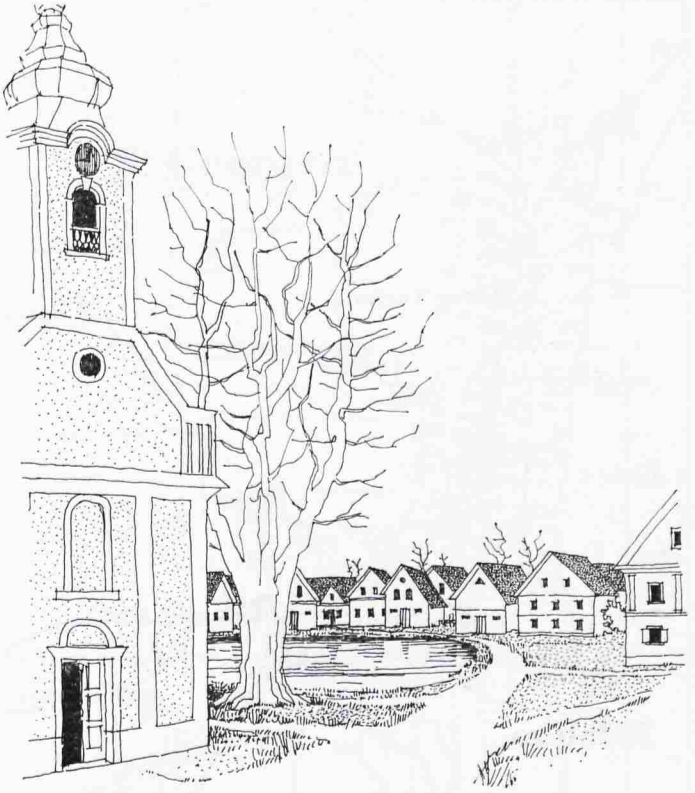
150 let, ko nam daje njegovo delno podobo franciscejski kataster (sl. 20). Danes vsa ta naselja propadajo, saj se socialna plast dninarjev, najemnikov in obrtnikov, ki so nekdaj tvorili kajžarski sloj, spreminja v plast industrijskih delavcev, njihov socialni položaj pa omogoča višji življenjski standard in s tem seveda tudi izboljšanje stanovanjske kulture (sl. 10, hiša na levi).

Središčne vasi

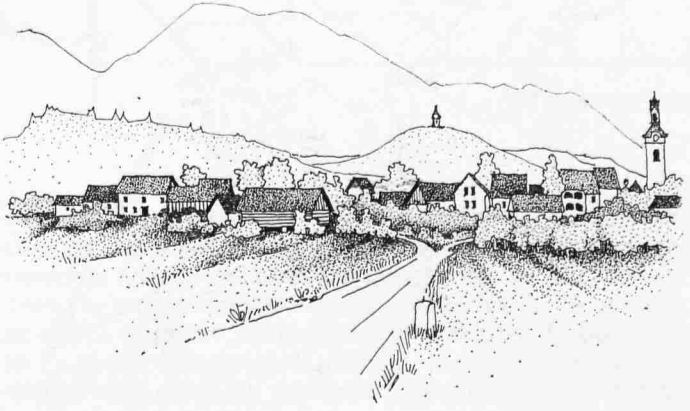
To so naselja najizraziteje urejenega tipa in po izvoru verjetno spadajo med mlajše tipe. V njih so domačije razvrščene okrog osrednjega prostora, ki služi skupnim interesom.[44] Izrazito čistih vasi take oblike je zelo malo; Ilešič in Ložar trdita, da je to le posebna oblika gručaste vasi.[45] To bi morda lahko veljalo za dele vasi, ki s svojim centralnim delom, okoli katerega so središčno razporejene domačije, res spominjajo na središčno vas, čeprav je v resnici to stara gručasta vas (Šenčur, sl. 9); za tako tipično naselje, kot so Voglje, pa to ne more biti res. Splošno lahko prištevamo med središčne vasi tiste, ki so nastajale radialno okoli nekega ostro začrtanega območja, bodisi da je to vaška mlaka (Voglje) ali pa morda arhitektonska dominanta s sistemom ulic (Zalog pri Goričah, sl. 24). Ker pa so to za razvoj naselja v katerokoli smer popolnoma omejene vasi, jih je čas prisilil, da so si iskala druge oblike in dopolnitve, zato so danes že povsem nerazpoznavna (Naklo, Goriče, sl. 25, 26).

Povsem čist in skoraj nepokvarjen tip središčnega naselja pa se nam je ohranil v Vogljah. Okoli osrednje mlake so radialno razmeščene domačije, od danes že večinoma osušenega jezerca pa jih ločuje obodna cesta, ki ima radialne priključke v vseh smereh; ob njih so se sčasoma podaljšali dodatni kraki naselja. Obsežen osrednji prostor ima poleg lastne dominantnosti tudi arhitektonski poudarek v cerkvi, ki jo poudarja še stoletno lipovo drevo (sl. 15). Lokacija te dominante označuje tudi glavno radialno cestno smer proti Kranju.

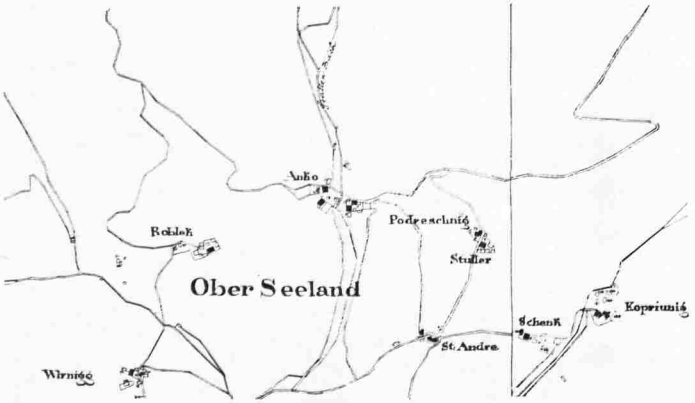
Za razliko od potencirane individualnosti, ki se je izražala pri prvotnih tujih kolonizatorskih naseljih, nastopa pri središčnih vaseh v drugo skrajnost stopnjevana po-

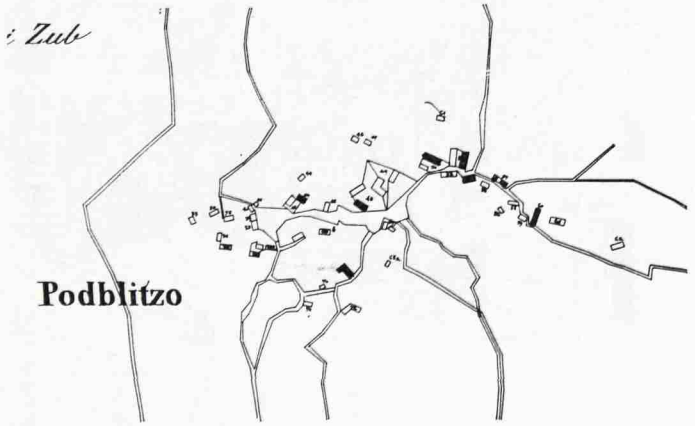

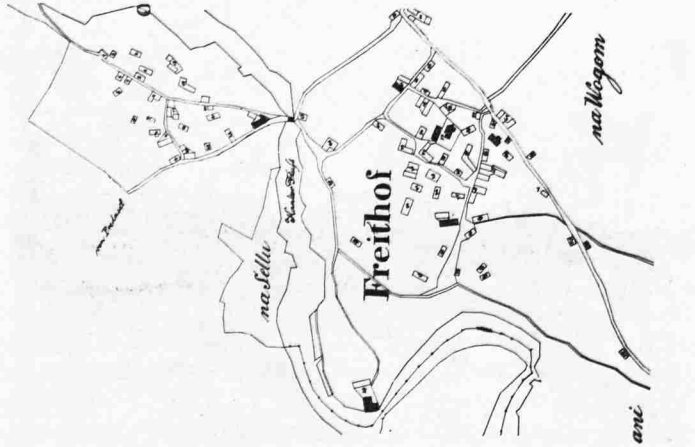
Sl. 15. Voglje, rekonstruirana mlaka in brez kasnejše stavbe za lipo, ki zapira pogled na naselje

Sl. 16. Olševek, v ozadju dominanta p. c. sv. Štefana

treba po skupnosti, čeprav so prav Voglje nastale enako kot nekatere kolonizatorske vasi s krčenjem gozdnatih površin.

Kranj

Kranj zgodovinsko, gospodarsko in po velikosti izstopa iz sklopa značilnih naselij »prereza« ter se pridružuje širšemu kulturnemu krogu, ki ima svoje vzore tudi v drugih srednjeevropskih srednjeveških mestih. Njegova značilna silhueta in poseben tlorisni razpored s trgom ter položaj na izključno obrambno zanimivem skalnem pomolu ob važnem stičišču cest[46] nam daje osnovo, da to ni neko v osnovi vaško naselje, ki bi mu lahko iskali pri nas podobne tipe, ampak povsem samoniklo mestno naselje, ki razen s posameznimi detajli ni vplivalo na urbanistično podobo vaških naselij, čeprav je ostalo vedno eden najlepših primerov, kako lahko človek nevsiljivo vključi v naravo svoje likovne stvaritve, med katerimi je vsekakor najvidnejša arhitektura, saj se izraža z največjimi dimenzijami.

Zanimivo primerjavo pri oblikovanju tlorisa pa najdemo, če ga primerjamo s tlorisom kolonizatorskega dvovrstnega obcestnega tipa, katerega značilnost sta dve »gospodarski« poti, paralelni glavni prometni osi. Isti sistem nastopa tudi v Kranju, in če upoštevamo, da se je kot mesto razvil šele v 13. stoletju, ko je bila zemlja razdeljena med obrtnike (tudi Nemce, Italijane itd.), je sprejemljiva ideja, da je osnovni urbanistični sistem povsem enak splošnemu »kolonizatorskemu« tipu, le da je razvit v višjo stopnjo, ko sta tudi stranski, sprva le gospodarski ulici, zaživeli popolnoma samostojno življenje (15. stoletje).

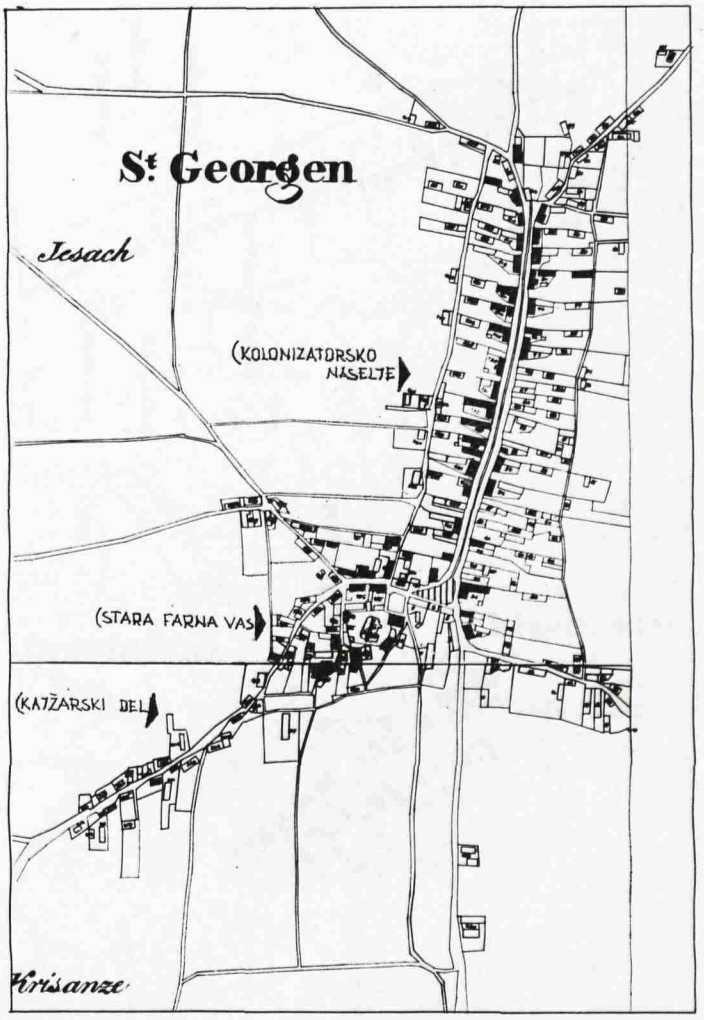
Čistih naselij, ki predstavljajo samo en tip, je malo. Večinoma lahko ob različnih tipih, združenih v enega, sledimo razvoju naselitve tako časovno kot socialno. Najlepši oziroma najčistejši primer takega večdelnega naselja je Šenčur, ki bi prav zaradi tega zaslužil posebno obdelavo. Na osnovi povsem materialnih podatkov o arhitektonski strukturi naselja bi lahko sledili vso njegovo zgo-

Sl. 17. Zgornje Jezersko, 1826

Sl. 18. Podblica, 1826

Sl. 19. Britof pri Kranju, 1826

dovino ter ga vsekakor pravilneje urbanistično obravnavali ob začrtavanju njegovega nadaljnjega razvoja. Če na kratko le povzamemo ugotovitve, najdemo v njem najstarejši in osrednji del okoli cerkve, ki je nastal kot farna vas (sl. 9). Časovno mu je sledil disciplinirano oblikovani kolonizatorski del proti severu (sl. 12); ta se je stikal s prvotnim ob centralno situiranem delu s središčem, ki ga je oblikovala vaška mlaka, ter tvori skoraj tip središčnega naselja; najmlajši pa so obrobni deli, kjer se je naseljeval sloj kajžarjev (sl. 10), ki je štel leta 1892 kar eno četrtino, to je 40 od skupno 160 domačinstev v Šenčurju.[47] To naselbinsko strukturo pa je naselje seveda preživelo in danes predstavlja povsem moderen tip spalnega naselja za mesto Kranj. Predvsem proti jugu dodani novi deli predstavljajo nasilne dodatke brez oblikovnih vrednosti, ki jih lahko sledimo še celo v najrevnejšem starem delu. Obenem nova arhitektura slabo vpliva tudi na obstoječo, da po njenih zgledih predelujejo mnogo kvalitetnejšo ter uničujejo sicer izredno skladno podobo starega naselja (nova trgovina ter druge stavbe okrog glavnega trga). Če primerjamo razliko med sedanjim stanjem in poskusom rekonstrukcije videza Šenčurja (sl. 11 in 12), vidimo, da ohranitev stavbnih mas, gabaritov in stavbnega razporeda ohrani bistveno podobo naselja kljub izgubi likovno kvalitetne arhitekture, medtem ko pri drugem tipu naselja predelava samo nekaterih dominantno postavljenih stavb popolnoma uniči njegovo kvalitetno podobo (sl. 7, 8).

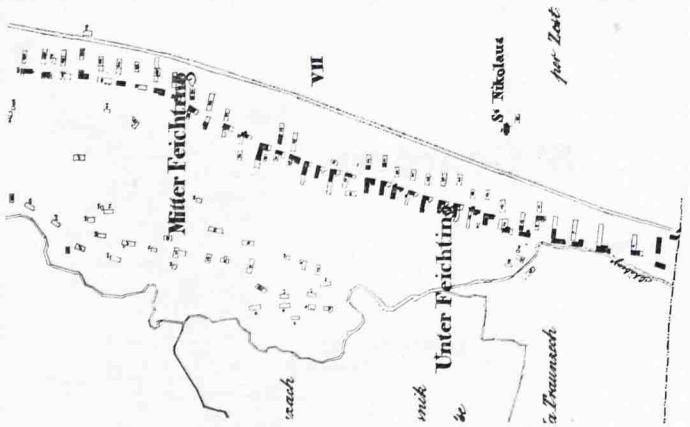

Sl. 20. Šenčur, 1826

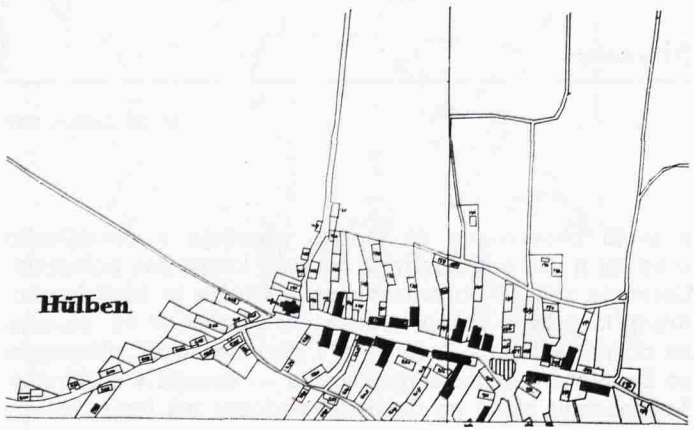
Kulturna podoba pokrajine na področju prereza

Prvotno je bilo značilno za vso Gorenjsko, da je bila pretežno pokrita z obsežnimi gozdovi, katerih ostanke imamo še danes v Udenboštu. Najprej ob prometnih poteh, ki so šle ob vodah, kasneje pa vedno bolj v notranjost ravnine so se gozdovi vse bolj in bolj krčili. Slovani so se naselili najprej ob že izkrčenih delih, sistem požigalištva in triletne obdelave, ki so ju prinesli s seboj,[48] pa je ustvaril dodatne velike površine plodne zemlje. Ta zemlja pa je postala stalno uporabna šele z naprednejšim načinom obdelovanja, ki so se ga naši predniki kmalu naučili od staroselcev. Naselja so bila skromna in redka ter na obliko pokrajine niso vplivala.

S pričetkom kolonizacije in germanizacije se je v rodovni ureditvi in kulturnem življenju marsikaj spremenilo. Stara, skromna naselja so dobila arhitektonske dominante — cerkve, pojavijo se novi, oblikovno bogatejši tipi, ki s svojo obsežnostjo že močno posežejo v pokrajinsko sliko ter ji vse bolj nadevajo podobo kultivirane pokrajine. Osrednje selišče obravnavanega področja je tradicionalni Kranj, ki ostane vedno nedoseženi vzornik. V 15. stoletju se oblika poselitve Gorenjske v glavnem ustali. Obstajala so že skoraj vsa današnja naselja — seveda v skromnejšem obsegu glede na današnjo podobo; tak izraz, kot ga

imajo, pa jim je dalo šele 20. stoletje. Vsa naselja so bila nizka, stavbe niso presegale višine enega nadstropja razen posameznih dominant, ki so bile navadno kvalitetno predstavljene s sakralnimi ali v redkejših primerih fevdalnimi stavbami in njihovimi poudarki — stolpi.

Zunanjo podobo, ki je bila mnogokrat skoraj skrita med obilnim zelenjem, je uporaba slame, lesa in rdeče, od časa patinirane opeke ter sivih skrilnatih ploščic za strehe stapljala s pokrajino. Kolorit arhitekture se je spreminjal s časom. V začetku je narekoval barvo sam material, gotika pa že dodaja posamezne barvne dodatke v obliki naslikanih šivanih robov tako na reprezentančni kot na anonimni arhitekturi, ki je pri prvi iskala vzore. V baroku, ko so barve v povezavi z arhitekturo, ki je že načrtno oblikovana kot samostojno izrazno sredstvo, nepodrejeno naravi, presežejo po intenzivnosti vsa obdobja in danes nam je tak način že skoraj preveč kričeč.

Za vsako dobo značilno barvitost arhitekture lahko le naslutimo pod mnogimi plastmi beležev, vendar lahko dobimo skupni imenovalec za tisti del človekovega ustvarjanja, ki pravzaprav sestavlja »kulturno podobo« naše pokrajine. To je preprost apneni belež, ki ga med vsemi plastmi barv lahko največkrat zasledimo in ki je še prav posebno značilen za anonimno arhitekturo. Le-ta tvori tkivo vseh naselbin, bodisi vaških ali mestnih. Reprezentančnejše stavbe so bile vedno pojmovane kot dominante ter v tem smislu obravnavane tudi barvno. Razčlenitev tega sicer bogatega in izredno hvaležnega materiala pa bi bila preobsežna za naš okvir, posebno še, ker na tem področju v resnici še sploh ni bilo pravega študija.

Značilni za obravnavano pokrajino so bili nekoč še izraziti zeleni zastori med posameznimi naselji ter razen v primeru nam tujega koncepta Bitenj značilno grupiranje naselij na manjših, zaključenih območjih, ki niso segala ena v drugo. Danes je ta harmonija že uničena in vračamo se k potenciranju individualnosti, kar je vsekakor krivda nenačrtnega izdajanja lokacij, ki se ne izboljšuje niti po sprejetju urbanističnih načrtov in programov. Dolge proge obcestne zazidave, ki pa ne pomenijo istega kot obravnavana obcestna naselja, so združile naselja med seboj in zaprle pogled na neurbanizirano pokrajino, kar je bilo sicer vedno značilno za naše kraje. S tem je tudi

Sl. 21. Bitnje, 1826

Sl. 22. Suha pri Kranju, 1826

Sl. 23. Voklo, 1826

sodobna individualna arhitektura, ki večinoma že sama po sebi ni likovno kvalitetna, izgubila tudi tisto sposobnost, ki jo je podobna arhitektura imela v prejšnjih stoletjih: nič več se ne vključuje v podobo pokrajine, nadeva ji neestetske okvire ter jo sili, da tudi ona izgublja na likovni vrednosti, vsaj s človeškega zornega kota.

Posebnost kulturne pokrajine so (bile) tudi posamezne dominante, tako za poglede od daleč kot za oblikovanje znotraj naselij. Občutek za lociranje ali podrejeno oblikovanje že locirani dominanti je bil izreden. Kot primer si oglejmo Olševek (sl. 16), kjer se je naselbinska dominanta zvonika, nastalega v osemdesetih letih 18. stoletja, sicer dominantno postavila v sredino naselja, a se za pogled z glavne dohodne poti z Visokega skromno umaknila vstran od že obstoječe dominante Štefanje gore (p. c. sv. Štefana, omenjena že v 12. stoletju). Ali je to nastalo povsem po naključju ali je plod premišljenega ravnanja, nam ne bo nikdar pojasnjeno. Gotovo je le, da je bil nekdaj posluh za likovne vrednote neprimerno večji kot danes, ko ga v vseh primerih uničuje skrajni individualizem, tako neznačilen za pojmovanje našega človeka nekoč.

Nepremišljeno uničevanje vedutnih vrednosti naših naselij, kot je to prikazano v primeru Britofa in kot je značilno za skoraj vsa podobna naselja, je neprecenljiva izguba, ki je ni več moč zajeziti. Šenčurski primer kaže, katere so tiste kvalitete, ki bi jih morali spoštovati in ki niso nobena ovira za modernizacijo arhitekture.

Posebno težavno je tudi vprašanje glede uporabe primernih materialov. Stari in že v začetku omenjeni odstopajo svoja mesta novim, ki vnašajo v našo pokrajino likovni nered. Skupno z uvajanjem novih proporcev za same stavbne kubuse (sl. 8, Britof) in za njihove detajle, kot so okna, vrata, strehe ipd., postaja nekdaj krajevno značilna kulturna podoba pokrajine internacionalna ter prav s tem izgublja na kvaliteti.

Iz vseh omenjenih razlogov ne moremo govoriti o kakem novem tipu naselja, ki bi se pojavil v 20. stoletju. Do druge svetovne vojne so to le priveski že obstoječih naselij, po vojni pa je stihijska gradnja razbila vse urbanistične osnove, tako stare kot nove. Naselitev se je razlezla ob komunikacijah, vendar brez kakega osnovnega reda

Sl. 24. Zalog pri Goričah, 1826

Sl. 25. Naklo, 1826

Sl. 26. Goriče, 1826

in brez kakršnegakoli podrejanja skupnim estetskim normam. Ne vrnitev, ampak naslonitev na stare naselbinske oblike, značilne za našo pokrajino, bi morala biti naloga sodobnih načrtovalcev. Le-ti imajo danes bolj kot kdajkoli v zgodovini despotsko vlogo pri odrejanju pokrajinske slike, kar pa večinoma ni izkoriščeno, ker preprosto ne poznajo tistih osnovnih principov oblikovanja, ki so se jim podrejala posamezna naselja ali skupine enako oblikovanih naselij.

OPOMBE

[1] J. V. Valvasor; Ehre des Herzogthums Krain (dalje EHK); VI, 278.

[2] Merian, topograf in krajinar v 17. stoletju.

[3] Dr. Ložar R.; Narodopisje Slovencev I (dalje NS I), Ljubljana 1944; str. 57.

[4] Mušič Marjan, ing. arh.; Obnova slovenske vasi (dalje OSV), Celje 1947; str. 18.

[5] Ilešič S.; Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem (dalje SPRS), Ljubljana 1950; str. 51. Danes obstaja le ostanek prvotne grudaste razdelitve, ki so jo sestavljali dokaj obširni kosi zemljišča kot skupna last ene vasi (rodu), na ravnem svetu pa so jih kasneje prilagodili novim socialnim odnosom in individualnemu lastništvu v obliki nepravilnih grudastih delcev za razliko od pravilnih pasovnih, ki so značilni za kolonizirana polja.

[6] Ilešič S.; SPRS; str. 51.

[7] Kos M.; Zgodovina Slovencev (dalje ZS), Ljubljana 1955; str. 147; datiranje je le približno.

[8] Ilešič S.; SPRS; str. 33. Avtor pravi, da so to ena najbolj značilnih nečistih kmečkih naselij različna od drugih že na zunaj.

[9] Ilešič S.; SPRS str. 34. V isti tip naselja uvršča avtor tudi najmlajša take vrste, ki so nastala na področju samotnih kmetij — Ambrož ali Lenart pod Krvavcem.

[10] Ilešič S.; SPRS; str. 35.

[11] Kos M.; ZS; str. 334. Med kajžarje seveda ne smemo šteti že obstoječih hiš in domcev v bližini mest in večjih naselij, ki so starejšega izvora.

[12] Kos M.; ZS; str. 332. Razlog za razdeljevanje kmetij je bilo tudi naglo naraščanje števila prebivalcev.

[13] Kos M.; ZS; str. 58.

[14] Ilešič S.; SPRS; str. 90, 91. Mnogo avtorjev sicer trdi, da so najstarejše oblike naselitve, ki naj bi bila osnova za zaselke; to trditev so ovrgli moderni avtorji, ki so na podlagi dokumentov dokazali, da to ne drži za področje Alp in srednje Evrope.

[15] Melik A.; Slovenija I; Ljubljana 1936; str. 539—552. Avtor deli na 4 glavne tipe: samotne kmetije, prehodni tip razložene vasi, zaselek in vas, ki pa jo dalje deli na 7 različnih tipov, kar pa zmegluje jasno sliko.

[16] Mušič M.; OSV; str. 15—22.

[17] Ilešič S.; SPRS; avtor poimenuje tipe po Mušiču.

[18] Ložar S.; NS I. Avtor prevzema Ilešičevo trditev, opre pa se tudi na nemške geografe — Sidaritscha!

[19] Ilešič S.; SPRS; str. 33—36. Socialna diferenciacija narekuje nastanek naselij, ki jih avtor označuje kot gruntarska, kajžarska in furmanska; zadnji dve sta upoštevani v študiji.

[20] Mušič M.; OSV; str. 18. Tak primer obrambne okrogle vasi je Štanjel na Krasu (op. pis.).

[21] Ilešič S.; SPRS; str. 85. Avtor se opira predvsem na značilno zemljiško razdelitev ter navaja Melika, samotno kmetijo pa tvori poleg zemljiške osnove tudi sam način življenja, ki je skrajno individualiziran glede na stike z drugimi, čeprav so v bližini.

[22] Mušič M.; OSV; str. 15.

[23] Ilešič S.; SPRS; str. 93. Povezava med kmetijami je bila le v obliki steze, pa tudi administrativno so vsaka zase občevale s središčem nekje daleč v dolini.

[24] Melik A.; Slovenija I; str. 442. Po katastrski mapi za Kokro.

[25] Ilešič S.; SPRS; str. 87, 88. Področje Kokre je za samotne kmetije edino strnjeno področje v Kamniških Alpah, dosti značilnejše so za desni breg Save v Škofjeloškem hribovju.

[26] Mušič M.; OSV; str. 15.

[27] Melik A.; Slovenija I; str. 545.

[28] Leksikon Dravske banovine (dalje LDB), Ljubljana, 1936; str. 238.

[29] Melik A.; Slovenija I; str. 540. Politična upravna definicija vasi je povsem drug pojem kot dejansko stanje, zato ni mogoče vzeti za osnovo študija geografske splošne karte ali uradno poimenovanje naselij, ker so dostikrat deli političnih naselij v krajevnem poimenovanju in v resnici samostojni zaselki.

[30] LDB; str. 234.

[31] Ilešič S.; SPRS; str. 25. Avtor se opira predvsem na Glauerta pa tudi na druge, ki pobijajo staro tezo, da so to naselja, ki so plod kasnejše srednjeveške kolonizacije; starost izpričuje tudi sama zemljiška parcelacija na nepravilne grude, ki se pojavijo povsod ob gručastih naseljih.

[32] Mušič M.; OSV; str. 16.

[33] Ilešič S.; SPRS; str. 34.

[34] Mušič M.; OSV; str. 18, 19. Med izgradnjo novega sistema družbenih odnosov je bilo možno smatrati za pozitivno le to kvaliteto, vse druge so bile preveč individualistično pobarvane, da bi jih lahko imeli za osnove modernizacije vasi.

[35] LDB; str. 234.

[36] Ilešič S.; SPRS; str. 51. Do take razdelitve je prišlo na dva načina: ob kolonizaciji povsem nedotaknjenih področij in z uveljavitvijo novega sistema obdleave s plugom ter na drugi strani ob pravilni razdelitvi starejših nepravilnih delov, ki jih je zemljiški gospod le tako lahko razdelil po hubah.

[37] Mušič M.; OSV; str. 17.

[38] Melik A.; Slovenija I; str. 548—551. Ze celotno področje Slovenije pomenijo take vasi le manjši del, so pa značilne za nekatere predele bolj kot gručaste, posebno še, ker tudi po Meliku predstavljajo naselja, kjer so domovi razporejeni po pre-

udarku in imajo tudi nekatere večje likovne kvalitete znotraj vasi kot nepravilne oblike.

[39] Kos M.; ZS; str. 138. To je predvsem čas od druge polovice 10. do 12. stoletja, ko Nemci odločilno premagajo Madžare in »branijo« Karantanijo z naseljevanjem svojih kolonizatorjev, čeprav je potekalo podobno, a slabše že v 9. stoletju.

[40] Rupel M.; Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951; str. 21.

[41] Blaznik P.; Bitenj, historično geografska študija; Geografski vestnik IV, Ljubljana 1928.

[42] Karlovšek J.; Slovenski domovi, Ljubljana 1939; str. 124, slike štev. 78, 79, 80.

[43] Zavod za spomeniško varstvo Kranj, Zupan O.; Seznam sakralnih spomeniških objektov na področju občine Kranj, Kranj 1968; elaborat v rokopisu. Tupaliče z ostanki romanske arhitekture, Trboje, gotska iz leta 1351 — str. 10, 9.

[44] Mušič M.; OSV; str. 17.

[45] Ložar R.; NS I; str. 56.

[46] Fister P.; Razvrednotenje urbanistično-arhitektonskih prostorskih kvalitet Kranja; Snovanja, št. 2, Kranj 1969.

[47] Fister M.; Socialna struktura, stavbarstvo in kmetijstvo v Šenčurju v 19. in 20. stoletju; Ljubljana 1964; diplomska naloga, elaborat v rokopisu.

[48] Kos. M.; ZS; str. 42.

THE FORMS OF SETTLEMENTS FROM JEZERSKO TO BITNJE

The area from Jezersko to Bitnje represents a significant cross-section of Gorenjska where almost all forms of characteristic settlements of Slovenia appeared. Considering the established classification of settlements that is based mainly on ground-plan arrangement, the study tries to present also visual factors of formation. The author states the age, the expansion and partly also the origin of particular types of settlements and their characteristics but the stress is chiefly on the valuation of their plastic expression and their contribution to the formation of the cultural countryside. It was established that most parts of these settlements were destroyed in the last decades partly because of a quick alteration in social structure and partly out of ignorance of the essential principles of esthetics which is important for the formation of settlements. These settlements have been developing for ages acording to certain systems that this study tries to present. But there are some settlements in the area of the cross-section that could be placed as prototypes and which should be preserved because of their plastic and historical qualities (secluded farms at Jezersko, Bitnje, Šenčur, Voglje, etc.).

SOCIALNA STRUKTURA ŠENČURJA V 19. IN 20. STOLETJU IN NJEN ODRAZ V MATERIALNI KULTURI

MAJDA FISTER

Šenčur ja danes največje nemestno naselje v občini Kranj in predstavlja »spalno naselje« Kranja. Vse do nastanka kranjske industrije med obema vojnama je bil Šenčur pravo kmečko središče z vsemi značilnostmi avtarkične vasi. V tem kratkem časovnem razmaku 50 let se je socialna struktura naselja popolnoma spremenila. Dosti ugodni pogoji, ki jih je imela vas s svojo lego ob meji dveh pokrajinskih elementov — gozda in polja, ki sta omogočala intenzivno in ekstenzivno večstransko gospodarstvo (živinoreja in poljedelstvo ter gozdarstvo), niso uspeli zadržati velikega odstotka ljudi, ki so odhajali iz vasi v mesto. Dnevna migracija delovne sile, ki zajema danes skoraj 90 % prebivalcev Šenčurja, je povzročila na vasi povsem nove družbene procese in odnose, na vasi je nastala nova lokalna skupnost. Nenehno gibanje v tej lokalni skupnosti obenem razširja in zožuje njeno funkcijo. Razširja jo s tem, da je na vasi vedno več uradov, kmetijska zadruga, vedno večje število trgovin, šola, zožuje pa svojo funkcijo s tem, da se je prebivalstvo popolnoma preusmerilo na delovna področja zunaj vasi — v Kranj *in drugam, za kar so dani zelo ugodni pogoji. Vse te* velike spremembe so dale vasi drugačno podobo v materialni, duhovni in socialni strukturi.

Podobo nekdanjega Šenčurja nam lahko poda le rekonstrukcija socialne strukture naselja v 19. in začetku 20. stoletja, ki kaže stoletni razvoj nekdanjega fevdalnega, kasneje pa kapitalističnega kmečkega naselja. Poznavanje tega nam omogoča razumeti tudi materialne odseve vseh socialnih odnosov, ki se kažejo v zgradbi naselja in njegovih delov (posameznih zgradb), kot so se tudi kazali v načinu diferenciacije različnih socialnih slojev vaščanov, ki pa so danes že skoraj popolnoma nadomeščeni z enakopravnimi odnosi med vsemi vaščani delavskega in kmečkega sloja.

Študija je grajena na osnovi večmesečnega dokumentacijskega dela na vasi, v okviru katerega je bilo izvedeno več socialnih anket med prebivalci, zbrana so bila pričevanja najstarejših prebivalcev, opisana in dokumentirana je bila materialna kultura. Kot pomemben vir je služil župni arhiv (Kronika, Status animarum, Mrliške knjige, Knjiga birmancev itd.) ter matične knjige nekdanjega krajevnega matičnega urada v Šenčurju, ki nam dajejo gradivo za poznavanje socialne strukture po letu 1900. Za celotno obdobje 19. stoletja pa nam je na razpolago in v študiji tudi upoštevan franciscejski kataster — mapa s protokoli, ki daje pregledno sliko zemljiškega stanja od leta 1823 dalje z vsemi lastniškimi spremembami do leta 1875.

Nastanek in razvoj naselja

Šenčur spada med najstarejša naselja v kranjski ravnini. Po S. Ilešiču ima osrednji del naselja okrog stare farne cerkve značaj »farne vasi« (S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, str. 34), kar je po drugem avtorju, posebno v primeru Šenčurja, znak za sorazmerno zgodnji nastanek kraja in cerkve (M. Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini), saj med prastare cerkvene patrocinije spada tudi Jurijev. Prvič se Šenčur omenja v listinah 1238 (Kos, Gradivo). Z nastopom fevdalne dobe se tudi v Šenčurju pojavi sedež ministeriala. V 12. in 13. stoletju se naselje močno poveča proti severu, ko tuji fevdalec naseli na področju med starim jedrom in razcepom ceste Srednja vas—Cerklje svoje kmete, ki jih pripelje iz nemških dežel; to potrjujejo popolnoma nemška imena, kot so Ahetz, Tille, Wesser, Perger itd. Ti naseljenci so verjetno odvzeli del zemlje staroselcem, kar se kaže v obliki parcelacije: zahodno od dvovrstne kolonizacijske vasi so parcele sicer pravilne, a kratke in široke, ker so nastale iz večjih grudastih delov (glej S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem!), medtem ko je na vzhodni strani zemlja razdeljena v ozke, dolge jermenaste dele, ki so nastali najbrž na novi krčevini.

O socialnih odnosih iz teh časov ni podatkov. Prvi pisani viri so urbarji raznih gospostev, pod katere so spadale posamezne kmetije v Šenčurju in ki so na razpolago šele za čas od 15. stoletja dalje. Iz njih razberemo

pripadnost naselja vsaj dvema gospostvoma, to je velesovskemu, ki je imelo v lasti 23 hub, in smledniškemu s štirimi hubami. Huba je bila v fevdalizmu preračunana na tak obseg zemlje, ki jo je mogla obdelati poprečna kmečka družina, s tem da so donosi zadoščali tudi za gospodovo zemljiško rento in je veljala tudi kasneje kot nekaka mera za kmečke obdelovalne površine. Velikost navadne hube je bila nekako 12 ha, medtem ko je kraljevska bila petkrat večja. Če upoštevamo te velikosti za hube, je v prej omenjenih gospostvih zaseženo šele 324 ha. Po franciscejskem katastru je velikost vsega zemljišča, pripadajočega Šenčurju, okrog 970 ha, kar pomeni velikost že v času urbarjev, ki se ni spreminjala do 20. stoletja. Dve tretjini vsega zemljišča sta morali pripadati še drugim gospostvom (gospostvu v Bistri), cerkvi, srenji itd., za kar pa bi bilo treba raziskati še druge arhive.

Iz zgoraj navedenih urbarjev in desetinskih dajatev lahko sklepamo o stanju gospostva in zemljiških kulturah za čas vse do 19. stol. Desetinski predpisi so registrirali dvoje vrst orne zemlje, to je staro hubno in novo krčevinsko obdelovalno zemljo. Situacija naselja Šenčur nam pokaže, da je vas popolnoma vrinjena med gozdove in znano je, da so si njive krčili v gozd tako kmetje, še bolj pa kajžarji. Gosposka je zahtevala prepoved krčenja, kajti iz krčevin so nastali številni pašniki in travniki. Stari desetinski običaji so nastali in se razvijali na orni zemlji, ki je že od kolonizacije štela kot sestavni del hub, vseh teh pravic pa ni bilo mogoče prenesti tudi na krčevinsko zemljo. Krčevine so bile na srenjski zemlji, zato so kmetje trdili, da je to njihova last in da niso dolžni plačati od nje dajatev (S. Vilfan, Poljedelstvo na Slovenskem v luči nekaterih desetinskih predpisov). Seveda krčevinska zemlja ni bila enakovredna hubnim poljem; često so jo po določenem času ponovno opustili, da jo je prerasel gozd. S. Vilfan pravi, da so se na Kranjskem dosledno ravnali po načelu, da se daje desetina od vsega, kar se s plugom orje in s srpom žanje. Desetinske in urbarialne dajatve so bile sestavljene največ iz ovsa, pšenice, rži, prosa, mešanega žita in lanu. Ker so bile dajatve v ovsu največje, je verjetno ta prevladoval med žitaricami. Na drugem mestu je bila pšenica, ki je niso pridelali mnogo, navaja pa se kot dajatev zemljiškemu gospostvu in desetinska dajatev. V urbarjih sledi kot naslednja dajatev rž, medtem ko ajda, ječmen in druge manjvredne kulture sploh niso omenjene. Žitne dajatve so se močno odražale v prehrani prebivalcev — pretežni del prehrane je bil sestavljen iz nekvalitetnih žitaric, v prvi vrsti ovsa, ajde in prosa ter iz stročnic (boba in okopavin), zelja, korenja in repe. V obvezni oddaji so navedene tudi kokoši, jajca, piščeta, prašiči, jagnjeta in kruh. Goveda in mlečnih izdelkov ne omenjajo nikjer; iz tega lahko domnevamo, da govedo ni bilo tako številno, ves prirastek pa so vedno prodali, da so lahko z iztrženim denarjem poravnali denarne dajatve, ki so bile precejšnje in številne. Ker se obdelovalno področje Šenčurja od končanega kolonizatorskega posega pa vse do 20. stoletja ni bistveno spreminjalo, je moralo gospodarstvo v glavnem stagnirati in je le deloma napredovalo med uvajanjem novih kultur v 18. stoletju.

Poleg obeh omenjenih jeder, stare farne vasi in kolonizatorskega dela, so kljub sorazmerno majhnemu številu kajžarjev do 19. stoletja že nastali značilni priveski naselju. To so bile skupine kajž, locirane ob vseh iztekih prometnih poti iz vasi. Kajžarji, ki so pri nas nov pojav od 15. stoletja dalje, so namreč posebna značilnost Šenčurja. To so poseben socialni sloj na vasi, ki je lastnik bajte, v kateri stanuje, z majhnim kosom zemlje (največ do 2 ha, mnogi od njih pa le okrog 20 arov!). Svoj življenjski obstoj si mora zagotoviti z dninarskim delom pri večjih kmetih ali pa kot obrtnik na vasi. Nastali so zaradi nedeljivosti kmetij kot odpravljeni kmečki otroci ali kot obubožani kmetje. V fevdalnem sistemu so bili sicer podložniki kot kmetje, vendar v manjši meri, ker niso bili lastniki večjih površin zemlje. Če upoštevamo, da jih je bilo v začetku 19. stoletja samo 23, medtem ko jih našteje Leksikon Dravske banovine kar 87, lahko sklepamo, da je prav 19. stoletje tisto, ki mu da sloj kajžarjev povsem nov pečat. Najbolj značilen kajžarski predel v Šenčurju in obenem verjetno tudi najstarejši je odcep v smeri proti Kranju od »farne vasi« proti JZ. Še do pred kratkim je ohranil značilni zasmehovalni vzdevek »Ta lesen kot« ali »Na kajžariji«, kar zelo natančno kaže družbeno podrejenost in izobčenost socialne plasti kajžarjev iz vaške sredine.

Podobno kot kajžarji so nov pojav po srednjem veku tudi gostači; to je najrevnejši sloj brez sleherne lastnine in živi le od dnine, opravljati pa mora tudi bolj formalno tlako tri dni v letu fevdalnemu gospodu. Tudi zanje je značilno, da niso številni in da se šele v kasnejši dobi razvitega kapitalizma pojavljajo v močnejših skupinah.

Socialne diference na vasi so se kazale tudi v materialni kulturi. Najbogatejše in največje stavbe so bile seveda last največjih posestnikov (Žumrova hiša, datirana 1709). Če pa pogledamo na mapo franciscejskega katastra, ki nam prikaže stanje stavbnega fonda v začetku

19. stoletja, vidimo, da so vse zazidane zgradbe prav na področju »farnega« in »kolonizatorskega« dela, to je na področju kmetov, v kajžarskih priveskih vasi pa ni niti ene zidane, po velikosti pa so vsaj dva do trikrat manjše od prejšnjih. Oblike stavb lahko sledimo le od 18. stoletja dalje in današnja podoba je bolj odsev kasneje obravnavanega obdobja, tako da jih ne moremo vključevati v poglavje, ki zajema nastanek in razvoj Šenčurja do 19. stoletja.

Socialna struktura 19. stoletja

19. stoletje pomeni obdobje velikih sprememb, dobo širjenja naprednih idej francoske revolucije, širjenje nacionalnih idej, pričetek industrializacije, pomeni dobo naglih socialnih sprememb, dokončnega izginotja fevdalnih odnosov, to je stoletje Marxa in Engelsa. Prav vse naselbinske skupnosti so doživljale korenite spremembe, in Šenčur je eno od naselij, ki je prav v tem še posebej prizadeto. Rezultati tega razkroja in razvoja hkrati so postali očitni sicer šele v 20. stoletju, za katerega pa je pomenilo 19. stoletje obdobje fermentacije.

Osnova vsemu pregledu je že omenjeni franciscejski kataster. Ta nam dá za leto 1823 naslednje podatke. Od celotne površine, ki je pripadala naselju in je znašala 1696 johov in 696 klafter ali skupno približno 970 ha (1 joh je 5754 m^2, 1 klaftra je 3,59 m^2), je bilo zazidalne površine 9 johov in 270 klafter ali 5,27 ha, poti je bilo 36 johov in 1007 klafter ali 21 ha. Njiv je bilo 928 johov in 386 klafter ali 535,14 ha, pašnikov 82 johov in 631 klafter ali 47,43 ha, gozdov 499 johov in 120 klafter ali 287 ha, travnikov 120 johov in 141 klafter ali 69,05 ha, travnikov s sadovnjaki 17 johov in 899 klafter ali 10,12 ha, zelenjavnih vrtov 2 joha in 467 klafter ali 1,32 ha. Na tej površini je v protokolih franciscejskega katastra za leto 1827 navedenih 120 kmetij in 23 kajžarjev. Velikost kmetij se je gibala med največjim posestvom, ki je merilo 85 johov ali 49 ha, in najmanjšim, ki je bilo že na meji kajžarja in je merilo 3 johe in 73 klafter ali 1,82 ha. Podrobnejši podatki niso navedeni, delno jih navaja članek J. Žontarja.

Poleg skupine kajžarjev, ki jo navaja franciscejski kataster, pa je pomembna še ena skupina kočarjev, ki je nastajala od polovice 19. stol. dalje po razdelitvi srenjske zemlje. Nedvomno je to skupina, ki je močno povečala število kajžarjev. To je najsiromašnejši del prebivalcev, ki si je moral kupiti celo zemljišče za hišo s svojim bornim zaslužkom. Naslednji arhivski podatki po letu 1827 so šele iz leta 1892. Vmes so označene le malenkostne spremembe dokupov ali prodaj posameznih parcel v vsakoletnih spremembah osnovnega katastra do leta 1875, ki pa socialne podobe bistveno ne spreminjajo. Za leto 1892 sem lahko zasledila v župnijski knjigi »Status animarum« v Šenčurju naslednje skope podatke, ki si jih je zabeležil na zadnji strani tamkajšnji župnik. Zapisal si je imena vseh kmetij in bajtarjev, zabeleženih je 120 kmetij in 32 lastnikov kajž. Skupno število hiš za to dobo šteje 160. Razlika 8 hišnih številk gre na račun župnišča, kaplanije, mežnarije itd. Poleg imen lastnikov so ponekod dodane tudi oznake za njihov socialni položaj, ki so ga imenovali po obsegu njegovega zemljišča. Zapisani so nazivi: cel zemljak, polzemljak, četrtzemljak, lastnik $^2/_3$ hube, lastnik $^1/_3$ hube ter kajžar. Ker niso ta imena navedena pri vseh lastnikih, je nemogoče podati celotno sliko socialne strukture naselja v tem času.

Kmetje so obdelovali zemljo še vedno na zelo primitiven način, s primitivnimi orodji in vse ročno, kar je zahtevalo veliko število delovnih moči. Kajžarji so imeli tu možnost za minimalni zaslužek, saj so kmetom pomagali pri vseh delih na polju, travnikih in v gozdu, svoje otroke pa so zaposlili kot pastirčke pri velikih kmetih. S tem so si kajžarji ustvarjali skoraj popolno ekonomsko odvisnost od kmetov. Tudi najmanjši kmet se je kljub revščini in garanju vedno zavedal svoje samostojnosti in možnosti lastnega obstoja, medtem ko kajžarskemu sloju vse to ni bilo zagotovljeno. V socialno plast kajžarjev so šteli tudi posle, hlapce in dekle ter obrtnike.

Zelo zanimiv je vpliv nastanka kranjske industrije na število kajžarjev v Šenčurju. Od leta 1892, ko je bilo 32 kajž, jih je do leta 1934 naraslo na 87 (podatek po LDB). V istem obdobju je število prebivalcev Šenčurja le malenkostno naraslo: v letu 1869 jih je bilo 742, leta 1900 še vedno samo 745 in leta 1931 se število poveča le na 909 (za primerjavo: leta 1964 jih je bilo že 1560!). Ob tem nenormalnem porastu števila kajžarjev v času industrializacije pa se nam zastavlja vprašanje, kateri od teh so še kajžarji v prvotnem pomenu besede, to je odvisni od premajhnega koščka zemlje, od dnine ali skromnega zaslužka od obrti. Dokajšnje število teh predstavlja namreč že proletariat, ki nastane z možnostjo zaposlitve v kranjski industriji, kjer je zaposlen vsaj en družinski član, ostali pa še zmeraj pomagajo pri kmetu za plačilo, obenem pa obdelujejo doma svoje skromno polje.

Po vmesnem podatku iz leta 1930, ko je bilo v kranjski industriji zaposlenih iz Šenčurja 60 vaščanov, od teh večina kajžarjev, hlapcev in dekel, pa nam pregled socialne strukture v letu 1964 da že današnjo usmeritev naselja v izrazito nekmečko naselbino. V Šenčurju je bilo leta 1964 348 hiš, 421 gospodinjstev s 1560 prebivalci. Samo kmečko prebivalstvo je štelo 145 aktivnih članov, 107 vzdrževanih in 25 preužitkarjev. Od 421 gospodinjstev je bilo le 32 takšnih, ki so se preživljali izrazito od kmetijstva, to se pravi le 10 % prebivalstva, kar je bilo že v tem letu pod poprečjem za celotno kranjsko občino (16,8 odstotka). Mešanih gospodinjstev, to je tistih, v katerih je bil vsaj en član zaposlen v industriji ali kateri drugi gospodarski panogi, ostali pa so doma obdelovali kmetijo, je bilo 66 ali 15,2 %. Izrazito so prevladovala nekmečka gospodinjstva, saj jih je bilo 323. V tem številu so zajete družine, katerih člani so bili zaposleni v industriji ali družbenem sektorju. Družine, ki so navedene kot kmečke, so bile navadno tiste, ki so jih tvorili starejši ljudje — običajno le zakonca ali pa družine z majhnimi otroki. Število kmečkih družin se je z doraščanjem otrok manjšalo, ker so se ti takoj, ko so dosegli določeno starost, zaposlili in se tako ekonomsko osamosvojili, obenem pa so staršem delno pomagali z denarjem.

Socialna struktura na vasi zadnjih 150 let je ostala živa danes le še v spominih starejših ljudi na določene običaje, odnose, navade in posebne privilegije posameznih slojev. Z njimi nam je kljub pomanjkanju pisanih virov ostala verna podoba življenja na vasi.

Zelo lepo se kažejo socialne razlike pri sklepanju zakonov. Nove družine so tvorili le zakonci, ki so pripadali enemu izmed dveh osnovnih slojev, to je kmečkemu ali kajžarskemu. Razmere so vodile še celo tako daleč, da je moral hlapec prositi gospodarja za dovoljenje, če se je hotel poročiti z deklo in gospodar je moral »dober stat«, to je potrditi, da bosta zmožna samostojnega skupnega življenja in da bosta še naprej ostala pri njem v službi. Ženitev ni smela biti razlog, da bi hlapec predčasno odpovedal službo. Poročiti se ni smel prej, preden ni potekel čas, za katerega je bilo sklenjeno službeno razmerje. Le če je preskrbel namesto sebe drugega in je bil gospodar z njim zadovoljen, je smel skleniti zakon. Vsi ti ukrepi so imeli namen preprečiti poroke oseb brez stalnega in zadostnega zaslužka ter s tem tudi rojstva otrok, ki jih starši ne bi mogli preživljati in bi le pomnožili število vaških sirot. S tem so si kmetje zagotovili, da jim ni uhajala cenena delovna sila.

Da ni bilo mešanja tudi med drugimi socialnimi sloji, naj navedem nekaj primerov porok, ki sem jih dobila v poročni knjigi na nekdanjem matičnem uradu v Šenčurju. Ne gre mi tu za prikaz števila porok, temveč za potrditev slojevitosti.

Leto 1900	kmeta sin	kmeta hči
	mlinarja sin . . .	polzemljaka hči
	1/3 zemljaka sin . .	kajžarja hči
Leto 1910	kajžarski sin . . .	dekla
	1/4 zemljaka sin . .	2/3 zemljaka hči
	kajžar	dninarica
	1/2 zemljaka sin . .	zemljaka hči
Leto 1920	krojač	kajžarja hči
	tesarski pomočnik .	dekla
Leto 1930	dninar	kajžarja hči
	delavec	1/4 zemljaka hči
Leto 1934	kovač	posestnikova hči
	čevljar	tovarniška delavka
Leto 1935	hišar in delavec . .	zemljaka hči
	krojač	kmečka hči
Leto 1942	posestnik-zemljak .	šivilija

Iz navedenega vidimo, da z leti vedno bolj slabi razlika med sloji pri sklepanju zakonov. Po letu 1930 je že prvič omenjen delavec in prvi zakon med različnima slojema.

Otroci bajtarjev so zaradi pomanjkanja, v katerem so živeli, morali že zgodaj od doma. Službo so si poiskali pri večjih kmetih kot pastirji in so služili prav tako kot hlapci, s čimer je mišljeno časovno obdobje, za katero je veljala delovna pogodba, to je od enega do drugega »Šentjanževega« (27. dec.). Za plačilo pastirjem so se domenili z gospodarjem kar starši, to je bilo v živežu — mernik pšenice in nekaj krompirja, sam pastir pa je dobil par čevljev, coklje, predpasnik in koteninasto obleko. Velike kmetije so imele po več hlapcev in dekel. Ti so se ločili med seboj, in sicer »ta velka dekla, ta srednja in ta mala dekla«. Ista ločitev je veljala tudi pri hlapcih. »Ta velk hlapec« je bil kar nekak gospodar in ubogali so ga vsi posli. Vozil je s konji, česar »ta mal hlapec« ni smel — ta je vozil le z voli. »Ta velka dekla« je imela vso odgovornost za ženska dela na kmetiji; pri vseh delih na polju je delala pred drugimi, zjutraj vstala prva in zadnja legla spat. Ob praznikih, ko so posle obdarovali, je temu

primerno dobila večjo nagrado; ko pa so prodali živino, je dobila nekaj denarja od izkupička. O žegnanju v Šenčurju so posli dobili 6 do 12 »kop« bobov (ena kopa je štela 6 »bobov«). Večinoma so dobili 6 »kop« in hleb belega kruha, ki so ga jedli posli le trikrat v letu, sicer pa je bil vedno črn (ajda, ječmen, rž, zmleto skupaj, moka pa je bila imenovana »kruhovca«). Pridnejše posle so gospodarji prosili že septembra, naj ostanejo pri njih še prihodnje leto. Hlapec in dekla nista smela med letom svojevoljno zapustiti službe. To se je zgodilo le, če jih je gospodar odslovil zaradi nepokorščine. Na dan pred »Šentjanževim«, to je 26. decembra, so »vozili skrinje«, če so menjali gospodarja. Novi gospodar je prišel po skrinjo, v kateri je bilo vse imetje hlapca ali dekle, in jo prepeljal na svoj dom. Včasih so si posli sami najeli voznika za prevoz skrinje. Na »Šentjanževo« so sklepali tudi pogodbe, ki pa jih niso pisali, zadostovala je samo beseda. Tako kot hlapce je tudi dekle sprejemal gospodar, gospodinja je v to lahko le privolila; če pa ji ni bila všeč, jo je lahko odslovila.

Plače hlapcev in dekel so bile približno enake po vsej vasi. »Ta velk hlapec« je imel 60 goldinarjev letno, »ta mal« 30 goldinarjev, enako »ta velka dekla«, »ta mala« pa le 15—20 goldinarjev. Denar je hranil med letom gospodar, le če so ga potrebovali, so lahko dobili del plačila že prej. O božiču je bil »dan plačila«. Na Šentjanževo so šli vsi v Kranj, kjer so si za denar nakupili raznovrstnega blaga, precejšen delež pa so ga pustili v kranjskih gostilnah, kjer so jim priredili preprosto zabavo s plesom.

Zanimivo je bilo pojmovanje sosedstva v Šenčurju. V Šenčurju je imel vsak kmet 4 sosede: dva »ta velka« soseda in dva »ta mala« soseda. »Ta mala« soseda sta prava, neposredna soseda brez ozira na njuno socialno pripadnost. Ta pomagata pri dnevnih opravilih tako v delu kot v materialu. Seveda se ta pomoč vedno vrne. Za razliko od tega pomagata »ta velka« soseda le ob velikih dogodkih in sta vedno krstna ali birmanska botra. Od tod lahko razumemo tudi njihovo udeležbo na pogrebu ali poroki: bili so med prvimi povabljenimi. To sosedstvo se je obdržalo, tudi če so se selili kam drugam; ravno tako se prištevajo vsi sinovi in hčere »ta velkega« soseda.

Na dnu socialne strukture so bile v Šenčurju vaške sirote. Vaška sirota je bil navadno človek, ki je mlad zapustil rojstni kraj in garal vse življenje v tujini. Na starost, ko je onemogel in ni imel sredstev za preživljanje, se je vrnil v rojstni kraj. Občina je morala potem skrbeti za tako »siroto«, in če je lahko hodila, je šla od hiše do hiše, kjer so ji dajali hrano in prenočišče. V izročilu je ostalo, da je »sirota jedla grunt dva dni, pol grunta pa en dan«. Gruntarji so jo morali torej hraniti dva dni, polgruntarji pa en dan. Tako je šla po vrsti od hiše do hiše, dokler ni prišla do konca, nato pa je zopet začela znova. Če je bil tak človek bolan, je ležal v občinski hiši, zanj pa je skrbela ena od žensk, imenovana »občinska«. Po vasi je nosila lonec ter nabirala hrano vsako jutro pri drugi hiši. To se je dogajalo še vse do zadnje vojne.

Zanimiva je navada kajžarjev pred letom 1900 in po njem, ko so hodili na delo na Koroško in si z njim iskali dodatni vir dohodkov za preživljanje; to je veljalo predvsem za ženske. 14 žensk, ki niso imele številnih družin, se je vsako leto proti koncu julija odpravilo peš čez hribe na Koroško. Tam so pomagale pri žetvi, sušenju sena in podobnih opravilih. Na ta način so zaslužile sorazmerno velike zneske; v ilustracijo lahko navedem, da mi je Marija Lavtar pripovedovala, kako sta si z materjo pred prvo svetovno vojno v 8 letih prislužili toliko, da sta sezidali hlev, kupili dve kravi in dva prašiča. Koroški kmetje so jih cenili kot pridne in poštene delavke, zato so navadno več sezon zapored delale pri istih gospodarjih. Zadnja leta so se vse skupaj napotile kar v Celovec ter se tam pri znamenitem kipu zmaja usedle na rob in čakale, da so jih kmetje »kupili«. Izbirali so jih in že tam so se pogodili za višino zaslužka. Po letu 1920 so to sezonsko delo popolnoma opustili.

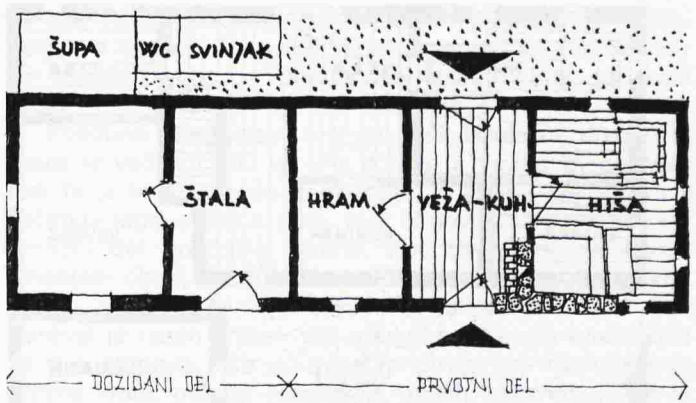
Odsev socialne kulture v materialni kulturi

Materialna kultura najvidneje odseva v arhitekturi stanovanjskih in morda še bolj gospodarskih poslopij. Gospodarsko in družbeno strukturo naselja in s tem povezano obliko kmečkega doma sta uravnavala predvsem dva činitelja. Prvi je razvojno zgodovinski, drugi pa je pogojen v načinu zaposlitve prebivalcev. Tako je kmet na osnovi spremenjenih življenjskih razmer skozi stoletja preurejeval svojo domačijo, medtem ko je revni kajžar ostajal pri prvobitni obliki trocelične hiše. Drugi razlog, ki je pogojen v načinu kmetove zaposlitve, postaja čedalje pomembnejši z razvojem industrije, ko se posamezni člani družine, ki so nekdaj vsi obdelovali doma zemljo, zaposlijo v tovarni; s seboj nujno prinašajo novo kulturo, nove poglede in zahteve in si postavijo v bližini ali na mestu starega doma novo hišo, ki se povsem razlikuje od kmečke.

Za Šenčur je značilno, da je tu izredno dobro ohranjena lesena, iz brun zbita hiša. To ima svoj izvor v kajžarstvu, ki ohranja stare oblike, le-te pa na kmetijah zaradi boljših ekonomskih pogojev mnogo prej izginejo. Leta 1900 je bilo v Šenčurju 32 kajžarjev. Južni del vasi, kjer je bil pretežni del kajž, je bil imenovan »ta lesen kot«.

Kot primer izrazite kajžarske arhitekture bom opisala Kimovčevo bajto, Šenčur št. 8, ki je sicer že doživela precejšnje spremembe, a je ostala v osnovi povsem enaka prvotni. Hiša je stara približno 160 let in je stala prvotno na zgornjem koncu vasi. Pred 100 leti jo je tedanji lastnik prenesel na današnje mesto v južni kajžarski del naselja. Najstarejši del hiše ima tri prostore, skromne po svojih dimenzijah: vežo, hišo in hram. Kmalu za tem, ko so hišo prenesli, so ji dozidali v podaljšku še dva enako skromna prostora, ki sta takrat služila kot stanovanjski del hčerine družine, danes pa je ta del prevzel vlogo ropotarnice. Hiša je vsa lesena, le del stene, kjer je ognjišče s pečjo, je zidan. Stene so grajene iz polkrožnih ostenkov, stiki med njimi pa so izpolnjeni z žagovino. Pečat skromnosti ji daje tudi dejstvo, da nima niti enega okrasnega elementa, ki so sicer običajni za lesene konstrukcije in ki so pri kmečkih hišah dokaj izraziti. Pod napuščem pred vhodom visijo »rante«, kjer se jeseni suši koruza. Streha je pomaknjena za približno 1 m nad ostenje na obeh straneh hiše; prostor, ki ga tvori napušč, se imenuje »predrje«. Kritina je bila slama, a je v zadnjem času zamenjana s strešno opeko.

Veža je osrednji prostor v hiši. Od dima je močno okajena, ker služi kot črna kuhinja, in je edini še ohranjen primer v vasi, kjer še kuhajo v peči. Ognjišče, ki je najvažnejši del veže, je namreč povezano s pečjo v hiši in stoji takoj na desni strani ob vhodu v hišo. Iz opeke ima zidano približno 50 cm široko in 60 cm visoko ploščad, imenovano »ogniše«, čeprav na njem ne kurijo. Odprtina v peč »mesteje« (medstenje) je polkrožna in se pripira z velikim železnim pokrovom. Ob ognjišču sta v zid izdolbeni votlini 15 × 30 cm, imenovani »lijeve«. Vanje so pred leti vstavljali goreče trske, ki so osvetljevale prostor. Tla so zbita iz desk, lesen je tudi strop, ki je raven, le nad ognjiščem je pleten iz slame in ometan z glino, oblikovan v rahlem oboku, imenovanem »koš«. Dim iz ognjišča uhaja skozi vrata na prosto, zato morajo biti tudi pozimi vrata vedno priprta. Okna v veži ni. Kuhali so v lončenih loncih, ki so bili črni ter prepleteni z žico zaradi večje trdnosti. Lončeno posodo so kupovali na trgu v Kranju, kjer so jo prodajali lončarji iz Komende ali

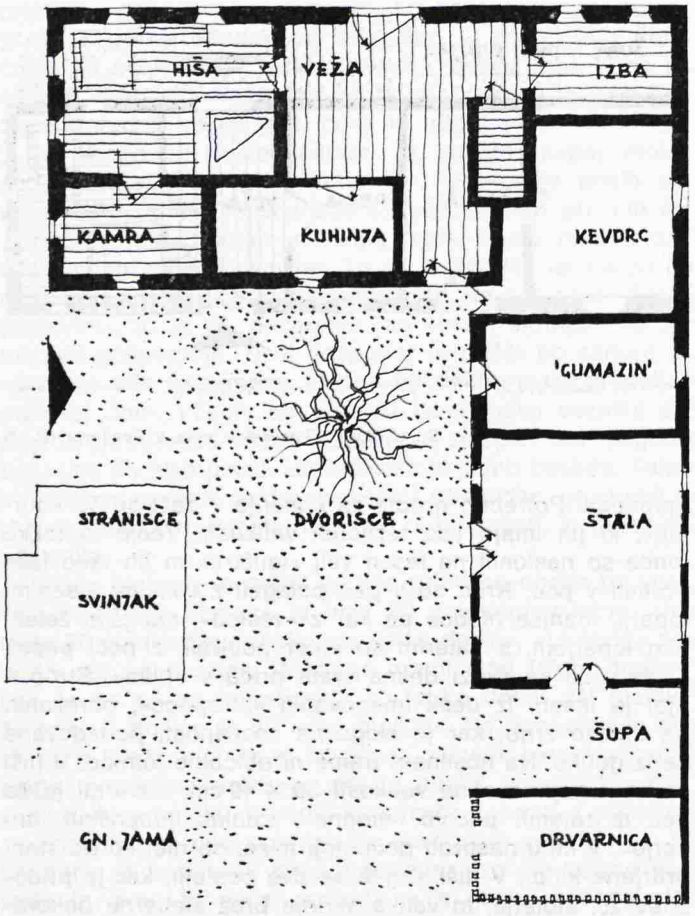
Sl. 1. Tloris Kimovčeve bajte v Šenčurju (št. 8)

Ljubnega. Potrebno orodje za kuhanje v peči so še »burkle«, ki jih imajo več različnih velikosti. Večje in težke lonce so naslonili na lesen valj »leuštrk« in jih tako laže porinili v peč. Kruh so v peč polagali z velikimi lesenimi loparji, manjše hlebce pa kar z »veslco«, manjšim železnim loparjem, s katerim so sicer pobirali iz peči pepel.

Iz veže se skozi desna vrata pride v »hišo«. Strop v njej je lesen, iz desk imenovanih »stropnce«, obrezanih na ajdovo zrno, kar je slogovna značilnost, podedovana še iz gotike. Na nosilnem tramu ni običajne letnice. V hiši so štiri majhna okna velikosti 30 × 40 cm. Za vrati je še peč iz zelenih pečnic »modnc«, izdelek ljubenskih lončarjev. V kotu nasproti peči stoji miza, ob njej so ob steni pritrjene klopi. V hiši stojita še dve postelji, kar je pridobitev 20. stoletja, in velika skrinja brez sleherne dekoracije, ki je bila nekoč poleg mize in klopi edini pohištveni kos. Dejstvo, da je bila brez dekoracije, pa nam jasno govori, da si kajžar ni mogel privoščiti lepo poslikanih skrinj kot kmet.

Na levi strani veže vodijo vrata v »hr'm« (hram). To je manjši prostor, ki ga razsvetljuje samo majhno okno in služi za shrambo jedil. V hramu so na steni police za hrano in posodo. S stropa visi posebna polica, na kateri so shranjevali kruh, na drugi strani pa palice »rajžlni« za obešanje mesa. Navadna lestev vodi iz veže na podstrešje »na vrh«, kjer je bilo shranjeno staro orodje in seno.

Enako razdelitev prostorov pa tudi podobno notranjo opremo najdemo v vseh lesenih kajžarskih hišah. Spremembe in izboljšave osnovnih troceličnih kajžarskih hiš so pogojene šele z boljšo možnostjo zaslužka v industriji.

Sl. 2. Tloris Blagnetove domačije v Šenčurju

Kažejo se v povečanju števila prostorov, izboljšavi opreme, kasneje v nadomestitvi lesenih sten z zidanimi. S tem so se kajžarji hoteli vsaj deloma približati videzu kmečkih hiš.

Kajžarska bajta je bila v bistvu povsod enaka in le najskromnejših dimenzij, v kmečkem predelu pa je možno zaslediti ne samo večje stavbe, ampak tudi več tipov — od zidanih do lesenih, pritličnih in nadstropnih, kar je povsem odraz materialnega stanja lastnikov.

Največje in najbogatejše domačije so zidane, nadstropne hiše v gornjem delu naselja. Najznačilnejša primera sta Vidmarjeva in Žumrova hiša, ki spadata tudi med najstarejše še ohranjene tudi po zunanjem videzu. Hiši stojita s podolžno stranjo obrnjeni na cesto in sta izjemni po svojem zunanjem oblikovanju. Vrata na Žumrovi hiši so dvokrilna, rezljana s ploskovno reliefno ornamentiko, s priljubljenimi, a preprostimi geometričnimi liki pravokotnika in pokončnim žlebljenjem. Kamniti portal je banjaste oblike, bogato okrašen s stiliziranimi rastlinskimi in geometričnimi ornamenti, na sklepniku pa je letnica 1825. Značilen je tudi močno izstopajoč kamnit napušč. Omenila bi še 30 cm visoko in 15 cm široko lino na levi strani vrat v višini kapitela. Postavila bi dve tezi za njeno funkcijo: osvetlitev in zračenje veže, vse pa kaže, da je bila to nekoč gostilna in da ponoči ne bi odpirali vrat vsakemu tujcu, so se pogovorili kar skozi lino. Okna so malo večja, skoraj kvadratne oblike in izstopajo iz sten kot okrasni elementi. Okenski okviri so kamniti, napušči so kot pri portalu močno plastični in bogato profilirani. Spodnja kamnita polica je enako žlebljena kot pravokotniki v lesenem delu vrat. V okvire so vstavljene okenske mreže baročnih oblik. Tako so oblikovana vsa okna v pritličju in v nadstropju, kjer mreže ne služijo toliko varovalnemu kot lepotnemu namenu. Na dvoriščni strani je kamnit portal, oblikovan polkrožno in z letnico 1709; to je najstarejša datacija v vasi.

Vidmarjeva hiša se od prej opisane Žumrove ne razlikuje mnogo. Okna so enaka, le da v nadstropju ta nima mrež. Vrata so tu še enokrilna, polkrožna in tudi portal ni tako bogato okrašen kot v prejšnjem primeru. Na cestni strani je hiša enonadstropna, začudi pa nas dvoriščna stran, ki je pritlična. Morda je šlo na cestni fasadi le za videz mogočnosti in na dvoriščni za večjo praktičnost, kajti tu streha napravi napušč, ki je zelo širok. Verjetno pa je bila hiša prezidana. Streha je edini primer čopaste strehe v vasi.

Svojevrstna hiša, ki bi jo najbolj upravičeno uvrstili med najstarejše značilne šenčurske hiše, je Blagnetova hiša, Šenčurjani jo imenujejo kar »Bwagneča«. S svojo lego zaklepa vaški trg, na katerem je bila prej srenjska mlaka. Pritlični del, ki je zidan, in lesen nadstropni del z dolgim »gankom« ji dajeta izredno slikovitost. Vsekakor izvira vsaj iz 18. stoletja, vendar natančne letnice nastanka ni mogoče ugotoviti. Okna pritličnega dela so že prezidana, včasih so morala biti dosti manjša in verjetno s kamnitimi okviri. Vrata so masivna, enokrilna in iz smrekovega lesa, obita z baročno profiliranimi letvicami na dvojno ribjo kost. Kamnit, polkrožen okvir brez dekoracije in soraz-

merno majhne razpetine v primerjavi z masivnostjo hiše dokazuje precejšnjo starost hiše (vsaj 18. stol.). Zanimiv je gornji, leseni del hiše, katerega stene so sestavljene iz polkrožnih brun »ostenkov«, ki se na vogalih ujemajo na poseben način: spodnji trije mole še precej daleč iz stene, srednji trije so na vogalu tesno ujeti in popolnoma odžagani, da tvorijo gladek vogal, zadnji trije pa spet mole iz stene. S tem je že dosežen določen dekorativni učinek. Na cestni fasadi so med petim in šestim brunom izžagana tri lesena okenca kvadratne oblike s posnetimi robovi. Odprtine so zamrežene s preprostim, kovanim, diagonalnim križem, pretaknjenim skozi obroč. Višek dekoracije je lesen »gank«, ki zavzema 2/3 podolžne strani in vso končno stran hiše. Ograja je iz ornamentalno izrezljanih navpičnih desk, s streho pa jo vežejo leseni stebri, ki imajo na S obliko rezljane robove. Streha ima precejšen naklon, je dvokapna in z napuščem sega prek širokega »ganka« ter ga tako varuje pred padavinami. V tem predelu namreč ni kašč, iz katerih bi lahko potegnili predale in na njih posušili žito in semena; to funkcijo je prevzel »gank«. Enako vlogo je imel še drugi, manjši, ki je bil pod streho na čelni fasadi, le da je ta služil izključno za sušenje prosa.

Poleg že na zunaj vidne razlike med kajžarsko in kmečko arhitekturo pa je ta še bolj očitna v notranjosti. Kot primer si oglejmo notranjost Blagnetove hiše. Zidovi so mogočni, zidani iz kamenja, notranjost veže in kuhinje je vsa obokana. Prostorno je hiša velika, saj imamo tu vežo, »hišo«, iz hiše pridemo v kamro, potem je še kuhinja, ki je sicer oddeljena kasneje od veže, in na levi strani izba, poleg nje pa še »kevderc«. Funkcionalno ustrezajo prostori opisom pri kajžarski hiši, le da se razlikujejo po velikosti in da imamo tu še dva prostora, ki služita izključno kot spalna prostora (kamra in izba). Prostori so sicer vsi precej nizki, vendar nas razmerja, ki se ravnajo po človekovem merilu, ko je razvita vsa arhitektura tako, da jo doseže roka, navdaja z občutkom ugodja in domačnosti. Lep, lesen strop je negovan kot vsi predmeti, ki stoje v hiši na tleh. »Na vrh«, kakor imenujejo gornje nadstropje, pridemo po lesenih stopnicah iz veže. Tla so tu vsa iz opeke. Prostori so po svojih nalogah različno imenovani: nad kuhinjo je kamra »rauhkamra«, kjer še danes sušijo meso, velik prostor zavzema »kašta«, to je suh in dobro zračen prostor, kjer hranijo žita. Sobo nad hišo, imenovano »na hiš«, kjer so včasih spale dekle, sedaj uporabljajo kot shrambo za staro orodje.

Poleg navedenih značilnosti daje poseben poudarek tej hiši tesna povezava gospodarskih prostorov s stanovanjskim delom. To je bil izraz živinorejske kulture, kar še posebno velja za Blagnetovo kmetijo, kjer so redili včasih 10 do 15 glav goveje živine in 4 konje.

Podobna Blagnetovi hiši je tudi Bankova domačija. Stara je več kot 200 let. Po tlorisu je enaka Blagnetovi; tudi ta je imela leseno nadstropje, ki pa ga po požaru v začetku tega stoletja niso več obnovili, temveč so kar pritlični del prekrili s streho. Kot značilnost na fasadi omenjam okna; »gautre« so vzidane v kamnit okvir, okna pa se zapirajo še z enokrilnimi, železnimi polkni. Notranjost je razen »hiše« vsa obokana. »Kevder« se spusti za dve stopnici niže od veže, pripirajo ga masivna polkrožna vrata, prostor je velik in temen, razsvetljuje ga le majhna lina v steni, tla so iz nabite zemlje »ještrla«. Prostori ob stenah so opaženi z deskami, ki oklepajo »pš« (izvira od opaž). S stropa visi »lesa« za kruh, na katero lahko postavijo tri velike hlebe.

Celoto kmečkega doma tvorijo stanovanjski del za ljudi, hlevi za živali, delovni in hrambeni prostori, tudi če niso vsi pod eno streho. Od velikosti in oblike polja ter njegovega pridelka je odvisno število gospodarskih poslopij pa tudi njihova velikost in lega. Za kmečko gospodarstvo je potrebna sorazmerno razsežna površina.

Razen v nekaj primerih (4 do 5) so hlevi domala povsod v Šenčurju prvi pregrajeni prostor za stanovanjskim delom, kar kaže na prvotno neposredno povezavo hleva s stanovanjem. Večja ali manjša ekonomska zmogljivost gospodarja se najbolj kaže prav v hlevu. Hiše bajtarjev so imele le majhen prostor odmerjen za hlev, saj tudi potreb niso imeli večjih: redili so le po eno kravo, kvečjemu dve, a še za te niso mogli pridelati dovolj krme na svojem posestvu. Zato so včasih kajžarji kar tekmovali med seboj, kdo bo prvi pokosil meje med polji, to so travnate ruše, široke 30 do 40 cm, ki pa jih danes navadno ne kosi nihče več. Večje kmetije imajo svojemu obsegu primerne hleve. Stari hlevi so bili razdeljeni na dve polovici, po sredi je bila dvignjena opečna steza z odvajalnimi kanali ob straneh. Na vsaki strani levo in desno od vhoda pa je bila z glavo k zidu obrnjena živina. Ob steni so bile jasli za pokladanje krme. Posebnih »štal« za konje ni bilo, manjši prostor v kotu — »koč« pa služi še danes za teleta.

Drugo važno mesto med kajžarskimi gospodarskimi poslopji zavzema v Šenčurju »pod«. Po prostoru je od hleva precej večji, saj je to zahtevala že njegova funkcija. Zgradba je lesena, zbita iz obtesanih tramov, stene zunaj

križajo v diagonalah masivni prečniki, enako kot to lahko vidimo na čelnih straneh kozolcev »toplarjev«. Pod je nekoliko dvignjen nad zemljo, tla so lesena, sestavljena iz debelih desk »podnc«, ki so med seboj mozničene, kar pomeni, da so zbite z lesenimi mozniki. Stene so iz ostenkov (na polovico prežaganih brun), ki so tudi mozničena. V tem so vsi podi, ki so bili grajeni v 19. stol., enaki. Bistvena razlika je v strešni konstrukciji po letu 1900. Prej namreč niso delali podov z »gankom«, ampak je bila streha na obeh straneh enako visoka, vezava je bila »na pete«. Po 1900 streha ni več simetrična, pojavi se nov prostor — »gank«, ki na notranji strani ni zapažen in služi za shrambo krme in otepov. Vezava ostrešja je v tem primeru »na traklne«. Ko zmetujejo krmo na pod, jo najprej podajajo z vilami na »gank« in šele od tod naprej na »wodr« (podstrešje), medtem ko so na starih podih skozi odprtino med »panti« metali seno naravnost na »wodr«. V zadnji steni poda je skoraj redno odprtina, nekako v višini tretjega ostenka pa do stropa, ki vodi na »swiswa« (svisli). Tu shranjujejo le slamo, ki jo ob mlačvi naložе do stropa. Prostor na podu je velik, saj je še do nedavnega služil za mlačev žita. Z uvajanjem mlatilnic na »gepl« je kljub propadu mlačve s cepci pod še zmeraj imel vlogo osrednjega delovnega prostora. Mlačev z »geplom« se je opravljala pred podom, kjer je v krogu gonila živina ročico »gepla«. Leta 1924 so na pobudo šenčurskega župnika Janka Šiške, ki je bil velik naprednjak — predsednik takratne kmetijske zadruge — pripeljali v Šenčur prvo strojno mlatilnico. Ves delovni proces mlačve se od tedaj naprej opravlja na dvorišču.

Pri mnogih starejših domačijah (Ulčar, Blagne, Debelek) lahko vidimo na koncu hleva od tal pa do vrha podstrešja visok, lesen lijak — »trahtar«, po katerem so metali seno v hlev. »Trahtar« ima spodaj vratca, skozi katera izvlečejo nametano seno, od tod pa ga nesejo naprej v jasli.

Poleg hleva in poda je pri večjih kmetijah še nekaj gospodarskih objektov, kot na primer »šupa« za steljo, »šupa za rištngo«, samostojno stoječe objekte svinjaka in svinjske kuhinje ter kokošnjak pa najdemo pri vseh kmetijah. Le nekaterim podom je na končni strani priključena še »šupa« za butare in »višlne«, ki je po nastanku najmlajša (višlni so manjši, povezani šopi drobnih vej, ki jih uporabijo, ko podkurijo v peči). Streha poda ne sega več na ta del, objekt ima lastno poševno streho, imenovano »birtah«.

Kozolec spada na veliki večini slovenskega ozemlja k važnim značilnostim kmečkega doma. Zaradi njihove karakteristične oblike nikakor ne moremo prezreti stegnjenih kozolcev gorenjske pokrajine, razpostavljenih med njivami in skrbno obdelanimi ravninami. V Šenčurju so zastopani le enojni kozolci — »stegnjenci«. Po dolžini so med njimi velike razlike, predvsem glede na število oken, imenovanih »štanti«. Kako se je tudi na velikosti kozolcev kazala stopnja socialne strukture, naj navedem v ilustracijo nekaj primerov lastnikov iz Šenčurja:

Anton Vidmar, pri Kobasarju, 10 ha obdelovalne zemlje, ima 30 »štantov« v kozolcu;

Albin Okoren, pri Višnarju, okoli 10 ha obdelovalne zemlje, ima 27 »štantov«;

Jožef Kadivec, pri Bolčarju, 8 ha 40 a obdelovalne zemlje, ima 28 »štantov«;

Franc Remic, pri Banku, vse zemlje 11 ha, njive 4 ha 28 a, ima 21 »štantov«;

Janez Maselj, 7 ha obdelovalne zemlje, ima 9 »štantov«;

Miha Kosirnik, pri Levcu, 2 ha obdelovalne zemlje, ima 8 »štantov«;

Marija Kristanc, pri Sivnu, 1 ha obdelovalne zemlje, ima 2 »štanta«.

Kozolci z majhnim številom oken so najpogosteje znamenje majhnih kmetij. Nekateri izmed stegnjenih kozolcev imajo med dvema stebroma širok podstrešek s položno streho, slonečo na 2 nizkih stebrih, med katerima so povečini tudi late. Ta prostor služi za shrambo poljskega orodja in vozov v letnem času. V Šenčurju so le 4 primeri kozolca s podstreškom, ki ga tu imenujejo »wopa« ali »pwajš« (plašč) in so obenem z večjim številom oken bili znak premožnejšega kmeta.

Iz gornjih opisov lahko razberemo, da se je socialna razlika močno kazala tako v številu kot v velikosti poslopij. Kajžarji, če na kratko povzamemo, so imeli le najnujnejše stanovanjske prostore, od gospodarskih pa le majhen hlev, medtem ko je imel že najmanjši kmet poleg večjih stanovanjskih prostorov in hleva vsaj še pod ter nekaj dvorišča, kar pri kajžarjih zaradi majhnih parcel skoraj ni bilo mogoče. Med seboj pa so se razlikovali tudi kmetje, ker so le največji lahko imeli vse zgoraj navedene objekte.

Literatura

Blaznik P.: Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju, Razprave SAZU, Ljubljana 1935/II.

Isti: Zemljiška gospostva na besniškem ozemlju; Razprave SAZU, Ljubljana 1935/II.
Isti: Obveznosti podložnikov do zemljiške gosposke v območju Kranja; 900 let Kranja, Kranj 1960.
Britovšek M.: Razkroj fevdalne agrarne strukture; Ljubljana 1964.
Ilešič S.: Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem; Ljubljana 1950.
Isti: Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem; Geografski vestnik. Ljubljana.
Kos M.: Zgodovina Slovencev; Ljubljana 1950.
Isti: Starejša naselitev na Kranjski ravnini; 900 let Kranja, Kranj 1960.
Kremenšek V.: Vaščani v obmestju; Slovenski etnograf XX, Ljubljana 1968.
Melik A.: Kozolec na Slovenskem; Ljubljana 1935.
Novak V.: Slovenska ljudska kultura; Ljubljana 1960.
Mušič M.: Obnova slovenske vasi, Celje 1947.
Puhar F.: Besnica pod vplivom industrijskega razvoja, Kranj 1962.
Franciscejski kataster s protokolom, Dunaj 1827; DAS Ljubljana.
Leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1934.
Župnijski arhiv župnije Šenčur: Statuts animarum, Knjiga birmancev, Župnijska kronika Šenčurja, vse v rokopisu.
Rojstne in poročne knjige po letu 1900 — nekdanji Matični urad Šenčur.

SOCIAL STRUCURE OF ŠENČUR IN THE 19th AND 20th CENTURY AND ITS REFLEXION IN MATERIAL CULTURE

The purpose of the study is to give a survey of the development of the village Šenčur from the 19th century onwards, when it was a real rural center with all its characteristics of antarchial economy, until the beginning of industry in Kranj between the two wars. In a short 50 years period of time, the social structure of the village completely changed. At the beginning of the 19th century, the village was completely formed and had a great number of bigger and smaller farms (120) and characteristic groups of cottages at the end of the roads (23 cottages). Great social distinctions among villagers in the 19th and in the 20th century which are most evident in architecture, as well as in customs and manners, reflect the inferior rank of cottagers and their exclusion from the middle class of villagers. The noumber of cottagers has increased since the year 1934 to 87.

KRANJ IN NJEGOVA ŠIRŠA OKOLICA V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

(Prispevek h gospodarski in družbeni zgodovini)

JOŽE ŽONTAR

Za deželnoknežje mesto Kranj, o katerem bomo najprej govorili, je navajalo kot značilnost poročilo iz leta 1830, da se odlikuje po lepi in prikupni legi in zdravem zraku. V mestu, ki je obsegalo Glavni trg, Konjsko, Rožno, Svinjsko in Farno ulico, Pungert ter Kokrsko in Savsko predmestje, je le počasi naraščalo število prebivalstva: leta 1817 so našteli 1712 oseb, leta 1830 1943 oseb (920 moških in 1023 žensk), leta 1850 pa 2019 prebivalcev.[1]

Pri popisu leta 1817 so ugotovili 252 hiš, leta 1830 pa 270. Hiše so bile zidane, ob Glavnem trgu deloma eno, deloma dvonadstropne, v drugih ulicah in v predmestjih pa enonadstropne ali pritlične, na splošno pa v dobrem stanju. Z izjemo malega števila hiš, prekritih z opeko, jih je bila večina kritih z deskami. Kolikor so postavili gospodarska poslopja v mestu, so bila zidana in prekrita z lesom; druga gospodarska poslopja, ki so stala pred mestom, kjer so se pričenjala polja, pa so bila lesena in krita s slamo. 74 stanovanjskih poslopij so imeli njihovi lastniki leta 1830 že zavarovanih proti požaru, večinoma pri Dunajski zavarovalnici (70), nekaj pa tudi pri Notranjeavstrijski vzajemni zavarovalnici (4).[2]

V mestu so bili obrtniki vseh vrst. Za nekdanje neproste (policijske) obrti tudi po ponovni vzpostavitvi avstrijske oblasti (1813) niso več vpeljali cehovskega ustroja. Mogle pa so posamezne obrtne panoge obnoviti prostovoljno svoje »cehe«, ki pa niso imeli več prejšnjega značaja, ker ni bilo članstvo obvezno. Bili so predvsem dobrodelna društva in cerkvene bratovščine. Kolikor bomo omenili posamezne obrti, smo se ozirali predvsem na tiste, ki so proizvajale v večjih količinah in za trgovino, na t. i. industrijske ali komercialne obrti, kakor so jih tedaj imenovali.[3]

Med živilskimi obrtmi so bili v Kranju sorazmerno močno zastopani pivovarji. Medtem ko se navajajo leta 1786 trije, so bili leta 1830 štirje pivovarji. Tedaj je pripravilo na leto 8 delavcev pri štirih kotlih okoli 3000 veder piva. Ječmen so običajno kupili na tedenskih sejmih v Kranju, hmelj pa so odkupili od boljših pivovarjev iz Ljubljane. V petdesetih letih 19. stoletja je dobilo mesto Kranj še peto pivovarno, ki jo je ustanovil Jakob Jalen v prizidku bivše kapucinske cerkve. V sedemdeseta leta pa se je uspela obdržati le pivovarna Petra Mayrja. Pri Mayrjevih je bilo pivovarstvo že v rodu: 1760 se omenja v Kranju Jurij Mayr, ki je imel pristavo pred mestom in pivovarno ob Savi. Pivovar Anton Mayr je umrl leta 1844, za njim pa je prevzel obrt Peter.[4]

Enako kot leta 1786 so bili tudi 1830 v Kranju štirje mlini: mlin na Savi na 8 kamnov (tečajev; leta 1786 na 6), last graščine Kiselstein, ter trije na Kokri na skupno 10 kamnov, dva v Lajhu, eden pa »v pečeh« pod Hujami, katerega stavbo je uničil leta 1915 skalni podor. Pri vseh je bilo zaposlenih leta 1830 skupno 11 delavcev ter so zmleli na leto za potrebe mestnih prebivalcev in okoličanov okoli 4200 metzen pšenice, 1600 metzen rži, več kot 1000 metzen ječmena, okoli 2900 metzen mešanega žita, 1600 metzen prosene kaše in več kot 2800 metzen ajde. Največji kranjski mlin, ob Savi nad mostom, ni imel posebnih rak, marveč so visela mlinska kolesa na železnih verigah, ki jih je bilo moč dvigati ali pa spuščati glede na to, kakšno je bilo stanje vode (mlin na ladji). Leta 1832 je mlin pogorel, nakar je graščina Kiselstein zgradila novega. Na tem mestu je v sedemdesetih letih 19. stoletja postavil Leopold Jugovic industrijski mlin, ki ga je 1874 prevzel Peter Majdič.[5]

Poleg mlina v Lajhu je bila na Kokri tudi žaga, na kateri je leta 1830 en delavec razžagal na leto okoli 100 hlodov trdega in okoli 250 hlodov mehkega lesa v deske različne vrste.[6]

Okoli leta 1820 je ustanovil Fidelis Terpinc s pomočjo očeta Blaža kocarijo v Lajhu ob Kokri. Ko je kupil Fidelis leta 1825 graščino Fužine, je kranjsko kocarno prepustil nečaku Karlu Florianu ml. Za leto 1830 poročajo, da je zaposlovala 5 delavcev ter da so porabili na leto okoli 300 centov kozje dlake, ki so jo dobivali iz bližnjih krajev. Letna proizvodnja je znašala tedaj okoli 2500 kocev. Leta 1838 je izdelovala Florianova kocarna najrazličnejše volnene odeje, koce iz konjske žime, obloge za oljne stiskalnice in preproge. V šestdesetih letih je zaposlovala

10 delavcev. Potrebno prejo za izdelovanje kocev je v mestni okolici v pozni jeseni in pozimi predlo tedaj okoli 80 družin. V tehničnem pogledu je bil obrat bolj skromen.[7]

Okoli leta 1834 je ustanovil drugo kocarno v Kranju Valentin Pleiweiss, čigar oče Nikolaj, trgovec in tkalec, se je preselil iz Trstenika in 1782 kupil hišo v Kranju. Ko se je leta 1843 preselil Valentin v Ljubljano, je prevzel kocarno sin Konrad. Podjetje je zaposlovalo tedaj skupno s predicami v okoliških vaseh okoli 100 ljudi, izdelali pa so letno okoli 5000 do 6000 kosov blaga. Nekaj so ga prodali doma, nekaj pa izvozili na Štajersko, Koroško, v Trst in druge obmorske kraje.[8]

Sorazmerno kmalu sta obe kranjski kocarni prenehali. Po smrti Konrada Pleiweissa leta 1865 je najprej ugasnilo njegovo podjetje, enaka usoda pa je doletela s smrtjo Karla Floriana tudi drugo kocarno. Ob hudi konkurenci uvoženih izdelkov ni bilo več ugodnih pogojev za nadaljnji obstoj podjetij. Manjšo kocarno je imel sredi 19. stoletja v Savskem predmestju Jernej Remec; koce je izdeloval tudi Lovro Zupan (u. 1851).[9]

Leta 1786 je bilo v Kranju 6 barvarjev. Z nazadovanjem platnarstva in suknarstva v prvi polovici 19. stoletja jim je začelo primanjkovati dela. Leta 1853 so bili bolje zaposleni le nekako tri mesece na leto. Trajneje se je obdržala obrt le pri Pirčevih, kjer se je uveljavljala že skozi več rodov. Matej Pirc je namreč leta 1856, ko je prevzel barvarsko obrt doma, uredil obrat, ki je zaposloval okoli 100 tkalcev platna po vaseh, zlasti v Besnici in v loških hribih.[10]

Usnjarjev (strojarjev) je bilo v Kranju okoli leta 1740 9, leta 1786 so jih omenjali še 6. Do leta 1830 se je njih število skrčilo na 4, do 1875 pa na 2. Leta 1830 je bilo v usnjarstvu v Kranju zaposlenih 6 oseb. Na leto so tedaj predelali okoli 2100 kosov kož volov, krav in svinj, ki so jih nakupili deloma v mestu, deloma pa od podeželanov v okolici. V usnjarstvu se je udejstvoval tudi Blaž Terpinc, ki je kupil leta 1830 svet poleg mlina v Lajhu in napravil tam usnjarno in mlin za ježice. Čez dve leti je prepustil oboje vnuku Karlu Florianu; že 1839 je kupil to usnjarno Karel Pollak iz Tržiča za sina Jakoba (u. 1856). Dodamo naj še, da so šteli leta 1845 usnjarstvo poleg kocarstva kot najpomembnejšo industrijsko dejavnost v Kranju.[11]

Irhar je bil v Kranju v 18. in 19. stoletju ves čas eden. Leta 1830 je predelal na leto okoli 500 ovčjih in kozjih kož; nakupoval jih je v mestu in v okolici.[12]

Le krajši čas je moral biti v Kranju v obratu tudi kamnolom mlinskih kamnov, ki se omenja leta 1830. Zaposloval je 8 delavcev, ki so izdelali na leto od 300 do 400 mlinskih kamnov večje in manjše velikosti.

Milarstvo in svečarstvo Jožefa Vaclava Focka (u. 1815), ki ga je nasledil sin Maks (u. 1859), je veljalo kot najbolj donosna obrt v Kranju.[13]

Letne sejme v Kranju so 1839 na novo uredili; od tedaj jih je bilo na leto 5: 25. aprila, 1. avgusta, 21. septembra, 18. oktobra in 11. novembra. Sejem 11. novembra, ki ga je dobilo mesto sredi 17. stoletja, je bil namenjen zlasti trgovini z živino, predvsem s konji. Še vedno so bili zelo pomembni kranjski tedenski sejmi za kmetijske pridelke, praviloma vsak ponedeljek. Tedaj so prinašali prebivalci bližnjih vasi na prodaj viške svojih pridelkov, posebno pa so dovažali trgovci z žitom različna žita, večinoma pšenico, ki so jo nakupovali v kranjski okolici ali pa v Ljubljani. Po obsegu je bil kranjski tedenski sejem največje in najboljše tržišče za žito v deželi. Cene, ki jih je dosegalo žito na sejmu v Kranju, so priobčevale tudi ljubljanske Novice. V Kranju so kupovali žito za gorenjske fužine, nakupovat so prihajali tudi s Spodnje Koroške in Štajerske, ob slabih letinah celo s Tirolske, Salzburške in iz Italije. V šestdesetih letih 19. stoletja je bil tedenski sejem za žito sicer še živahen, toda količina prodanega žita je močno nazadovala.[14]

Tudi pomembnejši kranjski trgovci v prvi polovici 19. stoletja so se razvili predvsem na podlagi trgovine z žitom, živino (zlasti s konji) in drugimi podeželskimi pridelki, predivom in platnom. Taki trgovci so bili tedaj Ignacij Grošelj (u. 1837), Franc Killer (medtem ko je bil med najpomembnejšimi trgovci Kranja v šestdesetih letih Viljem Killer), Janez Lapajne (u. 1833), Anton Lokar (u. 1835; sin Konrad je ustanovil manufakturo s siti v Stražišču), Jurij Marenčič (u. 1847; trgovec je bil tudi sin Ivan), Franc Ks. Oman (kranjska trgovca sta bila že N. Oman, omenjen leta 1758 in Ivan Oman na začetku 19. stoletja), Valentin Pleiweiss (u. 1866; ki pa se je preselil v Ljubljano), Jože Stroj, Blaž Terpinc (u. 1836; že s 16 leti je pričel delati v očetovi trgovini tudi sin Fidelis, vnuk Karel Florian pa je stopil v trgovino svojega deda leta 1829; — Brat Blaža Terpinca, Anton, ki je u. 1825, je imel v Kranju tkalnico mušlina.), Franc Tevželj (u. 1835) ter Franc Wagentrutz, ki je bil tudi spediter (1804 je kupil od Andreja Bolaja bivšo kapucinsko cerkev in 1811 po požaru močno prizadeto stavbo bivšega kapucinskega samostana ter ju uporabil kot skladišča in hleve). Z železnimi izdelki iz Krope in Kamne gorice je tržil Luka Bodlaj (u. 1813), njegov sin Franc Ks., ki je nadaljeval očetovo trgovino,

pa se je preselil v Kropo. V Kranju je bilo tudi več kramarjev, ki so prodajali blago na meter in špecerijsko blago.[15]

Večina kranjskih meščanov se je ukvarjala tudi s kmetijstvom, nekateri so se preživljali v prvi vrsti od tega. V posesti so imeli večkrat 1 do 3 njive, posamezne travnike, pašnike in gozdove, večinoma kot prosto lastnino.

Splošna gospodarska podoba mesta se v prvi polovici 19. stoletja v primerjavi s časom pred tem ni bistveno spremenila. Še vedno je veljalo to, kar je o Kranju zapisal leta 1780 tehnolog Benedikt Hermann, namreč, da je mesto sila neznatno v primerjavi z živahno delavnim Tržičem.[16]

Prikazane pridobitne gospodarske dejavnosti so dajale podlago zelo tankemu premožnejšemu sloju meščanov, medtem ko je bilo leta 1830 v mestu 411 gostačev. Oba ta podatka nazorno razodevata takratno socialno strukturo mesta.

Agrarno podeželje
(Stanje okoli leta 1830)

Pretežna večina prebivalstva v širši okolici Kranja, ki je obsežena v tem prikazu, se je preživljala s kmetijstvom. Naslednja razpredelnica prikazuje število in velikost kmetijskih gospodarstev po posameznih kategorijah, kakor so se oblikovale v dotedanjem razvoju:

Pisana podoba števila gruntov (hub) je rezultat njihovega drobljenja. Da bi pojasnili vzroke, ki so vplivali na drobljenje hub, bomo napravili primerjavo z gibanjem prebivalstva (za čas, za katerega so na voljo podatki):[17]

Povsem jasno je iz gornjega razvidno, da je prihajalo do močnejšega drobljenja gruntov v naseljih s številnejšim prebivalstvom. Obratno lahko tudi ugotovimo, da so v naseljih z malim prirastkom prebivalstva praviloma le v manjši meri delili grunte. To nam dovoljuje sklepati, da je na splošno drobljenje hub povezano z naraščanjem števila prebivalstva. Iz gornje primerjave pa je treba izvzeti vasi Bitnje in Stražišče, kjer je treba upoštevati močnejšo neagrarno dejavnost.

Iz obravnavanega območja imamo na voljo ugotovljene podatke o posestni strukturi za prejšnja obdobja le za loško ozemlje.[18] Že primerjava z njimi kaže, da je npr. prihajalo do nekaterih delitev gruntov tudi od srede 18. stoletja dalje (na splošno se bomo pri primerjavah omejevali na ta čas). Kar zadeva morebitno naraščanje

Katastrska občina	1754	1817	1830	(m. + ž.)
Babni vrt	402	361	451	(230 + 221)
Bela	550	513	698	(325 + 373)
Bitnje	653	741	976	(454 + 522)
Breg ob Kokri	536	634	648	(282 + 366)
Britof	212	226	330	(159 + 171)
Čirčiče	164	190	210	(86 + 124)
Goriče	258	283	356	(177 + 179)
Hrastje		250	284	(132 + 152)
Huje	22	68	103	(52 + 51)
Jošt nad Kranjem	220	217	263	(133 + 130)
Klanec	113	145	185	(78 + 107)
Kokra	318	298	387	(187 + 200)
Kokrica	489	479	620	(284 + 336)
Naklo	351	316	353	(162 + 191)
Okroglo	86	91	104	(52 + 52)
Pivka	127	159	182	(89 + 93)
Predoslje	289	334	356	(163 + 193)
Primskovo	317	337	387	(166 + 221)
Rupa	182	181	205	(90 + 115)
Spodnja Besnica	187	222	252	(123 + 129)
Spodnje Jezersko			198	(100 + 98)
Srednja vas	157	191	252	(128 + 124)
Strahinj	272	424	420	(193 + 227)
Stražišče	887	876	1259	(588 + 671)
Struževo	96	114	151	(72 + 79)
Suha	223	165	219	(104 + 115)
Šenčur		692	816	(372 + 444)
Tenetiše	136	162	182	(79 + 103)
Tupaliče	195	287	722	(340 + 382)
Zgornja Besnica	290	323	380	(178 + 202)
Zgornje Jezersko			306	(156 + 150)

števila kajžarjev, ki so imeli nekaj zemlje, izgleda, da se je sorazmerno močno povečalo število kajžarjev sploh, gotovo pa je bilo takih, ki jim je uspelo pridobiti tudi nekaj zemlje, zelo malo.

Posestni kategoriji, označeni kot $^1/_8$ hube ter kajža z zemljo, sta po velikosti zelo blizu, razlikujeta se predvsem po svojem nastanku. Medtem ko je treba iskati izvor prvih posestev v delih hub, pa so nastale kajže na podlagi krčenja. Razlikovanje med kajžarji z zemljo in kajžarji brez zemlje ali z neznatno površino zemlje (bajtarji, kočarji) se je pričelo leta 1754 ob davčni rektifikaciji zaradi stopnje obdavčitve; prve so šteli kot $^1/_3$ hube. Ponekod so take kajže imenovali tudi domce.

Zelo očitni odstopi od običajnih velikosti kmetij v Kokri in na Jezerskem gredo na račun obsežnih gozdnih površin, pri čemer imajo kmetije vse zemljišče okoli doma v enem celku.[19]

Razmerja med posameznimi kategorijami zemljišč leta 1830 prikazuje naslednja razpredelnica:

Katastrska občina	Njive oralov	Travniki oralov	Pašniki oralov	Planine oralov	Travn. in pašn. s sadn. drevjem oralov	Gozdovi oralov
Babni vrt	230	344	323	190	22	902
Bela	284	321	201	220	29	872
Bitnje	594	152	218		38	875
Breg ob Kokri	280	490	150	178	51	1818
Britof	256		58		10	45
Čirčiče	218	21	41		5	63
Goriče	136	186	65		20	245
Hrastje	449	28	68		8	198
Huje	54	13	34			7
Jošt nad Kranjem	108	113	82		58	418
Klanec	143	8	36			38
Kokra	153	538	2295	1031	7	4012
Kokrica	297	259	91		21	634
Naklo	213	32	31		10	233
Okroglo	87	5	40		9	169
Pivka	94	18	14		6	217
Predoslje	254	71	43		14	296
Primskovo	482	42	58		8	125
Rupa	131	15	27		7	73
Spodnja Besnica	97	54	31		13	109
Spodnje Jezersko	75	288	828	565		2805
Srednja vas	86	135	199		8	531
Strahinj	213	54	31		19	81
Stražišče	352	175	194		33	591
Struževo	72	18	35		5	17
Suha	214	24	54		10	359
Šenčur	885	116	77		16	517
Tenetiše	49	163	20			151
Tupaliče	572	58	115		26	401
Vojvodin boršt	3	99	9			1747
Zgornja Besnica	129	199	659		19	1858
Zgornje Jezersko	219	472	193	899		3729

Zaradi usmerjenosti kranjskega podeželja v proizvodnjo žitaric je na splošno močno prevladovala orna zemlja, kolikor so to le dopuščale pedološke okoliščine. Lahko trdimo, da je površina orne zemlje v času, ki ga obravnavamo, na kranjskem območju dosegla svoj višek. Proces večanja orne zemlje se namreč ni zaustavil tudi v drugi polovici 18. stoletja. Pospeševala ga je tudi delitev skupnih pašnikov. Tako je npr. šenčurska soseska leta 1788 ob delitvi gmajne Resje trdila, da nima primskovska soseska nič več terjati od te gmajne, ker je že tako preveč podorala, kot ji je šlo.[20]

*

Sredi 18. stoletja je bil v okolici Kranja predvsem v navadi trileten kolobar, pri katerem so pustili tretje leto njive v prahi. Na njih je tedaj rasla trava ali pa tudi že detelja in se pasla živina. Zasledimo tudi polletno praho, kjer so pasli na njivah od jeseni do konca pomladi, poleti pa so posejali ajdo (t. i. ajdo po prahi za razliko od ajde po strnišču). V hribovitem svetu in na posebno slabih tleh so puščali njive pod praho več let (tudi 4—6). Prvo leto po prahi so običajno sejali rž ali oves.[21]

Nekako v letih 1750 do 1780 so pričeli v vedno večjih množinah sejati deteljo, kar je imelo za posledico opuščanje prahe. Ob sestavljanju Jožefovega katastra okoli leta 1785 je v kranjski okolici že prevladoval obdelovalni sistem po štiriletnem menjavanju brez prahe.[22] Na splošno pa so zelo hitro — nemara še v 18. stoletju — prešli na še bolj intenzivno obdelavo.

Na območju, ki ga obravnavam, so okoli leta 1830 sejali oziroma sadili pšenico, rž, ječmen, oves, proso, ajdo, repo in deteljo, v majhnih količinah krompir, zelje, lan in stročnice, ponekod tudi rumeno repico in konopljo (slednjo v Čirčičah, na Hujah, Klancu in Primskovem). Lan so gojili v kranjski okolici nekoliko več le v naseljih katastrske občine Jošt, v Zgornji in Spodnji Besnici ter na Jezerskem, v bližini Kranja — vendar pa že zunaj območja, ki ga obravnavam — pa zlasti še v okolici Škofje Loke in Smlednika. Nekaj več krompirja so sadili kranjski meščani, sicer pa v naseljih katastrske občine Jošt, v Kokri in na Jezerskem; v zadnjih primerih gre za kraje, kjer je bil pridelek žitaric zelo skromen. Bolj je bil razširjen krompir v okolici Kamnika, Tržiča in Radovljice. Koruze v kranjski okolici leta 1830 še niso gojili, pač pa jo srečamo tedaj v okolici Radovljice in Tržiča.

Kranjsko območje je bilo torej predvsem usmerjeno v gojitev žitaric in zato tudi niso dobile nove kulture, ki so jih drugod že vpeljali ob takratni agrarni preobrazbi, enakega odziva. S tem v zvezi naj omenimo, da so pričeli kmetje saditi krompir v kranjski okolici okoli 1800 do 1810. Na pristavi graščine Brdo pri Kranju zasledimo krompir prvič že 1787, ko so ga pridelali nekaj košar. Pri istem gospostvu so posadili leta 1792 prvič en mernik koruze.[23]

Leta 1830 je prevladoval na kranjskem območju pri njivah boljše kakovosti sistem menjavanja kultur na 7 let s štirikratnim gnojenjem, pri njivah srednje in slabše kakovosti pa s trikratnim gnojenjem.

Razlika v kulturah pri njivah srednje in slabše kakovosti v primerjavi z boljšimi njivami je bila torej ta, da so sejali namesto ječmena oves in da so v drugem letu vrstenja opustili repo in gnojenje. V Naklem, na Pivki in v Strahinju so pri njivah druge kakovosti gornje menjavanje posevkov toliko spremenili, da je prišel oves na vrsto že

tretje leto, zato pa so druge kulture pomaknili za eno leto nazaj. Bile so v navadi tudi razne druge krajevne posebnosti. Njive srednje in slabše kakovosti so prav tako štirikrat gnojili, kar je omogočalo, da so sadili repo (Huje, Predoslje, Rupa, Tupaliče). Na njivah srednje in slabše kakovosti so prav tako sejali ječmen, zaradi česar so kolobar podaljšali na osem let (Bitnje, Predoslje, Stražišče). Na slabših njivah so sejali pšenico le enkrat, zaradi česar so obdelovalni sistem skrčili na šest let (Okroglo, Primskovo, Struževo, Šenčur).

Njive boljše kakovosti		Drugi letni pridelek
1. leto:	pšenica, gnojenje	ajda
2. leto:	rž	repa, gnojenje
3. leto:	pšenica, } gnojenje v 3.	
4. leto:	proso, ∫ ali 4. letu	ajda
5. leto:	rž	ajda
6. leto:	ječmen, gnojenje	setev detelje
7. leto:	detelja	

Njive srednje in slabše kakovosti		Drugi letni pridelek
1. leto:	pšenica, gnojenje	ajda
2. leto:	rž	ajda
3. leto:	proso, gnojenje	
4. leto:	pšenica	ajda
5. leto:	rž	ajda
6. leto:	oves, gnojenje	setev detelje
7. leto:	detelja	

V primerjavi z doslej obravnavanimi ravninskimi kraji so bili v krajih s slabšimi klimatskimi pogoji predvsem v navadi sedemletni kolobarji, ki pa so jih razširili še za eno leto, kjer so gojili lan ali krompir; morali pa so v tem času gnojiti petkrat (pri 9-letnem podaljšanem vrstenju z lanom in krompirjem 6-krat). V naslednjem navajam nekaj primerov menjavanja kultur v takih krajih (na njivah boljše kakovosti):

	Spodnja in Zgornja Besnica	Drugi letni pridelek
1. leto:	lan, gnojenje	ajda
2. leto:	pšenica, gnojenje[a)]	ajda
3. leto:	rž	repa, gnojenje
4. leto:	proso	
5. leto:	pšenica, gnojenje	ajda
6. leto:	rž	ajda
7. leto:	ječmen, gnojenje	setev detelje
8. leto:	detelja	

	Babni vrt, Bela, Breg, Goriče, Srednja vas, Tenetiše	Drugi letni pridelek
1. leto:	pšenica, gnojenje	repa, gnojenje
2. leto:	proso	
3. leto:	pšenica, gnojenje	ajda
4. leto:	ječmen, gnojenje	ajda[b)]
5. leto:	rž	ajda
6. leto:	oves, gnojenje	setev detelje
7. leto:	detelja	

a) polovično gnojenje; b) kulture 4. in 5. leta so ponekod v obratnem vrstnem redu.

	Kokra	Drugi letni pridelek
1. leto:	pšenica, gnojenje	repa, gnojenje
2. leto:	ječmen, gnojenje	
3. leto:	oves	
4. leto:	pšenica, gnojenje	ajda
5. leto:	rž	ajda
6. leto:	oves	
7. leto:	ječmen, gnojenje	setev detelje
8. leto:	detelja	

Le pri Šenčurju naletimo (na 34 oralih) še na ekstenzivnejši način obdelave polj, na tako imenovane preloge (Trischfelder), na katerih so sejali rž, ajdo in oves, med nekajletno praho pa pasli živino.

Ozimno žito so pričeli sejati sredi meseca septembra (v Naklem, Pivki, Srednji vasi in Strahinju v drugi polovici meseca septembra); setev je trajala do konca oktobra in včasih še v mesec november (v Bitnjah, pod Joštom, v Spodnji Besnici, Stražišču in Zgornji Besnici le do začetka novembra; na Jezerskem v začetku septembra). Jaro žito so sejali pri ugodnem vremenu v mesecu marcu (v Babnem vrtu, na Beli, Bregu, v Goričah in Tenetišah, to je v krajih v podnožju gora, tudi v začetku aprila, v Kokri v aprilu, na Jezerskem v začetku maja), nekoliko kasneje so sadili krompir, nato proso, v mesecu juliju pa še drugi letni pridelek, ajdo in repo. Ozimina je dozorela v mesecu juliju (na Jezerskem sredi ali konec avgusta), oves nekoliko kasneje, proso proti koncu avgusta in v začetku septembra (v Bitnjah, pod Joštom, v Spodnji Besnici, Stražišču in Zgornji Besnici v mesecu septembru; v Britofu, Naklem, Pivki, Srednji vasi in Strahinju proti koncu septembra in v začetku oktobra, v Kokri v oktobru), ajda in krompir v oktobru ter repa in zelje v pozni jeseni; stročnice so spravili s polja proti koncu avgusta (v Babnem vrtu tudi v začetku septembra). Odstopanja od sploš-

nega pravila so nastajala predvsem zaradi klimatskih razlik.

Orno zemljo so na splošno marljivo obdelovali; ves gnoj, ki so ga pridelali, so uporabili izključno za polja, vendar količina gnoja ni zadostovala, zlasti še, ker so za njegovo pripravo uporabljali zvečine steljo. Na splošno so menili, da je bilo okoli 1830 na obravnavanem območju poljedelstvo na najvišji stopnji v Naklem, Pivki, Srednji vasi in Strahinju, kjer da so se posestniki ukvarjali predvsem s poljedelstvom.

Na splošno sta dajali pšenica in ajda relativno najboljši pridelek. Na Jezerskem je bil glavni pridelek oves. Leta 1830 so izračunali naslednji poprečni letni pridelek pri njivah boljše kakovosti (računano na 1 oral):

Kakovost žit je bila na splošno srednje dobra, v Naklem, Pivki in Strahinju nekoliko boljša, v Kokri pa z izjemo pšenice in ovsa komaj srednje dobra. Ker niso posebno pazili pri čiščenju semena, sta bili pšenica in rž zaradi pogostega sejanja dokaj plevelnati; nekoliko bolje je bilo v tem pogledu v Naklem, Pivki in Strahinju. Na splošno je bila pšenica rada snetljiva, k čemer je največ prispevala uporaba premalo izsušenega semena.

Za travnike so običajno skrbeli le toliko, da so spomladi odstranili listje ali siceršnjo steljo ter zravnali krtine in mravljišča. Ponekod so imeli na travnike speljane jarke, ki so služili za napeljavo gnojnice in za namakanje z vodo, ki se je nabirala ob močnem deževju v stranskih jarkih cest. Nasprotno pa so na primer v Tenetišah, kjer so bili travniki močvirnati, služili jarki za odvodnjavanje. Razen namakanja z gnojnico drugačno gnojenje travnikov ni bilo v navadi, ker so ves gnoj namenili za polja.

Kar zadeva sadno drevje, so sadili v Kranju in okolici jabolka, hruške, slive in orehe. Češnje so gojili le v Kranju, najbližji okolici Kranja (Primskovo, Stražišče, Jošt)

Katastrska občina	Pšenica metzen	Rž metzen	Ječmen metzen	Oves metzen	Proso metzen	Ajda metzen	Repa metzen	Detelja funtov	Lan centov	Laneno seme metzen	Krompir metzen
Babni vrt	11	12	14	18	16	9	100	42			
Bela	11	12	14	18	16	9	100	42			
Bitnje	11	12	13		15	11	120	42			
Breg ob Kokri	11	12	14	18	16	9	100	42			
Britof	7	8	10		14	8	80	30			
Čirčiče	10	10	12		15	10	100	40			
Goriče	12	12	15	21	18	10	100	49			
Hrastje	10	10	12		15	10	100	40			
Huje	10	11	12		15	10	100	40			
Jošt nad Kranjem	10	10	12		14	9	90	40	500	5	90
Klanec	10	10	12		15	10	100	40			
Kokra	10	10	17	18		8	80	40			
Kokrica	10	10	12		15	10	90	40			
Kranj	13	13	16		20	14	120	50			
Naklo	12	12	14		18	12	100	48			
Okroglo	9	9	11		3	9	80	40			
Pivka	12	12	14		18	12	100	48			
Predoslje	9	10	12	14	15	9	90	32			
Primskovo	9	10	12		15	10	100	36			
Rupa	13	13	16		20	14	120	50			
Spodnja Besnica	10	10	12		15	10	120	48	450	5	
Spodnje Jezersko	4,5	11	19,5	40				36			
Srednja vas	11	12	14	17	16	9	100	42			
Strahinj	12	12	14		18	12	100	48			
Stražišče	13	13	16		18	13	120	50			
Struževo	9	9	11		15	9	90	40			
Suha	10	10	12		15	10	90	36			
Šenčur	10	11	13		18	10	100	40			
Tenetiše	9	9	12	18	15	8	100	42			
Tupaliče	10	10			15	10	90	36			
Zgornja Besnica	11	11	13		16	10	120	50	500	5	
Zgornje Jezersko	5	12	21	44				36			

in pod gorami (Goriče, Tupaliče, Kokra). Drevje je bilo deloma plemenite, deloma neplemenite sorte, le v Kranju so sadili večinoma cepljeno drevje.

*

Od živine so gojili na obravnavanem območju konje, vole, krave, mlado govejo živino in ovce. Perutnina je bila tu zelo malo razširjena. Prašiče so kmetje v teh krajih običajno kupili šele v pozni jeseni in jih nato spitali za zakol, medtem ko so na Jezerskem sami gojili prašiče. Številčno stanje prikazuje naslednja razpredelnica:

Katastrska občina	Konji	Voli	Krave	Mlada goveja živina	Ovce	Prašiči
Babni vrt	49	48	140	120	250	
Bela	20	57	77	84	180	
Bitnje	50	50	70	80	20	
Breg ob Kokri	18	44	73	118	160	
Britof	3	27	33	43	15	
Čirčiče	15	26	36	39	43	
Goriče	20	26	80	54	20	
Hrastje	12	55	76	50	120	
Huje	6	4	11	10	24	
Jošt nad Kranjem	2	42	42	63	50	
Klanec	12	12	26	30	20	
Kokra	5	30	54	180	1000	
Kokrica	34	36	80	52	23	
Kranj	110	5	152	32		
Naklo	24	14	40	22	95	
Okroglo		20	22	28	6	
Pivka	11	13	20	12	10	
Predoslje	36	36	30	26	13	
Primskovo	27	37	68	59	33	
Rupa	8	23	35	22	14	
Spodnja Besnica	14	36	40	50	15	
Spodnje Jezersko	10	24	41	32	272	44
Srednja vas	10	10	36	40	50	
Strahinj	11	12	30	50	12	
Stražišče	39	50	78	115	50	
Struževo	8	12	21	27	12	
Suha	12	31	42	45	20	
Šenčur	29	86	160	74	160	
Tenetiše	17	16	49	63	10	
Tupaliče	39	51	112	78	90	
Zgornja Besnica	23	29	140	76	72	
Zgornje Jezersko	10	68	82	102	304	78

V naslednjem prikazujemo še število živine, ki jo je imelo poprečno eno kmetijsko gospodarstvo:

Katastrska občina	Konji	Voli	Krave	Mlada goveja živina	Ovce	Prašiči
Babni vrt	2	2	3—4	3	8—10	
Bela	2	2	2—3	2	8—10	
Bitnje	2	2	3	3		
Breg ob Kokri	1	ali 2	1—2	1—2	10—12	
Britof	2	ali 2	3	2	3—4	
Čirčiče	1	2	2	2	12—14	

Katastrska občina	Konji	Voli	Krave	Mlada goveja živina	Ovce	Prašiči
Goriče	1	2	3—4	4	8	
Hrastje	1	2	2	2	12—14	
Huje	1	1—2	3	2		
Jošt nad Kranjem		1—2	3	2	10—12	
Klanec	1	2	3	2		
Kokra	1	2	2—3	3—4	20—30	
Kokrica	2	ali 2	3—4	2		
Kranj	2		4—5	1		
Naklo	2	ali 3	4	3		
Okroglo	2	2	3—4	2	2—3	
Pivka	ali 1	2	4—5	3		
Predoslje	1	1	4	2		
Primskovo	2	ali 2	3	2	3—4	
Rupa	2		5	3		
Spodnja Besnica	1	1	6	7		2 za pitanje,
Spodnje Jezersko		2	2—3	3—5	15—50	3—4 za
Srednja vas	1	2	2—3	2	12—16	rejo
Strahinj	2	ali 3	4	3		
Stražišče	1 ali	1	2	2	10—12	
Struževo	2	2				
Suha	2	1	3	2	3—4	
Šenčur	1	2	4	2		
Tenetiše	2	2	2	2	12—14	
Tupaliče	2		4	5		
Zgornja Besnica	2	2	3	2	10—12	
Zgornje Jezersko		ali 3	6	4		
		2	3—5	5—7	10—50	2 za pitanje, 3—4 za rejo

Iz razpredelnic je razvidno, da so redili kmetje sorazmerno malo živine; vzrok je bil v pomanjkanju krme. Ker so gojili predvsem žito, so pustili le malo travnikov, pašniki pa so bili na splošno slabi. Na Jezerskem so imeli konje le oni prebivalci, ki so se ukvarjali s prevozništvom.

Konji so bili običajne lažje gorenjske pasme in so jih kmetje deloma sami vzredili, deloma pa so jih kupovali na bližnjih živinskih sejmih, zlasti v Kamniku, Mengšu in Ljubljani. Na Jezerskem so imeli konje težke koroške pasme in so jih večinoma kupovali na sejmu v Št. Vidu na Koroškem. V glavnem so konje krmili v hlevih s senom, deteljo in slamo v obliki rezancev; oves so dobivali konji kot dodatek navadno le pri težjih delih na polju ali pri pripregi. Le po košnji otave so jih tu in tam včasih tudi gnali na pašo.

Rogata živina je bila prav tako lažje domače gorenjske pasme, na Jezerskem pa koroške srednje pasme in svetlo rjave, včasih tudi temno rjave barve. Bolj razvita je bila živinoreja na primer na brdskem gospostvu, kjer so leta 1790 naročili iz Švice štiri krave pincgavske pasme.[24]

Vole, ki so jih uporabljali pri poljedelskih opravilih in namesto konj za vprego, so po večini vzredili doma; včasih so jih tudi kupili ali pa jih sem in tja tudi zamenjali. Krmili so jih v glavnem v hlevih s senom, deteljo in predvsem s slamo v obliki rezancev; pozimi, kadar je bilo malo ali pa ni bilo nobenega dela, so jim včasih pokladali samo slamo. Na pašo so jih malo gnali, posebno ker krma, ki bi jo dobili v gozdovih, ni zadostovala.

Drugo rogato živino so običajno kmetje tudi sami vzredili. Kolikor je dopuščal letni čas, so jo gnali na pašo, mimo tega pa tudi krmili doma s svežo krmo, predvsem z vrtov, pa tudi s plevelom, ki so ga opleli na polju. V jeseni in prek zime so jo bolj skopo krmili z odpadki zelja in repe ter z mešanico otave ali detelje in slame.

Ovce so bile v ravninskih predelih običajne pasme, za razliko od ovc na Jezerskem, kjer so bile boljše pasme, večje in so tudi dajale boljšo volno. Med letom so ovce povsod pasli, pozimi pa so jih doma skopo krmili z listjem in slamo.

Potem ko so prašiče v kasni jeseni običajno kupili

od trgovcev s prašiči, so jih spitali doma z bučami, krompirjem in drugo zelenjavo. Kmetje na Jezerskem pa so prašiče, ki so bili srednje rasti in črne, nekateri tudi sive barve, vzredili sami. Povsod so poleti prašiče pasli sicer pa krmili s kuhano, travo, pozimi pa z odpadki raznih vrst žit, ki so jih poparili z vrelo vodo.

Pomen paše pri reji živine je bil torej na splošno še dokaj velik. Pri večini kmetov o krmljenju živine v hlevih še ni moč govoriti. Pasli so v glavnem na ozarah, na manjših zemljiščih, poraslih s travo, v bližini stanovanjskih zgradb (pogosto so na njih tudi gojili sadno drevje), pa tudi med raznimi kulturami, na travnikih po košnji sena oziroma otave, na posebnih pašnikih, ki so bili običajno skupna last in zelo slabi ter v gozdovih. Kolikor so ponekod delili skupne pašnike, so zlasti take, ki jih je bilo moč pretvoriti v njive ali travnike. V splošnem so bili skupni pašniki v zelo slabem stanju.

Poseben pomen je šel paši v planinskih krajih. Na Jezerskem in v Kokri, kjer so bili na voljo obsežni pašniki, so gnali na pašo večino rogate živine od pomladi do jeseni, le molzni in vprežni živini so pokladali v hlevu še nekaj sena in slame.

Iz večine vasi v vznožju planin so gnali na pašo tudi na planine. Na severnem pobočju Storžiča sta ležali planina Pri Krničarju, skupna last vasi Babni vrt, in planina Na Poljani, last vasi Povlje. Ker sta bili strmi, so gnali na planini večinoma le ovce (na planino Pri Krničarju okoli 150); tam so ostale 6 do 8 tednov. Vas Bašelj je imela planino visoko na južnem pobočju Storžiča, na meji s Koroško (v katastrski mapi označena z ledinskim imenom Gora). Ker je bila prav tako strma, so gnali na pašo največ le ovce, paša pa je trajala od Petra in Pavla (29. junija) do Jerneja (24. avgusta), torej približno osem tednov. Tu se je paslo do 20 rogate živine in do 160 ovac. Na Zaplati sta bili dve planini, eno je imelo imenje Preddvor, druga pa je bila last vasi Breg, Mače, Nova vas in Preddvor. Na prvi planini, ki ni bila preveč oddaljena od naselij, se je paslo poprečno 40 rogate živine, pri čemer so mogli gnati na pašo, ki je trajala od osem do deset tednov, proti odškodnini tudi kmetje. Druga planina, ki je ležala precej visoko, zvečine obrnjena proti severu in vzhodu proti koroški meji, je bila strma, tako da so se mogle na njej pasti le ovce, po številu okoli 150. Obstajala so pravila o tem, kdaj so gnali živino na planino, paša pa je bila zaradi visoke lege zelo kratkotrajna; pričenjala je v začetku julija in se je ob koncu avgusta že zaključila. Planine v Kokri so ležale prav tako visoko in strmo, med gozdovi in golim skalovjem, obrnjene deloma proti zahodu, deloma proti jugu in od posestnikov oddaljene dve do štiri ure hoda. Zaradi šibke ruše so mogli pasti le ovce. Na planino Dolga njiva, katere lastnik je bil Jožef Roblek, so gnali na pašo, ki je trajala šest do osem tednov (drugi kmetje seveda proti odškodnini) 250 do 300 ovac. Planino v Kokrskem sedlu je imelo sicer v lasti gospostvo Brdo pri Kranju, ki pa jo je dalo v dedni zakup Jožefu in Alešu Suhadolniku. Paša je trajala prav tako šest do osem tednov, paslo se je od 160 do 180 ovac. Ko sta dobila Suhadolnika planino v zakup, je bila še majhna po obsegu, sčasoma pa so jo povečali, s tem da so iztrebili nepotrebna drevesa in grmičevje. Mimo teh je bila še Povšnarjeva planina (lastnik Lovrenc Povšnar). Na splošno pa na planinah v Kokri niso obstajala pravila o tem, kdaj so gnali živino na pašo, temveč so se ravnali po okoliščinah. Več planin je bilo tudi na Jezerskem, kjer je trajal pašni čas od 24. junija do 8. septembra.

*

Na obravnavanem območju so bile okoli leta 1830 znatne površine pokrite tudi z gozdovi. Ponekod naletimo na primere, ko so nedavno pred tem več ali manj povečali gozdne površine (Čirčiče, Hrastje, Primskovo, Šenčur) z namenom, da bi si zagotovili potrebno steljo. Skoro vse nove gozdne površine so nastale tako, da so s semeni dreves posejali slabše njive in pašnike.

Izraba gozda (za kurjavo, gradnje in druge potrebe) se je ravnala v prvi vrsti po možnostih, ki so obstajale za pridobivanje stelje. Kjer so bili na voljo manjši gozdni kompleksi, so kmetje — da bi imeli potrebno steljo — navadno izsekavali v njih le odvišen in nepravilno raščen les. Obratno pa so večje gozdove, ne glede na starost lesa pogosto zelo močno in nenačrtno izsekavali, v glavnem prebiralno, deloma pa tudi na golosek. Tako je bilo stanje na primer v Udenborštu, ki so ga turjaški knezi leta 1804 razdelili med vse, ki so imeli v njem pravico drvarjenja.[25] Splošna podoba na obravnavanem območju je bila ta, da so manjše gozdove zelo malo izkoriščali, medtem ko so bili veliki gozdovi močno opustošeni. Temu je treba dodati še to, da skoraj v vseh večjih gozdovih niso pazili na izboljšanje in vzdrževanje gozdnih poti. Zato se je pogosto dogajalo, da nekoliko bolj oddaljenih ali teže dostopnih predelov sploh niso izkoriščali in je les v gozdovih segnil.

Pridobivanje stelje je dosegalo običajno tak obseg, da ni bilo le v nasprotju z gozdnimi redi, marveč je celo

škodovalo kakovosti zemlje; neredko so namreč odstranjevali obenem celotno gornjo plast zemlje. Za steljo so obsekavali tudi dosegljive veje dreves. V večini gozdov so tudi pasli. Vse to pa je občutno zmanjševalo prirastek lesa.

*

Celotna proizvodnja kmetije je bila na obravnavanem območju v glavnem namenjena za lastne potrebe. Višek žitaric je nastal navadno le v posebno rodovitnih letih. Reja živine za prodajo na splošno ni bila v navadi; le včasih so mogli prodati kak višek, ki je nastal pri teletih ali pa, kadar je šlo za starejšo živino, ki ni bila več za drugo rabo ter so jo spitali in prodali za zakol. Nekoliko več so redili živine (zlasti telet in ovac) za prodajo v planinskih krajih (Tenetiše, Goriče, Kokra, Jezersko). V teh krajih so tudi trgovali z maslom, ki so ga pridelali. Da bi si oskrbeli obleke, so ovčjo volno in lan (kolikor so ga pridelali) v prvi vrsti porabili za lastne potrebe. Kar so imeli kmetje od svojih pridelkov za prodaj, so prodali bodisi v okolici ali pa na tedenskih sejmih v Kranju. Z Jezerskega so vozili na prodaj na tedenski sejem v Železno Kaplo, ovce pa zlasti na letni sejem v Pliberk v mesecu septembru. Prodaja lesa se je v glavnem odvijala z bližnjimi kraji, ki niso imeli zadosti gozdov; zlasti so prodajali les kmetje iz Kokre. Pomembnejša pa je bila trgovina z macesnovimi deskami in letvami z Jezerskega, ki so jih lesni trgovci prodajali celo v Trst.

Prikazani način kmetijskega gospodarjenja je zahteval precejšnjo delovno silo. Naslednja razpredelnica prikazuje poprečno število služinčadi pri večjih kmetijskih gospodarstvih.

Katastrska občina	Hlapcev	Pastirjev	Dekel
Babni vrt	2		1—2
Bela	2	1[a]	2
Bitnje	1	1	2
Breg ob Kokri	1	1	2
Britof	1		2
Črčiče	1	1[a]	1—2
Goriče	1	2	1
Hrastje	1	1[a]	1—2
Huje	1		2
Jošt nad Kranjem	1		1
Klanec	1		2
Kokra	1—2		2—3
Kokrica	1		1
Kranj	2		2
Naklo	1	1[a]	2
Okroglo	1		2
Pivka	1	1[a]	2
Predoslje	1	1	1
Primskovo	2		2
Rupa	1		2
Spodnja Besnica	1		2
Spodnje Jezersko	2	2[b]	2
Srednja vas	1		2
Strahinj	2		2
Stražišče	1		2
Struževo	1	1	2
Suha	1	1	1
Šenčur	2		2—3
Tenetiše	2		2
Tupaliče	1	1[a]	2
Zgornja Besnica	2		2
Zgornje Jezersko	2	2[b]	2

a) pri nekaterih kmetijah; b) od tega eden za svinje

Računati je treba, da so imele manjše kmetije nekako polovico manj služinčadi. Najobsežnejša kmetijska gospodarstva na kranjskem območju so bila v Šenčurju, kar se je kazalo tudi na številu služinčadi. Nadaljnja delovna sila so bili dninarji-gostači (gl. razpredelnico o socialni strukturi). Na splošno pa so si pomagali kmetje pri poljskih delih tudi z lastnimi otroki in sorodniki, deloma pa tudi sosedje med seboj. Le Kranjčani so morali dobivati pomoč tudi iz drugih krajev, kadar je bilo obilo dela in mu brez pomoči niso bili kos.

Kar zadeva kmetijsko orodje, so bili leta 1830 v uporabi običajni pripomočki kakor drugod v deželi (ralo, plug, brana, vozovi na 4 kolesa, z deskami ali z lestvami, v goratem svetu pa vozovi na 2 kolesi, enako z deskami ali z lestvami).

Število hiš prikazuje naslednja razpredelnica:

Katastrska občina	Število hiš	Katastrska občina	Število hiš
Babni vrt	64	Pivka	30
Bela	97	Predoslje	61
Bitnje	155	Primskovo	73
Breg ob Kokri	98	Rupa	37
Britof	53	Spodnja Besnica	34
Črčiče	39	Spodnje Jezersko	25
Goriče	57	Srednja vas	37
Hrastje	55	Strahinj	85
Huje	16	Stražišče	179
Jošt nad Kranjem	36	Struževo	26
Klanec	23	Šenčur	164
Kokra	46	Tenetiše	29
Kokrica	107	Tupaliče	110
Naklo	51	Zgornja Besnica	51
Okroglo	19	Zgornje Jezersko	62

Po večini so bile kmečke stanovanjske hiše v kranjski okolici pritlične, nekaj malega enonadstropnih hiš je bilo v Naklem, Stražišču in v Šenčurju. Pretežno zidane hiše so bile v krajih v neposredni okolici Kranja (na Klancu, Hujah, Primskovem), razen tega pa še v Šenčurju in na Pivki, drugod pa deloma zidane in deloma zgrajene iz lesa. Večinoma še lesene hiše so bile v Britofu in v Kokri. Gospodarska poslopja so bila lesena; pretežno zidana so bila le v Pivki, deloma pa tudi v Goričah, Strahinju, Stražišču, Šenčurju in Tenetišah. Vsa poslopja so bila krita s slamo (za kar so uporabljali boljšo rženo slamo), le v Stražišču so bile enonadstropne hiše večinoma krite z lesom tako kot hiše v Kranju. Na Jezerskem so uporabljali za kritje skodle in majhne deščice. Na splošno so bile hiše glede bivanja kakor tudi glede potreb gospodarstva dovolj prostorne. Proti požaru so bila zavarovana 4 poslopja v Šenčurju in 12 na Jezerskem (pri Notranje-avstrijski vzajemni zavarovalnici).

Prehrana kmečkih prebivalcev je obstajala iz domačih pridelkov. Hranili so se s kruhom, z jedmi iz moke, z mlečnimi jedmi, stročnicami, s kislim zeljem in repo ter sadjem; krompir je prihajal le še malo v poštev (v Britofu). Meso so jedli le ob velikih praznikih in pri posebno težkem delu. Pijača je obstajala večinoma iz vode, v nekaterih krajih je bila navada, da so za zajtrk popili tudi nekaj žganja; vino so pili le včasih, navadno v posebnih prilikah. V Stražišču je sodilo pri premožnejših prebivalcih (tu je bilo razvito sitarstvo) meso med redno prehrano, pa tudi vino so pogosteje pili. S tem so se v glavnem izenačili, kar zadeva prehrano, s kranjskimi meščani. V mestu je namreč spadalo meso med redno prehrano, več je bilo na sporedu zelenjave, pijače pa so bile (poleg vode) vino in pivo. Služinčadi so dajali v mestu za zajtrk tudi žganje. Na splošno je bila v Kranju v navadi taka prehrana kakor v drugih manjših mestih.

Na Jezerskem so tvorila običajno hrano jedila iz moke, med temi žganci, zabeljeni ali pa s sladkim ali kislim mlekom, ječmen ali fižol, tudi ječmen, ,pomešan s stročnicami (t. i. ričet), močnik, prosena kaša, zabeljena s slanino in v mleku pečena, kislo zelje, repa in krompir. Kruh so pekli iz 3/4 ovsene moke in 1/4 ržene moke. Ob velikih praznikih so jedli sveže koštrunovo meso, običajno svinjsko meso, krape in popili nekaj piva, zelo redko pa kozarec vina.

Preostane nam še prikaz socialne strukture podeželskega prebivalstva:

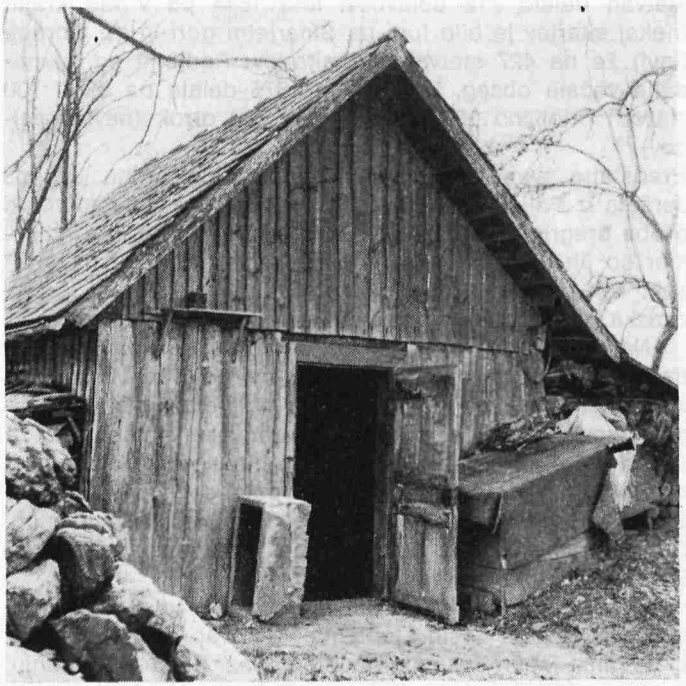
Katastrska občina	Kmetje 1—1/4 hube	Kajžarji z zemljo, 1/8 hube	Bajtarji, kočarji	Gostači
Babni vrt	45	10	8	80
Bela	62	21	14	120
Bitnje	51	49	55	184
Breg ob Kokri	46	46	2	128
Britof	21	1	31	66
Čirčiče	20	3	16	46
Goriče	25	13	17	70
Hrastje	35		13	62
Huje	6		10	25
Jošt nad Kranjem	16	5	12	51
Klanec	10		13	39
Kokra	40	12		69
Kokrica	39	11	57	131
Naklo	27	6	18	73
Okroglo	11		8	21
Pivka	12	4	14	34
Predoslje	20	12	24	74
Primskovo	39	1	33	80
Rupa	13	5	19	43
Spodnja Besnica	13	4	17	49
Spodnje Jezersko	10	13		40
Srednja vas	20	9	7	54
Strahinj	42	17	26	94
Stražišče	35	38	100	252
Struževo	8	6	12	28
Suha	28	2	3	48
Šenčur	70	69	22	187
Tenetiše	5	7	17	32
Tupaliče	62	36	22	146
Zgornja Besnica	17	7	27	73
Zgornje Jezersko	18		20	60

Iz razpredelnice je lepo razvidno, kako velik del prebivalstva je spadal med vaško revščino; preživljali so se z dninami in s priložnostnimi deli. Le v Stražišču in Bitnjah so jim v večji meri dajale neagrarne dejavnosti podlago za eksistenco.[26]

Neagrarne panoge v podeželju

Že v prejšnjem času obstoječe panoge, ki smo jih šteli med tako imenovane komercialne dejavnosti, so se v širšem kranjskem območju v prvi polovici 19. stoletja razvijale dalje. Vodna sila v gorskem svetu je dajala podlago za nastanek železarskih obratov. 1785 je prejel Jožef Ignacij Fuchs, pred tem uradnik gospostva in železarskega podjetja Hagenek pri Železni Kapli ter zakupnik gospostva Paternion na Koroškem in tamošnjih fužin, koncesijo za postavitev fužin v Kokri (ob potoku Kočni), nedaleč od tako imenovanih »sedmih studencev«, to je

Sl. 1. Kmečka hiša iz Bistrice pri Naklem, 19. stoletje

Sl. 2. Skokova »fužina« na Zg. Beli, kjer so izdelovali žeblje še po 2. vojni

pri meji med takratno Koroško in Kranjsko. Sprva so imele fužine dvoje kladiv za palično železo, eno cajnarico in eno žarilno ognjišče. Leta 1830 so obsegale fužine, katerih lastnica je bila tedaj Elizabeta Fuchs, stalno bivajoča v Paternionu na Koroškem, dvoje kladiv in štiri ognjišča. Surovo železo so dobivali od topilnic železa v krajih Heft in Treibach (oba v takratnem okraju Althofen na Koroškem); na leto so ga potrebovali 1800 centov. Pri kovanju je znašala izguba pri teži 20 %, v celoti torej 360 funtov. Na leto so izdelali 1500 centov železnih izdelkov, od tega polovico lemežev, tako imenovanih »guzi«, polovico pa raznih vrst paličnega železja. Lemeže so prodajali celo v Turčijo. Letna poraba oglja je znašala 4500 škafov (po 300 škafov za en cent narejenega železja). Pri fužinah so bili zaposleni 1 uradnik, 2 kovača, 6 delavcev pri ognjiščih in 1 tesarski mojster.

V naslednjem desetletju je tedanji lastnik fužin dr. Anton Fuchs podjetje močno povečal. Okoli leta 1840 je obstajalo iz štirih težkih kladiv in petih žarilnih ognjišč, dveh (po drugih podatkih štirih) kladiv za tenjenje, enega ognjišča za segrevanje in enega pomožnega ognjišča. Letna proizvodnja je znašala tedaj okoli 5000 centov izdelkov (lemežev in paličnega železja) v vrednosti 36.000 do 44.000 gld., torej več kot dvakrat toliko kot pred desetimi leti. Večji del izdelkov so prodali v Italijo in Turčijo. Fužine so tedaj zaposlovale okoli 80 delavcev.

V naslednjih petnajstih letih je ostala proizvodnja še približno na isti ravni (1854 je znašala 4400 centov), v šestdesetih letih pa so Fuchsove fužine izdelale na leto le še okoli 1800 centov paličnega železja in pločevine.[27]

Ob Belci so v Bašlju, Zgornji in Srednji Beli kovali žeblje. Leta 1830 je bilo v teh krajih skupno 9 ognjišč in 45 kovačev, letna proizvodnja pa je znašala 540.000 kosov žebljev različnih vrst. Potrebovali so 360 centov cajn (šibik) ter okoli 600 žirgel (to je 1800 metzen) oglja na leto. V drugi polovici 19. stoletja je proizvodnja še naraščala, ko je okoli leta 1890 samo na Zgornji Beli kovalo okoli 70 ljudi, na Srednji Beli pa nekako polovica manj. V svetu pod gorami sta bila 1830 še dva kovača, ki sta izdelovala orodje, eden v Goričah (Martin Markič) in eden na Hribu pri Preddvoru ob Bistrici (Jernej Žumer); zadnji je izdeloval sekire in drugo orodje, za kar je potreboval na leto okoli 10 do 12 centov železa.[28]

Oglje za vse omenjene železarske obrate so pripravljali v Kokri, okoli Preddvora, Bašlja, Bele in Trstenika.

V začetku 19. stoletja je prenehalo iskanje železne rude, medtem ko so jo v 18. stoletju še kopali na obeh

robeh kotline pri Strmolu, Šinkovem turnu, Velesovem, Zapogah, pod Šmarjetno goro in Joštom. Edino rudosledno pravico za živo srebro pri Tupaličah si je pridobil Janez Nep. Gandini, graščak na Hribu.[29]

Žage so na obravnavanem območju nastale predvsem v podgorju. Leta 1830 so delovale naslednje:

Voda	Število žag	Kraj
Kokra	8	2 v Kokri, 6 v Tupaličah na mlinskem potoku, ki je bil speljan od Kokre
Bela	3	v Zgornji in Srednji Beli ter v Predosljah
Bistrica	1	na Hribu pri Preddvoru
Mlinščica	1	v Tenetišah

Mlinov je bilo leta 1830 v širši kranjski okolici kar lepo število. Prikazuje jih naslednja razpredelnica:

Voda	Število mlinov	Kraj
Sava	2	1 pri Okroglem s 4 kamni, 1 pri Hrastju z 2 kamnima
Kokra	13	5 v Kokri, 7 v Tupaličah na mlinskem potoku, 1 v Britofu s 6 kamni
Bela	4	po 1 na Zgornji in Srednji Beli, na Suhi in v Predosljah
razni potoki v okolici Preddvora .	3	2 na Hribu, 1 v Potočah
Milka (Rupovščica) s pritoki . . .	6	1 v Goričah, 1 v Tenetišah s 4 kamni, 2 pri Kokrici, 2 pri Rupi s 5 kamni
Besnica s pritoki .		1 v Zabukovju, 3 v Zgornj Besnici, 1 v Spodnji Besnici s 3 kamni

Na Zgornjem in Spodnjem Jezerskem so imeli kmetje vrsto hišnih žag (7) in hišnih mlinov (18), ki so delali predvsem za lastne potrebe in so bili sestavni del tako imenovanih samooskrbnih obrti.

Na Beli je bilo 5 obratov za stiskanje lanenega olja, kjer je leta 1830 pri 30 stopah izdelalo 6 delavcev okoli 150 centov olja; za to so potrebovali okoli 600 metzen lanenega semena.

Sitarska podjetja, ki so zaposlovala tkalce v Stražišču in Bitnjem, so doživela v prvi polovici 19. stoletja nekatere spremembe. Natalis Pagliaruzzi, ki je nadaljeval manufakturo Jenkovih, je 1804 odkupil še Demšarjevo podjetje, leta 1830 pa izročil obrt mlajšemu sinu Mihaelu. Ta je 1840 prepustil obrat Konradu in Rudolfu Lokarju. Podjetje Antona Lokarja iz Kranja, ki se je razvilo iz obrata Ivana Omana iz Stražišča, sta 1835 nadaljevala sinova Konrad in Rudolf. Leta 1813 je ustanovil sitarsko podjetje Ivan Bajželj iz Stražišča, ki pa ga je kmalu prevzel Anton Globočnik, po poreklu iz Železnikov. Okoli leta 1830 je ustanovil sitarsko podjetje v Stražišču še ljubljanski trgovec Gašper Kanduč, ki ga pa je že 1832 prodal Gašperju Prevcu; 1857 je prešel obrat na Primoža Hudovernika. Najmlajše je bilo podjetje Jožefa Benedika.

Konjsko žimo so dobivali največ iz Rusije (od konca 18. stoletja dalje), Ogrske in Bavarske, od okoli 1840 največ le iz Rusije. Leta 1830 so je potrebovali 270—300 centov (1870 več kot 1000 centov), izdelali pa so okoli 640.000 sit različnih velikosti. Prodajali so jih največ v Francijo in Italijo, deloma tudi v nekatere druge države. Znaten porast proizvodnje v prvi polovici 19. stoletja ilustrirajo tudi podatki o statvah in delavcih. Leta 1830 je bilo v Stražišču (kjer je bila obrt najbolj razširjena) več kot 200 sitarjev, leta 1838 je v Stražišču in Bitnjah na 366 statvah delalo 712 delavcev, leta 1844 pa v teh krajih (nekaj sitarjev je bilo tudi na Šmarjetni gori in na Gorenji Savi) že na 427 statvah 852 sitarjev. Podjetja so še nadalje večala obseg, tako da je 1875 delalo na okoli 700 statvah približno 900 delavcev ter 600 otrok (navlačevalcev).[30]

Preostane nam, da omenimo še tkalca lodna Janeza Jeršeta iz Police pri Naklem, ki je izdeloval iz ovčje volne groba pregrinjala. Večji del jih je prodal v Trst in v Italijo, kjer so jih uporabljali za polaganje pod nogami na terasah, ter na Tirolsko, kjer so jih uporabljali kot groba zimska pregrinjala in posebej še za prekrivanje konj.[31]

Na splošno je velika večina podeželskega prebivalstva na obravnavanem območju tudi v prvi polovici 19. stoletja v zimskem času še tkala sukno in platno ter pletla volnene nogavice, kar pa je bilo vse predvsem namenjeno za lastne potrebe; prodajali so le morebitne viške. Hišna obrt te vrste je začela prenehavati v petdesetih letih, ko so začeli prihajati industrijski izdelki v večjih množinah. Drobna samooskrbna domača obrt je zajemala tudi izdelovanje raznega orodja.

Ob pomembnejših cestah, kot so bile glavna komercialna in poštna cesta Ljubljana—Celovec oziroma Beljak z dolgim, lepim lesenim mostom čez Savo pri Kranju, cesta iz Kranja skozi Kokro v Železno Kaplo in cesta Tržič—Golnik—Preddvor, je bilo tudi prevozništvo občasen vir dohodka (zlasti v krajih Naklo, Pivka, Goriče, Bašelj, Bela, Jezersko). Na splošno so bile ceste dobro vzdrževane.

Katastrska občina	Pripadajoča naselja	Cela huba oralov	3/4 hube oralov	1/2 hube oralov	1/4 hube oralov	1/8 hube oralov	Kajžarji z zemljo oralov
Babni vrt	Babni vrt, Čadovlje, Pangršica, Povlje, Trstenik, Žablje	25 20—43		12 9—12	8 4—13	7 2—5	3 3—12
Bela	Bašelj, Hraše, Spodnja Bela, Srednja Bela, Zgornja Bela	22 20—32		21 4—12	19 2—4	19 1/2—3	2 8—9
Bitnje	Spodnje Bitnje, Srednje Bitnje, Zgornje Bitnje	49 16—26		2 11—12			49 2—4
Breg ob Kokri	Breg ob Kokri, Mače, Nova vas, Potoče, Preddvor	21 20—30		10 9—12	15 1—5	39 1/4—1 1/2	7 4—7
Britof	Britof, Orehovlje	13 17—20		5 6—28	3 3—7		1 1/2
Čirčiče	Čirčiče	12 17—26		4 8—15	4 1/2—4 1/2		3 1/2—1 1/2
Goriče	Goriče, Kamnjek, Letence, Zavoda	14 18—24		9 9—14	2 1—2		13 2—8
Hrastje	Hrastje, Prebačevo[a]	26 14—40	1 19	6 4—6	2 5		
Huje	Huje	6 7—19					
Jošt nad Kranjem	Javornik, Jošt nad Kranjem, Pševo, Zabukovje[b]	16 14—22					5 1 1/2—4
Klanec	Klanec	9 13—20		1 5			
Kokra	Kokra	18 119—701		10 110—411	12 4—33	10 42—138	2 14—126
Kokrica	Bobovek, Ilovka, Kokrica, Mlaka, Srakovlje, Tatinec	29 20—27		10 10—13			11 6—8
Naklo	Malo Naklo, Naklo	17 16—24		8 8—15	2 8—9		6 10—15
Okroglo	Okroglo	11 16—20					
Pivka	Pivka, Polica	8 10—29		4 7—10			4 5—8
Predoslje	Predoslje	16 14—26			4 1/3—3		12 10—13
Primskovo	Gorenje, Primskovo	29 15—19		8 8—19	2 3—4		1 1 1/4

Katastrska občina	Pripadajoča naselja	Cela huba oralov	3/4 hube oralov	1/2 hube oralov	1/4 hube oralov	1/8 hube oralov	Kajžarji z zemljo oralov
Rupa	Rupa	8 14—25		5 10—14			5 1—3
Spodnja Besnica	Spodnja Besnica[c]	11 10—30		2 11—12			4 2—3 1/2
Spodnje Jezersko	Spodnje Jezersko	2 100—384	1 360	4 88—118	3 81—127		13 2—9
Srednja vas	Srednja vas, Zalog	10 13—18		10 8—10			9 4—6
Strahinj	Cegelnica, Strahinj	16 13—16		12 6—7	14 5—8		17 7—10
Stražišče	Stražišče[d], Šmarjetna gora[e]	32 15—37		3 2—6			38 1—4
Struževo	Struževo	8 15—20					6 5—6
Suha	Suha	19 20—33		5 12—15	4 1—7	2 1/2—1 1/2	
Šenčur	Šenčur	25 16—26	4 2 1/2—29	24 10—16	17 2—3	69 1—2	
Tenetiše	Spodnje Tenetiše, Zgornje Tenetiše	1 18		2 10—12	2 2—4		7 1—3
Tupaliče	Hotemaže, Milje, Tupaliče, Visoko[f]	35 20—30		23 10—16	4 4—6 1/2	34 1/3—2	2 1—1 1/2
Zgornja Besnica	Zgornja Besnica[g]	12 13—20		3 7—8	2 2—3		7 2—5
Zgornje Jezersko	Zgornje Jezersko	9 84—196	3 67—113	3 72—158	3 28—68		

a) Vsebovana tri, drug poleg drugega ležeča, nekoč samostojna naselja; b) 1830 imenovano Podbukovje; c) vsebovano tudi bivše samostojno naselje Trata; d) vsebovano tudi prej posebno naselje Gorenja Sava; e) 1830 imenovana Šmarjeta; f) kasneje je postalo Visoko samostojna kat. občina (za naselje Hotemaže, Milje, Visoko), kat. občini Tupaliče pa se priključi naselje Možjanca; g) vsebovana tudi bivša samostojna naselja Čepule, Dol in Videm.

Mere, ki se uporabljajo v besedilu:
1 oral (dolnjeavstrijski) = 1600 kv. klafter = 0,5754642 ha
1 kv. klaftra = 3,596652 m^2
1 cent (dunajski) = 100 funtov = 56 kg
1 funt (dunajski) = 0,56 kg
1 metzen (dunajski) = 61,5 l

Za celotno besedilo velja, da so podatki, kolikor ni v opombah izrecno navedeno, povzeti po katastrskih cenilnih operatih (ok. 1830) za katastrske občine, ki se v razpredelnicah navajajo. Kadar gre za posamezne katastrske občine ali kraje, je že iz samega besedila razvidno, za kateri cenilni operat gre. Navedeno gradivo hrani Arhiv Slovenije (okrajšano AS). Za Zgornje in Spodnje Jezersko je bilo pritegnjeno nekaj podatkov tudi iz onega dela katastrskega cenilnega operata, ki se hrani v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu. Za ljubezniva sporočila se temu arhivu najlepše zahvaljujem.

[1] J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Lj. 1939, v nadaljevanju označeno kot o. d. (= omenjeno delo), 302; V. Valenčič, Prebivalstvo na območju občine Kranj, 900 let Kranja, spominski zbornik, Kranj 1960, 301.

[3] Splošno prim. F. Gestrin - V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Lj. 1966, 49 sl.; J. Žontar, o. d., 303.

[4] J. Žontar, o. d., 247—248, 317, 329, 400, 409.

[5] J. Žontar, o. d., 247—249, 326, 330, 399, 403.

[6] J. Žontar, o. d., 401.

[7] J. Žontar, o. d., 305, 322—323; K. Kobe - Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, publikacije Tehniškega muzeja Slovenija 14, Lj. 1968, 13.

[8] J. Žontar, o. d., 251, 304, 389; K. Kobe - Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati . . ., 13—14.

[9] J. Žontar, o. d., 330, 387, 391, 404.

[10] J. Žontar, o. d., 247, 249, 316, 416; K. Kobe - Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati . . ., 19—21.

[11] J. Žontar, o. d., 247, 250, 298, 305, 317, 329, 401; E. Schwarzmann, Jahrburch für Handel, Industrie und spekulatives Interesse, Wien 1845, 65.

[12] J. Žontar, o. d., 247, 329.

[13] J. Žontar, o. d., 294, 303, 425.

[14] J. Žontar, o. d., 283, 304, 323; J. Žontar, Voga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij, 900 let Kranja, spominski zbornik, 139.

[15] E. Schwarzmann, o. d., 65; J. Žontar, o. d., — splošno 304, 317; Grošelj: 388; Killer: 323, 412; Lapajne: 386; Lokar: 413; Marenčič: 416; Oman: 248, 412; Pleiweis: 283; Stroj: 388; Terpinc: 248, 305, 402, 409; Tevželj: 413; Wagentrutz: 424; Bodlaj: 282.

[16] J. Žontar, o. d., 251.

[17] V. Valenčič, o. d., 301—302.

[18] P. Blaznik, Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju, 201; isti, Zemljiška gospostva na besniškem ozemlju, 261 — oboje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Classis I: Historia et sociologia, Razprave II, Lj. 1953 — primerjati je razpredelnico za leto 1754 z razpredelnico v tem prikazu, medtem ko je razpredelnica za leto 1825 oziroma 1827 v obeh razpravah sestavljena po posebnem izračunu.

[19] S. Polajnar, Dolina Kokre, Geografski vestnik XXVII—XXVIII, 1955—1956, 209—261.

[23] AS, grašč. arhiv Turn pod Novim gradom, Martin Urbančič, čič, pismo Zoisu 11. 12. 1788; 1788 (brez navedbe meseca in dneva).

[21] AS, Terezijin kataster, rektificirani dominikalni akti, lj. okrožje, št. 282, pril. 8; št. 294, pril. 10; št. 30, pril. 6.

[22] AS, Jožefov kataster, lj. okrožje, kat. občine za obravnavano območje.

[23] AS, grašč. arhiv Turn pod Novim graom, Martin Urbančič, pismo Zoisu 2. 2. 1787 ter računska knjiga 1792; splošno o agrarni preobrazbi: M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Lj. 1964; V. Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave zv. 1, Lj. 1958.

[24] AS, graščinski arhiv Turn pod Novim gradom, Martin Urbančič, pismo Zoisu 1. 5. 1790 ter pisma Zoisa Urbančiču 3. 5. 1790 in 1. 3. 1793 prez.

[25] J. Žontar, o. d., 283.

[26] Prim. F. Puhar, Besnica pod vplivom industrijskega razvoja, Kranj 1962.

[27] A. Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts, Wien und Leipzig 1909, 502; Bericht über sämtliche Erzeugnisse welche für die dritte zu Laibach im Jahre 1844 veranstaltete . . . Industrie-Ausstellung, Graz 1845, 24—25; J. Žontar, o. d., 316.

[28] Gorenjec 1915, št. 6, 7 in 9.

[29] J. Žontar, o. d., 251, 282.

[30] K. Kobe - Arzenšek, Sitarstvo na Gorenjskem, Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije 13, Lj. 1967.

[31] Bericht über sämtliche Erzeugnisse welche für die dritte zu Laibach im Jahre 1844 veranstaltete . . . Industrie-Ausstellung, Graz 1845, 152.

BEITRÄGE ZUR WIRTSCHAFTLICHEN UND GESELLSCHAFTLICHEN GESCHICHTE DER STADT KRANJ, EINSCHLÏEßCH WEITERER UMGEBUNG IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

In der Stadt Kranj, die im nordwestlichen Teil Sloweniens liegt, war in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts eine nicht besonders umfangreiche Handelstätigkeit zu verzeichnen. Die bedeutendsten Kaufleute der Stadt hatten ihre Handelstätigkeit auf den Vertrieb von Getreide ausgeweitet. Bemerkenswert ist, daß sich der größte Teil der Bürgerschaft damals noch mit Landwirtschaft befaßte.

Die weitere Umgebung der Stadt hatte hauptsächlich Agrarstruktur. In diesem Zusammenhang sind die Umfänge der einzelnen Bauernhöfe und die Folgen der durch Einwohnerzuwachs bedingten Teilung dargestellt. Aus dem Bericht sind die Ausrichtung des Landes auf den Getreidebau, die Einführung neuer Arten, die Wechselwirtschaft, die Technik der Ackerkultur, die Tierzucht, die Alpenwirtschaft, die Nutzung der Wälder, die Landarbeiterschaft sowie die soziale Struktur des Landes ersichtlich.

In der Nähe von Kranj entstanden zwar einige nicht-landwirtschaftliche Betriebe, wie z. B. das Eisenwerk Fuchs in Kokra-Tal, die Roßhaar-Handweberein in Stražišče (Vorort von Kranj), u. a. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist jedoch überall ein sichtlicher Fortschritt zu verzeichnen.

O USTANAVLJANJU GLAVNE ŠOLE V KRANJU V LETIH 1786 DO 1789

FRANCE OSTANEK

Do terezijanske šolske reforme se država ni zanimala za ustanavljanje šol za preprosto ljudstvo. S splošno šolsko naredbo,[1] ki je izšla 6. decembra 1774 na Dunaju, je bila postavljena v Avstriji prvič zahteva po formalni šolski obveznosti od 6. do 12. leta. S to šolsko naredbo so bile uvedene tri vrste osnovnih šol: normalne, glavne in trivialne šole. Normalne šole so imele štiri razrede in so jih ustanavljali le v deželnih glavnih mestih kot vzorne šole. Na njih so se tudi izobraževali učitelji trivialnih in glavnih šol. Glavne šole so imele tri razrede ter so bile namenjene meščanom. V vsakem okrožju naj bi bila vsaj ena. Trivialne šole so bile namenjene preprostemu ljudstvu in učni načrt je obsegal: branje, pisanje, računstvo in verouk, ki je bil glavni predmet. V večini primerov so poučevali v njih cerkovniki. Iz trivialke je bil mogoč prestop le na glavno ali normalno šolo, medtem ko so učenci tretjega razreda normalnih in glavnih šol lahko prestopili v prvi razred gimnazije. Na Gorenjskem sta bili do leta 1780 glavni šoli v Mlinem pri Bledu in v Škofji Loki. Pred terezijansko šolsko reformo je bila v Kranju trivialna šola; po podatkih popisa šol iz leta 1761[2] jo je obiskovalo 40 otrok. S splošno naredbo je bilo predpisano tudi izobraževanje učiteljev po Felbigerjevi učni metodi. Za mesto Kranj je ohranjen iz leta 1776 podatek,[3] naj cerkovnik, ki ima primerne dohodke kot učitelj, pride v Ljubljano v treh dneh po prejemu obvestila. Javi naj se ravnatelju normalne šole, da se priuči poučevanju po normalni metodi ter s tem pridobi potrebno spretnost za poučevanje. Uradno je bila odprta trivialka leta 1777, ko je učitelj napravil izpit v Ljubljani.

O pričetku pouka ter o šolah v Kranju so objavili gradivo: Josip Apih, Anton Koblar, dr. Josip Žontar ter dr. Vlado Schmidt.[4] Da bi dopolnili že znana dognanja, hočemo v tem sestavku opozoriti na gradivo, ki ga hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani. Sestavljajo ga: 1. mikrofilmski posnetki listin, ki jih hrani dunajski upravni arhiv;[5] 2. zapisnik s prepisi odlokov, ki so izšli glede šol[6] v letih 1784—1788; 3. povzetek šolske kronike deške šole v Kranju iz leta 1939; le-ta temelji na gradivu, ki ga je imel župni urad v Kranju; 4. nadalje sta v muzejski zbirki dve »zlati knjigi« kranjske glavne šole; prva ima vpise od leta 1809 do 1865, druga, v kateri so vpisani četrtletni uspehi šolskih izpitov, od 1816 do 1856.[7]

Sklep, da odpro v Kranju glavno šolo, je povzročila ukinitev kapucinskega samostana v Kranju (4. sept. 1786). Stavba razpuščenega samostana je bila po mnenju mestnega sodišča, župnika v Kranju in okrajnega komisariata na Brdu najbolj primerna za ustanovitev glavne šole, ki je bila za Kranj nujno potrebna. Iz listinskega gradiva, ki ga hrani Slovenski šolski muzej, je razvidno, da je ta predlog, ki ga je posredoval okrožni urad guberniju in ta na Dunaj, bil dobrodošel dunajski dvorni šolski komisiji, ki je takoj naročila guberniju, naj samostanske prostore uporabijo za ureditev glavne šole. Za to ureditev pa niso imeli denarja; s tem v zvezi so se pričela pogajanja in naročila glede prodaje samostana in njegove imovine, hkrati pa za pridobitev potrebnega denarja za nakup in popravilo samostanskega poslopja.

V zbirki mikrofilmskih posnetkov je prva listina izkaz inventarja razpuščenega kapucinskega samostana v Kranju. Izkaz je bil sestavljen 4. septembra 1786 in ima št. 2557. Pod točko 1. je navedena cenilna vrednost samostanskega poslopja, v katerem sta bili tudi dve vinski kleti. Stavbni mojster Lipuš iz Kranja ga je ocenil na 550 florintov. 2. Cerkev z zakristijo ter dvema kapelama je bila ocenjena na 800 florintov. 3. Lopo na vrtu, postavljeno na osem zidanih stebrov z dvema lesenima kamrama, je ocenil na 70 florintov. 4. 1300 klafer velik vrt sta ocenila dva nepristranska meščanska cenilca Jurij Sporer in Jakob Schauner na 850 florintov. Po tej cenitvi je bilo samostanko premoženje ocenjeno na 2270 florintov. Po podatkih v Žontarjevi Zgodovini Kranja pa na 2518 goldinarjev ter 59 in 1/4 krajcarjev (str. 243).

Druga listina je poročilo, ki ga je pripravil dvorni svetnik Greiner, član dvorne študijske komisije na Dunaju, za to komisijo. Njegovo poročilo temelji na dopisu notranjeavstrijskega gubernija v Gradcu z dne 21. julija 1787 (št. 4725). V svojem poročilu z dne 28. 9. 1787 svetuje,

da je treba samostansko poslopje vsekakor uporabiti za šolo. Dvorna komisija naj bi izjavila, ali prepusti samostan za šolo brezplačno ali za ocenjeno vrednost. Gubernij je v svojem dopisu priporočal, naj dovolijo prodati premoženje ekskapucinskega samostana. Poslopje samo naj bi uporabili za šolo, kajti redna šola je mestu zelo potrebna in verskemu skladu pripadajoče poslopje bi težko bolje porabili. Iz kupnine za drugo samostansko premoženje pa bodo poravnani stroški za ureditev šolskih prostorov. V dopisu so podatki o ocenitvi samostanskega premoženja. Dvorna študijska komisija je obvestila gubernij, da je bilo sklenjeno prepustiti mestu Kranju tamkajšnji ekskapucinski samostan za normalno šolo in sicer za cenilno vrednost 2270 florintov. To naročilo je prejel administrator državnih posestev Hammer. V tem obvestilu je napaka pri nazivu šole, ki naj jo ustanove v Kranju. Moralo bi biti navedeno za glavno šolo, kajti normalka je bila samo v Ljubljani. V kasnejših spisih je vedno pravi naziv. Pod št. 2979 z dne 6. januarja 1788 je komisija ponovno obvestila gubernij o cesarjevi odločitvi, da je treba samostan za ocenjeno vrednost prepustiti mestu Kranju. Šoli nepotrebno cerkev ter druga poslopja in vrt naj prodajo, dobljeni denar naj porabijo za stroške pri popravilu samostanskega poslopja. Kupnino naj vzamejo začasno iz fonda obresti premoženja bratovščin.

Gubernij je poslal na Dunaj v tej zadevi spis št. 1495 z dne 28. junija 1788. V njem poroča, da dodaja k poročilu z dne 19. aprila, kateremu so bili tudi priloženi načrti ter predračun stroškov za ureditev šolskega poslopja z licitacijskim zapisnikom, še naslednje pripombe: 1. Prosijo za potrditev prodaje vrta in lope, ker so dosegli za 21 florintov višjo ceno, kakor je bilo predvideno (tj. 941 florintov). 2. Z licitacijo cerkve naj bi počakali še šest mesecev; v tem času naj se občina v Kranju prepriča, da ni potrebno obdržati cerkve. Morda se bo kdo medtem javil, da jo kupi. Na vsak način je treba fanatizem zatreti že v kali in naročiti ljubljanskemu okrožju, da cerkev zapre. 3. Že z najvišjo odločitvijo z dne 6. januarja 1788 je bilo ukazano, da je treba kapucinski samostan prepustiti mestu Kranju za šolo, in sicer za cenilno vrednost 2270 florintov. Z izkupičkom prodaje druge imovine pa bi poravnali stroške preureditve poslopja za šolo. Kupnino naj bi začasno vzeli iz obresti fonda razpuščenih bratovščin, zato sodijo, da visoka odločba izrecno določa, da denar 941 florintov z vso preudarnostjo porabijo za adaptacijo samostana. Superplus stroškov, ki bodo morda nastali po predloženih načrtih in proračunu, naj bi poravnale zemljiške gospoščine, patron in občina. Po prodaji cerkve bi odvedli kupnino kot odškodnino fondu bratovščin za vplačano cenilno vrednost zaradi popolne likvidacije.

Občina Kranj ni imela sredstev, da bi uredila šolske prostore za glavno šolo, ki so jo želeli odpreti, ker bi mesto imelo od tega mnogo koristi. Prebivalci so tudi želeli, da bi bile šolske maše v kapucinski cerkvi: dvorna komisija tega ni dovolila, ker je bila cerkev pretesna in zato neprimerna za šolske maše, kakor je poročalo ljubljansko okrožje. Proti tej odločbi so nastopili starši otrok, ki so hoteli, da bi šolske maše bile v stari kapucinski cerkvi. Po najvišji odločbi pa je okrožni urad zaprl cerkev in v njej so shranili samostanski inventar. Študijska dvorna komisija je v vsej zadevi zelo previdno postopala. To je razvidno tudi iz naročila, ki ga je poslala 5. oktobra 1787 notranjeavstrijskemu državnemu administratorju državnih posestev, da je poročal o vrednosti samostanskega premoženja, ki ga je ocenila občina. Kljub vsemu zanimanju za šolstvo ni država sama za vzdrževanje ničesar prispevala.

Študijska dvorna komisija je zatem odgovorila guberniju v Gradcu s spisom št. 1497 z dne 18. avgusta 1788 na posamezna vprašanja. Glavni sklep, ki naj bi pospešil ureditev prostorov za glavno šolo v Kranju, je bila potrditev prodaje vrta kapucinskega samostana in lope; oboje je na dražbi kupil za 941 florintov Franc Rechberger kot najvišji ponudnik. Odobrila je tudi vse predloge gubernija glede cerkve ter odobrila načrte in proračun za preureditev samostanskega poslopja. Hkrati je vrnila vse priloge, ki so jih poslali meseca junija.

Iz zapiskov je razvidno, da je stavbni mojster Lipuš, ki je napravil načrte in proračun, pričel urejati šolske prostore. Napravili pa so le dve učilnici. Vsa zadeva se je zataknila zaradi pomanjkanja denarja. Imeli so le 941 florintov, ki niso zadostovali.

Anton Kobler pravi v svojem spisu (str. 47): »Kmalu pa, ne vemo iz kakšnega vzroka, ni več ugajal bivši kapucinski samostan za šolo; glavna šola je postala trivialka in porabila se je zopet stara šola pri župni cerkvi, ki je bila last občine.« To spremembo pojasni dopis gubernija, naslovljen na združeno dvorno pisarno št. 969 z dne 6. aprila 1789. V začetku dopisa se sklicuje na dopis z dne 18. avgusta 1788, s katerim je bila odobrena prodaja vrta in lope ter dana navodila za preureditev samostana v šolo. Sklicujejo se tudi na odlok št. 2131 z dne 26. novembra 1788, s katerim so bili potrjeni novi načrti in proračun.

Nadalje poroča gubernij, da so v pristojnosti obeh naročil takoj obvestili ljubljansko okrožje, naj takoj prične urejati šolo. Ljubljansko okrožje pa je poslalo 17. preteklega meseca poročilo, da gospod knezoškof v Ljubljani ne more brez večje škode za zmanjšanje svoje kongrue prispevati k stroškom za šolo v Kranju. Kot zemljiški gospod mora skrbeti še za druge šole. Zato je okrožje predlagalo, da bi namestili šolo v Kranju v tamkajšnjem župnišču, kjer je bila že doslej. S tem bi knezoškofa kakor tudi verski sklad oprostili patronatskih stroškov. Z onimi 941 florinti, ki so jih dobili z licitacijo, bi nabavili šolske potrebščine. Znesek, ki ga bodo dobili s prodajo cerkve in samostanskega poslopja v cenilni vrednosti 2270 florintov, bi prejel fond bratovščin, ker je to vsoto povrnil verskemu skladu.

S predlogi okrožnega urada se strinja in prosi za pristanek. Okrožni urad je bil obveščen, ako se knezonadškof zaradi stroškov, ki jih mora prispevati za šolske stavbe, čuti prizadetega, naj počaka na visoko odločitev.

Tu naj omenimo, da je proračun za popravilo samostanskega poslopja predvideval 1983 florintov in 20 krajcarjev stroškov. Za poravnavo so pa že imeli 941 florintov. Ostali znesek pa so morali poravnati: zemljiška gosposka, patron (škofija) in občina.

Ta dopis je presenetil študijsko dvorno komisijo in je že 17. maja 1789 odgovorila guberniju. Takoj v začetku odgovora je poudarjeno, da ni bilo pričakovati po tolikih poročilih od leta 1787 dalje, ko je bil nekdanji kapucinski samostan vedno predlagan kot primeren za šolsko poslopje v Kranju, da bodo naenkrat odstopili od tega sklepa.

Samostansko poslopje je skupno s cerkvijo in vrtom odstopil verski sklad za cenilno vrednost, narejeni so bili vsi načrti za adaptacijo, sedaj pa gubernij odstopa na predlog nadškofa v Ljubljani po vsem tem podrobnem urejanju, ker bi bil ta rad oproščen patronatskih dolžnosti. Za nove šolske prostore pa niso niti predložili načrtov, iz katerih bi bila razvidna razdelitev prostorov.

Komisija je odločila, da morajo ostati pri naročeni preureditvi samostanskega poslopja ter zahtevati od nadškofa, da prispeva k stavbnim stroškom svoj delež. Ta je bil itak znižan zaradi prodaje vrta od 984 florintov in 20 krajcarjev na 466 florintov in 56 krajcarjev. V Kranju so nato le delno zadostili zahtevi dvorne komisije in uredili v samostanu dve šolski sobi. O tej zadevi ni kasneje več podatkov v dunajskem upravnem arhivu.

Pod točko 2. navedeno gradivo v muzeju je zapisnik s prepisi odlokov glede šol. Iz zapisnika navajamo predvsem le tiste odloke, ki se nanašajo na ureditev glavne šole. Vpisani so namreč tudi drugi, iki so urejali pouk na šolah v tem obdobju. Vpise je napravil krajevni šolski nadzornik po takratnem običaju. V tem času je opravljal to funkcijo Ivan Duller (Dular). Dopise je poslal ljubljanski okrožni urad. Vpisi so bili narejeni naknadno, kajti ne slede si v kronološkem redu. Morda je bil zapisnik prepisov narejen v zvezi z inšpekcijo okrožnega šolskega komisarja v Ljubljani. Na tem mestu je bil od 1786 do 1792 Anton Tomaž Linhart.[8] Na spisih okrožja pa je podpisan okrožni glavar Cannal. Prvi vpis ima naslov: Naredba okrožnega urada mestu Kranj. Ima št. 8832/999 z dne 12. avgusta 1788. V njej je bilo naročeno mestnemu sodniku, da morajo v prihodnjem zimskem tečaju obiskovati šolo ne le otroci iz mesta Kranja, temveč tudi oni iz predmestij in sosednih vasi: Rupa, Gorenje, Primskovo, Klanc, Huje in Čirčiče; ako ne, jih je treba kaznovati. Mestno sodišče naj razglasi to naredbo v svojem nabornem okraju, odgovorno pa je tudi za obisk.

Drugi dopis je naslovljen na krajevnega šolskega nadzornika Ivana Dularja, ki ga ima Žontar omenjenega med srednjimi trgovci (str. 248). Okrožje je v tem dopisu naročilo, da mora šolski nadzornik zahtevati od učiteljev mesečne izkaze o učencih, ki so izostali od pouka. Seznam naj obsega tudi podatke o starših. Poslati ga je treba s predlogom za kaznovanje. Pri tem se sklicuje na odlok iz leta 1781, ko je bil uveden poostren nadzor nad šolskim obiskom in uvedene kazni za starše, ki niso redno pošiljali svojih otrok v šolo. V začetku dopisa navaja, da ovira uspešen napredek šolstva in učne uspehe izostajanje otrok od pouka. Ta okrožnica je bila odposlana pod št. 4518 z dne 27. avgusta 1787. Temu zapisniku je priključen kasnejši spis št. 2005/531 z dne 24. aprila 1788, ki je po kronološkem redu deveti. V tej okrožnici so navodila za izpolnitev izkaza šoloobveznih učencev, ki ne obiskujejo redno pouka, torej je vsebina podobna v prej navedenem dopisu. Priložena ji je tabela, ki sta jo morala šolski nadzornik in komisar nabornega okrožja redno pošiljati okrožju. Izpolnjevali so jo učitelji, glede zanesljivosti o imovinskem stanju staršev sta jo sopodpisala še župnik in šolski inšpektor. Zadnji je moral skrbeti, da je tabela do 10. v mesecu bila odposlana.

Na 6. strani je vpisan izkaz učencev, sposobnih za šolo, ki ga je sestavil 2. junija 1787 Jurij Knoll, nameščeni učitelj. Ta čas sta bila v Kranju dva učitelja: Franz Pfefinger, ki je imel naziv učitelj, in Jurij Knoll z nazivom nastavljeni (angesetzter) učitelj. Knoll je bil poprej šolski

pomočnik in regens chori (organist) in je skrbel za petje pri mašah. Seznam otrok po vaseh, ki so bile všolane v kranjsko šolo, je zanimiv, ker ugotavlja število šoloobveznih otrok. Žal ni podatka, koliko jih je redno obiskovalo pouk.

Mesto Kranj		Črčiče		Klanc		Primskovo		Gorenje		Rupa	
dečki	dekli-ce	dečki	dekli-ce	dečki	dekli-ce	dečki	dekli-ce	dečki	dekli-ce	dečki	dekli-ce
145	119	24	16	12	14	28	30	10	15	20	35

Vseh otrok je bilo 468.

Na straneh 6 in 7 je okrožnica št. 5317 z dne 24. septembra 1787 z navodili glede upravljanja šole in materialne oskrbe. Naslovljena je na mestno sodišče v Kranju. Denar za šolo naj vzamejo iz mestne blagajne, ako izdatki ne presegajo vsote 10 florintov. Sledi napotek za oskrbo revnih otrok s knjigami, ki so jih prejemali brezplačno. Za premožne pa naj jih naroči učitelj neposredno pri založniku Egerju v Ljubljani. Nato naroča okrožni komisar, da mora provizorno nameščeni učitelj Franc Pfefinger, ki se je že doslej izkazal pri svojem delu, prejemati to, kar sta poprej prejemala šolski mojster in podmojster od farne cerkve; o tem naj obvesti gospoda župnika in dekana pa tudi cerkvene ključarje. Opozoriti je treba tudi dekana, da mora v imenu okrožja dajati samovoljno zadržani znesek 27 florintov in 12 krajcarjev učitelju Pfefingerju, dokler bo tako pridno opravljal svoje delo. Šolnino, ki jo pobira mestno sodišče od premožnih staršev po 10 krajcarjev mesečno, je treba prav tako izročiti učitelju Pfefingerju proti potrdilu. Na koncu omenja, da so glede šolske maše poročali višji oblasti in bo mesto o rešitvi obveščeno.

Spis št. 532/132 z dne 6. februarja 1788, poslan mestnemu sodišču v Kranju, obsega odločitev cesarja glede odstopa kapucinskega samostana za šolo, prodaje druge samostanske imovine in naročilo, naj mestno sodišče poskrbi za izdelavo načrtov ter proračuna za prireditev šolskih prostorov, in sicer za 4 prostorne šolske sobe, ki morajo ustrezati številu za šolo sposobnih otrok, in ravno toliko stanovanj za učitelje. Vse to naj opravi stavbenik Lipuš čimprej.

Spis št. 1415 z dne 16. januarja 1788 je dopis gubernija okrožnemu uradu v Ljubljani. V njem naroča, da je treba cerkev in vrt prodati ter z izkupičkom poravnati stroške za popravila. Ta spis obsega napotke, ki jih je dvorna pisarna sporočila guberniju 6. januarja 1788 in jih je ta posredoval okrožju, okrožje pa v malo spremenjeni obliki mestu Kranju.

Naslednji je dopis okrožja mestnemu sodišču v Kranju št. 954/256 z dne 25. februarja 1788. V njem je naročilo, da pripadajo dohodki mestnih podružničnih cerkva učitelju Pfefingerju in da je treba skrbeti za njihovo redno izplačevanje. Nadalje je v spisu navedeno, da je pri farni cerkvi nameščeni cerkovnik odveč, ker sta tam že pomočnik in organist (choriregens). Ta pa s svojo revno cerkveno glasbo po izjavi gubernija moti pravo zbranost in z novo uvedenim cerkvenim petjem bo ta pomanjkljivost odpravljena. Šolski pomočnik naj opravlja te posle sam, ne da bi opustil poučevanje, ali pa naj si najame pomočnika, ki naj ga sam plačuje. Knoll je poučeval v šoli tudi petje in je prejemal za to posebej nagrado. Na straneh 12 in 13 so vpisi dohodkov cerkovnikov: roženvenske, pungartske ter špitalske cerkve, o čemer je mesto poročalo okrožju 22. februarja 1788. Na strani 14 je dopis št. 3398/878 z dne 23. julija 1788 in je naslovljen g. Gašparju Feichtingerju, šolskemu inšpektorju v Kranju, ki je bil takrat mestni sindik ter najpomembnejša oseba magistratnega sveta. V dopisu je očitek, da so bili izpitni programi in pridnostni izkazi šole poslani brez spremnega poročila, kar dokazuje o majhni pozornosti za to občekoristno ustanovo. Pri pošiljki so manjkala tudi spričevala tistih mladeničev, ki so prejemali štipendijo ali pa bili predlagani zanjo. Zanimivo je navodilo, da morajo učitelji spričevala čitljivo napisati, podpisati pa jih mora katehet. Sledi vpis okrožnice ljubljanskega okrožja št. 6253 z dne 16. novembra 1787 o kurjenju šolskih prostorov. Vsak otrok je moral prispevati 14 krajcarjev za kurjavo, in to ne le tisti, ki obiskujejo šolo, ampak tudi tisti, ki je ne obiskujejo. Le res revni so lahko oproščeni. V pomirjenje občanov ter šolske mladine sporoča o prejetju zagotovila, da bo vloga glede šolske maše v ekskapucinski cerkvi poslana visokemu guberniju in se z njo strinja tudi konzistorij.

Na straneh 16 in 17 je vpisan dopis Kranja okrožju v šolskih zadevah z dne 12. junija 1787. Podpisa ni in najbrže ga je odposlal mestni sindik. Spisu je bilo priloženo poročilo Antona Lipuša, stavbenika, o dveh mestnih hišah, tj. o šoli in mežnariji, ki bi ju lahko uporabili za normalno šolo. Priložen je bil tudi načrt in proračun za kapucinski samostan, ako bi ga uporabili za šolo, ter spisek šoloobveznih otrok s prošnjo, da bi c. kr. okrožni urad posredoval, da bi najhitreje ustanovili šolo, ki jo tam-

kajšnji meščani in milostni vladar želijo. Nadalje poroča, da je bil glavni nagib za ustanovitev šole, za katero naj bi uporabili kapucinski samostan, v poročilu mesta in drugih strank ta, da bi otroke v mestu zaposlili ter odvrnili od raznih razvad, katerim v tej starosti radi zapadejo. Zato prosijo za to koristno ustanovo in s pripravo poslopja bo storjen prvi korak k izboljšanju razmer.

Pod številko 5853/1390 je vpisana okrožnica okrožja z dne 5. decembra 1788, poslana nabornim komisarjem in šolskim inšpektorjem. V njej je naročilo, da je treba počitnice na deželi prej omejiti, kakor podaljševati in ne smejo trajati dlje kot šest tednov. To je utemeljeno s tem, da je v trivialnih šolah učni uspeh odvisen od vaje. Počitnice služijo učiteljem in učencem za oddih ter prepuste otroke staršem za nekaj časa. V 14 dneh naj poročajo o ureditvi počitnic, pri tem pa naj upoštevajo lokalne razmere.

Na strani 20 je vpisana okrožnica okrožja št. 293 z dne 26. novembra 1788. Obsega naročilo za vodenje zapisnika o delu na šoli. To je veljalo tudi za šole, kjer je bil združen z literarnim poukom delovni pouk. Pod nazivom delovni razred so vodili pouk dekliških ročnih del. Okrajni naborni komisarji, ki so ocenjevali podrejene učitelje, so pregledovali te zapisnike ob polletnih izpitih ali vizitacijah (= inšpekcijah). Na naslednjih straneh se vrste okrožnice glede kurjenja šolskih prostorov in preskrbe s kurjavo. Nato izkaz dohodkov cerkovnika na Rupi, Primskovem in Čirčičah. Sledi obširen prepis odlokov glede kolkovine učiteljskih potrdil, navodila iz leta 1781 glede pričetka pouka ter šolskega obiska. Obširna je okrožnica iz leta 1778 glede pouka verouka, ki je zajel tudi mladino, odraslo šoli. Kaže, da so ponovno poostrili obisk nedeljskega pouka verouka, o čemer so morali kateheti voditi evidenco. Nato so napotki iz leta 1784 o ustanavljanju nemških šol na podeželju. V tej okrožnici so navedene plače učiteljev in podučiteljev; te so bile 130 in 70 florintov letno. Obljubljeno pa je bilo, da jih bodo zvišali, takoj ko bo to mogoče. Vpisana so tudi navodila glede izpitov tistih učencev, ki so imeli domače učitelje, in postopek pri izpitih teh učencev.

Ta zapisnik ima z druge, zadnje strani vpise prejemkov ter izdatkov za posamezne mesece za leta 1807 do 1810. Ti podatki se nanašajo na izplačilo podpor siromakom (»Armen Institut« je zabeleženo na priloženem potrdilu), ki jih je izplačeval špitalski upravitelj (glej Žontar str. 277) leta 1790, a po letu 1807 najbrž župnik, kajti glavni dohodek tega fonda je bila sicer splošna zbirka, nato cerkvena in puščica (v cerkvi) ter kazni. Število podpirancev se je spreminjalo, največ jih je bilo 28.

Za obdobje 1786 do 1789 je iz izvlečkov dokumentov razvidno, da je v Kranju delovala le trivialna šola, dasi so imeli resno namero ustanoviti glavno šolo. Župnik Sluga je šele leta 1802 sam odprl tretji razred, glavna šola pa je bila odobrena leta 1805.

Iz izvlečka šolske kronike je razviden potek razvoja šole v Kranju. Nekateri podatki pa niso natančni in jih tu navajamo, dasi ta sestavek nima namena podati orisa razvoja glavne šole. V zlati knjigi (glavni s podatki od 1809 do 1865) je podatek za dekliško industrijsko šolo, in sicer že za leto 1819, medtem ko je v kroniki navedeno, da je bila ustanovljena šele leta 1845. Prav tako je glavna šola imela leta 1810 tri razrede.[9] Za leto 1811 ni podatkov. V letih 1812 do 1815 je imela dva razreda in je delovala kot trivialka še v prvem polletju, tj. do 5. aprila 1815. V drugem, poletnem semestru pa je že vpisan učni uspeh za vse tri razrede glavne šole. Za leto 1843 je tudi podatek, da so kupili dve šolski zastavi. Slike na njih je naslikal Josip Egartner, vezenje pa je oskrbela Marija Škarja, industrijska učiteljica na dekliški šoli. V šolskem letu 1851 je bila odprta pevska šola, ki so jo vzdrževali starši učencev. V letu 1863 so vpisani tudi učenci risarske šole, ki so bili pohvaljeni. Četrti razred glavne šole je bil odprt leta 1856.

Priobčeni izvlečki korespondence med dvorno študijsko komisijo na Dunaju, gubernijem v Gradcu, okrožnim uradom v Ljubljani, mestnim sodiščem, nabornim komisarjem in krajevnih šolskim nadzornikom v Kranju razodevajo odnos teh uradov do šole. Vsi so poudarjali nujnost ustanovitve glavne šole v Kranju. Glavna ovira, da šola ni bila takoj ustanovljena, je bilo pomanjkanje primernega poslopja za njeno namestitev. Ta je odpadla z razpustom kapucinskega samostana, ki je ostal prazen; s primerno preureditvijo bi pridobili potrebne učilnice in stanovanja za učitelje. Dvorna študijska komisija je takoj pristala na ustanovitev glavne šole v preurejenem samostanu in dala vsa navodila za odkup stavbe ter prodajo druge imovine; z izkupičkom naj bi poravnali stroške preureditve. Zadeva se je zataknila leta 1789, ko je okrožje sporočilo guberniju, da ljubljanski knezoškof prosi za oprostitev stroškov, ki jih ima kot patron. Naenkrat so se v Ljubljani zadovoljili s šolo v starem poslopju. Nastane vprašanje, zakaj se ni oglasil ordinariat takoj v pričetku dogovorov, da ne zmore stroškov. Morda je bila ta sprememba stališča posledica zamenjave na sedežu škofije. V oktobru 1787 je

umrl škof Herberstein in nasledil ga je junija 1788 Mihael Brigido. Iz listinskega gradiva je moč ugotoviti samo mnenje ordinariata, da je dovolj obremenjen že s prispevki za šole kot zemljiški gospod. V svojih dohodkih bo prikrajšan, ako bo moral prispevati še k stroškom šole v Kranju. Kljub odločitvi dvorne študijske komisije, naj škof prispeva svoj delež, so zastala dela pri preurejanju samostanskega poslopja po sprejetih načrtih. Uredili so le dve šolski sobi, kar ni zadostovalo za glavno šolo. Rešeno tudi ni bilo vprašanje potrebnih učiteljev, kajti učitelji glavnih šol so bili lahko le tisti, ki so na normalki opravili pedagoški tečaj. To so bili razlogi, da je šola v Kranju ostala trivialka do leta 1805, ko ji je bil uradno priznan naziv glavna šola; imela je tri razrede.

OPOMBE

[1] Splošna šolska naredba — Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern d. d. Wien den 6-ten Dezember 1774. Slovenski prevod je oskrbel po podatkih iz leta 1775 Blaž Kumerdej (zapisnik normalnošolske komisije z dne 31. 8. 1775). Naslov se je glasil: Povsodn duželski šolni red. Izšel je v dvojezični izdaji.

[2] V Arhivu Slovenije je izkaz trivialnih šol za Kranjsko iz leta 1761 v fondu Publ. Polit. Lit. 4. Num. 4-Vol. 1—4. Ta popis je bil napravljen na cesarski odlok, ki je izšel istega leta (je v arhivu SŠM).

[3] V arhivu SŠM fascikel 245 III/12 je fotokopija poročila o šolstvu na Kranjskem iz leta 1776. Original je na Dunaju.

[4] Josip Apih: Ustanovitev narodne šole na Slovenskem. Letopis Slovenske Matice za leto 1894, 1895.

Anton Koblar: Šole v Kranju. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. L. XIII. 1903. Str. 40—48.

Dr. Josip Žontar: Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana 1939.

Dr. Vlado Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I. Ljubljana 1963.

[5] SŠM. Mikrofilm inv. št. 2512 — 1966. Kranj glavna šola. Vseh kopij je 35.

[6] Abschriften der in Betreff der Schulen ergangenen Verordnungen. Knjiga vezana v usnje. Popisanih 38 strani. Vpisi nemški v gotici.

[7] Buch der Ehre. 1809—1865. Vezana v usnje. Vpisani so le najboljši učenci ob zaključku vsakega polletja. Na zadnji strani ovitka je vtisnjeno: Gegründet im Jahre 1809. Druga je vezana v karton in nima napisa. Vpisi so za posamezne konference od 1816 do 1856. Ta knjiga ima žig: K. K. Hauptschul Direktor Krainburg (= c. kr. direktor glavne šole Kranj).

[8] O Linhartu kot okrožnem šol. nadzorniku je priobčen zapisek v Zgodovinskem časopisu. L. VIII. 1954, stran 143, avtor: Dr. Vlado Schmidt. Okrožni šol. nadzorniki so letno enkrat morali obiskati vsako šolo. Pri tem so ugotavljali, ali deluje šola po veljavnih predpisih. Kako je potekla taka inšpekcija, je zabeleženo v Protocolu Žalske farne šole za obdobje 1787—1792. F. Ostanek: O šolskih zadevah v celjskem okrožju v času 1787—1792. Sodobna pedagogika. Lj. 1954, str. 288—290.

[9] J. Žontar pravi v svoji knjigi (str. 288), da je tretji razred gl. šole prenehal leta 1809. Zapis v zlati knjigi tega ne potrjuje, pač je bila ukinjena gl. šola v letu 1811. Za to leto tudi ni vpisa v zlati knjigi. V mesecu novembru je bila odprta gimnazija in takrat so 3. razred ukinili.

THE FOUNDATION OF THE "MAIN" SCHOOL IN KRANJ FROM 1786—1789

The author collected the material of the foundation of the "main" school in Kranj in Viennese Verwaltungsarchiv and the material that is in the School museum in Ljubljana. There are also extrats from the correspondence between the Municipal Court in Kranj, the District office in Ljubljana, the County Office in Graz and the Court Committee for study in Vienna. All of them pointed out the necessity of the foundation of the "main" school in Kranj but the town itself should provide the means for it. School reform in the times of Empress Terezia contributed to the opening of an elementary school (trivialka) in Kranj in 1777. But *the town wanted to have the "main" school but there wasn't any suitable place for it. When the Capucci monactery became* extinct in 1786, it was suggested to place the "main" school in that building. The Court Committee for study accepted the proposal and it gave the instructions for the selling of convent property (the garden, the church and outhouse) and it ordered the plans for the adaptation. But it didn't progress very quickly and it stopped in 1789 when the Bishop from Ljubljana didn't want to contribute the expenses towards the adaptation. Master builder Lipuš started the rearranging of the Convent but nevertheless the work stopped. The lessons were in the old school *and the "main" school wasn't opened untill 1805.*

SIMON JENKO IN GORENJSKA POKRAJINA

FRANCE BERNIK

Nesporna je trditev, da pokrajina pri nobenem slovenskem pesniku 19. stoletja ni tako pogost motiv kot pri Simonu Jenku. V njegovi poeziji so podobe narave tako rekoč vedno prisotne. Dosledno, čeprav v modificirani obliki in v spremenjeni vlogi, se pojavljajo v vseh obdobjih Jenkovega pesniškega razvoja. Zato je upravičena, dasi morda nekoliko preenostranska oznaka, ki so mu jo nadeli starejši raziskovalci naše literarne preteklosti in s katero še danes razglašamo našega lirika za »pevca Sorškega polja«.

Jenkove pesmi z motivom pokrajine pa so si močno različne, saj razkrivajo vse tiste idejne in doživljajsko čustvene premike, ki so lastni drugim njegovim pesmim — zlasti ljubezenskim, domoljubnim in refleksivnim izpovedim.[1] Od gimnazijskih let do plodne pesniške ustvarjalnosti na Dunaju in še dalj se je spreminjala ne le podoba, temveč tudi funkcija pokrajine v Jenkovi liriki. Idejni temelji teh sprememb kažejo na zvezo našega pesnika s sočasnim evropskim miselnim in literarnim razvojem.

V začetku je ostal Jenko s svojo poezijo o naravi še v mejah romantičnega subjektivizma. Vsa pozornost je veljala človekovi notranji individualnosti, medtem ko je bilo področje zunajčloveške, tako imenovane objektivne resničnosti zapostavljeno. V tem času je pesnik pokrajino subjektivno čustveno preoblikoval in prestiliziral v taki meri, da jo je lahko uporabljal kot sredstvo izpovedovanja. Toda kmalu se je v lirskih pesmih z motivom pokrajine, podobno kot pri njegovih pesmih z drugačno tematiko, spopadel svet individualnih notranjih položajev pesnika z vnanjo, pozitivno resničnostjo. In kot drugod je bil tudi na tem področju lirskega navdiha zunanji svet pojavov močnejši od subjektivne čustvenosti. Zlasti v dunajskih letih, v ciklu O b r a z i , se je pod vplivom pozitivistične miselnosti časa močno okrepila doživljajska pozornost našega pesnika za realno, zunajčloveško resničnost. Pokrajina v Jenkovi liriki se je začela osvobajati posredništva, in namesto vloge, ki jo je doslej imela, je postala objekt čutnočustvenega doživljanja. Posledica opisanega procesa je bila, da so se pri Jenku pojavile — in to prvič v razvoju naše poezije — izpovedi, ki kažejo nekakšno impresionistično razmerje do pokrajine.

Namen prispevka seveda ni, da bi utemeljili pravkar zapisane trditve in jih podprli s primeri iz Jenkove poezije, zlasti še, ker smo to že storili na drugem mestu.[2] V pričujočem sestavku se želimo omejiti izključno na pesnikov odnos do domače pokrajine. Ta predstavlja središče tovrstne Jenkove poezije, čeprav ni zanikati, da se v njej pojavljajo razen Gorenjske še druga območja slovenskega ozemlja in celo tujina. Vse to pa ne more spremeniti dejstva, da predstavlja osrčje Jenkovega lirskega sveta pokrajina Sorškega polja, ki jo je pesnik vsrkaval vase od prvih otroških let do svoje prezgodnje smrti.

Ohranjeni viri pričajo, da je Simon Jenko podaljšal brezskrbno otroško igro s svojimi vrstniki v domačem kraju tja v šolsko dobo. Njegov brat Ivan opisuje slikovito, za otroke verjetno posebno mikavno pot v ljudsko šolo, ki je vodila iz Podreče s čolnom ali »brodom« čez Savo do Smlednika in ki jo je Jenko prehodil včasih tudi po »dvakrat na dan«.[3] Sorško polje z ravninskimi, gosto zaraščenimi gozdovi in tesno strnjenimi vasmi ob deročem, kanjonu podobnem toku Save se je v teh letih globoko vrezalo v mehkočutno notranjost mladega Jenka. Podoba rojstnega kraja z bližnjo okolico je tako postala neodtujljivo ozadje njegovih mladostnih doživetij in ostala je tesno povezana tudi s kasnejšimi pesnikovimi spomini na brezskrbno, čeprav siromašno preteklost. Kdor bi prezrl to stran Jenkove zgodnje mladosti, ne bo mogel prav razumeti pogostega motiva gorenjske pokrajine v njegovi poeziji.

Nič nam bolj ne pomaga približati Jenkovega odnosa do pokrajine rojstnega kraja kot tisti njegovi stihi, v katerih pesnik opisuje druge predele slovenske zemlje in se do njih, da tako rečemo, opredeljuje. V tem pogledu je močno značilna pesem K r k i , ki je nastala v letih 1851 do 1855, zelo verjetno bliže zadnji kot prvi meji v domnevnem časovnem razmaku. Omenjena pesem, doslej vse premalo zapažena in upoštevana, se glasi takole:

Krka, Krka, ti lenoba
in vodá tvojih grdoba!
Nič šumenja,
nič grmenja,
nič puhtenja,
tiho tečeš kakor čas.

Teci, teci k mater' svoji,
da poda lenobi tvoji
več kreposti,
da v hitrosti,
tek mladosti
v dobi lepi dokončaš!

Kot vidimo, je pesem zelo neposredna, brez temnih mest in dvoumnosti, zato ni težko uganiti, katera pokrajina je živela v Jenkovih predstavah, ko se je srečal s Krko. Navajen opazovati hitro tekočo, deročo in penečo Savo, ki je pod njegovim rojstnim krajem v globoki strugi hitela navzdol, je pesnik pred povsem drugačno Krko dobesedno obstal. Ni čudno, če se mu je reka brez padcev, tekoča na površini nižinskega, le tu in tam gričevnatega sveta zazdela počasna, naravnost »lenobna«, njen tek brez šuma, brez »grmenja in puhtenja«, njena barva kalna in umazana. V času navedene pesmi se je namreč v Jenku že izoblikoval čut za pokrajino, pogojen po rojstnem kraju, in drugačnost dolenjske reke je bila zanj tolikšna, da je ni mogel več sprejeti v svoj svet doživljanja. Ne pretiravamo, če rečemo, da je bilo pesnikovo srečanje s Krko pravzaprav soočenje dveh slovenskih pokrajin. Predstava o gorenjski pokrajini, zreducirana na Savo in okolico, je zadela ob Krko, ki je nekje analogno »poosebljala« dolenjski pejsaž. Ob soočenju teh dveh bistveno različnih delov slovenske zemlje se je v mladem Jenku še bolj okrepila privrženost domači Savi, Sorškemu polju in njegovi okolici.

Po teh nespornih in, lahko rečemo, samoumevnih trditvah izhodiščnega značaja se zdaj postavlja pred nas poglavitna naloga. Ugotoviti moramo potencial in meje pesnikove čustvene navezanosti na domačo pokrajino, določiti idejnost te njegove afinitete do gorenjskega geografskega prostora.

V približno istem času[5] kot Krki je nastala pesem Na Sorškem polju. V njej skuša Jenko odgovoriti na tisto pomembno, če ne kar poglavitno vprašanje, ki zaposluje tudi pričujoče razmišljanje o pesniku in njegovi rojstni pokrajini.

Pozdravljeno bodi
Sorško poljé
kjer moji očaki
v grobih ležé;

kjer zibel je moja
stala nekdaj,
kjer rojstna stoji še
hiša mi zdaj.

Trigláva visoko
snežno glavó
še v sinji daljavi
vidi okó;

še Sava grmeča
v strugi šumi,
ko leta nekdanja
liže pečí.

Al' sem ti še znanec,
Sorško polje?
Ker dolgo se nisva
videla že;

in jaz sem premenil
misli, obraz,
kar naju ločila
kraj sta in čas.

Navedena pesem dokaj neposredno in nedvoumno razkriva globlje silnice, ki vežejo Jenka na domačo pokrajino. Tu so bivali njegovi predniki, tu je rojstni kraj, kjer je pesnik preživel otroštvo in mladost, tu se je konec koncev odvijala daljna in bližja preteklost, usodno povezana z njegovo bitjo. Vsota pomembnih, nepreklicnih dejstev, postavljenih v ta geografski prostor, je izoblikovala Jenkovo psihofizično individualnost. Zdaj ko se pesnik po »daljši« odsotnosti vrača v svojo pokrajino, ne opazi v njej nikake spremembe. Vse je táko kot prej: rojstna hiša, Triglav v »sinji daljavi«, »Sava grmeča«. Kot zunanji svet zaključena in nespremenljiva stopa pred pesnika tudi preteklost. Nova je le disharmonija med pesnikom in pokrajino, kar je posledica njegove odsotnosti zdoma. S Sorškim poljem skuša zdaj pesnik obnoviti »znanstvo«, da ne rečemo intimno, globljo povezanost. In tu se začenja dialog med pesnikom in rojstno pokrajino, med Jenkom in svetom kmečke domačnosti.

Enoumna je njegova izpoved, da je v odsotnosti spremenil »obraz«; manj določen je pesnik, ko pravi, da je spremenil »misli«. Toda naj že pripišemo splošnemu pojmu »mislim« takšno ali drugačno vsebino, naj že pojem

istovetimo z načinom racionalnega odzivanja na dogodke v vsakdanjosti ali pa ga podaljšamo v sistem reakcij in načel, v nazor o življenju ali svetu — eno drži. Če se pesnik vrača domov, spremenjen po »obrazu« in v »mislih«, pomeni, da se ne sooču je le z rojstno pokrajino, z geografskim prostorom, temveč tudi z življenjem svojih rojakov v tem okolju in s svojo zgodnjo mladostjo. In če se zdaj Jenko čuti drugačnega od domačega kmetstva, je očitno, da ga od rojakov loči zgolj duhovni svet, medtem ko je njegova čustvena privrženost domači pokrajini in človeku ostala tako živa, kot je bila. V tem prepričanju nas potrjujejo naslednji upoštevanja vredni stihi iz prve variante pesmi:

Mnogo spremenil
tvoj se je sin,
le nate ostal mu
živ je spomin.

Iz povedanega moremo povzeti, da gorenjska pokrajina, pokrajina Sorškega polja, Jenku ni bila zgolj predmet domotožnega čustvovanja in doživljanja. Trdimo lahko celo, da je pesnik nikoli ni romantično slavil kot najvišjo lepoto, kot »podobo raja«. Nasprotno. Jenko je pokrajino rojstnega kraja pojmoval kot celoto zemlje in človeka. Iz verzov N a S o r š k e m p o l j u pa je mimo tega razvidno še, kako se je pesnik razmeroma zgodaj, še pred osemnajstim letom starosti, začel čutiti duhovnega tujca med rojaki. Jenkov model sveta je že tedaj postal drugačen od tradicionalnega notranjega življenja kmečkega človeka.

OPOMBE

[1] Francè Bernik, Lirika Simona Jenka, 1962, 202—238.
[2] Prav tam.
[3] Ivan Jenko, Kres 1886, 3.
[4] Simon Jenko, Zbrano delo I, 1964, 292, uredil Francè Bernik.
[5] Pesem je nastala 4. aprila 1855, Jenkovo Zbrano delo I, 1964, 257.

SIMON JENKO UND DIE OBERKRAINER LANDSCHAFT

Die oberkrainer Landschaft, die Gegend von Sorško polje, war für den Dichter Jenko nicht nur Empfindung, Heimweh, Erlebnis. Wir können sogar behaupten, daß sie der Dichter niemals als »höchste Schönheit romantisierte und auch nie von einem »paradiesischen Bild« sprach. Im Gegenteil. Jenko hatte die Landschaft seiner Geburt als Einheit von Mensch und Erde betrachtet. Aus den Versen »Na Sorškem polju« (»Auf der Ebene der Sora«), welche die Grundlage unserer Studie darstellen, geht hervor, daß sich der Dichter verhältnismäßig früh, er war noch nicht 18 Jahre alt, geistig fremd unter seinen Landsleuten fühlte. Das Modell der Welt in der Vorstellung von Jenko war schon damals zu verschieden von der Tradition des bäuerlichen Lebens.

JENKOVA FILOZOFSKA LIRIKA

BORIS PATERNU

Študijo posvečam spominu prijatelja, kirurga dr. Uroša Tršana, ki se je 22. julija 1969 ubil v steni Travnika.

Med najbolj razsežna, hkrati pa najmanj raziskana področja Jenkovega pesništva sodi njegova filozofsko refleksivna lirika. Prezrl jo je že Josip Stritar, ko je zapisal: »Jenku ni bilo dano pogledati v črne globočine človeškega življenja, človeškega srca. Srečni Jenko!«[1] Za nas pa je ta lirika zanimiva iz več razlogov. Prvič zato, ker ob njej lahko razberemo tista daljnosežna dogajanja v Jenkovem miselnem odnosu do življenja in sveta, ki nam pomagajo pojasniti nastanek njegove moderne lirike. Drugič pa je Jenkova refleksija pomembna tudi sama po sebi, ne glede na svojo dokumentarno ali pojasnjevalno moč. Pomeni namreč prvi prodor postklasične filozofske misli v slovensko pesništvo. Natančneje: pomeni prodor skrajno gibljive, v protislovja odprte in notranje do kraja vznemirjene zavesti o bivanju v samo središče pesniškega snovanja. Začenja torej proces, ki v naši liriki še danes ni končan.

Če se ozremo na ta del Jenkovega pesništva, opazimo najprej skoraj nepregledno množico zdaj bolj zdaj manj dorečenih misli, spoznanj ali vprašanj o bistvu človekovega življenja. Te refleksije so glede na zunanjo tematiko zelo mnogovrstne: včasih se drže ljubezni, drugič spregovorijo o naravi, nato o zgodovini, pa spet o moči in nemoči človeškega duha in tako naprej. Poleg tega so glede na svojo osnovno idejno naravnanost močno različne in večsmerne, velikokrat si oporekajo, včasih vse do popolnega nasprotovanja.

Tako nas šele pozorno opazovanje, odbiranje in usklajevanje pojavov postopoma privede od razmetanega in razlomljenega mozaika refleksij do čitljivih globinskih obrisov pesnikovega nazora. Ti obrisi se pokažejo šele potem, ko odkrijemo pesnikove glavne miselne položaje in njihove zveze. To pomeni: najprej je treba ugotoviti odločilne filozofsko situacijske kroge, v katerih živi in iz katerih reflektira Jenkova misel; zatem odkriti notranja razmerja teh situacijskih krogov in začrtati njihovo slojevitost oziroma stratigrafijo. Naposled pa je neogibno, da poskušamo določiti še položaj, ki ga ima Jenkova filozofska misel glede na vidnejše tokove evropske filozofije 19. stoletja, *in presoditi, koliko in kje je utegnila biti odvisna od njih.*

1

Prvi, najvidnejši in tematsko najobsežnejši situacijski krog, iz katerega poganja že Jenkova najzgodnejša refleksija in se tudi pozneje vedno znova vrača vanj, polni spoznanja oziroma z a v e s t m i n e v a n j a. Že petošolski S o n e t (1851) nosi v sebi poudarjen občutek, da življenje hitro premine.[2] Misel na neogibno minljivost postane zatem najbolj pogostna vsebina Jenkove refleksije in seže čez vsa tematska območja njegove lirike. Ta misel je pri njem pravzaprav vedno budna in nenehoma na preži. Najde si pot in pristop v vsako doživljajsko snov, pa naj bo to mladost ali ljubezen, radost ali lepota, narava ali zgodovina, dejanja človeških rok ali duha. Skorajda ni predmeta, ki se ga ne bi polastila. Skratka, misel o nenehnem spreminjanju in minevanju stvari, ki je bila v Prešernovem pesništvu še obrobna, čeprav že opazno prisotna, se pri Jenku pomakne v samo jedro zavesti in postane tako rekoč središčna optika njegovega gledanja v svet. V vajevski pesmi M l a d e n i č i n p o t o k najdemo tele stihe:

Oh stalnosti nima, kar krije nebo,
tak potok in človek, tak rože veno;
in celo življenje le kratko trpi,
in celo življenje nek'tere le dni![3]

Razumljivo je, da je pri vsem tem zelo vidno tematsko mesto dobila smrt. Razmeroma pogosto jo srečujemo že v zgodnjih refleksijah, čeprav sprva še kot spremljajoči ali vzporedni motiv. Leta 1853 jo najdemo že kot vodilni idejni refren daljše miselne pesmi Č a s i i n č l o v e k.[4] Kmalu potem pa se osamosvoji v docela samostojen mo-

tiv in zavest o smrti postane nekajkrat vrhovna zavest, skozi katero pesnik doživlja sebe in premeri človeško življenje sploh.[5] V pesmi N a g r o b e h (1854) poseže doživetje človekovega konca v dno Jenkove zavesti in jo že vidno premakne v smer iracionalne pretresenosti. Njegova misel tokrat zatrepeta na mejni ostrini nagonskega strahu, upora in obupa. Pogled na poslednje človekovo prebivališče se konča takole:

Pogledal sem v jamo nedavno skopano,
šest čevljev globoko, tri čevlje široko,
pogledal sem v postelj človeku postlano,
ki meja je mislim letečim visoko.

Glasove bridké je srce zdihovalo,
roké so se s silo na prsih sklenile,
trohljivosti grozno zaklical sem hvalo,
da jek so zamolkel dajale gomile.

Motiv in jezikovna formulacija tokrat že drsita v iracionalni paradoks.[6]

Toda memento mori pri Jenku ne lebdi samo nad človekovim osebnim življenjem. Zakonu neizprosnega izničevanja so podvržena tudi dela človekovega uma in človeških rok.[7] Motiv je najbolj čisto izoblikovan v sedmem »obrazu« Z e l e n m a h o b r a š č a :

Zêlen mah obrašča
zrušene zidove,
veter skoznje diha
žalostne glasove.

Povej, razvalina,
v soncu zatemnela!
Kaj je moč človeška,
kaj so njena dela?

In življenje naše,
ki tak hitro teče,
al' so same sanje?
— Sanje — jek mi reče.

Tu je Jenko že daleč onstran Prešernove, ob Korytkovi smrti izpovedane racionalistične vere v večnost človekovega dela, opravljenega za človeštvo; pa tudi daleč od podobne Aškerčeve misli: »v delih svojih živel sam boš večno«.[8] Uničenju v času je podvrgel vse človeške stvari sploh. Beseda »čas« s pomenom minevanja in odhajanja v nič je pri njem nenavadno pogostna (npr. »časa kolo«, »časa ost«, »ruši čas«, »kaj beseda čas pomeni«). Že v vajevskih proznih Č r t a h je zapisal tole značilno misel: »Ko človek misli, da se mu vse klanja, mu vendar še nekdo zapoveduje, in ta nekdo je čas.«[9]

Jenkovo spoznanje pa se ni ustavilo zgolj ob smrti kot gospodarju vsake človeške usode niti ob postopnem uničenju in pozabi človeških del. Procesu stalnega in sprotnega minevanja je podvrgel človekovo živo duševnost, podvrgel ji je svoja in tuja čustvena doživetja ter stanja. Na lastno ljubezen ali bolečino ali radost ali upanje nenadoma pogleda kot na nekaj, kar je prav tako zapisano naglemu spreminjanju in sprotnemu ugašanju. Temu spoznanju je posvetil posebno pesem S p r e m e m b a in pojav opisal takole:

Hitro obrača se časa kolo,
naši duhovi z njim se vrtijo,
dan na dan sebe same menijo,
sami ne znajo, zakaj in kako.

Tugi žareči me dala v oblast,
dala me sreča vodnici je slabi;
zopet pihljaje nada me vabi,
njeno hladilno okušam že slast.

Miru odpira se prazno srce,
rane zastarane sčasoma celi,
v jasni prihodnosti tožno veseli
gine iz srca ognjeno morje.[10]

Tak prenos dialektike minevanja na vsakdanjo človekovo izkušnjo je imel daljnosežne miselne in psihološke posledice. Zavest nenehnega in sprotnega minevanja »vseh stvari« (izraz uporablja v P o s a v s k i h g l a s o v i h) je na široko odprla vrata relativizmu in skepticizmu, v skrajnem primeru pa tudi agnosticizmu, kot kažejo sklepni stihi prve kitice navedene pesmi. Praktično to pomeni: sreča ali radost je lahko samo trenutna, saj je omejena z zavestjo o njenem neogibnem koncu. Torej ni nikdar sama, marveč je vedno odprta v tesnobo. In prav tako je z ljubeznijo, upanjem ali močjo in nič drugače z bolečino, trpljenjem ali obupom. Vsem tem in takim doživetjem je že sproti sojeno, da ugašajo v mir praznote in pozabe. Ironija in sarkazem, h katerima je bil Jenko vse življenje tako močno nagnjen, sta samo druga stran iste zavesti.

Skratka, prvi in že v Jenkovi mladosti nadvse odločilen miselni krog kaže navzven zaostreno tezo o stalnem minevanju in smrti vsega obstoječega, navznoter pa se polni z relativizmom in skepticizmom.[11] Kolikor bolj se stopnjujejo vse te lastnosti, toliko manj prostora ostaja za klasično, racionalno trdno miselno zgradbo o svetu in človekovem bivanju, in toliko bolj stopa v ospredje izkuš-

nja in filozofija trenutka kot spoznanje edine oprijemljive resničnosti v izničevalnem begu časa. Ni naključje, da se že v Jenkovi dijaški liriki začne oglašati pojem »trenutka«, ki bo kasneje zavzel več prostora.[12] Ti in taki premiki seveda niso mogli ostati brez posledic tudi za sistem pesnikovega izražanja, za njegov slog.

Poreklo opisane plasti Jenkove refleksivne lirike bo treba iskati v več smereh. Neutajljiv je v njej najprej stari, tradicionalni tok verske, filozofske in pesniške ideje o minljivosti vsega človeškega. Ta miselni tok je nanj posebno vidno deloval s svojo elegično varianto, kakršno je močno razvila evropska pesniška predromantika in romantika. Zatem ni mogoče prezreti naslednje in usodnejše stopnje evropskega vpliva, namreč dotoka heglovske filozofske dialektike. Ta je v Jenku, ki je bil po pričevanju sodobnikov že po naravi nagnjen k izredno dinamičnemu mišljenju, pomagala izostriti dialektično optiko in radikalizirati njegovo zavest minevanja.[13] Toda on ne ostane pri tem. Oddalji se tako od tradicionalne krščanske kot od heglovske metafizične osmislitve minevanja. Misel na smrt ga pusti samega v tesnobi grozljive nazadoščenosti. In treba je upoštevati še neko dejstvo, ki problemu dodaja nove razsežnosti. Dialektiko porajanja in minevanja Jenko skoraj vedno ponazarja s pojavi v naravi. Vendar pri tem ne gre samo za slogovno oziroma metaforično sredstvo. Z empiričnimi zakoni, ki vladajo v naravi, primerja, potrjuje in utemeljuje poglavitne zadeve človekovega telesnega in duhovnega bivanja vse od ljubezni pa do neenakega boja za obstanek in smrti, kar kažejo predvsem O b r a z i.[14] Govorimo torej lahko o dialektiki, ki iz heglovskega metafizičnega območja prestopa že v empirični pozitivizem 19. stoletja.

Toda vmes je še en člen, ki ga ne kaže prezreti. Jenkova zavest minevanja se je na tej poti od metafizike k empirizmu presenetljivo močno približala Schopenhauerju, v vsebini in formulaciji. Med poglavitne utemeljitve svoje filozofije je Schopenhauer uvrstil tudi načelo minevanja in to načelo radikaliziral do skrajne mere. Pojmu »existentia fluxa« je podvrgel prav vse, kar živi. V njegovem glavnem delu D i e W e l t a l s W i l l e u n d V o r s t e l l u n g lahko beremo: »Njegovo (tj. človekovo) bivanje je samo v sedanjosti, katere neustavljivi beg v preteklost je stalno prehajanje v smrt, je nenehno umiranje ... zato mu po pameti mora biti vseeno, ali je bila vsebina te preteklosti muka ali užitek ... Tudi če gledamo pojav s telesne strani, nam postane očitno, da je naša hoja naprej samo zadrževano padanje, da je življenje našega telesa le pridržano umiranje, stalno odlašana smrt; končno je tudi živahnost našega duha le odloženo dolgočasje.«[15] V pesmi S p r e m e m b a se je Jenkova misel o minevanju in ugašanju vedrih pa tudi mračnih čustev v neogibno notranjo praznoto nenavadno močno približala prav takemu spoznanju. V literarno privlačnejšem delu P a r e r g a i n P a r a l i p o m e n a (1851) Schopenhauer nadaljuje omenjeno misel: »Vse, kar je, je v naslednjem hipu že bilo ... Naše bivanje nima nobenih tal, kamor bi stopilo razen odtekajoče sedanjosti. Zato je bistvena oblika bivanja trajno g i b a n j e, brez možnosti, da bi dosegli mir, h kateremu stalno hočemo. Podobno je dirjanju tekača navzdol, saj bi moral pasti, če bi se ustavil ... V takem svetu, kjer ni mogoča nobena stabilnost, nobeno trajnejše stanje in je vse v neprestanem vrtinčenju in spreminjanju ... si ne moremo zamisliti nikakršne sreče ... Naše in vseh živali bivanje ni nič trdnega ..., je samo e x i s t e n t i a f l u x a, ki obstaja edinole v spreminjanju ...«[16]

Tako se nam že v prvem idejnem krogu Jenkove miselne pesmi pokažejo obrisi več različnih filozofskih ravni, v katere bo potrebno začrtati njegovo antropologijo.

2

Drugi situacijski krog Jenkove refleksije bi lahko imenovali z a v e s t d u h o v n e g a o b s t a j a n j a. Seveda s pridržkom, da tej pesnikovi zavesti dopustimo zelo široke in gibljive možnosti. Ta krog pesnikovega miselnega položaja je v tesni zvezi s prejšnjim in je v njem utemeljen. Saj nastaja kot opozicija, in sicer v pokončno smer obrnjena opozicija razkrajajoči zavesti minevanja in dvojma. Pojavi se prav tako že med zgodnjimi miselnimi pesmimi, vendar ne tako zgodaj in ne tako pogostoma, uspešnejši dosežki pa se pokažejo nekoliko pozneje.[17]

Prvi dokument Jenkovega miselnega zagona v nadtvarni svet je pesem P t i c i (1853).[18] S simbolom ptice, ki plava vse višje in višje v daljave neba, dovolj razločno izpoveduje svojo voljo k zanosnemu, daljnovidnemu in čistemu bivanju v višavah duha, daleč nad mrakovi nižav. Odlepiti se od sveta pritlične stvarnosti in vezanosti je poglavitna želja pričujoče izpovedi. Vendar ta želja ni brez motenj. Premagovati mora notranji ugovor, ki je predvsem strah pred daljavami in izgubljenostjo.

Pazljivejši študij nadaljnjega gradiva pokaže, da je Jenko svoja spiritualistična iskanja naravnaval v različne

smeri. Ena od teh kaže sprva še k tradicionalnemu krščanstvu. Sem je treba uvrstiti predvsem refleksiji Angel tožnih (1853) in Človek (1854).[19] Prvo besedilo, ki ima sicer dokaj čiste poetične stilizme, je vklenjeno v naslednjo pomiritveno možnost:

Ko obide strah duhá,
angel stopi iz neba ...

upu srce se odpre,
duh otožni zjasni se.

V drugi pesmi Človek gre avtor znatno dlje. Človekove duhovne vzpone in padce, odtujevanja in vračanja k »viru svoje bitnosti« poskuša zamejiti v varen obrazec krščanskega mita o človekovem stvarjenju, padcu in odrešitvi, ki mu jo naposled prinese »sin Očetov«. Toda izrazito neoseben, konvencionalno govorniški slog in togi metrum pričata, da mu ta smer, ki se zatem res porazgubi, ni bila več zadostna. Intimnejši dvom vanjo je s polno lirsko močjo zapisan v znanem šestem »obrazu« Z glasnim šumom s kora.[20]

Mnogo bolj vidna, pristna in v splošnem izrazno bogatejša postajajo Jenkova duhovna iskanja tedaj, ko se odmaknejo od tradicije in se napotijo v nove smeri. Tu je treba pozorneje pregledati vsaj dve pesmi, Pokaži pot in Duh u.[21] Prva zelo jasno pokaže Jenkovo nezadoščenost sredi spoznanj, ki jih človeku lahko daje znanje, zgrajeno zgolj na empiriji čutov. Tisto, kar ga vabi od motnega sveta učene pameti k čistejši vedrini in h globlji notranji zadoščenosti, je slutnja nekih višjih »moči«, ki naj bi obstajale nad svetom racionalnega znanja:

Vez vednost' se še ne prereže,
kar temno ne vidi več oko
in kamor učenosti moč ne seže,
moči neznane se še gibljejo.

Kritični ugovor zoper sodobni empirizem in pozitivizem je tu čisto nedvoumen. Nastopa z očitki človekove spoznavne okrnjenosti in bivanjske nezadoščenosti. Smer slutnje in iskanja človekove nadtvarne dopolnitve pa tokrat ni več obdana z obrazci krščanskega idealizma. Za to dopolnitev si izbere vsebinsko zelo neobvezen in nedogmatičen izraz »moči neznane«. Izraz daje mnogo prostora iracionalizmu in kaže k svobodnemu panteizmu. Vendar tudi tokrat njegovo hotenje k »močem neznanim« ni brez notranjih zadržkov in ovir. Izpovedano ni v ugotavljajočem, povednem načinu, marveč v imperativu, kot vzklik, kot rotitvena prošnja »mrtvega srca« iz stiske po odrešitvi. Torej govori iz položaja, ki so mu tiste »neznane moči« še neznansko daleč, bolj slutnja kot posest.

Notranja napetost med željo po popolni duhovni suverenosti in med zavestjo o omejenosti človeškega uma se do kraja zaostri v pesmi Duh u. To je verjetno najbolj lucidna filozofska pesem slovenske književnosti. Jenka najdemo v položaju, ko z nenavadno umsko gibljivostjo preverja moči duha v samem sebi. Poglavitno vprašanje tega intelektualnega, pa ne samo intelektualnega rentgeniziranja samega sebe je eno: če je v njem res duh — in o tem njegova najgloblja slutnja ne dvomi — zakaj se ta duh ne da samega sebe uzreti, videti in spoznati; zakaj dopušča, da ga um, ki je njegov lastni del, lahko prezre, taji ali celo zasmehuje? Samo nekaj izpostavljenih mest pesnikovega spraševanja:

Ti, duh, če v meni tičiš,
pogledati samemu sebi se daj!

Sam sebe zasmehuješ,
sam sebe zaničuješ.

Neusmiljeno molčiš,
sam sebe tak' rekoč tajiš.
Pa vendar, prosim te, prepusti mi,
te s tabo samem' sebi misliti.

Tu je Jenko v resnici pri samem središču Heglove filozofije, ki je v svoj vrh postavila stanje, ko se Duh samega sebe zave in spozna z umom. Toda pri vsem tem je vendar še nekaj zelo neheglovskega. Je Jenkova razjedajoča izkušnja, ki mu pravi, da takega samospoznanja duha ne more doseči: duh in um si v resnici ostajata tuja, med njiju se vriva molk ali celo posmeh. Skladnosti med bitjo in zavestjo, med realnim bivanjem in metafizičnim bistvom ni več. Po ubranosti obojega lahko pesnik samo še vpije. Smo torej na točki, kjer se je Jenko pri svojem iskanju duhovne obstojnosti najbolj približal Heglu in se poskušal reševati v njegovo filozofsko katarzo, v suvereno samospoznanje duha. Toda hkrati smo na točki, ko je Jenko najvišji dosežek Heglovega sistema, njegovo harmonično središče doživel že kot čisto protislovje, kot porazno disharmonijo. V ozadju seveda čutimo prisotnost neizprosnega življenjskega empirizma, ki se ga Jenko ni mogel otresti, in pa njegove rafinirane dialektike, ki je presegla heglovsko šolo.

Da je v zaledju Jenkovega iskanja Duha res deloval pozitivistični empirizem, ki je to iskanje in njegove do-

sežke nenehoma omejeval, krčil, relativiziral in izničeval, nam dokazuje cela vrsta refleksij. Posebno v pesmih, ki jih je sprva naslavljal Meglenice, zagoni duha in uma redno obnemorejo pod težo človekove zemeljske obremenjenosti s »pezo mesa« in omejenosti s plotom smrti.[22] Razmerje človekove duhovne in telesne biti tu razrešuje z zmago slednjega, materialnega. Pod takšnimi in podobnimi sunki, ki prihajajo z območja prvega miselno situacijskega kroga, se prostor njegove duhovne filozofije zožuje in razpada. V izpovedi z ironičnim naslovom Naša moč naletimo na položaj, ko sta oba pričevalca »prečistega vira nebeškega« — duh in um — že tesno obdana z »neizmerno temo«.[23] Ne preostaja mu drugega, kot da z grenkobo razglasi spoznanje: na koncu vseh duhovnih iskanj čaka človeka spet nevednost, izgubljenost, obup in noč. Pesem se konča s sizifovskim položajem:

Bojuj se duh do zadnje srage,
bojuj se, pa ne upaj zmage.

Nedaleč od tod najdemo daljšo pesem Časi in človek, ki nam še bolj odpira to avtorjevo miselno stopnjo.[24] Gre za pesem s pripovedjo o zgodovinskem razvoju človeškega duha sploh in o položaju lastne misli glede na prehojeno pot človeškega uma. Razvoj duha razdeli mladi Jenko na tri zaporedne, vse višje zgodovinske stopnje: na začetku je stanje naivne, neprebujene zavesti, zlite še z naravo; zatem sledi stanje »umnega duha«, ki se odlepi od narave in začne smotrno gospodariti z njo in s stvarmi; in od tod sledi vzpon duha k svojemu višjemu metafizičnemu viru in namenu. V tem ustroju seveda ni mogoče prezreti odmeva Heglove fenomenologije in zgodovine duha, ki na poti vračanja iz pogreznjenosti v naravo k samemu sebi loči v bistvu tri stopnje zavesti (prirodno, osveščeno in popolno zavest), ki ustrezajo trem zgodovinsko razvojnim stopnjam duha (subjektivnemu, objektivnemu in absolutnemu).[25] Vendar je značilno, da Jenko tega mitološkega sistema ne razkazuje zato, da bi se z njim poenačil. Vsaki kitici, ki predstavi posamezno razvojno stopnjo duha oziroma človeškega uma in filozofije, doda refren, ki pravi, da je zanj ta možnost zavesti že izgubljena. Tudi slog je racionalistično oddaljen od predmeta, suh in trd. Jenko v resnici pripoveduje, kako ne more najti rešitve v nobeni izmed teh urejenih in znanih miselnih postaj ter filozofij sveta. Ostaja torej zunaj vseh filozofskih sistemov, predan samoti, dvomu, begu časa in menjavi stvari, kar reflektira v svojo filozofijo tesnobe. Najbrž ni samo naključje, da je v bližini obravnavane pesmi nastal prevod Riencijevih stihov Tesnoba, kjer pa filozofska misel že prehaja v lirsko situacijo:

Če se na nebu zarja spne,
me skrb in dvom obide;
kdo ve, ko sonce v zaton gre,
kdo ve, kaj jutri pride.[26]

Sklenemo torej lahko z ugotovitvijo, da so Jenkovi zagoni k duhovnemu obstajanju, ki naj bi njegovi bivanjski zavesti dali zanesljivo središče, trdnost in absolutnost, šli najprej skozi tradicionalno krščansko idealiteto, nato pa predvsem k Heglu. Toda na obeh metafizičnih ravneh so doživeli poraze, ki so njegovo misel vračali k empirizmu, relativizmu in skepticizmu.[27]

3

Tretji situacijski krog Jenkovih miselnih odzivov na svet kaže filozofijo radoživega obstajanja sredi življenja samega. Tudi to miselno plast lahko primerno in brez tradicionalnega moraliziranja dojamemo šele tedaj, ko poleg njenih navzven samostojnih znamenj upoštevamo še njene notranje odvisnosti od prejšnjih dveh plasti. Jenkovo reševanje iz tesnobe prvega kroga se je že od vsega začetka obračalo tudi v smer, ki je bila čisto nasprotna smeri duhovnega obstajanja. K obratu od duhovnega iskanja pa ga je spodbujala še nova stiska, v katero se je naposled sklepal tudi drugi, metafizični krog njegove miselnosti. Tako so z ene in druge strani prihajale pobude k iskanju položaja, ki bi bil zunaj obeh prejšnjih, k tesnobi nagnjenih možnosti, ki bi bil njuno nasprotje in zmaga nad njima. Tak položaj si je poiskal v zavestni sprostitvi nenadzirane prvinske sle po življenju, z drugo besedo, v uživajočem, veselem vitalizmu.

Prvi opazni miselni nagib v to smer se pokaže že v najzgodnejši refleksiji Sonet (1851), in sicer kot očitna opozicija na misel o minevanju in smrti.[28] Izrazitejše izpovedi nevezanega vitalizma pa slede od leta 1853 naprej. Taka je pesem Korak v življenje (1853), ki je že neposreden klic k polni prisotnosti v »šumnem vrtincu življenja«.[29] Izpoved ne skriva hlastne žeje po sprejemanju in uživanju vsega, kar življenje daje. Še daljnosežnejša je v tem pogledu pesem Pod milim nebom (1854).[30] Zapisana je v dinamičnem slogu in ritmu. Razmišljanje o nezadržanem predajanju lepotam življenja postaja tu že ukazovalna in programska. Prvi dve kitici se glasita:

Pod milo nebo
me žene željenje,
novo in ljubo
me stresa življenje.
Kak bije srce,
kak noga hiti!
Po žilah mi vre
ponovljena kri.

Kdor toži mi svet,
življenje sovraži,
pod nebo razpet
iz sob se prikaži:
Glej svet je prelep,
življenje sladko,
si gluh in si slep,
če ti je grenko.

Besedilo ima polemične poudarke, ki merijo v več smeri. Vendar nas tu zanima predvsem pesnikovo osebno osvobajanje iz tesnobe in temnoglede misli o svetu, njegovo hoteno trganje filozofske zavesti, ki se je kot stena postavljala med njega in življenje. Pri tem ukinjanju kontemplativnega razmerja do življenja, ukinjanju v imenu življenja samega je dosleden in gre do kraja, ki se glasi:

Zatorej srce
le čutom se vdajaj,
in radosti se
ne' zmerne napajaj.

Prispel je do radoživega senzualizma. Ta naj ne bi bil več nadziran niti z moralo niti s filozofijo, temveč poslušen samo nagibom čustev in nagona. Tudi med poznejšimi refleksijami lahko najdemo celo vrsto odločnih obratov zoper vse, kar človeka postavlja v zamišljeno in kontemplativno razmerje do življenja.[31] V pesmi Modrijanom, ki je najbrž iz kasnejših let, zavrača modrijane in modrost kot nekaj, kar človeku v resnici spodreže neposreden stik z življenjem in mu pokonča mladost.

Tudi Jenkov odmik od filozofije duha k filozofiji čutov ima svoje evropsko zaledje. Še posebej je treba računati z Mlado Nemčijo in njenimi idejnimi sunki v to smer. Heineja je Jenko rad bral in težko bi verjeli, da ne bi bil poznal njegovih Slik s poti (Reisebilder, 1826—31) s strupeno duhovitimi napadi na abstraktno učenost, na nemško univerzo, ki jo je imenoval »učeno Sibirijo«, na »doktorje razuma« sploh in na vse, kar je človeka »izfilozofiralo iz življenja«. V spisu Ideje je lahko bral misel, da vsi močni ljudje ljubijo življenje. Še izrazitejši je bil v tem pogledu vodilni teoretik Mlade Nemčije Ludolf Wienbarg. V knjigi Estetski bojni pohodi (Aesthetische Feldzüge, 1834) beremo ostre napade na kult učenosti, na oboževanje meditacije in filozofije, ki v resnici pomenita »smrt čutov in čutnosti«. Samo nekaj primerov: »Človek ni zgolj zrcalo, ki stvarstvo reflektira in duhovno dojame, človek je vendar sam bitje in prirojeni sta mu pravica in moč, da je sam po sebi nekaj in da dobi mesto med eksistencami sveta.« Nobena vednost, nobena znanost in nobena izobrazba ne morejo nadomestiti življenja, zakaj »življenju je življenje najvišji namen«.[32] Ideal mu je Faust, ki zavrže svoje knjige in se v naveličanosti ničeve modrosti požene v pisano življenje, da bi si otrplo srce spet osvežil s tokovi ljubezni in sovraštva.

Kljub opaznim podobnostim pa je Jenkova filozofija čutne radoživosti močno drugačna, manj preprosta in manj celovita. Že omenjena pesem Pod milim nebom, ki je njegova najbolj vidna vitalistična refleksija, se konča takole:

Zatorej srce
le čutom se vdajaj,
in radosti se
ne' zmerne napajaj.
Trenutek hiti —
glej, kmalu bo preč;
če ti odbeži —
ne bode ga več.

Kaj to pomeni? Ideja svobodne, brezskrbne radoživosti ni sama, spremlja jo zavest naglega uhajanja življenja in vsakega hipa posebej. Še več, ta zavest vitalistično idejo celo utemeljuje, saj pravi: zgrabi, scela ujemi trenutek življenjske radosti, da ti v begu časa ne izgine. Toda zavest minevanja to isto radoživost, ki jo utemeljuje in stopnjuje, hkrati tudi omejuje in relativizira. Obdaja jo namreč z vednostjo, da je zapisana hitremu koncu. Preprosto, gre za vitalizem trenutka, onstran katerega je spet vse negotovo in relativno. In tu smo pri svojevrstni strukturi Jenkove radoživosti. Pri radoživosti, ki nima trdnega in zanesljivega zaledja v kakšnem optimističnem nazoru (kakršnega bi lahko našli npr. v ozadju Levstikove radožive refleksije), temveč je njeno globlje zaledje v nečem prav nasprotnem in pogrezljivem: v relativizmu in skepsi. Zato je ta vitalizem v resnici utemeljen samo še v filozofiji trenutka, ne pa v ideji enotnega in celovitega sveta.

Kako daleč je bila Jenkova radoživost od notranje celovitosti, nam nazorno kaže poznejša varianta mladostne vitalistične pesmi Korak v življenje. Trenutki

svobodnega vitalizma se pod lucidno kritično zavestjo tokrat skrčijo na skrajno omejen prostor, ostanejo samo še koščki bivanja, ki nadomeščajo celoto, kakršne ni:

Če ni mogoče
mi cel'mu biti,
vsaj kosca kosec
nadomestiti
bi duh poskusil,
bi hodil pota,
ki svet jih hodi,
pa ga strahota
mrzla pretrese,
če misli take
do dna zave se.[33]

Če je bilo naše opazovanje in razumevanje stvari pravilno, potem ne moremo mimo spoznanja, da se tudi Jenkov tretji miselni krog, ki je sicer poln uspešnih zagonov k trenutkom vitalne radoživosti, naposled sklepa v nezadoščenost in tesnobo. Tudi z vitalističnim in protispiritualističnim tokom sodobne filozofije se naš pesnik ni mogel notranje docela ujeti.

4

Četrti krog Jenkovih situacij je krog omrtvičene volje do bivanja. Gre za položaje, ki so nastajali verjetno takrat, kadar so se tesnoba spoznanja prejšnjih treh krogov močno zaostrila, se odcepila od svojih akcijskih izhodišč in nenadoma prešla v novo, samostojno in vsezajemajočo zavest. Refleksije te vrste ponavadi niso datirane in literarna zgodovina jih večji del postavlja v poznejša pesnikova leta.

Vendar tudi ta idejna plast, vsaj s svojimi začetnimi znaki, sega med pesnikove najzgodnejše miselne opredelitve do sveta. Tak primer je pesem Ptici (1853), ki v začetku sicer še kaže poskuse živahnega notranjega uglašanja s svetom, konča pa se s spoznanjem popolne odtujenosti med obema.[34] Ob tem spoznanju se njegova prizadeta notranjost začne obračati k resigniranemu molku:

Ljudje krog mene se vrsté,
se smejejo, se vesele;
moj duh teman je in molči,
nikomur nič ne govori.

Vendar to trpno početje in željo po smrti (ki jo poudarja predvsem prva varianta pesmi), prekine kasneje uporna kretnja zaničevanja sveta:

Star sedemnajst še komaj let
zaničeval že ves sem svet . . .[35]

Pot k notranji negibnosti in brezodzivnosti je bolj premočrtna v pesmi Sprememba (1854).[36] Tu pride do veljave že motiv brezčutnega, »praznega srca«, če uporabimo avtorjev izraz. Vendar motiv praznote še ni osamosvojen. Zapisan je romantično, se pravi z dodatkom žalosti ali domotožja po velikem čustvovanju in notranjem viharništvu. To je še vedno prešernovska ali byronska ali lermontovska formulacija »praznega srca«. Isto lahko ugotovimo ob značilno naslovljeni pesmi Nesrečni mir, ki ne more prikriti motivnih in miselnih stičišč z Jadrom (Parus) Lermontova.[37] Toda prav tu se začenja Jenkova misel o notranjem miru osamosvajati v novo kakovost, tako da prehaja že v opozicijo Lermontovu, ki z Jadrom izpoveduje še prvinsko slo iz miru v nove viharje. Jenkov »mir« ali »pokoj duha«, ki »srce mu obseda«, ni več »mogočni mir morja« med dvema viharjema in ni veličastno zatišje pred novim življenjem. Za sabo v resnici ne čuti več boja in pred sabo ne viharja, vse to je že nesrečen, prazen mir notranjega onemevanja. Naslednjo stopnjo te poti najdemo v besedilu Pesem (obj. 1862).[38] Tu je zavest o obstajanju onstran vseh sanj, upov in ver formulirana že čisto neposredno in razumsko. Biti zunaj utvar, zunaj upov in zunaj vere je stanje, ki ga označuje kot stanje zrelega spoznanja in modrosti. Ono drugo, zgodnejše stanje, se pravi stanje zaupanja v svet in v svoje moči nad njim, je po njegovem lahko samo stanje mladosti. Mladosti, ki svojih moči in dejanj ne meri z modrostjo, temveč samo z voljo. Jenkova antropologija torej deli človeka v dve razvojni stopnji: v človeka volje in človeka spoznanj, pri čemer je načelo volje zgodnejše, naivnejše in glede na resnico sveta bliže zmoti.

Do novih, čistih in zadnjih konsekvenc je to misel dognal v strnjeni filozofski refleksiji Sad spoznanja:

Sad, ki na spoznanju rase,
vse grenkosti prekosi,
ker s krvjo se srčno pase,
v korenini mir mori.

Sad, ki 'z naših del nam rase,
'z naših misli se rodí —
misel pa zatreti da se,
to modrost storit' veli.[39]

Če stihe prevedemo v še bolj strnjeno sporočilo, nam povedo naslednje: odpovejmo se iščoči misli, ki je vir obeh človekovih nesreč — dejanja in spoznanja.

Tako smo prispeli do najbolj problematičnega in najbolj temnega dna Jenkove refleksije, do njegovega prepričanja, da misel in dejanje vodita samo v trpljenje, in do sklepa, da je prav na tem najbolj odločilnem in izhodiščnem območju človekovega bivanja treba voljo zatreti. Ta poskus zavestnega odrekanja in ukinjanja volje pri njem ni osamljen. V nekaterih izpovedih ga razširi še na svoja čustva, strasti in celo na čustveno spominjanje.[40] Na ono stran spoznanja in ukinjene volje postavlja Jenko mir, ki ni več samo stanje brezčutnosti, temveč tudi notranje osvoboditve.[41]

Tudi iz tega pesimističnega dna Jenkove refleksivne lirike se odpirajo razgledi k takrat precej znanemu toku evropske filozofske misli. Pojem »volja« ali »volja do življenja« (»der Wille zum Leben«) predstavlja namreč osrednjo kategorijo Schopenhauerjeve filozofije. Sam jo je imenoval »žarišče mojega nauka« in ji dal vodilno mesto tudi v naslovu glavnega dela Die Welt als Wille und Vorstellung (1819). Po njegovem se delovanje univerzalne »volje« kaže v vseh stvareh sveta: v življenju rastlin, živali, človeka, družbe in zgodovine. Ta povsod pričujoča volja hoče zadovoljiti svoje potrebe, a v njeni naravi je, da ne more biti nikoli zadovoljena. Vsak njen dosežek radosti ali sreče temelji zato na prevari in utvari. Volja, ki deluje v nas, je torej vir večnega nemira, hrepenenja, bolečin, boja in trpljenja, je slepa in zla. V življenje prinaša spopade neštetih egoizmov, surov in neenak boj za obstanek, boj vseh proti vsem in pripomore, da postane človek človeku volk. Bistvo nauka, ki ga Schopenhauer postavlja kot rešitev nasproti vsemu temu, je misel o osebni odpovedi slepim silam življenja, je nauk o svobodnem zanikanju volje. Kdor je moder, bo v sebi ugasnil vse želje in voljo. K temu višjemu stanju človekovega bivanja pa odpira pot spoznanje, ki je prvi korak iz obroča naivnega, nagonskega in trpečega bivanja. Sklep se glasi: »S svobodnim zanikanjem in ukinjanjem volje se ukinjajo tudi vsi tisti pojavi, ki pomenijo nenehno stremljenje in poganjanje brez cilja in konca... in namesto neprestanega prehajanja od želje v strah in od veselja v bolest, namesto nikoli zadovoljenega in nikoli odmrlega upanja, iz katerega obstaja življenjski sen človeka z voljo, se nam pokažeta mir, ki je globlji od vsakega uma, in popolna tišina duše...«[42]

Naj bosta Jenkov dvom ali obup nad smislom človekove volje še tako samodejna, samosvoja in zunaj siceršnjega sistema opisane filozofije, najbrž brez njenih neposrednih ali posrednih vplivov ne bi prišla do tako jasne formulacije o zavestnem ukinjanju volje. Zveze so razumljive, saj je Schopenhauer postal po porazu meščanskih revolucij leta 1848 in depresij, ki so sledile, v srednji Evropi zelo aktualen. Tudi nekatera druga območja Jenkove miselne lirike, npr. zavest o apriorni neenakosti v boju za obstanek, bi utegnila kazati v isto smer.[43] Seveda je bil krog radikalnega pesimizma, ki je od zunaj potrjeval in dopolnjeval Jenkovega, še mnogo širši. Poznal je Byrona in Lermontova in tu je srečaval mnogo istega, npr. znano misel Lermontova: »Verjemi: ne biti je sreča na tem svetu.«[44] Pogostni motivi samomora samo dopolnjujejo to območje Jenkove refleksije, ne sodijo pa več naravnost vanjo.

In vendar tudi v četrtem miselnem krogu ni mogoče mimo lastnosti, ki našega pesnika bistveno oddaljujejo od omenjenih tujih pobud, še posebej od schopenhauerjanstva. Med izpovedmi, ki so pognale ravno iz njegove najglobljе tesnobe in obupa, najdemo pesem, ki je sicer osamljena, a v doživetju tako izostrena in v izrazu tako čista, da je ne moremo šteti za postranski pojav. Pesem ima popolnoma orientiran naslov V brezupnosti in se glasi:

Moči, moči mi daj, moj Bog!
Da, ko napade me obup,
ne uklonim silam se nadlog,
jim stanovitnost stavim vkljub.

Moči, moči mi daj, moj Bog!
Tak krepke kakor zid gorá,
da, če se ruši svet okrog,
propast me najde moža![45]

Ta vzklik volje k osebni moči in h kljubovanju, ki naj bo enako močem gora, se pojavi v samem dnu Jenkove brezupnosti.[46] Drugače povedano: iz položaja najbolj omrtvičene volje se pojavi silovito hotenje v nasprotno smer, k suvereni volji do pokončnega osebnega obstajanja vsemu razdrtemu in obupnemu navkljub.[47] Pojav prepričljivo kaže, da se Jenkova misel o človekovem bivanju tudi tokrat ni zaprla. Potrebovala in pustila je prosto pot v čisto nasprotno smer.

Vse to nas opozarja, da obravnavanih štirih situacijskih krogov kljub logičnemu loku, v kakršnega se dajo zvrstiti, ne moremo zapreti drugega pred drugim niti jih ne mo-

remo postavljati v mehanično strogo zaporedje. Upoštevati je treba možnosti pesnikovega nenehnega dinamičnega gibanja in prestopanja iz ene smeri v drugo, kar dokazuje tudi pogostna časovna bližina besedil, ki sodijo v različna situacijska območja.

To pomeni, da je Jenkova zavest nihala med skrajnimi nasprotji: med spiritualizmom in senzualizmom, med silovito radoživostjo in notranjo nemostjo, med svetom kot lepoto in svetom kot obupnim ničem. Taka raznihanost in vznemirjenost je imela gotovo več razlogov.[48] Toda pregled refleksivne lirike je pokazal, da je mednje treba šteti naslednje: 1. pozitivistični razkroj krščanske in heglovske metafizike, 2. globoko nezadoščenost sredi empirizma in pozitivističnega relativizma in 3. notranjo nezadoščenost ob vitalistično senzualističnem pa tudi ob schopenhauersko brezvoljnem konceptu nove antropologije. Jenkova izredno samostojna zavest se ni dokončno oprijela nobene od teh situacij, marveč je sprejemala le dinamiko njihovih pobud in možnosti. Tako je Jenko svojo in evropsko miselno pot, ki je vodila od »teološkega« prek »metafizičnega« do »pozitivnega« mišljenja, če uporabimo Comtovo lestvico človekovega spoznanja, prehodil na samosvoj način.

Naj so te možnosti in izkušnje Jenka vodile k še tako različnim idejnim položajem, obstajal in deloval je tudi njihov skupni učinek: postopno razpadanje racionalno trdne in osredinjene predstave o človekovem bivanju. Na področju miselne lirike se je ta proces najbolj nazorno razkril v Jenkovi filozofiji trenutka in predajanja hipnim čutnim nagibom. Prav tako stanje zavesti pa je s svoje strani utemeljilo in omogočilo začetke nove slovenske poezije: lirike trenutka in čistega razpoloženjskega odsevanja sveta. Hkrati pa je ta lirizem obkrožalo njegovo nasprotje — samoopazovanje in prefinjeni intelektualizem. Oba pojava skupaj, drug ob drugem, sta pomenila začetke moderne slovenske lirike.

OPOMBE

[1] Josip Stritar, Simon Jenko (Zvon 1870), Stritarjevo ZD VI, 102.

[2] Sonet (dat. 1851), Jenkovo ZD II, 143.

[3] Mladenič in potok, ZD II, 13.

[4] Časi in človek (dat. 1853), ZD II, 149.

[5] Na grobeh (dat. 1854), ZD I, 84; Smrt (dat. 1855), ZD II, 165.

[6] V zgodnejši varianti je namesto besede »zaklical« stala še mnogo izrazitejša »zatulil« (ZD I, 263).

[7] Na Kamniškem gradu, ZD II, 147; Na grobeh, ZD I, 84; Zelen mah obrašča (Obraz VII), ZD I, 51.

[8] Der Mensch muss untergehen, Prešernovo ZD II, 124; Čaša nesmrtnosti, Aškerčevo ZD I, 50.

[9] Črte, ZD II, 201.

[10] Sprememba (dat. 1854), ZD I, 82.

[11] O skepsi kot temeljni prvini Jenkovega svetovnega nazora je prva razpravljala Marja Boršnikova (Pregled slovenskega slovstva, 1948, s. 47).

[12] Pod milim nebom (dat. 1854), ZD I, 183.

[13] Fran Levec poroča: »... posebnost Jenkova bila je njegova d i a l e k t i k a. Jenko je neizmerno hitro, bistro in logiško misli. Takoj je nasprotnika zgrabil za besedo, začel ga je prav po Sokratovo prijemati in pestil ga je, dokler ga ni popolnoma ugnal. Zategadelj dijaški filistri in ničevedci z njim niso mogli izhajati: boljši dijaki so ga upoštevali ter imenovali so ga, ta p a m e t n i Jenko ...Njegovi dijalektiki prva pomočnika sta bila sarkazem in ironija (Zvon 1879, 372).

[14] Južni veter diše; Zida drobna mravlja; Naj vso svojo silo; Ko je sonce vstalo; Zglasnim šumom s kora; (ZD I, 49—58).

[15] Die Welt als Wille und Vorstellung, Schop. sämtliche Werke, Leipzig 1922-23, Bd. 1, str. 537—38.

[16] Parerga und Paralipomena, Schop. sämtl. W., Stuttgart 1893—96, Bd. 10, 269—75.

[17] Del slovenske literarne zgodovine je to stran Jenkovih iskanj zelo omejil. Anton Slodnjak se je npr. odločil za naslednjo oznako: »Njegovo pojmovanje resničnosti je v glavnem antimetafizično in le rahlo in redko so oglase v njegovi pesmi glasovi hrepenenja po spoznavanju višje, nadzemeljske resnice.« (Zgodovina sloven. slovstva II, 1959, 222).

[18] Ptici (dat. 1853), ZD II, 145.

[19] Angel tožnih (dat. 1853), ZD I, 88; Človek (dat. 1854), ZD II, 154.

[20] Ivan Prijatelj je prvi primerno interpretiral to pesem: »Vse človeške molitve, ki se z njimi ljudstvo povzdiguje v višave, ga ne pretresejo tako kakor dejstvo, da sonce nespremenjeno sije in da pošilja skozi visoka cerkvena okna vedno iste žarke na večno menjajoče se rodove.« (Književnost mladoslovencev, nast. 1906-07, Ljubljana 1962, 52).

[21] Pokaži pot, ZD I, 178; Duhu, ZD II, 144. Zaradi intelektualne zahtevnosti moremo sklepati, da sta pesmi nastali nekoliko pozneje.

[22] Meglenica, ZD I, 177; Na grobeh (dat. 1854, prv. Meglenica), ZD I, 84.

[23] Naša moč, ZD I, 176. France Bernik spravlja pesem v zvezo s Schillerjevo Die Worte des Wahn (Lirika Simona Jenka, 1962, 134).

[24] Časi in človek (dat. 1853), ZD II, 149.

[25] V zvezi s pesmijo Časi in človek omenja Hegla tudi F. Bernik, češ da gre poleg biblijskega izročila deloma tudi za odmev »hudo poenostavljene Heglove dialektike« (n. m., 135).

[26] Tesnoba (dat. 1853), ZD I, 175.

[27] V svoj dnevnik je Jenko zapisal: »... res žalostno, če se človek vzredi idealist in vse materialno zaničuje, dokler se ne prepriča, da se je motil ...« (I. Jenko, Iz zapuščine S. Jenka, Kres 1886, 11).

Jože Pogačnik je v svoji študiji Idejna struktura Jenkove poezije šel znatno dlje, ko je Jenkovo miselnost situiral med metafiziko in nihilizem (Čas v besedi, 1963, 138—46).

[28] Sonet (dat. 1851), ZD II, 143.

[29] Korak v življenje (dat. 1853), ZD I, 80.

[30] Pod milim nebom (dat. 1854), ZD I, 183.

[31] Jetnik (dat. 1855), ZD II, 164; Lenoba, ZD II, 167; Modrijanom, ZD I, 78.

[32] L. Wienbarg, Aesthetische Feldzüge, 1834, 78—79. O univerzi je npr. zapisal naslednje: »Trepetajte pred sivo a l m o m a t e r, ki kot stara babica drsa svojo gostó nabrano, od moljev razjedeno obleko po tleh avle, in svoje stare ljubimce — pedante poskuša rekrutirati med svežimi ljudmi. Trepetajte pred njenim suhljatim objemom, pred poljubom njenih strahotno sivih ustnic, zakaj ona vam bo počasi izsesala kri iz žil in visoka čustva vaših prsi stisnila na minimum ... Mislite na to, da so vsi veliki Nemci novejšega časa samo v svojo nesrečo postali univerzitetni učitelji, da so bili Fichte, Schelling, Niebuhr, Schleiermacher, rojeni tribuni ljudstva — za ljudstvo izgubljeni ... Mi smo se iz življenja izštudirali in moramo se vživeti nazaj v življenje. Nemčija je bila doslej samo univerza Evrope, ljudstvo antikvarno, izbrisano z liste živih ...«

[33] ZD I, 262 (iz. l. 1857).

[34] Ptici (dat. 1853), ZD I, 19.

[35] Brat Ivan navaja enako misel iz pesnikovega dnevnika: »Zakaj že v sedemnajstem letu moram spoznati, kaj je človek na svetu!« (Kres 1886, 5).

[36] Sprememba (dat. 1854), ZD I, 82.

[37] Levec poroča: »Odkritosrčno je pravil (Jenko), da so največ vpliva imeli nanj in na razvoj njegovega pesništva Byron, Heine, Lermontov. Največji slovanski pesnik mu je bil Lermontov, a največ se je naučil od Heineja.« (Simon Jenko, Zvon 1879, 372.)

[38] Pesem, ZD II, 180.

[39] Sad spoznanja, ZD I, 186. Urednik ZD postavlja pesem v »zrela leta«.

[40] Želje, ZD I, 83. Urednik ZD postavlja pesem »v zadnja leta«.

[41] Izgubljanje volje do življenja je imelo seveda tudi zelo realne osebne in socialne razloge, o katerih je spregovoril že Jenkov prvi biograf: »Zadnje čase je bil velik pesimist. Večna skrb za vsakdanj kruh, suhoparno pisarjenje in pravdanje v zadušni pisarnici, ‚želja neizpolnjenih bolečine', prepričanje, da se njegove visoko leteče misli o človeštvu ne morejo uresničiti, očitno sovraštvo ali žaljiva mlačnost razumnih Slovencev do njegovih poezij, o katerih je bil preverjen, da so slovenske hvaležnosti vredne, slabo telesno zdravje: vse to mu je vzelo veselje do dela in do življenja ... in truden, v resnici truden na duhu in na telesu ulegel se je nesrečni pesnik k večnemu počitku. (Zvon 1879, 373.)

Anton Slodnjak se je odločil za nekoliko enostavnejše družbene in dušeslovne oznake: »zdolgočasena zavest porevolucijskega izobraženca« ali preprosto »življenjska naveličanost« (Zgodovina slovenskega slovstva II 1959, 270; Slovensko slovstvo, 1968, 166).

[42] Die Welt als Wille und Vorstellung, Schopen. sämtl. Werke, Leipzig 1922-23, Bd. 1, 537—38.

[43] Zida drobna mravlja (Obrazi XVI), ZD I, 60; Naj vso svojo silo (Obrazi II), ZD I, 46.

[44] Cit. po Klopčičevem prevodu Monologa v Izbr. delu M. J. Lermonotova, Ljubljana 1961, 57.

[45] V brezupnosti, ZD I, 77. Urednik ZD postavlja pesem v pozna dunajska leta (okoli 1862).

[46] Prim. pesem Gôri, ZD I, 77.

[47] Podobne misli o notranjem nesoglašanju s trpno nemočjo ali popolnim obupom je zapisal tudi v svoj dunajski dnevnik: »Največja nesreča je, ako človek izgubi pogum, kar se je pri meni že močno zgodilo.« Ali pa: »Bog me varuj, da bi mi ne prišle zopet misli na samomor, kakor se mi je včasih zgodilo pri takih razmerah.« (Kres 1886, 10, 11.)

[48] Njegovi biografi večkrat poudarjajo živčen nemir in pretirano kajenje. Toda tu ni mogoče ločiti vzrokov od posledic in narobe.

DIE PHILOSOPHISCHE LYRIK VON SIMON JENKO

Die vorliegende Studie erforscht die philosophisch-reflexive Lyrik von Simon Jenko (1835—1869). Dabei werden vier entscheidende Ursprünge seines Denkens über die menschliche Existenz erkennbar. Diese sind: 1.) Dauerndes Bewußtsein der Vergänglichkeit, des Relativismus und des Skeptizismus. 2.) Der Versuch der Erlösung in geistigem Bestehen. 3.) Der Versuch der Erlösung im Bestehen des unbedingten Vitalismus. 4.) Der Versuch der Beseitigung des Lebenswillens.

Im Hintergrund dieser individuell strukturierten Gedankenkreise, die dynamisch ineinander fließen und sich stets an einem gemeinsamen Punkt beunruhingender Beklommenheit schneiden, können wir die Umrisse und Einflüsse der wichtigen Bewegungen der europäischen Philosophie des 19. Jahrhunderts ersehen. So zeigt sich die Gedankenlyrik von Simon Jenko als folgender Prozess: 1.) Der positivistische Verfall der christlichen und der hegelianischen Metaphysik. 2.) Tiefe Unzufriedenheit mit dem empiristischen und positivistischen Relativismus. 3.) Tiefe Unzufriedenheit mit dem vitalistischen Sensualismus und dem Konzept der neuen Antropologie der Willenlosigkeit bei Schopenhauer. Das außerordentlich selbstständige Bewußtsein

von Simon Jenko konnte sich keiner dieser Situationen anschließen, es akzeptierte aber die dynamischen Anregungen und Möglichkeiten derselben. So pendelte es zwischen Gegensätzen: Zwischen Spiritualismus und Sensualismus, zwischen dem gewaltigen Vitalismus und einer inneren Stummheit, zwischen der Welt der Aesthetik und der Welt des Nichts. Die gemeinsame Wirkung dieser so verschiedenen Gedankenrichtungen war aber die Zersetzung der rationalistischfesten und einheitlichen Vorstellung des menschlichen Daseins. Sehr anschaulich hat sich dieser Prozess in der Philosophie von Simon Jenko, einer Philosophie des Augenblicks und der Hingabe an gegenwärtige Antriebe offenbart.

Und gerade ein solcher Zustand begründete und ermöglichte den Anfang der neuen slowenischen Poesie: Der Lyrik des Augenblicks in einem stimmungsvollen Weltbild. Zur gleichen Zeit war aber diese Lyrik von Gegensätzen umgeben: Die Selbstbeobachtung und ein übersteigerter Intellektualismus. Beide Erscheinungen zusammen bilden den Anfang der modernen slowenischen Lyrik.

VOLITVE V KRANJU 1861—1929

VASILIJ MELIK

S Schmerlingovo februarsko ustavo leta 1861 so dobile avstrijske dežele svoje deželne in deželnozborske volilne rede. Ob vseh poznejših, tudi zelo pomembnih spremembah in reformah so ohranili deželni zbori svoje bistvene značilnosti, kakor so jih zdaj dobili, vse do konca habsburške monarhije. Njihova sestava je v mnogočem spominjala še na stare stanovske deželne zbore iz fevdalnega časa. Namesto starega zastopstva stanov ter klopi oziroma kurij cerkvenih prelatov, gospodov, vitezov in mest, ponekod tudi še kmetov, se je pojavilo zdaj zastopstvo interesov ter volilni razredi oziroma kurije veleposestnikov, meščanstva in kmetov. V kranjskem deželnem zboru so imeli svoje sedeže vsakokratni ljubljanski škof kot virilist ter 36 voljenih poslancev. Veleposestniki, ki jih je bilo največ 126, so volili 10 poslancev, člani trgovske in obrtne zbornice 2, mesta in nekateri trgi, ki so šteli skupaj leta 1869 nekaj manj kot 50.000 ljudi, 8, podeželje s 415.000 ljudmi ali 89 % prebivalstva vse dežele pa 16 poslancev.

V mestno kurijo je bil uvrščen tudi Kranj, ki je bil kot deželnoknežje mesto svoje čase zastopan tudi že v stanovskem deželnem zboru. Zdaj je sestavljal z bližnjo Škofjo Loko, ki je po prebivalstvu malo zaostajala za Kranjem (1869 je imel Kranj 2326, Škofja Loka pa 2017 ljudi), en volilni okraj in volil enega poslanca. Razen Ljubljane, ki je vsa druga kranjska mesta daleč prekašala po velikosti, je volila le še Idrija svojega lastnega poslanca. Kakor Kranj in Škofja Loka sta volila enega poslanca še Kočevje in Ribnica. Drugi trije mestni volilni okraji pa so združevali po 3 ali več mest in trgov skupaj. V začetku je bilo v vsakem volilnem okraju eno samo volišče. Za Kranj in Škofjo Loko je bilo v Kranju, tako da so se morali Škofjeločani voziti na volitve v Kranj, Kranjčani pa so volili doma, ker je bila seveda precejšnja prednost. Šele od leta 1884 naprej so volili v vsakem mestu zase.

Določbe o volilni pravici so bile precej zapletene. Volilna pravica ni bila v vseh mestih in trgih enaka. Tu bomo govorili samo o tem, kakšna je bila v Kranju — isto velja tudi za Škofjo Loko. V začetku so imeli volilno pravico tisti davkoplačevalci, ki so plačevali na leto najmanj 10 goldinarjev direktnih davkov. Razen tega pa je imela volilno pravico — brez ozira na davke — še inteligenca: duhovniki, državni, deželni in vojaški uradniki, profesorji in učitelji, osebe z univerzitetno izobrazbo, upokojeni oficirji in častni meščani. To je pomenilo, da je imelo v Kranju, ki je štel leta 1869 2326 prebivalcev, okrog tega leta deželnozborsko volilno pravico najmanj 5 % ljudi (104, januarja 1867), največ pa 7 % (163, leta 1870). Število volilnih upravičencev se je od volitev do volitev včasih precej spreminjalo, ne le zaradi gibanja prebivalstva in zaradi enkrat večje, drugič manjše natančnosti volilnega imenika, ampak tudi zaradi dokaj nejasnih določb, ki so jih razlagali enkrat tako, drugič drugače. Tako ni bilo jasno, ali naj se doklade štejejo k davkom ali ne. Prav tako ni bilo jasno, ali imajo ženske-davkoplačevalke volilno pravico ali ne. Včasih so lahko volile, včasih pa ne. Da pripada volilna pravica samo moškim, je bilo na Kranjskem izrecno določeno leta 1884. Tedaj so znižali tudi cenzus na 5 goldinarjev, leta 1898 pa na 4 goldinarje. Tako je imelo v Kranju leta 1900 volilno pravico dobrih 9 % prebivalcev. Naslednje veliko razširjenje volilne pravice v mestni kuriji je prinesel nov občinski volilni red za Kranjsko leta 1910. Po njem so smeli voliti v deželni zbor vsi, ki so plačevali najmanj 20 kron osebne dohodnine ali pa katerikoli drug direkten davek, ne glede na višino zneska. To je zvišalo odstotek volilnih upravičencev na 14.[1]

Vrnimo se v leto 1861, v čas prvih volitev v deželni zbor. Te volitve še niso imele značaja boja med slovensko in nemško politično stranko. Ne ena ne druga stran za volitve še ni bila pripravljena in organizirana. V nekaterih volilnih okrajih je nastopilo zelo visoko število kandidatov, mnogi pa so poskušali svojo srečo v večjem številu okrajev. Kakor prej v revolucionarnem letu 1848 je šlo tudi leta 1861 v veliki meri za osebne kandidature ljudi, ki se jim je zdelo, da bi bili vredni zaupanja volilcev ter sposobni za poslansko kariero. Za marsikaterega kandidata se ob volitvah še ni vedelo, ali se bo pridružil nemški ali slovenski stranki. Marsikdo se tudi sam še ni opredelil.

Bleiweisove Novice so priporočale veliko kandidatov, ki so šli potem v nemški tabor.

Na volitve 26. marca je prišlo 143 volivcev iz Kranja in Škofje Loke, to se pravi tri četrtine vseh upravičencev, kar je bilo precej več kot tedanja poprečna udeležba v mestni kuriji na Kranjskem (48 %). Da je prišlo Kranjčanov na volitve več (82 %) kot Ločanov (67 %), se nam zdi razumljivo, saj so volili v domačem kraju. Konrad Lokar, trgovec, tovarnar sit in župan v Kranju, je dobil 69 glasov, deželnosodni svetnik Janez Brolih iz Ljubljane 36 glasov, Janez Sušnik iz Škofje Loke pa 34 glasov. Kakor nam kaže pregled originalnega volilnega gradiva, ki je shranjen v Arhivu Slovenije v Ljubljani, je bil Lokar kandidat kranjskih meščanov, saj je dobil med 61 davkoplačevalci iz Kranja, ki so prišli na volitve, 58 glasov, 9 glasov med inteligenco, prav tako iz Kranja, samo 2 glasova pa med Škofjeločani. Janez Sušnik je dobil 31 glasov med škofjeloškimi davkoplačevalci, 3 med škofjeloško inteligenco, med Kranjčani pa niti enega. Za Broliha, ki je bil izvoljen istega dne za poslanca v Tržiču, kandidiral pa je tudi v Ljubljani, je v Kranju glasovala inteligenca, zlasti uradništvo. Od 26 uradnikov iz Kranja in Škofje Loke je dobil 23 glasov, med drugo inteligenco 3, med davkoplačevalci pa 9 v Škofji Loki in 1 v Kranju. Ker nadpolovične večine ni dosegel noben kandidat, je bilo potrebno še drugo glasovanje. Sušnikovi volilci so glasovali za Lokarja, ki je bil na ta način izvoljen za poslanca s 101 glasom proti 33 Brolihovim.

V deželnem zboru je bil Lokar poleg Mihaela Ambroža, izvoljenega v Postojni, edini slovensko orientirani poslanec mestne kurije. Brolih, ki so ga bile priporočale za poslanca tudi Novice, se je opredelil na nemško stran. V tem prvem deželnem zboru je bila nemška stranka še v večini.

Naslednje volitve januarja 1867 so imele že značaj spopada med organiziranima taboroma, slovensko in nemško stranko. Slovenska stranka je zmagala in osvojila večino v deželnem zboru, ki jo je pozneje le še enkrat izgubila (1877—1883). Slovenci so imeli stalno v rokah kmečko kurijo, Nemci veleposestniško. Ker nobena kurija zase ni imela večine poslanskih mest, je bila večina v deželnem zboru odvisna od izida bojev v mestni kuriji. Vse do nastopa Taaffejeve vlade (1879), ponekod pa še malo dlje, so trajale v mestni kuriji ogorčene bitke z dokaj spremenljivimi rezultati. S Taaffejevo vlado je izgubila nemška stranka na Kranjskem vladno podporo, uradništva niso več silili glasovati za nemške kandidate; večina tistih meščanov, ki so se bili prej opredelili na nemško stran, se je zdaj preusmerila v slovensko. Nemška stranka se je umaknila z volilnih bojišč. V kranjskem mestnem volilnem okraju je trajal boj med nemško in slovensko stranko do leta 1879.

V tem času je bilo pet volitev v kranjski deželni zbor in dvoje volitev v državni zbor na Dunaju. V dunajski parlament so v letih 1861—1873 volili deželni zbori, leta 1873 pa so uvedli direktne volitve. Kurije so bile iste kot v deželnih zborih, volilna pravica v glavnem prav taka, veljala pa je takoj v začetku izrecno le za moške. Volilni okraji so bili večji kot deželnozborski. Kranj je volil v mestni kuriji skupaj z vsemi drugimi gorenjskimi in notranjskimi mesti in trgi (Škofjo Loko, Radovljico, Tržičem, Kamnikom, Vrhniko, Idrijo, Ložem in Postojno).

	Volilnih upravičencev	Število glasujočih	Slovenska stranka	Nemška stranka	Drugih glasov
30. 1. 1867	356	155	59	93	3
27. 3. 1867	280	210	107	102	1
28. 6. 1870	256	189	104	85	—
14. 12. 1871	250	117	117	—	—
10. 7. 1877	222	185	94	90	1

Oglejmo si najprej deželnozborske volitve! Januarja 1867 sta si stala nasproti slovenski kandidat Matej Pirc, trgovec in župan v Kranju, in nemški kandidat Gerbec, župan v Škofji Loki. Za Gerbca je bil oddan na volitvah en sam glas, pač pa so volivci nemške smeri glasovali za Leopolda Höfferna, okrajnega predstojnika v Škofji Loki, strica pisatelja Janka Kersnika, ki je kandidiral »na svojo roko«.[2] Höffern je pri volitvah zmagal. V deželnem zboru je dal poslansko obljubo v slovenščini,[3] vendar je pri najvažnejšem glasovanju tega kratkega zasedanja, pri glasovanju o adresi, glasoval z nemško stranko proti slovenski.[4] Na obeh naslednjih volitvah (marca 1867, 1870) je bil kandidat nemške stranke, podlegel pa je obakrat Leopoldu Jugovicu, trgovcu in posestniku mehaničnega mlina, malo pozneje tudi županu mesta Kranja. Jugovic je bil izvoljen tudi tretjič (1871); nemški volivci so se tedaj abstinirali. Leta 1877 je bil slovenski kandidat kranjski lekarnar in župan Karel Šavnik, nemški pa tokrat Franc Dolenc, veletrgovec iz Kranja, ki je bil še nekaj let prej slovensko orientiran.[5] Šavnik je zmagal le s 4 glasovi razlike. Kakor je bil januarja 1867, ko so Slovenci prvič

Volitve	Vsi volivci mesta Kranja			Davkoplačevalci						Inteligenca	
				Kranj		Škofja Loka					
	Upr.	Ud.	Sl.	Nem.	Sl.	Nem.	Sl.	Nem.		Sl.	Nem.
deželne 30. 1. 1867	104	76	49	26	38	9	6	61		15	23
deželne 27. 3. 1867	145	109	90	18	80	3	11	77		16	22
deželne 28. 6. 1870	163	122	79	43	66	22	21	29		17	34
deželne 14. 12. 1871	148	69	69	—	—	—	—	—		—	—
državne 23. 10. 1873	109	92	39	53	—	—	—	—		—	—
deželne 10. 7. 1877	139	116	60	55	54	25	29	23		11	42
državne 30. 6. 1879	?	91	55	36	—	—	—	—		—	—

zmagali na volitvah v kranjski deželni zbor, kranjski okraj edini v mestni kuriji, v katerem Slovenci niso zmagali, tako je bil zdaj, leta 1877, v letu največjega nemškega volilnega pritiska in slovenskega poraza, kranjski okraj edini v mestni kuriji, ki je še ostal Slovencem.

Rezultati teh volitev, kakor jih kaže tabela in kakor so tudi že opisani v bogati Zgodovini mesta Kranja Josipa Žontarja, nam ne dajo popolnoma natančne in jasne slike razpoloženja kranjskih volivcev, saj se pač nanašajo na ves volilni okraj, tj. na Kranj skupaj s Škofjo Loko. Oglejmo si tedaj po originalnem volilnem materialu iz Arhiva Slovenije podrobnejše rezultate, in sicer najprej za vse volivce iz Kranja, potem pa še natančneje razmerje med glasovi za slovensko in nemško stranko med kranjskimi davkoplačevalci, škofjeloškimi davkoplačevalci ter inteligenco (tako iz Kranja kot iz Škofje Loke).

Pokaže se nam, da je imel Kranj prav vselej, razen pri državnozborskih volitvah 1873, o katerih pa bomo govorili še posebej, slovensko večino. Tudi januarja 1867, ko je zmagal Höffern, je Kranj glasoval slovensko. Tesna zmaga s 5 glasovi razlike marca 1867 je bila rezultat popolnoma različne orientacije kranjskih in škofjeloških volivcev, prvih v slovensko, drugih v nemško stran, ne pa rezultat skoraj izenačenih moči nemške in slovenske stranke v Kranju. Tesna zmaga s 4 glasovi razlike leta 1877 pa je bila rezultanta slovenske usmerjenosti kranjskih davkoplačevalcev, že slovenske, čeprav še šibke večine med škofjeloškimi davkoplačevalci ter nemške usmerjenosti inteligence.

Ob začetku nacionalnih volilnih bojev so stala posamezna mesta in trgi, ki so volila v mestni kuriji, precej homogeno v enem ali drugem taboru. Tako na Gorenjskem lahko govorimo o Kranju in Kamniku kot »slovenskih«, o Tržiču, Radovljici in Škofji Loki kot »nemških«. Zakaj in odkod te razlike, je težko reči. Težko bi iskali razloge za narodnostno opredelitev tega ali onega kraja le v gospodarski strukturi, kajti kraji enakega gospodarskega položaja in brez razlik po izvoru in jeziku prebivalstva se opredeljujejo različno. Gre tu za neko tradicijo, posledice odločitve veljakov, nasprotja med posameznimi kraji, vplive delovanja posameznih agilnih rodoljubov? Kakorkoli — neke vezi povezujejo volivce istega kraja zlepa ali zgrda v enoto in jih silijo, da nastopajo bolj ali manj trdno v istem političnem taboru. To se nam pokaže posebej jasno, če ne upoštevamo inteligence. Če računamo samo davčno skupino, je bilo v Kranju na volitvah v letu 1867 razmerje med slovensko in nemško stranko 38:9 ter 80:3, v Škofji Loki pa je bila prav tako močna nemška večina 61:6 ter 77:11. V naslednjih volitvah se ta krajevna homogenost izgublja. V vsakem kraju se krepi nasprotna stranka. Tako narašča v Kranju moč nemške stranke (1870 66:22, 1877 54:25 za Slovence), v Škofji Loki pa slovenske, ki je leta 1877 (in prav tako pri državnozborskih volitvah 1879) že močnejša od nemške.

Nemška stranka je imela glavno oporo med bogatimi meščani in med uradništvom. Tudi v »slovenskem« Kranju je bil med najbogatejšimi meščani delež nemških glasov večji kot med onimi z nižjimi davki. Med tistimi, ki so plačevali 100 goldinarjev in več davka na leto, je bilo razmerje januarja 1867: 1:1, marca 1867 1:0, 1870 3:2, 1877 pa 4:2 v slovensko korist. V Škofji Loki je bilo v tej skupini razmerje 7:0, 8:0, 1:1 in 4:0 v nemško korist. Tu je torej tudi še leta 1877, ko je večina davkoplačevalcev glasovala že slovensko, popolnoma prevladovala nemška stranka.

Inteligenca, ki je štela v Kranju približno tretjino vseh volilnih upravičencev, je bila pri volitvah izredno pomemben faktor. V Kranju je le duhovščina praviloma v celoti glasovala slovensko. Uradniki, ki jih je bilo v Kranju v

teh letih 20 do 21, so bili po veliki večini nemško orientirani. Pa tudi tisti, ki niso bili, si ob vladnem pritisku niso upali glasovati za slovensko stranko. Leta 1870, pod vlado Potockega, so 3 uradniki glasovali slovensko, leta 1877, pod najhujšim pritiskom med nemško-liberalno vlado, pa niti eden. Med učitelji in profesorji je bilo več slovensko usmerjenih, toda ob pritisku si tudi ti niso dosti upali na volišču. Leta 1870 jih je med učitelji in profesorji 5 glasovalo za Jugovica, leta 1877 za Šavnika niti eden.

Med vsemi temi volitvami zavzemajo prav posebno mesto volitve leta 1873, prve direktne volitve v državni zbor. Tokrat so nastopili trije kandidati: dr. Suppan z nemške strani, dr. Etbin Henrik Costa kot staroslovenski ter dr. Valentin Zarnik kot mladoslovenski kandidat. Obe slovenski struji sta bili v ostrem medsebojnem sporu. Mladoslovenci so dosegli prilične uspehe na kmetih, popoln poraz pa so doživeli v mestih. Tu so z veliko večino zmagali nemški kandidati, pa tudi staroslovenci so dobili mnogo več glasov kot mladoslovenci. Mnogi Slovenci so pri teh volitvah v izbiri med mladoslovenci in staroslovenci glasovali za nemške kandidate. Javno mnenje je razpor v veliki meri obsojalo. Tudi mnogi prepričani liberalci niso odobravali mladoslovenskega nastopa, tako npr. Janez Trdina.

Kranj, ki je bil ves čas, kakor smo videli, slovenska trdnjava, je imel zdaj, in samo zdaj, nemško večino. Ob 85 % udeležbi je dobil Suppan 53 glasov, Costa 36, liberalni Zarnik pa 3. Originalnega volilnega materiala za državnozborske volitve nimamo; rezultate po krajih poznamo iz časopisja in stenografskih zapiskov parlamenta;[6] razmerje glasov med davkoplačevalci in inteligenco pa moremo samo domnevati po primerjavi s prejšnjimi in poznejšimi deželnimi volitvami. Število nemških glasov v Kranju leta 1873 ni izjemno veliko. Lahko rečemo, da je isto kot leta 1877. Zato moremo domnevati, da je bilo leta 1873 približno 30 nemških glasov iz vrst inteligence, prav kakor leta 1877 ob podobnem pritisku. Na davkoplačevalce bi potemtakem odpadlo približno 23 nemških glasov — približno toliko jih je bilo tudi leta 1870 in 1877. Med kranjskimi meščani-davkoplačevalci so imeli torej Slovenci tudi leta 1873 večino, približno 33:23. Odkod pa tolikšno zmanjšanje števila slovenskih glasov? Tu more biti glavni vzrok le veliko zmanjšanje števila volilnih upravičencev, saj je bilo teh leta 1870 še 163, zdaj pa samo 109. Po državnozborskih volilnih predpisih so izpadle ženske. Te so bili v Kranju marca 1867 vključili v volilni imenik (bilo jih je 25) in so odtlej v deželni zbor stalno lahko volile. Po ogromni večini so glasovale slovensko. Poleg tega je oblast leta 1873 verjetno izločila večje število volilnih upravičencev na ta način, da doklad ni štela k davkom. Na ta način je izpadlo precejšnje število ljudi, ki so z dokladami vred sicer presegli cenzus 10 goldinarjev, brez doklad pa ga niso dosegli. Ti izpadli volivci pa so bili spet po ogromni večini slovensko usmerjeni. Takih metod se je vlada večkrat posluževala. Z znižanjem števila volilnih upravičencev ni samo odpadlo precej slovenskih volivcev, ampak je tudi dobila inteligenčna skupina večjo težo, saj se je njen delež povečal, na uradništvo pa je vlada lahko vnaprej računala.

Po tej analizi torej lahko domnevamo, da volitve v Kranju leta 1873 pravzaprav ne pomenijo nobene spremembe v splošni slovenski orientaciji kranjskih volivcev. Značilno pa je vsekakor to, da se Kranj, ki je bil pozneje, kakor bomo videli, vedno liberalno orientiran, leta 1873 ni ogrel za liberalnega Zarnika, ampak je skoraj v celoti glasoval za staroslovenca Costo. To pa nam potrjuje splošno domnevo, da čas za razcep med Slovenci in za nastanek slovenske liberalne stranke v mestih še ni bil zrel.

Po letu 1879 volilnih bojev med Nemci in Slovenci v Kranju ni bilo več. Nastalo je dvanajstletno obdobje miru, ko so bili na deželnozborskih (1883, 1889) in državnozborskih (18885) volitvah brez vsake opozicije voljeni slovenski slogaški kandidati. Z državnimi volitvami leta 1891 pa se začne novo volilno obdobje — čas liberalno-klerikalnih bojev. Na žalost imamo za ta čas manj podrobnih podatkov, pa za Kranj lahko navajamo samo razmerje med liberalnimi in klerikalnimi glasovi, v glavnem po časopisnih virih.

Volitve		Mesto Kranj		Volilni okraj Kranj—Šk. Loka				
		Lib.	Kler.	Upr.	Ud.	Lib.	Kler.	Drugi
državne	5. 3. 1891	38	68					
deželne	25. 11. 1895	109	19	275	229	150	77	2
državne	25. 2. 1896	90	3					
državne	18. 3. 1897	89	34					
deželne	26. 10. 1898	86	43	313	218	127	89	2
državne	3. 1. 1901	106	75					
deželne	19. 9. 1901	122	59	334	275	156	118	1
deželne	28. 2. 1908	126	84	365	332	172	160	—
deželne	16. 12. 1913	209	156	663	611	298	292	21

Kakor nam kažejo rezultati, je volil Kranj, razen na prvih volitvah, vseskozi liberalno. Leta 1891 je bilo razpoloženje vsekakor še naklonjeno slogaštvu. Volilni okraj gorenjskih in notranjskih mest je bil edini na Kranjskem,

glede katerega pri postavljanju kandidatur v okviru skupnega Centralnega volilnega odbora ni bilo soglasja in kandidat tega odbora ni bil postavljen. Mestni volivci so dali ne le v liberalnem Kranju, ampak tudi drugod večino kandidatu katoliške stranke, upokojenemu vladnemu svetniku Antonu Globočniku, ki je bil kot študent na Dunaju leta 1848 eden prvih borcev za Zedinjeno Slovenijo in ki prav gotovo ni bil klerikalen politik, in niso sprejeli mladega Danila Majarona, urednika Slovenskega naroda, torej eksponiranega liberalca. Očividno so za tega glasovali le ekstremni liberalci. Posebej v Kranju so staroliberalci skupaj z dekanom Mežnarcem, ki pa ni bil mahničevec, agitirali za Globočnika.[7]

Razen teh prvih volitev, ko so volilvci glasovali bolj za slogo kot za stankarstvo, prav tako kot prej leta 1873, pa je bil, kot smo videli, Kranj vseskozi liberalen. Pač pa se je Škofja Loka opredelila klerikalno. Ta položaj se tudi tik pred prvo svetovno vojno ni spremenil, ko je SLS zmagala nad liberalci tudi že v vseh drugih gorenjskih mestih, v Kamniku, Tržiču in Radovljici. Tesen rezultat liberalne zmage v kranjskem mestnem volilnem okraju leta 1913, z razliko samo 6 glasov, ni bil znak klerikalne moči v Kranju, ampak v Škofji Loki. Rezultat v Kranju je bil 209:156 za liberalce, v Škofji Loki pa 136:89 za klerikalce.

V mestnem volilnem okraju Kranj—Škofja Loka je večinoma dominiral Kranj. Do leta 1883 so bili poslanci z izjemo dveh mesecev, ko je sedel v deželnem zboru Höffern, vseskozi vodilni kranjski meščani, župani mesta Kranja. Nemški kandidati so bili sprva povezani s Škofjo Loko, leta 1867 prvotno župan Gerbec, nato okrajni predstojnik Höffern. Leta 1877 pa so tudi Nemci nastopili s Kranjčanom, veletrgovcem Dolencem. V premoru brez volilnih bojev sta bila poslanca Oton Detela (1883—1889), ki je sicer pred tem in za tem zastopal kmečke občine kranjskega in škofjeloškega okraja, doma z Ajmanovega gradu, ter Ivan Tavčar (1889—1895), ki je bil, dasi doma s škofjeloškega ozemlja, pred leti tudi odvetniški pripravnik v Kranju (1877—1880). V času liberalno-klerikalnih bojev spet stopijo v ospredje ljudje iz Kranja. Z liberalne strani sta to notar Viktor Globočnik (poslanec 1895—1898) in trgovec Ciril Pirc (poslanec 1901—1913), s škofjeloškega ozemlja pa je doma Ivan Šubic, ravnatelj ljubljanske obrtne šole (poslanec 1898—1901). Klerikalni kandidat leta 1895 je bil Ivan Šušteršič, po materi doma iz Kranja,[8] leta 1896 in 1901 Anton Koblar, doma iz Železnikov, od leta 1900 naprej župnik in dekan v Kranju. Leta 1908 je postavila protiliberalna stran dva kandidata, v Kranju Tomaža Pavšlarja, lastnika mlina, v Škofji Loki pa Janeza Hafnerja, da bi tako zbrala kar največ glasov. Ob zadnjih volitvah v deželni zbor, decembra leta 1913, je postal liberalni poslanec dr. Karel Triller, tedaj advokat v Ljubljani, toda doma iz Škofje Loke, klerikalni protikandidat pa mu je bil profesor Anton Sušnik.

V državnozborskem volilnem okraju vseh gorenjskih in notranjskih mest in trgov Kranj seveda ni prišel tako do izraza. Poslanci tega okraja so bili Joseph Suppan (1873—1879), Josip Poklukar (1879—1891), Anton Globočnik pl. Sorodolski (1891—1896), Anton Koblar (1896—1897) in Andrej Ferjančič (1897—1907). Od njih je bil le Koblar povezan s Kranjem, toda predvsem potem, ko je nehal biti poslanec. Tudi med neizvoljenimi kandidati ne najdemo nikogar, ki bi imel ožje zveze s Kranjem.

Leta 1897 se je državni zbor pomnožil za novo, tako imenovano splošno kurijo. V njej so imeli volilno pravico vsi polnoletni moški državljani, ne glede na to, ali so plačevali kaj davka ali nič in ali so že bili volivci v starih kurijah ali ne. S tem se je pojavila tudi pri nas splošna volilna pravica, ki je zajela okrog 19 % prebivalstva, z njo pa tudi prvi volilni nastop Jugoslovanske socialnodemokratske stranke. Celotna Kranjska je volila enega samega poslanca. Take volitve so bile dvakrat, leta 1897 in 1900, nato pa je bila velika reforma državnega zbora leta 1907. Tedaj je bilo uveljavljeno načelo splošne (seveda samo moške) in enake volilne pravice, to se pravi, da so odpadle vse stare kurije. Na Kranjskem so odpravili tudi posebne mestne volilne okraje, ki so v nekaterih deželah, npr. na Štajerskem, še ostali. Samo Ljubljana je ostala volilni okraj zase, vsa druga mesta in trgi na Kranjskem pa so bili odtlej združeni s podeželjem. Politično je to pomenilo, da so bili utopljeni v njem. Na kmetih je namreč imela Slovenska ljudska stranka absolutno večino. Liberalna mesta in trgi v tej večini niso nič pomenili.

Prej so imeli klerikalci na Kranjskem od 11 državnih mandatov v rokah 6 mest (5 v kmečki, 1 v splošni kuriji), liberalci 3 (vse v mestni kuriji), Nemci pa 2 (v veleposestniški kuriji). Volilna reforma je to posestno stanje močno spremenila. Ne da bi se moralo razpoloženje volivcev kaj spremeniti, le s spremembo sistema je bilo zdaj posestno stanje takole: od 12 državnih poslanskih mest jih je bilo 10 v klerikalnih rokah, 1 v liberalnih (Ljubljana), 1 v nemških (kočevski okraj). Tako so bili slovenski liberalci glavna žrtev volilne reforme. Prejšnji sistem je bil kriviČen, ker je favoriziral veleposestvo in mesta proti

podeželju. Novi je bil krivičen zaradi sistema absolutne večine. Kandidati SLS so v vseh svojih 10 okrajih zlahka dosegli nadpolovično večino vseh oddanih glasov in bili tako izvoljeni za poslance. Glasovi manjšine, liberalcev in socialnih demokratov, ki jih ni bilo tako malo, so bili oddani zaman. Po proporcionalnem volilnem sistemu in ob razpoloženju volilcev v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno (1911) bi dobili klerikalci na Kranjskem 8 mandatov, liberalci 3, socialisti pa 1, nemških glasov pa je bilo nekaj manj kot za pol mandata.

Leto dni za državnozborsko volilno reformo je bila izvedena še deželnozborska. Ta je ohranila stare kurije, dodala pa jim je še splošno. S tem so dosegli klerikalci absolutno večino v kranjskem deželnem zboru. Volilni okraji so bili v splošni kuriji isti kot za volitve v državni zbor. Tako je zdaj mesto Kranj volilo v državni zbor ter v splošno kurijo deželnega zbora skupaj z vsemi drugimi občinami sodnih okrajev Kranj in Škofja Loka (današnjih občin Kranj in Škofja Loka). Zmagal je seveda vsakokrat kandidat SLS, pri volitvah v državni zbor leta 1907 in 1911 Franc Demšar, posestnik in lastnik žage v Češnjici pri Železnikih, pri volitvah v deželni zbor (1908, 1913) pa profesor Evgen Jarc, doma iz Novega mesta, ki pa je bil sedem let (1901—1908) poučeval na kranjski gimnaziji.

Tudi pri teh volitvah je Kranj, čeprav brez slehernega upa na zmago, volil liberalno. Leta 1907 in 1908 Narodno napredna stranka na podeželju skoraj da ni posegla v volilni boj; leta 1908 je to terjal sporazum s SLS o slogi po septembrskih dogodkih. Leta 1907 so torej Kranjčani glasovali za Josipa Novaka z Jame, ki so se zanj dogovorili glasovati nekateri »neodvisni kmetje«, kakor je pisal Gorenjec.[9] Naslednje leto, ko NNS spet ni postavila kandidata, pa so v Gorenjcu »demokratični naprednjaki« pozivali k glasovanju za kandidata socialne demokracije.[10] Ta poziv ne v Kranju ne v vsem okraju ni imel kaj prida uspeha. Liberalci so v glavnem ostali doma, socialistični kandidat Petrič pa je dobil v Kranju 12 glasov. Kakor je bilo to zelo malo, je bilo le najvišje število glasov za delavsko stranko v mestu Kranju pred prvo svetovno vojno. Tako Kranj kot vse kranjsko in škofjeloško področje sta bila praktično brez socialističnih glasov. Leta 1911 so jih v vsem okraju našteli 45 — med 8645 upravičenci ter 7526 udeleženci.

Leta 1911 in 1913 so bili liberalci že iz glavne krize. Toda njihovi kandidati v našem okraju kakor tudi drugod po Kranjskem zdaj niso bili več kandidati Narodno napredne stranke, ampak »samostojni kmečki kandidati«, ki so poudarjali kmečke interese (»kmet za kmeta«) ter niso hoteli veljati za liberalce. S tem se je pripravljala ločitev liberalnega tabora na meščanski in kmečki del ter ustanovitev Samostojne kmetijske stranke, do katere je prišlo po prvi svetovni vojni. Tako leta 1911 kot 1913 so liberalni Kranjčani glasovali za te samostojne kmečke kandidate: 1911 za Franca Demšarja iz Zalega Loga, župana občine Sorica, leta 1913 za Franca Dolenca iz Stare Loke. Vse zadnje volitve s splošno volilno pravico so dale v Kranju približno tri četrtine liberalnih, eno četrtino klerikalnih glasov. To pa je bilo za liberalce precej ugodnejše razmerje kakor v mestni kuriji. Kaže, kakor da so prav najrevnejši volivci prostovoljno ali prisiljeno glasovali za liberalne kandidate.

Volitve	Mesto Kranj		
	Lib.	Kler.	Soc.
državne 10. 3. 1897	skoraj	soglasno izvoljeni	liberalci[11]
državne 12. 12. 1900	150	71	
državne 14. 5. 1907	176	49	
deželne 14. 12. 1908	—	37	12
državne 13. 6. 1911	245	84	8
deželne 1. 12. 1913	309	105	2?

Zlasti preseneča, da je tako leta 1900/1901 kot leta 1913 v presledku pol meseca glasovalo za kandidata SLS več ljudi v ožji mestni kuriji kot v širši, splošni; leta 1913, ko je veljala na Kranjskem volilna dolžnost, še celo znatno več (105 v splošni kuriji, 156 v mestni).

Propad habsburške monarhije ob koncu prve svetovne vojne je pomenil pri nas tudi konec vsega avstrijskega volilnega sistema. Za vedno je izginil tudi mali mestni volilni okraj Kranj—Škofja Loka, ki mu je dalo kranjsko mesto med njegovim obstojem tako močan pečat.

Za nove parlamentarne volitve po prvi svetovni vojni, volitve v ustavotvorno skupščino leta 1920 ter volitve v narodno skupščino v letih 1923, 1925 in 1927, je veljala prav tako kot prej splošna moška volilna pravica, toda razširjena na 21 let (v Avstriji pa je bila meja 24 let). Ni pa bilo več sistema absolutne večine. Veljal je proporcionalni sistem, vendar (razen za volitve v konstituanto) v obliki, ki je močno favorizirala večje stranke. Za proporcionalni sistem prejšnji volilni okraji seveda niso bili več primerni. Zdaj je ozemlje nekdanje Kranjske, kolikor je ni prišlo pod Italijo, sestavljalo — brez mesta Ljubljane — eno samo ljubljansko volilno okrožje. Volitve v ustavodajno skupščino so prinesle klerikalni stranki velik poraz —

toda to je bil samo intermezzo. Že na naslednjih volitvah 1923 je znova osvojila absolutno večino ter jo obdržala vseskozi do šestojanuarske diktature. Način dodeljevanja mandatov je to njeno premoč še povečal. Na volitvah 1923 je dobila v ljubljanskem volilnem okrožju 9 od 10 poslanskih mest, Samostojna kmetijska stranka je dobila 1 mandat, vse druge stranke pa so ostale praznih rok. Po pravem sorazmerju oddanih glasov pa bi dobila SLS samo 7 poslanskih mest (dobila je 67 % oddanih glasov), 2 bi pripadli liberalnim strankam (poleg SKS še demokratski stranki), 1 pa komunistom (Socialistični stranki delovnega ljudstva).

Kakor pred vojno je dominirala SLS zdaj spet tudi v kranjskem okraju: s tega področja je bil stalno voljen v narodno skupščino kot »sreski kandidat« Janez Brodar, posestnik v Hrastju pri Kranju.

Tudi pri volitvah v stari Jugoslaviji je ohranil Kranj svoje glavne predvojne značilnosti: liberalno večino ter majhno število glasov za delavske stranke (čeprav višje kot pred prvo svetovno vojno).

Občina Kranj[12]	Upr.	Udel.	Demokrati	Druge Lib. stranke	SLS	Delavske stranke
28. 11. 1920	487	417	275	24	73	45
18. 3. 1923	609	505	314	68	104	19
8. 2. 1925	775	627	456	55	112	4
11. 9. 1927	836	623	452	17	129	25

Celo pri volitvah v konstituanto, ko so glasovi za delavski stranki ob (sicer že pojemajočem) valu revolucionarnega razpoloženja po prvi svetovni vojni dosegli nikdar prej ne pozneje doseženo višino — 29 % vseh oddanih glasov, 21 % vseh volilnih upravičencev v vsej Sloveniji — je bil sicer tudi v Kranju dosežen višek, 45 glasov, 26 komunističnih, 19 socialnodemokratskih, toda ta višek je bil prav skromen. Od vseh mestnih naselij nad 2000 prebivalcev v Sloveniji je imel Kranj najmanjši delež glasov za delavsko stranko.

Kranj je v obdobju, ki smo ga tu zajeli z opisom volitev, v letih 1861—1929, bil v prvem času v precejšnji gospodarski depresiji; sredi devetdesetih let je začel polagoma napredovati, njegova prava industrializacija pa se je začela po prvi svetovni vojni. To nam lepo ilustrirajo številke o razvoju prebivalstva:[13]

	Stara občina	Današnje naselje
1869	2326	5052
1880	2313	4886
1890	2062	4718
1900	2464	5220
1910	2580	5453
1921	2905	
1931	4190	8303

Ta industrializacija v volilnih rezultatih, kakor smo videli, pravzaprav še ni nič prišla do izraza. Koliko delavcev je živelo na ozemlju mestne občine (ki se je leta 1921 razširilo za 87 ha na desnem bregu Save), koliko v okoliških občinah — vendar tudi v občini Stražišče število glasov za delavske stranke ni bilo veliko (34 leta 1927), kakšna je bila vloga tradicije, vpliva mesta — o tem tu ne bi razpravljali. Opozoriti pa je treba na to, da dvajseta leta po volitvah v ustavodajno skupščino za rast delavskega gibanja in števila glasov za delavske stranke niso bila prav nič ugodna. Ne samo zaradi pritiska oblasti, ampak tudi zaradi notranjih cepitev ter trenj med raznimi skupinami in strujami. Celo v starem industrijskem predelu z močno delavsko tradicijo in zavestjo, v nekdanjem kranjskogorskem okraju, to se pravi, na ozemlju sedanje jeseniške občine, je bil odstotek delavskih glasov leta 1927 nižji kot leta 1907.

Volilna udeležba je bila v Kranju vedno višja kot poprečno v Sloveniji, čeprav se je prav tako nižala od volitev do volitev. Leta 1920 je bila v Kranju 86 %, v Sloveniji poprečno 74 %, leta 1923 83 % in 72 %, leta 1925 81 % in 71 %, leta 1927 75 % in 66 %.

Nekdanji liberalci so se po prvi svetovni vojni razcepili v vrsto različnih strank. V Kranju je imela vseskozi večino Jugoslovanska demokratska stranka oziroma po njenem razcepu leta 1924 Samostojna demokratska stranka. Ta ni imela v Kranju le dvetretjinske večine vseh glasujočih ali celo več, ampak tudi absolutno večino vseh volilnih upravičencev. Druge stranke liberalnega izvora so dobile le malo glasov. Samostojna kmetijska stranka kot kmečka seveda v mestu niti ni mogla imeti večjega števila volivcev.

Tako moremo na koncu tega pregleda ugotoviti, da je bilo razpoloženje volivcev kranjskega mesta v skoraj sedemdesetletnem obdobju 1861—1929 izredno konstantno; najprej, med nacionalnimi volilnimi boji, slovensko, potem, med strankarskimi boji, liberalno. Po tej stalni slovenski in liberalni usmerjenosti se je razlikoval Kranj od vseh drugih gorenjskih mest.

OPOMBE

[1] O volilnem sistemu in splošnih značilnostih volitev v avstrijskem času glej Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861 do 1918, Ljubljana 1965.

[2] Novice, 6. febr. 1867, str. 49.

[3] Novice, 27. febr. 1867, str. 73.

[4] Obravnave dež. zbora ljubljanskega, febr.-marec 1867, str. 59.

[5] Josip Žontar: Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 324.

[6] Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, 8. Session, str. 507. Slovenski narod 24. okt. 1873. Laibacher Tagblatt 23. okt. 1873.

[7] Josip Žontar, cit. delo, str. 338.

[8] Prav tam.

[9] Gorenjec, 16. maja 1907.

[10] Gorenjec, 12. dec. 1908.

[11] Slovenski narod, 17. febr. 1897, Slovenec, 18. febr. 1897. Te prve volitve v splošni kuriji so bile indirektne; podatki se zato nanašajo na volitev volilnih mož. Za rezultate volitev 1900 do 1913 v Kranju glej predvsem Gorenjca.

[12] Za volitve 1920 glej V. Melik: Izidi volitev v konstituanto leta 1920 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, str. 3—61). Rezultati volitev 1923—1927 so posneti po Slovencu.

[13] Podatki za ozemlje občine v tedanjih mejah po krajevnih repertorijih ter tabelah v Žontarjevi knjigi, str. 336 in 372, za današnje statistično naselje Kranj po delu Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968, str. 151.

POMEMBNI KRANJSKI ZDRAVNIKI PRETEKLOSTI

DR. JOSIP ŽONTAR

Na troje dejstev želi opozoriti moj skromen prispevek. Zdravstvena služba v Kranju obhaja jubilej dvestoletnice, odkar je pričel tu stalno ordinirati prvi zdravnik s fakultetno izobrazbo. Ta služba se je razvijala v Kranju in okolici zelo počasi in delo zdravnikov je bilo izredno težko, zlasti ob pogostih epidemijah. Končno je potrebno poudariti veliko požrtvovalnost kranjskih zdravnikov v času narodnoosvobodilnega boja.

V zdravstveni kulturi je zaostajal Kranj močno za Ljubljano in Novim mestom. Tam najdemo že v 16. stoletju zdravnike s fakultetno izobrazbo, navadno Italijane in tudi nekaj Francozov, ki so jih plačevali kranjski deželni stanovi. Na Gorenjskem pa je bilo zdravstvo najprej v rokah brivcev. Ti so opravljali »zdravniško prakso« v svojih obrtniških delavnicah ali pa v kopalnicah. Odtod izvira tudi njihov naziv »padar« (od nemškega »Bad«). Kranjski mestni arhiv hrani listino iz leta 1461, s katero je oddal mestni svet kopalnico (Badstube) ob Kokri Juriju Paderju in njegovim dedičem po kupnem pravu ter mu potrdil letni dohodek 8 šilingov od vsake naseljene hiše v mestu.[1] Brivci (padarji) so bili torej obrtniki, ki so imeli svoj ceh s sedežem v Ljubljani do 18. stoletja.

V 17. stoletju pa najdemo za osebe, ki so se izučile ranocelstva in porodništva, naziv »kirurg«. Le redki izmed njih so obiskovali višje strokovne šole in opravili izpite (tako imenovani »magistri« oziroma »patroni« kirurgije). Še l. 1753 je trdil ljubljanski »collegium medicum«, da noben kirurg na Kranjskem ni bil »graduiran«. Ranocelstvo je veljalo še do l. 1784 za rokodelstvo. Kirurgi na deželi so smeli imeti tudi brivnice in kopalnice ter zaposliti pomočnike in vajence. Vendar so jim l. 1756 naročali, da morajo sami obiskovati in zdraviti svoje bolnike ter jih ne smejo prepuščati svojim pomočnikom in vajencem. Mojstri ranocelniki niso smeli uporabljati svojih učencev za hišna opravila ali druge neprimerne posle, marveč so jih morali navajati k študiju strokovnih knjig. V Ljubljani so imeli kirurgi dežele svoj »gremij«, ki so ga ukinili Francozi.[2]

Šele v začetku 19. stoletja so predpisali, da ne more noben ranocelnik pričeti s svojim strokovnim delom, ako nima diplome učilišča o opravljenem izpitu iz kirurgije in porodništva. Zdravniki s fakultetno izobrazbo pa so zahtevali, da ranocelniki ne bi smeli zdraviti notranjih bolezni in pripravljati sestavljenih zdravil. V praksi tega dolgo ni bilo mogoče uveljaviti že zaradi povezanosti zunanjih in notranjih obolenj, zlasti pa, ker na Gorenjskem dokaj časa ni bilo zdravnikov splošne prakse. 17. februarja 1873 je zakon ukinil izstavljanje ranocelniških diplom in zaključil dolgoletni spor. Poklic starih »kirurgov« je moral izumreti.

Preglednica kranjskih kirurgov		Vpis v ljubljanski gremij
Sigmund Atanazij Fischer	(r. 1668 — u. 18. 2. 1743)	
Franc Jožef Holzer	(r. ok. 1699 — u. 5. 5. 1751)	30. 1. 1731
Gotfrid Haine	(r. ok. 1677 — u. 29. 11. 1747)	5. 5. 1734
sin Franc Jožef Haine	(30. 9. 1723 — u. 5. 9. 1801)	20. 1. 1754
vnuk Anton Haine	(r. 14. 6. 1761 — u. 24. 3. 1832)	
Anton Šugelj	(u. 1794)	28. 11. 1767
Luka Perg	(r. 1767 — u. 10. 11. 1850)	2. 8. 1800
Jožef Angerer	(v Kranju samo od 1850—1860)	
Lovro Sturm	(u. 18. 3. 1864)	
Jožef Steinmetz	(r. 1806, v Kranju od 1864 — u. 17. 2. 1889)	
Tomaž Pirc	(r. 28. 10. 1813 — u. 18. 6. 1880)	

Fischer izhaja iz vrst vojaških kirurgov; 12 let je služboval pri polku na Ogrskem in v Piemontu. V Kranju se je naselil ok. l. 1698. Njegovo kirurško obrt je nadaljeval njegov zet Holzer, sin Mihaela, mestnega svetovalca v Judenburgu, ki se je 1725 poročil s Frančiško Fischer.[3] Rodbina Haine si je pridobila precejšnje premoženje. Franc Jožef je bil v l. 1773—1784 in 1787—1794 kranjski mestni blagajnik, vendar ni imel računov v redu. Zapustil je hišo, kajžo, vrt, 2 njivi in 5 mesnic. Njegova hči Terezija je vzela kirurga Luko Perga. Nanj spominja iz l. 1809 uradni izvid (visum repertum) o smrti francoskega seržanta sapêrja, ki so ga ustrelili rokovnjači v bližini Medvod. Anton Haine je študiral na dunajski univerzi in postal

magister kirurgije. Opravil je tudi izpit iz živinozdravstva. Kot zasebni ranocelnik je deloval v Kranju 35 let in pomagal ob epidemijah, v dobi francoskih vojn pa tudi v vojaških bolnišnicah. Najzanimivejša osebnost je bil okrajni kirurg Tomaž P i r c iz znane kranjske družine barvarjev. Kljub pomanjkanju v mladosti je premagal vse težkoče s krepko voljo. Po starem običaju se je najprej izučil za brivca in bil nato nekaj časa v Gradcu. Študije je dovršil na mediko-kirurškem zavodu v Ljubljani z izpitom iz kirurgije in porodništva (11 1. in 5. 3. 1836). Nato je služboval nekaj časa v ljubljanski bolnišnici in bi bil lahko ostal kot asistent profesorja, toda želel je oditi v domači kraj, kjer sta takrat razsajala kolera in legar. Pričel je z zasebno prakso v Kranju in kmalu užival sloves dobrega diagnostika. Klicali so ga ne le v Ljubljano, marveč celo na Dunaj. Leta 1850 se je preselil v Tržič. Zaradi svojega načina prirodnega zdravljenja bolnikov, šegavosti, pa tudi robatosti je ostal v spominu prebivalcev Kranja in Tržiča.[4]

Prelomnico v organizaciji zdravstvene službe je pomenila vlada Marije Terezije (1740—1780) z ustanovitvijo okrožnih uradov. V središču vsakega okrožnega urada so namestili »distriktnega fizika« (okrožnega zdravnika s fakultetno izobrazbo), ki naj bi opravljal v polnem obsegu zdravniško prakso. Po uradnih navodilih iz let 1804 in 1806, ki jih pa zaradi nemirnih časov niso mogli popolnoma uveljaviti, bi moral okrožni fizik do dóbrega spoznati svoje območje, kakovost tal, voda, poljedelstvo, pridobitno udejstvovanje in način gospodarjenja prebivalcev, umrljivost in bolezensko stanje posameznih krajev in občin ter vzroke za razlike med njimi. Ker je opravljal tudi veterinarsko službo, ga je moralo zanimati stanje živinoreje, način oskrbovanja živine in drugo. Vobče naj bi spoznal vse, kar bi utegnilo škodljivo vplivati na zdravje in življenje ljudi in živali. Na podlagi izkušenj bi moral predlagati potrebne ukrepe, da se zmanjšajo oziroma odstranijo škodljivi vplivi. Sem štejejo navodila pomanjkljive stanovanjske prostore, slabo gradnjo hiš in hlevov, mlake, slabo pitno vodo, pokvarjena živila in pijače, zdravju škodljivo nošo in predsodke, ki so obstajali glede vedenja ljudi ob boleznih. Posebno so opozarjala navodila na zle posledice raznih ljudskih zabav, prezgodnji pokop mrličev, ureditev pokopališč sredi naselij ali v njihovi neposredni bližini, nastopanje mazačev in kramarjev, ki so prodajali »zdravila«. Kar je bil protomedik v Ljubljani za vso pokrajino, je bil okrožni fizik za svoje okrožje. Imel je nadzorstvo nad splošnim zdravstvenim stanjem, nad vsem zdravstvenim osebjem in nad zdravstvenimi ustanovami v okrožju. Ob epidemijah ljudi in kužnih boleznih živine je moral skrbeti za potrebne ukrepe.

Sedež okrožnega zdravnika je postal Kranj. Tu je bilo središče 4 velikih okrajev: Škofja Loka, Velesovo, Radovljica in Tržič, kjer ni bilo zdravnikov s fakultetno izobrazbo, marveč le ranocelniki. Med temi je bila Radovljica sedež okrožnega ranocelnika. Do leta 1809 je opravljal kranjski okrožni fizik sanitetne posle v vsem okrožju razen mesta in predmestij Ljubljane ter majhnega okoliškega območja, kjer so še ljubljanski zdravniki zdravili svoje paciente. Lahko si predstavljamo težak položaj bolnika npr. na Bledu ali v Beli peči, ki je takrat spadala semkaj, saj sta bila kraja oddaljena od Kranja 6—12 ur. Ako so klicali zdravnika iz Kranja in morda sploh ni bil doma ali pa je bil tako zaposlen, da je utegnil obiskati bolnike na Gorenjskem šele čez nekaj dni, je prišla njegova pomoč povečini prepozno. To pa je imelo večkrat za posledico smrt družinskega očeta ali matere.

Po letu 1814 je bila Ljubljana sedež okrožnega fizika; ostal pa je tudi okrožni zdravnik v Kranju in tudi za Radovljico so predlagali podobnega zdravnika.

Prvi distriktni fizik v Kranju je bil dr. med. univ. Karel W e i k a r d (u. 23. 8. 1784 v Kranju). Sledil mu je dr. Anton B e r n i k iz Stare Loke (r. 7. 6. 1751 v Loki, u. 6. 7. 1817 v Ljubljani).[5] Znan je po svoji strokovni knjigi »De medicina simplici vera«, ki je izšla l. 1779 na Dunaju. Bila je kompendij celotne interne medicine, ki ga je sestavil po delih znamenitega dunajskega profesorja Van Swietena. V Kranju je moral sodelovati pri likvidaciji starega kranjskega mestnega špitala, ki jo je odredil cesar Jožef II. in ob dražbi poslopja nekdanje kapucinske cerkve, ki so ga podrli l. 1968. Bernik je predlagal, naj bi preuredili stavbo v bolnišnico za Gorenjsko. Po njegovem prepričanju pred kratkim postavljeni fizik in ustanovljena lekarna v Kranju ne bosta mogla doseči svojega namena brez bolnišnice. Mnogi bolniki na deželi potrebujejo stalno zdravniško nadzorstvo. Ako bi dobili v kranjski bolnišnici prostor in potrebno postrežbo, bi se dali na svoje stroške prepeljati v Kranj. V svoji spomenici je hvalil dr. Bernik zdrav zrak mesta. Tudi kranjsko mestno sodišče je podprlo Bernikov predlog, toda okrožni urad se ni upal zavzeti zanj, ker niso bila zagotovljena sredstva za prezidavo, opremo in tekoče potrebe bolnice.[6] Leta 1798 je odšel Bernik v Ljubljano, kjer je deloval tudi na mediko-kirurškem zavodu; v letih 1803 do 1809 je bil namestnik direktorja tega zavoda.[7]

V Kranju je prevzel vodstvo fizikata dr. Iv. Jože S t r o j

iz Britofa (u. 12. 2. 1828). Nato je bil premeščen iz Kamnika v Kranj dr. Ludvik Nagy, doma iz Rimanske Sobote (Großsteffelsdorf) na Slovaškem. Vlada ga je nameravala zaposliti že l. 1831 v Gornji Avstriji. Dr. Nagy se je zelo zanimal za zdravljenje kolere, ki je pričela takrat groziti tudi našim krajem. Zato so se meščani in okoličani krepko zavzeli za svojega zdravnika in prosili, da bi smel ostati v Kranju. Hvalili so ga kot spretnega, neutrudnega, nesebičnega, skrajno delavnega in blagega zdravnika, ki uživa polno zaupanje in spoštovanje prebivalcev. On bi bil sposoben, da uredi zdravstveno stanje kraja. Vlada je prošnji ugodila, gubernij pa je poslal dr. Nagya čez nekaj mesecev v Postojno nadomeščat tamošnjega fizika. Od tam pa je peljala življenjska pot Nagya v Ljubljano. Na njegovo mesto je prišel v Kranj dr. Ivan Napret (u. 20. 3. 1867), zdravnik kaznilnice v Ljubljani. Z odličnim uspehom je študiral na dunajski univerzi, promoviran za doktorja pa je bil na vseučilišču v Padovi. Bil je med prvimi podeželskimi zdravniki, ki so pristopili »Društvu zdravnikov na Kranjskem«, ustanovljenem l. 1861. To društvo velja za spočetnico današnjega »Slovenskega zdravniškega društva«.[8]

Leta 1838 so se pričele širiti v Kranju vesti, da bo premeščen sedež distriktnega fizikata v Škofjo Loko. Kranjčani so se sicer potrudili, da bi ostala dotedanja organizacija zdravstvene službe, gubernij pa je odredil l. 1841 napovedano premestitev. Poudaril je, da je bistvena naloga fizikata zdravljenje revnih podeželskih prebivalcev, ne pa meščanov, ki si morejo sami oskrbeti zdravniško pomoč. Škofja Loka ima zelo revne prebivalce, ki si sami ne bi mogli pomagati. Tam so bili trije kirurgi, do katerih pa menda ljudje niso imeli pravega zaupanja. S premestitvijo bodo torej dobili zdravniško pomoč predeli, ki je do takrat niso uživali.

Gubernij je svetoval Kranjčanom, naj finansirajo in urede mesto komunalnega zdravnika. Ti pa niso odnehali. Svoje stališče so branili z naslednjimi navedbami. V Kranju je bil sedež okrožnega fizikata, odkar je obstajala ta ustanova. Tu so pogostejše nevarne bolezni kakor v loškem okraju. Medtem ko je zajela kolera l. 1836 vso kotlino Kranja, je le Železnike napadla ta nalezljiva bolezen. Dalje je Kranj sedež raznih uradov, ima pet letnih sejmov in živahne tedenske sejme. Na tisoče romarjev s Koroške, Štajerske in Kranjske obišče vsako leto Sv. Jošt. Rokovnjači, ki se skrivajo ob vznožju gora, v Udnem borštu in smledniških gozdovih, povzročajo številne uboje, umore in ranitve. Zato potrebuje državna oblast stalno zdravnika. Kljub vsem prizadevanjem je postala Škofja Loka sedež fizikata do l. 1850, ko se je preselil dr. Napret zopet v Kranj.

V tej vmesni dobi je pričel s privatno zdravniško prakso v Kranju dr. Anton Bežek (u. 26. 6. 1855) iz Postojne. Manjkala mu je podlaket leve roke. Zato ga Lenka Prešeren v svojih spominih naziva »doktorja z leseno roko«. Bežek je namreč zdravil pesnika Franceta Prešerna, ko je bil na smrt bolan in je prihajal menda vsak dan k njemu.[9]

Dr. Bežek je želel, da bi ga nastavili kot občinskega zdravnika v Kranju. Deželna vlada ni ugovarjala pod pogojem, da bo zdravil revne ljudi brezplačno. Potrebno pa je bilo poskrbeti za stalno dotacijo fonda zdravnikove plače. Tu se je zataknilo. Župani kranjske okolice so zatrjevali, da okrajna blagajna ne zmore nikakih novih izdatkov. Tudi v mestu niso bili naklonjeni dr. Bežku. Proti njemu so delovali zlasti kranjski kirurgi. Po veljavnih predpisih odslej ne bi smeli več zdraviti notranjih bolezni, ker je bil v kraju zdravnik s fakultetno izobrazbo, ki je imel dovolj časa za opravljanje zdravniškega poklica. Dr. Bežek se je večkrat pritožil proti kirurgoma Pergu in Pircu, češ da samolastno in nedovoljeno zdravita notranje bolezni, pa ni uspel. Gmotno stanje dr. Bežkove družine ni moglo biti ugodno, ker je prosil, da bi ga oblast uporabljala pri zdravniških poslih v kranjskem okraju namesto dr. Napreta, ki je stalno bival v Škofji Loki. Ob vojnem času l. 1849 se je potegoval za mesto ordinarija v garnizijski ali drugi vojaški bolnici, toda kot delnega invalida so ga odklonili. Le ob epidemijah v kranjski okolici so ga začasno zaposlili. Leta 1855 je odšel na poziv oblasti na Notranjsko, kjer je razsajala kolera. Za to boleznijo je kot žrtev svojega poklica umrl v Ilirski Bistrici, star šele 43 let.

Po smrti dr. Napreta je prišel za distriktnega zdravnika v Kranj dr. Ignacij Mally (1816—1888) iz Tržiča. Na univerzi v Padovi je bil promoviran 13. 3. 1853. V letih 1863/64 je proučeval po uradnem naročilu zdravstvene razmere v Bosni, potem pa je opravljal službo okrožnega zdravnika v Ljubljani. Javno zdravstveno službo so reorganizirali na Kranjskem l. 1870. Dr. Mally je postal prvi deželnoknežji okrajni zdravnik za glavarstvi Kranj in Radovljico. Tam so izgubili svojega uradnega zdravnika. Prvič je odšel dr. Mally l. 1872 na službeno potovanje po svojem obsežnem okolišu, ki je segal do Bele peči in Bohinja. Ugotovil je razne pomanjkljivosti in kršitve zdravstvenih predpisov, vendar je spoznal, da ne bo mogel zadostiti vsem potrebam z uradnega sedeža v Kranju. Zato so občine radov-

ljiškega okraja upravičeno prosile za ponovno postavitev uradnega zdravnika v Radovljici. Kot grob primer nevzdržnih razmer so navedli, da je moralo ležati truplo ponesrečenca v Bohinju 5 dni, preden so dobili zdravnika, ki je opravil obdukcijo. Po mnenju omenjenih občin so bili oboleli siromaki povsem prepuščeni usodi.

Ob času številnih kužnih bolezni te dobe je imelo zdravstveno osebje Kranja in okolice polne roke dela.[10] Že l. 1831 so razdelili ljubljansko okrožje na več sekcij. Glavno sekcijo Škofja Loka—Velesovo je prevzel distriktni fizik dr. Nagy, občini Kranj in Naklo pa kirurg Luka Perg. Leta 1836 so prenesli vojaki kolero iz Italije na Gorenjsko. Tedaj je silno razsajala v Kranju, na Rupi in v Čirčah.[11] Ker stalno zdravstveno osebje ni več zmoglo dela, je kranjska krajevna komisija najela nekaj kirurgov in zdravnikov ter jih pošiljala v okužene kraje. V naslednjih desetletjih so se kar vrstile razne epidemije: 1844 (koze v Šmartnem pri Kranju in v Pševu; legar v Preddvoru), 1845 (koze v Struževem, na Jami, v Mavčičah, na Suhi; legar v Preddvoru), 1846 (koze v Struževem; legar v Cerkljah, Velesovem, na Strmolu, v Komendi in Smledniku), 1847 (legar v Potočah in na Štefanji gori), 1849 (kolera v Kranju), 1850 (legar v Šenčurju, Cerkljah in Velesovem). Višek je dosegla kolera l. 1855. Poleg Kranja je najbolj prizadela vasi Šenčur, Srednjo vas in Predoslje, kjer je umrla za kolero 1/6 prebivalcev. Leta 1860 (legar v Kranju), 1861 (legar v Naklem in Žejah), 1862 (legar v Olševku), 1865 (legar v Bašlju, Preddvoru in Velesovem), 1866 (kolera v Kranju, vendar v milejši obliki), 1867 (legar v Velesovem; griža v Šenčurju in Predosljah), 1870 (legar v Velesovem), 1873 (zadnjič kolera). Ob takratnem stanju zdravniške vede in higiene (pomanjkanje zdrave pitne vode, odprte greznice) je bilo težko zatreti kužne bolezni.

Močan vzpon v zdravstveni kulturi Kranja je prineslo delovanje dveh mladih zdravnikov, absolventov graške medicinske fakultete, dr. Edvarda Šavnika (r. 13. 3. 1852 v Kranju, u. 19. 1. 1931 v Kranju) in dr. Edvarda Globočnika (r. 31. 7. 1862 v Škofji Loki, u. 31. 12. 1941 v Kranju), ki sta prišla proti koncu 19. stoletja v Kranj.

Dr. Edvard Šavnik, sin kranjskega lekarnarja Boštjana Šavnika, je bil promoviran za doktorja zdravilstva 25. februarja 1876. Najprej je deloval v Laškem pri Celju. Ob epidemiji davice 1879 je opravljal po naročilu štajerske deželne vlade sanitetno službo. Potem se je naselil v Kranju, kjer so se mu bolj in bolj kopičile funkcije: sanitetnega referenta, mestnega zdravnika, zdravnika za reveže v okoliših Kranj, Stražišče, Predoslje, Naklo, Sv. Jošt, Mavčiče, sodnega in od 1883 dalje železniškega zdravnika. Zato je bilo nujno potrebno, da pride še en zdravnik v Kranj.

Dr. Šavnik se je z vso vnemo trudil, da pospeši napredek mesta. L. 1890 je predlagal ustanovitev okrajne bolnišnice v Kranju, ki naj bi sčasoma služila potrebam vse Gorenjske. Na njegovo pobudo je kupila občina župniščno in Križnarjevo pristavo nasproti drevoreda »Zvezda« (sedaj »Trga svobode«) za gradnjo gimnazijskega poslopja. Obenem je izrazil željo, da bi imela stavba fasado brez okraskov. Nikdar pa ne bo pozabljeno, da je bila l. 1894 po njegovem predlogu ustanovljena dijaška kuhinja za revne študente. Marsikateri prispevek za njo je pritekel od dr. Šavnikovih ordinacij. Oddiha in sprostitve je iskal v glasbi; sodeloval je tudi v godbenem klubu pod vodstvom V. Parme.

Dr. Edvard Globočnik, sin zdravnika, je bil promoviran za doktorja 4. junija 1888. Nato je služboval v ljubljanski bolnici kot sekundarij, potem pa kot klinični asistent. Leta 1890 je postal okrožni zdravnik v Cerkljah, kjer je nekoč deloval že njegov oče. Naslednje leto je nastopil službo v Kranju in pridobil sloves zelo sposobnega, prizadevnega in zanesljivega zdravnika. Ob prevedbi l. 1931 je bil banovinski zdravnik združene zdravstvene občine Kranj. Za bodočnost bi utegnila ob primerni finančni podpori postati posebnega pomena njegova zamisel ustanovitve nekakšnega sanatorija, v bližini Kranja. V idilični vasici Grad pri Cerkljah je kupil l. 1897 kmetijsko posestvo, ki je spadalo do 18. stoletja pod strmolsko graščino. Tu je želel urediti prirodno zdravilišče Sangrad. Zaradi finančnih težav pa je prevzela l. 1907 omenjeno posestvo Mestna hranilnica v Kranju, ki ga je prepustila naslednje leto ljubljanski mestni občini. Menda je uporabljala pod županom Iv. Hribarjem ta dom za otroško zavetišče. Pozneje pa je prešlo posestvo v zasebne roke.[12]

Po nastanku Jugoslavije je bila zdravstvena služba na novo urejena. Število zdravnikov, ki so ordinirali v Kranju kot zasebni praktični zdravniki, je pričelo rasti. Jeseni 1920 se je preselil iz Sevnice v Kranj dr. Stanko de Gleria (r. 16. 12. 1889 v Dolnjem Logatcu, u. 10. 7. 1968 v Kranju). Za doktorja je bil promoviran 21. novembra 1914 na graški univerzi. Nato je služboval več let v ljubljanski deželni bolnici, le od jeseni 1918 do jeseni 1919 se je udeležil kot Maistrov borec bojev na Koroškem. V Kranju in okolici je bil zelo priljubljen. Jeseni 1927 pa se je odločil za zobozdravstveno stroko in deloval od tedaj kot zobozdravnik.[13]

Nemirno življenjsko pot je imel dr. Božidar Fajdiga

(r. 23. 12. 1877, u. 20. 12. 1966 v Kranju), ki se je stalno naselil v Kranju l. 1924. Njegov oče je bil kranjski gimnazijski ravnatelj Ignacij Fajdiga. Medicinske študije je dovršil dr. Božidar Fajdiga l. 1912 na dunajski univerzi. Le dve leti je utegnil utrjevati svoje znanje na tamošnjih klinikah, kjer se je posebno izuril v porodništvu pri prof. Halbanu. Nato ga je zajel vrtinec prve svetovne vojne. Že l. 1915 se je znašel v ruskem ujetništvu. Ko je izbruhnila oktobrska revolucija, se je želel pridružiti »Jugoslovanskemu dobrovoljskemu korpusu« v Odesi. Zaradi razmer, ki so tam vladale, je raje spremljal kot zdravstveni vodja sanitetnega vlaka 7 mesecev transport čez Sibirijo v Vladivostok. Šele poleti 1920 se je vrnil domov, pa takoj odšel na Koroško v pomoč Maistrovim borcem. Potem je deloval tri leta kot zdravnik v Škofji Loki. V Kranju je bil sanitetni referent pri okrajnem glavarstvu, obenem tudi zdravnik splošne prakse. Zaradi njegove prizadevnosti in požrtvovalnosti za bolnike so ga ljudje spoštovali, pa se ga tudi bali. Sam sem doživel, kako je na zanj značilen način skoraj robato opravil diagnozo, a v tem je bilo toliko prisrčnosti. Bil je dokaj zaprt vase in izredno kritična narava. Zelo je ljubil lov in v lovski družbi je postal bolj zgovoren. Že l. 1941 se je pridružil odporu proti okupatorju in pomagal ranjenim partizanom. Poleti 1942 so ga zaprli za 2 meseca v Begunjah in nato konfinirali v bližini Berlina. Kot ena najmarkantnejših oseb Kranja bo ostal v trajnem spominu prebivalcev.[14]

Privatno prakso dr. Stanka de Gleria je prevzel l. 1927 dr. Jože B e ž e k (r. 6. 3. 1899 v Škofji Loki, u. 26. 7. 1968 v bolnišnici v Ljubljani). Po gimnazijski maturi je moral l. 1917 k vojakom na soško fronto. Kot vojnega ujetnika so ga pridržali Italijani v internaciji eno leto v Južni Italiji. Šele potem je mogel študirati medicino na ljubljanski, praški in zagrebški univerzi, kjer je bil 1925 promoviran za doktorja. Nekaj let je delal v splošni bolnici v Ljubljani, nato pa 40 let v Kranju. V njegovem ravnanju z bolniki se je kazala neka posebna poteza prisrčnosti in plemenitosti. Bil je umetniško in literarno razgledan. Zato ni čudno, da si je zgradil hišo po načrtih mojstra Jos. Plečnika. Ljubil je naravo in gojil cvetice. Po napornem poklicnem delu je rad sedel h klavirju in se ukvarjal z glasbo. Dosti časa je posvetil sodelovanju pri organizaciji Rdečega križa. Med drugim je spisal brošuro o pegavcu. V začetku l. 1942 je že zdravil bolne in ranjene partizane. Februarja 1944 je sledil pozivu in odšel k partizanom. Deloval je kot sanitetni referent in vodja vipavske vojne področne bolnišnice Vere, ki je rabila borcem bazoviške brigade. V posebni črtici je sam opisal dneve, ko je bila njegova gibljiva bolnišnica na Erzelju na Vipavskem v Terčeljevi hiši in v vinogradu pod cerkvico sv. Mihaela. Tedaj je užival vso gostoljubnost in privrženost tamkajšnjih ljudi. Sledili pa so kmalu težki dnevi. Zaradi izdaje bivšega pacienta so napadli Nemci bolnišnico. Preden pa so jo mogli požgati, je uspelo dr. Bežku, da je spretno rešil vse ranjence. Potem pa se je potikal po Stomážih na grebenu pod Čavnom ter se skušal prek Predmeje prebiti na Otlico, da bi prišel do večjih partizanskih enot. Pri vasi Bratini je iskal zaman zavetja. Napotili so ga pod skalnate stene, kjer ga je sovražnik najbrž po izdaji zajel decembra 1944. Odpeljali so ga v koncentracijsko taborišče Flossenbürg na Bavarskem v bližini češke meje. Tam je doživel strahotne dneve in komaj rešil golo življenje, vendar to trpljenje ni moglo ostati brez posledic. 24. aprila 1945 je zapustil Flossenbürg ter se vrnil prek Prage domov, da zopet nadaljuje s svojim človekoljubnim delom.[15]

Dr. Karel P e t r i č (r. 8. 6. 1900 na Jesenicah, u. 10. 12. 1944 v partizanih) je pričel s privatno prakso v Kranju l. 1936. Medicinske študije je dovršil na zagrebški univerzi, kjer je bil 1927 promoviran za doktorja. Po opravljenem stažu v Ljubljani se je specializiral kot štipendist Rockefellerjeve ustanove v l. 1930/31 za higieno in pediatrijo v Berlinu ter bil nato do l. 1935 direktor Higienskega zavoda v Ljubljani. Potem je deloval nekaj časa kot zdravnik v Užicah. V Kranju je vodil tudi otroško polikliniko in imel v zdravljenju otrok odlične uspehe. Tudi dr. Petrič je zdravil že l. 1942 bolne in ranjene partizane in dobavljal l. 1943 potrebščine za partizansko bolnišnico na Primorskem. Jeseni 1944 je odšel v partizane, od koder se ni več vrnil.[16]

Iz Mokronoga se je preselil l. 1940 v Kranj dr. Stanko Š k u l j (r. 22. 2. 1902 v Tržiču pri Mokronogu, padel aprila 1945 v ofenzivi nad Poljanami). Medicinske študije je končal na zagrebški univerzi. Zelo zgodaj se je dr. Škulj, ki je užival v Kranju sloves dobrega zdravnika, povezal s partizani. L. 1943 se je odpravil s svojim avtom, z raznimi medicinskimi instrumenti in zdravili v partizane. Deloval je kot sanitetni referent pri pokrajinskem odboru OF za Gorenjsko. V začetku junija 1944 je pozval svoje stanovske tovariše, naj stopijo v partizane, kajti ranjenci nujno potrebujejo zdravniške pomoči. V zadnji hajki nad Poljanami aprila 1945 je padel.[17]

V novi Jugoslaviji si je pridobil posebne zasluge za organizacijo zdravstvene službe dr. Vladimir P r e m r o u (r. 1903 v Gorici, u. 1967 v Kranju). Medicinske študije je končal l. 1925 v Zagrebu. Od l. 1931 je služboval v Tržiču,

kjer je z vso vnemo sodeloval v NOB. Šele po osvoboditvi je prišel v Kranj, kjer je bil okrajni zdravnik, ustanovil Higiensko postajo in bil upravnik Zdravstvenega doma. Skrbel je tudi za ureditev zdravstvene mreže na Gorenjskem in strokovno raven dela v zdravstvenih zavodih.[18]

OPOMBE

Uporabljene kratice: l. = leta, r. = rojen, u. = umrl, ASLj = = Arhiv Slovenije, Ljubljana, fasc. = fascikel, SBL = Slov. biografski leksikon, ZdrV = Zdravstveni vestnik, Ljubljana.

Od 19. stoletja dalje sem upošteval le zdravnike, ki so delovali v Kranju do svoje smrti oziroma odšli v partizane. Zobozdravnikov vobče nisem obravnaval, ker bi prikaz razvoja zobozdravstvene službe terjal posebno razpravo. Od arhivalij o zdravstvenih zadevah v ASLj sem pregledal: za dobo 1747—1763, fasc. 39; 1784—1786, fasc. 20; 1787—1794, fasc. 233; 1795—1809, fasc. 51; 1809/10, fasc. 34; 1816—1850, fasc. 35, 36, 37; arhiv dež. vlade, fasc. 17—2. Za začetek 20. stoletja obstajajo vrzeli, ker so bile zadevne arhivalije uničene. Pri posameznih trditvah ne navajam posebej arhivalij, ker jih vsakdo lahko najde po gornji razpredelnici. Vsem uradnikom ASLj dolgujem za ljubeznivo pomoč iskreno zahvalo. V Kranju sem uporabljal matične knjige župnega urada.

[1] Fr. Komatar, Kranjski mestni arhiv, Letno poročilo (Jahresbericht) drž. gimnazije v Kranju za šol. l. 1912/13, 24.

[2] Rokopis I/96 r, ASLj: Verzaichnung aller deren in dem Herzogthumb Crain examinirt approbirt und incorporirten Herren Chirurgorum de Anno 1694. Na rokopis me je opozorila tov. dr. Marija Verbič, arh. sv. ASLj, za kar se zahvaljujem.

[3] Arhiv rudnika živega srebra v Idriji, Berichte und Resolutionen, fasc. za l. 1729—1730, priloga k aktu iz 31. 8. 1728. Podatek mi je dala tov. dr. Marija Verbič, za kar se iskreno zahvaljujem.

[4] P. Bohinjec, Tomaž Pirc, sloveči zdravnik, Gorenjska knjižnica 20. zv., Kranj 1913, 3—20; ASLj Priv. arh. A XLI (Tomaž Pirc) in SBL II. 358.

[5] SBL I. 34.

[6] ASLj, Gubernijski arhiv, fasc. 282 (1787, 26. 5.) in 76 (1793, 5. 8. in 4. 9.).

[7] Iv. Pintar, Mediko-kirurški zavod v Ljubljani, Ljubljana 1939, 19, 47.

[8] Poslanstvo slovenskega zdravnika, uredil Fr. Smerdu, Lj. 24.

[9] Tomo Zupan, Kako Lenka Prešernova svojega brata pesnika opisuje, Mohorjeva knjižnica 57 (1933) 31.

[10] F. Kobal, O koleri na Kranjskem, Zbornik Matice slovenske XIII (1911) 61—158, zlasti str. 102, 103 (tu popravi: ime ranocelnika je bilo Luka Perg in ne Pirc) 104—105, 111, 114, 123, 141 sl.; Olga Janša, Kolera na Kranjskem leta 1855, Kronika XII (1964) 60—64.

[11] 1836, 8. julij, Škofijski arhiv v Ljubljani, oddelek Kranj.

[12] Za podatke se zahvaljujem tov. Gogala Jožici, vodji zemljiške knjige pri sodišču v Kranju.

[13] Biografske podatke mi je dala gospa Jožica de Gleria v Kranju, za kar se zahvaljujem.

[14] Dr. Ivan Hribernik, Dr. Božidarju Fajdigi v spomin (nekrolog), ZdrV XXXVI (1967) 56/57.

[15] Dr. Ivan Hribernik, Dr. Jože Bežek (nekrolog), ZdrV XXXVII (1968) 471 in mapa dr. Bežkovih spominov v arhivu Gorenjskega muzeja v Kranju; M. Mikuž, Oris partizanske sanitete na Slovenskem, Ljubljana 1967, 272 sl.

[16] Biografske podatke mi je dal na razpolago tov. dr. stom. Marko Petrič, vodja Zobne ambulante v Kranju, za kar se iskreno zahvaljujem.

[17] Podatke mi je oskrbela tov. Majda Žontar, kustos Gorenjskega muzeja v Kranju, za kar se lepo zahvaljujem.

[18] ZdrV XXXVI (1967) 243—244.

ZGODOVINA GIMNAZIJE V KRANJU DO LETA 1918

OLGA JANŠA

1. Francoska državna gimnazija

Oktobra 1970 bo preteklo 160 let od ustanovitve prve gimnazije v Kranju. Šolska reforma je med francosko okupacijo namreč predvidevala za vso Ilirijo 25 gimnazij, od teh 9 na slovenskem etničnem ozemlju (Ljubljana, Kranj, Novo mesto, Postojna, Idrija, Gorica, Trst, Koper, Beljak). Tako je bila gimnazija v Kranju ustanovljena 10. oktobra 1810 z naredbo, ki jo je podpisal generalni guverner Ilirskih provinc maršal Marmont.

Šolsko leto bi se po pravilniku o pouku in disciplini na ilirskih gimnazijah z dne 10. avgusta 1810 moralo pričeti 4. novembra. vendar se je stvar zavlekla do srede novembra, ker je bilo treba pripraviti primerne prostore. Tedanjemu kranjskemu mêru Pagliaruzziju je bilo naročeno, da predlaga učne moči in preskrbi primerne prostore. Župan je predlagal, naj bi gimnazija dobila v šolskem letu 1810/11 tri sobe v župnišču; izbral pa je tudi učne moči, ki so se sicer delno same prijavile. Potrebovali so profesorje za francoščino, latinščino, italijanščino, sistem mer in uteži ter aritmetiko. Od bivših učiteljev glavne šole so sprejeli samo Jožefa Mikša, po rodu Čeha, ki je poučeval italijanščino in aritmetiko. Iz Stare Loke pa se je prijavil upokojeni vojaški kaplan Francoz Bernard Bellouard (francoščina in sistem mer). Ravnatelj gimnazije je postal kaplan Jožef Dagarin, poučeval je latinščino ter zemljepis in zgodovino, njegov namestnik je bil kranjski kaplan Jurij Zupan, ki je brezplačno poučeval latinščino, ker je bil Dagarin kot okrožni šolski nadzornik veliko odsoten.

Sprejemni izpiti za vstop v prvi razred, za katerega je bilo potrebno obvladanje čitanja in pisanja v »deželnem jeziku« ter osnove računstva in katekizma, je opravilo 40 dijakov, 9 pa jih je vstopilo kar v drugi razred.[1]

Francoska gimnazija je imela le dva razreda in seveda ni usposabljala za direkten prehod na univerzo. Po vsebini pouka in vmesnem položaju med osnovno šolo in licejem je bila povzeta po francoski sekundarni šoli, ustanovljeni leta 1802, na kateri so poučevali francoščino, latinščino, zemljepis, zgodovino in matematiko in torej vzgajali za vstop na licej.[2] Tudi v Kranju so poučevali zemljepis in zgodovino, čeprav ju Marmontova naredba ni predpisovala. Prav tako noben predpis ni omenjal nemščine, kljub temu pa so pri pouku latinščine prevajali v nemščino in obratno; tudi italijanščino so poučevali v nemščini, enako aritmetiko, le Bellouard se je pri pouku francoskega jezika trudil in uporabljal poleg francoščine tudi slovenščino. Znano je, da so Francozi postavili srednje šolstvo na slovensko podlago. Težave pa so nastopile, ker ni bilo slovenskih učnih knjig, tako da so v šolskem letu 1810/11 na gimnaziji v Kranju mogli uporabljati le Vodnikov »Kerščanski nauk za ilirske dežele«, po drugi strani pa je bilo premalo učnih moči, ki bi obvladale slovenski jezik (Mikš in Bellouard), a celo Slovenca Dagarin in Zupan sta žal v glavnem predavala v nemščini.[3] Kaže, da slovenščine med gimnazijskimi učnimi predmeti sploh ni bilo, saj v predmetniku ni »osnov kranjskega jezika«, kot jih npr. zasledimo istočasno na idrijski gimnaziji in v Ljubljani.[4]

Po šolskem pravilniku je ravnatelj Dagarin bil dolžan sklicevati konference, dvakrat mesečno je moral prisostvovati pouku v obeh razredih, voditi je moral katalog o napredku učencev, aprila in septembra so mu profesorji poročali o pouku in disciplini učencev itd. Poročila o delu gimnazije in stanju drugih šolskih zavodov v okrožju, ki jih je nadzoroval, je ravnatelj pošiljal rektorju ljubljanske centralne šole, ta pa je moral s svojim kanclerjem enkrat letno pregledati gimnazijo v Kranju.[5]

Žal je bila prvi gimnaziji v Kranju usojena le kratka doba. Močno jo je prizadel že požar 18. maja 1811, ki je uničil velik del mesta in tudi župnišče, kjer je bila gimnazija nastanjena. Pouk se je kasneje sicer nadaljeval, vendar se je od 49 vrnilo le 30 dijakov, že naslednje šolsko leto pa gimnazije ni bilo več. V tem času je šolstvo Ilirskih provinc doživelo novo reformo. Kranju niso dovolili državnega liceja, občinskega kolegija pa v tem položaju občina ni mogla vzdrževati, tako je bil zavod v šolskem letu 1811/12 dejansko spremenjen v francosko primarno šolo, na kateri so učili tudi latinščino; imela je 130 učencev in 3 učitelje.[6]

Kranj je izgubil gimnazijo brez kakega nadomestila, saj je osnovno šolo že prej imel; propadla je možnost za nižjo srednjo šolo z materinščino kot učnim jezikom, za kar so bili med francosko oblastjo dani pogoji in so le subjektivni vzroki (pomanjkanje slovenskih učbenikov) zavirali uresničitev prvotnega programa. Z restavracijo avstrijske oblasti na ponovno ustanovitev nižje gimnazije v Kranju ni bilo mogoče misliti, zlasti pa ne na tako, ki bi upoštevala slovenski jezik, kajti dobra reakcija je dušila vse nacionalne in liberalne ideje.

2. Kranjska gimnazija od 1861 do 1918

Revolucija 1848 v Avstriji je med drugim prinesla tudi uspešno izvedbo reforme gimnazije, ki je postala osemrazredna, število tedenskih ur je naraslo od 108 na 186 (tedensko je razred imel 22 do 24 ur), prej je odpadla na latinščino polovica ur, sedaj pa le četrtina. Uvedeni so bili novi predmeti: prirodopis, fizika, materinščina, filozofska propedevtika. Marsičesa seveda v začetku niso uresničili, zlasti pouk materinščine ni bil tak, kot bi moral biti. Med pozitivne posledice šolske reforme spada predvsem tudi večja dostopnost gimnazijskega šolanja kmečkim in meščanskim sinovom. Še vedno, in to zelo dolgo, pa je ostala gimnazija zaprta dekletom.

V Kranju je težnja po ustanovitvi gimnazije spet oživela v petdesetih letih. Ker se je pokazala potreba po bolj izobraženih kadrih tudi v Kranju in na Gorenjskem, je bil dotok gorenjskih dijakov v Ljubljano močnejši, kar je povzročalo natrpanost v tamkajšnjih šolah. Pobudo za akcijo v zvezi z ustanovitvijo gimnazije v Kranju sta dala 1856 ravnatelj ljubljanske gimnazije Ivan Nečasek in vodja kranjske glavne šole Ivan Globočnik, prizadevanja pa so podprli tudi župan Konrad Lokar ter šolska nadzornika dr. Močnik in njegov naslednik dr. Anton Jarc. Ta je celo sodeloval pri sestavi prošnje, ki so jo podpisali župan in občinski možje (4. aprila 1861) in je bila nato prek deželne vlade v Ljubljani poslana na Dunaj. Rezultat teh prizadevanj je bil naslednji: občina se je morala pismeno obvezati, da bo sama postavila gimnazijsko poslopje in poskrbela za notranjo opremo, učila in kurjavo. Po številnih intervencijah, med drugimi se je državni poslanec J. Derbič osebno zavzel na Dunaju za ugodno rešitev, je cesarski kabinet končno pristal na predlog za ustanovitev tretje gimnazije na Kranjskem, nakar je prosvetno ministrstvo 12. septembra 1861 izdalo dekret o ustanovitvi klasične nižje gimnazije z nemškim učnim jezikom. Prvo šolsko leto 1861/62 se je pričelo oktobra 1961 s prvim in drugim razredom, za katera je glavna šola izpraznila dve šolski sobi. Začasni direktor je postal Valentin Konšek, dotlej profesor ljubljanske gimnazije. Ivan Globočnik je bil vodja glavne šole in obenem poučeval tudi v gimnaziji, poučevala pa sta še J. Dominkuš in A. Kanz.[7] Statistika kaže, da je imela gimnazija prvo šolsko leto 100 učencev in 4 učitelje.

Spomladi 1862 je občina pričela z dozidavo osnovnošolskega poslopja, in ker je denarja primanjkovalo, je dal Globočnik pobudo za nabiralno akcijo za dograditev šolskega poslopja. Mnogi ugledni meščani so dali lepe prispevke, npr. bratje Pleiweis 300 fl., prispevali pa so tudi drugi: ljubljanski škof 200 fl., Terpinc iz Ljubljane 100 fl., župnik J. Reš 50 fl., enako vsoto je dal ljubljanski stolni prošt A. Kos, baron A. Zois pa je poklonil 50 fl. posebej za biblioteko. Nabiralna akcija je prinesla 1050 fl. Graščaka dr. Fuchs in Urbančič sta darovala za 300 fl. lesa; brezplačne vožnje, ki so jih opravili prebivalci, predvsem pivovarnar Peter Mayr, so prihranile 300 fl.

S pristankom deželne vlade je dala banka 2300 fl. posojila.

Tako je bilo poslopje konec julija pod streho, avgusta so bila končana glavna dela, septembra so opravljali notranja dela in postavili nujno opremo, že 1. oktobra 1862 pa so odprli štiri gimnazijske razrede. Vpisanih je bilo 171 dijakov, poučevalo je 6 učiteljev. Naravoslovni kabinet je to šolsko leto ostal še prazen in šele naslednje leto je dobil potreben material. Razmeroma hitro je rasla knjižnica, in to predvsem z darili; leta 1863 je imela že več kot 1400 zvezkov. Ustanovitelj in vodja dijaške knjižnice Ivan Globočnik je sam podaril 315 knjig, dr. Šrot je dal 263 knjig, med darovalci je tudi J. J. Strossmayer (66 knjig), več duhovnikov itd. Knjižnica je imela največ latinskih klasikov, sledile so nemške knjige, nekaj je bilo tudi slovenskih knjig (Vodnikov spominek, Novice, Drobtinice). Fizikalni kabinet je bil ustanovljen na priporočilo nadzornika dr. A. Jarca. Za ta kabinet je gimnazija dobila posojilo, nekaj pa je bilo daril (lekarnar Šavnik, direktor ljubljanske bolnice dr. A. Valenta idr.).[8]

Število dijakov je v primerjavi s šolskim letom 1862/63 v naslednjih letih upadlo za polovico, kar lahko pojasnimo le z dejstvom, da je bila v Kranju samo nižja gimnazija in je bilo potem šolanje treba nadaljevati drugod; zato so se mnogi raje odločali že prej za popolne gimnazije. Število učiteljev je bilo dokaj stalno in se je gibalo med 6

in 7 (v letih 1885—1887 tudi 8) vse do srede devetdesetih let, ko je postala kranjska gimnazija popolna.

Prvo večjo spremembo je doživela gimnazija v Kranju leta 1870, ko je bila iz klasične spremenjena v nižjo realno gimnazijo s slovenskim učnim jezikom, ki pa so ga le postopoma uvajali.[9] Slovensko gimnazijo je predlagal notranjemu ministru Taaffeju kranjski deželni predsednik Conrad von Eybesfeld, da bi se otresel očitkov o narodni neenakopravnosti. Taaffe pa je iz politične preračunljivosti predlog sprejel.[9a] Tako je s cesarskim ukazom z dne 20. septembra 1870 postala kranjska gimnazija pri nas prva gimnazija s slovenskim učnim jezikom. Seveda je bila nemščina še vedno učni predmet, zvišali so ji število ur od 3 na 4 tedensko in strokovne izraze vseh drugih predmetov so morali dijaki poznati tudi v nemščini.[10] Dve leti nato je sledila bifurkacija, tj. delitev učencev III. in IV. razreda v humaniste in realiste, kar se v Kranju ni obneslo. Vlada nemške liberalne buržoazije je 1874 gimnazijo spet ponemčila in skušala sploh odpraviti. Poostreno germanizacijo v tem času so izkoristili kranjski nemškutarji in dosegli, da je vlada 1878 pričela postopoma ukinjati zavod z izgovorom, da mora varčevati. Zato v šolskem letu 1878/79 ni bilo prvega razreda, naslednje šolsko leto ne prvega in ne drugega razreda, s šolskim letom 1880/81 pa naj bi gimnazija prenehala; vendar je z nastopom Taaffejeve vlade kranjski župan Šavnik s pomočjo deželnega predsednika Winklerja in državnih poslancev grofa K. Hohenwarta in viteza J. Schneida dosegel, da je cesar z odločbo z dne 26. julija 1880 spet dovolil gimnazijo z obveznim poukom risanja. Mestna občina se je v pogodbi 9. septembra 1880 obvezala:

1. da bo z lastnimi sredstvi vzdrževala gimnazijsko poslopje in skrbela za kurjavo,
2. da bo plačevala v državno blagajno letni prispevek 1000 gld. oziroma 250 gld. za razred.[11]

V šolskem letu 1880/81 je bil na novo odprt prvi razred poleg še preostalega četrtega; do šolskega leta 1883/84 je imela gimnazija že štiri razrede.

Težak udarec je spet doživela gimnazija, z njo pa tudi Kranj in vsa Gorenjska, z odlokom ministra Gautscha z dne 29. julija 1887, s katerim so jo ponovno odpravili, tako da je s šolskim letom 1889/90 popolnoma prenehala. Vzrok za ta korak ministra Gautscha je gotovo v strahu pred naraščajočo slovensko nacionalno zavestjo in ogroženimi gospodarskimi pozicijami Nemcev, čeprav je bil izgovor zanj tudi sedaj splošno varčevanje, kar pa kaže ob dejstvu, da je imela npr. kočevska gimnazija tega leta[12] enako število dijakov in je niso niti poskušali ukiniti, na politično ozadje tega koraka. Ves trud kranjske mestne občine, ki je sklenila prevzeti vse stroške za pouk v prvem razredu in se obvezala ustanoviti dijaško kuhinjo, je bil zaman in ni omehčal ministra Gautscha. Tudi vsa prizadevanja državnih in deželnih poslancev in podpora vseh gorenjskih občin niso nič zalegla, čeprav je bilo kmalu jasno, da ima država zaradi te ukinitve še večjo škodo, saj je bilo treba v Ljubljani ustanoviti novo gimnazijo.[13] V boju za svojo gimnazijo pa Kranjčani in kranjska občina niso odnehali. Tu naj naštejem le nekaj akcij:

deputacija k cesarju 17. oktobra in ministru Gautschu 18. oktobra 1887, prošnja na prosvetno ministrstvo leta 1889 za obnovitev in razširitev zavoda v popolno gimnazijo, prošnja na kranjski deželni zbor, deputacija k deželnemu predsedniku in deželnemu glavarju 1889, dvakratna prošnja na državni zbor[14] itd. Kakor vidimo, je tudi vedno bolj zorela ideja, naj bi obnovljena gimnazija bila popolna in ne le nižja gimnazija. Toda čeprav so bili slovenski poslanci v Hohenwartovem klubu, se stvar ni premaknila z mrtve točke do 1893, ko je na nujni predlog občinskega svetovalca Viktorja Globočnika šla 22. marca 1893 deputacija (župan Karel Šavnik, občinska svetovalca Viktor Globočnik in Ferdinand Sajovic, občinski odbornik Vinko Majdič in državni poslanci grof Karol Hohenwart, Anton Globočnik in Fran Šuklje) k ministru Gautschu ter predložila sklep občinskega odbora Kranj z dne 15. marca 1893, s katerim je občina določila za eventualno zgradbo novega gimnazijskega poslopja vsoto 40.000 gld. Tokrat je Gautsch obljubil, da bo stvar vnovič pretresel oziroma zahteval od ljubljanskega šolskega sveta nova poročila. Odposlanstvo se je nato obrnilo na deželnega predsednika barona Heina, na člane deželnega šolskega sveta, na deželnega glavarja Otona Detelo in na deželne odbornike, na državnega poslanca Karola Kluna in državnega poslanca dr. Ivana Tavčarja.[15]

Rezultat vseh teh akcij je bil kmalu viden. Končno se je odločilo pod Badenijevo vlado; dr. J. Žontar meni, da po zaslugi Frana Šukljeta.[16]

Deželno predsedstvo je z odlokom 8. marca 1894 postavilo mestni občini v Kranju pogoje, pod katerimi bi bila c. kr. učna uprava pripravljena ustanoviti v Kranju popolno gimnazijo. 16. marca 1894 se je občinski odbor obvezal, da prevzame občina v primeru popolne gimnazije naslednje pogoje:

1. Postavitev novega šolskega poslopja, ki bi obsegalo razen potrebnega števila razredov še prostore za zbirke

Sl. 1. Poslopje gimnazije v Kranju. Arh. Viljem Treo

učil, konferenčno sobo, ravnateljevo sobo, risalnico, telovadnico, stanovanje za ravnatelja in slugo.

2. Mestna občina bo to poslopje vedno dobro vzdrževala.

3. Stroški za kurjavo gredo iz občinske blagajne. Občina je dolžna podpirati vse ukrepe, s katerimi bi bilo na primeren način poskrbljeno za stanovanje, hrano in nadzorstvo zunanjih dijakov.

Kranjski deželni odbor je z odlokom 24. aprila 1894 odobril ta občinski sklep, nato je bil 21. julija 1894 končno podpisan uradni akt o ustanovitvi popolne klasične gimnazije v Kranju.[17] Prvo šolsko leto 1894/95 sta bila odprta prva dva razreda, vsako naslednje leto pa so dodali po en razred, kar je v šolskem letu 1900/1901 dalo osem razredov in prvo veliko maturo.

Da bi zagotovili novo ustanovljeni gimnaziji primeren obisk, je prosvetno ministrstvo 30. julija 1894 predpisalo, da so učenci s področja okrajnih glavarstev Kranj in Radovljica ter z ozemlja okrajnega sodišča Kamnik dolžni obiskovati gimnazijo v Kranju in jih obe ljubljanski gimnaziji ne smeta sprejeti ali pa samo v primeru, če dovoli deželni šolski svet. Po tem predpisu o obveznem šolskem okolišu so se do propada Avstro-Ogrske strogo ravnali.

Že prvo šolsko leto obnovljene gimnazije so se pričele temeljite priprave za gradnjo poslopja. Deželni šolski svet za Kranjsko je z odlokom 18. februarja 1895 odobril stavbni prostor in določil stavbni program. Prvi načrti, ki jih je izdelal ing. Josip Žužek in drugi, delo arh. Rajmunda Jeblingerja, ministrstvu za notranje zadeve niso ugajali, zato je 4. januarja 1896 samo predložilo nov projekt v 4 skicah, kar je potrdilo tudi prosvetno ministrstvo. Po teh skicah je podrobne načrte izdelal arh. Viljem Treo, ki je svojo nalogo dobro opravil, le pročelje se je nekoliko spremenilo po načrtu stavbnega vodje Henrika Czeschnerja.[18] Delo je prevzela Kranjska stavbna družba, ki je z gradnjo pričela 27. aprila 1896. Dodatno je bil 9. junija 1896 na seji občinskega odbora odobren predlog gimnazijskega ravnateljstva, da se dovoli izgradnja gimnazijske kapele; zanjo so zbrali 24.000 kron prostovoljnih prispevkov.[19] Gradnja je lepo napredovala in že 10. IX. 1897 so politične oblasti uradno pregledale zgrajeno poslopje, ki je imelo 10 učilnic, vsako za okoli 56 učencev, risalnico, po eno sobo za geografske, prirodopisne in prirodoslovne zbirke ter prirodoslovno učilnico, ravnateljevo pisarno in stanovanje, posvetovalnico, tri prostore za knjižnico, telovadnico in nad njo kapelo, pa še stanovanje šolskega sluge in kleti.[19a]

18. septembra 1897 je bil vzidan sklepni kamen in poslopje slovesno izročeno namenu. Za Kranj je bil to velik dogodek. Meščani, ki so se zavedali, da z moderno in mogočno gimnazijsko zgradbo dobijo pomembno kulturno ustanovo, so ta dan okrasili hiše in izobesili zastave. Otvoritve so se udeležili poleg množice meščanov in okoličanov tudi zelo odlični gostje: deželni predsednik Hein, deželni glavar Detela, deželni odbornik Murnik, ljubljanski župan Hribar, deželna poslanca Ferjančič in Kušar, deželni šolski inšpektor Šuman idr. Po prepričanju so bili udeleženci slavja tako z nemške kot s slovenske strani. Po slovesnem pozdravnem govoru in odkritju spominske plošče v veži je izročil župan Karel Šavnik v kapeli, ki je služila za slavnostno dvorano, gimnazijski ključ deželnemu predsedniku, ta pa ga je nato predal ravnatelju gimnazije Josipu Hubadu.[20]

Uradni naziv kranjske gimnazije je bil do 1898 »C. kr. državna gimnazija v Kranju« (K. k. Staatsgymnasium in Krainburg), potem pa so jo ob 50-letnici vlade cesarja Franca Jožefa 2. decembra 1898 (odlok z dne 15. novembra 1898) preimenovali v »C. kr. gimnazijo Franca Jožefa v Kranju« (K. k. Kaiser Franz-Joseph-Gymnasium in Krainburg).

Zaradi naglega porasta števila dijakov je bila potrebna že leta 1903 dozidava severnega trakta, vsako nadstropje je dobilo še eno učilnico. Od tedaj pa do najnovejše dobe (leta 1960) zunanje lice poslopja ni doživelo bistvenih sprememb.[21]

Poglejmo sedaj nekoliko podrobneje še notranje življenje kranjske gimnazije od 1861 dalje. Zavod so vodili najprej Valentin Konšek (1861—1862), nato Lovrenc Krob (1862—1885), Fran Wiesthaler (1885—1887), Josip Hubad (1894—1906), Ignacij Fajdiga (1907—1924), vmes pa še kot vršilca dolžnosti ravnatelja Davorin Karlin (1888—1890) in Franc Pernè (1906—1907). Učni kader je bil z redkimi izjemami (Fran Gerdinič, rojen v Engelsfeldu v Avstriji, Lovrenc Krob v Čemelicah na Češkem, Adolf Nowak v Iglavi na Moravskem, Warmuth Lotar na Bavarskem, Wouwermans Alvin v Tarnopolu v Galiciji) slovenski. Med profesorji srečamo mnogo znanih imen iz slovenskega kulturnega in političnega življenja. Iz najzgodnejšega obdobja naj omenim Janeza Globočnika (1861—1864), ki mu tudi sicer gre zasluga za ustanovitev nižje gimnazije v Kranju, kar mu je mesto kasneje priznalo z izvolitvijo za častnega občana. Poučeval je verouk in druge predmete. Janko Pajk (latinščina in grščina 1864—1866), Tomo Zupan (verouk 1868—1879), Mihael Žolgar (latinščina, nemščina, slovenščina 1868—1872) in Karel Glaser (latinščina, grščina, slovenščina 1874—1877) spadajo med najstarejšo generacijo zavednih slovenskih profesorjev, katerih delo je za doraščajočo gorenjsko mladino bilo še posebej pomembno. Nekateri so zaradi svoje nacionalne zavednosti prišli v konflikt z oblastmi (Tomo Zupan), Karel Glaser, znani literarni zgodovinar, pa je bil celo premeščen v Šlezijo. Med pedagogi tega obdobja naj omenim še botanika Franca Krašana (1869—1874). Po obnovitvi gimnazije 1894 srečamo med profesorji pisca slovenske stenografije Franca Novaka (latinščina, grščina, nemščina, slovenščina, stenografija, 1894—1900), pisatelja Josipa Debevca (latinščina, grščina 1901—1910), ki je budil zanimanje za slovensko literaturo, Antona Detelo (latinščina, grščina, nemščina 1906—1914), Maksa Pirnata (latinščina, nemščina, slovenščina 1905—1921), ilterarnega zgodovinarja Ivana Grafenauerja (nemščina, slovenščina in petje 1904—1908), pisatelja Ivana Preglja (nemščina 1912—1924), znanega slavista, literarnega zgodovinarja, klasičnega filologa, urednika in planinca Josipa Tominška (latinščina, grščina, nemščina, slovenščina 1896—1904), koroškega narodnjaka in potopisca Franca Mišiča (latinščina, slovenščina 1910—1914), ki je med drugim dal pobudo za preselitev boroveljske puškarne v Kranj, ter zgodovinarja Jožeta Bučarja (1905—1910).

Zanimiv je položaj slovenskega jezika na zavodu v razdobju od 1861 do 1918. V prvem obdobju (1861—1870) je imel Kranj klasično nižjo gimnazijo z nemškim učnim jezikom, slovenščina je bila le obvezen predmet dve uri tedensko. V slovenščini so smeli od 1861 poučevati tudi verouk, in sicer najprej le v prvem razredu, nato pa je ministrstvo priznalo slovenski katekizem in slovensko Liturgiko Antona Lesarja kot učni knjigi v nižjih gimnazijah na Kranjskem;[22] tako je bila slovenščina jezik verouka v vsej nižji gimnaziji. Pri drugih predmetih pa so smeli uporabljati slovenščino le kot pomožni jezik, tj. takrat, če dijaki snovi niso razumeli. Ta skromna možnost je bila seveda odvisna od posameznega profesorja, nekateri pa slovenščine tudi niso znali.

V drugem obdobju (1871—1880) je bila kranjska gimnazija realna gimnazija s slovenskim in nemškim učnim jezikom. S cesarskim ukazom z dne 20. septembra 1870 je postala prva gimnazija s slovenskim učnim jezikom. V šolskem letu 1870/71 so vse predmete 1. razreda (razen nemščine) ter grščino in fiziko v 3. razredu poučevali v slovenskem jeziku, čeprav je primanjkovalo slovenskih učbenikov. Po ministrskem ukazu z dne 29. avgusta 1871 so v šolskem letu 1871/72 in 1872/73 poučevali v 1. in 2. razredu vse predmete razen nemščine v slovenskem jeziku, v 3. in 4. razredu pa je nemščina ostala učni jezik za vse predmete razen verouka in slovenščine. Poudarim naj še, da so učenci 1. razreda ob koncu šolskega leta 1870/71 dobili slovensko pisana spričevala; prav tako so učenci 1. in 2. razreda v obeh semestrih leta 1872 in 1873 dobili slovenska spričevala in tudi vpisnice so bile pisane slovensko, čeprav na nemških formularjih. Postopno uvajanje slovenščine se je kazalo tudi na letnih poročilih, ki so bila v vsem obdobju od 1861—1918 le trikrat slovenska in to 1871, 1872 in 1873. Od šolskega leta 1873/74 dalje je bila slovenščina učni jezik le še v 1. razredu pri verouku, latinščini, slovenščini in naravoslovju; v 2. razredu pri verouku, latinščini in slovenščini; v 3. in 4. razredu pa samo pri verouku in slovenščini. Tudi iz seznamov učbenikov vidimo, da so ob koncu sedemdesetih let poleg verouka pri latinščini v 1. in 2. razredu uporabljali Hrovatovo Latinsko slovnico za slovensko mladež ter Žepičeve Latinsko-slovenske vaje in pri prirodopisu Erjavčev prevod Pokornyjevega Prirodopisa živalstva (1. razred).[24] V osemdesetih letih je bil pouk verouka in naravoslovja slovenski, druge predmete pa so predavali nemško, kasneje pa delno nemško, delno slovensko, dokler ni z odlokom prosvetnega ministrstva z dne 22. junija 1882 obveljalo, da je v 1. in 2. razredu slovenščina učni jezik v vseh predmetih razen delno nemščine; v 3. in 4. razredu je nemščina učni jezik pri nemščini in grščini, pri preva-

Des Schülers

Schulgeld

Kategorie des Eintritts

Familienname: Maister

Vorname: Rudolf

Tag und Ort der Geburt: 29. März 1874

Geburtsort: Steir

Vaterland: Krain

Religionsbekenntnis: Katholisch

Muttersprache: slovenisch

Stipendium:

	Des Vaters (der Mutter)	Des Vormundes	Des verantwortlichen Aufsehers	Des Quartiergebers
Name	Maister Franziska	Schweitzer Laurenz	Fr. Maister	
Stand	Finanzwache Rev.	Fabrikbes.	"	"
Wohnort (Wohnung)	Krainburg No 193	Radmk.	"	"

	I. Semester	II. Semester	Anmerkungen
Allgemeine Fortgangsclasse:	erste	erste	
Sittliches Betragen:	befriedigend	lobenswerth	
Fleiss:	befriedigend	befriedigend	
Leistungen in den einzelnen Unterrichtsgegenständen:			
Religionslehre:	befriedigend	lobenswerth	
Lateinische Sprache:	genügend	genügend	
Griechische Sprache:	genügend	genügend	
Deutsche Sprache:	befriedigend	befriedigend	
Slovenische Sprache:	lobenswerth	lobenswerth	
Geographie u. Geschichte:	befriedigend	befriedigend	
Mathematik:	genügend	befriedigend	
Naturgeschichte:			
Physik:	befriedigend	befriedigend	
Zeichnen:			
Philosophische Propädeutik:			
Gesang	lobenswerth	lobenswerth	
Relative Leistungen und Fleiss in den Lehrgegenständen			
Aussetzung der schriftlichen Arbeiten:	ordentlich	ordentlich	Entlassen zu Ostern 1890
Zahl der versäumten Lehrstunden	22 Tagen, keine unentschuldigt	keine unentschuldigt Tagen	

Sl. 2. Vpisnica Rudolfa Maistra iz leta 1890

janju Cezarja v 4. razredu se sme poleg slovenščine uporabljati tudi nemščina. Tudi v »odnosno obveznih ali na izvoljo danih predmetih razen petja je učni jezik nemški«, terminologijo je treba poznati v obeh jezikih.[25]

V tretjem obdobju od 1894 dalje, ko je nastajala v Kranju popolna klasična gimnazija, je bil učni jezik v nižjih razredih slovenski, v višjih pa nemški. Od 1910/11 je bil postopno uveden slovenski učni jezik v višjih razredih za predmete: matematika, prirodopis, fizika, filozofska propedevtika.

Zanimiva je primerjava predmetnika med prvo klasično gimnazijo v Kranju, realko in 1894 obnovljeno klasično gimnazijo. Na prvi pogled lahko ugotovimo, da je število ur na realki najvišje, kar gre na račun italijanščine in risanja, ki v gimnaziji nista obvezna, in delno na račun slovenščine in prirodopisa, medtem ko pri klasičnih jezikih ni bistvene razlike. Med klasično gimnazijo šestdesetih let in klasično gimnazijo pred prvo svetovno vojno je razlika v številu tedenskih ur precej očitna, znatno se je povečalo število ur nemščine, delno tudi slovenščine, zemljepisa in zgodovine. Relativno največ ur je bilo ves čas odmerjenih klasičnim jezikom in kaže, da so učenci razmeroma hitro napredovali, saj so četrtošolci že brali Cezarjevo De bello Gallico in Ovidovo Chrestomathio, v višjih razredih pa so obravnavali Ovidova, Livijeva, Salustova, Tacitova, Horacova in Ciceronova dela. V višjih razredih je bila ena tedenska ura posvečena latinskim stilističnim vajam. Pri grščini so brali Homerja, Ksenofonta, Herodota, Platona, Tukidida in Plutarha. Pouk nemščine je bil v nižjih razredih namenjen zlasti slovnici, v višjih pa nemški literaturi.

Geografijo in zgodovino so dolgo poučevali skupaj, tudi ocena je bila skupna. Samostojna je postala geografija šele leta 1910, vendar le v nižjih razredih.

Matematika je imela ves čas stalno število ur tako v klasični kot v realni gimnaziji. Prirodopisu so bile dodeljene 2 do 3 ure tedensko v vseh razredih, fiziko so pričeli poučevati v tretjem in četrtem razredu, večji pomen je dobila šele v sedmem in osmem razredu (4 tedenske ure skupaj s kemijo). Obvezna predmeta sta bila še verouk in filozofska propedevtika. Neobveznih predmetov je bilo enkrat več, drugič manj. V nižjih razredih so neobvezno poučevali predvsem lepopis, med neobveznimi predmeti so bili še risanje, petje, telovadba, živ tuj jezik (italijanščina), nemška in slovenska stenografija, fizikalne vaje itd. Za pouk neobveznih predmetov je bilo včasih treba zaposliti učitelja osnovne šole.

V šolskem letu 1910/11 so za dijake sedmega in osmega razreda uvedli tudi prostovoljne strelne vaje, ki jih je vodil eden od oficirjev ljubljanske garnizije in se jih je udeleževalo v tem letu redno 28 dijakov.[26]

V zvezi s poukom naj še poudarim, da je bilo v splošnem mnogo pismenih nalog, in sicer domačih in šolskih, teh je bilo največ pri latinščini in grščini (v začetku vsak teden, kasneje vsak mesec šolska naloga). Nekatera izvestja prinašajo naslove vseh pismenih nalog, posebej zanimivi so naslovi slovenskih nalog, ki lepo kažejo stopnjo pouka materinščine na naši gimnaziji.

Poudarim naj še, da je bilo v tem času veliko učenja na pamet del latinskih in grških klasikov.

Za šolanje so morali dijaki oziroma njihovi starši plačevati vpisnino in šolnino, ki je znašala v šestdesetih letih 6 fl. 30 kr. na posameznika za en semester, v sedemdesetih letih je bila šolnina že višja, in sicer 8 fl. (nekaterim so jo znižali za polovico ali pa so jih oprostili); vpisno takso za sprejem na zavod je bilo treba plačati enkrat, in to 2 fl. 10 kr. Vpisnina za novince je ostala ista tudi pri obnovljeni gimnaziji 1894, le da so morali vsi dijaki plačati še 1 gld. 20 kr. za uporabo učil (leta 1900 pa že 2,60 K). Šolnine so bili oproščeni najrevnejši dijaki. Če je šolnine oproščeni dijak dobil le eno negativno oceno, je za prihodnji semester oprostitev izgubil. Pogoj za oprostitev šolnine je bila tudi vsaj dobra ocena iz vedenja.

Nekaj dijakov je dobivalo državno štipendijo. Od leta 1861 do 1894 (1894/95 je imela gimnazija le dva razreda) se je število štipendistov gibalo od 5 do 10. Posameznik je dobil poprečno od 60 do 70 fl. štipendije letno (leta 1865 — 63 fl, leta 1866 — 68,5 fl, leta 1868 — 56,70 fl, itd.). Ob naraščanju števila dijakov in z uvedbo popolne gimnazije se je tudi število štipendistov povečalo in doseglo v letu 1901/2 celo 54 štipendistov in skupno vsoto 8.419,75 K,[27] višina štipendije pa se je gibala med 60 in 300 K za posameznika.

Gimnazijsko podporno društvo,[28] ustanovljeno 1894 z namenom, da bi pomagalo mladini pri šolanju, je imelo člane med profesorji in meščani. Nabiralne akcije so bile dokaj uspešne.

Čeprav so tudi prejšnja leta pobirali darove (knjige, razne učne pripomočke in opremo za kabinete), pa prej to ni bilo organizirano, zato je bil sedaj uspeh večji.

Za zdravje dijakov sta brezplačno skrbela dva zdravnika, zdravila pa so dobivali po znatno nižji ceni.

V šolskem letu 1894/95 je bila ustanovljena šolska kuhinja, ki je prehranjevala prvo leto 22 dijakov, kasneje pa vedno več, tako jih je npr. 1903/4 že 90. Plačevali so majhen prispevek, nekateri so dobili hrano brezplačno. Posameznikom pa so dajale hrano razne meščanske družine, mnogokrat tudi zastonj.

Pomembna ustanova za socialno šibke je bil še dijaški konvikt, ustanovljen 1904 (svoje prostore je imel v prostorih »škofije«). Vodil ga je duhovnik dr. Gnidovec, kasnejši katoliški škof v Skopju, nato pa njegov stanovski tovariš dr. Debevec, oba gimnazijska profesorja. V konviktu je imelo popolno oskrbo letno 6 do 20 dijakov. Po svojem značaju je bila to cerkvena ustanova, ki je skušala zadržati v Kranju čimveč dijakov. Po ustanovitvi škofijske gimnazije v Št. Vidu so odhajali tja, kar se je v Kranju precej poznalo. Vidno ogorčeni nad ustanovitvijo škofijske gimnazije v Št. Vidu so bili kranjski liberalci, češ da jim odžira dijake, ki bi sicer študirali v Kranju.

Zelo zanimivo bi bilo natančno ugotoviti socialno poreklo dijakov naše gimnazije v preteklem stoletju. Že dr. Josip Žontar v svoji Zgodovini mesta Kranja ugotavlja, da je bila velika večina dijakov kmečkega rodu, delno so bili še sinovi obrtnikov z vse Gorenjske, meščanskih otrok pa je bilo komaj 10 %.[29] Ob prelomu stoletja še vedno prevladuje kmečki živelj, vendar je meščanskih sinov vedno več. Glede na nacionalno poreklo dijakov je gimnazija v Kranju ves čas močno slovenska; Nemci so letno 3 ali 4, največ jih je 10, tu in tam se pojavi kak Hrvat, Čeh ali celo Madžar.

Od 1901 dalje prinašajo izvestja v seznamu maturantov tudi odločitev posameznikov za bodoči poklic. Kot ilustracijo naj navedem le podatke za leto 1911/12. Tedaj se je od 26 maturantov odločilo za študij teologije 6, medicine 5, filozolije 3, prava 3, montanistike 2, veterine 1, zunanje trgovine 1, za službo na železnici 2 in v banki 1. Kakor vidimo, se jih je izredno malo zanimalo za študij tehnike, čeprav je seveda navedene podatke treba gledati z rezervo, saj vemo, da dijaki mnogokrat iz različnih vzrokov ne povedo, kaj bodo v resnici študirali, velikokrat si pa zares premislijo v zadnjem trenutku.

Pomembno se mi zdi omeniti, da so se v šolskem letu 1909/10 prvikrat pojavile dijakinje (v 1. razredu jih je to leto 10), vendar le kot privatistke. Kasneje jih je bilo vsako leto nekaj; navadno so šolanje zaključile z nižjo gimnazijo, po dve do tri pa so šolanje nadaljevale. Prva je maturirala leta 1917 Justina Štirn,[30] a še vedno kot privatistka. Mature v začetku 20. stol. ni bilo treba več opravljati iz vseh predmetov, še vedno pa je bila dokaj zahtevna, saj je bila celo pismena matura iz petih pred-

LETNIK

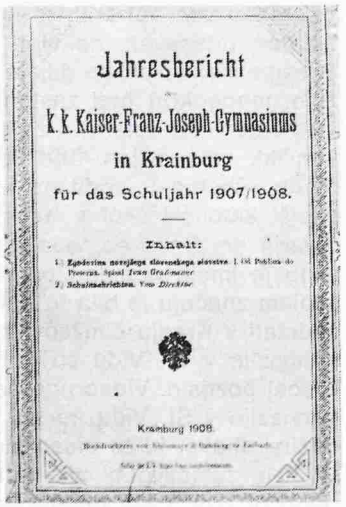
C. KR.

REALNE GIMNAZIJE V KRANJI

ZA ŠOLSKO LETO 1872.

IZDALO C. KR. RAVNATELJSTVO.

V KRANJI 1872.

Jahresbericht

k. k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums

in Krainburg

für das Schuljahr 1907/1908.

Inhalt:

Kraiburg 1908.

Sl. 3. Slovenska izvestja za šolsko leto 1872

Sl. 4. Nemška izvestja za šolsko leto 1907/1908

metov (matematika, nemščina, latinščina, grščina, slovenščina).

Da bi bilo sodelovanje med šolo in domom čim boljše, je učiteljski zbor prirejal roditeljske sestanke, organiziral govorilne ure (posetne ure) ter ob vsaki konferenci pismeno s t. i. cenzurnimi listki obveščal starše o uspehih in vedenju otrok. Ta sporočila naj bi starši oziroma skrbniki vračali podpisana, na kar so vsako leto v izvestjih posebej opozarjali. Staršem so bili namenjeni tudi članki z vzgojno tematiko, ki so jih tu in tam prinesla izvestja, predvsem pa jim je bilo namenjeno vsakoletno »Naznanilo o začetku šolskega leta«, ki je prineslo važno informacijo o vstopu v prvi gimnazijski razred. Pogoj za šolanje na gimnaziji od 1894 dalje je bil z dobrim uspehom opravljen izpit iz verouka; iz slovenskega jezika obvladanje pisanja, čitanja, osnov oblikoslovja, analize prostih in razširjenih stavkov ter pravopisa; v računstvu pa rešitev naloge iz osnovnih računskih operacij s celimi števili.

Tako naznanila kot poročila o sodelovanju med šolo in domom so bila po letu 1894 vedno pisana v slovenščini in nemščini.

V vsem obdobju od šestdesetih let do prve svetovne vojne so bili v gimnaziji dijaki, ki so se zanimali za kulturni in politični razvoj lastnega naroda. Nacionalna zavest je vedno bolj rasla, in ker je pod avstrijsko oblastjo ni bilo mogoče javno manifestirati, so od konca 19. stoletja dalje dijaki organizirali tajna društva in sestanke. Nastala je vrsta literarnih glasil (Naša nada, Brstje, Zvezda, Vesna itd.). Širile pa so se tudi panslavistične ideje, višješolci so se učili ruščine, kar so jim kasneje prepovedali, skrivaj so se učili tudi češkega jezika. Kmalu po nastanku političnih strank sta se med dijaki izoblikovali dve struji; leta 1910 se dotlej mirni odnosi zaostrijo in abiturienti priredijo celo dve ločeni odhodnici (pri Mayerju in v Ljudskem domu).[31] Pred prvo svetovno vojno se je velik del mladine vnemal za revolucionarni program političnega zedinjenja južnih Slovanov zunaj Avstro-Ogrske, za program preporodovcev, ki je tudi v Kranju med dijaki dobil okrog 50 pristašev. Po sarajevskem atentatu so posamezni dijaki zaradi svojega političnega prepričanja imeli težave, nekaj se jih je moralo celo zagovarjati pred sodiščem.

Prva svetovna vojna je gimnazijo zelo prizadela, posebej pa dijake. Že prvo vojno leto 1914/15 je bilo od skupno 254 vpoklicanih 50 dijakov (1 tretješolec, 10 petošolcev, 9 šestošolcev, 22 sedmošolcev in 8 osmošolcev), v šolskem letu 1915/16 je bilo zaradi vojne odsotnih 40 od skupno 283 dijakov (1 tretješolec, 1 četrtošolec, 2 petošolca, 15 šestošolcev, 6 sedmošolcev, 15 osmošolcev), v šolskem letu 1916/17 pa od 239 že 64 dijakov (5 četrtošolcev, 3 petošolci, 13 šestošolcev, 28 sedmošolcev, 15 osmošolcev), kar je 26,9 % ali dobra četrtina vseh dijakov, osmošolci pa so to leto kar vsi bili v vojski. Nekaj dijakov je tudi padlo. Mobiliziranih pa je bilo tudi 6 profesorjev.

Potrebno se mi zdi opozoriti še na vsebino letnih poročil-izvestij, ki so jih tedaj izdajale vse šole. Dokaj kvalitetna so bila gimnazijska izvestja v avstrijski dobi, ker so prinašala praviloma eno do dve znanstveni razpravi poleg statističnih podatkov, šolske kronike in splošnih navodil za dijake. Žal po zadnji vojni običaj izdajanja tiskanih letnih poročil zanemarjamo. Že medvojna izvestja so kvalitetno slabša, razprav namreč ni več, prav te pa so marsikateremu učitelju in profesorju dajale možnost znanstvenega udejstvovanja.

Če pogledamo vsebine razprav in člankov izvestij kranjske gimnazije, ugotovimo, da je največ zgodovinskih razprav: J. Globočnik piše v prvih izvestjih leta 1863 o nastanku kranjske gimnazije, J. Dominkuš opisuje v dveh nadaljevanjih 1867 in 1868 udeležbo angleških in francoskih kraljev v bojih med Welfi in Hohenstaufi. Tomo Zupan govori o kranjskih rojakih Luki Knaflju in Ferdinandu Zupančiču (1874) ter o cerkvah sv. Klemena in svetih Ingenuina in Albuina (1871). Zgodovinar F. Komatar je

pisal o kostanjeviških mestnih pravicah (1911) in o kranjskem mestnem arhivu (1913 in 1914), M. Žolgar o atiški zgovornosti (1869), Franc Mišič o izbruhu Vezuva leta 79 (1911) in F. Perne o Tomu Burkeju (1906 in 1907). Literarnozgodovinski prispevki so trije: A. Žigon je objavil Prešernov zapuščinski akt (1904), Ivan Grafenauer je podal zgodovino slovenskega slovstva od Pohlina do Prešerna (1908), M. Pirnat pa opisuje mladost dveh gorenjskih rojakov, pesnika Simona Jenka in skladatelja Davorina Jenka (1910). Slovenistična vprašanja obravnavajo trije članki: O različnostih v slovenskem ljudskem jeziku piše M. Žolgar (1872), K. Glaser daje odlomek iz slovensko-francoske slovnice po Ploetzovi slovnici (1876), J. Tominšek opisuje narečje in sklanjatev v Bočni (1903). S področja oblikoslovja je razprava J. Debevca Podoba (metafora) v slovenskem jeziku in slovstvu (1905). Ker se je kot neobvezen predmet precej uveljavila stenografija, in to ne le nemška, temveč tudi slovenska (1893 je izšla Bezenškova knjiga o slovenski stenografiji), je F. Novak dva prispevka posvetil tem vprašanjem: leta 1896 govori o začetnih okrajšavah v slovenskem debatnem pismu, leta 1897 pa o srednjih in končnih okrajšavah.

Kot pripomoček za učenje latinščine so prinesla izvestja 1895 Questiones de epistola Sapphus ad Phaonem V. Koruna, 1902 De compositione P. Terenti Phormionis J. Tominška. Komentar h Galingovi izdaji Kornelija in Kurcija za III. razred gimnazije je sestavil Anton Jeršinović (1904), komentar k Ciceronovim govorom proti Katilini A. Dokler (1910). V filozofsko estetski razvoj posega A. Artel z razpravo O propedevtični vrednosti pouka klasičnih jezikov s filološko estetske strani (1878).

Splošnega značaja in zelo tehtna je razprava J. Tominška Humanizem gimnazij v novi luči (1901).

Na fizikalno področje posegajo trije članki S. Dolarja: Čemu neki fizikalne vaje in kako jih uredimo? (1912), Šestero sintetičnih dokazov (1915) in Merske enote fizike (1916). Rezultate meteoroloških opazovanj v Kranju od 1. januarja 1864 do 30. junija 1965 je objavil M. C. Wurner (1865).

Potem so tu še vzgojne teme: J. Pajk daje nasvete, kako se je treba učiti (1866), isti govori tudi o stikih med šolo in domom (1909); o domači vzgoji in njenem vplivu na uspeh šolske mladine piše M. Žolgar (1870). Prvo daljše potovanje kranjskih višješolcev, ki so ga izvedli ob velikonočnih praznikih leta 1912, in sicer v Trst in Benetke, je zelo zanimivo opisal vodja potovanja K. Capuder.

Bližajoča vojna se odraža tudi v tematiki izvestij. Najprej piše K. Capuder o strelnih vajah, ki so jih uvedli leta 1911, nato objavita že med vojno vihro M. Pirnat članek z naslovom Vojska in naši dijaki (1916) ter direktor Dolar prispevek Vojna in šola (1917).

Posebej profesorjem je bil namenjen seznam knjig za različne predmete, ki ga podaja J. Tominšek (1898 in 1900).

Opisani prispevki v izvestjih imajo od 4 do 53 strani in so pisani v prvem obdobju izhajanja (1863—1878) delno v nemškem, delno v slovenskem jeziku (7 prispevkov je nemških, 7 pa slovenskih), v drugem obdobju (1895—1917) pa pretežno v slovenščini, delno v latinščini in samo leta 1917 spet v nemščini.

Direktorjeva statistična poročila so praviloma pisana v nemščini z izjemo treh let (1871, 1872 in 1873), medtem ko so že omenjena naznanila v začetku pouka od 1894 dalje v slovenščini in nemščini.

Razprave, ki jih je razmeroma veliko, skupaj kar 44, so po svoji vrednosti sicer različne, toda mnoge med njimi spadajo v upoštevane in še danes pomembne znanstvene razprave. Pričajo o tem, kako je imel takratni srednješolski profesor, ki je sicer živel v neprimerno boljših razmerah kot današnji, časa in veselja za znanstveno delo.

Učno osebje kranjske gimnazije od 1861 do 1918

1. Arh Luka; latinščina, grščina, slovenščina, petje*; 1903 do 1904.
2. Arprissnig Felicijan; latinščina, grščina, nemščina; 1901 do 1904.
3. Artel Anton; latinščina, grščina, slovenščina; 1872 do 1878.
4. Bajuk Marko; grščina, nemščina; 1909—1911.
5. Beranič Martin; latinščina, nemščina, slovenščina; 1909—1910.
6. Bevk dr. Stanislav; slovenščina, matematika, fizika, prirodopis, lepopis*; 1901—1902.
7. Brodnik Anton; verouk, slovenščina, lepopis*; 1864 do 1868.

8. Bučar Josip; zgodovina, geografija, slovenščina; 1905 do 1910.
9. Capuder dr. Karl; slovenščina, geografija, zgodovina; 1910 do 1914.
10. Cimerman Jakob; latinščina, grščina, nemščina; 1911 do 1912.
11. Čebin Peter; petje*; 1868—1878.
12. Debevec dr. Josip; latinščina, grščina, slovenščina, verouk, italijanščina*; 1901—1910.
13. Detela Anton; latinščina, grščina, nemščina; 1906 do 1914.
14. Dokler Anton; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina; 1899—1913.
15. Dolar dr. Simon; matematika, fizika, propedevtika; 1909—1938.
16. Dolžan Franc; matematika, prirodopis, telovadba;* 1909—1914.
17. Dominkuš Ivan; latinščina, nemščina, matematika, geografija, zgodovina; 1861—1869.
18. Fajdiga Ignac; matematika; 1907—1924 (ravnatelj).
19. Frankè Ivan; slovenščina, matematika, risanje,* lepopis;* 1878—1889.
20. Gerčar Janez; verouk; 1879—1882 in 1885—1890.
21. Gerdinič Franc; latinščina, nemščina; 1883—1886.
22. Glaser Karl; latinščina, grščina, slovenščina; 1874 do 1877.
23. Globočnik Ivan; verouk, slovenščina; 1861—1964.
24. Gnidovec dr. Janez; latinščina, nemščina; 1903—1905.
25. Grafenauer Ivan; nemščina, slovenščina, petje;* 1904 do 1908.
26. Herle dr. Vladimir; matematika, prirodopis, fizika, slovenščina; 1902—1929.
27. Hrovath Blaž; latinščina, nemščina, slovenščina; 1864 1884—1887 in 1894—1906.
28. Hubad Josip; prirodopis, grščina, matematika, fizika;
29. Janc Ivan; latinščina, nemščina; 1905—1906.
30. Jarc Evgen; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina, propedevtika, lepopis,* francoščina,* petje,* 1901 do 1908.
31. Jenko Ivan; latinščina, nemščina, slovenščina, geografija, petje;* 1877—1878.
32. Jenko Josip; nemščina, slovenščina; 1885—1887.
33. Jeršinović Anton; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina, petje,* lepopis;* 1900—1906.
34. Kanz Alojzij; latinščina, grščina, nemščina, zgodovina; 1861—1865.
35. Karlin Davorin; latinščina, grščina; 1872—1890 (1888 do 1890 vodja gimnazije).
36. Karlin Martin; latinščina, nemščina, slovenščina, matematika; 1874—1890.
37. Kenda Robert; geografija, zgodovina; 1909—1911.
38. Koletič Jožef; latinščina, grščina, slovenščina, zgodovina; 1914—1917.
39. Komatar Franc; geografija, zgodovina; 1904—1917.
40. Konšek Valentin; ravnatelj 1861—1862.
41. Korun dr. Valentin; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina; 1894—1902.
42. Kotnik dr. Jakob; verouk; 1912—1924.
43. Kmet Friderik; grščina, nemščina, lepopis; 1910—1913.
44. Kranjec Ivan; grščina, nemščina; 1910—1912.
45. Krašan Franc; matematika, prirodopis, fizika; 1869 do 1874.
46. Krob Lovro; latinščina, grščina; 1862—1863 začasni ravnatelj, 1863—1885 ravnatelj.
47. Kropivnik dr. Franc; geografija, zgodovina, slovenščina; 1898—1903.
48. Kuster Mihael; lepopis;* 1868—1869.
49. Kušar dr. Valentin; matematika, zifika, zgodovina, geografija; 1899—1900.
50. Lacheiner Edmund; risanje,* petje;* 1884—1890 in 1895—1903.
51. Lazar Mihael; verouk; 1882—1886.
52. Levičnik Alfonz; verouk, nemščina; 1899—1903.
53. Lončar dr. Karl; geografija, zgodovina, risanje;* 1903 do 1904.
54. Macher Ivan; matematika, prirodopis; 1882—1884.
55. Malnar Josip; latinščina, grščina, slovenščina, telovadba;* 1905—1933.
56. Marinko Vincenc; latinščina, nemščina, slovenščina, francoščina;* 1912—1927.
57. Marn Josip; latinščina, nemščina, slovenščina, lepopis,* francoščina,* italijanščina,* stenografija;* 1912 do 1915.
58. Maselj Ivan; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina; 1896—1900.
59. Masten Ivan; latinščina, slovenščina, petje;* 1906 do 1914.
60. Mencej dr. Josip; latinščina, slovenščina; 1910—1914.
61. Mišič Franc; latinščina, slovenščina; 1910—1914.
62. Nowak Adolf; matematika, lepopis; 1877—1878.
63. Novak Alojz; risanje;* 1906—1912.
64. Novak Franc; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina, lepopis,* stenografija;* 1894—1900.

65. Ozvald dr. Karl; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina; 1899—1900.
66. Pajk Janko; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina; 1864—1867.
67. Pajk Milan; nemščina; 1898—1899.
68. Perné dr. Franc; verouk 1894—1914 (1906—1907) začasni ravnatelj).
69. Peterlin Anton; matematika, fizika; 1898—1908.
70. Pezdič Ivan; petje;* 1894—1902.
71. Pirker Henrik; zgodovina, geografija; nemščina, italijanščina;* 1870—1889.
72. Pirnat Makso; latinščina, nemščina, slovenščina; 1905 do 1921.
73. Podkrajšek Henrik; risanje;* 1894—1895.
74. Poljanec dr. Leopold; prirodopis, matematika, fizika, slovenščina; 1897—1901.
75. Potočnik dr. Matija; zgodovina, geografija, slovenščina; 1914—1920.
76. Pregelj dr. Ivan; nemščina, petje;* 1912—1924.
77. Prosen Peter; latinščina, grščina; 1915—1918.
78. Pravdič Josip; latinščina, nemščina, slovenščina, matematika; 1875—1877.
79. Rakovec Engelbert; verouk; 1910—1912.
80. Remec Bogumil; matematika, fizika, prirodopis, telovadba;* 1901—1906.
81. Riedl dr. Franz; latinščina, nemščina, propedevtika; 1899—1902.
82. Robida Adolf; nemščina, slovenščina; 1908—1910.
83. Rus Jožef; geografija, zgodovina, nemščina, slovenščina; petje;* 1914—1917.
84. Sepaher Anton; risanje; 1912—1915.
85. Skabernè Fran; matematika, fizika, prirodopis; 1874 do 1875 in 1876—1883.
86. Skubic Anton; latinščina, grščina, nemščina; 1862 do 1864.
87 Stopar Franc; slovenščina, geografija, zgodovina; 1916 do 1932.
88. Sušnik Anton; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina, lepopis;* 1905—1912.
89. Štritof Anton; latinščina, nemščina, slovenščina, geografija, zgodovina; 1895—1900.
90. Teršan Jakob; latinščina, nemščina, grščina, slovenščina; 1902—1905.
91. Tomec Ernst; latinščina, nemščina, slovenščina, zgodovina; 1913—1914.
92. Tominšek dr. Josip; latinščina, grščina, nemščina, slovenščina, telovadba;* 1896—1904.
93. Vadnal Anton; latinščina, nemščina, slovenščina, geografija, zgodovina; 1900—1901.
94. Vagaja Ludvik; matematika, prirodopis; 1911—1912.
95. Verbic Franc; matematika, fizika, prirodopis; 1906 do 1908.
96. Verbnjak Ludvik; nemščina, slovenščina, geografija, matematika; 1895—1896.
97. Vodeb Jakob; matematika, fizika, prirodopis; 1871 do 1872.
98. Vojta Josip; matematika, fizika, 1902—1903.
99. Vodušek Matej; latinščina, grščina, nemščina; 1869 do 1872.
100. Warmuth Lotar; grščina, nemščina, geografija, zgodovina; 1869.
101. Wiesthaler Fran; latinščina; 1885—1887 (ravnatelj).
102. Wouwermans Alvin; matematika, lepopis;* 1872—1877.
103. Wurner Mihael; matematika, prirodopis; 1862—1869.
104. Zajec Ivan; matematika, fizika, prirodopis; 1869.
105. Zaplotnik Ignac; verouk; 1909—1910.
106. Zupan Anton; latinščina, nemščina, slovenščina, lepopis, stenografija,* 1899—1913.
107. Zupan Tomo; verouk; 1868—1879.
108. Zupančič Jakob; matematika, fizika; 1896—1897.
109. Zupančič Josip; matematika, prirodopis; 1875—1876.
110. Zupančič Vilibald; latinščina, grščina, nemščina, geografija, zgodovina; 1869—1870.
111. Žigon Avgust; latinščina, slovenščina; 1903—1904.
112. Žolgar Mihael; latinščina, nemščina, slovenščina; 1868 do 1872.
113. Žmavc dr. Jakob; geografija, zgodovina, propedevtika; 1896—1905.

Zvezdica označuje predmete, ki so jih poučevali neobvezno.

Statistika učnega kadra in dijakov od 1861 do 1918

Šolsko leto	Število učiteljev	Število dijakov	Razredi
1861/62	4	100	I.—II.
1862/63	6	171	I.—IV.
1863/64	6	150	I.—IV.
1864/65	6	112	I.—IV.
1865/66	6	111	I.—IV.
1866/67	6	84	I.—IV.
1867/68	6	85	I.—IV.
1868/69	6	75	I.—IV.
1869/70	6	73	I.—IV.

Šolsko leto	Število učiteljev	Število dijakov	Razredi
1870/71	6	56	I.—IV.
1871/72	7	71	I.—IV.
1872/73	7	75	I.—IV.
1873/74	7	62	I.—IV.
1874/75	7	67	I.—IV.
1875/76	7	75	I.—IV.
1876/77	7	69	I.—IV.
1877/78	7	84	I.—IV.
1878/79	6	58	II.—IV.
1879/80	6	29	III.—IV.
1880/81	6	51	I.—IV.
1881/82	6	60	I.—II.
1882/83	7	81	I.—III.
1883/84	7	97	I.—IV.
1884/85	7	91	I.—IV.
1885/86	8	83	I.—IV.
1886/87	8	74	I.—IV.
1887/88	7	56	II.—IV.
1888/89	5	29	III.—IV.
1889/90	3	16	IV.
1894/95	4	135	I.—II.
1895/96	6	205	I.—III.
1896/97	9	266	I.—IV.
1897/98	12	309	I.—V.
1898/99	14	388	I.—VI.
1899/1900	17	441	I.—VII.
1900/01	17	457	I.—VIII.
1901/02	16	418	I.—VIII.
1902/03	16	362	I.—VIII.
1903/04	17	346	I.—VIII.
1904/05	16	339	I.—VIII.
1905/06	16	339	I.—VIII.
1906/07	16	324	I.—VIII.
1907/08	17	302	I.—VIII.
1908/09	16	309	I.—VIII.
1909/10	18	312	I.—VIII.
1910/11	18	328	I.—VIII.
1911/12	20	328	I.—VIII.
1912/13	19	331	I.—VIII.
1913/14	17	318	I.—VIII.
1914/15	17	292	I.—VIII.
1915/16	11	283	I.—VIII.
1916/17	13	239	I.—VIII.
1917/18	12	238	I.—VIII.

PREDMETNIK

klasične nižje gimnazije v Kranju leta 1866, nižje realne gimnazije 1878 in klasične gimnazije 1913

Predmet	I. razred			II. razred			III. razred			IV. razred			Število tedenskih ur po predmetih		
	1866	1878	1913	1866	1878	1913	1866	1878	1913	1866	1878	1913	1866	1878	1913
Verouk	2	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2	9	8	8
Latinščina	8	8	8	8	8	7	6	6	6	6	6	6	28	28	27
Grščina	—	—	—	—	—	—	5	4	5	4	4	4	9	8	9
Nemščina	3	4	5	3	3	5	3	3	4	3	3	4	12	13	18
Slovenščina	2	3	3	2	3	2	2	3	3	2	3	2	8	12	10
Italijanščina	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	4	—	—	8	—
Zgodovina in zemljepis	3	3	2	3	2	4	3	3	4	3	4	4	12	12	14
Matematika	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	12	12	12
Prirodopis	2	3	2	2	3	2	2	3	—	—	3	—	6	12	4
Fizika in kemija	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3	—	3	3	—	5
Risanje	—	4	—	—	4	—	—	4	—	—	3	—	—	15	—
Lepopis	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Telovadba	—	—	2	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	—	6
Število tedenskih ur po razredih	23	30	28	23	28	27	27	35	31	26	35	28	99	128	114

OPOMBE

[1] Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 288—290.
[2] Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, II, 1964, str. 79.
[3] Josip Žontar, o. d. str. 288—290.
[4] Vlado Schmidt, o. d. str. 84.
[5] Veliko podatkov o francoski gimnaziji v Kranju je v razpravi Josipa Žontarja: Kranjska gimnazija v dobi Napoleonove Ilirije, Izvestje državne realne gimnazije v Kranju, 1931, str. 1—18.
[6] Josip Žontar, Zgodovina . . ., str. 289.
[7] Erstes Programm des neuerrichteten k. k. Untergymnasiums 1863. Arhiv kranjske gimnazije.
[8] Erstes Programm, o. d.
[9] Izvestje Državne realne gimnazije kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Kranju, 1938, str. 3.
[9a] Vlado Schmidt, o. d. III, str. 320—321.
[10] Letnik c. kr. realne gimnazije v Kranju za šolsko leto 1872, str. 21.
[11] Spomenica kranjske gimnazije, vzidane pod sklepni kamen novega gimnazijskega poslopja dne 18. septembra l. 1897. Sestavil A. Štritof. Arhiv kranjske gimnazije.
[12] Herman Kotar, Razvojna pot gimnazije v Kočevju, izšlo v zborniku 50 let slovenske gimnazije v Kočevju, 1969, str. 30.
[13] Josip Žontar, o. d., str. 335.
[14] Spomenica, o. d.
[15] Spomenica, o. d.
[16] Josip Žontar, o. d., str. 342.
[17] Spomenica, o. d.
[18] Spomenica, o. d.
[19] Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg veröffentlicht für Schuljahre 1897/98 bis 1899/100, str. 84.
[19a] Pernè Franc, Nova gimnazija v Kranju. Dom in svet 1897, str. 639.
[20] Jahresbericht, 1897/98—1899/1900, str. 85.
[21] Andrej Šarc, Sto let obstoja gimnazije v Kranju, Glas 14. X 1961.
[22] Vladimir Schmidt, o. d. III, str. 319.
[23] Vladimir Schmidt, o. d., III, str. 320—321.
[24] Davorin Karlin, Kratka zgodovina c. kr. nižje gimnazije v Kranji. Letopis Matice Slovenske 1887, str. 65—73.
[25] Spomenica, o. d.
[26] Jahresbericht des k. k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1910/11, str. 17—20.
[27] Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg . . . 1901/1902.
[28] Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Krainburg . . . 1894/95, str. 52.
[29] Josip Žontar, o. d., str. 343.
[30] Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg . . . str. 23.
[31] Več o literarnih in drugih krožkih ima Josip Žontar, o. d., str. 344—345, 352, 353.

DIE GESCHICHTE DES GYMNASIUMS IN KRANJ

Das erste zweiklassige Gymnasium wurde bereits im Jahr 1810 von den Franzosen gegründet. Leider bestand die Schule nur ein Jahr. Nach einem halben Jahrhundert, 1861, haben die österreichischen Behörden den unermüdlichen Bestrebungen der Krainer Bürger schließlich nachgegeben und ein vierklassiges humanistisches Gymnasium bewilligt.

Anfänglich war die Zahl der Schüler erheblich, später verminderte sie sich, da die Eltern ihre Kinder lieber auf ein Vollgymnasium schickten. Die Lage besserte sich erst im Jahre 1894, als das Krainer Gymnasium zum Vollgymnasium erhoben wurde. Außerdem war zu dieser Zeit das Schulgebiet, die Bezirkmannschaften von Kranj und Radovljica, sowie das Bezirksgericht in Kamnik, bereits festgelegt und auch genau begrenzt. In der Zeit der k. u. k. Monarchie wurde das Krainer Gymnasium mehrere Male reorganisiert. Das erste klassische Aufbau-Gymnasium mit deutscher Unterrichtssprache wurde im Jahre 1870 in ein Realgymnasium mit slowenischer Lehrsprache umgewandelt, die zu dieser Zeit an Einfluß gewann. Die Vertretung der deutsch-liberalen Bürgerschaft germanisierte die Schule aber bald wieder. Mehrere Male (1878 und 1887) versuchte man die Lehranstalt abzuschaffen und in der Zeit von 1889—1894 gelang dies auch tatsächlich. Endlich, im Jahre 1894, bekam Kranj sein Vollgymnasium, das 1897 in das neue Gebäude verlegt wurde, in dem es sich noch heute befindet. Die Schüler und Professoren waren, abgesehen von wenigen Ausnahmen, Slowenen. Auch der Unterricht in den unteren Klassen wurde mehr und mehr in slowenischer Sprache abgehalten. Der Krieg hat dem Gymnasium großen Schaden zugefügt. Ganze Klassen von Oberschülern sowie 6 Professoren wurden einberufen. In der Gesamtentwicklung fiel dem Gymnasium eine sehr bedeutsame Aufgabe als Erziehungseinrichtung zu. Aus den Reihen der Schüler kam eine große Anzahl von Experten der verschiedensten Bereiche, was ganz bestimmt auch dem hervorragenden Lehrkörper zu verdanken ist.

TEKSTILNO DELAVSTVO V KRANJU MED OBEMA VOJNAMA

FRANCE KRESAL

Kranj je bil med obema vojnama mesto, v katerem je izrazito prevladovala tekstilna industrija; štiri petine vsega industrijskega delavstva v Kranju je delalo v velikih tekstilnih tovarnah. Tekstilna industrija v Kranju je predstavljala eno četrtino vse tektilne industrije v Sloveniji. V Sloveniji pa je bilo do leta 1929 polovico vse tekstilne industrije v Jugoslaviji; v tridesetih letih se je zaradi razvoja tekstilne industrije v drugih delih države delež Slovenije zmanjšal na eno tretjino. Za Kranj je v tem razvoju značilno, da se v nobenem mestu v Sloveniji, razen v Mariboru, ni skoncentriralo toliko velikih tekstilnih tovarn kot tu.

Hiter razvoj tekstilne industrije je bil sploh značilen v industrijskem razvoju Jugoslavije med obema vojnama. Država ga je pospeševala z visoko carinsko zaščito, s krediti, z zunanjetrgovinsko in devizno politiko in raznimi olajšavami, ki jih je dajala tujim in domačim kapitalistom. Omogočala je ustanavljanje podjetij z udeležbo pretežno tujega kapitala in filial tujih firm, čeprav je bilo očitno, da je sodelovanje domačega kapitala v njih samo formalno. Industrialce je oproščala carine na uvoz tekstilnih strojev, v prvem desetletju je celo stimulirala uvoz tekstilnih strojev, od česar so imeli korist predvsem češki industrialci. Omogočala je izvoz neobdavčenega dobička s tem, da je dopuščala finančne transakcije v zvezi z »nacionalizacijo« kapitala in uvoz nizkoocarinjenih polizdelkov, ki so jih tuji industrialci pri nas samo dokončali in drago prodajali tkanine, za katere je bil pri nas uvoz visoko ocarinjen. Delovna sila, ki je bila potrebna za to predelavo, je bila pri nas izredno poceni in tekstilni industrialci so jo pri nas tudi zelo slabo plačevali, slabše kot v Avstriji in na Češkoslovaškem.

Taka gospodarska politika stare Jugoslavije ni ostala brez rezultatov. Zlasti še, ker jo je omogočala tudi predimenzioniranost tekstilne industrije na Češkoslovaškem in deloma tudi v Avstriji, ki sta z razbitjem habsburške monarhije izgubili širše tržišče za svoje tekstilne izdelke. Jugoslavija je postala za to industrijo izredno pomembno tržišče. Ker zaradi visoke carinske zaščite ni mogla prodreti nanj s svojimi izdelki, je plasirala v Jugoslavijo svoj kapital, stroje in tekstilne ter finančne strokovnjake. V prvem desetletju obstoja stare Jugoslavije je nastalo veliko število novih podjetij, ki so izredno hitro zgradila velike tekstilne tovarne. Kapital se je angažiral tudi v že obstoječa stara podjetja, ki so povečevala svoje tovarne in širile proizvodnjo. V drugem desetletju obstoja stare Jugoslavije niso več nastajala nova tekstilna podjetja, predvsem pa ne večja, pač pa so povečevali že zgrajene tovarne in modernizirali proizvodnjo. Ta razvoj tekstilne industrije naj ponazori število zaposlenega tekstilnega delavstva v Jugoslaviji; od približno 5000 leta 1918 je naraslo na več kot 60.000 leta 1938. Tekstilna industrija je bila na prvem mestu po številu zaposlenega industrijskega delavstva.[1] Takega razvoja ni naredila nobena druga industrijska panoga v stari Jugoslaviji.

Slovenija se je prva in najbolj vključila v ta razvoj. Ob nastanku stare Jugoslavije ni bila Slovenija glede števila tekstilnih tovarn nič na boljšem od drugih pokrajin. Imela je samo tri tekstilne tovarne: v Tržiču, Litiji in Preboldu. Nobena od teh tovarn ni imela izredno velikih kapacitet in vse tri so bile last tujega kapitala. V prvih letih obstoja stare Jugoslavije so te tri tovarne zaposlovale do 3.000 delavcev; ko pa so začele nastajati nove tovarne, je to število hitro naraščalo in je bilo ob koncu stare Jugoslavije v tekstilni industriji v Sloveniji zaposlenih več kot 17.000 delavcev, ob polni zaposlenosti pa bi jih ta industrija lahko zaposlila celo 23.764, takšna je bila njena kapaciteta. Število tekstilnih obratov pa je naraslo na 118, od katerih je bilo 35 večjih tovarn.[2]

Kaj je vleklo tuje kapitaliste in industrialce ravno v Slovenijo? Poleg splošnih pogojev in ugodnosti, ki jih je dajala država, so podjetniki iskali še primerno delovno silo, energijo in ugodno prometno lego za lokacijo tovarn. Vse to so našli v Sloveniji. Maribor je dal dovolj cenene električne energije iz malo prej zgrajene hidroelektrarne Fala, Kranj pa vodno energijo Save in elektriko iz elektrarne Majdičevih naslednikov v Kranju in iz bližnje hidroelektrarne Završnica ob Savi, last KDE. Obe mesti sta

imeli ugodno lego, mestno in okoliško prebivalstvo pa je imelo dovolj nekvalificirane delovne sile, ki je bila dovolj kulturno razgledana, da se je razmeroma lahko in hitro privadila na ritem dela ob tekstilnih strojih. Ker v mestih, zlasti v Kranju, ni bilo kake druge industrije, okolica pa je bila nasploh gospodarsko nerazvita, je bila ta delovna sila tudi poceni. Podjetniki so znali vse te ugodnosti do kraja izkoristiti. Pri izkoriščanju delavstva jih država ni ovirala. Nasprotno, pri vseh pomembnejših konfliktih z delavstvom so jim organi oblasti stali ob strani.

Pri izbiri med Kranjem in Mariborom je bil Maribor zaradi nekoliko cenejše električne energije vabljivejši, zato se je tekstilna industrija začela najprej razvijati tam in je bila tudi pozneje najmočnejše razvita. Razvijala se je tudi druga industrija (npr. kovinarska). V Kranju se je tekstilna industrija razvila nekaj let pozneje (razen Jugočeške), dala pa mu je popolnoma svoj značaj. Drugi kraji so pritegnili tekstilne podjetnike šele pozneje. Nobena lokacija starih treh tovarn (Tržič, Litija, Prebold) pa ni pritegnila podjetnikov, da bi v njeni bližini zidali nove tekstlne tovarne.

Večja tekstilna podjetja in tovarne so se osredotočile v dveh središčih: v Kranju in v Mariboru, kjer so bile tudi največje tovarne; v Kranju je bilo 8 večjih tovarn, v Mariboru pa 9. Drugod tekstilna industrija ni bila tako osredotočena, tudi tovarne so bile nekoliko manjše: v Ljubljani in Celju so bile po 4 tovarne, v Škofji Loki, Laškem in Kočevju po 2, v Tržiču, Jaršah, Grosupljem, Litiji, Preboldu in Majšperku je bila po ena tekstilna tovarna. Manjša tekstilna podjetja in pletilstvo se je razvijalo v Ljubljani in okolici (10), okrog Domžal in Kamnika (5), Radovljice (4), Kranja (3), Maribora (12), Celja (6) in v Novem mestu (3); v Žireh in v okolici Bleda se je razvilo izdelovanje čipk in vezenin. Do leta 1923 je nastalo 9 večjih tekstilnih podjetij, med leti 1923 in 1930 še 17 in od leta 1930 do 1936 je bilo ustanovljenih 9 podjetij; po letu 1936 ni nastalo nobeno večje tekstilno podjetje. Manjših tekstilnih podjetij pa je največ nastalo do leta 1923 in so nato enakomerno nastajala vsa leta.[3]

Za Slovenijo je bila predvsem značilna bombažna industrija. Le nekaj tovarn je predelovalo tudi umetno svilo iz celuloznih vlaken, volno in lan. Domačih surovin ni bilo. Najprej se je razvila samo tkalniška industrija, medtem ko predilniška industrija, ki se je začela razvijati v tridesetih letih, ni nikoli dosegla potreb tkalnic. Zlasti za Kranj je bilo značilno, da se je v njem razvila samo tkalska industrija in industrija za predelavo in oplemenitenje tkanin (belilnice, barvarne, tiskarne, apretura).

Vsa velika tekstilna industrija v Sloveniji je bila zgrajena s tujim in s sodelovanjem tujega kapitala. Od večjih tovarn so bile samo z domačim kapitalom zgrajene le tri tovarne: Motvoz in platno, Grosuplje; »Stora«, Šentvid; Tekstilna tovarna Franjo Sirc v Stražišču pri Kranju. V manjša tekstilna podjetja se tuj kapital ni investiral. Od 164 milijonov tujega kapitala, ki je bil vložen v osnovne glavnice vseh tekstilnih podjetij v Sloveniji, ga je bilo v manjša podjetja vloženega le 1,250.000 din.

Čigav je bil kapital, ki je bil vložen v tekstilno industrijo v Sloveniji? Domačega kapitala je bilo leta 1941 nekaj več kot 82 milijonov din ali 33,5 % in je bil razdrobljen. V starih dveh podjetjih (3 tovarne) je ostal prevladujoč kapital avstrijski; udeležena pa sta bila tudi angleški in švicarski. Za gradnjo nove tekstilne industrije v Sloveniji je bil od tujega kapitala najpomembnejši češkoslovaški; v veliki meri je bil to kapital sudetskih Nemcev. Ta kapital pred razpadom Avstro-Ogrske ni bil udeležen v tekstilnih podjetjih na slovenskem ozemlju. Po letu 1923 pa je zelo ekspanzivno posegel na naše ozemlje. Ustanovil je tri največja tekstilna podjetja v Sloveniji (Doctor in drug v Mariboru ter Jugočeška in Jugobruna v Kranju), v sodelovanju z jugoslovanskim kapitalom in deloma avstrijskim pa še 18 večjih podjetij in nekaj manjših. Češkoslovaški kapital se je angažiral najprej v Mariboru in v Kranju, nato pa še v Jaršah, v Ljubljani in v Celju. Avstrijski kapital se je na novo angažiral samo v Mariboru. Švicarski in angleški kapital se do leta 1938 nista angažirala v razvoj tekstilne industrije v Sloveniji, obdržala sta le svojo udeležbo v Tržiču. Po tem letu pa je del avstrijskega in češkoslovaškega kapitala prešlo v švicarske in angleške roke. Angleški kapital se je tega leta močno angažiral pri Jugočeški v Kranju. Poljski kapital je bil udeležen le pri tekstilni tovarni Intex v Kranju. Čeprav je pozneje to tovarno popolnoma prevzel, je bil to vendarle majhen kapital. Nemški in italijanski kapital nista bila udeležena v tekstilni industriji Slovenije; le nekaj nepomembnih deležev tržiške tovarne je po dedovanju prišlo v italijanske in nemške roke.[4]

Za tako hiter in velik razvoj industrije in s tem povezano naraščanje števila delavstva pa napredne družbene sile niso bile pripravljene. Dne 30. decembra 1918 je bil v Sloveniji sicer uveden osemurni delavnik v tovarniških podjetjih[5] in bil 12. septembra 1919 tudi splošno uzakonjen v vsej državi.[6] V letih 1921 in 1922 je bila izdana

osnovna delavskozaščitna zakonodaja (zakon o inšpekciji dela 30. decembra 1921,[7] zakon o zaščiti delavcev 28. februarja 1922,[8] zakon o zavarovanju delavcev 14. maja 1922[9]) in uvedene ustanove delavske zaščite (inšpekcija dela, borza dela, delavska zbornica, delavski zaupniki), vendar delavski razred ni bil še dovolj organiziran in močan, da bi vladajočo buržoazijo prisilil k uresničevanju zakonskih določil o zaščiti delavstva pred izkoriščanjem podjetnikov. Delavstvo se je osredotočilo v okolici tovarn. Zaslužki so bili nizki. Nastajali so novi socialni problemi, ki jih ni nihče reševal. Podjetniki so gradili samo tovarne, ne pa tudi stanovanj in prostorov za svoje delavce, vsaj v prvem obdobju ne (izjema sta bila deloma le Tržič in Litija). Nastajala je stanovanjska stiska in delavce so začeli izkoriščati še stanodajalci in trgovci. Tovarniški prostori so bili pogosto higiensko neustrezni in zdravju škodljivi (betonska tla, prah, neprezračeni prostori, nezavarovane transmisije), ni bilo kopalnic itd. Delovni čas je bil podaljšan; zelo pogosto je znašal po 10 ur na dan, v posameznih primerih celo več.[10] Na vse te pomanjkljivosti in prekrške je opozarjala služba inšpekcije dela, včasih tudi kaznovala podjetnike, vendar je bila za temeljitejše ukrepe brez moči. Delavstvo je na tako stanje odgovorilo s samoobrambo; organiziralo se je in stavkalo. Zahtevalo je višje mezde in boljše delovne pogoje. V tem boju tekstilno delavstvo ni bilo samo, tudi ni bilo v izjemnem položaju; borilo se je enako kot vse drugo delavstvo, ki je delalo in živelo v enakih pogojih in bilo enako izkoriščano. V začetku tridesetih let so tekstilni delavci s svojim številom, s svojim socialnim položajem in deloma tudi že s svojimi akcijami pritegnili nase vso pozornost in zanimanje vodstva delavskega gibanja, leta 1936 pa so z veliko tekstilno stavko angažirali vso slovensko javnost in bili nekaj časa na čelu delavskega gibanja v Sloveniji. S to stavko so dosegli tudi nekaj materialnih uspehov; dosegli so sklenitev kolektivne pogodbe za vse tekstilno delavstvo v Sloveniji, ki je omogočala vsem tekstilnim delavcem v Sloveniji enake, vsaj minimalne delovne pogoje. V naslednjih letih so se borili za izboljšanje te kolektivne pogodbe. V teh bojih niso popolnoma uspeli in 31. decembra 1938 so bili prisiljeni pogodbo odpovedati. Borili so se za sklenitev nove kolektivne pogodbe, ki pa je do konca stare Jugoslavije niso dosegli.

Tekstilni delavci so bili med najslabše plačanimi industrijskimi delavci. Več kot polovico je bilo žensk, zlasti med nekvalificiranimi delavci. Ker so bile ženske že itak slabše plačane od moških, so bili njihovi zaslužki zares nizki. In ker je bilo zaradi tovarniškega načina tekstilne proizvodnje nujno, da je bilo veliko delavstva združenega na majhnem prostoru, so bili njihovi socialni problemi še bolj vidni. Najbolj razširjena bolezen med tekstilnim delavstvom je bila tuberkuloza. Kranj, ki je imel najbolj tekstilnoindustrijski značaj, je imel najvišji odstotek tuberkuloznih obolenj.

Kranj je dobil med obema vojnama popolnoma tekstilnoindustrijski značaj. Razen gumarske industrije (100 do 500 delavcev), usnjarske (40—80 delavcev), čevljarske (100—140 delavcev v 2 podjetjih) in elektrarne Majdičevih naslednikov (60 delavcev) v Kranju ni bilo druge pomembnejše industrije; ta pa je zaposlovala največ do 800 delavcev,[11] medtem ko je število tekstilnega delavstva v Kranju naraščalo.

Število delavcev, zaposlenih v tekstilni industriji v Kranju 1923—1939[12]

Leto	Število delavcev	Število podjetij	Leto	Število delavcev	Število podjetij
1923	530	2	1932	2256	8
1924	590	2	1933	2598	8
1925	700	2	1934	—	8
1926	1030	3	1935	2767	8
1927	1169	3	1936	3158	8
1928	2141	5	1937	3658	8
1929	2186	7	1938	3877	8
1930	2299	7	1939	3829	8
1931	2341	8			

Kranj ni bil brez tekstilne tradicije. Že v prvi polovici 19. stoletja sta bili v Kranju znani dve tkalnici kocev. Eno je leta 1825 ustanovil znani slovenski finančnik Fidelis Terpinc in jo pozneje prepustil nečaku Karlu Florianu, drugo pa je ustanovil Valentin Pleiweiss leta 1834. Zaposlovali sta vsaka okrog 100 delavcev, kar za takrat ni bilo malo. Vendar sta bili obe kocarni že v prejšnjem stoletju likvidirani, prva leta 1865, druga pa leta 1877.[13] Razvito je bilo tudi platnarstvo in sitarstvo ter barvanje tkanin. Moderna tovarniška tekstilna proizvodnja se v Kranju pred prvo svetovno vojno ni razvila. Ob nastanku stare Jugoslavije je imel Kranj zelo staro tekstilno tradicijo, bil pa je brez tekstilne industrije. Ta se je začela razvijati šele od leta 1923 dalje. Do leta 1931 je bilo ustanovljenih že osem pomembnejših tekstilnih podjetij v Kranju.

Bohumil Stein, tekstilni industrialec iz Prage, si je

leta 1923 v Kranju ogledal prostor za novo tekstilno tovarno. S kranjsko občino je začel pogajanja za odkup zemljišča med Savo, železnico in cesto, kjer so med prvo svetovno vojno stale razne vojaške zgradbe in so jih pozneje porušili. Mestna občina je prodala 50.000 m² tega sveta za 250.000 K »z ozirom na javno korist, ki jo bo od nove tovarne imela občina«. Dne 22. avgusta 1923 je bila ustanovljena delniška družba z imenom Jugoslovansko-češka tvornica bombažnih tiskanin d. d., Kranj z delniško glavnico 1 milijon dinarjev. 6.000 delnic je podpisala Zadružna banka pod vodstvom Antona Kristana, 4.000 pa češki ustanovitelj firma Stein & Co., Praga pod vodstvom Bohumila Steina in Emila Storza. V prvi upravni svet delniške družbe so izvolili Emila Storzo, Josipa viteza Pogačnika, veleposestnika v Podnartu, in Cirila Pirca, kranjskega župana (Anton Kristan pa je odklonil predlog za izvolitev v upravni svet z opravičilom, da je preobložen z delom v raznih podjetjih). Formalno je bilo s tem predpisom zadoščeno, dejansko pa je bila Jugočeška afiliacija velikega tekstilnega koncerna na Češkem s sedežem v Pragi.

Že jeseni istega leta so pričeli graditi potrebne zgradbe in leta 1924 je bila zgrajena 3.000 m² velika tkalnica in 5.000 m² velika tiskarna in barvarna. Prvi del tkalnice je začel delati že konec leta. V začetku leta 1925 je teklo že 250 tkalskih strojev, meseca maja je začela delati tudi tiskarna. Leta 1926 so začeli graditi veliko tovarno škroba. Tekstilne obrate so še vedno razširjali. Leta 1930 je teklo že 900 tkalskih strojev in 4 stroji za tiskanje blaga v 8 barvah. Leta 1936 se je število tkalskih strojev zvišalo na 1.000 in leta 1938 na 1200. Za pogon strojev je imela tovarna lastno kalorično elektrarno.

Jugočeška je izdelovala tiskano bombažno blago vseh vrst, flanele, velurje, barvano blago, svilo in izdelke iz umetne svile. Njeni specialiteti sta bili »dagmar svila« in »tibet flanela«, za kateri ni imela konkurence. Kapaciteta tovarne je bila 8 do 10 milijonov metrov blaga letno.

Z razširitvijo tovarne in proizvodnje je naraščalo tudi število zaposlenih delavcev. V začetku poslovanja je v tovarni delalo 300 delavcev in 8 uradnikov; delavci so zaslužili po 4,50 din na uro, profesionisti po 5,50 din na uro. Leta 1926 je v tovarni delalo že 471 delavcev ter 13 tehnikov in uradnikov; mezde se niso spremenile. Leta 1928 je bilo zaposlenih 891 delavcev; mezde so znašale od 2,50 do 4,50 din na uro na delavce in 5 do 8 din na uro za profesioniste. V letih krize 1930—1932 se je število delavcev znižalo na okrog 750, nato se je leta 1933 zvišalo na 1073 in je na tej višini ostalo do vojne.

Jugočeška je bila ustanovljena z 1 milijonom din delniške glavnice, ki pa je bila prenizka za tako veliko podjetje. Zato so jo že 23. marca 1924 zvišali na 5 milijonov din in 17. septembra 1925 na 10 milijonov din. Dne 18. decembra 1928 je bila prva sprememba v upravnem svetu. Cirila Pirca je zamenjal Maks Horwitz, direktor Jugočeške. Dne 28. junija 1930 so delniško glavnico zvišali na 20 milijonov din. Takrat sta se poleg starih upravnih svetnikov in direktorjev tovarne udeležili nakupa delnic dve novi banki, in sicer banka Peček & Co., Praga in Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani. Nova udeležba in zvišanje delniške glavnice je bilo v zvezi s prevzemom velike tekstilne tovarne v Beogradu. Tega leta je namreč Jugočeška kupila od Jugoslovanskih tekstilnih tvornic Mautner vse delnice Beograjske tekstilne industrije a. d., Beograd. Delnice v vrednosti 20 milijonov din je kupila za 12 milijonov K (čeških) z rokom plačila osem let. To je bila velika tovarna. Zaposlovala je 1.500 delavcev, imela je 650 tkalskih strojev, 3.500 vreten, 250 pletilnih strojev, kompletne naprave za predilnico vigonjke; belilnico, barvarno, tiskarno, apreturo in roto tisk. Izdelovala je pisano bombažno blago, blago iz umetne svile, hlačevino, trikotažo in nogavice. Tovarna je bila ustanovljena leta 1888 pod firmo Milan Ječmenica & Co. Leta 1924 jo je prevzel jugoslovanski tekstilni koncern Mautner, jo preuredil, razširil in moderniziral v sodobno tekstilno tovarno. Pri tem je zašel v finančne težave, tovarna pa je povrhu poslovala še z izgubo, in jo je bil prisiljen prodati.

Tudi Jugočeška je imela z nakupom tako velike tovarne težave in je morala 26. oktobra 1938 zopet zvišati delniško glavnico, in sicer na 40 milijonov din. Novo izdajo 200.000 delnic v vrednosti 30 milijonov din je 10. februarja 1939 v celoti prevzel angleški sindikat, ki ga je zastopala bančna agencija WY Rogers & Co. iz Londona. Temu primerna je bila tudi sprememba v upravnem svetu Jugočeške. Novi upravni svetnik je postal Carrington Francis Payne, bančni ravnatelj iz Chipsteada v Angliji, izstopil pa je Theimer Pavel, bančni ravnatelj iz Prage. Tako so češko zastopstvo v upravi Jugočeške na predvečer druge svetovne vojne zamenjali Angleži.

Dne 1. junija 1923 je bila ustanovljena družba »Ika«, mehanična tovarna pletenin, nogavic in trikotaže d. z o. z., Kranj s 150.000 din osnovnega kapitala. Družbeniki so bili: češkoslovaški tovarnar iz Hradec Jindrihuva Oto Jungman, kranjski industrialec in trgovec Edmund Kocbek in Anton Adamič, posestnik in trgovec v Kranju. Že leta 1926 je češkoslovaški industrialec izstopil in podjetje je

postalo last domačega kapitala. Leta 1928 se je osamosvojil še Kocbek in naslednje leto so se podjetja udeležile tri banke: Zadružna gospodarska banka, Ljubljanska kreditna banka in kranjska podružnica Jadranske podunavske banke; osnovni kapital te družbe z omejeno zavezo se je zvišal šele 9. septembra 1940 na 750.000 din.

Tovarna je izdelovala pletenine, nogavice in trikotažo. Imela je 165 pletilnih strojev. Podjetje je začelo obratovati s 30 do 40 delavkami. Ko se je tovarna povečala, se je število zaposlenih zvišalo na 250. Po letu 1929, ko so tovarno prevzele banke, se je proizvodnja že po nekaj letih zmanjšala za polovico, kar je bila posledica finančne krize teh bank.

Intex, d. z o. z., Kranj je bila ustanovljena 21. maja 1926. Ustanovila sta jo industrialca Pavel Markgraf iz Pabjanic in Gustav Horak iz Łodźa na Poljskem v sodelovanju s Slavensko banko, ki jo je v podjetju zastopal Franjo Sirc. Osnovna glavnica te družbe z omejeno zavezo je znašala 240.000 din; 100.000 glavnice sta plačala poljska industrialca, 140.000 pa kranjska podružnica Slavenske banke. Po zlomu Slavenske banke je njen delež prevzel najprej Franc Luzner (4. marca 1927), pozneje pa Adolf Prah (28. julija 1930), ki pa je že po enem letu izstopil iz te družbe in ustanovil svoje podjetje. Tako je v podjetju ostal samo poljski kapital, s krediti pa sta sodelovali Zadružna gospodarska banka in Ljubljanska kreditna banka, v družbi pa se nista udeležili, čeprav se je podjetje prizadevalo, da bi firmo preosnovalo v delniško družbo in v osnovno glavnico vsaj 4 milijone din angažiralo tudi kapital teh dveh bank. Zaradi težav, ki jih je povzročala velika gospodarska kriza, ti poskusi niso uspeli. Ko je bil 3. avgusta 1937 izbrisan iz družbe še Pavel Markgraf, je podjetje popolnoma prevzela družina Horak.

Podjetje je 19. julija 1926 kupilo zemljišče Farovška loka ob levem bregu Save pri izlivu Kokre, ki je bilo prej last župne nadarbine v Kranju. Na tem zemljišču so leta 1926 začeli graditi tovarniška poslopja s 6.000 m^2 zazidane površine. Naslednje leto je bila tovarna zgrajena in že spomladi leta 1927 je začela obratovati. Za pogon strojev so uporabljali elektriko iz Majdičeve elektrarne. Tovarna je izdelovala volneno in bombažno blago. Imela je predilnico (8.000 vreten), mehanično tkalnico (38 tkalskih strojev), apreturo in barvarno za volneno blago in mehanično bombažno tkalnico (204 strojev) s kompletno apreturo. Do leta 1939 se je število tkalskih strojev povečalo na 350. Letna produkcija je znašala 97.200 m polvolnenega blaga, 486.000 m bombažnega in 81.000 kg prediva vigonjke v prvih letih, potem pa okrog 150.000 m volnenega in 2 milijona metrov bombažnega blaga; leta 1939 pa se je proizvodnja povečala na 3,6 milijonov metrov blaga.[15]

V prvih 10 letih je podjetje zaposlovalo okrog 300 delavcev. Leta 1937 pa se je število delavcev zvišalo na 529 in leta 1939 na 630. Tehnični strokovnjaki so bili Poljaki (12) in Čehi (3).[16]

Podjetje Textilindus, kranjska tekstilna družba z omejeno zavezo, Kranj-Stražišče je bilo osnovano 26. marca 1928. Ustanovila sta ga Franjo Sirc, trgovec v Kranju, in Arthur Heller, bivši ravnatelj Jugočeške, češkoslovaški državljan. Osnovna glavnica je znašala 152.000 din. Tovarna je začela delati s 130 delavci in se je to število stalno večalo, tako da je leta 1939 zaposlovala že 300 delavcev. Število tkalskih strojev se je od 300 povečalo na 440. Tovarna je izdelovala bombažno blago.[17]

Jugobruna je bila ustanovljena 6. junija 1928. Družbo z omejeno zavezo z 240.000 din osnovne glavnice sta ustanovila ob sodelovanju Franja Sirca Brůna František, tovarnar v Plavyh na Češkem, in Miloš Taranza, veleposestnik v Dolné Lieskove na Slovaškem in upravni svetnik mlinov v Smiřicah. Franjo Sirc je bil prve dve leti tudi poslovodja podjetja, potem ga je zamenjal Josip Synovec, češkoslovaški državljan, in Sirc je izstopil iz družbe. Ko je leta 1932 izstopil še Miloš Taranza, je podjetje popolnoma prevzela družina Brůna, katere člani so imeli tovarne v Plavy, Dolne Štepanice in v Smiřicah na Češkoslovaškem. Osnovni kapital podjetja se je leta 1936 zvišal na 2 milijona din in je bil pretežno češkoslovaški, jugoslovanskega je bilo le 121.000 din.[18] Leta 1940 je podjetje prevzela Jagodinska tekstilna industrija a. d., Beograd. Ta družba je bila ustanovljena 22. avgusta 1940 z 2 milijona din delniške glavnice z namenom, da tovarniške naprave Jugobrune iz Kranja prestavi v Jagodino in tam obratuje.[19]

Tovarna je začela delati s 350 tkalskimi stroji, leta 1939 pa jih je imela že 1.400 in 17.400 vreten. Izdelovala je bombažne tkanine in izdelke iz umetne svile. Proizvodnja tovarne je v prvih treh letih znašala 2 milijona metrov tkanin, potem 3 milijone metrov, leta 1936 6 milijonov metrov in leta 1939 že 11 milijonov metrov. Število delavcev pa je od 350 naraslo na 500 leta 1931, se zvišalo na 1085 leta 1935 in na 1461 leta 1938. Leta 1939 se je število zaposlenih zmanjšalo na 1364, čeprav se je v tem letu proizvodnja skoraj podvojila. Tekstilni strokovnjaki so bili pretežno tujci — Čehi (24), Nemci (2) in Italijani (20).[20]

Leta 1929 je začel v Stražišču pri Kranju graditi svojo tekstilno tovarno Franjo Sirc, ki je doslej sodeloval pri

ustanavljanju skoraj vseh tekstilnih tovarn v Kranju in bil poslovodja Intexa, Textilindusa in Jugobrune. Zgradil je tovarno z najmodernejšimi tekstilnimi stroji. Najprej je začela delati tkalnica, nato pa še apretura, barvarna in belilnica ter leta 1938 še predilnica. Tovarna je imela 340 tkalskih strojev in 5600 vreten. Izdelovala je bombažne tkanine. Letna proizvodnja je znašala 1,8 milijona metrov blaga. Sredi leta 1935 je tovarna zaposlovala 64 delavcev, leta 1938 pa že 239. Podjetje je bilo organizirano kot posamezna družba z 10 milijonov din kapitala, katerega lastnik je bil Franjo Sirc.[21]

Podjetje Anton Božič, tkalnica volnenih in bombažnih tkanin, Primskovo pri Kranju, je bilo ustanovljeno leta 1929 in je zaposlovalo okrog 40 delavcev.

Ko je 28. julija 1930 Adolf Prah izstopil iz družbe Intex, je osnoval svoje podjetje Adolf Prah, tovarna volnenih in bombažnih tkanin, Kranj. Iz skromnih začetkov na Crobathovi pristavi se je razvilo večje podjetje. Leta 1934 je bila zgrajena nova tovarna na Primskovem pri Kranju z modernimi stroji. Imela je 70 tkalskih strojev, barvarno in apreturo ter 1600 vreten. Prvotno je tovarna izdelovala tudi volneno blago, kar pa je pozneje opustila in izdelovala samo bombažno blago. Leta 1938 ga je izdelala 1 milijon metrov. Zaposlovala je po 45 do 50 delavcev.[23]

Kranj se je tako iz industrijsko nerazvitega mesta razvil med obema vojnama v pomembno industrijsko središče s številnim delavstvom. Od skromnega števila nekaj sto industrijskih delavcev pred prvo svetovno vojno (po uvedbi obveznega bolniškega zavarovanja za tovarniško delavstvo je bila v Kranju ustanovljena okrajna bolniška blagajna in je pred prvo svetovno vojno imela 358 članov) se je med obema vojnama v Kranju razvil številen delavski razred; samo velike tekstilne tovarne so leta 1939 zaposlovale 3829 delavcev. Prihajali so iz mesta, bližnje in daljne okolice. Velik del delavstva se je osredotočil v mestu, v bližini tovarn. To je povzročalo hud stanovanjski problem, ki ga ni nihče reševal. Delavskih stanovanj niso gradili. Ker so bili zaslužki tekstilnih delavcev stalno pod eksistenčnim minimumom, so se slabo hranili in so nasploh živeli v bedi. Stalna spremljevalka takega socialnega stanja delavstva pa je bila tuberkuloza, ki je imela zlasti v Kranju značaj tako rekoč poklicnega obolenja tekstilnih delavcev. Tuberkuloza je bila v Kranju med obema vojnama najbolj razširjenia in nevarna bolezen; več kot eno četrtino vseh smrtnih primerov je odpadlo nanjo.

Razširjenost tuberkuloznih obolenj prikazujejo do neke mere tudi poročila osrednjega urada za zavarovanje delavcev o številu storitev protituberkuloznih dispanzerjev. Protitiuberkulozni dispanzer v Kranju je leta 1935 opravil 1793 storitev zavarovanim delavcem (in 391 njihovim družinskim članom), 1936. leta 1584 storitev (604), 1937. leta 2257 (516), 1939. leta že 4341 (848). Ker se v teh letih zdravstvena služba ni bistveno izboljšala in razširila, kažejo te številke predvsem na razširjenost in naraščanje tuberkuloze v Kranju. Da se je tuberkuloza najbolj širila med delavstvom, kažejo podatki, da je od vseh storitev, ki jih je opravil protituberkulozni dispanzer v Kranju, odpadlo na delavstvo leta 1937 49 %, leta 1938 60,37 % in leta 1939 65,94 %. Tekstilni delavci so v Kranju tvorili vedno višji odstotek tuberkuloznih bolnikov. Višji odstotek je leta 1935 tvorilo samo še delavstvo v Kamniku z 61,44 %. Protituberkulozni dispanzer na Jesenicah je na primer opravil zavarovanim delavcem samo 16,16 % vseh svojih storitev, v Črni 17,24 %, v Trbovljah 8,53 %, v Ljubljani 9,3 %. Leta 1938 je protituberkulozni dispanzer v Kamniku opravil 58,70 % vseh svojih storitev delavcem, ostalo pa okoliškim prebivalcem in meščanom, na Jesenicah se je ta delež delavcem zmanjšal na 11 %, v Črni pa povečal na 21 % in v Ljubljani na 16,11 %.[24]

V kakšni bedi so živeli delavci — tuberkulozni bolniki, je pokazala anketa, ki so jo izvedli leta 1937. Zajela je 306 tuberkuloznih bolnikov. Le 20 % bolnikov je spalo v svojih sobah, drugih 80 % pa je ogrožalo svoje sostanovalce. Večina bolnikov ni imela niti svojih postelj. Le 28 % anketiranih tuberkuloznih bolnikov je spalo v svojih posteljah.[25]

Tudi zdravstvena služba ni bila kos potrebam naraščajočega števila delavstva. Šele leta 1936 je bila v Kranju zgrajena stavba okrožnega urada za zavarovanje delavcev, kjer je delavska zdravstvena ambulanta dobila osem prostorov in rentgen. V ambulanti so delali do leta 1937 trije zdravniki, nato štirje in leta 1938 pet zdravnikov, kar je bilo premalo za tako veliko število delavstva.[26]

Hitra industrializacija je razen gospodarskega napredka povzročila v Kranju nove in hude socialne probleme. Ti problemi so bili še toliko hujši in ostrejši, ker je bil industrijski razvoj v Kranju tako enostranski, ker se je razvijala samo ena industrija, in to tekstilna, ki je povsod plačevala skoraj najnižje mezde v svojem okolju. Razen tega je vsakršen zastoj v proizvodnji tekstilne industrije takoj prizadel vse ali vsaj večino prebivalstva Kranja.

Specifična struktura kranjskega delavstva in njegov izredno težaven socialni položaj ni bil brez pomena za razvoj delavskega gibanja tekstilnega delavstva v Kranju.

Nastajati je začelo v času, ki je bil najbolj neugoden za razvoj delavskega gibanja, poleg tega ni bilo nobenega močnejšega delavskega jedra s starejšo tradicijo in organizacijo, na katero bi se oprlo tekstilno delavstvo v Kranju.

Strokovno (sindikalno) so bili tekstilni delavci slabo organizirani. V svoje organizacije so jih sicer pritegovale strokovne zveze vseh treh smeri: krščanskosocialistična Jugoslovanska strokovna zveza, liberalna Narodna strokovna zveza in socialistična Strokovna komisija, po letu 1936 pa tudi režimska Zveza združenih delavcev, a brez večjega uspeha. Večina tekstilnega delavstva je bila strokovno neorganizirana. Včlanjevanje je bilo precej kampanjsko. Ob večjih akcijah, stavkah in mezdnih gibanjih je število sindikalno organiziranih delavcev naraslo, po končanih akcijah, zlasti po neuspelih akcijah, pa je število članstva v sindikatih navadno zopet upadlo.

Med tekstilnim delavstvom je bila najmočnejša sindikalna organizacija Splošna delavska strokovna zveza, ki je bila v okviru Strokovne komisije del ursovih sindikatov. V teh sindikatih je imela partija velik vpliv in posamezni komunisti so v tridesetih letih prevzemali vodilne funkcije v njih in izvajali partijsko politiko akcijske enotnosti.

Razmerje moči posameznih sindikalnih organizacij vidimo v njihovih akcijah in zlasti v njihovih uspehih. Najbolj aktivna je bila Splošna delavska strokovna zveza. To se je pokazalo tudi ob volitvah v delavsko zbornico in ob volitvah delavskih zaupnikov. Ob volitvah v delavsko zbornico (21. oktobra 1933) je Splošna delavska strokovna zveza v Kranju dobila 1239 glasov, Jugoslovanska strokovna zveza 525 in Narodna strokovna zveza 347 glasov.[27]

Pozneje se je v tekstilnih tovarnah v Kranju zelo uveljavila krščanskosocialistična Jugoslovanska strokovna zveza, zlasti je dobila vpliv v največjih tovarnah, v Jugočeški in Jugobruni. To se je pokazalo ob volitvah delavskih zaupnikov:[28]

	1934	1935	1938
Splošna delavska strokovna zveza	18	16	16
Jugoslovanska strokovna zveza	1	8	16
Narodna strokovna zveza	1	8	6

Prva večja akcija, ki jo je vodila Splošna delavska zveza v Kranju, je bil boj za izvajanje osemurnega delavnika v Jugočeški in boj proti odpustom izvoljenih delavskih zaupnikov. Akcijo je začela sindikalna organizacija 27. julija 1925 na članskem zborovanju podružnice. Podjetju so poslali resolucijo, v kateri so zahtevali sprejem odpuščenih delavcev, uvedbo osemurnega delavnika in spoštovanje pravic delavskih zaupnikov. Ta delavska akcija ni uspela.[29]

Tekstilno delavstvo v Kranju je odigralo najpomembnejšo vlogo v veliki tekstilni stavki leta 1936, ki je imela velik pomen v razvoju delavskega gibanja v vsej Sloveniji. Takrat je angažirala vso slovensko javnost, politike, gospodarstvenike in oblast. Kranjsko tekstilno delavstvo je bilo takrat na čelu delavskega gibanja v Sloveniji.

Položaj tekstilnega delavstva je postajal vedno težji in nevzdržen. Življenjske razmere, ki so se v letih gospodarske krize poslabšale, se v letih naraščajoče gospodarske konjunkture niso izboljšale. Nasprotno. Mezde, ki so se v letih krize znižale ob znižanju cen življenjskih potrebščin, se ob rastočih cenah po končani krizi niso enakovredno zvišale, ampak so za rastjo cen vedno bolj zaostajale. Zlasti nizke so bile mezde v manjših podjetjih.

V začetku leta 1935 je delavska zbornica v sodelovanju z vsemi sindikalnimi organizacijami začela veliko akcijo za zvišanje mezd in za sklenitev enotne kolektivne pogodbe za vse tekstilno delavstvo v Sloveniji. Anketa o delavskih mezdah je pokazala, da so bile zelo nizke in neenotne. V Jugočeški je sredi leta 1935 poprečna dnevna mezda znašala 35,48 din, v Textilindusu 34,80 din, v Intexu 29,16 din, v Jugobruni 26,15 din, pri Sircu 24,69 din, pri Božiču 21,51 din in v Ika 18,78 din.[30]

Delavska zbornica in delavske strokovne organizacije, ki so v letu 1935 zbirale podatke o delavskih zaslužkih, dolžini delovnega časa in drugih delovnih pogojih, so sklicale tudi več delavskih zborovanj, na katerih so delavci in zastopniki oblasti obravnavali socialni položaj tekstilnega delavstva. Vse to je sprožilo v Sloveniji splošno akcijo za sklenitev kolektivne pogodbe. Poleg akcij z delavske strani je dal pobudo še mariborski tekstilni industrialec Josip Hutter, ki je plačeval najvišje mezde v tekstilni industriji (41,26 din na dan); od enotne kolektivne pogodbe za vso Slovenijo je namreč pričakoval še večjo konkurenčno sposobnost, kar pa je seveda prikrival. Svoj predlog je poslal 22. januarja 1936 banski upravi in poskrbel za njegovo publiciteto. V javnosti je imel ta predlog velik odziv. Predlagal je minimalno mezdo 4 din na uro (32 din na dan).[31]

V Kranju so delavski zastopniki začeli januarja 1936 sestavljati osnutek kolektivne pogodbe za vse tekstilno delavstvo v Sloveniji. V ta namen je bil 1. aprila osnovan centralni tarifni odbor, ki so ga sestavljali vsi trije centralni tajniki slovenskih strokovnih organizacij in dva člana

delavske zbornice (Lovro Jakomin, Peter Lombardo, Vekoslav Bučar, Jože Golmajer in Filip Uratnik). Osnutek kolektivne pogodbe so 11. julija 1936 poslali podjetjem, banski upravi in podružnicam strokovnih organizacij v razpravo. Centralni tarifni odbor je tudi zaprosil bansko upravo, naj čimprej skliče pogajanja za sklenitev kolektivne pogodbe.[32]

Dne 14. avgusta 1936 je bila na banski upravi v Ljubljani razprava o kolektivni pogodbi. Na razpravi je sodelovalo 11 tekstilnih podjetnikov iz skoraj vseh važnejših tovarn. Delavstvo so zastopali centralni tarifni odbor, delavska zbornica in delavski zaupniki iz Kranja, Tržiča, Maribora, Celja in drugih važnejših krajev.[33] Ker razprava ni rodila uspeha in so jo podjetniki skušali čimbolj zavlačevati, je akcijski odbor za sklenitev kolektivne pogodbe po prekinitvi pogajanj sklical shode tekstilnega delavstva po vseh tekstilnih središčih.[34] V Kranju je bil tak shod 19. avgusta in se ga je udeležilo 2500 do 3000 delavcev ali praktično prav vse tekstilno delavstvo iz Kranja. Zborovalci so zahtevali, da se morajo pogajanja za sklenitev kolektivne pogodbe začeti takoj.[35]

Po zborovanju so tekstilni delavci-komunisti in najzavednejši in napredni delavski zaupniki sklenili izkoristiti razpoloženje delavstva in začeti stavkati takoj naslednji dan, da bi tako podjetnike in oblast prisilili k takojšnjim pogajanjem in sklenitvi kolektivne pogodbe. Dvajsetega avgusta leta 1936 tik pred popoldansko izmeno je v Jugočeški izbruhnila stavka. Pisku sirene sta takoj sledili Jugobruna in Intex. Popoldne, zvečer in naslednji dan so začele stavkati še druge kranjske tekstilne tovarne in tovarne v Škofji Loki.[36]

Stavkovni odbor, ki so ga dejansko vodili komunisti, se je dobro zavedal, da morajo Kranju slediti stavke v tekstilnih podjetij vse Slovenije. Iz Kranja in Škofje Loke se je stavka razširila na Tržič in Ljubljano, 1. septembra pa v mariborske tekstilne tovarne in v Prebold.[37] Delavci, organizirani v socialistični Strokovni komisiji, krščansko-socialistični Jugoslovanski strokovni zvezi, liberalni Narodni strokovni zvezi in neorganizirani so nastopili enotno, proti volji svojih sindikalnih vodstev in ne glede na svoje svetovnonazorsko prepričanje. V tej veliki akciji so bili delavci složni. Povsod so zasedali tovarne ter izvolili tovarniške in krajevne stavkovne odbore. Stavkajoče tekstilce so podprli delavci drugih strok, kmetje, obrtniki in mali trgovci.

Delavstvo je začelo stavkati v prepričanju, da bo tako izsililo pogajanja za sklenitev kolektivne pogodbe. Od pogajanj so pričakovali dokončne sklepe in konkretno izboljšanje svojega položaja, ne pa le polovičnih rešitev. Bili so trdno odločeni, da ne zapuste tovarn, dokler ne bodo imeli v rokah trdnih jamstev, da se bo njihov položaj izboljšal.

Organizacija življenja v zasedenih tovarnah je bila v rokah izvoljenih stavkovnih odborov. Ti odbori so izdajali navodila o ravnanju med stavko. Najstrožje je bilo prepovedano uporabljati imetje podjetja ali povzročati kakršnokoli škodo. Po vsem obratu so bile razpostavljene stavkovne straže. Stavkovni odbori so skrbeli za prehrano stavkajočih delavcev in organizirali nabiranje prispevkov. Vsak dan je stavkovni odbor na zboru vsega tovarniškega delavstva obravnaval pritožbe, dajal ukore, navodila in poročal o položaju. Med prostim časom se je delavstvo zabavalo s petjem in glasbo, z branjem in raznimi igrami. Najstrožje je bilo prepovedano izzivati nazorske in politične prepire. V Kranju so imeli v tovarniških prostorih tudi maše.[38]

Podjetniki so zahtevali prenehanje stavke in obljubili sklenitev kolektivne pogodbe, zavračali pa so vsakršna pogajanja z delavstvom, dokler so zasedali tovarne. Oblast jih je pri teh zahtevah podprla. Banska uprava je 5. septembra 1936 izdala naredbo, s katero je prepovedala stavke z zasedbo tovarn. Zagrozila je tudi, da bo tovarne izpraznila s silo, če ne bodo delavci sami odšli iz njih. Delavstvo se je moralo ukloniti sili. 11. septembra so zapustili tovarne v Tržiču in Preboldu, 12. septembra pa v Mariboru. Sledili so jim delavci v Stori v Šentvidu in Gameljnah in pri Eiflerju v Ljubljani. V tovarnah so vztrajali le še delavci v Kranju in v Škofji Loki.[39]

Kranjski delavci so prvi začeli stavkati in bili v večji meri pobudniki tudi drugih stavk. V Kranju so bile mezde najnižje, delovni čas najdaljši, delavske pravice so se najbolj kršile, delavci so doživeli tu največ razočaranj, raznih obljub in prevar in zato niso zaupali ne oblasti ne oficialnim delavskim voditeljem, še najmanj pa podjetnikom. Zanašali so se lahko samo na svojo moč, na moč svojega štrajka. Zato so kranjski delavci vztrajali v tovarnah, škofjeloški pa so jim bili solidarni.

Podjetja, okrajno glavarstvo in banska uprava so 15. septembra organizirali nasilno izpraznitev kranjskih tovarn. Dne 16. septembra zjutraj je posebni vlak pripeljal iz Ljubljane policijo in žandarmerijo. Najprej so napadli in izpraznili Jugočeško in nato še Jugobruno. Delavci iz drugih tovarn so pred nasiljem sami zapustili obrate. Preganjanje delavcev se je nadaljevalo še ves dan.[40] Izpraznitev tek-

stilnih tovarn v Kranju po oboroženi sili in preganjanje delavcev, ki je temu sledilo, je bilo tako surovo, da je vzbudilo splošno obsojanje javnosti.[41]

Velika tekstilna stavka je bila končana 23. septembra 1936 s podpisom kolektivne pogodbe za vse tekstilno delavstvo v Sloveniji.[42]

Po končani stavki so podjetniki obračunali z delavci. Skoraj vsi revolucionarni delavski voditelji, organizatorji stavke in zavedni delavski zaupniki so izgubili delo. Samo v Kranju so odpustili 215 delavcev. Največ so jih odpustili v Jugobruni in v Jugočeški.[43] Tudi oficialno vodstvo Splošne delavske strokovne zveze je obračunalo z »nedisciplíniranimi« delavci in izključilo iz sindikata najboljše člane,[44] delavska zbornica pa ni hotela braniti in zaščititi tistih delavskih zaupnikov, ki so se vidneje angažirali pri stavki.[45]

Kranjski tekstilni delavci, ki so jim po stavki tovarnarji zaprli vrata, so si pomagali na edinstven način. Združili so se in ustanovili tekstilno proizvodno zadrugo.[46] Ob pomoči partije je bil sestavljen pripravljalni odbor za ustanovitev zadruge. Do 31. decembra 1937 je pristopilo 17 članov, ki so vplačali za 16.000 din deležev in 15.000 din posojila. S tem zneskom so v začetku leta 1937 zgradili začasno delavnico — leseno barako v Stražišču pri Kranju. Postavljenih je bilo 7 statev in začeli so tkati prve metre blaga. Začetek je bil težak. Vznemirjala jih je policija, inšpekcija dela pa je iskala tehnične pomanjkljivosti in grozila s prepovedjo obratovanja. Poleg delavnice so ustanovili še zadružno kuhinjo. Zaradi neurejene produkcije, slabih strojev, ki so tkali nekvalitetno blago, neurejenega tržišča, pomanjkanja obratnega kapitala in zaradi številnih drugih problemov so v začetku zadružniki slabo zaslužili.

Ustavnovni občni zbor zadruge je bil 27. marca 1937. V upravni odbor so bili izvoljeni: Ivan Tominc, Valentin Teran, Vinko Šifrer in Ana Avbelj; v nadzorni odbor pa Rudi Papež, Stanko Gorjanc, Mici Mole, Valentin Gregorič in Stanko Toplak. Zadružni delež so zvišali na 2000 din. K zadrugi so poleg prvotnih zadružnikov, ki so bili v zadrugi tudi zaposleni, pozneje pristopili še drugi člani: dr. Jože Vilfan, dr. Jože Potočnik, dr. Aleš Stanovnik z Jesenic, dr. Tomaž Furlan, primarij bolnice na Golniku, in Johan Bertoncelj — sami komunisti in partijski simpatizerji.

Zaradi neustreznih delovnih pogojev v leseni baraki v Stražišču je delavska zadruga sklenila kupiti zemljišče na Otočah in tam zgraditi novo stavbo za zadružno tkalnico. Konec leta 1939 je bila nova stavba na Otočah blizu železniške postaje zgrajena in zadruga se je preselila na Otočec. Zadnji občni zbor je bil 23. marca 1941. Zadruga je imela takrat že 51 članov, med njimi je bilo veliko članov Komunistične partije, vsi drugi pa so bili njeni simpatizerji. Delavska tekstilna zadruga je omogočala, da se je v njenem okrilju nadaljevalo politično delo tekstilcev gorenjskega kota.

Po zaključku velike tekstilne stavke je nekaj časa trajal začasen upad delavskega gibanja tudi v Kranju. Leta 1938 pa je začelo tekstilno delavstvo novo akcijo za izboljšanje kolektivne pogodbe. 16. oktobra 1938 je bila s tem v zvezi v Kranju konferenca delavskih zaupnikov-tekstilcev; udeležili so se je še škofjeloški in tržiški tekstilci.[47] Pogajanja s podjetniki so bila 25. oktobra 1938, a niso uspela. Zato so delavci odpovedali kolektivno pogodbo, ker jih je pri novih mezdnih gibanjih samo ovirala.[48] Nove kolektivne pogodbe niso več sklenili.

OPOMBE

[1] Statistika industrije kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 45.

[2] Ibidem.

[3] Arhiv SR Slovenije, arhiv zbornice TOI — popis industrije; citiram AS, arhiv zbornice TOI.

[4] Ibidem; trgovski registri pri okrožnih sodiščih v Ljubljani, Celju in Mariboru.

[5] Ur. l. XXXIII/248-1919, str. 75.

[6] Ur. l. 154/674-1919, str. 564.

[7] SN (= Slovenski narod), št. 69 z dne 18. marca 1922; Ur. l. št. 39/1922, str. 149—251.

[8] SN, št. 128 z dne 14. junija 1922; Ur. l. št. 74 z dne 13. julija 1922, str. 485—492.

[9] SN, št. 117/XIX z dne 30. maja 1922; Ur. l. 62/169 z dne 13. junija 1922.

[10] Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja, arhiv inšpekcije dela, fasc. 1 — poročila; citiram Arhiv IZDG.

[11] Prim. Jože Šorn, Velika industrija Kranja med obema vojnama, 900 let Kranja, Kranj 1960, str. 323—340.

[12] AS, arhiv zbornice TOI — popis industrije; prim. op. 11.

[13] Katica Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 13.

[14] AS, arhiv banske uprave odd. VIII, konv. 431 — Jugočeška; Analiza bilansa, Beograd 1930—1939; Trgovski register Ljubljana, Rg. B II., 142.

[15] AS, arhiv banske uprave odd. VIII, konv. 626; Trgovski register Ljubljana, Rg C III., 59.

[16] Prim. op. 11.

[17] Trgovski register Ljubljana, Rg C III., 214; prim. op. 11.

[18] Trgovski register Ljubljana, Rg C III., 22; AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 311/g — popis industrije.

[19] Compass 1942, str. 458.

[20] Prim. op. 11.

[21] AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 313; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 652.

[22] Ibidem.

[23] Spominski zbornik, str. 653; prim. op. 11.

[24] Poročilo okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Ljubljana 1935, 1937, 1938, 1939.

[25] Poročilo OUZD za leto 1937.

[26] Prim. op. 24.

[27] Delavec, leto XX., št. 20, Ljubljana, 1. novembra 1933.

[28] Delavec, leto XXI, št. 7, Ljubljana, 10. aprila 1934, leto XXII, št. 5, Ljubljana; 10. marca 1935; Delavska pravica, 3. marca 1938; Arhiv IZDG, arhiv JSZ, fasc. 24, 47, 48.

[29] Arhiv IZDG, arhiv Inšpekcije dela, fasc. 1, arhiv delavske zbornice, fasc. 20.

[30] Arhiv IZDG, arhiv delavske zbornice, fasc. 26.

[31] Arhiv IZDG, arhiv delavske zbornice, fasc. 26 — informacije in študije o položaju tekstilnega delavstva, str. 453—454.

[32] Prim. op. 30.

[33] AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 222.

[34] Ibidem, Arhiv Mariborske tekstilne tovarne Maribor, fasc. »Stavke«.

[35] SN, 21. avgusta 1936.

[36] Ibidem; prim. Zbornik dokumentarnega gradiva ob 20-letnici velike tekstilne stavke Slovenije 1936, Kranj 1956.

[37] Arhiv CK ZKS v Ljubljani, fasc. »Sindikalno gibanje« — dr. W. Ebbertov dnevnik o stavki od 19. avgusta do 26. septembra; v izvlečkih je bil dnevnik objavljen v slovenskem prevodu v Zborniku (str. 126—146); pomemben vir za tekstilno stavko v celoti so tudi zapiski in dnevnik Viktorja Krašnja, ki je bil med stavko zaposlen v Semperitu v Kranju in član partije. Zapiski obsegajo čas od 1. aprila 1936 do 25. septembra 1936 (Zbornik, str. 121—125).

[38] Ibidem; prim. SN, 22. avgusta 1922.

[39] Prim. op. 37; Slovenec, 13., 14., 17. septembra 1936.

[40] Prim. op. 37; Slovenec, 17. septembra 1936; SN, 17. septembra 1936.

[41] Slovenec, 22. septembra 1936.

[42] AS, arhiv zbornice TOI, fasc. 218 — Kolektivna pogodba za tekstilno stroko v dravski banovini, sklenjena 23. septembra 1936, založil Centralni tarifni odbor za tekstilno delavstvo v Ljubljani (Delavska zbornica), Ljubljana 1936.

[43] Arhiv CK ZKS, fasc. »Sindikalno gibanje« — poročilo o posledicah stavke, ki ga je sestavil delegat delavske zbornice Jurij Stanko 19. oktobra 1936.

[44] Ujedinjeni sindikati, okt.-nov., Beograd 1936; Delavec, 15. okt., 15. novembra 1936, 15. marca 1937.

[45] Arhiv CK ZKS, fasc. »Sindikalno gibanje«.

[46] Ibidem, elaborat Ustanovitev tekstilne zadruge je napisal Stane Gorjanc; Delavska politika, leto XIII, št. 1, Maribor, 1. januarja 1938.

[47] Delavec, leto XXV, št. 11, Ljubljana, 15. novembra 1938.

[48] Delavec, leto XXV, št. 12, 15. decembra 1938; leto XXVI, št. 1, 25. januarja 1939; Ljudski glas, 10. februarja 1939; Delavska pravica, 3. novembra 1938.

PRISPEVEK K ZGODOVINI TEKSTILNEGA ŠOLSTVA V KRANJU

ČRTOMIR ZOREC

Kmalu bo preteklo petdeset let, odkar so dale tekstilne tovarne s svojimi žagastimi strehami Kranju tako izrazit industrijski značaj tudi po vnanjem.

To leto pa bo tudi minilo štirideset let, kar je bila v Kranju ustanovljena tekstilna šola.

Obe dejstvi sta se v teku desetletij v pojem Kranja kar nekako vrasli. Osiromašen bi bil Kranj brez tekstilne industrije. Prav tako pa bi mu manjkala tudi tekstilna šola, ki s svojim dijaštvom daje svojstveno barvo temperamenta kranjske doraščajoče mladine.

Zato gotovo smemo smelo reči, da ni zgolj naključje, da tekstilna šola obstoja prav v Kranju, kot tudi ni zgolj naključje, da se je prav tu razvila tako obsežna tekstilna industrija.

Ta pa je nujno potrebovala domače, strokovno dobro izšolane kadre, ki naj bi čimprej nadomestili tuje mojstre in druge tehnične uslužbence. Ti so namreč vedno teže dobivali dovoljenja za bivanje pri nas in za delo v naših tekstilnih tovarnah.

Ustanovitev tekstilne šole

Prva misel o ustanovitvi tekstilne šole v Kranju sega v leto 1925. Takrat je na občinski seji (13. novembra) predlagal odbornik Franjo Sirc, naj sprejme občina v svoj delovni program ustanovitev tkalske in pletilske šole.

Občinski odbor je soglasno pooblastil župana Cirila Pirca, naj se sporazumno z mestnim starešinstvom pogaja z ustreznimi faktorji glede pripravljalnih del za ustanovitev tekstilne šole.

Župan je sklenil pogodbo med občino in Mestno hranilnico, da ta zgradi šolsko poslopje v Tomšičevi ulici, občina pa bo plačevala stroške za vzdrževanje poslopja.

Stavba je bila v surovem res zgrajena že v začetku novembra 1926.

A drobnjakarski in plašni odborniki so daljnovidne načrte nekaterih naprednih odbornikov preprečili: na občinski seji 16. novembra 1926 je večina odbornikov zavrnila predlagano postavko v proračunu 42.500 din za opremo, razsvetljavo in kurjavo v novi šolski stavbi.

Tako je bila misel o ustanovitvi tekstilne šole v Kranju kratkovidno odrinjena.

Toda že čez dobri dve leti je občinski odbornik dr. Beno Sabothy (seja dne 18. julija 1928) predlagal v imenu mestnega predstojništva vlogo na ministrstvo za trgovino in industrijo in predlog obširno utemeljil: »V Kranju se je razvila že tako velika tekstilna industrija, da zaposluje že bližu 3000 delavcev. Tovarne se stalno razvijajo, še vedno pa se ustanavljajo še nove. Tekstilna šola v Kranju je zato nujno potrebna in bo imela pri takem razvoju industrije tudi zagotovljen uspeh, kajti njeni absolventi bodo prav lahko dobili v domačih podjetjih primerne službe, katere opravljajo danes skoro izključno le dobro plačani tujci.«

Sabotyjev predlog je bil to pot soglasno sprejet!

Kmalu za tem je tudi ljubljanska oblastna samouprava (predhodnica uprave Dravske banovine) pokazala zanimanje za ustanovitev tekstilne šole v Kranju. Dne 3. aprila 1929 je o tem vprašanju sklicala anketo. O poteku in sklepih te ankete — danes bi rekli »na republiški ravni« — je obširno poročal kranjskemu občinskemu odboru župan Ciril Pirc na seji 16. aprila 1929.

Da je imela ljubljanska oblastna samouprava resen namen ustanoviti tekstilno šolo v Kranju čimprej, je očitno že iz dejstva, da je dala domačim strokovnjakom štipendije za izpopolnitev znanja in za preučevanje ustroja tekstilnih šol v inozemstvu: v Čehoslovaški, Franciji, Belgiji, Nemčiji in Avstriji. Po likvidaciji oblastne samouprave je prevzela njene obveznosti uprava dravske banovine. Med drugim je odobrila tudi primerno vsoto za realizacijo zamisli o ustanovitvi tekstilne šole v Kranju. Dokončno in pravno podlago za ustanovitev šole je izdalo ministrstvo za trgovino in industrijo v Beogradu, in sicer z odlokom I. Br. 4632/VII. 1929 z dne 14. maja 1930, ko je ugodno rešilo prošnjo kranjske mestne občine:

»Imajući u vidu značaj stručnog spremanja omladine u raznim granama industrije i zanatstva u cilju unapredjenja celokupne naše privrede, a na osnovu čl. 1. stav. 1.,

čl. 3. stav. 1. i čl. 4 Zakona o zanatskim školama rešavam:

da se u Kranju otvori stručna tekstilna škola u cilju spremanja omladine za razne grane tekstilne struke s tim da rad ove škole odpočne 1. septembra 1930. a u toku školske 1929/30 godine, da se izvrše sve potrebne predradnje za rad i da gradska opština u Kranju stavi na raspolaganje potrebnu zgradu, osvetlenje i ogrev.

Naredjujem Otseku za Trgovinsku i Zanatsku Nastavu, da ovo rešenje izvrši i ovlaščujem ga, da propiše školska pravila sa nastavnim planom i programom rada.«

Pod to odločbo je podpisan minister za trgovino in industrijo Juraj Demetrović.

Banska uprava je že 12. junija 1930 razpisala mesto ravnatelja in pet učnih mest. Za pomoč pri ustanavljanju šole pa je imenovala poseben pripravljalni odbor v Kranju. V tem odboru, ki mu je predsedoval župan Ciril Pirc, so bili še zastopniki banovinskih in okrajnih forumov, zastopniki tekstilne industrije iz Kranja in Tržiča ter dr. inž. Franjo Kočevar. Medtem so bile urejene tudi formalnosti z Mestno hranilnico glede šolske stavbe. Pripravljalni odbor je 29. avgusta 1930 objavil v časnikih oglas za sprejem prvih dijakov v novo tekstilno šolo. Sprejemni izpiti so bili 10. septembra 1930. Banska uprava je imenovala dr. inž. Franja Kočevarja za vršilca dolžnosti direktorja tekstilne šole v Kranju in nakazala prvo dotacijo za tekoče stroške.

Z rednim poukom je šola pričela dne 17. septembra 1930.

V prvi letnik je bilo na osnovi sprejemnih izpitov sprejetih 22 dijakov. Strokovne predmete sta poleg dr. inž. Franja Kočevarja poučevala Maks Stupica in Otmar Zupančič; splošno izobraževalne predmete pa sta poučevala kot honorarna predavatelja dr. Simon Dolar in prof. Ivan Kolar.

Čas narodnoosvobodilnega boja

S prihodom okupatorja v naše kraje je kranjska tekstilna šola prenehala s svojim delom. Šolsko imetje je bilo zaplenjeno, predavateljski zbor razrešen, dijaštvo pa se je vrnilo na svoje domove s prepričanjem, da bo moglo, ko mine vojna, nadaljevati šolanje.

Že v stari Jugoslaviji je bil precejšen del dijaštva napredno usmerjen in organiziran. Značilna zanj je bila politična razgledanost in informiranost glede socialnih gibanj v svetu. Vzrokov za táko napredno usmerjenost dijakov kranjske tekstilne šole je bilo več. Predvsem so prišli dijaki v predšolski in medšolski praksi v stike s prebujenim delavskim razredom po tekstilnih tovarnah. Socialno poreklo večine dijakov pa je že itak bilo proletarsko. Duhovni razgibanosti dijaštva je bil gotovo tudi vzrok v tem, da so prihajali v kranjsko šolo fantje iz vseh krajev Slovenije in Jugoslavije. Značilno za sestavo dijaštva je bilo dejstvo, da je vsaj v prvih letih obstoja šole bilo med učenci najmanj domačinov. Vsekakor pa je že šola sama s svojim poslanstvom — domači strokovnjaki morajo slej ko prej priti na mesta, ki jih zasedajo tujci — vplivala na narodnoobrambno miselnost svojih dijakov. Podprlo pa je to miselnost tedaj splošno razširjeno prepričanje, da so mnogi tuji »nenadomestljivi« strokovnjaki v bistvu le člani tako imenovane »pete kolone«, ki bo pomagala sovražniku, ko bo vdrl v našo deželo.

Zato okupacija dijakov in absolventov kranjske tekstilne šole ni našla nepripravljene. Že takoj ob izbruhu vojne so se v častnem številu odzvali klicu domovine, bodisi kot prostovoljci, bodisi kot redni vojaki. Po vdoru sovražnika v našo deželo se je velika večina bivšega dijaštva kranjske tekstilne šole priključila narodnoosvobodilnemu gibanju. Kako izjemno časten je bil delež mladih tekstilcev v boju za osvoboditev, priča pretresljiv podatek: od 208 dijakov, ki so šolo absolvirali v letih 1932—1941, jih je kar 42 žrtvovalo svoja življenja! Le malokateri šoli na Slovenskem je bil naložen tako visok krvni davek.

S ponosom so zato povojni rodovi tekstilcev vzidali v zunanje ostenje novega šolskega poslopja spominsko ploščo z vklesanim napisom:

ZVESTO SE SPOMINJAMO
DVAINŠTIRIDESETIH TOVARIŠEV
BIVŠIH DIJAKOV
KI SO DALI SVOJA ŽIVLJENJA ZA NAŠO SVOBODO
Z LASTNO KRVJO SO ZATKALI
TRDNO OSNOVO ZA SREČO DOMOVINE

NAJ JIM VETER IN PTICE POJO NAD GROBOVI
PESEM GLOBOKE IN VDANE ZAHVALE!
26. junij 1945

Razvojne stopnje od dveletne do štiriletne šole

Tekstilna šola v Kranju je v štirih desetletjih (l. 1970 bo slavila štirideseletnico ustanovitve) doživljala vrsto reorganizacijskih sprememb.

Zaradi nujnih potreb po domačem strokovnem naraščaju je bila šola sprva le dveletna. Tudi specializirana še ni bila, pač pa le splošna tekstilna šola. Bilo je treba hitro in vsem ustreči — tak je bil takrat položaj v tekstilni industriji. Dveletna šola je od šolskega leta 1930/31 do šolskega leta 1940/41 dala gospodarstvu 208 mladih tekstilnih tehnikov (od tega števila je bilo le 14 deklet). Med okupacijo šola ni delovala, pač pa so Nemci leta 1943 poskušali s svojo tekstilno strokovno šolo, ki pa seveda v naši sredini ni mogla imeti nobenih rezultatov.

V šolskem letu 1945/46 je bila šola še dveletna in splošne smeri. To leto, prvo po vojni, je bilo le 17 absolventov — ki so pričeli šolanje v prvem letniku še pred okupacijo — od teh le 1 dekle. Že prihodnje šolsko leto (1946/47) se je v šoli organiziral pouk v specializiranih smereh. Prvi letniki so bili kar trije: predilski, tkalski in apreterski. Absolventov je bilo to leto 32 (od tega 9 deklet). Šolsko leto 1947/48 je bilo zadnje leto dveletne tekstilne šole. Z zaključkom tega leta odhajajo v industrijo zadnji absolventi dveletne šole (ki pa je po stopnji uradno izenačena s poznejšo tri in štiriletno šolo — gl. Uradni list FLRJ št. 18/52-195). V tem šolskem letu je zaključni izpit napravilo 20 predilcev, 29 tkalcev (od tega 6 deklet) in 9 apreterjev (od tega 2 dekleti). V šolskem letu 1948/49 ni bilo absolventov, ker je šola prešla iz dveletne v triletni Tekstilni tehnikum. V tem šolskem letu je bila v Kranju ustanovljena tudi triletna tekstilna industrijska šola, ki pa je bila že prihodnje šolsko leto premeščena v Maribor. Z zaključkom šolskega leta 1949/50 in 1950/51 so izšli zadnji absolventi triletnega Tekstilnega tehnikuma (predilcev 22, tkalcev 71, pletilcev 14 in apreterjev 14).

Zaradi reorganizacije triletnega tehnikuma v štiriletno srednjo tehniško tekstilno šolo na koncu šolskega leta 1951/52 ni bilo absolventov. Na zaključku šolskega leta 1952/53 so izšli iz šole prvi absolventi specializirane štiriletne srednje tehniške tekstilne šole. Poslej se ustroj šole bistveno ni več spreminjal. Le besedica »srednja« je bila pri imenu šole opuščena. Tehniška tekstilna šola pripravlja tekstilne tehnike predilske, tkalske, tekstilnokemijske, pletilske in konfekcijske specializacije.

Večerni tečaji

Posebna odlika kranjske tekstilne šole je bila njena pripravljenost, da v okviru celoletnih večernih tečajev daje delavcem iz tekstilnih tovarn tisto temeljno strokovno izobrazbo, ki jo bodo potrebovali kot nižji tehnični kader v predilskih in tkalskih obratih.

Tuji, tako imenovani nenadomestljivi strokovnjaki, so vedno teže dobivali dovoljenja za bivanje in službovanje v Jugoslaviji. Tako so bili tovarnarji kar nekako prisiljeni zaupati nekatere nižje tehnične položaje (preddelavci, vlagalci, podmojstri) sposobnejšim domačinom. Toda ti mladi ljudje pri vsej svoji dobri volji niso in niso mogli napredovati — manjkalo jim je osnovno strokovno teoretično znanje. In že so si zlohotni tujci (večinoma so bili to sudetski Nemci) meli roke, češ da jih nihče ne bo mogel nadomestiti v tovarnah pri strojih. Rešitev je bila za naše ljudi ena sama: že 16. oktobra 1930 so se v kranjski tekstilni šoli pričeli večerni tečaji. Takoj se je priglasilo vanje 56 delavcev, kandidatov za podmojstrska in mojstrska mesta v tekstilnih tovarnah. Pouk je trajal vse šolsko leto, vsak večer po dve uri — torej 12 ur tedensko! Predavanja so obsegala nauk o tekstilnem materialu, kemijsko tehnologijo, predilstvo, strojeslovje, tkalstvo, vezave, dekompozicijo in strokovno računstvo. Poučevali so redni predavatelji tekstilne šole. Do prihoda okupatorja v naše kraje se je v večernih tečajih izobrazilo kar 658 delavcev kranjskih tekstilnih tovarn. Mnogi od njih so zlahka napredovali na svojih delovnih mestih, kajti imeli so učinkovito orožje: znanje!

Po osvoboditvi je bila potreba po domačih strokovnjakih vseh kvalifikacijskih stopenj še večja, saj so tujci morali iti tja, od koder so prišli. Kako nujna je bila po končani vojni potreba po nižjem tehničnem kadru, priča dejstvo, da so se tečaji za izobraževanje delavstva pričeli še prej kot redna srednja tekstilna šola. Začeli so se sredi julija, sredi vročine — a prav na začetku obnove! Z razliko od predvojnih večernih tečajev za tekstilno delavstvo, ki so bili splošni — za tkalce, predilce in oplemenitilce skupaj — so se povojni večerni tečaji specializirali v štirih smere: predilski, tkalski, oplemenitilski in pletilski. Po letu 1945 je te tečaje absolviralo 390 tovarišev in tovarišic iz proizvodnje.

Skupno je večerne tečaje obiskovalo in jih uspešno zaključilo 1048 delavcev. — Vsekakor so ti tečaji, tako predvojni kot povojni, pripomogli mladim delavcem do boljšega kruha — tekstilni industriji pa, predvsem v prvih povojnih letih, do uspešnega obratovanja.

V poznejšem obdobju, od l. 1950 dalje, se je ta dejavnost — pomoč delavstvu do osnovne strokovne izobrazbe — preusmerila v posebne enoletne in večletne tečaje (npr. za trgovce — manufakturiste), v skrajšani študij za ude-

ležence NOB, v posebne tečaje po tovarnah (Derventa, Kočevje, Polzela, Metlika idr.), ki jih je prav tako organizirala kranjska tekstilna šola in v katerih so poučevali redni predavatelji šole.

Vsekakor pa so vsi ti tečaji bili hkrati tudi vez šole s proizvodnjo, kar daje vsej tej dejavnosti še poseben pomen in vrednost.

Šolske stavbe

Sprva kranjska tekstilna šola sploh ni imela svojih učnih prostorov. Od 17. septembra 1930, ko je pričela z rednim poukom, do 20. oktobra 1930 je gostovala v učilnicah kranjske gimnazije. Nato je dobila začasno prostore v pritličju Narodnega (sedaj Delavskega) doma, od koder se je izselila Puškarska šola, ki je bila prav takrat premeščena v Užice. Spomladi l. 1931 je bilo v Tomšičevi ulici dograjeno dvonadstropno poslopje, ki ga je tedanji občinski odbor dodelil šoli v trajno lastništvo. Stavba je za potrebe prvih let popolnoma ustrezala. Imela je dve večji učilnici, kemijski laboratorij, preizkuševališče tekstilij, tkalniške prostore, mehanično delavnico, več kabinetov, zbornico in pisarniške prostore. Potrebe po razširitvi kranjske tekstilne šole, posebno pa potrebe po šolskih delavnicah (predilnici, tkalnici, barvarni, belilnici, oplemenitilnici idr.), so postale tako pereče, da je že l. 1939 takratna uprava Dravske banovine sklenila postaviti novo, moderno šolo, združeno s prostornimi delavnicami.

V takratnem dnevnem časopisju (april 1940) je bila objavljena naslednja utemeljitev za novo gradnjo:

»Nobena industrija ni v zadnjem desetletju dosegla takega razvoja kakor tekstilna industrija, ki postaja glede na veliko število zaposlenih delavcev ena najpomembnejših industrij Slovenije. Da dobi ta industrija tudi strokovno izvežbano in primerno šolano osebje, ki bo sposobno prevzemati odgovornejša mesta v tekstilnih obratih, je bila ustanovljena Tekstilna šola v Kranju. Z njo je izpopolnjena velika vrzel v našem strokovnem šolstvu; saj je znano, kako veliko število tujcev — strokovnjakov je zaposlovala pri nas prav tekstilna industrija. Z novo šolo je bil ustvarjen pogoj, da omogočimo Slovencem, da ne služijo le strojem, ampak da zasedejo tudi vsa druga mesta, pri katerih so bili doslej nujno potrebni tujci. Tekstilna šola v Kranju že več let z uspehom deluje, bori pa se z velikim pomanjkanjem primernih prostorov in naprav. Da odpomore tej stiski, je sklenila banovinska uprava, da bo zgradila za kranjsko tekstilno šolo novo in moderno poslopje.«

In res: že so bili odobreni krediti v znesku 5,383.822 dinarjev in v zgodnji spomladi l. 1941 so pričeli s prvimi deli. Načrte za novo poslopje je izdelal znani strokovnjak za šolska poslopja inž. arh. Emil Navinšek.

Okupatorjev vdor pa je začeto delo prekinil. Za lepo zamišljeno stavbo so bili narejeni le betonski temelji. Na njih stoje danes provizoriji gumarske industrijske šole.

Po osvoboditvi, ko je kranjska tekstilna šola začela delo z novim elanom, so postale potrebe po učnih prostorih še večje. Na novo poslopje spričo drugih, nujnejših potreb v deželi ni bilo misliti. Situacija se je reševala tako, da je bil na dvorišču stavbe v Tomšičevi ulici zgrajen večji prizidek, na Primskovem, tik nad levim bregom Kokre, pa je šola postavila delavniški provizorij. S tem so pridobili v starem šolskem poslopju kar tri nove učilnice.

Zasilno — za nekaj let — je bilo tako vprašanje učnih prostorov rešeno. Spričo potreb po kadrih, hkrati pa tudi kot očitno priznanje šoli za dotedanje uspehe, je ministrstvo za industrijo in rudarstvo LRS že l. 1947 planiralo za novo šolsko poslopje 30 milijonov dinarjev, o čemer govori dopis z dne 8. decembra 1947:

»Za l. 1948 je planirana delna izgradnja novega šolskega poslopja in je predviden kredit v znesku 8,000.000 din. Da bi bilo mogoče pričeti z gradnjo takoj ob pričetku gradbene sezone v l. 1948, morate izvršiti vse priprave za izdelavo načrtov in stopite tozadevno v stik s Projektivnim zavodom v Ljubljani. Izdelajo naj se okvirni načrti za celokupno zazidavo, ki je planirana za 30,000.000 din in detajlni načrti za objekte, ki bodo zgrajeni naslednje leto.«

Žal pa so znane gospodarske težave v l. 1948 zavrle znova oživljeno upanje na novo zgradbo in tako je bila že prva vsota (8,000.000) blokirana in dana za najnujnejše investicije. Ponovno je vzniknila misel o gradnji novega poslopja za tekstilno šolo jeseni l. 1952. Pripravljen je bil zadosti utemeljen predlog in Ljudski odbor mestne občine Kranj je sprejel novo gradnjo v svoj investicijski program za l. 1953. Za prva pripravljalna dela in načrte je občina takoj dala 5,000.000 din dotacije. Nato je bilo na plenarnem sestanku (6. maja 1953) zastopnikov slovenske tekstilne industrije sklenjeno, da bodo tovarne prispevale h gradnji sorazmerno s številom svojega delavstva: po 2000 dinarjev letno na zaposleno osebo. Tako bi znesel prostovoljni letni prispevek tekstilne industrije 40 milijonov dinarjev. Zaradi nove investicijske politike pa se tudi ta finančni načrt ni posrečil. Kljub temu je upravni odbor

Združenja slovenske tekstilne industrije na občnem zboru 6. januarja l. 1952 znova predlagal:

»Srednja tehniška tekstilna šola v Kranju dela v nemogočih in tesnih prostorih. Zaradi tega ne more uspešno opravljati svoje naloge in dajati industriji zadostnega števila dobrega strokovnega kadra tehnikov. Vse akcije glede gradnje novega poslopja so zaradi novih ekonomskih pogojev zastale; zato je potrebno, da industrija sama zbere toliko materialnih sredstev, da bi bilo mogoče šolsko poslopje v surovem stanju zgraditi do strehe. Nadaljnja sredstva za dograditev bo mogoče dobiti od Zvezne industrijske zbornice na račun sklada za gospodarske kadre. Ta fond pa se načelno ne more uporabljati za gradnje, pač pa se lahko uporablja za dograditve, adaptacije in opremo šol.«

Tudi Sindikat delavcev in nameščencev tekstilne in oblačilne stroke za Slovenijo je na svojem občnem zboru 25. in 26. aprila 1952 sprejel resolucijo, ki vneto podpira težnje šole po pridobitvi novega poslopja:

»Sindikat tekstilnih delavcev Slovenije meni, da je potrebno zgraditi v Kranju novo poslopje za to našo edino srednjo strokovno šolo v republiki. — To zahtevo utemeljujemo z dejstvom, da je tekstilna industrija po številu delavstva ena najmočnejših industrij na Slovenskem in da prispeva znatne vsote k skupnosti z uspehi svoje proizvodnje ter ima zato vso moralno pravico, da pride njena šola do primernega, sodobnega in modernega poslopja v Kranju, kjer obstaja ta šola že več kot dvajset let. — V letih svojega obstoja je šola vzgojila vrsto dobrih strokovnih generacij, ki so s svojim delom in znanjem uspešno nadomestile tuje strokovnjake, ki so bili prav v naši industriji glavna opora kapitalizma in njegovi priganjači.

Med osvobodilno borbo so se absolventje in dijaki kranjske tekstilne šole častno izkazali. Tudi to je ena od moralnih obvez, ki jih imamo do te šole. — Danes dela šola v tesnih, neprimernih prostorih; medtem pa tehnika napreduje. — Želimo, da bi se sinovi in hčere delavskega razreda, posebno pa otroci našega tekstilnega delavstva, ki jih v prvi vrsti usmerjamo v ta naš učni zavod, šolali v sodobnih prostorih in v ugodnih pogojih. Da bi postali res mojstri tehnike in nas nekoč na delovnih mestih uspešno zamenjali.«

Sedaj, ko sta tekstilna industrija in republiška sindikalna organizacija tako krepko podprli težnje šole po novi stavbi, je bil led prebit: dne 1. novembra 1955 se je pričelo z gradnjo današnjega poslopja. Potrebna sredstva za gradnjo je dal v glavnem zvezni sklad za gospodarske kadre, ostalo pa republiški in okrajni sklad za gospodarske kadre. Proračunska vsota za gradnjo je bila določena na 194,119.562 dinarjev.

Novo šolsko poslopje je bilo izročeno svojemu namenu v okviru občinskih praznovanj 2. avgusta l. 1958. Slovesnost je bila združena z odkritjem spomenika pred šolo, posvečenega znameniti tekstilni stavki. V obelisk iz pohorskega granita so na eni strani vklesane lakonične besede gesla starih revolucionarjev:

DELU ČAST IN OBLAST

na drugi strani pa je vklesano posvetilo:

SPOMINU NA STAVKO
TEKSTILCEV, KI SO SE UPRLI
NASILJU TER POSTALI GLASNIKI
BLIŽAJOČEGA SE OSVOBODILNEGA
BOJA IN VZOR MLADIM
DELAVSKIM RODOVOM

V novi šolski stavbi, ki ima 16 svetlih učilnic, vrsto laboratorijev in kabinetov, moderno telovadnico in tri velike avle, so dobile poleg Tehniške tekstilne šole dovolj prostora tudi druge šole (Poklicna tekstilna šola, Tehniška čevljarska šola, Višja šola za organizacijo dela).

Tudi za to šolsko stavbo je napravil vse potrebne načrte inž. arh. Emil Navinšek. V staro stavbo v Tomšičevi ulici pa se je po odselitvi tekstilne šole vselila Ekonomska srednja šola.

Kako so se učni prostori z dozidavami in gradnjo množili, je razvidno iz naslednje razpredelnice:

Leto	Učnih mest	Učilnice m²
1945/46	48	134,74
1946/47	78	187,97
1955/56	114	370,50
1959/60	396	736,44

Šolske delavnice in laboratoriji

V stari Jugoslaviji je imela šola le dva delavniška prostora, in sicer kar v stavbi, kjer je potekal tudi teoretični pouk — kar seveda zaradi ropota tkalskih strojev ni bilo prav nič primerno. Zato je šola takoj po osvoboditvi pričela z akcijo za gradnjo delavnic, in sicer blizu prostora, kjer je bila predvidena gradnja novega šolskega poslopja.

In tako je šola z lastnimi sredstvi zgradila l. 1947 manjši, a prostoren provizorij na Primskovem (Grajzarjev travnik). Vanj sta bili preseljeni tkalnica in mehanična delavnica iz šolske stavbe v Tomšičevi ulici. Leta 1952 je bil del delavniškega provizorija dvignjen za eno nadstropje; pred fasado proti Jezerski cesti pa je bilo zgrajeno dvonadstropno upravno poslopje s skladišči, garderobami in sanitarijami. V tako povečane delavniške prostore sta se mogli vseliti tudi volnarska predilnica in pletilnica. Razpored šolskih delavniških prostorov v treh gradbenih fazah najbolje ilustrirajo statistični podatki:

1. pred vojno in tik po njej so zavzemale učne delavnice 258,30 m^2,
2. v šolskem letu 1946/47 so imele že 460,30 m^2,
3. v šolskem letu 1955/56 so imele 982,30 m^2,
4. v šolskem letu 1959/60 pa kar 1123,70 m^2.

V primerih, ko šolske delavnice niso imele dovolj kapacitet (učnih mest), so dijaki nekaterih odsekov (oplemenitilskega, predilskega in pletilskega) odhajali v tovarne in tam opravili svoje ure praktičnega pouka.

Bistvena izpopolnitev teoretičnega znanja pa predstavlja enomesečna vsakoletna počitniška praksa, obvezna v tekstilni tovarni ustrezne usmeritve. Med prakso se dijaki ne le izpopolnijo v svojem strokovnem znanju, pač pa spoznajo tudi tempo proizvodnje in delovno disciplino. Hkrati pa se tudi vžive v okolje, ki jih bo pozneje spremljalo v življenju. V predvojni šoli je obvezna počitniška praksa trajala poldrug mesec; sedaj pa je ta praksa le enomesečna.

Leta 1933 je bilo v šoli osnovano »Banovinsko preizkuševališče za tekstilno industrijo«, ki je kot uradno priznana arbitražna ustanova delovala vse do ustanovitve Tekstilnega inštituta v Mariboru. Večino strojev in naprav nekdanjega preizkuševališča je prevzela šola za svoj fizikalni laboratorij.

Kemijski laboratorij je kranjska tekstilna šola imela od vsega začetka. Zdaj je seveda močno povečan in izpopolnjen.

Da bi se bodoči tekstilni kadri vzgajali po enotnejših vidikih, da bi bil tudi praktični pouk čimbolj urejen in temeljit pa tudi racionalnejši, je Tekstilni šolski center, ki je po l. 1961 združeval vse stopnje in oblike izobraževanja tekstilnih strokovnjakov na Slovenskem, zgradil posebno moderno zasnovano predilnico in tkalnico tik ob novi šoli. S tem se je število učnih mest v šolskih delavnicah znatno zvišalo, saj so le-te pridobile kar 1721 m^2 novih površin.

Dodati je treba še 122,5 m^2, ki so bili pridobljeni za pletilsko učno delavnico, tako da se je iz teh prostorov izselil nekdanji Tekstilni muzej. Tako zavzemajo današnje šolske delavnica 2967,2 m^2 skupne površine. Vsekakor pa je treba pripomniti, da se za praktični pouk barvarjev, oplemenitilcev in tiskarjev šola poslužuje delavniških prostorov in laboratorijev nekdanje tekstilne tovarne »Zvezda«, ki je tudi sicer pridružena Tekstilnemu centru.

Dijaško življenje

V kranjski tekstilni šoli je mladina že prvo leto obstoja šole ustanovila svojo organizacijo »Dijaško podporno društvo na državni tekstilni šoli v Kranju«. Društvena pravila je banska uprava odobrila dne 22. oktobra 1930. Ustanovni občni zbor pa je bil dne 2. februarja 1931.

Namen društva je razviden iz naslednjega člena pravil: »Društveni namen je, nuditi podporo revnim marljivim dijakom, ki bi si ne mogli preskrbeti učnih pripomočkov iz svojih sredstev in bi se ne mogli udeleževati poučnih ekskurzij doma in v tujezemstvo; podpirati tekstilno dijaštvo pri nadaljnjem specialnem izobraževanju; vzbujati tovariško vzajemnost in stanovsko zavest; v prostem času, zlasti v počitnicah, prirejati izlete, na katerih bi udeleženci zbirali narodno ornamentiko, uporabno za tekstilno vzorčenje; na teh izletih bi se udeleženci spoznavali s podeželskimi tkalci, jih navajali na racionalnejše delo in jih seznanjali s pridobitvami nove dobe; zbirati sredstva za ustanovitev višje tekstilne šole.«

Po osvoboditvi so dijaki kranjske tekstilne šole ustanovili svoje Kulturno-umetniško društvo »Viktor Srečnik«, ki se je živo udejstvovalo na kulturnem in na športnem področju.

Organizacija Ljudske mladine Slovenije je bila vsa leta po osvoboditvi vodilna politična usmerjevalka med dijaštvom. V njej so bili povezani učenci vseh letnikov in vseh odsekov.

Pravo bratstvo in enotnost med tekstilno mladino raznih jugoslovanskih narodov pa se je razvijalo od l. 1955 dalje, ko je tekmovalo dijaštvo vseh jugoslovanskih tehniških tekstilnih šol na tako imenovanih »tekstiliadah«, ki so se zvrstile v mestih, kjer obstoje šole te stopnje: v Leskovcu, Zagrebu, Odžacih, Štipu in v Kranju. Večkratna zmagovalka na teh »tekstiliadah« je bila tudi kranjska tekstilna šola.

S kakim navdušenjem so se dijaki kranjske tekstilne šole udeleževali prostovoljnih akcij v okviru mladinskih delovnih brigad, priča že samo to dejstvo, da so 1. julija 1946 odšli prav vsi absolventi II. letnika na progo Brčko—Banoviči. Seveda so se tudi naslednje generacije z veliko vnemo odzivale pozivom na mladinske delovne akcije v Sloveniji in zunaj nje.

Številni dijaki kranjske tekstilne šole so se med študijem aktivno udeleževali dela pri gledališču, v športnih društvih in v vodstvenih forumih družbenih in političnih organizacij.

Socialna skrb za dijaštvo, ki je prihajalo v Kranj iz najrazličnejših krajev Jugoslavije, je bila za vodstvo šole ena najtežjih nalog. V letih pred vojno v Kranju ni bilo stanovanjske stiske. Cenene dijaške sobice so se zlahka dobile. Za hrano tudi ni bilo težko, ker je delovala dijaška kuhinja, ki je dajala zadostne obroke za majhne denarje. Po vojni, ko se je mesto napolnilo z doseljenci s podeželja, si je šola tako pomagala, da je najemala večje prostore, jih opremila in tako dajala skupna prenočišča najpotrebnejšim. S pridobitvijo dijaškega doma na Zlatem polju l. 1949 pa so bila vsa ta vprašanja rešena. Četudi se je dijaški dom že l. 1953 upravno osamosvojil, so dijaki tekstilne šole še vedno v njem tvorili večino, tako da bi smeli ta internat imenovati kar tekstilni dijaški dom. Pred leti so dijaški dom na Zlatem polju tako povečali, da lahko sprejme dijake vseh šol na področju Kranja.

BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES TEXTILSCHULWESENS IN KRANJ

In diesem Aufsatz erläutert uns der Autor die Entwicklung des Textilschulwesens in Kranj, welche mit dem Aufbau der modernen Textilindustrie im Gebiet von Gorenjsko eng verbunden ist. Gelegentlich des 40-jährigen Jubiläums der Gründung der ersten Textilschule in Kranj, ist es angebracht, wenn wir uns den Entwicklungsgang des Instituts in Erinnnerung bringen, den weiten Weg von der ersten bescheidenen zweiklassigen Schule im Jahre 1930 bis zum heutigen Tekstilni šolski center (Textil-Zentrallehranstalt), welches mehrere Fachabteilungen der verschiedenen Ausbildungsstufen umfasst. Der Autor betont den großen Blutzoll dieser Schule im Nationalbefreiungskampf. In diesem Kampf fielen 42 Absolventen, d. h., daß jeder sechste der ehemaligen Absolventen sein Leben opferte. Auch der Anteil der Schule am Wiederaufbau nach dem Kriege ist sehr bemerkenswert. An die Stelle der fremden Fachleute, die das Land verließen, traten einheimische Experten, Absolventen der Krainer Textilschule, welche noch heute in den meisten Fällen mit der Leitung der slowenischen Textilindustrie betraut sind.

ELEKTRIFIKACIJA KRANJSKEGA OBMOČJA (1892—1940)

JANEZ KOS

Prava preskrba z električno energijo se prične v Evropi uveljavljati kot posebna gospodarska panoga v letih 1880 do 1890. Vso prejšnjo dejavnost na tem področju moremo imeti le za poskus.[1] Slovenija je z razvojem elektrifikacije v splošnem sledila korakom evropskega razvoja. V skoraj petdesetletnem razvoju je elektrifikacija kranjskega območja dosegla nivo, ki je bil zelo blizu razvitim evropskim državam. Pomembni okoliščini v razvoju elektrarn in elektrifikacije na kranjskem območju sta bili dovoljšna količina lahko izrabljive vodne sile ter stalno rastoče število potrošnikov in potrošnje, pri čemer je imela najvažnejše mesto rast industrializacije tega področja; elektrifikacija in industrializacija sta tudi tod hodili z roko v roki. Pomembna okoliščina pri elektrifikaciji je bila tudi dovzetnost takratnih gospodarskih krogov za veliko novatorijo. Brez žilave zavzetosti, tveganja in precejšnjih vlaganj vsekakor ne bi moglo iti.

Graditev električnih central in elektrifikacije kranjskega področja sta tekli po treh tirih in iz dveh smeri ter z raznimi nameni. Prvi tir pomenijo elektrarne, večkrat prav majhnih zmogljivosti, ki jih je bil domači kapital edino zmožen graditi. Te elektrarne so le počasi in z naporom preraščale čisto krajevne okvirje in se vključevale v elektrifikacijo širših predelov. Električno energijo so proizvajale predvsem za prodajo in so zato potrebovale dobre odjemalce, če so hotele eksistirati in rasti.

Najstarejša električna centrala na kranjskem območju je bila ELEKTRARNA VINKA MAJDIČA v Kranju, lastnika velikega mlina ob Savi. Že 1892 je v svojem mlinu imel elektrarnico, ki je dajala električni tok za razsvetljavo. Takrat si je Majdič pridobil tudi koncesijo za napravo električne centrale ter razvodno in distribucijsko omrežje. Že takoj v začetku je mestni občini ponudil svoj električni tok za razsvetljavo mesta. Mestna občina, ki je imela glede elektrifikacije Kranja svoje načrte, ponudbe ni sprejela. Tako je bogati Majdič začel misliti na razširitev svoje elektrarne šele po prvi svetovni vojni, ko je zaradi državnih in političnih sprememb v Evropi izgubil večji del svojih velikih odjemalcev mlevskih izdelkov. Leta 1923 si je pridobil ob svojem mlinu vodne sile, ki jih je tam imelo mesto. Prve naprave in stroje je dal postaviti leta 1924. To leto moremo šteti za začetno leto velike elektrarne. Generatorje so poganjale stare mlinske turbine, katerih moč se je cenila na 300 KS.

Majdičeva hidroelektrarna vse do leta 1927, ko je hotela v Kranju razširiti svoje omrežje za razsvetljavo in pogon drobne industrije, ni silila v mestno jedro. Zaradi nasprotovanja Mayrjeve elektrarne, ki si je pridobila prvenstvo pri elektrifikaciji mesta, in tudi zaradi nasprotovanja pokrajinskih in beograjskih oblasti je tako namero morala opustiti. Ta poraz pa je samo zaznamoval začetek njene velike ekspanzije. Majdič se je lotil razširjanja električne centrale in začel nadaljevati električno omrežje v okolico, kar je vse kazalo na trdnost njegovih gospodarskih temeljev in na dobre možnosti za uspeh. Že dotedaj si je znal priključiti na svoje omrežje nekaj industrijskih podjetij in odjemalce zunaj mestnega jedra na Gašteju, v Stražišču in v Kokrškem predmestju. Razširitev in preureditev električne centrale sta bili opravljeni poleti 1928. V stari strojnici sta stala dva sinhronska generatorja za vrtilni tok po 350 kVA in 75 kVA. Gonile so ju mlinske turbine. V novem prizidku so postavili dve dvojni francisovi turbini. Prva je z močjo 455 KS (gnalo jo je 7000 l vode na sek. pri padcu 6 m) prek jermenja vrtela sinhronski generator za vrtilni tok z učinkom 460 kVA, druga turbina z močjo 935 KS (poganjalo jo je 14.500 l vode na sek. pri padcu 6 m) pa je prek zobatega podležja gnala sinhronski generator učinka 900 kVA. Prva turbina naj bi predvidoma poganjala še sinhronski generator za vrtilni tok učinka 40 kVA. Za pozneje so predvideli še montažo asinhronskega motornega generatorja, ki naj bi napajal 120 členov akumulatorske baterije s tokom 9 A, ki bi služil kot rezerva za razsvetljavo. Turbine so imeli avtomatične hidravlične regulatorje. Hidroelektrarna je proizvajala tok 50 Hz. Po preureditvi je bila Majdičeva elektrarna med najmodernejšimi elektrarnami pri nas. Med preurejanjem so za potrebe elektrarne montirali na Gorjančevi parni žagi generator 75 kVA.

Naslednja povečava Majdičeve elektrarne je bila opravljena v letu 1937. Takrat so postavili še dva cilindrska motorja po 500 KS za pogon novega generatorja z učinkom 480 kVA, ki je proizvajal tok 3000 V napetosti. Naslednje leto so zaprosili za odobritev načrtov za dvig jezu na Savi, s čimer naj bi se ob nizki vodi povečal učinek od E bruto 970 KS na E bruto 1240 KS. Leta 1938 je elektrarna razpolagala s 3000 KS, s kaloričnо rezervo 1000 KS, njeni generatorji pa s skupnim učinkom 3000 kVA. Leta 1933 so imele njene turbine tisoč KS manj, generatorji pa le 1760 kVA skupnega učinka.

Starejši podatki o proizvodnji in porabi električne energije za Majdičevo elektrarno niso znani, mlajše pa prikazuje naslednja tabela:

kWh	1934	1936	1938	1939
proizvedeno . .	3,800.000	4,858.400	8,110.550	7,500.000
prejeto			233.312	74.760
oddano			519.010	1,353.415
porabljeno . . .	3,300.000	3,752.702	6,070.850	3,819.224

Zgornji prikaz pokaže hitro rast proizvodnje po letih gospodarske krize.

Marca leta 1927 je Majdič dobil dovoljenje za graditev daljnovoda za napetost 35.000 V iz Kranja do Medvod, pri katerem je smel prvič pri nas uporabiti »ameriško« metodo impregniranja kostanjevih drogov, kajti kovinske nosilce je pri tem daljnovodu postavil samo na važnejših mestih. Ob gradnji tega daljnovoda je moral postaviti tudi novo transformatorsko postajo pri elektrarni, ki je transformirala tok s 3000 V na 35.000 V. Iz transformatorske postaje na koncu tega daljnovoda je kasneje razpeljal razdelilne vode in krajevna omrežja za Medvode, Presko, Vaše, Svetje (1931), za Mejo in tovarno Medič-Zankl (1940) in druga naselja, med katerimi so bile tudi Pirniče. Leta 1927 je Majdič napeljal daljnovod do Čirčič in zaprosil za njegovo podaljšanje do Hrastja, Prebačevega, Voglja in Voklega. Istega leta in pozneje je na svoje omrežje priključil več industrijskih podjetij v Kranju (Inteks, Vulkan, Puškarna, tiskarna Sava, Standardt, Jugobruna, Tekstilindus) ter naselja Zabukovje, Pševo, Javornik, Čepule, Stražišče, Bitnje, Drulovko, Gaštej in Labore. Leta 1938 je imela Majdičeva elektrarna 37 km krajevnih omrežij, 52 km daljnovodov, 1 transformatorsko postajo 1000 kVA, 35.000/3.000 V, 4 transformatorske postaje 480 kVA 35.000/400/231 voltov, 1 transformatorsko postajo 50 kVA 5000/3000 V ter še tri po 60 kVA 3000/400/231 V. Iz podatkov o transformatorskih postajah moremo videti tudi napetosti električnega toka v Majdičevem razvodnem in distribucijskem omrežju. Elektrarna je dajala svojo električno energijo 36 krajem, in to naslednjim: Čepulam, Čirčičam, Dolu, Drulovki, Dragi, Goričanam, Javorniku, Kranju, Ladji, Medvodam, Orehku, Spodnjim in Zgornjim Pirničam, Pševemu, Preski, Rakovniku, Rakovici, Sori, Spodnji in Zgornji Senici, Spodnjim, Srednjim in Zgornjim Bitnjam, Stari Loki, Škofji Loki, Stražišču, Svetju, Sv. Joštu, Šmarjetni gori, Vašam, Verjam, Vikerčam, Zavrhu, Zabukovju, Zbiljam in Žejam.

Pomemben dogodek v razvoju Majdičeve elektrarne je bila njena priključitev na omrežje Kranjskih deželnih elektrarn, in sicer po pogodbi o medsebojni pomoči, sklenjeni po dolgih pogajanjih leta 1937. V ta namen so leta 1937 začeli graditi okrog 4 km dolg zvezni vod za napetost 20.000 V od elektrarne do zvezne transformatorske postaje Kranjskih deželnih elektrarn v Naklem. Prek tega voda je Majdičeva elektrarna v naslednjih letih dobivala in oddajala električno energijo (leta 1938 je prejela 233.312 kWh in oddala 61.333 kWh, leta 1939 je prejela 67.930 kWh in oddala 22.310 kWh). Že pred tem pa se je povezala z elektrarno Škofja Loka in okolica, ki je bila po svoji strani povezana še z nekaterimi drugimi elektrarnami. Zveza med obema je tekla po daljnovodu Kranj—Bitnje in Škofja Loka—Bitnje, ki sta ga elektrarni leta 1939 preuredili za obratno napetost 10.000 V. Po tem vodu je elektrarna prejela leta 1939 6830 kWh in oddala 817.710 kWh, kar ni bilo malo.[2]

Leta 1899 je v tesni Kokre v bližini železnega mostu v Kranju zgradil svojo hidroelektrarno Ad. Kreuzberger. V njej je razpolagal s 65 KS in proizvajal enosmerni tok z napetostjo 220 V. Interes za električni tok je moral biti sprva v Kranju precej majhen; celo mestna občina je leta 1901 odklonila elektrifikacijo mesta iz te elektrarne, ki je bila deset let po ustanovitvi že na dražbi. Kupila jo je Marija Mayr. Poslej je nosila ime ELEKTRARNA MAYR (pozneje Mayr in drug in nazadnje, ko je prišla v posest Kranjskih deželnih elektrarn, ELEKTRARNA KRANJ). Moč elektrarne so leta 1921 zelo povečali, tako da je imela potem moč 260 KS. Dve leti kasneje je prešla na trofazni tok z napetostjo 380 V in 220 V. Leta 1927 je imela dvojno vodno francisovo turbino s 185 KS, Dieslov motor s 85 KS, generator za trofazni tok 140 kVA in dinamo z učinkom 56 kVA. Mestna občina je takrat menila, da so proizvodne

zmogljivosti elektrarne zadostne za ekonomske potrebe Kranja in da jih bodo zadovoljevale še vrsto let. Srednja obremenitev elektrarne je takrat namreč znašala le 50 KS, maksimalna pa 110 KS, njene možnosti pa so bile dosti večje. Mogli so jih tudi vsak čas še povečati. Konec leta 1939 je imela elektrarna dve francisovi turbini s 75 KS in 115 KS ter dizlov motor z 80 KS, generator 140 kVA, 5500 V in generator 100 kVA 400/231 V. Oba generatorja sta proizvajala vrtilni tok 50 period. Leta 1940 so turbini izboljšali in zamenjali generator z novim, tako da je jakost elektrarne znesla 180 kW.

Iz elektrarne Kranj so bili napeljani vodi v mesto in vod visoke napetosti, ki so ga postavili leta 1934 po pogodbi s Kranjskimi deželnimi elektrarnami. Po njem je tekel električni tok do transformatorske postaje 5000/20.000 V in prek nje po vodu do Rupe, kjer je bil napravljen spoj z daljnovodom Kranjskih deželnih elektrarn Naklo—Črnuče. S to povezavo je elektrarna bila šele prav izkoriščena. Naenkrat se je njen potrošniški krog neznansko povečal, zato je tudi proizvodnja električne energije rasla. V petih letih (1935—1940) se je povečala štirikrat. Leta 1939 je množina kWh, ki jih je oddajala v omrežje Kranjskih deželnih elektrarn, že presegla za 62.770 kWh celotno proizvodnjo leta 1935. Skoraj trideset let je bila elektrarna navezana samo na potrošnike v Kranju, a tudi mesta ni mogla v celoti prepresti s svojim omrežjem, saj se je leta 1927 Majdiču še zdelo vredno potegovati se za dovoljenje za elektrifikacijo predela okoli Roženvenske cerkve in Kokrškega predmestja. Takrat se je Mayr komaj ubranil konkurence. Šele 1928 je segel z napeljavo električnega toka tudi zunaj mestnega jedra. Napeljal je omrežje na Klanec, Huje in Primskovo (dovoljenje za to napravo je dobil že leta 1922) in obenem zaprosil za odobritev načrtov za elektrifikacijo Kokrškega predmestja. Pri tem omrežju je tudi ostalo. Mayrjevo razvodno in razdelilno omrežje je imelo leta 1939 le 2 km daljnovodov in 12 km krajevnega omrežja in naslednje transformatorske postaje: eno 200 kVA 5230/5000 V, štiri po 325 kVA 5230/400/231 V in še dve po 135 kVA 5230/400/231 V. Omrežje je bilo v mestu do leta 1922 tako slabo, nesistematično razpeljano in malomarno ter nestrokovno izvedeno, da je morala mestna oblast ultimativno zahtevati izboljšanje naprav ali pa odklop potrošnikov.

Sestava potrošnikov električne energije iz Mayrjeve elektrarne do časa prvih uradnih statistik ni mogoče dognati. Leta 1938 je elektrarna dala za javno razsvetljavo Kranja 34.225 kVh, za zasebno pa 165.634 kWh. Precej več je dala za pogon motorjev, 245.379 kWh. Potrošnja na njenem matičnem območju je počasi rasla. Gibanje proizvodnje in porabe kaže naslednja razpredelnica:

kWh	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
proizvedeno		264.830			686.181	890.109	1,063.217
prejeto	9.079	23.230	49.950	58.120	64.490	136.310	
oddano			1.860	2.830	112.780	327.600	
porabljeno							
razsvetljava					199.859	224.039	
pogon					245.379	275.424	
skupaj			353.664		443.238	499.463	

Elektrarno Mayr in drug so v začetku leta 1938 kupile za 5,003.000 dinarjev Kranjske deželne elektrarne. Mayrjev solastnik je bil dr. France Šemrov.[3]

Sredi prvega desetletja našega stoletja je nastala hidroelektrarna ELEKTRARNA GOZDNEGA URADA DR. BORNA na Pristavi pri Križah. Leta 1929 je dobil lastnik dovoljenje za postavitev lokomobile in novega generatorja z učinkom 375 kVA. Leta 1935 je imela elektrarna učinek 200 kW, imela je tri generatorje po 120 kVA, 300 kVA in 120 kVA, 3000 V, 50 period. Generatorje so poganjali dve turbini po 160 KS in lokomobila s 480 KS. Elektrarna je šele leta 1927 segla z delom omrežja tudi na kranjsko območje. Takrat so napeljali dajnovod Pristava—Križe—Sebenje—Žiganja vas—Zadraga—Zgornje in Spodnje Duplje in odcep od Sebenj v Senično in na Golnik. Ob tem daljnovodu so postavili osem transformatorskih postaj za krajevna omrežja v Križah, Sebenju, Seničnem, Zadragi, Žiganji vasi, Letencah, Goričah, Srednji vasi, Zalogu in Golniku. Elektrarna je dajala električni tok tudi za druge kraje (Tržič, Bistrico, Retnje, Breg, Pristavo). Leta 1939 je

imela 15,6 km daljnovodov, 14 km krajevnega omrežja, štirinajst transformatorskih postaj po 490 kVA, 3000/380 V, šest postaj po 300 kVA, 3000/220 V, 50 period. Leta 1938 je elektrarna proizvedla 982.000 kWh, leta 1939 pa 1,021.030 kWh. Potrošnja se je od 524.390 kWh v letu 1935 zvišala do leta 1939 na 980,707 kWh.[4]

ELEKTRARNO ZABRET & COMP. je postavil Josip Zabret, tovarnar lanenega olja in firnežev v Britofu pri Kranju, leta 1923. Za gradbeno dovoljenje je prosil že leta 1922. Dobil ga je naslednje leto hkrati s koncesijo za izrabo vodne sile, napravo elektrarne in prodajo električne energije; koncesija je veljala za dobo 50 let. Hidroelektrarno je postavil na Kokri za 24,7 m dolgim in 3,5 m visokim jezom. Zajezena voda (maksimalna množina 3000 l/sek, minimalna 1000 l/sek s padcem 9,37 m) je gnala francisovo turbino 200 KS. Ta je poganjala generator 90 kVA, ki je dajal tok 380/220 V. Možna je bila obremenitev 70 kW. Leta 1938 je imela elektrarna dve turbini po 112 KS in 61 KS ter dva generatorja po 90 kVA in 65 kVA, ki sta proizvajala vrtilni tok 400/231 V, 50 period. Čeprav je imel Zabret koncesijo za prodajanje električne energije in njeno prenašanje, je njegova hidroelektrarna dajala tok samo njegovemu industrijskemu obratu, naselju Britof, vse drugo proizvodnjo pa je oddajala v omrežje Kranjskih deželnih elektrarn, ki so napeljale tja svoje vode že leta 1931. Zabretov industrijski obrat je imel 120 žarnic in pet električnih motorjev. Ob ustanovitvi so mislili, da bo elektrarna napajala s tokom tudi naselji Orehovlje in Predoslje. Kranjskim deželnim elektrarnam je prodajala naslednje množine kWh:

1934	1935	1936	1937	1938	1939
134.778	80.778	92.590	73.615	18.948	96.946

Leta 1938 je elektrarna ustvarila 184.236 kWh, leta 1939 pa 190.817 kWh. Njena vloga v proizvodnji električne energije na kranjskem območju ter pri njegovi elektrifikaciji je bila majhna.[5]

Še manjšo vlogo v produkciji električnega toka je imela ELEKTRARNA FERDINANDA ČIŽMARJA, ameriškega Slovenca v Cerkljah. Čižmar je dobil gradbeno dovoljenje leta 1922 oziroma 1924. Hidrocentralo je postavil leta 1924. Z jezu na potoku Reka je tekla voda po lesenih ceveh (250 l/sek.) na francisovo turbino. Njena moč je bila 125 KS. Gnala je generator 100 kVA, 380/220 V, 50 period. Maksimalna obremenitev je leta 1936 znesla 50 kVA. Takrat torej ni bila polno izkoriščena. Že pri obravnavi projekta za hidroelektrarno so strokovnjaki menili, da podjetnik ne more pričakovati rentabilnosti naprave in mu svetovali, naj si poišče industrijsko podjetje, najbolje v Kranju, ki bi mu odvzelo vsaj 100 KS. Podjetnik pa je ostal pri svojih načrtih: postavil je hidroelektrarno in 30 kilometrov omrežja ter 7 transformatorskih postaj. Elektrificiral je del občine Šenčur in del občine Cerklje, to je vasi: Cerklje, Dvorje, Brnik, Grad, Češnjevek, Pšenično polico, Spodnji in Zgornji Brnik, Srednjo vas, Šenčur, Velesovo, Vošče. Na tem področju je leta 1932 gorelo 2600 žarnic in teklo 31 motorjev, ki so skupaj porabili 38.135 kWh, kar je preseglo vsa pričakovanja strokovnjakov. Leta 1938 je elektrarna ustvarila 64.520 kWh (od tega je bilo porabljenih 51.616 kWh), naslednje leto je proizvedla 50.743 kWh (porabljenih je bilo prav toliko kWh).[6]

ELEKTRARNA FRANCA DOLENCA v Preddvoru je napajala z električnim tokom Preddvor, Novo vas, Turn, Tupaliče, Hotemaže in Gmajno. Imela je vodno turbino z 90 KS in dinamo za istosmerni tok jakosti 60 kW in napetost 230 V. Imela je 6 km omrežja. Potrošnja je leta 1936 znesla 9153 kWh, dve leti kasneje se je kljub povečani proizvodnji (10.783 kWh) znižala na 3330 kWh. Leto 1939 so odjemalci porabili vso produkcijo (11.700 kWh); za pogon motorjev so porabili 7668 kWh.[7]

Še veliko manjših zmogljivosti kot Dolenčeva elektrarna je bila ELEKTRARNA JANEZA KOTNIKA, ki je nastala v desetletju 1925—1935 na potoku Reka v Dvorjah. Imela je turbino 7 KS in generator 6,5 kVA. Proizvajala je istosmerni tok 220 V, s katerim je napajala le vas Dvorje. V letih 1938 in 1939 je ustvarila 1060 kWh in 587 kWh. Potrošnja se je gibala od 481 kWh leta 1936 do 587 kWh leta 1939. Vso energijo iz te elektrarne so porabljali za razsvetljavo.[8]

Tudi ELEKTRARNA IVANA OFFNERJA, veleposestnika na Jezerskem, je imela samo krajevni značaj. Hidroelektrarno je Offner postavil leta 1931. Imela je turbino s 32 KS in generator 32 kVA, 380/220 V, 50 period. Iz elektrarne je bilo napeljano samo pol kilometra omrežja. Leta 1938 je ustvarila 4684 kWh (od tega so porabili za razsvetljavo 2198 kWh, za pogon motorjev 1603 kWh). Naslednje leto je elektrarna ustvarila 5773 kWh (porabljeno pa je bilo samo 2675 kWh).[9]

Omeniti moramo še dve elektrarni, ki sta bili tako kot Bornova na Pristavi ob robu kranjskega območja. Prva je ELEKTRARNA ŠKOFJA LOKA IN OKOLICA D. D.

Dovoljenje za njeno gradnjo je bilo izdano že leta 1919. Leta 1922 so v »Skalcah« na Sori pri Guzljevi žagi sezidali betonski jez, s katerim so pridobili 220—250 KS. Pozneje so pogonske sile povečali. Turbini s 170 KS so dodali dizlov motor z 230 KS in parni stroj s 700 KS, nazadnje pa so montirali še dve turbini. Leta 1939 so imele turbine skupaj s parnim strojem in motorjem moč 1163 KS pet generatorjev (dva so postavili po letu 1934) pa je imelo učinek 935 kVA (leta 1934 le 750 kVA). Generator s 180 kVA je bil v rezervi. Elektrarna je že pred letom 1934 elektrificirala poleg Škofje Loke, Puštala, Stare Loke še Vester, Virlog, Birkelj, Trnje, Suho, Hosto, Trato, Stari dvor, Godešič, Rateče, Gorenjo vas, Frame, Grenc, Virmaše, Sv. Duh, Dorfarje, Žabnico, Bitnje, Senico, po tem letu pa še Šutno, Pungart in še nekatere vasi v Selški dolini. Od leta 1934 do leta 1939, ko je imela 33 km daljnovodov visoke napetosti in 45,5 km krajevnih omrežij ter transformatorskih postaj s skupnim učinkom 1878 kW, je naprave podvojila. Gibanje produkcije in porabe njene električne energije je bilo naslednje:

kWh	1932	1936	1937	1938	1939
proizvedeno	542.480	1,304.320	1,481.470	968.030	1,920.150
prejeto				1,256.010	817.710
oddano				11.660	11.100
porabljeno	390.500	1,038.791	1,269.617	1,961.631	2,457.085

Po letu 1929 se je elektrarna prek Bitenj povezala z Majdičevo elektrarno, leta 1934 se je povezala s Heinriherjevo elektrarno na Trati (ta pride leta 1938 v njeno posest), leta 1939 je pridobila elektrarno Kemperle v Češnjicah in nazadnje se je povezala še z elektrarno v Rudnem in elektrarno sodarske zadruge v Češnjicah.[10]

Druga elektrarna na robu kranjskega območja je bila ELEKTRARNA ČESENJ v Tacnu, ki je obratovala že leta 1908. Imela je vse svoje omrežje speljano na jug, v Ljubljano, in je vso svojo produkcijo električne energije prodajala MESTNI ELEKTRARNI LJUBLJANA.[11] Elektrarna Česenj torej ni sodelovala pri elektrifikaciji kranjskega območja pa tudi omrežje Mestne elektrarne Ljubljana ni segalo prek Mednega in Gamelj.[12]

Medtem ko sta graditev elektrarn in elektrifikacija, ki smo ju postavili na prvi tir, tekli z vlaganjem domačega privatnega kapitala in iz energetskih virov na domačih tleh, je prihajala elektrifikacija, ki jo stavljamo na drugi tir, iz elektrarn in drugih območij in z vlaganjem državnega kapitala. Edini dejavnik na tem tiru so bile KRANJSKE DEŽELNE ELEKTRARNE, ki so imele najprej samo izravnalno elektrarno na Završnici (dograjena je bila 1915), nato pa so si z nakupom pridobile še druge elektrarne (Žiri, Zagradec, Mayr v Kranju, Kočevje in druge) ter se povezovale z zasebnimi, javnimi in industrijskimi elektrarnami (Mestna elektrarna Ljubljana, KC državnega rudnika Velenje, KC Trboveljske premogokopne družbe, HC Fala, Črnomelj, KC Šentjanž na Dol., Peklenica, Ozalj in druge). V četrt stoletja so se razvile v orjaški elektroenergetski sistem. Na koncu leta 1939 so imele elektrarne s skupnim učinkom 3650 kVA, 990 km daljnovodov visoke napetosti, 1061 km krajevnih omrežij, 260 transformatorskih postaj s skupnim učinkom 28.074 kVA, to se pravi, da so imele polovico vseh električnih naprav na današnjem slovenskem ozemlju. Edino elektrarno na kranjskem območju so si pridobile z nakupom Mayrjeve elektrarne leta 1938.

Kranjske deželne elektrarne, podprte s podporami iz banovinskih proračunov, pri najemanju kreditov pa z žiranstvom banske uprave, so bile pri elektrifikaciji kranjskega območja najekspanzivnejše, dasi so nanj prodrle razmeroma pozno. Električno energijo so na kranjskem območje dovajale s severa iz HC Završnica in z juga iz KC državnega rudnika Velenje in drugih elektrarn. Zasledovale so pri tem tri smotre. Prvi, vedno zelo poudarjani, je bil: zagotoviti električno energijo slovenskemu podeželju in ga tako spodbuditi k boljšemu gospodarjenju. Zato so razpredale krajevna omrežja tudi po krajih, ki so bili za druge elektrarne skoraj nezanimivi. Drugi namen je bil pridobiti si velike potrošnike, industrijo in urbana naselja ter si tako zagotoviti ekspanzivno eksistenco. Zadnji cilj pa je bil povezati kar največje število elektrarn vseh vrst v enoten energetski sistem, kajti slovenske pokrajinske oblasti so želele dobiti najpomembnejšo vlogo pri proizvodnji in distribuciji električne energije, ker so se zavedale, »da more tisti, ki ima v svojih rokah vire električne energije, odločilno vplivati na razvoj splošnega narodnega gospodarstva« in si zagotoviti tudi dokajšnjo neodvisnost narodnega gospodarstva.

Kranjske deželne elektrarne se prvo desetletje niso razširjale, ostale so pri omrežju, razpletalo se je do Jesenic, Bleda in Brezij, ki so ga postavile že ob zgraditvi elektrarne Završnica. Šele leta 1926 so dogradile daljnovod iz Podnarta v Naklo in dalje do Kranja ter krajevna omrežja v Taboru, Britofu, Srednji vasi, Bistrici, Žejah, Strahinju, Naklem, Pivki in Gorenji Savi. Dovoljenje za te naprave so dobile že leta 1924. Za elektrifikacijo Okro-

glega in Struževega so prosile leta 1929; daljnovod za ti dve omrežji so pozneje podaljšale do Besnice. Leta 1930 so elektrificirale Dobro polje in Zaloše in do konca tega leta so končale tudi daljnovod za napetost 20.000 V od Naklega do Hotemaž, Bobovka in Kokrice in od njega odcepili krajevna omrežja za Rupo, Primskovo, Gorenje, Kokrico, Mlako, Ilovko, Bobovk, Srakovlje, Tatinec, Britof, Predoslje, Orehovlje, Suho, Mile, Visoko, Viševk in Hotemaže. Za potrebe teh omrežij so postavili sedem transformatorskih postaj. Naslednje leto so elektrificirale Hraše ter začele graditi daljnovod za napetost 20.000 V od Črnuč, Trzina do Komende, Most, Lahovč, Vodic in Hrastja ter ga leta 1932 podaljšale od Zaloga prek Cerkelj, Šenčurja in Visokega do Tupalič, kjer so ga zvezali z obstoječim daljnovodom iz Naklega. Z njim je bila prek veznih transformatorskih postaj Naklo in Črnuče, ki so ju gradili hkrati, ustvarjena povezava med HC Završnico in KC Velenje ter omogočena racionalnejša izraba obeh energetskih virov. Od novega daljnovoda so odcepili številna krajevna omrežja, in to za občine in kraje: Trzin, Depala vas, Loka, Mengeš, Moste, Suhadole, Podgorje, Križ, Kaplja vas, Mlaka, Klanc, Nasovče (vasi Nasovče, Breg), Lahovče, Zalog, Vodice, Smlednik (vasi Smlednik, Valburga, Hraše, Zapoge, Torovo, Dornice, Trboje, Žerjavka, Moše, Dragojčana), Mavčiče (vasi Mavčiče, Praše, Breg, Podreča, Jama), Hrastje (vasi Hrastje, Prebačevo) in Voglje (vasi Voglje, Voklo, Tičar). Med Kranjem in Trzinom so Kranjske elektrarne zgradile 45 km daljnovodov visoke napetosti, po vaseh pa 87 km krajevnih omrežij ter več transformatorskih postaj. Stroški za te vode so znašali 6 milijonov dinarjev (od tega so 2 milijona prispevali interesentje).

V letu 1936 so Kranjske deželne elektrarne zgradile poleg starega nov 24 km dolg daljnovod od Završnice do Naklega, kjer so tamkajšnjo transformatorsko postajo preuredili z 10.000 V na 20.000 V. Leto prej so dobile gradbeno dovoljenje za daljnovod Naklo—Žiri. Takrat so elektrificirale vasi Breg, Jama, Praše, Podreča. Leta 1938 so elektrificirale Adergas in Praprotno polico.

Kranjske deželne elektrarne so si prizadevale priključiti na svoje omrežje čimveč industrijskih podjetij. Tako so dajale tok Jugočeški, Tekstilindusu, Zabretu in drugim.

Za elektrifikacijo Gorenjske (skupaj s priključki ljubljanskih postaj, a brez investicij za elektrarne) so Kranjske deželne elektrarne investirale do leta 1938 18,152.000 dinarjev, kar pomeni, da so zanjo vložile dobro tretjino vseh svojih investicij. Mnogo so za elektrifikacijo prispevale tudi posamezne občine in posamezniki.[13]

Na tretji tir postavljamo elektrarne raznih industrijskih podjetij in posestnikov, ki so proizvajale električni tok le za potrebe svojih lastnikov: za razsvetljavo in pogon motorjev.

Tudi na kranjskem območju je število elektrarn, ki so proizvajale električni tok za potrebe svojih lastnikov, raslo. Leta 1925 je bilo namreč v kranjskem davčnem uradu le 5 elektrarn (leta 1927 sta bili le dve večji od 150 KM),[14] leta 1939 jih je bilo v kranjskem srezu že 77 (od tega jih je 5 produciralo več kot milijon kWh na leto.[15] Večina elektrarn te kategorije je nastala v desetletju 1925—1935. Le izjemoma so imele več moči kot 50 KM. V veliki večini so ustvarjale istosmerni električni tok. Tabela elektrarn za leto 1939 nam pokaže, da je največ teh elektrarn proizvajalo električni tok le za razsvetljavo. Predaleč bi zašli, če bi hoteli popisati vse elektrarne po vrsti. Zadovoljimo se s statističnim prikazom za leto 1939.

Posebej omenimo elektrarno Jugočeške v Kranju, ki je do leta 1929 dobivala vso električno energijo iz omrežja Kranjskih deželnih elektrarn. Tistega leta pa so v tovarni postavili Škodov motor s 1150 KS, ki je poganjal generator, ker ji deželne elektrarne niso mogle zagotavljati dovolj energije za nemoten proizvodni proces. Jugočeška pa je še naprej ostala povezana z omrežjem Kranjskih deželnih elektrarn.[16] Večjo elektrarno je imela tudi tekstilna tovarna Jugobruna. Leta 1939 je imela turbogenerator s 1625 kVA.[17] Med starejše industrijske elektrarne moramo šteti Pollakovo v Kranju, ki je bila postavljena na Kokri leta 1918; njena moč je znašala 200 KM.[18] Najstarejša industrijska elektrarna, ki pa je kmalu dajala električni tok tudi zasebnikom, je bila postavljena v tekstilni tovarni Alojza Krennerja v Škofji Loki.[19]

Preden preidemo k nekaterim splošnim ugotovitvam in k zaključnemu poglavju, naj omenimo še nekatere načrte za elektrarne na kranjskem območju, ki niso bili uresničeni. Zlasti kranjski deželni odbor, ki se je zelo zgodaj zavzel za elektrifikacijo dežele, je bil z načrtovanjem elektrarn velikopotezen, hoteč si pridobiti vodilno mesto v tej gospodarski panogi in zato izrabiti ugoden čas. Pripraviti je dal načrte za HC Moste, HC Lancovo, HC Globoko, HC Smlednik, HC Tacen in še druge HC na Savi ter KC Verje pri Medvodah, porabil zanje velike denarje, a imel čas izpeljati samo načrt za HC Završnico. Prva svetovna vojna je prekinila njegova prizadevanja. Več kot desetletje po zgraditvi Završnice slovenske oblasti

PREGLED ELEKTRARN NA KRANJSKEM OBMOČJU, KI SO LETA 1939 PROIZVAJALE ELEKTRIČNI TOK ZA LASTNO PORABO

Elektrarna	Centrala	Proizvedeno	Prejeto	Oddano	Porabljeno za razsvetljavo	Porabljeno pogon	skupaj
Ana Indihar, Rakovica	v	192			192		192
Anton Papler, Zgornja Besnica	v	198			198		198
Janez Prešar, Cerklje	v	122			122		122
Helena Jenko, Dvorje	v	156			156		156
Franc Grošelj, Grad	v	108			108		108
Janez Koprivnik, Grad	v	72			72		72
Franc Martinjak, Grad	v	72			72		72
Drago Čeferin, Sangrad	v	3.078			264	2.814	3.078
Franc Kepic, Zgornji Brnik	v	72			72		72
Župna nadarbina, Jezersko	v	1.569			1.269	300	1.569
Venceslav Grabnar, Jezersko	v	570			438	132	570
Ivan Hoja, Jezersko	v	793			745	48	793
Ivan Muri, Jezersko	v	336			336		336
Uršula Muri, Jezersko	v	162			162		162
Josip Virnik, Jezersko	v	2.020			1.672	348	2.020
Matija Šenk, Jezersko	v	365			365		365
Ivan Anko, Jezersko	v	351			265	86	351
Jugočeška, Kranj	p	2,179.989			95.439	2,084.242	2,179.681
	KDE		166.376	308		166.376	166.376
Jugobruna, Kranj	p	5,333.700			158.733	3,743.659	4,627.922
						725.530	
	Majdič		158.557			158.557	158.557
Standart, Kranj	vp	106.930			3.060	82.484	85.544
	Majdič		11.051			11.051	11.051
Adolf Prah, Kranj	p	68.718			4.921	63.797	68.718
Ivana Šorli, Rupa	v	120			120		120
Franc Gorjanc, Rupa	v	2.607			2.607		2.607
Marija Bremšak, Podreča	v	80			80		80
Franc Aljančič, Bistrica	v	66			66		66
Anton Teran, Bistrica	v	156			156		156
Peter Mandeljc, Podtabor	v	60			60		60
Ciril Markelj, Podtabor	v	66			66		66
Josip Kern, Zgornja Bela	v	87			87		87
Peter Markič, Zgornja Bela	v	54			54		54
Josip Weiseisen, Zgornja Bela	v	120			120		120
Franc Heinrihar, Zgornja Kokra	v	55			55		55
Janez Štular, Zgornja Kokra	v	198			198		198
Helena Povšnar, Kokra	v	186			186		186
Jezersko dzoz, Kokra	v	796			592	204	796
Franc Dolenc, Kokra	v	182			182		182
Ivan Zabret, Bobovk	p	164.347			936	163.316	164.347
						95	
Ivan Košiša, Ilovka	v	54			54		54
Franc Dolhar, Predoslje	v	84			84		84
Franc Gašperlin, Predoslje	v	131			131		131
Jernej Bohinc, Smlednik	v	75			75		75
Pavel Porenta, Breg	v	120			120		120
Josip Rozman, Valburga	v	80			80		80
Franc Maček, Adergas	v	90			90		90
Marija Bakovnik, Hotemaže	v	72			72		72
Marija Koželj, Hotemaže	v	42			42		42
Peter Novak, Prebačevo	v	116			116		116
Franc Stružnik, Visoko	v	90			90		90
Frančiška Podjed, Visoko	v	96			96		96

niso kazale nikakršnega zanimanja za velike načrte nekdanjega kranjskega deželnega odbora, ne kakšne nove iniciative na področju elektrifikacije. Bila je celo nevarnost, da bodo še edino »državno« elektrarno spustile v roke privatnega kapitala. Šele v dvajsetih letih je bilo opaziti premik, ki je v naslednjih petnajstih letih pustil pozitivne rezultate v elektrifikaciji Slovenije, katerih del smo si ogledali tudi na tem mestu. Načrti za nove HC, zlasti pa za HC Moste in HC Medvode so postajali zopet zanimivi v letih pred drugo svetovno vojno, ko je ob stalni rasti elektrifikacije in potrošnje električne energije vse bolj kazalo, da utegne lepega dne zmanjkovati električnega toka, zlasti če bi se pojavile nove industrije. Kranjske deželne elektrarne so imele pripravljene načrte za obe HC, za HC Moste so si pridobile tudi koncesijo, za HC Medvode pa so končale vodopravne obravnave.[21]

Tudi kranjska mestna občina je dalj časa mislila na lastno elektrarno. Ko je leta 1896 Tomo Pavšlar sprožil vprašanje vodovoda in elektrifikacije Kranja in predlagal, naj bi občina napravila pri svoji vodni črpalki na Savi turbino s 35 KM, ki bi 12 ur na dan gnala vodno črpalko, 12 ur pa generator, ki naj bi dajal električni tok za okrog 450 žarnic, je občinski odbor izvolil vodovodni in električni odsek. Odsek je sicer izpeljal zgraditev vodovoda, glede elektrifikacije pa dolgo ni prišel prek pripravljalnih razgovorov. Šele septembra leta 1911 se je občinska uprava na predlog ing. Křivanca odločila izkoristiti svojo vodno silo na Savi pri Majdičevem mlinu in zaprosila za dovoljenje za postavitev vodne turbine. Toda ostalo je zopet samo pri načrtih. Ko pa je deželni odbor začel razpravo o deželni elektrarni, so v Kranju pohiteli z vodopravno obravnavo. Zaprosili so deželni odbor za večje posojilo. Ta ga jim je leta 1914 odklonil, češ da so njene vodne sile premajhne in da nima dovolj denarja. Predlagal je, hotel je seveda speljati vodo na svoj mlin, naj se mesto Kranj priključi na omrežje deželne elektrarne, ki da bo v kratkem potegnila svoj daljnovod do Kranja. Stvar z mestno elektrarno je torej padla v vodo. Leta 1923 je občinska uprava prepustila svoje vodne sile na Savi, cenili so jih na okrog 40 KS, Majdiču.[22]

Velike načrte ob prelomu stoletja je imel tudi Kranjčan Tomo Pavšlar mlajši. Hotel je graditi HC na Savi pri Drulovki, a so bili njegovi načrti zaradi nasprotovanja mestne občine in Vinka Majdiča zavrnjeni. Pavšlar je nato načrte večkrat spreminjal in dopolnjeval. Na Majdičevo pobudo sta se pojavila s konkurenčnimi načrti za gradnjo HC na Savi Josip Lenarčič z Vrhnike in Peter Majdič iz Celja. Po dolgih bojih je leta 1909 Pavšlarju le uspelo dobiti koncesijo za izkoriščanje vodnih sil Save pri vasi Jama. Denarja ni imel, zato je iskal kredite pri Glavni posojilnici v Ljubljani, ki pa je kmalu propadla in z njo tudi uresničitev Pavšlarjevih načrtov. Kljub temu pa je Pavšlar ves čas krčevito branil svoje pravice na Savi, tudi potem, ko so začeli graditi HC Završnico.[23]

Proces elektrifikacije kranjskega območja je tekel skoraj petdeset let. Značilno je zanj kakor tudi za druga slovenska področja, da so najprej elektrarne prav majhnih kapacitet dajale električni tok skoraj izključno za razsvetljavo večjih naselij, da so potem, nekako po letu 1920, zaradi rastočega interesa po električni energiji začele širiti svoja omrežja, priključevati industrijska podjetja in obrtne delavnice, začele večati obstoječe zmogljivosti, nastajale pa so tudi nove javne elektrarne in številne male privatne elektrarnice, in da so se v tridesetih letih, ko je bila elektrifikacija v največjem razmahu, začele elektrarne zaradi vzporednega delovanja in za kritje konic (pa tudi zaradi že omenjene ambicije Kranjskih deželnih elektrarn) medsebojno povezovati. Velika gospodarska kriza elektrifikacije kranjskega območja ni resneje ogrozila. Ugodnejše gospodarske razmere po njej pa so znale elektrarne takoj dobro izkoristiti. Elektrarne, ki so prodajale električni tok zasebnikom, so zaradi dragih napeljav nastajale v bližini potrošnikov, kjer so kmalu izrabile vse možne vodne sile. Najlažja pot do povečanih kapacitet je bila postavitev plinskega motorja ali parnega stroja. Tako so povečale svoje zmogljivosti Majdičeva, Mayrjeva, Bornova elektrarna ter elektrarna Škofja Loka in okolica.

Slovenija se je v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno z 265 kWh na prebivalca približala razvitejšim državam (npr. Danska 273, ČSR 229, Francija 387 kWh na prebivalca);[24] tedanji kranjski srez, ki je zajemal tudi področje današnje tržiške občine, pa je leta 1939 ta nivo presegel, saj so na prebivalca pridobili letno nekaj več kot 591 kWh.[25] Kranjski okraj je takrat po stopnji elektrifikacije spadal med najbolj razvite v banovini. Bil je prvi za mesti in radovljiškem okrajem. Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj so bili okrog 100 % elektrificirani, v radovljiškem okraju je živelo 95,87 % ljudi v elektrificiranih krajih, v kranjskem pa 89,30 %, sledil je kamniški okraj s 84,13 %, škofjeloški okraj pa je dosegel le 56,30 %.[26] Največ električne energije je porabilo mesto Kranj s svojo industrijo. Leta 1936 je mesto porabilo pri 1378 konsumentih 397.000 kWh in se tako, čeprav ni všteta poraba toka v industrijskih podjetjih, uvrstilo med največje porabnike električne ener-

gije v banovini. Mnogo kWh pa je porabila industrija, tako sta jih Jugočeška in Jugobruna, ki sta bili po porabi električne energije na desetem in enajstem mestu v banovini, leta 1939 porabili skoraj 7 milijonov.[27] Navedimo bolj za ilustracijo kot zato, da bi navedli natančno število, da se je v letih 1938 in 1939 v industriji na kranjskem področju vrtelo več kot 1316 električnih motorjev z več kot 71.986 KS.[28] Za pogon električnih motorjev na področju kranjskega sreza je bilo porabljenih leta 1939 13,074.388 kWh, pri tem pa niso vštete kWh, ki so bile za ta namen porabljene iz omrežja Kranjskih deželnih elektrarn.

Elektrifikacija vasi se po izkušnjah tudi na kranjskem območju ni mogla samostojno razvijati; morala je zaradi relativno slabe izrabe iskati oporišča v elektrifikaciji mest in industrije. Za omrežja so bili potrebni veliki denarji, ki pa se niso rentirali niti toliko, kot se je denar v hranilnicah. Zato je jasno, zakaj so imele elektrarne razmeroma malo omrežja, a še ta, ki so jih imele, so najraje potegnile do velikih porabnikov. Kadar pa so jih postavljale do vasi, so morali tamkajšnji interesenti prispevati z ozirom na krajevne gospodarske razmere nekako 49 % vseh potrebnih sredstev. Pri sofinanciranju naprav so se na Gorenjskem razvile tri poglavitne oblike. Prispevek je plačala občina iz izrednega občinskega proračuna in potem pobirala deleže pri davkoplačevalcih s posebno elektrifikacijsko doklado ali s posebno doklado na porabljeni tok. Včasih so občine najemale tudi kredite, ki so jih amortizirale na omenjeni način. Drugi način sofinanciranja je bil naslednji: na kakem področju so se interesenti zbrali v elektrifikacijski zadrugi, ki je zbirala in razdeljevala prispevke, potem pa tudi skrbela za naprave in prodajo toka. Takih zadrug je bilo na kranjskem območju več, tako so okoli leta 1935 delovale v Britofu, Dolenji vasi, Hrašah, Kokrici, Okroglem, Lahovčah, Primskovem, Sebenju, Skaručni, Smledniku, Spodnji Besnici, Strahinju, Struževem, Trbojah, Visokem, Viševku in Zgornji Besnici. Razen sebenjske zadruge, ki je dobivala električni tok iz Bornove elektrarne, so vse druge bile navezane na omrežje Kranjskih deželnih elektrarn. Tretji način sofinanciranja krajevnih omrežij pa je bil ta, da je elektrarna na svoje stroške dogradila omrežje, ob priključitvi pa je vsak interesent plačal vnaprej dogovorjeni znesek, ki se je ravnal po številu priključnih mest (za žarnico ali vtično dozo od 150—100—60 ali še manj dinarjev, za 1 KM električnega motorja 250—150 ali še manj dinarjev). Potrebe gorenjskega podeželja po električni energiji so bile minimalne. Računalo se je, da so žarnice gorele največ 300 ur na leto, motorji pa so tekli največ 25 ur na leto. Vse to je seveda navajalo elektrarne k skrajni varčnosti pri gradnji instalacij in pri obratovanju. Kmetu je zadoščal za vsa dela motor z jakostjo 3,5 KM. Kmečke strojne zadruge, ki so skrbele za nabavo in obratovanje kmetijskih strojev, so nabavljale prevozne motorje z jakostjo okrog 7,5 KM. Električne motorje so kmetje rabili za pogon mlatilnic, rezalnic in žag.[29] če bi smeli razširiti poprečje električnih žarnic in motorjev na kmečkega prebivalca, ki ga moremo izračunati za področje Čižmarjeve elektrarne, na vse kranjsko podeželsko področje, potem sta prišli na prebivalca skoraj dve žarnici in 1 motor na 17,6 prebivalcev.[30]

Tarife za 1 kWh so bile razmeroma visoke, zlasti iz elektrarn malih kapacitet. Na Gorenjskem so bile z malimi izjemami naslednje:

1 kWh za zasebno razsvetljavo 3,25 din,
za javno razsvetljavo 1,625 din,
za pogon motorjev za prvih 30 kWh 2 din,
za nadaljnjih 70 kWh 1,75 din,
za nadaljnjih 100 kWh 1,40 din,
za vse nadaljnje kWh 1 din.

Pavšalno se je plačevalo od priključene vrednosti (Majdič 10—100 W 3,15—72 din mesečno, KDE 10—75 W 3,75 do 14 din mesečno); pri pavšalu za kmečke motorje se je računalo letno 31 din od 1 ha obdelovalne zemlje.[30a]

Ceno za 1 kWh pa so močno zvišale razne trošarine. Leta 1932 so uvedli trošarino, ki je znašala 0,75 din za 1 kWh, porabljeno za razsvetljavo, in 0,10 din za 1 kWh, porabljeno za pogon. Poleg te pa je bilo treba plačati še banovinsko in ponekod še občinsko trošarino. Prav cene in pa trošarine so bile nedvomno velik jez za večanje porabe.[31]

Pri investicijah za graditev javnih električnih central in njihovega omrežja je sodeloval le domači kapital, državni in privatni; tuji kapital je bil udeležen samo pri gradnji industrijskih elektrarn (Jugočeška, Jugobruna). Potrebne so bile razmeroma precejšnje investicije. Domači kapital se zato ni mogel kosati z veliko elektrarno v Fali, ki jo je postavil švicarski kapital. Zaradi velikih vlaganj se tudi pri elektrarnah pojavijo delniške družbe, tako sta bili na primer elektrarna Mayr (Mayr in Šemrov) in elektrarna Škofja Loka in okolica d. d. (Heinriharji, Dolenc in Hafner) last delniških družb. Razpolagamo samo z nekaj podatki o vrednosti investicij in že ti so dovolj zgovorni:

	Vrednost investicij v dinarjih[32]		
	v električni centrali	v omrežju	Skupaj
Škofja Loka 1939 . . .	1,700.000	1,500.000	3,200.000
Mayr 1938			5,003.000
Čižmar 1936	577.000	658.000	1,235.000
KDE (za Gorenjsko) 1938		18,152.000	18,152.000
Born, Pristava 1939 . . .	8,000.000	1,600.000	9,600.000

Vrednost investicij pa se je z novimi vlaganji stalno višala. Tako je bila npr. začetna glavnica škofjeloške elektrarne 750.000 din, leta 1928 pa že 1,250.000 din.[33] A to so le investicije za manjše elektrarne; za večje, kot naj bi bile HC Moste (z učinkom 6,000 kW) in HC Medvode (z učinkom 6,500 kW), pa se je računalo, da bi bile potrebne investicije 35 milijonov dinarjev za prvo in 12 milijonov dinarjev za drugo.[34]

Zgodnja in tako intenzivna elektrifikacija kranjskega območja je v mnogočem vplivala na socialne, zdravstvene, kulturne in gospodarske razmere. Bila je tudi važna osnova za nadaljnjo gospodarsko napredovanje. Tudi z njo si je območje pridobilo prednost, ki jo je mogoče še v današnjem času razločno videti.

OPOMBE

Kratice:

AS = Arhiv Slovenije, Ljubljana
BAN = Banska uprava Dravske banovine
TOI = Zbornica za trgovino, obrt in industrijo
ETV = Elektrotehniški vestnik, glasilo združenja elektrotehniških obrti za Dravsko banovino v Ljubljani
KDE = Kranjske deželne elektrarne
EC = Električne centrale

[1] Slavko Zajec, Razvoj preskrbe z električno energijo, ETV 1939, št. 5, str. 112 — Jugoslovanska enciklopedija, knjiga 3, Zagreb 1958, str. 223.

[2] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1927, spis 3544 — fasc. EC 1928, spisi 1930, 5802, 6004, 6309, 6785, 7807, 8590 — fasc. KDE, mapa II, spisa 17, 772, mapi Statistika električnih central 1936, 1938, 1939 — fasc. EC 1929—1930, mapa 1929, spis 4753 — fasc. EC 1931—1934, mapa 1931, spis 727, mapa 1932, spis 3144 — fasc. EC 1935—1938, mapa 1937, spis 2582, 5026, 7899, 8280, mapa 1938, spis 1167, mapa 1936, spis 675 — fasc. EC 1939—1945, mapa 1939, spisa 6174, 7496, mapa 1940, spisi 2223, 3143, 6331, 7789, 7790 — TOI, fasc. 165/2 Seznam industrijskih podjetij — fasc. 309/2 — Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 330, 333, 365, 341 — Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 650 — A. J. Kuhar, Elektrifikacija dežele, ETV 1933, št. 7-9, str. 125, 137 — Proizvodnja in poraba električne energije v Dravski banovini leta 1934, ETV 1935, št. 7, str. 133 — Proizvodnja in poraba električne energije v dravski banovini v 1936, ETV 1937, št. 7, str. 138 — Lojze Levstik, Razvoj elektrifikacije dravske banovine, ETV 1939, št. 7-8, str. 147, 149, 161, 162.

[3] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1925, mapa XI-1 Spisek elektrarn na motorni in parni pogon — fasc. EC 1927, mapa XI-2, spis 7841 — fasc. EC 1928, spis 5924 — fasc. EC 1929—1930, mapa 1929, spis 3067 — fasc. EC 1931—1934, mapa XI-2 — TOI, fasc. 309/2, 309/5, 312/1 — BAN V/XI, fasc. KDE, mapi Statistika EC 1936, 1938, 1939, spisi 17, 170, 372, 6276, mapi Pogodbe o oddaji električnega toka, Poročila odseka V/19 — J. Žontar, Zgodovina ... str. 350, 355, 361, 370 — L. Levstik, Razvoj ... str. 162 — A. J. Kuhar, Elektrifikacija ... str. 137.

[4] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1927, mapa XI-2, spis 3266 — fasc. EC 1929—1930, mapa 1929, spis 44 — fasc. EC 1931—1934, mapa XI-2, spis 3660 — TOI, fasc. 309/2, popisnice za leta 1935, 1936, 1937, 1939 — BAN V/XI, fasc. KDE, mapi Statistika EC 1936, 1938, 1939 — A. J. Kuhar, Elektrifikacija ... str. 153 — L. Levstik, Razvoj ... str. 171.

[5] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1918—1924, mapa 1923, spis 2877 — fasc. KDE, spisi 17, 772, 6276, mapa Poslovna poročila odseka V/19, Statistika EC 1936, 1938, 1939 — TOI fasc. 165/2, mapa Seznam industrijskih podjetij v Dravski banovini — fasc. 309/13 — L. Levstik, Razvoj ... str. 156.

[6] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1924—1925, mapa XI-1, spis 1937, mapa XI-2, spis 8658 — fasc. KDE, mapi Statistika EC 1936, 1938, 1939 — TOI, fasc. 241/1 — A. J. Kuhar, Elektrifikacija ... str. 131 — L. Levstik, Razvoj ... str. 158.

[7] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1926, spis 6688 — fasc. KDE, mapi Statistika EC 1936, 1938, 1939 — A. J. Kuhar, Elektrifikacija ... str. 170 — L. Levstik, Razvoj ... str. 145.

[8] AS, BAN V/XI, fasc. KDE, mapi Statistika EC 1936, 1938, 1939 — L. Levstik, Razvoj ... str. 158.

[9] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1931—1934, mapa XI-2, spis 3138 — fasc. KDE, mapi Statistika EC 1936, 1938, 1939 — L. Levstik, Razvoj ... str. 161.

[10] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1918—1924, mapa 1922, spis 2421 — fasc. EC 1929—1930, mapa 1929, spis 351 — fasc. EC 1931 do 1934, mapa XI-2, spis 2735, mapa XI-2 1934, spisa 2675, 2787 — fasc. KDE, mapi Statistika EC 1936, 1938, 1939 — TOI, fasc. 309/2, popisnice za 1934, 1937, 1939 — Proizvodnja električne energije v Dravski banovini v letu 1938, ETV 1939, št. 1, str. 19 — A. J. Kuhar, Elektrifikacija ... str. 151, 152 — L. Levstik, Razvoj ... str. 149, 177.

[11] AS, TOI, fasc. 309/2, popisnice za 1932, 1935, 1937.

[12] AS, TOI, fasc. 309/7, popisnica 1938.

[13] AS, BAN V/XI, fasc. EC 1929—1930, mapa Daljnovodi KDE, spisi 1320. 3428, 3958, 6790 — fasc. EC 1931—1934, mapa XI-2 1932, spisi 1504, 3144, 3145, mapa XI-2 1933, spisa 405, 5298

— fasc. EC 1935—1938, mapa 1935, spis 3942 — fasc. EC 1939 do 1945, mapa 1940, spis 5622, mapa 1941, spis 366 — fasc. KDE, spisi 17, 170, 372, 772, 6276 — Franc Rueh, Elektrifikacija dravske banovine, Spominski zbornik ... str. 432, 435, 437, 442 — L. Levstik, Razvoj ... str. 147, 163, 164 — Elektrifikacija Dravske banovine (poročilo Fr. Rueha), ETV 1935, št. 1, str. 2 — Peter Falatov, Soške elektrarne in Primorska, Goriška srečanja, III., št. 15-16, str. 43.

[14] Gradivo za statistiko trgovine, obrta in industrije, uredil Fran Windischer, Ljubljana, str. 48, 60.

[15] AS, BAN V/XI, fasc. KDE, mapa Statistika EC 1939.

[16] AS, TOI, fasc. 165/2, mapa Seznam industrijskih podjetij 1936 — BAN V/XI, fasc. KDE, spis 6276 — A. J. Kuhar, Elektrifikacija ... str. 137 — L. Levstik, Razvoj ... str. 149.

[17] AS, TOI, fasc. 309/4, popisnica 1939.

[18] J. Žontar, Zgodovina ... str. 367.

[19] Jugoslovanska enciklopedija, knjiga 3, Zagreb 1958, str. 223 — S. Zajec, Razvoj preskrbe ... str. 112.

[20] AS, BAN V/XI, fasc. KDE, mapa Statistika EC 1939.

[21] AS, BAN V/XI, fasc. KDE, spisa 17, 772 — Fr. Rueh, Elektrifikacija ... Spominski zbornik ... str. 432, 437 — Milan Vidmar, Osnovni elektrifikacijski problemi Jugoslavije, Elektrotehniški zbornik, izdala uprava ETV, Ljubljana 1946, str. 11, 12 — Elektrifikacija v programu javnih del Dravske banovine, ETV 1937, št. 4, str. 77, 78, št. 5, str. 84 — Elektrifikacija Kraljevine Jugoslavije v obsegu javnih del, ETV 1937, št. 9, str. 164.

[22] J. Žontar, Zgodovina ... str. 341, 350, 357, 365.

[23] J. Žontar, Zgodovina ... str. 355 — Klerikalci in Glavna, Slovenski narod XLVI, št. 292, str. 1, 2.

[24] L. Levstik, Razvoj ... str. 150.

[25] V elektrarnah na kranjskem območju je bilo leta 1939 proizvedeno več kot 19,5 milijona kWh, porabljeno pa nad 15,3 milijona kWh, pri tem pa niso vštete kWh, ki so nanj prihajale po omrežju KDE.

[26] L. Levstik, Razvoj ... str. 151.

[27] Proizvodnja električne energije v letu 1936, ETV 1937, št. 1, str. 18, št. 3, str. 56, št. 7, str. 138.

[28] Število motorjev in KS je hudo nepopolno, dobljeno pa je na osnovi popisnic industrije in obrti za leti 1938 in 1939, TOI, fasc. 309/2, 309/3, 309/4, 309/5, 309/6, 309/7, 309/8, 309/10, 309/11, 309/13.

[29] Ožbald Gross, Elektrifikacija gorenjske vasi, ETV 1939, št. 10, str. 226, 228, 230, 238 — A. J. Kuhar, Razvoj ... str. 123 do 155.

[30] AS, TOI, fasc. 241/1.

[30a] O. Gross, Elektrifikacija ... str. 235 — Cene električnega toka za leto 1936 glej: AS, BAN V/XI, fasc. KDE, mapa Statistika EC 1936, 1938 — L. Levstik, Razvoj ... str. 149, 152, 156, 158, 161, 162, 163, 164, 170, 171, 177.

[31] A. J. Kuhar, Elektrifikacija ... str. 123 — L. Levstik, Razvoj ... str. 152.

[32] AS, TOI, fasc. 309/2 (popisnica EC Škofja Loka in okolica d. d.) — BAN V/XI, fasc. KDE, spis 170 (Mayr) — TOI, fasc. 241/1 (Čižmar) — BAN V/XI, fasc. KDE, mapa Poročila odseka V/19 (KDE) — TOI, fasc. 309/2 (Born).

[33] Fran Windischer, Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije, Ljubljana, str. 68.

[34] Elektrifikacija Kraljevine Jugoslavije v obsegu javnih del, ETV 1937, št. 9, str. 164.

KAZALO

SLAVKO ZALOKAR	Uvodna beseda	7
IVAN KRIŽNAR	Kranjske partizanske enote v letu 1941	9
MARIJA OBLAK-ČARNI	Okrožje Kranj v NOB. Rekonstrukcija in kratek pregled dejavnosti OK KPS in OO OF	24
ANA BENEDETIČ	Partizanske tehnike in tiskarne na Gorenjskem	32
FRANC BENEDIK	Partizanska saniteta na Gorenjskem	42
FRANC PUHAR	Spomini na osvoboditev Kranja	56
PAVLE ZUPANČIČ	Kranjska komuna od leta 1960 do 1970	64
IVAN REPINC	Pravosodje v kranjski občini po osvoboditvi	75
MARIJAN ROPRET	O razvoju kranjskega gospodarstva v letih 1959 do 1960	92
ANA KRAKER	Razvoj zdravstvene službe na Gorenjskem v zadnjih desetih letih	104
STANKO ŠIMENC	Kranj in slovenska beseda. Literarnozgodovinska kronika skozi stoletja	121
DUŠAN BAVDEK	Razvoj šolstva v letih 1960—1970 v občini Kranj	136
	Kulturna dejavnost v občini Kranj po osvoboditvi	154
ŠTEFAN OŠINA	Šport v povojnem obdobju	171
ANDREJ VALIČ	Arheološke najdbe v Kranju in okolici od leta 1960 do 1970	185
MAJDA ŽONTAR	Gradovi na območju Kranja	192
EMILIJAN CEVC	Poznogotski kip sv. Ane Samotretje iz okolice Kranja	199
KSENIJA ROZMAN	Freske 16. stoletja v Kranju in okolici	207
ANKA NOVAK	O starejši zgodovini planšarstva med dolino Tržiške Bistrice in dolino Kokre	223
CENE AVGUŠTIN	Oris razvoja meščanske arhitekture v Kranju od srednjega veka do začetka 20. stoletja	227
STANE BERNIK	Oris sodobne akhitekture v Kranju	245
IVAN SEDEJ	Ljudske prvine v arhitekturi mesta Kranja (Teoretična skica)	262
PETER FISTER	Naselbinske oblike od Jezerskega do Bitenj	268
MAJDA FISTER	Socialna struktura Šenčurja v 19. in 20. stoletju in njen odraz v materialni kulturi	288
JOŽE ŽONTAR	Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja. Prispevek h gospodarski in družbeni zgodovini	298
FRANCE OSTANEK	O ustanavljanju glavne šole v Kranju v letih 1786 do 1789	315
FRANCE BERNIK	Simon Jenko in gorenjska pokrajina	321
BORIS PATERNU	Jenkova filozofska lirika	324
VASILIJ MELIK	Volitve v Kranju 1861—1929	355
JOSIP ŽONTAR	Pomembni kranjski zdravniki preteklosti	343
OLGA JANŠA	Zgodovina gimnazije v Kranju	349
FRANCE KRESAL	Tekstilno delavstvo v Kranju med obema vojnama	362
ČRTOMIR ZOREC	Prispevek k zgodovini tekstilnega šolstva v Kranju	372
JANEZ KOS	Elektrifikacija kranjskega območja (1892—1940)	379

Uredniški odbor, redakcija prispevkov

FRANC PUHAR
CENE AVGUŠTIN
FRANCE JAMNIK
JANEZ SUŠNIK
JOŽE ŽONTAR ML.
PAVLE ZUPANČIČ

Jezikovni lektor

STANKO ŠIMENC

Prevodi v angleščino

ALJOŠA PALOVŠNIK

Prevodi v nemščino

LADO PRAH

Grafična oprema, tehnični urednik

PETER FISTER, DIPL. INŽ. ARH.

OSREDNJA KNJIŽNICA
Š
OBCINE
KRANJ

Naklada 1500 izvodov

Tiskala tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani